

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S. National Academy of Administration

मसूरी
MUSSOORIE

पुस्तकालय
LIBRARY

अवधि मख्या

Accession No.

3470

वर्ग मख्या

Class No.

Mar

954.005

पुस्तक मख्या

Book No.

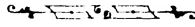
इतिहा

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

4-cup 1979
आगस्ट १९०९.

[अंक १ ला.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रें.	१-८
२ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	१-४
३ महेश्वरदरवारचीं वातमीपत्रें.	१७७-१९२
४ आंगरे यांची हकीकत.	१७-३२
५ ऐतिहासिक टिपणें.	१-४

चित्रें— १ सुरजमल जाट. २ नाना फडणविमांची कैद.

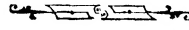
मुंबई:—काळकादेवीच्या रस्त्यावर कोलभाट गल्ली, घ. नं. ३३ येथे
तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनी
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे -

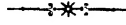

सुगजमल जाट.

ऐतिहासिक चरित्रें.

भाग २ रा.

१. सुरजमल जाट.

रजपुतान्यांत भरतपूर ह्या नांवाचें जें इतिहासप्रसिद्ध संस्थान आहे, तेथील सुरजमल जाट हा एक शूर, प्रतापी व साहसी राजा होय. ह्यानें, उत्तरहिंदुस्थानामध्ये इ. स. १७४५ पासून इ. स. १७६३ पर्यंत मराठे, मुसलमान व रजपुत ह्यांच्या मध्ये स्वसंरक्षणार्थ व स्वराज्याभिवृद्ध्यर्थ जे कलह व जीं युद्धें झालीं, त्यांमध्ये प्रमुख भाग घेऊन, आपल्या शौर्यबलानें आपला उत्कर्ष करून घेतला, व आपलें एक पृथक् राज्य संस्थापित केलें. ह्याचा संबंध मराठ्यांशीं बराच आल्यामुळें व पानिपतच्या घनघोर रणसंग्रामानंतर ह्यानें मराठ्यांना अप्रतिम साह्य केल्यामुळें ह्याचें नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. झणून, ह्या प्रसिद्ध पुरुषाचा संक्षिप्त वृत्तांत येथें सादर करितों.

भरतपुरचे जाट लोक हे मूळचे दीग शहरचे दक्षिणेस ८ मैलांवर सिनसिनी झणून एक गांव आहे तेथील रहिवासी होत. हे शरीरानें धष्टपुष्ट व फार सामर्थ्यवान् होते. ह्यांच्या पैकीं ब्रिज ह्या नांवाचा एक पुढारी, औरंगजेब बादशाहाच्या कारकीर्दींत, लूटमार व पुंडावे करून प्रसिद्धीस आला; व त्यानें सिनसिनी येथें आपलें लहानसें राज्य स्थापन केलें. जाट लोकांचा बादशाही मुलुखास अतिशय उपसर्ग झाल्यामुळें त्यांच्या पारिपत्यासाठीं १८ व्या शतकाच्या प्रारंभास बादशाहानें सैन्य रवाना केलें. त्या सैन्याची व ह्याची चकमक उडून तीत ब्रिज ठार मारला गेला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा चूडामण हा जाट लोकांचा पुढारी झाला व त्यानें जाट लोकांचें मोठें सैन्य जमवून तो बादशाही प्रांत काबीज करूं लागला. दीग, कुंभेर वगैरे बळकट जागा त्याच्या हस्तगत झाल्यामुळें तो दिल्लीच्या बादशाहासही शिरजोर झाला. तेव्हां दिल्लीचा बादशाहा फरुकशियर ह्यानें जाट लोकांस लहानशी जहागीर देऊन, त्यांना संतुष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो झणावा तसा यशस्वी झाला नाहीं.

तेव्हां इ. स. १७१८ मध्ये, जयपुरचा राजा सवाई जयसिंग ह्यास कांहीं सैन्य देऊन जाट लोकांवर पाठविलें. त्यानें थून व सिनसिनी हे दोन्ही किल्ले मोठ्या हिऱ्यानें

व शौर्यानें रक्षण केले, व ह्या रजपुत वीरांचें कांहीं चालू दिलें नाहीं. पुढें, सय्यद बंधू ह्यांनीं मत्सरबुद्धीनें जाट लोकांशीं तह केल्यामुळें सवाई जयसिंगास आपला वेढा उठवून परत जाणें भाग पडलें. जाट लोकांचा प्रमुख राजा चूडामण ह्यानें महमद-शाहाच्या विरुद्ध सय्यद बंधूस चांगलें साह्य केलें. परंतु इ.स. १७२३ मध्ये त्याचें व त्याच्या मुलाचें भांडण होऊन, तो त्या संतापांत आत्महत्या करून घेऊन मृत्यु पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा मोहकमसिंग हा गादीवर बसला. ह्यानें आपला प्रतिस्पर्धी जो बदनसिंग जाट त्यास कैदेत टाकिलें. परंतु तो फार पराक्रमी व शहाणा असल्यामुळें सर्व जाट लोकांनीं त्याची प्रतिबंधातून सुटका केली. बदनसिंगानें सवाई जयसिंगास आपल्या मदतीस बोलावून थूनचा किल्ला जिंकून घेतला व मोहकमसिंगास जीव घेऊन पळायोस लाविलें. सवाई जयसिंगानें बदनसिंगाकडून दिल्लीच्या बादशाहास खंडणी देण्याचें कबूल करवून, 'दीगचा राजा' असा त्यास किताब दिला, व त्याच्या नांवाची द्वाही फिरविली. ही गोष्ट इ. स. १७२५ मध्ये घडली. हा भरतपूर संस्थानच्या स्थापनेचा प्रारंभ होय.

बदनसिंग हा जयपुरच्या सवाई जयसिंगाबरोबर स्नेहभावानें वागून आपणास 'ठाकूर' असेंच ह्मणवीत असे. ह्यानें दीग, कुंभर वगैरे ठिकाणीं किल्ले, कोट व इतर इमारती बांधल्या. बदनसिंगाची कारकीर्द इ. स. १७५५ पर्यंत दीर्घकाल झाली. ह्या अवधीमध्ये त्यानें अनेक राजकारणें चालविलीं व अनेक रणसंग्रामांत आपलें बाहुबल प्रकट केलें. जयपुरचा राजा सवाई जयसिंग व जोधपुरचा राजा अभयसिंग ह्यांच्या मध्ये, गंगवाना येथें इ. स. १७३९ मध्ये, जी निकराची लढाई झाली व जीत जोधपुरच्या बख्तसिंगाचा पराभव झाला, तिचें सर्व यश बदनसिंगाकडेच आहे. बदनसिंग हा मोठा बलवान् व पराक्रमी होता. ह्यास २६ मुलगे होते असें ह्मणतात. त्यांपैकीं सुरजमल हा पांचवा मुलगा असून तो बापाप्रमाणेंच पराक्रमी व सामर्थ्यवान् होता. बदनसिंग हा इ. स. १७५५ त मृत्यु पावला. नंतर सुरजमल गादीवर बसला. परंतु तो बाप जीवंत असतांना जाट राज्याचा सर्व कारभार करीत होता. त्यामुळें तोच खरा सत्ताधारी होता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

सुरजमल ह्मणजे सूर्यमल. हें नांव त्याच्या प्रतापरवीच्या उज्ज्वल प्रकाशाचें दर्शक आहे. खरोखर, सुरजमल ह्याचा प्रताप सूर्याप्रमाणेंच तेजस्वी होता. हा नुसता युद्धकलेमध्येच निष्णात होता असें नाहीं, परंतु राजकारणांमध्येही तो मोठा कुशल होता. ह्याच्या लहानपणची अशी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं, जयपुरचा राजा सवाई जयसिंग ह्यानें जयपूर येथें अश्वमेध यज्ञ केला. त्या वेळीं

सुरजमल तो यज्ञसमारंभ पाहण्यासाठी गेला होता. सवाई जयसिंगाने यज्ञांतले सर्व विधि यथासांग केले व अखेर राजपुत्रांची भेट घेऊन त्यांच्यावर सर्व राज्य-भार सोंपवून त्यांना आशीर्वाद देण्याचा विधि आला. त्या वेळीं सवाई जयसिंगाचे मुलगे तेथे हजर नव्हते. त्या वेळीं सुरजमल ह्याने, आपण पुढे होऊन, राजास खडावा नजर केल्या, व आपण पुत्रवत् विनयाने वागून त्याचा आशीर्वाद ग्रहण केला. ह्या एकाच गोष्टीवरून त्याची समयसूचकता व्यक्त होते. सवाई जयसिंग सुरजमलावर फार प्रसन्न झाला व त्याने त्याजवर आमरणान्त पुत्रवत् प्रेम ठेविले. सवाई जयसिंगासारखा दिल्लीदरबारचा प्रधान मुत्सद्दी सुरजमलास अनुकूल असल्यामुळे त्याला आपला उत्कर्ष चांगल्या रीतीने करून घेतां आला.

सुरजमलाचा बाप बदनसिंग हा इ. स. १७५५ पर्यंत जीवंत होता, हें वर नमूद केलेंच आहे. तथापि सुरजमल हाच सर्व राजकारणें प्रमुखत्वाने चालवीत असे. इ. स. १७४३ मध्ये जयपुरचा राजा सवाई जयसिंग हा मृत्यु पावल्यामुळे त्याच्या पश्चात् त्याचे मुलगे ईश्वरीसिंग व माधवसिंग ह्यांच्या मध्ये गादीविषयी तंटे उत्पन्न झाले. त्याचप्रमाणे, जोधपूर, जयपूर व उदेपूर ह्या रजपुत संस्थानांमध्ये परस्पर मत्सर व गृहकलह सुरू झाले. त्यामुळे रजपुतान्यांत मराठ्यांचा चांगला प्रवेश झाला, व ते, 'दोघांचें भांडण व तिसऱ्याचा फायदा' ह्या ह्याणीप्रमाणे, आपलें वर्चस्व तेथे स्थापन करून, मोठमोठ्या खंडणी घेऊं लागले. ह्या भांडणामध्ये कांहीं कालपर्यंत सुरजमल ह्याने ईश्वरीसिंगाचा पक्ष स्वीकारून, आपली जयपुरच्या राजघराण्याविषयीची निष्ठा चांगली व्यक्त केली, व माधवसिंगाचा इ. स. १७४७ मध्ये पराभवही केला. परंतु माधवसिंगाने मराठ्यांचा आश्रय केल्यामुळे मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे हे जयपुरावर चढाई करून गेले. त्यांनी ईश्वरीसिंगाचा पराभव करून इ. स. १७४९ मध्ये माधवसिंगास राज्यपद मिळवून दिलें, व रजपुतांकडून पुष्कळ खंडणी घेऊन मराठ्यांच्या पराक्रमांपुढे रजपुतांचें शौर्य तेजहीन करून सोडिलें.

रजपुतान्यामध्ये मराठ्यांचा प्रतापदिनकर उदय पावतांच, दिल्लीच्या बादशाहास व त्याच्या मुख्य वजिरास स्वसत्ता कायम राहण्याची भीति वाटूं लागली. त्या वेळीं दिल्लीदरबारांतही निरनिराळे पक्ष होऊन, रोहिले व मोंगल हे बादशाही सत्ता संपुष्टांत आणण्याचा प्रयत्न करूं लागले. अशा प्रसंगी, सुरजमल जाट ह्याने, संधि सांपडेल त्याप्रमाणे निरनिराळे पक्ष स्वीकारून, आपला फायदा करून घेतला. प्रथम त्याने दिल्लीचा वजीर सफदरजंग ह्याचा पक्ष स्वीकारून रोहिल्यांचा पराभव केला. त्यामुळे त्याची दिल्लीदरबारी फार वाढवा झाली, व त्यास बराच नवीन

मुलूख व सन्मान मिळाले. दिल्लीचा वजीर सफदरजंग ह्याची सत्ता नाहीशी होऊन गाझीउद्दीन ह्याची सरशी झाली. तेव्हां त्याने, मल्हारराव होळकर व जयाप्पा शिंदे ह्या मराठे योद्ध्यांचे माध्यम घेऊन, सफदरजंगाचा पक्षपाती जो सुरजमल जाट त्याच्यावर स्वारी केली. मल्हारराव होळकरांचा जयपूर-प्रकरणापासून सुरजमल जाटावर दांत होताच. तेव्हां त्यांनी ही संधि साधून, जाटांच्या बळकट जागा भरतपूर, दीग व कुंभेर ह्यांस वेढा दिला. सुरजमल जाटांचे सैन्य, संपत्ति व राज्यविस्तार पुष्कळ वाढल्यामुळे त्याला जेरीस आणणे बरेच कठीण होते. परंतु ह्या वेळी मराठे सरदार, अजमीर वगैरे प्रांतांत आपला अंमल बसवून व रजपुतांस आपले मांडलिक करून, विजयोत्साहाने उत्तर दिशा पादाक्रांति करीत चालल्यामुळे त्यांना सुरजमल जाटास अंकित करणे अवश्य वाटले. हे पाहून सुरजमल जाट भरतपुरच्या किह्याचा चांगला बंदोबस्त करून कुंभेरच्या किह्यांत येऊन राहिला. ह्या वेळी मराठ्यांनी कुंभेरीस तीन महिने वेढा दिला. परंतु जाट लोकांनी लढाईच्या कामांत मराठ्यांप्रमाणे तरबेज असल्यामुळे त्यांनी त्यांस दाद दिली नाही. त्यांनीही तोफांची मारगिरी शत्रूवर एकसारखी चालविली होती. अशा रीतीने उभय पक्षांचे निकरांचे झुंज चालले असता, मराठ्यांच्या सैन्यातील तरुण योद्धा, व मल्हारराव होळकराचा एकुलता एक पुत्र, आणि जगद्वंश साधवी महाराणी अहल्याबाई होळकर हिचा पति, खंडेराव हा १७५४ मध्ये तोफेचा गोळा लागून मृत्यु पावला. त्यामुळे सर्व मराठी सैन्याम अत्यंत त्वेष येऊन ते जाटांशी निकराने लढू लागले.

मल्हारराव होळकरांचा एकुलता एक पुत्र मृत्यु पावल्यामुळे दुःखातिरेकाने संतप्त होऊन त्यांनी असा पण केला की, “सुरजमल जाट याचा शिरच्छेद करीन व कुंभेरीची माती यमुनेत टाकीन, तरीच जन्मास आल्याचे सार्थक. नाहीतर प्राणत्याग करीन.” हे वर्तमान सुरजमल जाटास कळले. तेव्हां सुरजमलाने, आपला चतुर मुत्सद्दी रूपराम कटारी ह्याचे मार्फत, जयाप्पा शिंद्याकडे सूट बांधून पेशव्यांशी तह केला. ह्या तहामध्ये सुरजमल ह्याने पेशव्यांस ३० लक्ष रुपये खंडणी देण्याचे मान्य केले.* ह्याप्रमाणे मराठे व जाट ह्यांचा सल्ला झाला. ह्यानंतर सुरजमल जाट व मराठे ह्यांचा हर्षामर्ष न होता, त्यांचे व त्यांचे बरेच सौरस्य राहिले.

दिल्ली येथे ह्याच सुमारास राज्यक्रांति झाली. वजीर गाझीउद्दीन ह्याने दिल्लीचा

* बाऊसाहेबांच्या बखरीमध्ये ६० लक्ष रुपये खंडणी मराठ्यांनी जाटाकडून घेतली असे लिहिले आहे; परंतु ३० लक्ष रुपये हीच संख्या बरोबर दिसते. (बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांची रोजनिशी-पृष्ठ १४८).

सर्व राज्यकारभार आपल्या हातीं घेऊन अहमदशाहा बादशाहास पदच्युत केलें व सालेमगड येथें कैदेत ठेविलें, आणि अझीमुद्दीन नांवाच्या एक राजपुत्रास दिल्लीच्या तत्कावर बसवून, दुसरा अलमगीर ह्या नांवानें त्याची द्वाही फिरविली. अशा रीतीनें गाझीउद्दीन ह्याचें दिल्लीच्या दरबारांत विशेष प्राबल्य झाल्यामुळें सुरजमल जाट ह्यानें त्याच्याशीं तह केला. ही गोष्ट इ. स. १७५४ च्या आगष्ट महिन्यांत घडली.

अशा रीतीनें सुरजमल ह्यानें मराठे व दिल्लीचा वजीर ह्यांच्याशीं सख्य करून कांहीं काल शांतता मिळविली. तो इ. स. १७५५ मध्ये, त्याचा बाप बदनसिंग हा मृत्यु पावला, व जाट लोकांचें राज्यपद सुरजमल ह्यास मिळालें. ह्यानंतर दिल्लीचा बादशाहा, रजपुत राजे व मराठे ह्यांच्यामध्ये अनेक राजकारणें व घडामोडी झाल्या. त्या सर्वांचें इत्थंभूत वर्णन इतिहासांतरीं प्रसिद्ध आहे. दिल्लीच्या राज्याची शोचनीय व दुर्बल स्थिति, तेथील अंतःकलह, रजपुत राजांचीं वैमनस्ये आणि परस्पर मत्सर, ह्या अनुकूल परिस्थितीचा फायदा घेऊन अबदालीनें इ. स. १७५७ मध्ये दिल्लीवर स्वारी केली; व मथुरा, आग्रा, वृंदावन वगैरे जागा लुटून अपार संपत्ति नेली. ह्या वेळीं सुरजमल जाटानें आपल्या प्रांतांचें रक्षण करून दिल्लीचा वजीर गाझीउद्दीन ह्यास बरेंच साह्य केलें.

गाझीउद्दीन ह्यास नजीबखान रोहिला व मुजाउद्दौला हे दोन फार प्रबळ प्रतिस्पर्धी होते. त्यांनीं गाझीउद्दीन ह्याचा पाडाव करून, दिल्लीची राजसत्ता आपल्या हातीं घेण्याकरितां पुनः अबदालीस हिंदुस्थानांत बोलाविलें. ह्मणून गाझीउद्दीन ह्यानें, मल्हारराव होळकर व सुरजमल जाट ह्यांच्या मार्फत, दक्षिणेंतून मराठ्यांचें साह्य मागितलें. ह्या वेळीं पेशव्यांना दिल्लीपर्यंत मराठ्यांच्या यशोदुंदुभि गाजवून, दिल्लीचें तत्कालीन काबीज करण्याची महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली व त्यांनीं दिल्लीवर स्वारी केली. ह्याच स्वारीचें पर्यवसान सुप्रसिद्ध पानिपतचें तुमुल रणकंदन होय. ह्याचा समग्र वृत्तांत मराठी बखरी व इतिहासग्रंथ ह्यांतून प्रसिद्ध झालेला आहे. ह्या पानिपतच्या युद्धामध्ये पेशव्यांच्या वतीनें सदाशिवराव भाऊ व विश्वासराव हे मुख्य मेनापति होते. त्यांनीं विजयानंदाच्या भ्राममध्ये मल्हारराव होळकर व सुरजमल जाट ह्यांचा पोक्त सल्ला ऐकिला नाहीं. त्यामुळें मराठ्यांची कधीही न भरून येणारी अशी भयंकर हानि झाली.

भाऊसाहेबांनीं ज्या वेळीं दिल्ली घेतली व अलीगौर बादशाहाचा पुत्र शहाअलम ह्यास तत्कावर बसविलें, त्या वेळीं गाझीउद्दीनखान ह्यास वजीर करावें, ह्मणजे

दिल्लीचे मोंगल अनुकूल होऊन प्रतिपक्षाचा बराच कमजोर होईल, अशी सुरजमल जाटाची सूचना होती; व शिंदे होळकरांची तीस संमति होती. ही गोष्ट भाऊसाहेबांनीं मान्य केली नाहीं. त्याचप्रमाणें, त्यांनीं सुरजमल जाटाचा सदुपदेश न ऐकितां, बादशाही तत्त्वावरील छत फोडिलें. त्यामुळें सर्व मुसलमानांस संताप व त्वेष उत्पन्न होऊन त्यांनीं मराठ्यांचा सूड घेतला. सुरजमल जाटानें भाऊसाहेबांस असा उपदेश केला कीं, “भाऊसाहेब, पादशाही तत्त्वाची जागा मर्यादेची आहे. पूर्वीं नादरशाही जाली होती. ते वेळेस तत्त्वावर सोन्याचे कळस होते ते नेले; परंतु या छतास हात लाविला नाहीं. त्याजवर खंदाराचा बादशाहा अबदुलअल्ली दोन वेळ चालून आला. त्याणें तोफा देखील काढून नेल्या, परंतु याची मर्यादा राखिली. प्रस्तुत मी पादशाही उमराव, तुझांपाशीं आहे. आह्मां देखत ह्या गोष्टी होऊं नयेत. आह्मांस या गोष्टीनें यश येणार नाहीं, आणि स्वामिद्रोहही पदरीं पडेल. यास्तव अर्ज करितों कीं, आजिचे प्रसंगीं एवढी जोड मजला द्यावी. तुझांस तंगचाई जाली, तर मजला आज्ञा करावी. मी पांच लक्ष रुपये साहेबांस देतो.” परंतु ही सल्ला त्यांस पसंत पडली नाहीं. उलट, सुरजमल जाट पांच लक्ष रुपये तत्त वांचविण्यासाठीं देण्यास तयार आहे, त्या अर्थी तत्त्वाची किंमत अधिक आहे, असा त्यांमं संशय उत्पन्न झाला. ह्मणून, त्यांनीं दिल्लीच्या दिवाणी-आम महालाचें रुप्याचें छत फोडून टाकिलें. त्यांत त्यांस फक्त तीन लक्षांचा ऐवज प्राप्त झाला ! ह्या वेळीं दिल्ली येथें फार अनर्थ झाले व जनमनें अतिशय प्रक्षुब्ध झालीं. सुरजमल जाट ह्यास फार वाईट वाटलें, व त्यानें शेवटीं भाऊसाहेबांजवळ असे करुणोद्गार काढिले कीं, “भाऊसाहेब, आह्मी जवळ असतां तुझीं तत्त्वविध्वंस केला ! येणेंकरून आह्मांस दूषण !! ज्या गोष्टीचा साहेबांस आह्मी अर्ज करावा, ते समयीं आपण अवेहेर करितात. आमचे चित्तांत हिंदुधर्म आहे. राज्य स्वस्थ राहवें. तुमचें आमचें इमान जालें, यमुनेचें पाणी हातांत घातलें, त्याचें सार्थक हेंच कीं काय ?”

इतकें झालें तरी पुनः सुरजमलानें भाऊसाहेबांस अशी सल्ला दिली कीं, “आमचें ऐकाल तरी छताचें रुपें काढिलें आहे, मागतीं छत यथास्थित करावें. येणेंकरून आपला जय होईल. दुसरें, गाजुदीखान ह्याची वजारत त्याची त्यास द्यावी. येथिशीं शिंदे होळकर यांचें व आमचें इमानप्रमाण गुंतलें. पुढें आणखी छोटा मोठा अर्ज ऐकत जावा. ह्मणजे, मी सर्वस्वें तुमचे पदरीं आहे. लागेल तो दाणा व साहित्य पुरवीन. दिल्ली सोडून जाऊं नये. येथूनच सर्व मजकूर मसलती कराव्या. कदाचित् तुझांस कुंजपुरियाचें पारिपत्य करणें, तरी लक्ष प्रकारें करावें. परंतु तेथें गुंतून

राहू नये.” परंतु भाऊसाहेबांनीं ह्याही मसलतीचा अव्हेर करून व निष्ठुर उत्तर देऊन, सुरजमल याची नाउमेद व निराशा केली. त्यामुळें सुरजमल खिन्न होऊन, “आह्मी आलों हेंच मूर्खपण झालें !” असा पश्चात्ताप पावून, मागच्या पायीं आपल्या मुलुखांत परत गेला.* अर्थात् एका हिंदुधर्माभिमानी व हिंदुपक्षपाती अशा अनुभवी, बलाढ्य व प्रतापी राजास भाऊसाहेबांनीं दुखविलें, ही मोठी अनुचित गोष्ट केली. पानिपतच्या अपयशाची जीं अनेक कारणे घडून आलीं, त्यापैकी हें एक होय असें मानण्यास हरकत नाही. असो.

सुरजमल जाटाचा भाऊसाहेबांनीं असा अपमान केला, तथापि त्यानें तो मनांत ठेविला नाही. पानिपतच्या रणसंग्रामांतून जे मराठे हताश होऊन व जीव घेऊन पळून आले, त्यांच्यावर अशा संकटप्रसंगीं त्यानें जे उपकार केले आहेत, ते चिरस्मरणीय असे आहेत. त्याच्या ह्या थोर उपकारांमुळें त्याचें नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत सदैव सुवर्णाक्षरांनीं लिहिलेलें राहील. ह्या दुर्धर प्रसंगीं, सुरजमल जाटानें मराठ्यांच्या अपज्याचें वर्तमान ऐकून, हिंदुधर्मास जागून, आपल्या मुलुखांत तमाम सांडणीस्वार पाठवून, गांवगन्ना अशी ताकीद केली कीं, “कोणास न छळितां, ज्यास जैसें अनुकूल पडेल, तसें त्यानें अन्नवस्त्रें द्यावीं.” एवढेंच नव्हे, तर त्यानें व त्याच्या पत्नीनें, मथुरा, दीग, भरतपूर येथें निराश्रित व भयभीत होऊन आलेल्या मराठे लोकांस चांगला आश्रय दिला, व त्यांचें आदरातिथ्य केलें. ह्या वेळीं भाऊसाहेबांची पत्नी पार्वतीबाई, समशेरबहादूर वगैरे खाशी मंडळीही सुरजमल जाटाच्या आश्रयास आली. समशेरबहादूर भरतपूर येथें मृत्यु पावला.† पार्वतीबाई व इतर सरदार दक्षिणेंत परत आले. सर्व ब्राह्मणांस सुरजमल जाटाच्या पत्नीनें पांच रुपये दक्षिणा व वस्त्रप्रावणें ह्याप्रमाणें देऊन बहुत दानधर्म केला. ह्या प्रसंगीं दीनांचा प्रतिपाल करण्यांत सुरजमल जाटानें दहा लक्ष रुपये खर्च केले. त्याचे हे उपकार खरोखर अवर्षनीय होत, असें कोण ह्मणणार नाही ?‡

* भाऊसाहेबांची बखर. पृष्ठ ९५ । ९६.

† समशेरबहादुराची कबर भरतपूर येथें ‘विह्वोरिया आस्पिटल’जवळ आहे.

‡ सर जॉन मालकम ह्यांनींही ह्या उपकारांचा उल्लेख केला आहे. ते लिहितात:—

“The feeling of all Mahrattas towards the Jauts of Bhartpoor is strong, from a recollection, which still exists, of the protection the Raja of that place afforded their ancestors after the disastrous battle of Panipat. He not only clothed and fed the fugitives who came to his territories, but furnished them with means of reaching their homes in the Deccan. In consequence, there is hardly a family of any note in this nation that has not a tradition of a debt of gratitude to the Jauts of Bhartpoor.”—*Malcolm's Central India*, Vol. I. Page 157.

सुरजमल जाट ह्यानें पानिपतच्या लढाईच्या अखस्थतेचा व अंदाधुंदीचा प्रसंग पाहून, आपला चांगला फायदा करून घेतला. त्यानें मथुरा, आग्रा वगैरे प्रांत काबीज केले. आग्राचा किला व त्यांत असलेली अकबरच्या वेळेपासूनची अगणित संपत्ति आपल्या ताब्यांत घेतली; आणि आपल्या राज्याचा विस्तार चारी दिशांस वाढविला. सांप्रतचा अलवार प्रांत, दुआबमधील हरियानाचा भाग, आणि चंबला नदीपर्यंत दक्षिणेकडील प्रांत, हे सर्व सुरजमल जाटांच्या ताब्यांत होते. त्याचे १२ हजार घोडेस्वार व ३० हजार पायदळ हे जाट जातीचे असून, ते मोठे लढवय्ये होते. त्यांच्या शौर्यबलावर सुरजमल जाटानें आपलें संस्थान फार नांवारूपास आणिलें.

पानिपतच्या लढाईनंतर सुरजमल जाट ह्यास नजीबखान रोहिला हाच एक मुख्य शत्रु राहिला होता. त्याच्या व जाट सैन्याच्या अनेक चकमकी उडाल्या. सुरजमलाच्या जाट सैन्यापुढें रोहिले लोकांचें पराक्रमतेज फारसें पडलें नाहीं. परंतु इ. स. १७६३ मध्ये, सुरजमल ह्यानें फरुखनगरच्या फौजदारीवर आपला हक्क सांगून तेथील किऱ्यास वेढा दिला, व तेथील फौजदार मुसाखान ह्यास कैद करून दांगच्या किऱ्यांत कैदेत टाकिलें. त्यामुळें त्याचा दुय्यम बहादुरखान हा नजीबखानाकडे दाद मागण्यास गेला. नजीबखानानें अबदालीचा भाऊ गुरूब अलीखान यांस तोडजोडीचें बोलणें करण्याकरितां सुरजमलाकडे पाठविलें. त्यानें त्याचा आदरसत्कार केला नाहीं. तेव्हां तो रागावून परत गेला, व त्यानें झालेला वृत्तांत नजीबखानास विदित केला. त्यानें सुरजमल जाट शिरजोर झाल्याचें पाहून, त्याजवर स्वारी करण्यासाठीं मोंगल सैन्य रवाना केलें. हें सैन्य दिझीहून निघतें न निघतें, तोंच, सुरजमल स्वतःच जाट सैन्यानिशीं दिल्लीवर चालून गेला, व त्यानें दिल्लीच्या पुढें सहा मैलांवर शहादरा येथें आपल्या सैन्याचा तळ दिला. तेथें तो विशेष सावधपणानें न राहतां, एके दिवशीं थोड्याशीं घोडेस्वारांनिशीं बादशाहाच्या खास कुरणामध्ये शिकारीस गेला. ती संधि साधून मोंगल सैन्यानें त्याजवर चाल केली, व त्याचें शीर कापून नजीबखानास नजर केलें. ही गोष्ट जाट सैन्यामध्ये कळतांच, त्यांना त्वेष येऊन त्यांनीं मोंगल सैन्यावर हल्ला केला; आणि दिल्ली येथें उभय सैन्यांची हातघाईची लढाई झाली. परंतु जाट सैन्य माज्याच्या जागीं सांपडल्यामुळें तें सर्व कापलें गेलें. येणेंप्रमाणें सुरजमल जाटाचा शोकपर्यवसायी शेवट झाला. ही गोष्ट ता. ३१ डिसेंबर इ. स. १७६३ रोजी घडली.

सुरजमल मृत्यु पावल्यानंतर त्याचा मुलगा जवाहिरसिंग हा गादीवर बसला. तो 'बापसे बेठा सवाई' ह्या ह्मणीप्रमाणें सुरजमलापेक्षांही पराक्रमी निघाला.

जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.

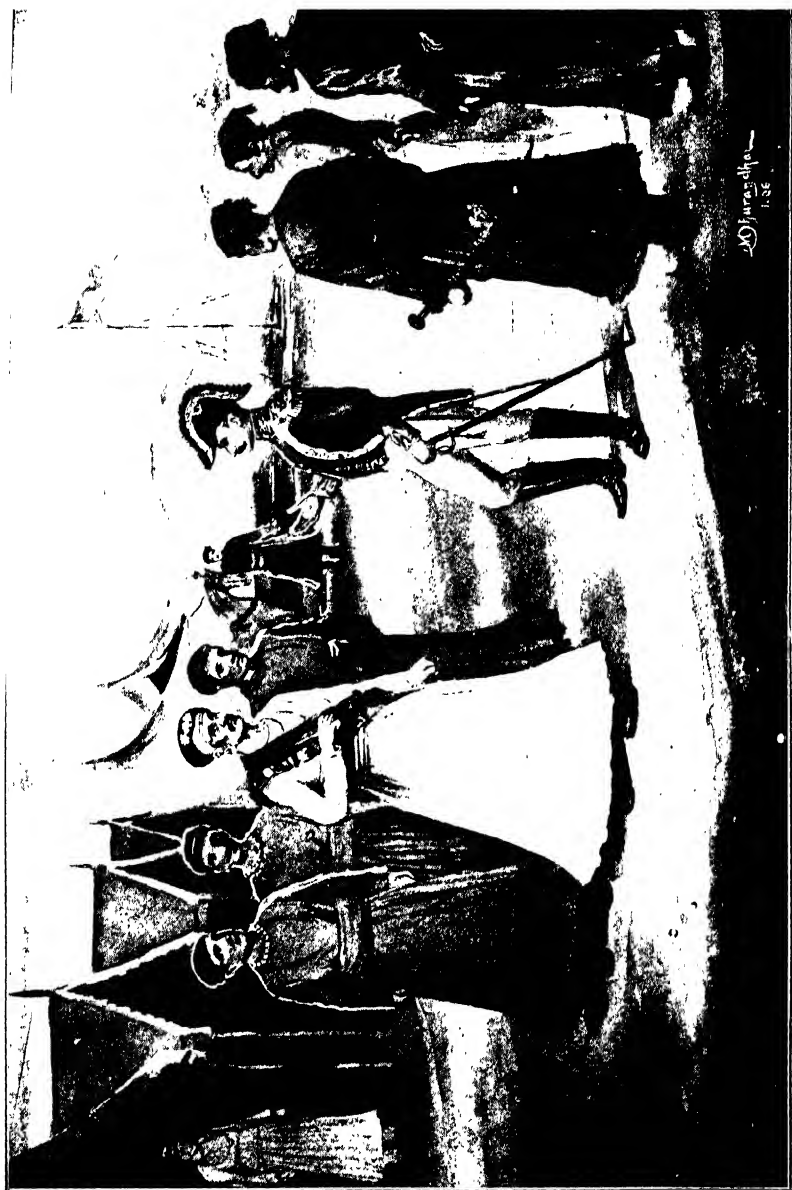
भाग २ रा.

१ नाना फडणविसांची कैद.

नाना फडणविसांस दौलतराव शिंद्याचा फ्रेंच सेनापति मेजर फिलोज ह्याने विश्वास-घातानें ता० ३१ दिसंबर इ. स. १७९७ रोजी कैद केलें. ही बातमी तेव्हांच सर्व हिंदुस्थानभर पसरली. नानांचा लौकिक सर्व हिंदुस्थानभर गाजत असल्यामुळें सर्वास फार वाईट वाटलें: व त्यांच्या मुक्ततेबद्दल पुष्कळ लोकांनीं प्रयत्न केले. त्यांमध्ये एक फ्रेंच इसम होता. ह्याचें नांव मेजर रिचमंड असें असून, तो निजामाच्या सैन्याचा अधिपति होता. त्याला, एका युरोपियननें वचनभंग करून नानांसारख्या थोर पुरुषास कैद केलें, ही फार अनुचित गोष्ट केली व आपल्या जातीस कलंक लाविला, असें वाटलें. तेव्हां त्यानें गुप्त रीतीनें मेजर फिलोज ह्यास नानांची सुटका करण्याबद्दल एक पत्र लिहिलें आहे. त्यावरून नानांविषयीं परदेशीय लोकांच्या मनांतही किती आदरबुद्धि वसत होती, हें चांगलें व्यक्त होतें. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

“ I have no other interest in speaking of this, but that which I take for every European, whose reputation is dear to me— for we have not yet had an example of European officers having falsified their oaths. I perceive a considerable storm which is forming, and which undoubtedly will burst, to the disadvantage of Dowlat Rao Sindhia : The Nabab Nizamalli, the English, Raghoji Bhonsla and even Tippu Sultan, will be fully sufficient to give liberty to Balaji Pandit. So, if your credit, or your rights (since you are the guarantee of the treaty,) can contribute towards it—if you are able to effect this liberty of which I speak, I am not able to calculate the honour that this proceeding will do to you on one side, and the great advantages you will derive from the other. If you can enter into my views, I will be able to grant you one fourth more than all you have with Sindhia, and a Jahagir of one lack of rupees a year ; and I will be shortly on the frontiers, where we shall be able to keep up correspondence.”

(“युरोपियन अधिकाऱ्यांनीं आपल्या शपथा मोडल्याचें अद्यापि एकही उदाहरण घडलें नसल्यामुळें, त्यांचे कीर्तीबद्दल माझे मनांत जें प्रेम व आदर वसत आहे व त्यांचे कीर्तीस कलंक लागूं नये ह्मणून मला जी कळकळ वाढत आहे, त्यामुळें हें पत्र पाठविण्यास मी उद्युक्त झालों आहे. जें सांप्रत वादळ उत्पन्न होत आहे, त्याचें पर्यवसान ऐ० गो० भाग २

1.38
Djurgården

निःसंशय दौलतराव शिंदे यांचे नुकसानीत होईल असें मला वाटतें. निजाम, इंग्रज, रघोजी भोंसले व टिपू सुलतान हे सर्व, बाळाजी पंडित यांची मुक्ता करण्यास पूर्ण समर्थ आहेत. परंतु जर तुमचें वजन व अधिकार हीं (कारण, तहनामा योग्य रीतीनें पाळला जावा एतदर्थ तुम्ही जबाबदार आहां) मी ज्या गृहस्थांविषयीं लिहीत आहे, त्यांचे सुटकेस कारणीभूत होतील, तर या तुमच्या कृत्यानें तुम्हांस किती मोठेपणा मिळेल व तुमचा किती फायदा होईल याचें मला बराबर अनुमान करितां येत नाही. जर माझे विचार तुम्हांस पसंत असतील व त्याप्रमाणें तुम्ही कराल, तर मी तुम्हांस शिंद्यांकडून जें कांहीं मिळत आहे त्यापेक्षां एक चतुर्थांश जास्त देण्याचें करीन व तुम्हांस दरसाल एक लाख रुपये उत्पन्नाची जहागीरही देईन. लवकरच मी सरहद्दीवर येणार आहे. तेव्हां आपणांस पत्रव्यवहार करण्यास सोईचें पडेल.)

ॐ ॐ ॐ

२ रूपराम कटारी.

रूपराम कटारी हा कटारी जातीचा हिंदुस्थानी ब्राह्मण असून, हा मोठा विद्वान् पंडित व मुत्सद्दी होता. हा मुरजमल जाटाचा राजपुरोहित असून त्याचा मुख्य सल्लामसलतगार होता. त्याचें नांव मराठ्यांच्या राजकारणांत पुष्कळ वेळां आलेलें आहे. शिंदे, होळकर व पेशवे ह्यांच्या बरोबर मुरजमल जाटाचीं जीं राजकारस्थानें होत, तीं ह्याच्या मार्फत होत असत. कुंभेरीच्या लढाईनंतर जाटांचा व मराठ्यांचा इ. स. १७५४ मध्ये जो तह ठरला, तो ह्याच्याच मध्यस्थानें ठरला. मुरजमल जाटानें मराठ्यांस पहिल्या वर्षी ३० लक्ष रुपये खंडणी देण्याचें मान्य केलें असें दिसतें. त्यावर दर शेंकडा दोन रुपये पेशव्यांनीं रूपराम कटारी ह्यास खंडणी वसूल करून देण्याबद्दल अंतस्थ करार केले होते. त्याप्रमाणे पेशव्यांनीं रूपरामास ६०००० रुपये देविल्याचा दाखला सांपडतो. मुरजमल जाटाकडून सालाची खंडणी ८ लक्षांची ठरली होती. त्याबद्दल रूपरामास १६ हजार रुपये मिळत असत. रूपरामानें आपल्या शहाणपणानें पुष्कळ द्रव्य संपादन केलें होतें. तो मोठा कृष्णभक्त होता व त्यानें आपल्या द्रव्याचा सर्व उपयोग दानधर्मांत केला. मथुरेजवळ ब्रज व नंदगाव बरसाना ह्यांजवळ कृष्णलीलेचीं पुराणप्रसिद्ध पुण्यस्थानें आहेत, त्या ठिकाणीं रूपरामाचें नांव अद्यापि प्रसिद्ध आहे. बरसाना येथें रूपरामानें अतोनात द्रव्य खर्च करून देवमंदिरें, राजवाडे, बागा, तलाव वगैरें बांधिलीं. त्यांपैकी 'लाडलीजीचें मंदिर' ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें — श्रीकृष्णाची आवडती गोपी जी राधिका तिचें — भव्य मंदिर आहे, तें रूपरामानेंच बांधिलें आहे. ह्याच गांवीं त्यानें ६४ रमणीय उद्यानें व एक जलमहाल बांधिला आहे. हीं सर्व स्थानें आतां जीर्णवस्थेप्रत पोहोंचलीं आहेत. परंतु तीं रूपरामाच्या औदार्याची व दानशूरतेची कीर्ति अद्यापि गात आहेत. रूपरामाची माहिती कोणी प्रसिद्ध करील, तर ती फार मनोरंजक होईल. रूपरामाची छत्री बरसाना येथें आहे. बरसाना हें गांव मथुरा व भरतपूर ह्यांच्या सरहद्दीवर असून हें महादजी

१ हिंदुस्थानी लोक कृष्णभक्त राधिकेस प्रेमळपणानें 'लाडलीजी' असें ह्मणतात.

शिंयांचें राहण्याचें ठिकाण असे. महादजी शिंयांनीं इंग्रजांशीं इ. स. १७८५ मध्ये जो तह केला, तो येथेंच झाला.

५ ५ ५

३ 'माने' ह्या उपनांवाची उत्पत्ति.*

(ह्यसवडकर माने यांच्या बखरीच्या आधारे.)

माने घराण्याचें मूळचें नांव गवर असें होतें. हे आपणास अंदारकर राजे असं ह्मणवीत असत. ह्या घराण्याचा मूळ पुरुष अंतार्जा नांवाचा होता. अंतार्जास सात पुत्र होते. त्यांपैकीं कृष्णाजी हा आपल्या इतर सर्व बंधूंबरोबर नेहमीं भांडत असल्या-कारणानें, त्यास वडिलांनीं घरांतून निघून जाण्यास सांगितलें. वडिलांच्या सांगण्या-वरून कृष्णाजी घराच्या बाहेर पडला व बेदर शहरीं जाऊन बादशाहाकडे आपली दाद लावण्याची खटपट करूं लागला. सुमारें एक मासपर्यंत त्याची दाद लागली नाहीं. कृष्णाजीस घोड्याच्या रोगाची परीक्षा चांगली असून त्यांवर उत्तम प्रकारचीं रामबाण औषधेंही त्यास माहीत होती; व हें ज्ञान त्याची दाद बादशाहाकडे लागण्याच्या कामीं उपयोगी पडलें.

एके दिवशीं बादशाहाचा उत्तम आवडता घोडा अतिशय आजारी पडला व तो बरेच उपाय केले असतांही बरा होईना. तेव्हां बादशाहास बरीच चिंता लागली. ही बातमी कृष्णाजीस समजली. तेव्हां बादशाहाजवळ आपली दाद लागण्याची ही उत्तम संधि आलेली पाहून त्यानें बादशाहाकडे स्वतः जाऊन कुरानिसात करून द्यालें की, "खाविंद, जर हुकुम असेल तर घोडा नीट करून फिरवून दाखवीन." बादशाहास आनंद जाहला व कृष्णाजीस घोडा नीट करून आणण्याची आज्ञा केली. कृष्णाजीनें घोड्यास औषधें वगैरे देऊन आठ दिवसांत घोडा नीट करून स्वारीस तयार केला. हें अलौकिक ज्ञान पाहून बादशाहा फार खुष झाला व ह्याबद्दल कृष्णाजीस किल्याची नाइकी दिली; व साडेचारशें लोकांची तैनात दिली.

पुढें माणव्देशीं पाळेगार, चोर वगैरे लोकांनीं बरीच पुंडाई माजविली होती. ती मोड-ण्यासाठीं बादशाहानें कृष्णाजीस तिकडे पाठविलें. कृष्णाजीनें बादशाहाची आज्ञा घेऊन माण देशीं जाऊन चोरांचा बंदोबस्त केला. ह्या कामगिरीबद्दल बादशाहानें कृष्णाजीस त्या प्रांताची देशमुखी दिली. पुढें काहीं दिवसांनीं कृष्णाजीचा अंत झाला, व त्याचें सर्व हक्क त्याचा पुत्र गोपाळजी नाईक यास मिळाले. गोपाळजीस तीन पुत्र होते. त्यांपैकीं नागोजी फारच शूर असून धाडसी होता. तो आपल्या ताब्यांतील लोकांस फारच जरबीनें वागवी. हें त्या लोकांस न आवडून त्यांनीं त्यास कैद केलें. तेव्हां देशमुखी व पाटिलकी भरमजी पाटील ह्यास मिळाली. नागोजीनें स्वतःस सोडण्याविषयीं लोकांस बरेंच सांगितलें. परंतु ते ह्मणाले की, ज्या अर्थां आझीं तुझांस जरब दाखविली आहे, त्या

* ही माहिती आमचे मित्र रा. सा. लक्ष्मणराव माने संस्थान बडोदे ह्यांनी पाठविली आहे.

अर्थां तुम्ही आमचा सूड घेतल्यावांचून राहणार नाहीं; ह्मणून आमच्यानें तुम्हांस सोडतां येत नाहीं. परंतु नागोजी युक्तीनें तेथून निसटला व बादशाहाकडे जाऊन सर्व हकीकत निवेदन केली. तेव्हां बादशाहा इतका रागावला कीं, त्यानें त्यास कैद करण्याचा हुकूम केला. अशा रीतीनें तो सुमारे १७ महिने कैदेत होता. पुढें बेदरवर अर्काटचा राजा चाल करून आला व त्यानें बेदरच्या बादशाहाचा बराच मोड केला. लोक सर्रावैरा पळूं लागले. हें पाहून नागोजीनें शिपायाचा पट्टा हिसकावून घेऊन विज्यांसह किल्ल्यावरून उडी टाकली व तो लोकांस उत्तेजन देत फार नेटानें लढूं लागला. त्यामुळे लोकांस नवीन उत्साह येऊन ते जोमानें लढूं लागले, व त्या योगें शत्रुपक्षाचा मोड झाला व बेदरच्या बादशाहाचा जय झाला. ह्या नागोजीच्या अचाट व अलौकिक शौर्यानें बादशाहा फारच खुप जाहला व त्यास बोलावून आणण्यास दिवाणास अमीर उमराव बरोबर देवून पाठविलें. त्याप्रमाणें तो दिवाणाच्या बरोबर मोठ्या सन्मानानें आला, परंतु बादशाहास कुरनिसात न करितां रामराम करून वसला. ह्या चमत्कारिक वर्तनानें बादशाहास राग येऊन त्यानें विचारलें कीं, 'तुम्ही जमींदार असतां कुरनिसात केली नाहीं ? ही जमींदागची रीत नव्हे.' त्यावर नागोजी यानें उत्तर दिलें कीं, 'जमींदागची वेडी पायांत आहे, पण हल्लीं कचेरींत उमराव शिपाई या नात्यानें आलों आहें; ह्मणून त्याप्रमाणें रामराम केला.' हें उत्तर ऐकून बादशाहानें खुप होऊन सांगितलें कीं, 'तुम्ही रामराम करूनच आसावें. तुम्हांस ताजीम देऊं.' ह्यानंतर नागोजीचा नातू शिंदोजीच्या वेळेपर्यंत कोणासही दरबारी येण्याचें झालें नाहीं. परंतु वंडाळी वाढल्यामुळे वंडखोर लोकांचें पारिपत्य करण्यास शिंदोजीस हुकूम झाला. शिंदोजी पुंडावा मोडून बादशाहाचें भेटीस गेला. ह्या वेळीं इब्राहिम *बादशाहा राज्य करीत होता. बादशाहास रामराम करून उभे राहिले. बादशाहानें कारण विचारितां रीतीप्रमाणें करीत असल्याचा जबाब दिला. तेव्हां बादशाहानें, प्रचीती पाहण्याच्या हेतूनें, अशी व्यवस्था करविली कीं, कचेरींत शिरण्याच्या दरवाजावर तरवारी आडव्या बांधल्या, व कचेरींत ताठच्या ताठ येण्यास सांगितलें. दुसरे अमीर उमराव खालीं लवून मुजरा करून बसले. शेवटीं शिंदोजी आला. त्यानें आपल्या बरोबरच्या लोकांस सांगितलें कीं सरळच जावें. तेव्हां बरोबरचे लोक कापले गेले. शेवटीं शिंदोजीस दरबारांत येण्याचा प्रसंग आला. तो स्वाभिमानी व पाणीदार पडल्यामुळे नम्र न होतां, तसाच ताठपणें येऊं लागला. तो मान कापावयास लागली. तेव्हां बादशाहानें शिंदोजीस मागे हटण्यास सांगून तरवारी काढून घेवावल्या, व खुप होऊन सांगितलें कीं, 'तुमचा बाणदारपणा पाहून मी संतुष्ट झालों. आजपासून तुमचें नांव 'म्हने' ठेवण्यांत आलें आहे. तुम्ही रामरामच करावा.' ही 'माने' नांवाची मूळ उत्पत्ति होय व त्या वेळेपासून 'माने' ह्मणवूं लागले. हीच मिसल सातारच्या दरबारांत तशीच राहिली.

*माने प्रथम बेदरच्या बादशाहीमध्ये प्रसिद्धास आले व पुढे विजापूरदरबारी गेले असें दिसते.

होत्या. बाई आपलेंही तापत्रय बोलली जे, “कैलासवासी सुभेदार होते, त्यांनीं एक-निष्ठतेनं श्रीमंतांची चाकरी करून उत्तम परिणाम करून गेले. अलीकडे आमच्या कपाळ्यास हे ढगढग आली. एक झाड वंशीं असतें तर इतकी फजिती कशाम होती? आमचें दैव !” श्रीमी जाली. तदोत्तर केसोपंतांनीं उभें गहून, बाईस विनंति केली जे, “श्रीमंतांनीं ममतापुरस्कर लिहिलें आहे. हा उत्साह. देवांब्राह्मणांचा आशीर्वाद व श्रीमंतांचे पदरीं तुझ्यांमार्गी मनुष्ये दानधर्म तपश्चर्या करितां, या योगेंकडून हा शुभ दिवस प्राप्त जाला आहे. सांप्रत तुझी वडील. या प्रसंगीं आपण अगत्यरूप चलावें.” बाईही बोलली जे, आह्मांसही या संतोपापेक्षां दुसरे काय आहे? परंतु पूर्व-सूचना नाही व लग्नतीथ फार समीप आली. इतकें बोलणें जालें. रात्र फार जाली. आह्मीही आपल्या स्थळ्यास आलों. दुसरे दिवशीं पुराणसमर्थी उभयतांही गेलों. दों प्रहरां पुराणसमाप्ति जाल्यावर एक दोघे मुत्सद्दी होते. ते समर्थी फिरून बाईस विनंति केली कीं. आपण लग्न्यास चलावें. त्यास बाईनीं उत्तर केलें जे, “लक्ष प्रकाशे आह्मी जावें, परंतु पूर्वसूचना असती तर दहा पांच हजार फौज आह्मी जमा केली असती. संजाम केला असता. जाणें विहित होतें. आतां तीथ समीप आली. ये वेळेस फौज कशी कोठून जमा करावी? एकलें पांच सातशें लोकांनिशीं गेल्यानें वडिलांच्या स्वरूपास योग्य कीं काय, हें तुझीच मांगा.” यांनींही उत्तर केलें जे, “आपण चालत्यास दहा पांच हजार फौज ममागमें असावी, तरच आपलें जाणें युक्त. परंतु आपल्या निश्चय चलावयाचा असल्यास मी श्रीमंतांस पत्रें लिहितों. पुढें दो चौ दिवसांच्या अंतरांनं तिथिनिश्चय करवितों.” बाई बोलली जे, “इतकें काहीं करूं नये. शुभकार्य होतें तें होऊं द्यावें. तोच आह्मांस उत्साह आहे. तेथें तुकांजा-बावाही आहेत, तेथें आह्मीच आहों. नवी फौज जमा करावयास महिना दीड महिना पाहिजे. सांप्रत जें होत आहे तें फार उत्तम आहे.” असें बोलून भोजनास उठली. यांनीं विनंति केली जे, फिरून मी रात्री येईन. बाई बोलली जे, “वारंवार तेंच काय बोलणें बोलावयाचें आहे?” मध्याकाळींही प्रहर रात्री गणेशचतुर्थीचीं भोजनं होऊन रात्र आणविली. तो बाई निजली. तदोत्तर दुसरे दिवशीं दों प्रहरां गेलों. तेव्हांही बाईस लग्न्यास चलावयाची विनंति केली. बाई बोलली जे, “मी एकदां बोललें तें बोललें. वारंवार काय बोलावें?” केसोपंत बोलले जे, “आणीकही दोन चार दिवस रात्रदिवस विनंति करावयास दिवस आहेत. श्रीमंतांची आज्ञाही आह्मांस अशीच आहे. आतां रात्री येऊं. क्षणून उठून आलों. येथील मर्जी पाहतां, पहिलें एक त्यांनीं उत्तर केलें, तेंच शेवटवर बोलतील. वारंवार तोच जावसाळ केल्यानें आपली मात्र ग्लानता! त्यांचें उत्तर

तेच. यांचें मानस बोलल्यांत कळतें, तर पूर्वमूचना विनंतिपत्रीं लिहिली असती. असो. शेवटला जावसाल काय होईल तो पहावा. कामीदजोडीबरोबर मशार-निलहेचीं व सेवकाचीं विनंतिपत्रें ग्वाना केलीं आहेत. मेवेसी पावतील हे विनंति विजापना. बाईस लग्नपत्र आलें. त्याबरोबर सेवकामही लग्नस येणें झणून आज्ञापत्र आलें. त्यास बाईचें तों गहणें जालें. मीच उठून आलों, तर स्वामी रागें भगतील कीं काय झणून मेदेह प्राप्त जाला. राजश्री केसो-पंतही झणाले जे, मर्वा लग्नपत्रें गेलीं, तमें तुझांमही आलें. एकदां श्रीमंतांस लिहून पाठवावें. जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करवी. मी निघून येतच होतो. परंतु स्वामी रागें भगतील कीं काय झणून मेवेसी विनंति. जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करीन. येथें पांच महाशें रुपये लोकांचें देणेंही जालें आहे. यास काय उपाय करूं ? धन्याव्यतिरिक्त येथें कोणी घाता नाही. स्वामी कृपाळु समर्थ. डाकबरोबर जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करीन. अहल्याबाई शिवगत्रीस श्रीओंकार-श्वराच्या यात्रेस जाणार आहेत. तेथें ध्वजोत्सव करणार. तेथून उज्जनीस श्रीभहा-काळाच्या दर्शनास जावें अशी वदंता आहे. परंतु जरूर जाताल. पहिले ऐवजा-विपरीं सरकारचीं पत्रें केसोपंतांकडेस आलीं. बाईचें पत्र बाईस दिलें. यांनींही जावसाल करणें ते केले. बाईचीं उत्तरं काय जालीं तीं मशारनिलहेनीं मेवेसी विनंति लिहिलीं आहेत. त्यावरून सविस्तर विदित होईल. लग्नपत्रिकेचे विपरीं बाईशीं बोलणें जालें. तोही मजकूर सेवकांनं लिहिला आहे. त्यांनींही विनंतिपत्रें मेवेसी लिहिलीं आहेत. विदित होईल. सेवकाम जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करीन हे विजमि. चंद्र १० मिनहूस रात्रीही बाईकडेस गेलों होतो. बहुत प्रकारें लग्नास येण्याविपरीं बोललों. परंतु बाईनीं फौजेचीं वगैरे उत्तरं केलीं. शेवटीं केसोपंत बोलले जे, श्रीमंतांस आढीं काय लिहावें ? त्यास बाई बोलली जे, सकाळीं आढी उत्तर श्रीमंतांस लिहून देऊं. तें पत्र आलें झणजे मागोहून मेवेसी पाठवूं. बाई सांडणीस्वागबरोबर वस्त्रें व जवाहीर तुकोजीबाबांकडेस पाठविणार अमें बोलली. देखिलें ऐकिलें वर्तमान मेवेसी श्रुत होय. हे विजापना.”

लेखांक ८२. ता. २६ जानेवारी इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. पाँच वय ८ शेक १७०४.

“मेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विजापना तागार्हत चंद्र २२ सफरपर्यंत मुक्काम महेश्वर येथें स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून यथास्थित असे. विशेष:-लग्नास येण्याविपरीं बाईस बहुत प्रकारें विनंति केली.

त्याम त्यांनींही बाईंनीं शपथपूर्वक सांगितलें जे, माझ्या चित्तांत लग्नास येण्याचें होतेंच. परंतु पूर्वसूचना अमती तर खामखा येणेंच होतें. तेथें गेल्यानें माझींही कामें फार होती. परंतु दिवस थोडे राहिले. असो. मुख्य गोष्ट श्रीमंतांचें लग्न शुभकार्य जालें. यांत आत्मांस समाधान आहे. असें विनकिलाफ बोलली. बाईंनीं पत्र लिहिलें आहे. केसोपंतांनींही बहुत वृत्त सांगितलें. बाईंनीं पत्र लिहिलें आहे. सेवेसी डांकेवगवर रवाना केली आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना."

लेखांक ८३. ना. ३० जानेवारी इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. पौष वष १३ शके १७०४.

"सेवेसी विठ्ठल शामराज चण्णावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २६ सफरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः येथील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेवगेवर पत्रें रवाना केली आहेत. सांप्रतचें वर्तमानः मातुश्री अहल्याबाई यांनीं येथून श्रीमंतांस लग्नाकरितां आहेस्वस्त्रें व जवाहिराच्या रक्कमा पाठविल्या आहेत. त्यांचा तपशील ऐकिला तोः मुख्यांस दोन पोषाख, एक बादली व एक कच्च्या रंगाचा; जवाहीर, शिरोपंच नवरत्नांचा व तुरा पाचांचा, व कंठी मोल्यांची व पोण्या दोन हिऱ्यांच्या, एकूण पांच. वधूम वस्त्रें बादली व जवाहीर मरी हिरे जडावाची व चांपेकळाहार जडावाचा, एकूण दोन रक्कमांशिवाय पोषाख थोळे मातुश्रीस शालजोडी व पैठणी पातळ. मातुश्री सगुणाबाईसाहेबांस पातळ व शालजोडी. सौभाग्यवती मातुश्री काकूबाईसाहेबांस पातळ, चोली व शालजोडी; व सौभाग्यवती मातुश्री दुर्गाबाईस पैठणी लुगडें व चोली. याशिवाय दोन पोषाख एक आपल्यास व एक तात्यांस, कच्च्या रंगाचा एक व साधा शुभ्र. दोन ग्विनखाव याप्रमाणें वस्त्रें व जवाहीर सांडणीवर घालून, समागमें कारकून राजश्री बापूजी आनंदराव निसबत उष्टरखाना यांस येथून चंद्र मजकुरीं रवाना केले आहेत. यांस येथील आज्ञा कीं, परभाणें वाफगांवाम जाऊन, राजश्री तुकोजी होळकर व नागे गणेश उभयतांस पत्रें लिहिलीं आहेत जे, यांत अधिक उणें पाहून तेथील मर्जाप्रमाणें आहोरं करणें, असें लिहिलें आहे. जवाहीर व वस्त्रें काल त्रितीय प्रहरीं बाई व गोविंद रघुनाथ उभयतां बसून काढलीं. तदोत्तर राजश्री विसाजी शामराज व हरकूबाई उभयतांस बोलावून वस्त्रें व जवाहीर त्यांस दाखविलें. त्यांनींही पाहून पसंत केलें. तदोत्तर रवाना केलें. याप्रमाणें एक वर्तमान. जवाहीर काय काय पाठविलें झणून राजश्री केसो भिकाजी दातार यांनीं बाईस विचारिलें.

मीही जवळच होतो. बाईंनी उत्तर केले जे, मोघम लिहा. अमकें ह्मणून सांगितलें नाहीं. याप्रमाणें ऐकिलें तें वर्तमान. दुसरें बाईंनीं शिवरात्रीस श्री-ओंकारेश्वराम जायाचा निश्चय केला आहे. परंतु राजश्री चिमाजी बुळे यांनीं गंगलीकडे फौज व पेंढारी जमाव केला आहे. झावेवाला पाळेगार बेवदल जाला आहे. त्याच्या पारिपत्यास जातो ह्मणून बाईसही सांगून पाठविलें आहे, कीं एक थोड्या तोफ पाठवावी. परंतु हे काहीं तोफही पाठवीत नाहींत व बुळेमजकुराचा विश्वासही करीत नाहींत. इकडे खरगोणाकडे काशी रंगनाथ दोन चारशें पागा घेऊन आले आहेत. यामुळे येथें बाईस संदेह प्राप्त जाला आहे. ह्मणून शिवरात्रीची यात्रा राहिल्यास दिसेत. तेथें ध्वजोत्सव करणार आहेत. त्यास धोंड दाक्षित व सदाशिव भट उभयतांम पाठवावयाचा निश्चय करणार असें ऐकिलें. अद्याप संदिग्धच आहे. काय ठरेल तें पहावें. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान वाचनबुर्जागद्दीस लागले आहेत. तीही मर जाली असेल. तेथून ग्वाल्हरी अगर गोहज दोहींतून एका स्थळाम मोर्चे लावतील. ग्वाल्हरींतील जकिंग अखेर जाला आहे. एकदां राघो मल्हार ग्वाल्हरीस गेले होते. शहरगप्पन्हा घेऊन आत गेले होते. परंतु बालेकिल्यावर हजार आठशें माणूस चांगले होते. त्यांनीं ग्वालीं येऊन मोर्चा उधळून दिला. त्यामुळे पाटीलबावांनीं राघो मल्हार यांजवर इतराजी केली. त्यांजकडील पागा काढली. खांसा ग्वाली पाटीलबावाच जाणार. याप्रमाणें वर्तमान येथें आलें. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय. हे विनंति. ” .

लेखांक ८४. ता. १८ फेब्रुवारी इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. माघ वद्य १ शके १७०४.

“पुरवणी श्रीमंत राजश्री नानागाहेब स्वामींचे सेवेसी विज्ञापना. बाईंनीं पत्र यावयास आज्ञा केली आहे. दोन चार वेळां लेखकांस विचारलें. परंतु देतो देतोच ह्मणतात. यास्तव जालें वर्तमान सेवेसी पाठवावें ह्मणून डांकेबरोबर मी व केसो भिकाजी यांणीही सेवेसी विनंतिपत्रें लिहिली आहेत. डांकेबरोबर येथून पत्रें ल्याहावीं, ते सेवेसी पावतात कीं नाहीं हें कांहींच कळत नाहीं. हरएकविशी बाईंचीही सावधता आहे. श्रीमंतांच्या लक्षाच्या पत्रिका तो माघ शुद्ध नवमीच्या येथें आल्या होत्या. परंतु तेथें बोलतात जे, माघ वद्य किंवा फाल्गुन शुद्धांत होणार असें बोलतात. निश्चय कांहीं कळत नाहीं. अलीकडे पत्रेही येत नाहींत. बाई श्रीओंकारेश्वराम पौर्णिमेस जाणार होती. परंतु इकडे चिमाजी बुळे झावेप्रांतीं जमावसुद्धां आले आहेत. काशी रंगनाथ पागा घेऊन खरगोण वगैरे

प्रांतीं फिरतात. यास्तव बाई गेली नाही. सदाशिवभट उपाध्ये यांजबरोबरच पांचा हजारांचें कापड, कांहीं सफेत, कांहीं छिटे, व पांच खंबाईत व पंचवीस कद रेशमी, ऐसें ध्वजोत्साहाचा सरंजाम भटजीबरोबर ओंकारेश्वरास पाठविला. पौर्णिमेस ध्वजा लागली असेल. संतर्पणेंही करविलीं आहेत. शिवगत्रीस मडी गेली तर नकळे. परंतु जाणार नाहीत असें दिसतें. महेश्वरच्या किल्ल्याची माबजत करितात. कारखाने लागले आहेत. याप्रमाणें येथील वर्तमान. मेवकाची खर्चाची फार विपत्त्य आहे. येथें लोकांचें देणेंही फार जालें आहे. देणेंदारांचा उपद्रव व नित्य कृत्य चाललें पाहिजे. फार संकट आहे. धनी कृपालु समर्थ. येथें एक कवडीचा आश्रय नाही. स्वामींनीं उपेक्षा केली तर मेवकाची गत काय होईल ? धन्याच्या पायावितरिक्त दुसरा आश्रय नाही. मजविशीं तेथें स्मरणही कोण देतो ? खर्चावांचून फार श्रम आहेत. धनी कृपालु समर्थ. श्रुत होय हे विज्मि."

लेखांक ८५. ता. २० फेब्रुवारी इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. माघ या ३ शके १७०४.

"सेवेमी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विनंति मेवकाचें वर्तमान तागाईत चंद्र १७ रविलावलपर्यंत मुक्काम महेश्वर येथें स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर पधें रवाना केलीं आहेत. सेवेमी पावलीं अमतील. सांप्रतचें वृत्त राजश्री केसो भिकाजी यांनीं बाईशीं बोलले जे, श्रीमंतांनीं तुझांसही पत्र लिहिलें आहे. आत्मांसही आज्ञापत्र लिहिलें आहे जे, रेवा उत्तर तीरच्या महालचा ऐवज बाईशीं बोलून ऐवज लवकर पाठवून देणें. त्यास तेथें राजश्री तुकोजीबावांस दहा हजार फौज ठेवायास सांगितली आहे. यास्तव ऐवजाची निकड तेथें फार आहे झणून वरचेवर श्रीमंत लिहितात. आत्मीही आपल्याम वारंवार विनंति करीतच आहों. त्यास बाईंनीं उत्तर केलें जे, आत्मांकडे ऐवज काय आहे ? कोठें असेल तो घ्या. यांनीं उत्तर केलें जे, आत्मींच घ्यावा असें अर्गति, तर आत्मांसच निश्चून लिहिते कीं आमके जागां ऐवज आहे, तो हुंड्या करून पाठवा. तो प्रकार नाही. तुमचा तालुका. वहिवाट सारी आपल्या ह्मतची. आत्मांस काय ठाऊक झणून वारंवार श्रीमंत तुझांस लिहितात. त्यास बाईंनीं साफ उत्तर केलें जे, इकडील महालचा ऐवज झटलें तर तुकोजीबावांनींच कांहीं महाल सावकारांस दिले आहेत. ते त्यांजकडे

ऐवज जातो. कांहीं आत्मांकडे असेल तो आमचा आत्मांस स्वर्च लागला आहे. आत्मांपाशीं ऐवज कोठें? द्यावा कोठून? यांनीं उत्तर केलें जे, आत्मीं श्रीमंतांस काय लिहावें? बाई बोलली जे, आत्मी बोलतां असें लिहा. यांनीं उत्तर केलें जे, आत्मीं असें लिहूं नये. आपणही असें मांगूं नये. यांत श्रीमंतांची मर्जी ठीक गहणार नाही. बाई बोलली जे, आत्मीच बोलतां त्यापक्षां तुह्यांम लिहावयास काय चिंता आहे? यांनीं उत्तर केलें जे, असें लिहित्यानें जावसाल चढीस पडेल. बाई बोलली जे, आत्मी उखळांतच डोई घातली आहे: तेथे मांगें पुढें काय पहावयाचें आहे? अशीं हजारे पत्रे येतच आहेत. आत्मांस पत्र त्यांचें आलें आहे. त्यांचें उत्तर आत्मीही देतां. त्याअन्वये तुम्हीही लिहून पाठवा. याप्रमाणें चंद्र १२ गेजी संध्याकाळीं जावसाल जाला. बाईंनींही आपल्या पत्रांचें उत्तर द्यावयास फडनीसाम मांगितलें. याप्रमाणें जावसाल जाला. वारंवार महालच्या ऐवजाविषयीं स्वामी यांस लिहितात. येथील तो उपेक्षा आहे. धन्यांची मर्जी! राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान:—गोहजवाला गणा पाटीलबावांशीं सख्यव्याचे जावसाल करीत आहे. तुमचा स्थापित असें क्षणतो. ग्वालरही देतो. ठाणें बसलें असेल कीं बसेल. तिकडील फडशा जाहत्यावर तिकडील बंदोवस्त करून पाटीलबावा फिरणार. भिडभदावरचाही बंदोवस्त करून, आणीक कोणी राजेरनवाडे मवाम आदिकरून त्यांचा परमर्प यथायुक्त करून, चौं मामांचे छावणीस उज्जनीस येणार. असें बाजारी वर्तमान ऐकिलें. कलमी नाही. अलीकडे बाईकडेही कांहीं कागदपत्र येत नाही. अंतस्थ कांहीं येत असतील हें न कळे. हेदरनायकाचा वकील नरसिंगराव तमाजी पाटीलबावांकडेस गेला होता. तो पाटीलबावांची एक भेट जाली नी मयत जाला. तिकडे हेदरनायकही मयत जाला. यास्तव येथें कित्येक बोलतात कीं इंग्रजांचा काच तुटला. आतां कांहीं इंग्रज डोई उचलतील असें बोलतात. हेही बाजारी वर्तमान. देखिलें ऐकिलें सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक ८६.

ता. २ मार्च इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. माध वय १४ शके १७०४.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन माथांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ रबिलावलपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून चंद्र २३ मिनहूस पत्रें डाकिबरोबर रवाना केलीं आहेत. सेवेसी पावलीं असतील. सांप्रतचें वृत्त छ २३ मिनहूस संध्याकाळीं राजश्री संताजी होळकर यांचें पत्र

मेंदव्याहून बाईस आलें जे, इंग्रजांचीं चार पलटणें मोनगडावर आलीं. तेंथें दोन पलटणें रातोगत निघून कोंडाईबारीवर फौज सरकारची होती. मालोजी राजे व बाघ असे होते. त्यांजवर इंग्रजांनीं छापा घातला. दोनशें माणूस ठार जालें, व शंभर माणसें धरून नेलीं. कांहीं जखमी जाले, ते तळावरच राहिले. फौज उधळली. इंग्रजांचा आणीक जमाव होतच आहे. खानदेशांत नंदुरबाराम पूर्ववत्-प्रमाणें येणार, ह्मणून खानदेश तमाम खलबलाट जाहला आहे. याचा बंदोबस्त काय करणें तो करावा ह्मणून बाईस पत्र आलें. तें वाचून पाहिलें. बाईनींही पत्र वाचून पाहून, दोन काशीदजोड्या कोंडाईबारीकडेस बातमीस पाठविल्या व एक जोडी मेंदव्यास पाठविली कीं, पक्की बातमी राखून वरचेवर बातमी पाठवीत जाणें. याप्रमाणें पहिलें वर्तमान. राजश्री पाटीलबावांच्या लष्करांतून एक ब्राह्मण आला. त्यास वीस रोज जाले. त्यानें जवानीं वर्तमान मांगितलें जे, पाटीलबावा ग्वालरीपामून अर्धकोसावर लष्करमुद्रां उतरले आहेत. किल्ल्याभोंवतालीं फौज उतरवली आहे. किल्ल्याचा शहरपन्ना घेतला. बोलकिल्ल्यावर सात आठशें माणूस झुंजतें आहे. लढाई सुरू आहे. गोहजवाला पाटीलबावांशीं विनयें संधानेंकडून बोलत आहे कीं, ग्वालर ध्या आणि माझा मुलूख जो घेतला आहे तो मोडा. हे स्वारीवरच मागतात. नार्हांतर हा किल्ला घेऊन गोहजेस लागवें असें पाटीलबावांचें मानस आहे. त्यावरून गोहजवाला इंग्रजांच्या वकिलाशींही कांहीं अंतस्थ बोलत आहे. याप्रमाणें ऐकिलें वर्तमान. राजश्री चिमाजी बुळे झावे प्रांती गेलें आहेत. त्यांचें वर्तमान पेशजी विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. येथें किल्ल्याचे शहरपन्नाचा कारखाना दक्षिणेकडे जारी आहे. श्रीमंत राजश्री दादामाहेबांनीं नर्मदेस घाट पहिलेंच बांधला आहे. त्या घाटावर श्रीचें देऊळ बांधावयास चौथरा बांधून ठेवला होता. तेंथें त्या चौथऱ्यावर बाईनीं देऊळ बांधावयास काम लावलें आहे. जागां जागां किल्ल्याचे वगैरे मरामतीस कारखाने जारी आहेत. इकडे भिल्लांचा शिलशिलाट हाईल असें दिसतें. दिल्ली-कडील वर्तमानः नजबखान मेल्यावर त्यांचे चेले व खानमजकुराची बहीण त्यां आपसांमध्ये कलह लागला होता. दिल्लीमच होते. पादशाहाम आपल्या हुकुमांत ठेऊन होते. तेंथेंही आपसांत कलह बहुत जाला. ह्मणून महदबेग व आमदानी हे उभयतां दिल्लीहून रुमून आगऱ्यास गेले. मागाहून आगा सर्फा व खानाची बहीण अशीं उभयतां फौजमुद्रां आमदानीवर चढून गेलीं. तेंथें कोणी मध्यस्थ पडून उभयतांचा सल्लावा जाला. फिरून कांहीं वर्तणुकींत व्यत्यय पडला, त्यावरून फिरून विघाड जाहला. ह्मणून आमदानी आपले फौजेमुद्रां आगऱ्याहून कूच करून ग्वालरीस पाटीलबावांकडेस खाना जाहला. पाटीलबावांचें व

त्या आमदानीचे पहिल्यापासून एकलास आहे. मूत्रही आहे. हिंदुस्थानांत जागां जागां राजेरजवाडे आदिकरून सर्वांत आपसआपसांत फितूर व लढाई झगडे फार लागले आहेत. अशा समयांत दक्षिणी फौज हिंदुस्थान प्रांती येती, तर सरकारकिफायत फार होती: झणून कोणी गृहस्थ स्नेहित आहे त्यानें जयपुराहून लिहिलें होतें. तें वीस दिवसांचें वर्तमान आहे. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय. सेवकाची खर्चाची विपत्त्य फार आहे. देणें लोकांचें फार जालें. त्यांचा उपद्रव निगळा. पोटास नाही ती विपत्त्य वारंवार दर पत्रीं विनंति लिहितों. धनी रागें भरतील. मी आर्णाक कोणास लिहूं? कोण माझेविषयीं धन्यास स्मरण देतो? स्वामी सर्वज्ञ. गरिबांचा प्रतिपाळ करणार. धनी कृपाळू समर्थ हे विज्ञप्ति. डांकेबरोबर येथून पत्रें मेवेसी लिहितों. हे तेथें कधीं पावतात किंवा नाहीं पावत. हें कांहीं कळत नाहीं. डांकेचे कासीदही खर्चाचा बोभाट करितात. सेवेसी श्रुत होय हे विनंति.”

लेखांक ८७.

वा. ७ मार्च २. ग. १७८३.

श्रीगजानन. मि. फाल्गुन शुभा ४ शके १७०४.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत ल ३ रविलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष: इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर व जामूदजोडीबरोबर विनंतिपत्रें स्वाना केलींच आहेत. मांप्रत नवीन अधिकोत्तर वर्तमान कांहीं नाही. बाई स्वस्थचित्तें स्नान देवतार्चन करून आहेत. राजश्री पाटीलबाबांकडीलही बाजारी अफवेचें वर्तमान आहे कीं, गोहजचा किल्ला लवकरीच हस्तगत होईल. किल्यांत महागाई फार आहे. दोन तीन हजार मनुष्य व हजार पांचशें स्वारही आहेत. अडीच तीन शेरांची धारण किल्यांत आहे. याप्रमाणें बाजारी वर्तमान. सेवकास चार महिने जाले आज्ञापत्र येऊन. येथें सातशें रुपये देणें. त्या पेंचामुळें साहुकार येऊं देईनात. बाईकडून मजला कांहीं पावत नाही, हें स्वामींस विदित आहे. तत्रापि, दोन चार वेळां कोणी मातबराकडून बाईस हटकलें. त्यास बाईंनीं साफ उत्तर केलें जे, आपल्या धन्यास लिहून पाठवावें. तेथून खर्चास आणऊन येथें देणेदाराचा फडशा करून जावें. अशीं दोन चार वेळां उत्तरें जालीं. वारंवार त्यांस काय हटकावें? धन्याचें नांव पदरीं. कोण कोणास ग्लान मांगावी? सेवकावर इतकी इतगजी व्हावी अशी सेवकापासून वर्तणूक कांहीं जाली नाही. बरें. मी चाकर पदोपदीं अपराधी. क्षमा

करणार स्वामी कृपाळू समर्थ. हरी बावाजीबरोबर लुटला गेलों. एक वस्त्रानशीं येथें आलों. त्यावर धन्याचे आज्ञेप्रमाणें आज साडेपांच वर्षें येथें चाकरीवर आहें. मजवर गरिबावर इतकी इतराजी जाली, तर, सेवक गरिबाचा वाली धन्याव्यतिरिक्त कोण? स्वामींनीं परामर्ष न केला, तर माझा येथें कोणी वाली नाही. अबरू धन्याची आहे. बाईस वारंवार हटकायाची सीमा जाली. आतां कोठवर ग्लान सांगावी? या संकटांतून काढणार धनी कृपाळू समर्थ. फार दिवस जाले, धन्याच्या चरणदर्शनाची खंत वाटते. घरीं मातुश्रीचें पंच्याऐशीं नव्वद वर्षांचें वय. त्यांची भेट नाही! मुलेंमनुष्यें अशा संवंगाईत अन्नवस्त्रावांचून हैराण. तेथें ते श्रम आहेत; येथें मी अशा संकटांत आहें! धनी कृपाळू सर्वज्ञ समर्थ. सर्व संकटांपासून सोडविणार स्वामी समर्थ. स्वामींनीं उपेक्षा केल्यानें सेवकाची अबरू राहणार नाही. स्वामी सर्वज्ञ. हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ८८.

ता. २ मार्च इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. माघ वद्य १४ शके १७०४.

“श्रीमंत राजश्री तात्यासाहेब स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञांकित सेवक विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ रबिलावलपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—बहुत दिवस जाले, स्वामींकडून अगर सरकारचें आज्ञापत्र येत नाही. वर्तमानही कांहीं कळत नाही. आज तीन महिने अधिकच पत्रें येत नाहीत. श्रीमंतांच्या लग्नाच्या लग्न-पत्रिका शुद्ध ९ नवमीचे येथें आल्या होत्या. तेथें लग्न लागलें असें कोणाचेंही येथें पत्र आजपर्यंत आलें नाही. आतां वद्य पक्षीं जालें असेल ह्मणून येथें बोलतात. राजश्री केसो भिकाजी दातार यांचें परवां घरचें सतरा अठरा दिवसांचें पत्र आलें. त्यांत लिहिलें होतें कीं, शुद्ध पंचमीस देवदेवक बसवून षष्ठीस थत्त्यांचे मुलीचा निश्चय करून वाग्निश्चय केला, इतकें वर्तमान होतें. अलीकडे लग्न लागल्याचें वर्तमान आजपर्यंत आलें नाही. येथें दरबारांत पुसतां, त्यास काय सांगावें? नवाबाचे पुत्र साहेबजादे व सातान्याचे राजेश्री व भोंसल्यांचे चिरंजीव चिमणाराजे वगैरे पंचवीस तीस हजार फौज मिळाली आहे. ह्मणून बाजारी झफवा मात्र ऐकिल्यांत येतात. बाईही ह्मणत होती जे, ‘फौजा फार मिळाल्या आहेत. सुरक्षित लग्न लागो. श्रीमंतांच्या कल्याणांत आमचें सर्व जगतांचें कल्याण आहे.’ असें ह्मणत होती. नवीन इंग्रजांचें वर्तमान:—इंग्रजी चार पलटणें म. द. २४

सोनगडास आलीं. त्यांतून दोन पलटणें रातव्यानें कोंडाईबारीस येऊन, तेथें फौज सरकारची व होळकराची होती, त्यांजवर छापा घातला. फार खराबी जाली झणून पेंढार्यांचे राऊत पळून सेंदव्यास आले. तेथून संताजी होळकरानें बाईस पत्र लिहिलें होतें, तें वाचून पाहिलें. त्यावरून वर्तमान सेवेसी लिहिलें असे. वरकड ऐकिलें वर्तमानः—श्रीमंतांच्या पत्रांवरून विदित होईल. सेवकाची खर्चाची फार विपत्य आहे. येथें सातशें रुपये देणें लोकांचें जालें आहे. देणेंदारांचा उपद्रव, नित्यकृत्यांची विपत्य, अशा श्रमांत आहें. येथें बाईकडून एक कवडीची प्राप्त नाहीं. आह्मांवर रागें आहेत कीं, हे येथें बसून मनास येईल तसें वर्तमान लिहितात. कोणी कर्ज देखील देईना, अशा श्रमांत आहें. बाईस एक दोन वेळां कोणाकडून हटकाविलें. त्यांनीं उत्तर केलें जे, “आपल्या धन्याकडून खर्चास आणवावें नी बसून खावें. खर्चास पाठवीत नाहींत, तर यांस कशास येथें ठेविलें आहे? आह्मांजवळ कांहीं नाहीं.” साफ उत्तर केलें. आतां येथें माझें कोण आहे? धन्यांनीं उपेक्षा केली, तर येथील कर्ज वारून माझें येणें कसें होईल? काय उपाय करूं? श्रीमंतांस विनंति आपण करून, येथील ब्रह्मस्वापासून मुक्तता होऊन श्रीमंतांचे चरण दृष्टीस पडेत असें करणार स्वामी कृपाळ. माझेविषयीं तेथें कोण विनंति करितो? ईश्वर श्रीगणपति आपणास स्मरण देवो. चार वर्षे येथें जालीं. धन्याच्या चरणदर्शनाची खंत वाटती. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ८९.

ता. ८ मार्च इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. फाल्गुन शु. ६ शके १७०४.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ रविलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— इकडील वर्तमान पेशजीं डांकेबरोबर विनंतिपत्रां लिहून पत्रें रवाना केलीं आहेत. सेवेसी पावलीं असतील. सांप्रत सरकारचीं पत्रें जासूदजोडीबरोबर चंद्र १९ रविलावलचीं स्वामींनीं पाठविलीं, तीं चंद्र २ मिनहूस संध्याकाळीं येथें पावलीं. सरकारचीं आज्ञापत्रें मातुश्री अहिल्याबाईस व राजश्री केसो भिकाजी यांस व एक सेवकास ऐशीं व राजश्री तुकोजी होळकर यांनींही बाईस पत्र लिहिलें होतें जे, ‘श्रीमंतांच्या लग्नपट्टीचा ऐवज सर्वांबरोबर आपल्यावरही दोन लक्ष रुपये देणें ठरले आहेत. त्यास, तुझांकडून मागील ऐवज येणें त्यांपैकीं देविले असेत. वडिलीं द्यावे.’ झणून पत्र त्यांचें होतें. तें पत्र केसो भिकाजी व मी वाचून

पाहून रात्रीच पत्रें बाईकडे घेऊन जावीं, तों राजश्री रंगराव वोढेकर ते दिवशीं बाईचे भेटीस आले होते. त्यांस रात्रो फराळास वाड्यांत बाईंनीं बोलविलें होतें. त्यास, बारा घटका रात्रपर्यंत त्यांस वस्त्रें देऊन बिदा केले. तदोत्तर बाईंनीं निद्रा केली. मीही ते वेळस कांहीं बोललों नाहीं. दुसरे दिवशीं तृतीय प्रहरीं, दरबारच्या समयास, कंसो भिकाजी व मी पत्रें घेऊन वाड्यांत गेलों. राजश्री बाजीराव बर्वेही दरबारास आले होते. दोन घटका दिवस राही तोंवर दरबार होता. तदोत्तर बरखास्त होऊन बाई उठली. ते वेळेस विनंति केली कीं, एकीकडे बसावें. सरकारचीं पत्रें मुजवद जासूदजोडी घेऊन आले, तीं वाचून पहावीं. तेव्हां एकीकडे बसली. कंसोपंत व मी व फडणीस मुजुमदार व बाई असे पांच जण होतो. सरकारचें व तुकोजीबावांचें दोन्हीं पत्रें पुढें ठेविलीं. फडणिसांनीं पत्रें वाचून दाखविलीं. ऐकून बाई बोलली जे, 'तुकबांनीं येथें लिहिलें, तें तेथें ऐवज देयास नाहीं कीं काय? तत्रापि, त्यांनीं आह्मांस लिहिलें आहे कीं, मागील ऐवज तुह्मांकडून येणें त्यापैकीं देणें. त्यास, मागील ऐवज आह्मांकडे कोणता, काय राहिला आहे, तो त्यांजकडून लिहून आणवावा व तुकबास पत्र लिहून पाठवावें. कोणता ऐवज आह्मांकडे पोकळी राहिला आहे, तो त्यांजकडून लिहून आणवा.' इतकें बोलून उठली. आह्मांसही निरोप दिला. कंसोपंतही झणाले जें, 'आज आपण पत्रें दिलीं आहेत. तीं आपल्यांत आपण बोलली, त्यांत आपण कशास बोलवें? उद्यां परवां विचारूं. कळलें कीं तुकोजीबावांस पत्रें लिहितील. तेथून उत्तरें आल्याखेरीज हे कांहीं जाबसाल निश्चून करीत नाहींत. मग आपण आजच कशास बोलवें? तुकोजीबावांकडे यांचीं पत्रें गेलीं झणजे आपणही श्रीमंतांस लिहून पाठवूं. तोंवर मध्यें बोलूं. काय उत्तरें करितात तें पाहून लिहूं.' जालें वर्तमान स्वामीस विदित व्हावें झणून सेवेसी विनंति लिहिली असे. धोरणा पुढें दिसतो कीं तुकोजीबावांस लिहितील. तिकडे पाटीलबावांसही लिहितील. दोर्हीकडील उत्तरें आल्यावर जो जाबसाल करणें तो करितील, असें दिसतें. वरकड वर्तमान अलीकडे पाटीलबावांकडूनही इकडे कांहीं वर्तमान आलें नाहीं. पेशजीं कोंडाईबारीवर इंग्रजांनीं गडबड केली झणून संताजी होळकराचें पत्र आलें होतें. त्या पत्रावरून सेवेसी विनंति लिहिली होती; परंतु तें वर्तमान अद्याप दुणावलें नाहीं. राजश्री माधवराव निंबाळकर यांजकडीलही कारकून गोविंद खिजमतरायांचा पुतण्या येथें आला आहे. शोध करितां बोलले जे, रोजगाराच्या उद्देशें आलों आहों. याप्रमाणें देखिलें ऐकलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय, हे विज्ञप्ति. तुकोजी

होळकरांस बाई येथून पत्र पाठवून जाव आणविणार. त्याम दिवसगत लागेल. यास्तव तेथेंच होळकरास विचारून, अमके ऐवज मागील येणें त्यांपैकीं दोन लक्ष रुपये देणें ह्मणून तुकोजीबावांचें पत्र बाईच्या नांवें येतें, तर बरें आहे. मीं हें लिहिलें, असें येथें न कळावें. यांचे कोणी तेथें आहेत, त्यांसही असें पत्र आलें ह्मणून न कळावें. सेवकाविषयीं उगीच रागे आहेत ह्मणून सूचना. हे

लेखांक ९०. ता. १५ मार्च इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. फाल्गुन शु. १३ शके १७०४.

“पुरवणी श्रीमंत गजश्री नानासाहेब विज्ञापनाः—

मातुश्री अहल्याबाई श्रीशिवगत्रीस श्रीओंकारेश्वराम जाणार आहेत. माघ शुद्ध पौर्णिमा होऊन तृतीयेस येथून निघून तेथें जाणार. ओंकारेश्वरीं ध्वजा लावणार आहेत. पांच हजारांचा संकल्प आहे. शिवाय संतर्पण व महापूजा. तदोत्तर ग्रहणास उज्जनीस जावें. श्रीमहाकाळाचे दर्शनास बहुत दिवस जाले, जाणार, अशी बोलवा आहे. तेथें जातील असा निश्चय नाही. ओंकारच्या म्वाऱीची सरंजामी करितात. इंदुरास फार दिवस गेलों नाही, असेंही ह्मणतात. जांबेच्या घाटावर तळें बांधलें आहे, व घाटामध्यें उतार चढांत पाणी नव्हतें, तेथेंही लहानसें तळें केलें आहे. तेंही पहावयाची उत्कंठा आहे. इतक्यांत ओंकार व जांब पाहून येतीलसें दिमतें. पलीकडील बोलवा मात्र आहे. घडेल तें खरें. राजश्री केसो भिकाजी यांजकडे सरकारचीं पत्रें बाईस व मशारनिल्लेस आलीं. तें यांनीं बाईस पत्र दिलें. त्या पत्राचें उत्तर बाईंनीं त्यांशीं केलें. तो तपशील मशारनिल्लेंनीं सेवेमी पत्रीं लिहिला असेल. त्यावरून विदित होईल. परंतु अद्यापि प्रथम दिवसच आहे. येविषयींचा तपशील पेशजीं विनंतिपत्रीं सेवकानें लिहिलाच आहे. सारांश, बाईचा प्रकार खुद्दपसंतीचा आहे. हिताहिताचा विचार, तोडमोड करून समजावी असा मनुष्यही कोणी नाही. तत्रापि, पुरातन मनुष्यांपैकीं राजश्री विसाजी शामराज लांबहाते तेथें आहेत. त्यांनीं एखादी गोष्ट दूरआंदेशीची सांगावी, तर त्यांस सल्लामसलतींत घेत नाहीत. असा प्रकार येथील आहे. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसीं श्रुत होय. सेवकाची खर्चाची विपत्य फार आहे. सातशें रुपये येथें लोकांचें देणें जालें आहे. नित्य कृत्याचेंही संकट ! धनी कृपाळू समर्थ. हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ९१.

ता. ७ एप्रिल इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. चैत्र शु॥ ५ शके १७०५.

‘मेवेसीं विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ जमादिलावलपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून चंद्र २६ रविलाखरीं डांकेबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचा मजकूर राजश्री पाटीलबावांच्या लष्करांतून राजश्री माधवराव गंगाधर यांनीं येथें बाईस पत्रें लिहिलीं होती. तेथील चंद्र १० रविलाखरचीं पत्रें येथें चंद्र २७ रविलाखरीं संध्याकाळीं पावलीं. राजश्री वासुदेव चिमणाजी व विनायक बाजी या उभयतांनीं दरबारास रात्रीं जाऊन, एकांतीं बाईस पत्रें वाचून दाखविलीं. त्यांत मजकूर होता कीं, कलकत्त्यांत इष्टीनसाहेब मुख्यत्वे आहेत. त्यानें पाटीलबावांस पत्र लिहिलें होतें कीं, ‘आमचा वकील तुह्मांजवळ आहे. त्यांचे तुमचे शफथपूर्वक भाषणें जालीं आहेत, करारमदार जे ठरले आहेत, त्याप्रमाणें आह्मांस मान्य आहेत. केवळ हैदरनाईकाच्या सल्ल्या-विघाडावर मदार नाही. तुमचें वचन-युक्त खचीत बोलणें जालें आहे. त्याच तुमच्या वचनावर आह्मी कायम आहों. मध्ये तुमच्या चित्तांत कोणी विपर्यास घालतील. ते तुह्मीं ध्यानांत न आणावे. आह्मीही आणणार नाही. साष्टीं वगैरे दोन स्थळें तुह्मीं आह्मांस देविलीं आहेत. तेंच आह्मांस मान्य आहे. वरकड कोंकणपट्टीचीं स्थळें आह्मी सोडितों. अथःपर तुमच्या आमच्या सल्ल्यांत विघाड होऊं नये.’ अशीं बहुत गौरसीचीं पत्रें आलीं. यांनीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस आपल्याजवळ आणावें. तेथें इंग्रजांनीं सुरतवाल्यांनीं दादासाहेबांस कांहीं अटकाव करूं नये. सुखरूप आह्मांकडेस येऊं द्यावें ह्मणून पाटीलबावांनीं कलकत्तेवाल्यास पत्रें लिहिली होती. त्यास, त्यांनीं सुरतवाल्यास पत्रें पाठविलीं कीं, दादासाहेब पाटीलबावांकडेस येतील. त्यांस अटकाव न करितां सुखरूप येऊं देणें. अशीं पत्रें पाटीलबावांकडेच पाठविलीं. तीं पत्रें व पाटीलबावांनीं आपला कारकून केसो अनंत, असे दादासाहेबांस आणावयास पाठविले, याखेरीज कलकत्तेवाल्यांनीं कांहीं विलायतप्रांतीचे अपूर्व अपूर्व जिन्नस एक*नाव भरून सांगातें पाटीलबावांकडेस पाठविले. इंग्रजांचा व पाटीलबावांचा पक्केपणें स्नेह जाहला ह्मणून फार स्तव लिहिला होता, व राजश्री आबाजी नाईक वानिवळे यांनीं पाटीलबावांस एकवीस लक्ष रुपये दिले. आणीकही तीस चाळीस लाख रुपये देणार. नाईकाचा स्तव फारच लिहिला होता. दुसरें, श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांशीं पाटीलबावांचें बोलणें अंतस्थ जालें आहे कीं, दहा

लक्ष रुपयांचा वसुली सरंजाम अगर नक्त द्यावे, आणि दादासाहेबांनीं स्वस्थ स्नानसंध्या करून कोठें गंगातीरीं बसावें. बाजीरावसोहबांस पुण्यास श्रीमंत रावसाहेबांजवळ पाठवावें. असे आणीक कित्येक प्रकाराचे करारमदार अंतस्थ पाटीलबावांनीं करून घेतले आहेत. ते दादासाहेबांनींही मान्य केले आहेत. त्यावरून पाटीलबावांनीं कलकत्तेवाल्यांचीं पत्रें आणवून, कारकून पाठवून दादासाहेबांस आपल्याकडेस आणविलें आहे. तिसरें वर्तमान, ग्वाल्लेरीसही पाटीलबावांचे मोर्चे शहरपन्हा घेऊन बालेकिल्याच्या दरवाजापावतर लोक गेले आहेत. गोहजवालाही फार अर्जू आहे कीं, ग्वाल्लेर घेऊन माझा मुलूख सोडून द्यावा. पाटीलबावांचें बोलणें आहे कीं, आमचे आज्ञेत राहावें. सांगू ते चाकरी करावी. त्यांचें बोलणें आहे कीं, ये प्रांतीं जे चाकरी कामकाज सांगाल तें करीन. परमुलूख परराज्यांत घडणार नाहीं. इतका जाबसाल पडला आहे. ग्वाल्लेर घेतल्यांत कांहीं बाकी नाहीं. याप्रमाणें वर्तमान ऐकून बाईंनींही पाटीलबावांचा स्तव फार केला. राजश्री तुकोजी-बावाही पाटीलबावांस सामील असते, तर या यशकीर्तीस पात्र होते. त्रिकडे जाऊन काय मिळविलें, असेंही आपसोसयुक्त बोलली. बारीक शोध करितां याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें तें सेवेसी श्रुत होय. विलायतेंत इंग्रजांचा पादशाहा आहे. त्या[च्या] पादशाहाजादीनें कारभारी यांस विचारिलें जे, 'दक्षिणेंत इतका मुलूख सर केला ह्मणून ऐकतों. त्यास त्या मुलूखचा पैसा कोठें आहे व आठ दहा वर्षांचा उदमांचा पैसा काय आकारला, तो दाखवा?' तेव्हां कारभारी यांनीं अर्ज केला जे, 'दक्षिण्यांशीं आद्याप बिघाडच आहे. त्यामुळें मुलकी पैसा वसूल होत नाहीं व सावकारी मालही बंद आहे. मालाचा खप दक्षिणेंत. त्या दक्षिण्यांशीं बिघाड ! यास्तव पैसा कोणीकडील येत नाहीं.' 'दक्षिण्यांशीं बिघाड कसा ?' त्यांनीं दादासाहेबांचें प्रकर्ण सांगितलें व सावकारही फिर्याद जाहले कीं, दहा बारा वर्षें महाल पडले आहेत. दक्षिणेशिवाय महालचा खप होत नाहीं. त्यावरून पातशाहाजादीची ताकीद कलकत्तेवाल्यास आली कीं, दक्षिणवाल्यांशीं बिघाड न करणें. त्यास सलूख करून कोठ्या चालू होय तें व मुलकी पैसा वसूल होय तें करणें. त्यावरून कलकत्तेवाल्यानें सलुखाचा डौल घातला आहे ह्मणून. हें सावकाऱ्यांत वर्तमान ऐकिलें. तें सेवेसी श्रुत होय. लग्नपट्टीबद्दल दोन लक्ष रुपये होळकरांकडून यावे, सबब सरकारची जोडी पत्रें घेऊन येथें आले. त्यास यांनीं राजश्री तुकोजी होळकर यांस कासीदजोडीबरोबर पत्रें पाठविली आहेत. त्याविषयीं जे वेळेस हटकावें ते समयीं ह्मणतात (अपूर्ण.)"

लेखांक ९२. ता. २० एप्रिल इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. चैत्र वद्य ३ शके १७०५.

“श्रिया विराजित राजमान्य राजश्री तात्या स्वामीचे सेवेसी:-सेवक विठ्ठल शामराज कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १७ जमादिलावल-पर्यंत मुक्काम महेश्वर येथे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- आपण कृपा करून पत्र व खर्चास पाठविलें तें पावलें. राजश्री गबाजी सदाशिव कमाविसदार यांनींही मान्य केलें. आठ पंधरा दिवसां ऐवजही येईल. येथें देणें निवडतां साडे-सातशें यांचा भरणा जाहला. बरें, हे पांचशें रुपये यानें त्यांस भरंवसा जाला. एकशें शेहेचाळीस रुपये व्याज बट्टा मनोर्तीत गेला. बाकी साडेतीनशें रुपये त्यांच्या मुदलांत दिले. पुढें त्याजवढूनच कर्ज घेऊन खात आहें. स्वामींस हें तापत्रय कळलें ह्मणजे श्रीमंतांसच श्रवण जालें. घरचें वर्तमान तर चिरंजीवानें विदित केलेंच असेल. तात्या, माझा वशिला दरबारांत कोणी नाहीं. एकनिष्ठ चाकरी करितों, परंतु धन्यास सांगणार कोणी नाहीं. बरें, ईश्वर आपलें कल्याण करो. गरीबांस त्राते आपण आहांत. बाणांचा मजकूर पेशजीचा आपण लिहिला. त्यास, आपले पसंतीस त्यांतून बाण आला नाहीं. येथें तों रेवामहात्म्यांत आहे कीं, चर्पट त्रिकोण कसाही बाण श्रीओंकारक्षेत्रींचा असल्यास त्याची भावेंकरून पूजा केल्यास श्रेयस्कर आहे. चांगले सलक्षण बाण कोठें निघत नाहींत. तत्रापि, निघाला तर येथील भिन्न व ब्राह्मण मनास येईल तसा रुपया सांगतात. पाऊणशें, शंभर, चाळीस, पन्नास, असें मोल सांगतात. कित्येक ब्राह्मणांस चटक लागली आहे. ते, कांहीं चांगले, त्यांत कांहीं कृत्रिम, असे पुण्याकडे घेऊन जातात. तिकडे त्यांस रुपया मिळतो. फार चांगला तो कृत्रिम घांसून करितात, असें आहे. असो. प्रस्तुत एक बाण पुजेस बाईजवढून मी मागून घेतला आहे. पंचायतनांत पुजाया ठेवला होता. आपण दोन चार वेळां लिहिलें. प्रस्तुत तों बाण चांगला कोठें मिळत नाहीं, ह्मणून तोच बाण पाठविला आहे. बाईजवळ बाणांची परीक्षा फार आहे. त्यांजवळील परीक्षेचा बाण चांगला आहे. पसंतीस ये असाच आहे. पूजेंत ठेवावा. कोणास देऊं नये. कपुरा कासीदाबरोबर पाठविला आहे. बाण फार चांगला आहे. धोतरजोड्याविषयी लिहिलें. तीन जोडे, बारा, नऊ, सात या पद्धतीचे लिहिले, त्यास मातबर सोबतीशिवाय वाटेनें सणंग निभावत नाहीं. बन्हणपुराजळ व औरंगाबादेजवळ या दोहीं स्थळीं जकात मनास येईल तशी मागतात. येथील दस्तकास देखील मानीत नाहींत. असा प्रकार आहे. जशी आज्ञा पाठवाल तसें करून, कोणी मातबर सोबती निघेल त्यांजबरोबर

पाठवूं. आपल्या पत्रांत सरकारचा लखोटा घालून पाठविला आहे. हा लखोटा एकांतीं श्रीमंत नानासाहेबांजवळच द्यावा. वाचून पाहात तोंवर आपण जवळ असावें. पत्रें वाचून काय उत्तर करितात, तेंही श्रवण करावें. फिरून तीं पत्रें श्रीमंतांस प्रस्तुत पाठविलीं नाहींत. मागाहून पाठवीन. बाण दोन पाठविले आहेत. हे घ्यावेत. फार चांगले आहेत. आपले पसंतीस पडतील ते ठेवावे. राहतील ते याच कासिदाबरोबर आमचे घरीं पाठवावे. कासिदांस रोजमुरा देऊन लवकर उत्तर देऊन पाठवावें. श्रीमंतांसही विनंति करावी हे विज्ञापना.”

पो॥ चंद्र ३ जमादिलाखर
सलास समानीन.

लेखांक ९३.

ता. २८ एप्रिल इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. चैत्र वद्य १२ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ जमादिलावलपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून चंद्र १७ मिनहूस कासीदजोडीबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सेवेसी पावलीं असतील. सांप्रत सरकारचीं आज्ञापत्रें राजश्री केसो भिकाजीस व सेवकास दोन्ही पत्रें चंद्र ९ मिनहूचीं डाकेबरोबर रवाना जालीं, तीं चंद्र २१ मिनहूस दोघटका रात्री येथें पावलीं. पत्रें वाचून केसोपंत व मी पत्रें घेऊन दरबारास गेलों. बाईस एकांतीं पत्रान्वये बहुत प्रकारें बोललों कीं, लग्नपट्टीच्या ऐवजाविषयीं वारंवार सरकारचीं पत्रें येतात. जासूद बसलाच आहे. हा लग्नोत्साहाचा ऐवज आपल्याकडून लवकर पोहचल्यानें अति संतोष होईल. विषयही थोडका, तथापि अन्यथांजवळून या पट्टीचा ऐवज बहुतकरून वसूल जाला. आपण मातबर. प्रौढता आपल्याकडे. श्रीमंतांच्या लग्नोत्साहाचा ऐवज संतोषेंकरून लवकर पोहचल्यानें श्रीमंतांस बहुत संतोष होईल. या रीतीनें उभयतांही बोललों. बाईंनीं उत्तर केलें जे, ‘तुकबास पत्र लिहिलें आहे. त्याचें उत्तर आल्यावर काय बोलणें तें बोलूं.’ केसोपंतांनीं उत्तर केलें जे, ‘तुकोजीबावांचें पत्र आपल्यास आलें ह्मणून श्रीमंतांनीं लिहिलें आहे.’ बाई बोलली जे, ‘पत्र आल्यावर आम्ही नाहीं कां ह्मणूं? आधीं तुम्हांस सांगूं. तुमचीं पत्रें डाकेबरोबर पुढें आलीं. आमचीं पत्रें त्यांनीं रवाना केलीं असलीं, तर कासीदजोडीबरोबर दो चौ दिवसां मागून येतील. त्यांचीं पत्रें आल्यावर काय बोलणें तें बोलूं.’ इतकेंच बाईंनीं उत्तर केलें. देण्याचा जाबसाल येथें कठीण. तथापि उत्तरेंही आढवतेचीं. असो. हे मातबरच आहेत, राजश्री तुकोजीबावांचीं पत्रें बाईस आलीं ह्मणून आज्ञापत्रीं केसोपंतांस लिहिलें. त्यास.

नानासाहेब यांचे पायांवर डोई ठेविली. नानासाहेब बोलले कीं, 'काका, हें काय?' मानाजीबावांनीं हात जोडोन सांगितलें कीं, 'कुलाबा संस्थान आपलेंच आहे. स्वार व गाडदी जावयाचा इतका अट्टहास कशास पाहिजे? रयतेची चोळण होईल. याजकरितां भलते कोणास पाठवून संस्थानचा बंदोबस्त करवावा. आझी आपले संनिधच राहूं.' तेव्हां नानासाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, 'आमचे मनांत बहुतच होतें. जी अवस्था तुळाजी आंगरे यांची, तशीच आपली. परंतु काका, आपणच आलां, त्यापेक्षां आमचे मनांतील सर्व काहीं गेलें. इतःपर जी तुझ्यांकडे दौलत आहे, ती तुझ्यांस कायम आहे. तिजकडे आझी पाहणार नाहीं. पाहूं तरी बाजीरावसाहेबांचे पायाची शपथ. यास साक्ष श्रीगणपती.' अशी शपथ निखालस-पणाची केली. तेथून पुण्यास येतेसमयीं मानाजीबावांस घोडी चांगली बसावयास नाहीं. तेव्हां नानासाहेबांनीं आपली खाशी घोडी व्याहागडी होती, ती बक्षीस दिल्ली; आणि नानासाहेब व भाऊसाहेब दोहों बाजूंनीं, मधें मानाजीबावांस घेऊन, सरकारवाड्यांत आले. तेथें भेटीची जडावार्चा कट्यार खाशांस दिली. आणि त्याच वेळेस आठ रोजांचे सारे लोकांसुद्धां उलफा व घोड्याची वगैरे चंदी गोठांत पाठवून दिल्ली, व खाशांस वाड्यांतून ताट आलें.

इकडेस मानाजीबावांची व नानासाहेब व भाऊसाहेब यांची भेट होऊन पुण्यांत आले. तेव्हां चिटणीसबावांस, खास आले अशी बातमी समजली. एक महिना पुण्यांतच होते. नंतर रामदासपंत नवाबाचा दिवाण मारिला, ते समयीं राक्षसभुवनावर नानासाहेब व भाऊसाहेब गेले. तेव्हां दत्ताजी शिंदे यास गोळीची जखम जाहली. ते समयीं इभ्रतीचा मनुष्य असावा खणोन, नानासाहेब यांहीं, त्रिंबकरावमामांस लिहिलें कीं, मानाजी यांस जो सरंजाम लागेल तो देऊन जलद लष्करांत रवाना करावें. त्याजवरून मानाजीची तयारी करून देऊन रवाना केलें. राक्षसभुवनावर जाऊन लष्करांत दाखल जाहले. इतक्यांत नानासाहेबांचा व नवाबाचा तह ठरोन भेटीचा समारंभ जाहला. बाहेर डेरा दिला होता. नवाबांचे लोकांची लयन (लाईन ?) तिकडून व यांचे लोकांची इकडून होती. नानासाहेबांनीं बराबर मानाजीबावांस घेतलें होतें. मोठमोठे मानकरीही होते. नानासाहेब व भाऊसाहेब इकडून व नवाब तिकडून. त्यांचे यांचे लोकांची गर्दी एकच जाहली. तेव्हां ते व हे डेऱ्यांत जाताना नानासाहेब व भाऊसाहेब यांजबराबर पांच सात खासे आंत गेले. नवाबांकडील चाळीस पन्नास पठाण आंत गेले. नानासाहेबांनीं माघारा पाहिलें, तों पांच सात असामी बराबर. तेव्हां विचार पाहिला. ते समयीं मानाजी-बावांनीं गळ्यांत भंडारी व कपाळीं भंडार भव्य फासला होता, व कंबरेस दोन

पिस्तुलें, व दोहों हातीं दोन पट्टे सळ सोडलेले, डेन्याजवळ नवाबाकडील लयन उभी होती, त्यांत मुसंडा देऊन, फळी फोडून आंत गेले, आणि नानासाहेब व भाऊसाहेब बसले होते तेथें, दोघांचे मध्ये आपण मांडेगुटी बसोन, दोघांस दो हातां-खालीं घेऊन बसले. मागाहून दुसरेही मानकरी वीम पंचवीस डेन्यांत घुसले. तेव्हां नानासाहेबांस व भाऊसाहेबांस धीर आला. मानाजीबाबांनीं नानासाहेबांचे कानांत सांगितलें कीं, चिंता करूं नये. बलकुबल तरी इतक्यांची चटणी पट्याचे हुलींनीं करून देईन. मानाजीबाबांची नजर कावरीबावरी नवाबांनीं पाहिली. तेव्हां नानासाहेबांस विचारिलें कीं हे कोण ? नानासाहेबांनीं सांगितलें कीं, हे दर्यातील गजे आहेत. भेटीचीं वस्त्रें परस्परें व्हावयाचीं. नवाबांनीं जवाहीर वस्त्रें द्यावयास आणविलीं. तेव्हां नानासाहेबांनीं आधीं मानाजीबाबांस देवविलीं. ते समयीं मोत्यांची कंठी व तुरा शिरपेंच व वस्त्रें देववून, मग आपण उभयतांनीं घेतलीं. बैठक बरखास्त होऊन गोठांत आले. आणि मानकरी वगैरे सरदार यांस नानासाहेब व भाऊसाहेब यांहीं शिवीगाळ मनस्वी केली कीं, आज मानाजीबाबा होते ह्मणोन आमचे प्राण वांचले. ते दिवसापासोन खाशांवर नानासाहेबांची बहुतच मर्जी बमली. ते समयीं दरसाल एकलाख दहा हजार रुपये व दहा हजारांचें कापड आंख व हजार खंडी भात व दोनशें सागवानी सोट आरमाराचे डागडुजीस द्यावयाची मखलाशी नानासाहेब यांहीं करून दिली. नंतर लष्करांत कांहीं दिवस खाशांस सर उद्भवले, ह्मणोन कारभारी यांनीं नानासाहेबांस विनंति करून संस्थानीं जावयाचा निरोप घेतला. नानासाहेबांनीं रवानगीचीं वस्त्रें देऊन बराबर जासूद व तालुक्यास ताकीदपत्रें कीं, मानाजी आंगरे वजारक्षमाहा हे आपले संस्थानीं कुलाब्यास जात आहेत, तरी यांस कोणतेही गोष्टीची हिंसाहरकत न करणें, व जेथें मुक्कामास रहातील तेथें शिधा, उलफा व घांसदाणा देत जाणें. याप्रमाणें रवानगी केली. ते कुलाब्यास दाखल जहले.

नंतर नानासाहेब यांहीं हापशी याचे जंजिन्यावर मसलतीचा आरंभ करून रामाजी महादेव यांची रवानगी केली. ते उरणास आले. नानासाहेबांचें पत्र खाशांस येऊन हेही उरणास गेले. तेथें मसलतीचा घाट होऊन रामाजीपंत खुष्कीनें गेले, व मानाजीबाबा आरमारावर जलमार्गीं गेले. ते जाऊन राजपुरी लुटून, जंजिन्याजवळ राजकोटची चौबुर्जी काबीज करून तेथें व बाळराज्यावर मोर्चा दिला. असे चौफेर मोर्चे देऊन जंजिन्यास महसरा दिला. चार महिने खासे तेथेंच होते. नंतर कांहीं प्रकृत बिघडली, ह्मणोन तेथून निघोन कुलाब्यास आले. नंतर पांचवे साहावे दिवशीं काळ जहाला. रामाजीपंत रेवदंड्यास आले होते.

त्यांनीं पुण्यास नानासाहेबांस लेहून, राघोजी आंगरे दिवाणसाहेबांस संस्थान-पदाचीं वस्त्रें आणवून, रामाजीपंतांनीं दिवाणसाहेबांस रेवदंड्यांत दिलीं. नंतर दिवाणसाहेब मोर्चेबंदीस गेले. तेथें अडीच वर्षे मोर्चेबंदीस होते. गलबताची सांगड बांधोन त्यावर मोर्चे रचोन काँशावर मारगिरी केली. तो काँसा काबीज जाहला. कौल घ्यावा, इतकियांत भाऊसाहेब हिंदुस्थानांत गेले होते, तेथें गिलच्याचे लढाईत पाणपत जहाले. ही बातमी इंग्रजांकडे मुंबईस सत्ताविसाठी दिवशीं आली. तेव्हां इंग्रजांनीं हापशाचे कुमकेस येण्याविशीं आरमारची तयारी करून, आठरा तरांडीं भरून हांकारणी केली. तीं येऊन जंजिन्यास दाखल होतांच, पेशव्यांकडील वगैरे आरमार होतें, त्यांनीं पावडें काढून आरमार निघांस जहालें. तेव्हां जंजिन्याचा माराच महसरा उठोन आला. पुढें दिवाणसाहेबांची विचार केला कीं, कान्होजीबावांपामोन सरखेली ही आपले कुलांतून गेली नाहीं. ती जाऊं देऊं नये. क्षणोन पेशव्यांकडे तीस बत्तीस हजार रुपये दग्वारखर्च करून, राघोजी आंगरे वजारतमाहा सरखेल असा मरातब करून घेतला.

पुढें कांहीं वर्षांनीं भाऊसाहेब म्हणोन तोतया जहाला. त्यांनीं बहुतेक कोंकणपट्टी सर केली. त्याचा मोड रत्नागिरीवर होऊन, पळोन सुरतेकडे जळमार्गे जात होता. तीं गलबतें वादळांनीं रेवसास लागलीं. ही बातमी दिवाणसाहेबांस समजली. ते समयीं दिवाणगिरीचा कारभार गोविंदशेट करीत होते. त्यांजबराबर अडीच तीनशें माणूस देऊन रेवसास रवाना केलें. त्यांनीं जाऊन युक्तींनीं आणभाष करून तोतयास घेऊन कुलाव्यास आले. हें वर्तमान नाना फडणिसांस समजलें. त्यांनीं पुण्यास न्यावयास महादजी शिंद्यांकडील बाळाराव कुलाव्यास पाठविले. तेव्हां दिवाणसाहेब त्यांनीं बाळाराव यांस सांगितलें कीं, 'तुमचे हवाला करणार नाहीं. आम्हीच घेऊन येऊं. मग जमें ठरेल तसें ठरो.' तेव्हां दिवाणसाहेब हे तोतयास घेऊन पुण्यास गेले. तेथेही शिंदे यांचे हवाला केला नाहीं. आपलेच गोटांत ठेविला होता. चौकशी होऊन भाऊसाहेब नव्हे, तोतयाच खरा, असें ठरल्यावर नाना फडणीस यांचे स्वाधीन केला. ते समयीं लाख रुपयांचा सरंजाम व माणीकगड किल्ला बक्षीस दिला. गोविंदशेटचे शहाणपणाची कांहीं तारीफ पुण्यास जाली. दिवाणसाहेबांस रवानगीचीं वस्त्रें होऊन कुलाव्यास आले. पुढें गोविंदशेट शहाणपणाचे योगें चढोन गेले. धणीपणाची व चाकरपेशाची कांहीं मर्यादा राहिली नाहीं. हें दिवाणसाहेबांचे मनांत येऊन गोविंदशेट यांस घरीं बसवून, गोपाळशेट पुढें करून, त्यांचे हाताखालीं कारभारी मायाजी कुबडे व दौलतराव हरी व

महादाजी विश्वनाथ दत्तरदार यांचे हातोन कारभार चालविला. ते समर्थी दादासाहेब मुंबईस आले. नाना फडणीस पुरंदरचे किह्यावर चढले व मोरोबादादा पुण्यांत होते. दादासाहेब यांजकडे सामान सरंजाम न पाठवावा तरी ते श्रीमंतच. पाठविला अमतां, नाना फडणीस यांहीं, नारायणराव-साहेबांची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती क्षणोन, पुरंदरचे किह्यावर नेऊन ठेविली. तेव्हां दोन्हीं साधनें कशीं होतात, हा विचार दिवाणसाहेबांस पडला. ते समर्थी आनाजी त्रिंबक डवीर यांस बोलावून नेऊन सांगितलें कीं, 'यामागें तुमचे वडील या दौलतींत अंतस्थ नाजूक कामकाजें उत्तम रीतीनें करीत आले, आणि तुमचा इनाम-गांव व सरंजाम मोडनी वगैरे बक्षिमें सरकागांतून चालवीत आहों. तुमचा उपयोग कां न घडावा?' तेव्हां आनाजी त्रिंबक यांनीं अर्ज केला कीं, 'साहेबीं चाकरी सांगितली कधीं, व आम्हांपासोन घडली नाहीं कधीं? जे समर्थी आज्ञा होईल ते समर्थी हजीर आहों.' तेव्हां आज्ञा जाहाली कीं, या समर्थी दादासाहेबांचा संतोष होऊन, नानांची व मोरोबादादांची मर्जी न विघडे असा बंदोबस्त, कोणास न कळतां, करून या. यांणीं सांगितलें कीं, साहेबांचे पुण्यप्रतापें हा बंदोबस्त येथूनच पत्रांनीं होईल. ते समर्थी नानांजवळ जिवाजी बहाळ ममतेंतच होते. तेव्हां नानांस एक पत्र व मोरोबादादांस एक व जिवाजी बहाळ यांस एकूण तीन पत्रें. लिहून दिवाणसाहेब यांहीं वाड्यांत शिक्रे करून पत्रें दिलीं. तीं जिवाजी बहाळ यांजकडे रवाना केलीं. तीं पत्रें नानांजवळ गुजरोन बोलणें केलें. पत्राचें उत्तर लिहावयास नानांनीं जिवाजी बहाळ यांस सांगितलें. त्यांनीं उत्तर लिहून नानांनीं आपले स्व-दस्तुर सात आठ ओळी लिहित्या कीं, 'तुमचा बचाव जाहला पाहिजे. याजकरितां दादासाहेबांकडेस सामानसरंजाम पाठविला असतां चिंता नाहीं. त्यांजकडील शिलशिला राखोन आपला बचाव करून घ्यावा. येविषयीं इकडून कोणतेंही वांकडें पडावयाचें नाहीं,' असें लिहिलें. तें पत्र जिवाजी बहाळ यांनीं पुण्यास येऊन मोरोबा-दादांस दाखविलें. त्यांहीं त्याचप्रमाणें उत्तर लिहून दिलें. हीं उत्तरे, येथून पत्रें रवाना जाहल्या दिवसापासोन दहावे अकरावे दिवशीं, दिवाणसाहेबांजवळ आनाजी त्रिंबक यांनीं नेऊन दिलीं. खुष मर्जी होऊन आज्ञा जाहाली कीं, त्रिंबकजीबावामागें तुम्हीही सरकारउपयोगी कामेंकाजें येखाद्या रीतीनें कराल, ही खातरजमा जाहाली. तुमचें पेशजीं चालत आलें, त्याप्रमाणेंच निर्वेधपणें चालेल.

दादासाहेब यांजकडेस मुंबईस सामानसरंजाम रवाना केला. त्यांत दौलतराव हरी यांनीं पंधराशें रुपयांची घालमेल केली. ती गोपाळशेट यांस समजली. तो मुद्दा धरून, त्यांनीं दिवाणसाहेबांचे कानावर घालोन सांगितलें कीं, हे मजला बुड-

वितील, हें उपयोगी नाही. तेव्हां दारीं प्यादे बसवून बेअबरू करून पंधराशें रुपये घेऊन त्यांस घरीं बसविलें, आणि आनाजी त्रिंबक व जिवाजी विठ्ठल यांचे हातोन कारभाराचें कामकाज चालविलें. पुढें इंग्रज वसईवर चढाई करून आला. त्या वेळेस कुमकेस दिवाणसाहेब यांहीं पांचशें स्वार व अडीचहजार पायदळ एकूण तीन हजार जमीयतीनिशीं वसईस जावें, ह्मणोन नाना फडणीस यांहीं जिवाजी बहाळ यांची खानगी कुलाव्यास केली. ते आल्यावर दिवाणसाहेबांस मोठाच विचार पडला कीं, या वेळेस दोन लाख रुपयांचे खर्चाखालीं यावें लागतें. जिवाजी बहाळ यांहीं जाण्याची निकड बहुत लाविली. तेव्हां दिवाणसाहेब व जिवाजी बहाळ व आनाजी त्रिंबक एके जागां बसोन, जिवाजी बहाळ यांस आनाजी त्रिंबक यांनीं सांगितलें कीं, ही दौलत सध्यां ओढीखालीं बहुत आहे; याजकरितां ही वेळ सांभाळोन घेतली पाहिजे. नानांची मर्जी बिथर जाल्यास पुढें परिणाम नाही. इंग्रज वसई ध्यावयास ठेवीत नाही. त्यापेक्षां जाण्याचे औडंबराखालीं लोटावें, असें ठरविलें. तेव्हां चारशें माणूस व पन्नास स्वार आपट्यावर माणीकगडाखालीं पाठविले. तयारीचे औडंबराखालीं महिना पाऊण महिना लोटिला. इतक्यांत इंग्रजांनीं वसईचा किल्ला घेतला. त्या वेळेस जिवाजी बहाळ बहुत उपयोगीं पडले.

पुढें सवाई माधवरावसाहेब यांचे लग्नसमारंभास दिवाणसाहेब पुण्यास गेले. त्या वेळेस नानांनीं झाडून संस्थानी व सरंजामी यांजवर लग्नपट्टी केली. तेव्हां दिवाणसाहेब यांजवर लाख रुपयांची पट्टी घातली. ते समर्थी आनाजी त्रिंबक यांस विचारिलें कीं, हें लचांड तुमच्यानं चुकेल किंवा नाही? यांनीं जिवाजी बहाळ व बाबुराव यांचे द्वारे नानांस विनंति केली कीं, 'दौलतींत अर्थ नाही. आरमाराचा वगैरे खर्च बहुत आहे. तेव्हां राघोजीबावा यांचे निभावणीची आज्ञा जाहली पाहिजे.' उभयतांचे सक्त रद्दबदलीवरून पन्नास हजार रुपये ठरावांत आणिले. दिवाणसाहेबांस सांगितलें कीं, पन्नास हजारांशिवाय चुकणार नाही. तेव्हां महादाजी विश्वनाथ हे गोपाळशेटजवळ बोलूं लागले कीं, आम्ही पंधरा हजार रुपयांत चुकवितों. तेव्हां दिवाणसाहेबांस शेटजींनीं समजाविलें कीं, पंधरा हजारांत चुकत असतां पन्नास हजार काय ह्मणोन खर्च करावे? दिवाणसाहेब यांहीं गोपाळशेट यांस सांगितलें कीं, तुमची खात्री असल्यास बरें आहे. तेव्हां शेटजींनीं आनाजी त्रिंबक यांकडील नाद सोडून, महादाजी विश्वनाथ घाटूं लागले. तेव्हां यांस नानांचें साफच उत्तर जाहलें कीं, लाख रुपयांशिवाय चुकणार नाही. तेव्हां दिवाणसाहेब बोलले कीं, चिवडा जाला. ते समर्थी शेटकडील नाद सुटून बाळाजीपंत फाटक बोलूं लागले. त्या वेळेस नवद हजार रुपये खर्च पडला. तेव्हां बाळाजीपंत

फाटक कारभारी जाहले. त्यांचे तर्फेनें बाळकृष्णपंत पेठे कारभार करूं लागले. पुढें आनंदीबाईसाहेब यांचे बंधु माधवराव रघुनाथ भोंसले यांजकडे, बाबाजी हरी याणीं भोंसले यांचे कारभारी बगाजीबावा यांचे हातोन, माधवराव याजकडोन बाईसाहेबांस समजाविलें कीं, 'दौलतींत खर्च बहुत वाढला आहे. तरी आपले समजुती-शिवाय कारभार होऊं नये. ह्मणजे पैका जमेल.' त्याजवरून बाईसाहेब यांहीं दिवाणसाहेबांस सांगितलें कीं, आमचे समजुतीशिवाय कारभार होऊं नये. बाईसाहेब यांचा आग्रह बहुत पाहून मान्य केलें. ते समयीं बाबाजी हरी व दौलतराव हरी कारभार करूं लागले. पुढें दिवाणसाहेबांचे प्रकृतीस बेआराम जाला. तों दिवसेंदिवस प्रकृत जडावत चालली. तेव्हां काल होण्याचे पूर्वीं चारपांच दिवस कोणकोणच्या शपथा घ्यावयाच्या त्या घेऊन, आनाजी त्रिंबक व वासुदेवपंत फडणीस यांस बलाऊन नेऊन, बाईसाहेबांसमक्ष सांगितलें कीं, 'आमची अवस्था ठीक दिसत नाही, आणि दौलतींत बखेडा दिसतो. याजकरितां आबासाहेब व बाबासाहेब हे लहान, यांस अंतर देणार नाही, अशी आमचे पायावर हात ठेवून शपथ करावी.' याप्रमाणें दोघांनीं दिवाणसाहेब चे पायावर हात ठेवून शपथ केल्या. नंतर तिसरे दिवशीं शके १७१४ सुरू सन सलास तिसैन मया व अलफ चैत्र शु॥ १५ पौर्णिमेस दिवाणसाहेबांचा काल जाला.

नंतर एकविसावे दिवशीं कोळी व सोरटी व बाळाजी पांडुरंग पातेणा व आणखी मराठे वगैरे जयसिंगराव आंगरे यांस मिळोन कुलाब्यात गर्दी करून दौलतराव हरी व बाबाजी हरी या दोघांस जिवें मारिलें. आणि जयसिंगराव आंगरे याणीं सोरे दौलतींतील मंडळी यांस बलावणीं पाठवून किह्यांत आणिलें. तात्काळ किह्यांत ज्याचे त्याचे हातीं नागवीं हत्यारें होतीं. जयसिंगराव यांहीं आनाजी त्रिंबक यांस विचारिलें कीं, 'जालें तें जालें; पुढें पुण्याचा वगैरे दौलतीन्ना बंदोबस्त जाहला पाहिजे, याचें कसें? तरी, तुम्हीं पुण्यास जाऊन तेथील बंधारण करावें.' याणीं सांगितलें कीं, आह्मी कारकून, ह्या नागव्या तलवारी पाहून या भयानें आमचा बोलावयास दम निघत नाही. तेव्हां जयसिंगराव यांहीं तरवारीस मेण करून सान्यांस सांगितलें कीं, तरवारीस मेणें करावी. तेव्हां सान्यांनीं मेणें केलीं. नंतर आनाजी त्रिंबक याणीं विचारिलें कीं, आपला पुढें डौल कसा आहे? जयसिंगराव यांहीं सांगितलें कीं, तुम्ही वडील. परंपरा सरकारआखत्यारी. सर्व सांगाल तसें करावयाचें. याणीं सर्वांचें संमत घेऊन सांगितलें कीं, धणी आबासाहेब. यांचे नांवाचे शिक्षा मोर्तब पदाधिकाराचीं वस्त्रे आबासाहेबांचीं. यांहीं गादीवर बसोन शिक्षा मोर्तब करावें, आणि आपण दौलतीचा कारभार कुलआखत्यारीं करावा. तरी

निभावणी होईल, नाही तरी कठीण दिसते. याप्रमाणे सर्व संमतें ठरलें. नंतर जयसिंगराव यांस सांगितलें कीं, अशी समजूत वेगळे वाटेनें बाईसाहेबांची केली पाहिजे. तरी कोणास पाठवून करावी? जयसिंगराव यांहीं सांगितलें कीं, तुझीच जाऊन याप्रमाणें समजूत करावी. आनाजी त्रिंबक यांणी उत्तर केलें कीं, बराबर कोणी दुसरा असावा. तेव्हां गोविंद जोशी थळकर बराबर घेऊन वाड्यांत बाईसाहेबांकडेस गेले. तेथें जाहला वांका समजाविला. बाईसाहेब यांची आज्ञा जाहली कीं, तुझी शिलकी सरकारचे पदरचे, तुमचें कसें? यांणी उत्तर केलें कीं, 'आमचें पुण्यास जाणें जाहलें असतां, जयसिंगराव यांस तेथेंच नेऊन गुंतवितों. येविसीं आपण चिंता करूं नये.' तेथेंही साहेबांनीं शफत करून घेतली. नंतर जयसिंगराव यांस सांगितलें, बाईसाहेबांची आज्ञा कीं, आबासाहेब व बाबासाहेब लहान. बापूसाहेब यांणी दौलतींतील काजकारभार पहावा हें चांगलें. तेव्हां पुण्याचे रवांगीचा बेत केला. बाजीराव त्रिंबक डबीर व मोरोपंत थत्ते फडणीस यांस पु पास पाठविलें. यांणीं नाना फडणीस व हरिपंत फडके यांची भेट, जिवाजी बळाळ यांचे विद्यमानें घेऊन, येथील हरिद्र समजाविलें. नानांनीं उत्तर केलें कीं, बरें आहे. जयसिंगराव यांस येथें आणोन गुंतविल्या- शिवाय तेथील बखेडा मोडणार नाही. नंतर दुसरे भेटीस जिवाजी बळाळ यांचे विद्यमानें ठराव जाहला कीं, जयसिंगराव यांस पुण्यास आणोन गुंतवावें आणि आबासाहेब यांस पदाधिकाराचीं वस्त्रें पाठवावीं. नंतर पन्नास हजार रुपये सरकारची नजर द्यावी. याप्रमाणें ठरलें. मोरोपंत फडणीस कुलाब्यास आले. बाजीराव त्रिंबक तेथेंच राहिले. मोरोपंतांनीं जयसिंगराव यांस सांगितलें कीं, 'नानांची आज्ञा, जयसिंगराव आंगरे मर्द आहेत, त्यांणीं पुण्यास येऊन दिवाणगिरीचीं वस्त्रें घेऊन, मानाजी आंगरे यांस पदाधिकाराचीं वस्त्रें घेऊन जावीं; आणि पन्नास हजार रुपये सरकारची नजर द्यावी.' याप्रमाणें ठरलें. नंतर जयसिंगराव व धरम सारंग व बाळाजी पांडुरंग व बाळकृष्णपंत पेठे यांचें खलबत जाहलें. त्यांत ठराविलें कीं, 'आज पन्नास हजार रुपये काय ह्मणोन खर्च करावे? आतां कोण आहे? मुलें लहान. आपणही दिवाणसाहेबांचे लेक. आपणही गादीवर बसोन शिक्का मोर्तब केलें असतां योग्य आहे. जसे ते, तसेच आपण.' असा बुद्धीस भ्रंश घालोन याप्रमाणें आचार चालविला. बाळकृष्णपंत पेठे यांणी कबूल केलें कीं, पन्नास हजार रुपये खर्च करावयाचें कारण नाही. पंधरा वीस हजार रुपयांत पुण्याहून आपले नांवें वस्त्रें मी आणितों. असें कित्येक प्रकारें समजाविलें. त्याजवरून जयसिंगराव यांचे मनांत येऊन बाळकृष्णपंत पेठे यांची

रवानगी पुण्यास केली. याणीं जाऊन बहिरोपंत मेहेंदळे यांचे विद्यमानें नानांची व हरिपंतांची भेट घेतली. त्या वेळेस बाळकृष्णपंत पेठे यांस उभयतांचें उत्तर जाहलें कीं, जयसिंगराव आंगरे याणीं पुण्यास येऊन वस्त्रें घेऊन जावें. जयसिंगराव पुण्यास जात नाहीं, यास्तव बाळकृष्णपंत यांचें त्या दरबारांत कांहीं चालेनासें जाहलें. तेव्हां बाळकृष्णपंत याणीं जयसिंगराव यांस लेहून पाठविलें कीं, येथें बखेडा बाजीराव त्रिंबक डबीर व तेथें वासुदेवपंत फडणीस करितात. याज-करितां त्यांचीं मुलेंमाणसें कैद करून ठेवावीं. ही बातमी समजतांच जिवबादादा नाना फडणिसांकडे जाऊन हा मजकूर समजाविला. तेव्हांच अवचितगड व रेवदंडा व उंदेरी या तीन तालुक्यांस सनदा पाठविल्या कीं, डबीर व फडणीस यांचीं कुटुंबें तालुक्यांहून स्वाऱ्या पाठवून रेवदंड्यास आणून ठेवणें. ह्या सनदा येतांच, तालुक्याहून स्वारी जाऊन, शके मजकुरीं भाद्रपदमासीं डबीर व फडणीस कुटुंब-सुद्धां आपोने रेवदंड्यांत ठेविले. जयसिंगराव पुण्यास येत नाहीं. तेव्हां सरकारां-तून स्वार व गाडदी व विजयदुर्ग व सुवर्णदुर्ग वगैरे येथील आरमार रवाना करावें असें ठरलें. तेव्हां जिवबादादांस हरिपंत फडके यांहीं सांगितलें कीं, आमचे चिरं-जीव माधवराव आल्या यांस नेमून घ्यावें. त्याजवरून जिवबादादांनीं नानांस विनंति केली कीं, बराबर सरदार माधवराव आल्या द्यावयाची आज्ञा असावी. त्याजवरून माधवराव आल्यांची नेमणूक जाहली. इकडे जयसिंगराव याणीं भोंसले कुटुंब-सुद्धां किह्यांतून बाहेर घालविले, व बाईसाहेब यांस कांहीं अडचण होऊं लागली. तेव्हां बाईंनीं गोविंद जोशी थळकर यांजबराबर खूण आंगठी रेवदंड्यास पाठविली कीं, तुझांस कळेल तसें करून, आमचे प्राण वांचवा. ती खूण जिवबादादांकडेस पाठविली. ती जिवबादादांनीं घेऊन महादजी शिंदे पाटिलबावा यांजकडे वानव-डीस जाऊन हा मजकूर समजाविला. पाटिलबावांचा व दिवाणसाहेबांचा घरोबा बहुत होता. सबब, जिवबादादांनीं खूण दाखविली, आणि सांगितलें कीं, आपले अभयाशिवाय त्यास धीर पुरत नाहीं. तेव्हां पाटिलबावांनीं स्वदस्तुर बाईस चिठी लिहिली कीं, 'सरकारांतून पारिपत्य होत आहे. हें शेवटास न गेल्यास, आम्ही येऊन जयसिंगाचें पारिपत्य करून मुलांस गादीवर बसवूं. तुम्हीं चिंता करूं नये.' ती चिठी कुलाब्यांत बाईकडे रवाना केली. फिरोन जिवबादादांनीं पाटिलबावांस विचारिलें. त्यांहीं सांगितलें कीं, 'हरिपंतांचे चिरंजीव घेऊन जा ह्मणजे बरें पडेल. त्यांच्यानें शेवटास नच लागे, तरी चिंता करूं नका. मी खुद्द येऊन जयसिंगाचें पारिपत्य करून मुलांची स्थापना करीन.' याप्रमाणें उत्तर जालें. नंतर नानांनीं

माधवराव आत्यांची व जिवबादादांची खानगी सन आर्बा तिसेन मया व अलफ यांत आश्विनमासीं केली. ते रेवदंड्यास आल्यावर मागाहून आनंदराव धुलप वगैरे आगमार घेऊन आले. तों महादजी शिंदे वारले. तीन चार महिने महसरा चांगलाच होता. पुढें हरिपंत तात्याही वारले. महिना दीड महिना जाहल्यावर आत्यांनीं जयसिंगराव यांजकडे कांहीं कावा दावा मांडला. जिवबादादांनीं आत्यांस सांगावें एक व त्याणीं करावें एक, याप्रमाणें चाललें. तेव्हां जिवबादादा निघोन पुण्यास गेले. तेथें दुसरा सरदार नेमून घ्यावा, इतक्यांत नवाबांवर खरड्याचे मसलतीची तयारी जाली. माधवराव आत्या याणीं या मसलतीस खर्चव्यर्च बहुत जाला अशी बाब लावून, समेट करून पुण्यास गेले. मागाहून नानांचें पत्र तालुक्यास येऊन वासुदेवपंत फडणीस व आनाजी त्रिंबक व गोविंद जोशी व बापुजीपंत ओक पुण्यास जाऊन, नानांचे समक्ष आत्यांचें व त्यांचें बोलणें होऊन, तेथें आत्यांस नानांनीं बहुत, खजिल केलें. नंतर जिवबादादांनीं नानांस विनंति केली कीं, पुढें काय करावें? नानांनीं सांगितलें कीं, स्वारीहून आल्यावर चांगलाच बंदोबस्त करावयास येईल. तावत्काल तुमचा इलम चालल्यास करावा. पूर्वीं बाईसाहेब यांचें कारस्थान सोरठ्याकडे चाललें होतें. सोरटी भास्करपंत फडणीस यांचे हातोन फोडून जयसिंगराव यांस कैद केलें, आणि बाईसाहेबांनीं पुण्यास लिहून पाठविलें. तों श्रीमंतांची स्वारी खरड्यास गेली. तिकडून मशरूलमुलकास कैद करून आणित्यावर आश्विन शुद्ध चतुर्दशीस सवाई माधवराव हवेलीवरून पडले, आणि पौर्णिमेस काळ जाहाला.

पुढें त्यांहीं दौलतींत बखेडा जाला. बाजीरावसाहेब व आपासाहेब पुण्यास जुन्नराहून आले. परशुरामभाऊ पटवर्धन आपासाहेबांस घेऊन निघोन नाना रायगडास आले. पुण्यामध्ये दौलतराव शिंदे यांचें प्राबल्य बहुत जालें. त्यांचे मामा बाबूराव आंगरे यांचेही स्तोम वाढलें. इकडेस आनाजी त्रिंबक व गोविंद जोशी व बापुजीपंत ओक नागांवास आले. वासुदेवपंत पुण्यास राहिले. इकडे जाफराबादेस कांहीं सोरठ्यांचे कबिले तेथील हाबसी याणीं कैद केले. हें येथील सोरठ्यास समजलें. त्यास भास्करपंतांनीं समजाविलें कीं, हें कारस्थान आनाजी त्रिंबक डबीर याणीं केलें. त्याजवरून सोरे सोरटी साहेबांजवळ अडून बसले कीं, आनाजी त्रिंबक यांस गडावर नेऊन ठेवावें, तरच आमचे कबिले सुटतील. त्याजवरून साहेबांहीं भास्करपंतांस व सोरठ्यांस सांगितलें कीं, त्यांचे आंगीं मुद्दा लावा. मग त्यांचें पारिपत्य करूं. भास्करपंतांचे सांगितल्यावरून सोरटी ऐकेनात. अडून बसले. इलाज नाही. त्या आग्रहांनें साहे-

बांहीं सोरटी वंगेर पन्नाम माणूस नागांची पाठवून, आनाजी त्रिंबक यांस गडावर नेऊन ठेविलें. इकडेस जयसिंगराव यांणीं मोरठ्यांत भेद करून, जयसिंगराव पळून रेवदंड्यास आले. महादजी शिंदे यांणीं दौलतराव शिंदे दत्तपुत्र घेतले. त्यांची पहिली मातुश्री मैनावईसाहेब ती बाबूराव आंगेर यांची सखी बहीण. तेव्हां दौलतराव यांचे मामा, त्यांजकडेस यशवंतराव शिंदे यांचे अनुसंगानें [गेले]. वानवडीस जयसिंगराव गेले; आणि बाबूराव आंग्रे यांस सागरगड किल्ला व शिरगांव तपा देऊं करून, त्यांजवळून पैका व लोक घेऊन नागोठण्याचे सुद्धांमी आले. तेव्हां आनाजी त्रिंबक यांस गडावरून उतरून कुलाब्यास आणिलें. साहेबांहीं सांगितलें कीं, 'आह्मांस मोद्यांनीं खोटें समजावून आणि मोरठ्यांचे अडचणींत घालोन, उपाय नाहीं मग तुझांस दुखवेलें. हें तुझीं मनांत न आणोन शपथ केली आहे तें स्मरण करून, जसें कळेल तसें शत्रूंचे पारिपत्य करावें.' यांणीं साहेबांस सांगितलें कीं, 'सुवत काळीं दौलत खाणारे निराळे, संकटकाळीं आहमी. अगो! दिवाणसाहेबीं आमची शपथ घेऊन गुंतविलें, त्यापेक्षां जी दौलतीची वाट तीच आमची.' साहेबांनीं सांगितलें कीं, आधीं मोद्यांचें पारिपत्य करावें. यांणीं सांगितलें कीं, शत्रु दुरवाज्यांत येऊन बसला; या समयीं कोणास दुखवावयाचें नाहीं. आंत बहुतेक फितूर. तेव्हां मोरटीयांचे जमातदार आणोन, निखालसपणाच्या साहेबांजवळ शपथा घेतल्या. मागाहून आनाजी गोळे व जावजी नाईक साटम वंगेर सरदार यांच्या शपथा घेतल्या. इकडे जयसिंगराव नागोठण्याहून निघोन चेऊलाम श्रीभवानीचे देवळास आले. दुसरे दिवशीं बाईसाहेब यांहीं पांच मातशें माणूस तयार करून चेऊलाम आली. तेथें लोकांची चर्या पाहिली. तों मोरटी खेरीज करून, आपाजी गोळे व रावजी नाईक साटम वंगेर हेटकरी यांमध्ये बहुतेक फितूर आढळला. तेव्हां मोरटी व एक दोन सरदार हेटकरी व खासपथक मिळोन अडीच तीनशें माणूस घेऊन निघोन कुलाब्यास आलीं. बाकी बहुतेक जयसिंगराव यांस मिळोन, दुसरे दिवशीं यशवंतराव शिंदे यांचे तर्फेचे बाळाजी शिवाजी व साजो शिवाजी व बाबूराव दादाजी वंगेर पातेणें यांणीं कांहीं दारुगोळी देऊन, जयसिंगराव यांणीं आठ नऊशें लोकांचा जमाव घेऊन, भाद्रपद शु॥ चतुर्थीस चेऊलाहून पहांटेस निघोन नागांवास डबिरांचीं घरे चार पांच जाळून, तेथून आकसीस फडणीस यांचीं दोन घरे जाळून अलिबागेस गेले. तेथें साहेबांकडील मोरटी वंगेर मिळोन अडीच तीनशें माणूस बाहेर होतें. त्यांची एक लढाई जाली. ते लोक कचकरून निघोन कुलाब्यांत आले. जयसिंगराव यांणीं अलिबाग काबीज केलें. कुलाब्यांत लोकांचा

भरणा नाही, व भात दारू वगैरे सामान नाही. तेव्हां हाबशाकडे जंजिऱ्यास संधान करून बाजीराव त्रिंबक डबीर यांनी भात व दारू वगैरे सामान खरेदी करून हाबसी यांजकडून गलबतें भरून, पन्नास माणूस कुमेकस कासीम गोवल-गोड्या वगैरे लोक गलबतावर चढवून, सामान गलबतांत भरून कुलाव्यांत आणिलें. ते समयीं जयसिंगराव यांजवळ आखत्यारी पाताणें मंडळ रेवदंडकर व अलिबागकर. त्यांत साजो शिवाजी व बाळाजी शिवाजी दिवाण व बाबूराव दादाजी सुत्सद्दी व कोणी फडणीस व चिटणीस, दूसरदार खाजगी वगैरे कारकूनमंडळ पाताणें जमलें. जयसिंगराव यांनीं हजार अकराशें माणूस जमवून कुलाव्यावर हल्ला केला. तेव्हां हाबसी यांजकडील पन्नास माणूस बाहेर धक्यावर होते. ते व दगवा-ज्याची दिंडी उघडून आंतील दीडशें माणूस बाहेर घालून, किह्याची हुशारी जाली. जयसिंगराव यांजकडील लोकांनीं सोनधक्याची आलम होती तीम आग घातली. तेव्हां सरज्याच्या व कुलाव्याच्या छऱ्याच्या तोफा भरल्या होत्या, त्या एकदाच उजळल्या. त्याणें पन्नास पाऊणशें माणूस ठार जाहलें. शंभर जखमी जाहले. नंतर बाहेर दोनशें माणूस होते ते तुटून पडले. त्यांनीं शंभर सवाशें सुरदा केला व कांहीं जखमी केले. हल्ला फिरविला. दुसरे दिवशीं सारे सुरदे अलिबागस जयसिंगराव यांजकडे पाठवून दिले. कुलाव्यांत लोकांचा भरणा थोडका, सबब दुसरे दीडशें सोरटी लोक आणिले. ते कुलाव्यांत दाखल जाल्यावर जयसिंगराव यांनीं साखरेच्या गुरावा गलबतें तयार करून, सरज्या खालून गुरावा कधींच बाहेर पडावयाची वाट नाही, असे पाणी उथाणाचे वाढोन, त्या वाटेनें आरमार बाहेर काढोन, कुलाव्याभंवतीं जखडवंदी केली. आंत बाहेरून सरंजाम पोहचेंनासा जाला. हाबसी यांची गलबतें होती, तीं पळोन गेलीं. कुलाव्यांत श्रीदेवीचें अनुष्ठान केलें. पूर्णाहुतीसमयीं तोफेंत गोळा भरून मारली. तेव्हां जयसिंगराव व त्यांचे कारभारी बाहेर भेंडीखालीं बसले होते. जयसिंगराव वावभर चुकोन गोळ्याचे तावडींत साजो शिवाजी व बाबुराव दादाजी मांपडले. तेव्हांच ठार जाहले. कुलाव्यांत पेका व भातसरंजाम नाही. मोठीच पेचाटी पडली. यशवंतराव शिंदे यांनीं अलिबागेहून चोरट्यानें स्वारी आणोन, डबीर व फड-णीस यांस धरून अलिबागस न्यावें असें संधान मांडलें. तेव्हां साहेबांकडे किह्यांतून पंधरा असामी चांगले रेवदंड्यास पाठवून, दोनशें माणूस ठेवावयाची परवानगी आली. त्याजवरून बाजीराव त्रिंबक यांनीं शंभर सवाशें माणूस दुसरे ठेविलें. आणि यशवंतराव शिंदे यांस सांगितलें कीं, अलिबागेहून येऊन आह्मांस नेणार ह्मणोन ऐकितो. त्यास येणेंकरून सरकार ठिकाणाचा वदनक्षा तुमचे पदरीं

येईल. हुजूरचे परवानगीनें जात्यास ठीकच आहे. नाही तरी याचा विचार पडेल. त्याजवरून त्यांचा तो मजकूर राहिला. बाईसाहेबांनीं जिवबादादांस पत्र पाठविलें कीं, जो पैका लागेल तो सावकार पाहून, दोन हजार माणूस पाठवून शत्रूंचें पारपत्य करावें. आह्मी पैक्याची फेड करूं. तुम्हीं पैक्याविशीं चिंता करूं नये. आणि जो सावकार पैक्यास उभा कराल, त्यास दोन हजारांचा गांव इनाम देईन. त्याजवरून जिवबादादा यांहीं विठ्ठलराव गोळे दोन लक्षांस सावकार उभे केले. नंतर मुसावास (?) व मुसाफीत (?) फिरंगी यांजवळ ठराव केला कीं, दीड हजार गाडदी व पांचशें स्वार एकूण दोन हजार जमीयतेनिशीं जाऊन जयसिंगास धरून बाईचे स्वाधीन करावा. आणि उक्ते पन्नास हजार रुपये द्यावे. याप्रमाणें ठराव होऊन फिरंगी यांस गोळ्याची निशा दिली. त्यांस तूर्त दारूगोळी वगैरे सरंजामास पंचवीस हजार रुपये द्यावे. त्यांनीं आपला जामीन मुसा नारज फिरंगी दिल्हा. बाकी पंचवीस हजार रुपये जयसिंगराव धरून दिल्यावर द्यावे. याप्रमाणें ठराव जाला. फिरंगी यांनीं आपली राहुटी पुलाबाहेर दिली. पुढें गोळ्यांनीं पैका पदरीं घालावा, तों इतकियांत एकाएकीं बाईसाहेब वारली. हें वर्तमान जिवबादादांकडेस जातांच, गोळे यांनीं आंग काढिलें. जिवबादादांस सांगितलें कीं, आतां कोणाचे भिस्तीवर पैका द्यावा? ज्यांचे भिस्तीवर द्यावा तीच वारली. आतां पैक्याचे निभावणीचा मजकूर कठीण. तेव्हां ती मसलत दासळली.

पूर्वीं चारशें माणूस हेटकरी वगैरे ठेविलें होतें, तें घेऊन डबीर व फडणीस आले. त्या लोकांस चौलावर घातलें. तेथें जयसिंगराव यांजकडील दीड दोनशें माणूस होतें, त्यांची यांची लढाई जुंपली. इतक्यात अलिबागेहून आठ नऊशें माणसांचा जमाव आला. तेव्हां हे लोक उधळोन रोह्यास गेले. तेथें जमाव धरिला. अलिबागेस धाकजी व बाजीभट शेंडे मुंबईहून आले होते. बाबूराव आंगरे यांचे लोक जयसिंगराव यांनीं आणिले होते, ते माघारा लाविले. तेव्हां बाबूराव आंगरे यांचे व जयसिंगराव आंगरे यांचें बिघडलें. ह्मणोन बाबूराव यांनीं धोंडजी लवांडे यांजबराबर लोक देऊन रवाना केले. ते रेवदंड्यास यशवंतराव शिंदे यांजकडेस आले. बाबूराव आंगरे मसलत करितात. तेव्हां दोघांचा कलह आणि तिसराच शिरो पाहतो, सबब समेट करावा. कारण, दौलतराव शिंदे यांचे वतीनें बाबूराव आंगरे जबरदस्त; आणि बाजीरावसाहेब आज त्यांचे नादीं. तेव्हां परिणाम लागणार नाही. तेव्हां धाकजीस दरम्यान घालोन, आनाजी त्रिंबक व वासुदेवपंत फडणीस अलिबागेस गेले. तेथें ठराव जाहला कीं, तुमचे तर्फेचे लोकांची तहफ चढली असेल, तिचा फडशा जयसिंगराव यांनीं करावा; आणि तुमचे सरंजामगांव इनाम आहेत

ते चालवावे. ही जिम्मा धाकजींनीं घेऊन, आणि मुलाकडे धनीपणा वागवावा असें ठरोन, लोक अलिबागेस हजेरीस आणावे ह्मणोन गणेश बह्माळ आचारी व अमृतराव जिवाजी डबीर रोह्यास पाठविले. त्यास यशवंतराव शिंदे यांनीं फिताऊन लोक अलिबागेस न्यावे, ते रेवदंड्यास आणोन धोंडिबास मिळाले. जयसिंगराव यांनीं विचारिलें कीं, तुमचे लोक अलिबागेत यावे, ते रेवदंड्यास गेले हें काय? यांनीं सांगितलें कीं, आह्मी लोक आणावयास पाठविले, ते धोंडिबास मिळाले. यास आमचा उपाय काय? आमचा निश्चय दिवाणसाहेबांचे वंशाकडे. दुसरा विचार नाही. तेव्हां किह्यांतील व अलिबागेतील समेट जाला. पुढें बाबूराव आंगरे यांची मसलत यशवंतराव शिंदे यांचे विद्यमानें चालली. धोंडजी लवांडे याणें चारशें माणूस ठेविले. मागाहून बाबूराव याहीं पांचशें माणूस कडवे पाठविले. एकूण हजार अकराशें माणूस घेऊन धोंडजी लवांडे साखरेस जाऊ लागले. तेव्हां कुलाब्याहून पांचशें सहाशें माणूस येऊन आक्षीचे मैदानांत यांची व त्यांची गांठ पडोन लढाई जाली. धोंडिबाकडील चार पांच अमामी ठार होतांच, लोकांचा पळ सुटला; आणि कुलाबेकर पाठीस लागोन थेरोडचे खाडीपावतो पोंहोचविले. ते लोक रेवदंड्यास आले. तेव्हां आनाजी त्रिंबक यांचे घरास धोंडिबांनीं चौकी बसविली. बाजीराव त्रिंबक, यशवंतराव शिंदे यांजवळ गेले. त्यांस विचारिलें कीं, आमचे घरास चौकी काय ह्मणोन बसविली? त्यांनीं सांगितलें कीं, तुम्हीं बाबूराव यांस मिळवें. बाजीराव यांनीं सांगितलें कीं, आतां आमचे हातीं काय आहे? आह्मांस आतां तेंही समजत नाही, व हेंही समजत नाही. तेव्हां यशवंतराव यांनीं धोंडिबास सांगून चौकी उठविली. धोंडिबाच्यानं परिणाम न लागे. तेव्हां अमृतराव जिवाजी व गणेशपंत आचारी, बाबूराव आंगरे यांजकडेस गेले; आणि बाबूराव यांस समजाविलें कीं बाजीराव त्रिंबक येथें अणवित्याशिवाय ठीक नाही. तेव्हां बाजीराव त्रिंबक यांस पत्र पाठवून वानवडीस नेलें. आणि बाबूराव यांनीं सांगितलें कीं, तुम्ही ही मसलत पतकरा. यांनीं सांगितलें कीं, जयसिंगराव यांनीं सारें बळकाविलें; आतां आमचे हातीं काय आहे? व आह्मांस सावकार कोण मिळतो? तेव्हां बाबूराव यांनीं दाबदूब बहुत केली कीं, बेडी ठोकीन व किह्यावर घालीन. यांनीं उत्तर केलें कीं, येरवीं जयसिंगराव करणार, तें तुम्हींच हल्लीं करावें. आमचे दैवीच असल्यास उपाय काय? नंतर विठोबा लोखंडे यांची भीड बाबुरावाजवळ बहुत होती. त्यांनीं बाजीराव त्रिंबक यांस बोलाऊन नेलें. आणि सांगितलें कीं, आज बाबूराव यांचा बोलबाला आहे. हा ह्मणेल तें करील. तरी तुम्हीं यांत पडावें. तुमची निभावणी मी करीन. यांनीं सांगितलें कीं, 'आज बाबूरावबावाचा बोलबाला आहे. त्यापेक्षां दौलतीत काय आहे?

या समयीं अशा दहा पांच दौलती करूं झटल्यास करतील. मुलें लहान. त्यांस हे वडील. या समयीं मुलांकडे संस्थान कायम करतील, तरी हा लौकिक मोठा. या दौलतीची आशा धरून आह्मांस स्वामिद्रोहांत कां बुडवितात? जर करितां मुलांकडे दौलत कायम राखितात अशी आणभाष केल्यास आह्मी यांत पडूं. नाही तरी जें करतील तें करोत.' त्याणें सांगितलें, ठीकच आहे. मी बाबूरावांजवळ बोलतो. नंतर विठोबा लोखंडे यांचें व बाबूराव यांचें बोलणें होऊन, नंतर दुसरे दिवशीं देवपूजेसमयीं बाजीराव यांस बोलाऊन नेऊन सांगितलें कीं, जयसिंगराव यांनं आह्मांस सागरगड किल्ला व शिरगांव तपा देऊं केला होता. तोच आह्मी घेऊन बाकी दौलत मुलाची मुलांकडेस कायम करीन. यास साक्षी हा बाळकृष्ण. तो उचलोन बाजीराव यांचे हातावर ठेविला. नंतर बाजीराव यांनीं हरिपंत भावे दिवाण उभे केले. बाबूराव यांम भेटवून, दिवाणगिरीचीं वस्त्रें देववून, बराबर सरदार यशवंतराव कडचे शिंद्यांकडील एक पलटण देऊन रवाना केले. त्यांनीं येऊन अलिबाग सर केली. नंतर पाचां सातां दिवशीं जयसिंगराव यांनीं हरिपंतांकडे बोलणें लाविलें. आणि रेवदंड्यास आनाजी त्रिंबक यांजकडेस बाबाजी करवंत व आप्पा फडके व अष्टीखान यांम पाठविलें. त्यांहीं विचारिलें कीं, पुढें कसें करावें? याणीं विचारिलें कीं, तेथील आचार कसाकाय आहे? यांनीं सांगितलें कीं, पैका व दारुगोळा भात वगैरे सरंजाम नाही; आणि बाबूराव आंगरे यांची जबरी बहूत. किल्ल्यांतील लोक ह्यालदिल जहाले. यांनीं सांगितलें कीं, मग विचार काय विचारितां? जयसिंगराव यांनीं योजिलें असेल तें खरें."

* * * * *

[वरील बखरीपुढील हकीकत, आंगरे यांचे कारभारी नारायण खंडेराव डर्दार यांनीं इंग्रज सरकाराम अर्ज करण्याचा एक मसुदा केला आहे, त्यावरून काहीं सनजण्यासारखी असल्यामुळें ती येथें देतां.]

पुरवणी.

"अर्ज करितों ऐसी जे, आह्मी आंगरे सरखेल यांचे पदरचे कान्होजी आंगरे याजपासून आमची कारकीर्द चालत आली. पुढें संभाजी आंगरे यांचे व मानाजी आंगरे यांचें कांहीं गृहकलहामुळें वनेनासें जाहालें. सबब, कुलाव्याहून मानाजी आंगरे निघून रेवदंड्यास आले. नंतर आमचे पणजे यांचे वडिलांस पत्र पाठविलें कीं, तुमचेशिवाय इंग्रज सरकार अनुकूल होणार नाही व शामळ्ही अनुकूल होणार नाही व सातारकर महाराज अनुकूल करून घेतले पाहिजेत. सबब तुमचा पदर धरला आहे. तरी तुम्हीं यावें. आह्मांस कुलाव्याची दौलत प्राप्त जाली किंवा घाटावरील आणखी दौलत मेळविली, तरी या दौलतीचे तुम्ही विभागी

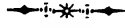
आहां. असें पत्र मानाजी आंगरे यांहीं पाठविलें. त्याजवर भरंवसा ठेऊन, संभाजी आंगरे यांस सोडून, मानाजी आंगरे यांचे पत्रावर भरंवसा ठेऊन, आमचे वडील माहादाजीबावा पारसनीस हे कुटुंबसुद्धां, मानाजी आंगरे रेवदंड्यास होते तेथें त्यांजवळ जाऊन मिळाले. आणि आमचे वडील माहादाजीबावा पारसनीस हे मुंबईस जाऊन इंग्रज सरकार अनुकूल करून घेतले. तेथून येऊन शामळ याजकडे जाऊन त्यासही अनुकूल करून घेतलें. नंतर त्यांची दौलत कुलाव्यास मिळाली. तेव्हां आमचे वडील माहादाजीबावा पारसनीस यांस इनामें वगैरे करून दिलीं. गांव मौजे बोरघर तर्फ उमटें हा गांव व महाल नागांव येथील वाडी लालघोडा असें गांव व वाडी यांच्या सनदा वंशपरंपरेनें करून दिल्या, व पालखीचे सरंजामावद्दल नेमणूक वाराशें रुपयांची करून दिली, आणि त्याप्रमाणें चालविलें. कांहीं वर्षांनीं मानाजी आंगरे मृत्यु पावले. नंतर त्यांचे मुलगे राघोजी आंगरे यांहीं वडिलांची कारकीर्द पाहून त्यांहींही आपले कारकीर्दीत सनदा करून दिल्या. त्याही चालत आल्या. पुढें कांहीं वर्षांनीं राघोजी आंगरे आजारी पडले. तेव्हां आमचे वडील यांस विचारिलें कीं, तुम्ही पिढीजाद आमचे आहां. त्यापेक्षां तुम्हांस सांगतो कीं, आमचे मुलगे दोघे. वडील मुलाचें (नांव) मानाजी आंगरे व धाकटे याचें नांव कान्होजी आंगरे. असे दोन मुलगे यांस माझे मागें तुम्हीं अंतर देऊ नये. ह्मणोन राघोजी आंगरे बोलिले. तेव्हां आमचे वडील यांहीं. सांगितलें कीं, अंतर देणार नाही, असें बोलिलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं तेही मृत्यु पावले. तेव्हां मानाजी आंगरे व कान्होजी आंगरे हे लहान होते. त्यांस वस्त्रें द्यावयाचीं. त्याचा उद्योग आमचे वडील यांहीं श्रीमंतांकडे चालविला होता. आणि श्रीमंतांहीं कबूलही केलें कीं, कुलावे येथील संस्थानचे मालक दोघे मुलें आहेत. त्यास वस्त्रें द्यावीं असें ठरलें. तें वर्तमान बाबूराव आंगरे यांस समजतांच, बाबूराव आंगरे यांहीं शिंदे यांस सांगून जबरदस्तीनें आपण वस्त्रें घेतलीं. आणि कुलाव्यास येणार असें वर्तमान आमचे आज्ञे यांस समजतांच, दोघे मुलगे यांस घेऊन रेवदंडियास कुटुंबसह येऊन राहिले. नंतर बाबूराव आंगरे हे कुलाव्यास आले, आणि चौकशी करूं लागले कीं, दोघे मुलगे घेऊन रेवदंडियास आहेत. तेव्हां आमचे आज्ञे यांस चित्री पाठविली कीं, दोघे मुलगे आमचे स्वाधीन करावे. ह्मणजे तुमचीं जशीं इनामें चालविलीं होतीं, त्याजपेक्षां जाजती करून देऊं. असें लिहून रेवदंड्यास आमचे आज्ञे यांस आलें. त्याचें उत्तर आमचे आज्ञे यांहीं लिहिलें कीं, दोघे मुलगे तुमचे स्वाधीन करावयाचे नाहीं. त्या रोषांनीं आमचीं घरें मोठे इमारतीचीं होतीं, तीं जाळलीं; आणि गांव व वाडिया इनाम होत्या त्या बंद केल्या, आणि आमचे वडिलांवर द्वेष ठेविला. नंतर शिंद्यांकडून श्रीमंतांचे कानावर, घालून श्रीमंतांचीं पत्रें आणिलीं. तेव्हां दोघे मुलगे बाबूराव आंगरे यांचे स्वाधीन केले. आणि कांहीं महिन्यांनीं बाबूराव आंगरे हे हिंदुस्थानांत जाऊं लागले. तेव्हां दोघे मुलगे यांस बराबर घेऊन गेले. नंतर आमचे वडील यांहीं श्रीमंतांकडे बोलणें चालविलें होतें कीं, हे मुलगे संस्थानचे मालक असोन बाबूराव आंगरे

यांस वस्त्रें दिलीं, हें चांगलें जालें नाहीं. असो. त्या दोघां मुलांचें दैव ! श्रीमंतांवर काय ह्मणोन रुसावें ? कांहींका वर्षांनीं बाबूराव आंगरे हे कुलाव्यास येऊं लागले. तेव्हां दोघे मुलगे बराबर आणिले. नंतर बाबूराव आंगरे यांस कांहीं शरिरास उपद्रव होऊन ते जांबगांव येथें मृत्यु पावले. नंतर कांहीं दिवस बाबूराव आंगरे यांची लहान कन्या यमुनाबाई इजला गादीवर बसवून काम चालवीत असत. ते वेळेस राजश्री बाबाजी दिवाणजी हे कारभारी होते. ते समयीं श्रीमंतांकडे आमचे वडील यांहीं बोलणें चालविलें होतें. श्रीमंतांहीं सांगितलें कीं, थोरले मुलगे मानाजी आंगरे यांस वस्त्रें संस्थानीं पाठवून देतां. याप्रमाणें ठरलें. हें वर्तमान बाबाजी दिवाणजी यांस कळलें. बाबाजी दिवाणजी यांचें बोलणें त्रिवकजी डेंगळे यांकडे चाललें होतें कीं, बाबूराव आंगरे यांची थोरली कन्या आहे. तिचा मुलगा, काशीबाई-बाबूराव आंगरे यांची बायको-यांचे मांडीवर द्यावा. असा उद्योग चालविला होता. परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. ह्मणून तो रोष बाबाजी दिवाणजी यांचे मनांत होता. नंतर मानाजी आंगरे यांस वस्त्रें आलीं. आमचे वडील पुण्यास होते. ते समयीं बाबाजी दिवाणजीही तेथें होते. तेव्हां बाबाजी दिवाणजी यांहीं आमचे वडिलांस सांगितलें कीं, तुमचे गांव व वाडी इनामें बंद, बाबूराव आंगरे यांजपासून बंद झालीं आहेत, तीं मोकळीं करून देऊं; परंतु तूर्त तुमची नेमणूक करून देतां. असें आमचे वडिलांस सांगितलें. वडिलांहीं कबूल केलें. ते समयीं नेमणूक ठराऊन दिव्ही. ती सुमारें पांच चारशें रुपये नक्त व खेरीज ऐन जिनस भात खंडी घाटी दहा व सरकारचे थटीतील दुभत्या द्दशी दोन व मिठागरावरील मीठ मण सुमारें चार व शाकारणीस झावळ्या नारळीच्या सुमारें सात आठशें व पेंटा सुमारें दोन हजार याप्रमाणें नेमणूक करून चालविलें होतें. नंतर दोन तीन वर्षांनीं नेमणूक कमी करित गेले. याचें कारण आमचे वडिलांस आसा नाहींसा झाला. कारण, श्रीमंतांची गादी इंग्रज सरकारांत आली. आमचा आसा इंग्रज सरकारांत नाहीं. सबब नेमणूक कमी करित आले. नंतर आमचे वडील निवर्तले. आणि आझीं बाबाजी दिवाणजी यांस विचारिलें. त्यांहीं सांगितलें कीं, तुझ्यांस कांहीं मिळावयाचें नाहीं. असें सांगितल्यावरून आझी तेथून निघून टाण्यास राहिलों. त्यास वपें सुमारें वीस बेवीस होत आलीं, व आमचा दरकी रोजगार पेण पंचमहाल येथील कारखान्निशी तोही दरक इंग्रज सरकार यांचेकडे गेला. अशी व्यवस्था माझी आहे. ती कंपनी सरकारास जाहीर करितों. कारण, कुटुंबाचें कसें चालेल या चिंतेंत रात्रंदिवस आहे. या कारणास्तव सरकार खावंदाकडेस अर्ज केला आहे. तर माझी दाद देणार खावंद परमेश्वर आहेत. कुलाबा संस्थान हें इंग्रज सरकारांत आलें. तेव्हां बाबाजी दिवाणजी यांहीं मागील अमलाची माहितगारी सांगितली असती, तर इंग्रज सरकार माझी कांहीं तरी तजवीज पेन्शननाची आमचे वडिलांचे लौकिकाप्रमाणें करून दिली असती. असो, हल्लीं अर्ज करितों. तर माझे कुटुंबाची दया आणून चालविणार खावंद समर्थ आहेत.

ऐतिहासिक टिपणें.

भाग २ रा.

१. नानांचा नकाशे मिळविण्याचा प्रयत्न.

नाना फडणवीस ह्यांस हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांची माहिती करून घेण्यासाठी त्या त्या प्रांताचे नकाशे मिळविण्याची फार जरूर असे. ह्याणून त्यांनी, पाश्चात्य लोकांकडून व आपल्या लोकांकडून मुद्दाम नकाशे तयार करविण्याचा प्रयत्न केला होता. नानांस भूगोलज्ञान चांगलें असून त्यांनी मराठ्यांच्या राज्याचे नकाशे तयार केले होते. त्याचप्रमाणें, मराठ्यांच्या आरमाराचे, लढाऊ किह्यांचे व युद्धांच्या जाग्यांचेही नक्षे ऊर्फ नकाशे तयार करविले होते. ह्या नकाशांचा संग्रह फार मूल्यवान व मनोरंजक होता. नानांनी, टिपूच्या मोहिमीवर इंग्रजांच्या मदतीस पाठविलेले पेशव्यांचे सेनापति हरिपंत फडके ह्यांस, बंगळूर, नंदीगड व श्रीरंगपट्टण वगैरे किह्यांचे नक्षे पाठविण्याबद्दल कशीं पत्रें पाठविलीं होतीं, व त्यांनीं इंग्रजांकडून कसे नक्षे मिळविले, ह्याबद्दलचें एक अस्सल पत्र येथें दाखल करितों. त्यावरून मराठ्यांची शोधकबुद्धि चांगली व्यक्त होते.

[मेणवलीदप्तर.]

श्री.

ता. ३ दिसेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसी विज्ञापना तागायत चंद्र ६ रविलाखर वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- स्वामींनीं चंद्र १९ रविलाखलीं पत्रें लाखोट्यावरील रवानगीचीं पाठविलीं, तीं चंद्र ५ रविलाखरीं पावलीं. “नंदीगड इंग्रजांनीं घेतला. पुढें होसुराकडे जाणार. त्यास दसरा जाल्यावर पटणास जाण्याचा इरादा. त्यास कार्तिक निकडेच होईल. पुढें पोलादजंग व मध्यस्थ आल्यावर मनमुवा ठरेल असं दिसतें. बेंगरूलाचा किल्ला इंग्रजांनीं तुद्धांस दाखविला, व नंदीगड घेतला. यांचे नकसे व पटणचा, कोणी माहित असला तर त्याजपुसून करऊन माफजतीनें पाठऊन देणें, ह्याणून आज्ञा. त्यास नंदीगड घेऊन होसुराकडे गेले. तिकडे फार दिवस लागले नाहींत. चिनापटणची रसद घाटावर आली. मग कूच केलें, तें बेंगरूलाजवळ येऊन राहिला. रसद येऊन पोहोंचली. मग बेंगरूला तीन कोस मार्गे टाकून मागडीचे सुमारे सुकाम केला आहे. पटणास जाण्याची जलदी आहे. परंतु मधीं मागडी घेतल्याखेरीज रस्ता नीट होत नाहीं. याजकरितां ध्यावयाचे विचारांत आहेत. घडेल तें लिहूं. पोलादजंग येणार हेही मार्गप्रतीक्षा आहे. गुरुमकुड्यास

आले, असी बातमी आली. आल्यावर लेहून पाठऊं. नकशाविशीं आज्ञा केली, त्यास बेंगळूचा नक्षा स्वामींकडे पाठवावयासाठीं इंग्रजांनीं तयार केला आहे. येका दो रोजीं तयार होईल. तो व नंदीगडचा व श्रीरंगपटणाचा नक्षा करून, तिन्ही नक्षे पाठऊन देतो. विदित जालें पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

२. बच्याजी रघुनाथ मेहेंदळे ह्यांचें पत्र.

बच्याजी रघुनाथ हे, बहिरो रघुनाथ मेहेंदळे ह्मणून जे इंग्रज रेसिडेंट सर चार्लस मालेट ह्यांकडे पेशव्यांच्या तर्फे वकील होते, त्यांचे धाकटे बंधु होत. हे पेशव्यांच्या वतीनें लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यांच्या बरोबर इ. स. १७९१ सालीं टिपूच्या मोहिमेवर गेले होते. त्यांनीं ह्या मोहिमीसंबंधाचीं पुष्कळ बातमीपत्रें लिहिलीं असलीं पाहिजेत. तीं उपलब्ध झालीं, तर इंग्रज सैन्याच्या रचनेची व हालचालीची त्या वेळची संपूर्ण माहिती समजेल. बच्याजी रघुनाथ ह्यांनीं गोविंदराव काळे ह्यांस पाठविलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यामध्ये लॉर्ड कॉर्नवालिस ह्यांनीं बंगळूर ता. २१ मार्च इ. स. १७९१ रोजीं घेतल्याचा उल्लेख आहे.

[मेणवलीदस्तर.]

श्री.

ता. २१ एप्रिल इ. स. १७९१.

“राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री गोविंदरावजी बापू स्वामींचे सेवेसीः—
पोष्य बच्याजी रघुनाथ मेहेंदळे साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत चंद्र १७ साबान मुक्काम व्यंकटगिरी जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेषः— बहुतां दिवसां कृपा करोन पत्रे चंद्र १ जमादिलाखरचे रवानगीचें व चंद्र १७ मिनहूचें व चंद्र १ रजबेचें पाठविलीं, तीं कालच निसरे प्रहरीं पावलीं. सविस्तर मजकूर कळला. संतोष जाहला. इकडील वर्तमान व्याहावें ह्मणोन लिहिलें, त्यास चेनापट्टणचे मुक्कामी आपणाकडील जोडी बराबर होती, तिजबराबर पत्रें पाठविलींच होती. त्या अलीकडील वर्तमानः—चेनापट्टणाहून निघोन चंदावरास आलों. तेथून निघोन त्रिचन्यापल्लीस येऊन चंद्र २० रबिलाखरीं जनराल मंडोसाची भेट जाली. तेथून मशारनिल्हे कूच करून चेनापट्टणाजवळ आले. लाट कॉर्नवालिस बंगालेहून पट्टणास आले होते. ते चंद्र २३ जमादिलावलीं लष्करांत दाखल जाले. आठ दिवस राहून, चंद्र १ जमादिलाखरीं कूच करोन, चंद्र १५ जमादिलाखरीं मोंगली घाट चढोन वर आले. चार रोज घाटावर मुक्काम करोन, दरोबस्त सरंजाम भारी तोफखाना घाटावर आलेयावर निघाले. ते दुडबागल, कोल्हार, हुसकोटा या मार्गे बेंगळूचास चंद्र २९ जमादिलाखरीं दाखल जाले. मार्गांत एक वेळ टिपूकडील स्वाराचा मुकाबला जाला, परंतु लाटसाहेब बहुत मजबुदीनें

सांभाळोन फौजमुद्दां बेंगरुळास पावले. चंद्र १ रजवीं किल्लेयाजवळ पेठ आहे, ती हल्ला करोन घेतली, आणि मोर्चे बांधावयाचें काम चालतें केलें. आठां रोजांनीं मोर्चे तयार होऊन यांकडील तोफांची मारगिरी मुरवात जाली. किल्लेयांतीलही तोफांची मारगिरी नेहमीं रात्रंदिवस होतच होती. चंद्र १५ रजवीं वारा घटका रात्रीस इंग्रजांकडील गोरे लोकांनीं हल्ला करोन किल्ला सर केला. टिपूकडील लोक आंत होते, ते दक्षणेकडील दरवाजांनं फरारी जाले. कांहीं सांपडले, ते एक दिवस कैदेत ठेऊन सोडून दिले. किल्लेयांत सरंजाम बारूद वगैरे बहुत आहे. एक दिवस गोरे लोकांस आंतील लूट माफ केली होती. उत्तरेकडील दरवाजेयाचे बुरजावर तोफांचा मारा करोन एक बुरूज जमीन-दोस्त केला; आणि त्याच मार्गानें हल्ला करोन लोक किल्लेयावर गेले. किल्लेदार बहादरखान ह्मणोन पोख्ता माणूस होता, तो कामास आला. आणखी दीडशेंपावेतो मनुष्य कामास आले. याप्रमाणें वर्तमान जालें. सविस्तर कळावें ह्मणोन लिहिलें आहे. किल्ला सर जाल्यावर आठ रोज मुक्काम करोन चंद्र २२ रजवीं स्वार जाले, ते चिकबालापुरावरोन दासरपल्लीचे मुक्कामीं फौज मुद्दां येऊन दाखल जाले. नवाबाकडील फौज राय भारामल तेजवंतबहादर चंद्र ९ सावानीं गंजीकोटेयाहून निघोन मुक्काममजकुरीं दाखल जाले. त्याच दिवशीं लाटसाहेबांच्या व त्यांच्या भेटीं जाल्या. चंद्र १० सावानीं दुसरे दिवशीं कूच करोन मजल दरमजल व्यंकटगिरीस आले आहेत. उभयतांचीं लष्करें जवळच उतरतात. एक वेळ लाटसाहेब जनरल मंडोस भारामलाचे डेरयासी गेले होते. तेही दोन वेळ लाटसाहेबांचे डेरयासी आले होते. प्रथम भेटीचे दिवशीं इंग्रजांनीं आपले बारवाले तोफखाना दरोबस्त त्यास दाखविला. नंतर त्यांनींही आपली फौज तयार करोन गोटाबाहेर माळावर उभी कोरबंदीनं केली, आणि लाटसाहेबांस दाखविली. बहुत चांगले लोक आहेत ह्मणोन डेरयासी गेले. सदरहू वर्तमान त्यांनीं लिहिलें यावरोन आपणास कळलेंच असेल. हल्लीं घाटाखालोन कांहीं रसद आणविली, ती येत आहे. आली ह्मणजे कूच करोन बेंगरुळचे मार्गे श्रीरंगपट्टणम नमूद होणार आहे. कळावें. आपणाकडील वर्तमान बहुत दिवस कळत नव्हतें. हल्लीं पत्रें आल्यावरोन समजलें. सदैव पत्रां तोपवीत असावें. आपणाकडील राजश्री गोविंद बल्लाळही भेटले होते. पतकमुद्दां मुखरूप आहेत. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

३ पुण्याची टंकसाळ व पेशव्यांचा शिक्षा.

‘पुण्यास टंकसाळ कधीं केली तें नक्की समजत नाहीं. परंतु इ. स. १७६१ सालचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यामध्ये पुण्यास टंकसाळ घालावी व फतशाही शिक्ष्याचे रुपये पाडावे, असा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें, ह्या वर्षी ‘सरकारांत ऐवजाची ओढ बहुत, रोजमुरे यांस ऐवज बहुत लागेल’ असा उल्लेख आहे. इ. स. १७६१ सालीं पानिपतच्या युद्धामुळें ऐवजाची ओढ पेशव्यांस

फार लागावी, हें साहजिकच आहे. ह्या संबंधाचें पुढील पत्र वाचण्यासारखें आहे. ह्या पत्रावरून पुण्यामध्ये इ. स. १७६१ च्या पूर्वी टंकसाळ स्थापन झाली नसावी हें उघड होतें. त्याचप्रमाणें, पेशव्यांनीं आपल्या नांवाचा शिक्षा कधीं पाडिला नसून 'पातशाही शिक्षा' च कायम ठेविला होता, हेंही सिद्ध होतें.

[किरकोळ.]

श्री.

ता. १८ आक्टोबर इ. स. १७६१.

“राजश्री माधवराव विश्वनाथ स्वामी गोसावी यांसी:-

विनंति उपरी:-यंदा सरकारांत ऐवजाची वोट बहुत. रोजमुऱ्यास ऐवज फार लागेल. त्यास, पुण्यांत टंकसाळ घालावी; पातशाही शिक्षा करावा; रुप्याचे रुपये व अधेल्या कराव्या; सोन्याच्या मोहरा कराव्या; हा प्रकार तुह्यांस सांगितलाच आहे. त्यास सरकारचे दागिने रुप्यासोन्याचे किती, याचा जावता आकारून पाठवून देणें. रुप्याच्या दागिन्यांत देवाचीं उपकरणें, ताटें वाढ्या व गुलाबदाण्या तवकें वगैरे चांगले दागिने खेरीज करून, बाकी गोबरे दागिने घागरी, हंडे, पराता वगैरे भांडीं, साखळदंड वगैरे दागिने मोडून त्यांचे रुपये व अधेल्या कराव्या. सोन्याचे दागिन्यांत देवाचीं उपकरणें वगैरे चांगले दागिने व ताटें वाढ्या खेरीज करून, बाकी दागिने काढून त्यांच्या मोहरा कराव्या. याप्रमाणें जरूर करावें लागतें. यास्तव तुह्यांस लिहिलें असे. तरी एकंदर सोनेरुप्याचे दागिने किती होतात याची याद, व एकंदर दागिन्यांपैकीं मोडावयाचे लिहिले आहेत, यांचें वजन किती होतें याची याद लिहून पाठवून देणें; आणि लिहिल्या-प्रमाणें टंकसाळ घालून, पातशाही शिक्षा करून, रुपये व अधेल्या व मोहरा याप्रमाणें जिनस तयार करणें. जाणिजे. छ. १९ रविलावल मु॥ इसने सौतैन मया व अलफ हे विनंति.”

४ दादासाहेबांचें राजकारस्थान.

[मेणवलीदत्तर.]

श्री.

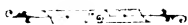
ता. १६ एप्रिल इ. स. १७७८.

“राजमान्य राजश्री सदाशिव रघुनाथ यांस:-रघुनाथ बाजीराव प्रधान आशीर्वाद सुरुसन समान सबैन मया व अलफ. विलायतेचा हुकूम आला, इतक्यांत पुण्याकडूनही कित्येक सरदार मुत्सद्दी यांनीं मसलत केली. त्यास मुल्खाच्या सनदा तुह्यांजवळ अमानत असो देणें; नवाबास न देणें; मागाहून लिहूं तसें करणें; ह्मणून दुहिरी पत्रें तुह्यांस सादर केलीं आहेत. हल्लीं बंगाल्याहून जनरालाचें पत्रही हुजूर येऊन पोहचलें. खांसा स्वारी चैत्र वद्य प्रतिपदेस डेरेदाखल जाली. समागमें मबलग सरंजाम अंग्रेजी वगैरे आहे. त्यास खर्चास ऐवज जरूर असावा, तोही अंग्रेज कर्जादाखल देत आहेत. परंतु त्याजपासून कर्जाऊ ऐवज घेत नाहीं. नवाबाकडूनच ऐवज आणवून घ्यावा, हेंच नेक

OPINIONS ON THE ITIHASA SANGRAHA.

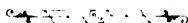

F. W. Thomas Esq. *M. A., India Office, London, 27 November 1908:—*
“I have read some of the articles and I can see that it is a real contribution to learning that you are making, and that the publication will be a most valuable and reliable basis for future histories...”

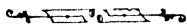

C. A. K.—*in the Times of India—September 9, 1908:—*

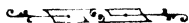
“..... I must now reluctantly cease my quotations and will only express the hope that an enterprise so admirable will receive from the public the support that it deserves. Young officials who are anxious to acquire more than a bowing acquaintance with the vernacular of their districts will find in the new monthly an ample store of not only interesting matter but of difficult yet current words. Indian gentlemen whose palates are satiated with the high seasoning of the vernacular press will find a soothing change in a magazine which deals only with the past and its story. And lastly the historical student will glean with pleasure and profit from the vast store of letters and despatches collected by Mr. Parasnīs’ zeal and industry.”

C. A. K.—*Times of India, 3 December 1908:—*“In a previous article it was my pleasant duty to welcome the first number of Mr. Parasnīs’ new magazine. It is now my equally pleasant task to review for the readers of the Times of India the third number which in every way attains to the high standard of its predecessor. The place of honour is accorded to a sketch of Chand Bibi of Bijnapur, the well-known heroine of Meadows Taylor, and it is preceded by a frontispiece which does credit to the engravers of the Nirṇaya-sagar Press.....A not less interesting article in Mr. Parasnīs’ magazine is his account of the early history of Tanjore and of its conversion into a Maratha Principality.....The story of it reads in Mr. Parasnīs’ graphic prose like a tale of the House of Mewar.....”

The Hon’ble Mr. Justice N. G. Chandawarkar, Bombay, 19th February 1909:—“.....There is so much need of the true historical spirit among us, that I in common with all genuine lovers of progress wish you every success in the good work to which you have applied yourself. The material which you are supplying to the reading public in the shape of Indian history through your periodical—the *Itihasa Sangraha*—is both valuable and interesting. It supplies a long-felt want and cannot but have a good influence in the long run.”

इतिहाससंग्रह.

— १५५५५५५५ —

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

— १५५५५५५५ —

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

सप्टेंबर १९०९.

[अंक २ रा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रे.	९-१६
२ प्राचीन मराठे सरदार.	१-१६
३ महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रे.	१९३-२०८
४ ऐतिहासिक टिपणे.	५-१२

चित्रे— १ मलिकअबर, २ चंदी उर्फ जिजीचा किट्टा

— —>0<—

मुंबई येथें

तुकागम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत

बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं

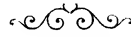
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

मलिक अंगर.

आश्रयदात्यांस सूचना.

चालू सालचे दोन अंक आपणांस पोचले आहेत, करितां तिसरा अंक निघण्याचे पूर्वी चालू सालची वर्गणी ४ चार रुपये पाठवून द्यावी. अलाहिदा सूचनेची वाट पाहूं नये. तिसरा अंक निघण्याचे पूर्वी वर्गणी न आल्यास सदर अंक व्ही. पी. नें पाठवूं. त्याचा स्वीकार करण्याची मेहरबानी करावी.

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर छापखान्याचे मालक.

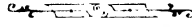
त्यानें मल्हारराव होळकराचें साह्य घेऊन नजीबखानाचा पुरा सूड घेतला. ह्यानें आग्रा येथील काळ्या संगमरवरी दगडाचें बादशाही सिंहासन विजयचिन्ह झणून आपल्या राज्यांत आणिलें. तें अद्यापि दीग येथील गोपाळभवनामध्ये दृष्टीस पडतें. ह्याच्या वंशजाकडे भरतपूर संस्थान अद्यापि चालू आहे.

सुरजमल जाट ह्यानें आपल्या पराक्रमानें जाट लोकांचें मोठें विस्तीर्ण राज्य संस्थापित केलें. त्याची राहण्याची जागा दीग ही होती. तेथें त्यानें राजधानी केली, व लाखों रुपये खर्चून तेथें अप्रतिम राजवाडे बांधिले. हे राजवाडे 'गोपाळ-भवन' वगैरे नांवांनें प्रसिद्ध आहेत. हे रूपसागर नांवाच्या तलावाच्या पश्चिमेस असून त्यांचा देखावा फार अप्रतिम दिसतो. त्यांची रचना व त्यांतील नक्षीकाम फारच सुंदर असून, त्यांची योग्यता ताजमहालच्या खालोखाल आहे. मि. फर्ग्युसन ह्यांनीं हिंदुस्थानांतील कलाकौशल्यांचा जो इतिहास लिहिला आहे, त्यांत त्यांनीं असे उद्गार काढिले आहेत कीं, "दीगच्या राजवाड्यांस दुसऱ्या रजपुत संस्थानिकांच्या राजवाड्यांप्रमाणें तटबंदी व प्रचंड कोट वगैरे कांहीं नसल्यामुळें त्यांचें स्वरूप कदाचित् भव्य नसेल, परंतु कल्पनाशक्तीचा अद्भुत प्रभाव आणि नक्षीकामाचें खरें सौंदर्य ह्याच राजवाड्यांत पहावयास मिळेल." ह्या राजवाड्यांमध्ये कारंजांची अशी कांहीं बहार करून सोडिली आहे कीं, येथें कृत्रिम पर्जन्यवृष्टि होऊन, आपण जणों वर्षाकाळांत मेघलीला पहात आहोंत कीं काय, असा भास होतो.

सुरजमल जाटाची छत्री गोवर्धन येथें कुसुमसरोवरावर आहे. ती त्याचा पुत्र जवाहिरसिंग ह्यानें बांधिली आहे. ह्या छत्रीमध्ये सुरजमलाची राणी हाणसया (अनुसूया) आणि राणी किशोरी ह्यांच्याही मूर्ति आहेत.

सुरजमल जाट ह्याची योग्यता योद्धा व मुत्सद्दी ह्या नात्यानें फार मोठी आहे. त्याच्या संबधानें 'सीरमुताखरीन' ह्या ग्रंथामध्ये पुढील आशयाचा उल्लेख आढळतो:—"सुरजमल हा जाट लोकांचा पाणीदार नेत्र, आणि चमकणारी प्रकाशज्योति होती. त्यानें पुष्कळ लढाया जिंकून जशी कीर्ति मिळविली, तशीच त्यानें सौजन्य व सदाचरण ह्या गुणांच्या योगानें आपल्या प्रजेची प्रीति संपादन केली. राजव्यवहारशास्त्रामध्ये त्याचें ज्ञान फार उच्च प्रतीचें होतें. त्यानें कुंभेर, दीग, भरतपूर, वल्लभगड असे चार बळकट किल्ले बांधिले, व त्यांमध्ये भरपूर युद्धसामुग्री जमवून ठेविली. त्यानें आपल्या घोडेस्वारांस एक प्रकारची नवीन तऱ्हेची निशाणबाजी शिकविली होती. तेणेंकरून तो सर्वोस अजिंक्य वाटत होता. हिंदु राजांमध्ये त्याच्या योग्यतेचे राजे दुसरे कचितच होते".

२. मलिकअंबर.

महाराष्ट्रामध्ये, मुसलमानी अमदानीमध्ये जे शहाणे, पराक्रमी, राजकार्यकुशल, प्रजाहितेच्छु असे थोर पुरुष होऊन गेले, त्यांमध्ये निजामशाहीमधील सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी मलिकअंबर ह्याची गणना आहे. ह्याने, इ. स. १६०० मध्ये मोंगलांनीं अहमदनगरचें राज्य जिंकून घेतल्यानंतर, नवीन बादशाहा निर्माण करून व मोंगलांशीं टक्कर देऊन, सुमारे २५ वर्षेपर्यंत निजामशाहीचें नांव कायम राखिलें, एवढेंच नव्हे, परंतु एका हातांत तलवार व एका हातांत लेखणी घेऊन राज्यकारभार करून दाखविला, आणि पराक्रमी योद्धा व शहाणा मुत्सद्दी अशी एक-समयावच्छेदकरून आपली कीर्ति इतिहासांत अजरामर केली. ह्मणून ह्याचें चरित्र फार महत्त्वाचें व विचारार्ह असें समजलें जातें. तें संक्षेपेंकरून येथें मादर करितों.

मलिकअंबर हा जातीचा सिद्दी अथवा हबशी गुलाम होता. हा एका थोर फकिराच्या आशीर्वादानें महत्पदास चढला. हा पहिल्या मूर्तिजा निजामशाहाचा स्वामिनिष्ठ प्रधान चंगीजखान ह्याच्या पदरीं होता. त्याच्या हाताखालीं तो राज्यकारभाराचीं व मुलकी हिशेबाचीं कामें शिकला. अहमदनगरच्या निजामशाही राज्यामध्ये सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस अगदीं निर्जीवता उत्पन्न होऊन, तें राज्य मोंगल सैन्यानें इ. स. १६०० मध्ये जिंकून घेतलें. निजामशाहीची गादी संरक्षण करण्याकरितां चांदबिबीनें शेवटचा प्रयत्न केला, आणि तत्प्रीत्यर्थ आपला देह रणभूमीस अर्पण केला. तिच्या पश्चात् निजामशाहीची पुनः प्राणप्रतिष्ठा करून तिला सजीव करणारा कर्तृत्ववान् मुत्सद्दी मलिकअंबर हाच होय. हा चांदबिबीचा विश्वासू सेवक असून, जुन्या निजामशाही घराण्याचा कट्टा अभिमानी व पुरस्कर्ता होता. त्यानें, अहमदनगर मोंगलांनीं जिंकून घेतल्यानंतर, आपला स्वतंत्र पक्ष निर्माण करून, मूर्तिजा निजामशाहा नांवाचा एक बादशाहा सिंहासनासूढ केला, व खडकी येथें नवीन राजधानी करून निजामशाहीचा स्वतंत्रपणें राज्यकारभार चालविला. अहमदनगर येथें मोंगलांचा झेंडा फडकूं लागल्यानंतर अकबर बादशाहानें खाजा बेग मिर्झा सफावी व मिर्झा महमद साली ह्या दोन सरदारांस जिकलेल्या प्रांताचा कारभार सांगितला. त्यांनीं अहमदनगरच्या लोकांस संतुष्ट करून बादशाही राजसत्ता प्रस्थापित करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्यांत त्यांना चांगलेंसें यश आलें नाहीं. मलिकअंबर ह्यानें आदिलशाही व कुतुबशाही राज्यांच्या सरहद्दीपर्यंत, व अहमदनगरपासून ८ मैल अलीकडे व उत्तरेस चेऊल बंदरापर्यंत, व दक्षिणेस दौलताबादपर्यंत, सर्व प्रांत आपल्या सत्ते-

खाली घेतला. मलिकअंबराप्रमाणें मियां राजू दखनी ह्मणून निजामशाहीचा दुसरा एक प्रबळ सरदार होता. त्यानें दौलताबादचा किल्ला आणि गुजराथच्या दक्षिणेकडील निजामशाही प्रांत आपल्या ताब्यामध्ये ठेविला. अर्थात् मलिकअंबर व मियां राजू हे दोघे प्रमुख सरदार निजामशाही प्रांत बळकावून, मूर्तिजा निजामशाहाच्या नांवानें राज्यकारभार चालवूं लागल्यामुळे, मोंगलांच्या सत्तेस फारच प्रतिरोध झाला, आणि कांहीं दिवसपर्यंत अहमदनगर येथें मोंगलांची सत्ता नाममात्र राहिली. ह्याच सुमारास इ. स. १६०५ मध्ये अकबर बादशाहा मृत्यु पावला, व त्याचा पुत्र जहांगीर हा दिल्लीच्या बादशाहीचा अधिपति झाला. त्यानें खानखाना, खानजहान, वगैरे सरदार दक्षिणेंत पाठवून, मलिकअंबर ह्याची सत्ता संपुष्टांत आणण्याचा एकसारखा प्रयत्न केला; परंतु मलिकअंबरच्या शौर्यापुढें व शहाणपणापुढें त्याचें कांहीं चाललें नाहीं. तथापि, मलिकअंबर व मियां राजू ह्यांच्यामध्ये लौकरच प्रतिस्पर्धा उत्पन्न झाल्यामुळे मात्र, मोंगल लोकांस निजामशाही प्रांतावर वारंवार स्वाच्या करण्यास चांगली संधि मिळाली. त्यामुळे मलिकअंबर ह्यास त्यांच्याशीं युद्ध करण्यांत पुष्कळ वेळ खर्चावा लागला. इ. स. १६०७ पर्यंत मोंगल सेनापति, मियां राजू आणि मलिकअंबर ह्यांच्या परस्परांच्या चढाओढींत पुष्कळ वेळ गेला. परंतु इ. स. १६०७ नंतर मलिकअंबर ह्यानें मियां राजूचा पूर्ण पराभव करून त्यास कैद केलें, आणि त्याचा सर्व प्रांत जिंकून आपल्या प्रांतास सामील केला. तेणेंकरून निजामशाहीतील दुही मोडून मलिकअंबर ह्यास एकतंत्रानें राज्यकारभार चालविण्यास ठीक पडलें. ह्याच वर्षीं मलिकअंबरनें खडकी येथें आपली राजधानी करून एकछत्री राज्यकारभार सुरू केला. इ. स. १६०७ पासून १६२६ पर्यंत मलिकअंबरची कारकीर्द फार महत्त्वाची झाली असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

मलिकअंबर ह्यास मुख्यत्वेकरून दिल्लीचे मोंगल हे मुख्य शत्रू असून, त्यांनीं निजामशाही प्रांत जिंकून घेण्यासाठीं एकसारखा प्रयत्न व कारस्थानें चालविलीं होती. तथापि, मलिकअंबर ह्यानें निजामशाहीतील मराठे सरदार अनुकूल करून घेऊन, आपलें लढाऊ सैन्य नेहमीं तयार ठेविल्यामुळे, मोंगलांची सरशी फारशी झाली नाहीं. मलिकअंबरच्या कारकीर्दीतील सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे नवीन मराठे सरदारांचा उदय ही होय. मालोजी व शहाजी हे दोन पुरुष मलिकअंबरच्या प्रोत्साहनानें व सहानुभूतीनें महाराष्ट्ररंगभूमीवर प्रसिद्धीस आले. मलिकअंबरानें निजामशाहीस जें पुन्हां महत्त्व आणिलें, त्याचा पुष्कळसा यशोभाग ह्या मराठे सरदारांस देण्यास बिलकूल हरकत नाहीं. मलिकअंबर ह्यानें मराठ्यांचें

जें लढाऊ सैन्य तयार केलें होतें व जें मोंगल सैन्याचा पराभव करण्यांत अगदीं तत्पर असे, त्यास 'बरगे-लष्कर' असें नांव मिळालें होतें, आणि त्यांच्या काम-गिरीस 'बरगेगिरी' अशी संज्ञा प्राप्त झाली होती. निजामशाही मराठ्यांचें शौर्य पाहून इ. स. १६२१ पासून मोंगल सैन्याचा अधिकारी शहाजहान लोधी ह्यानें त्यांस अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न केला, व लखुजी जाधवराव ह्यास २४००० पायदळ व १५००० स्वार ह्यांची मनमन्य दिली. तेणेंकरून गणेशूर मराठे निजामशाही-मधून निघून प्रतिपक्षास सामील होऊं लागले, व मलिकअंबरचा पक्ष कमजोर होऊं लागला. त्या योगानें मोंगल सैन्यास मलिकअंबरची राजधानी जी खडकी तेथें इ. स. १६२४ मध्ये स्वारी करून, पैठणापर्यंत धुमश्रक्ती उडविण्यास चांगली संधि मिळाली. मोंगल सैन्यास प्रतिबंध करण्यांत आतां अर्थ नाहीं असें पाहून, मलिक-अंबरनें मोंगलांशीं तह केला, व अहमदनगर व त्याच्या ममोवतालचा ३० मैल प्रदेश आणि ५० लाख रुपये दिलीपतीस देण्याचें मान्य केलें.

इ. स. १६२४ पासून १६२६ पर्यंत दोन वर्षांमध्ये मलिकअंबरनें पुन्हां आदिलशाही सैन्याबरोबर युद्ध करून पुष्कळ प्रांत काबीज केला. त्यानें मोठ्या पराक्रमानें सोलापूर जिंकून घेतलें, आणि पुनः अहमदनगरापर्यंत आपला अंमल बसविला. मलिकअंबरचा शौर्यप्रभाव पाहून, मोंगल सैन्यानें, दिलीहून कुमक येईपर्यंत, आपली सर्व हालचाल बंद ठेविली; आणि विजापुरच्या आदिलशाहानें बालाघाटपर्यंतचा प्रांत निमुटपणें मलिकअंबरच्या स्वाधीन केला. मलिकअंबर वार्धक्यानें बराच जर्जर झाला होता व त्याच्या वयास ८० वर्षे होऊन गेलीं होती. त्यास आयुष्य व शक्ति हीं आणखी मिळालीं असतीं, तर त्यानें अहमद-नगरची निजामशाही पूर्वाप्रमाणें स्वातंत्र्याच्या व वैभवाच्या शिखरास नेऊन पोहोचविली असती. मलिकअंबर इ. स. १६२६ मध्ये दौलताबाद येथें मृत्यु पावला.

मलिकअंबर हा मोठा शूर व पराक्रमी योद्धा होता, हें त्यानें केलेल्या अनेक लढायांवरून व्यक्त होतें. महत्त्वाकांक्षी मोंगल, स्वार्थपटु आदिलशाही व बरीदशाही सरदार, आणि खुद्द घरचे प्रतिस्पर्धी निजामशाही उमराव, ह्या सर्वांशीं त्यानें टक्कर देऊन निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन केलें, ह्यांतच त्याची कर्तृत्वशक्ति चांगली दिसून येते. मलिकअंबर हा जसा रणपटु योद्धा होता, त्याप्रमाणें तो राजकारणपटु सुत्सही होता. महाराष्ट्रामध्ये त्याची खरी योग्यता त्याच्या राज्यकारभाराच्या शहाणपणावरून अधिक मानिली जाते. त्यानें पूर्वीच्या राज्य-व्यवस्थेंत फेरबदल करून, आपल्या राज्यामध्ये वसुलाच्या बाबतींत चांगली

सुधारणा केली. अकबर बादशाहाच्या कारकीर्दीत राजा तोडरमल ह्याने जमीनमहसुलामध्ये सुधारणा केली, त्याप्रमाणे मलिकअंबरने महाराष्ट्रामध्ये वसुली पद्धतीत सुधारणा केली. त्या योगाने सर्व प्रजा सुखी झाली, व राज्याची चांगली भरभराट झाली. युद्धप्रसंग चालू असलेल्या अस्वस्थतेच्या काळामध्ये जमीनमहसुलासारख्या राज्यव्यवस्थेच्या अंतर्भागामध्ये मलिकअंबरास लक्ष घालितां आले, हीच मोठी आश्चर्याची गोष्ट समजली पाहिजे.

मलिकअंबरने वसूलपद्धतीमध्ये जी सुधारणा केली, तिच्यावर स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल इतकी ती महत्त्वाची आहे. तोडरमल ह्याने, गुजराथ व बंगाल वगैरे सुपीक प्रांतांमध्ये जमिनीची पहाणी करून, तिच्या मगदुराप्रमाणे धारा बसविण्याची जी योजना केली, तिचेच अंशतः अनुकरण करून मलिकअंबरने प्रथम जमिनीची पहाणी करविली. बागायत व जिरायत असे जमिनीचे दोन भाग ठरवून, त्यांत पुन्हां अव्वल, दुम, सीम, चारसीम अशी प्रतवारी ठरविली. नंतर त्याने जमिनीच्या उत्पन्नाप्रमाणे ३ हिस्सा धान्यरूपाने सरकारांत वसूल घेण्याचे ठरविले. त्याचप्रमाणे प्राचीन ग्रामसंस्थेचे पुनरुज्जीवन केले. पाटील कुळकर्णी ह्यांची व इतर ग्रामाधिकाऱ्यांची वतने वंशपरंपरेची केली. अशा रीतीने सुधारणा करून त्याने प्रजेवरील जुलूमजबरदस्ती बंद केली. नंतर १६१४ च्या पुढे, त्याने धान्यरूपाने सरकारसारा घेण्याची पद्धति कांहीं ठिकाणी बंद करून, उत्पन्नाच्या मानाने ३ नगदी वसूल घेण्याचा प्रघात सुरू केला. मलिकअंबरने तोडरमलप्रमाणे कायमची धारेबंदी केली नाही; परंतु उत्पन्नाच्या मानावर वसुलाचे प्रमाण अवळंबून ठेविले. तेणेकरून त्याची पद्धति लोकप्रिय झाली, व लढाईचा खर्च वजा जाऊनही त्याच्या खजिन्याची स्थिति सदोदित समाधानकारक राहिली, आणि प्रजा सधन व सुखी झाली. ही स्थिति कोणत्याही राज्यकर्त्यास भूषणावहच होय.

मलिकअंबराच्या योग्यतेसंबंधाने इंग्रज इतिहासकारांनी अनुकूल उद्गार काढिले आहेत व त्याच्या वसूलपद्धतीचीही फार फार प्रशंसा केली आहे. मराठ्यांचे इतिहासकार ग्रांटडफ माहेब लिहितातः—“मलिकअंबरने दौलताबादेजवळ खडकी येथे आपली राजधानी संस्थापित केली, व तेथे कित्येक सुंदर राजवाडे बांधिले. मोगल सैन्याचा वारंवार पराभव केला व अहमदनगरचा किल्ला व वऱ्हाडांतील कांहीं प्रांत परत जिंकून घेतले. तो नेहमी युद्धामध्ये गुंतलेला असे, तथापि त्या थोर पुरुषास शांततेच्या काळांतील गोष्टी व वसुली राज्यसुधारणा करण्यास फुरसत मिळाली. त्यामुळे त्याचे नांव सुप्रसिद्ध योद्धा यापेक्षा उत्तम राज्यकर्ता ह्या नात्याने प्रत्येक गांवी अधिक पूज्य होऊन

राहिलें आहे. त्यानें मुख्यत्वेकरून मक्त्याच्या वसुलाची पद्धति बंद केली व सर्व व्यवस्था ब्राह्मण लोकांच्या हातीं देऊन त्यांच्यावर मुसलमान अंमलदारांची देखरेख ठेविली. गांवकामदाराच्या पद्धतीचा जहास झाला होता, तिचें त्यानें पुनरुज्जीवन केलें; आणि जमिनीच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणावर नेमस्त आकार बसवून, धान्यरूपानें सारा घेण्याची पद्धति सुरू केली. नंतर कांहीं वर्षांचा अनुभव पाहिल्यानंतर, जमिनीच्या प्रतिवार्षिक उत्पन्नावर द्रव्यरूपानें सारा घेण्याची रीत चालू केली. ह्या कारणांमुळे त्याच्या ताब्यांतील मुलुखाची भरभराट झाली व लोकवस्ती वाढली; आणि राज्याचा खर्च मोठा होता, तरी उत्पन्नाचें मान नेहमीं भरपूर राहिलें.” ह्याप्रमाणें दुसऱ्याही लेखकांचे अभिप्राय आहेत.*

मलिकअंबराच्या योग्यतेबद्दल मुसलमान इतिहासकारांनींही प्रशंसापर उल्लेख केले आहेत. जहांगीरनाम्यामध्ये लिहिलें आहे:—“युद्धकला, सेनापतित्व, व्यवहारज्ञान आणि राज्यशासन ह्यांमध्ये मलिकअंबरच्या तोडीचा दुसरा कोणीही माणूस नाहीं. त्याला दक्षिणी लोकांची लढाईची पद्धति ‘कझाकी’ [predatory warfare] चांगली माहीत होती. तिला मराठी भाषेंत ‘बर्गेगिरी’

*पुण्याचे कलेक्टर मि. एच्. टी. राबर्टसन ह्यांनी ता. १ मे इ. स. १८२० रोजी लिहिलेल्या रिपोर्टानें मलिकअंबरासंबंधाने पुढील उद्गार काढिले आहेत:—

“Mullik Umber was as great a warrior as a statesman, and successfully opposed the Moguls during the whole of Jehangeer's reign, and prevented them from recapturing the eastern districts, which he had recovered on the death of Akbar in 1605. His name is preserved in this part of the Deccan as the benefactor of the people in his time, while his wisdom is the theme of the legends of the country. He is said to have fixed the rent of land, to have established the Bullootees, and to have benefitted the country by other wise regulations. In a Mahratta legend which narrates events that occurred about the year 1618, he is stated to have doubled the revenues of Government, at the same time he improved the condition of the people. His country became so flourishing that we are not surprised to find him described to be the soul by which the princes of the Deccan were kept together, to oppose the invasion of the Imperialists in 1616; nor that when he was deserted by his confederates, he stood out alone, and preserved, in a great battle near Asseergher, in which he himself was wounded, the independence of the Deccan.”—*East India House Papers*, Vol III. Page 409.

जनरल ब्रिग्ज ह्यांनी लिहिले आहे:—“The justice and wisdom of the Government of Mullik Ambur have become proverbial in the Deccan. He appears to have been the most enlightened financier of whom we read in the Indian history.”—*Briggs' Persia*, Vol III. Page 320.

अशी संज्ञा आहे. त्यानें दंगेखोर लोकांना दाबामध्ये ठेविलें, आणि शेवटपर्यंत आपला मोठा दर्जा कायम राखून, सन्मानानें आपल्या कारकीर्दीची इतिश्री केली. इतिहासामध्ये एक हबशी गुलाम एवढ्या मोठ्या पदावर चढल्याचें दुसरें उदाहरण नाही.”

असो. मलिकअंबर ह्याची कारकीर्द विशेष यशस्वी होण्याचें कारण त्याची न्यायबुद्धि, सर्व जातींविषयी समता, परधर्माविषयी सहिष्णुता, आणि प्रजेविषयी प्रेमभाव हेच मुख्य गुण होत. त्यानें हिंदुमुसलमानांविषयी केव्हांही भेदबुद्धि मनांत आणिली नाही. हिंदूंच्या देवस्थानांचें त्यानें रक्षण केलें व त्यांची उत्पन्न चालविली. चिंचवडच्या मोरया देवास त्यानें नवीन इनाम करून दिलें. त्याच-प्रमाणें त्यानें, ब्राह्मण, मराठे वगैरे कुशाग्रबुद्धीच्या लोकांस उत्तेजन दिलें, आणि त्यांच्या कर्तबगारीप्रमाणें त्यांना राज्यकारभारांत मोठमोठ्या जागा दिल्या. तेणें-करून मलिकअंबराची कारकीर्द महाराष्ट्रामध्ये फार लोकप्रिय झाली, व त्याचें नांव दक्षिणेंतील उत्तम राज्यकर्त्या मुत्सद्यांमध्ये चिरकाल दाखल झालें. मलिक-अंबरच्या कारकीर्दीतील जुने महजर व इतर जुने कागदपत्र अद्यापि उपलब्ध झाले नाहीत. ते प्रसिद्ध झाले तर त्याच्या चरित्रावर अधिक प्रकाश पडेल ह्यांत शंका नाही.

मलिकअंबर ह्याम फत्तेखान व चंगीजखान असे दोन मुलगे होते. मलिकअंबरच्या मृत्यूनंतर फत्तेखानाच्या हातीं निजामशाहीचीं सूत्रं कांहीं दिवस होती. परंतु त्यानें शहाजी भोंसल्याशीं फाटफूट केल्यामुळें निजामशाही दरबारांत दुफळी झाली व फत्तेखानाची सत्ता लौकरच संपुष्टांत आली. कांहीं दिवस मूर्तिजा निजामशाहाच्या हमीदखाननामक दिवाणानें त्यास दौलताबादच्या किल्यांत कैदेत टाकिलें. पुढें तेथून त्याची सुटका झाल्यानंतर, त्यानें मूर्तिजा निजामशाहास उलट प्रतिबंधांत टाकिलें; आणि तेथेंच त्यास विषप्रयोग करून स्वर्गाचा मार्ग दाखविला. ज्या बादशाहास मलिकअंबरनें राज्यारूढ केलें व ज्याच्या नांवानें निजामशाही नांवारूपास आणिली, त्याचा त्याच्याच मुलांनें दौलताबादेच्या किल्यांत अंत केला. पुढें फत्तेखानानें मूर्तिजा निजामशाहाच्या दहा वर्षांच्या मुलांस हुसेन मूर्तिजा असें नांव देऊन निजामशाहीचा बादशाहा केलें. परंतु दौलताबादेवर लौकरच मोंगल सैन्य येऊन त्यानें त्या बादशाहास कैद केलें, व दौलताबादेचा प्रचंड किल्ला जिंकून घेतला. फत्तेखान मोंगलांस शरण गेला व दोन लक्ष रुपये तैनात घेऊन दिल्लीपतीचा गुलाम झाला. त्यास पुढें वेड लागलें ह्मणून त्यास मोंगल सरदारांनीं लाहोर येथें नेऊन ठेविलें. तेथें त्याचा कांहीं वर्षांनीं शेवट झाला. मलिकअंबर-

रचा दुसरा मुलगा चंगीजखान हाही बादशाही लष्करास सामील होऊन दिल्लीपतीचा नौकर झाला. त्यास दोन हजार स्वारांची मनसब व अमीर मनसूर-खान अशी पदवी मिळाली. तात्पर्य, मलिकअंबरने जी निजामशाही पुनः निर्माण केली, ती त्याच्याच मुलांनीं सार्वभौम मोंगल बादशाहाच्या चरणारविंदीं अर्पण केली.

मलिकअंबर इ. स. १६२६ मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर निजामशाहीची लवकरच इतिथी झाली. इ. स. १६२९ मध्ये शहाजहान व आदिलशाहा ह्यांनीं निजाम-शाही प्रांत वांटून घेतला. मलिकअंबरची राजधानी खडकी हिचें रूपांतर झालें. कारण, पुढें औरंगजेबानें तिला 'औरंगाबाद' अमें नांव दिलें. तथापि, मलिकअंबरची कीर्ति मात्र इतिहासांत आहे तशीच कायम आहे. तिचें कधीं रूपांतर होणार नाहीं. मलिकअंबरामाग्ये न्यायी, प्रजापालनदक्ष आणि राज-कारणकुशल मुत्सद्दी कोणत्याही राष्ट्रास ललामभूत होतील ह्यांत शंका नाहीं.

प्राचीन मराठे सरदार.

१ राजे महाडीक.

मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये, प्राचीन - ह्मणजे मराठ्यांचें राज्य संस्थापित होण्यापूर्वी उदय पावलेलीं - अशी जीं थोर व प्रतिष्ठित मराठ्यांचीं घराणीं प्रसिद्ध आहेत, त्यांमध्ये १ जाधव, २ निंबाळकर, ३ शिर्के, ४ मोहिते, ५ माने, ६ डफळे, ७ मोरे, ८ घोरपडे, ९ घाटगे हीं प्रमुख असून ह्यांची थोडीशी माहिती प्रसिद्ध झालेली आहे. ह्या घराण्यांप्रमाणेंच राजे महाडीक ह्यांचें घराणें फार जुनें व सन्मान्य आहे. परंतु त्याचा इतिहास प्रसिद्ध नसल्यामुळें त्याची योग्यता लोकांस असावी तशी माहीत नाही. ज्याप्रमाणें निंबाळकर, जाधव, शिर्के व मोहिते ह्यांचा भोंसल्यांच्या घराण्याशीं शरीरसंबंध आहे, त्याप्रमाणेंच - किंबहुना अधिक - महाडिकांचा भोंसल्यांच्या राजघराण्याशीं सन्निकट संबंध आहे. परंतु ह्या घराण्याची माहिती आजपर्यंत अप्रसिद्ध राहिल्यामुळें, ह्या घराण्याची थोरवी, त्यांतील पुरुषांचे शौर्यपराक्रम, त्यांच्या कारकीर्दीचे वृत्तांत, प्रायशः लुप्त झाले आहेत. ह्या घराण्यांतील कागदपत्रही भाऊवंदांच्या तंट्यांमुळें व इतर अनेक कारणांमुळें बहुतेक नष्ट झाले आहेत. तथापि, जे कांहीं थोडेसे उपलब्ध झाले आहेत, त्यांच्या आधारेनं ह्या घराण्याचा संक्षिप्त वृत्तांत ह्या लेखांत सादर केला आहे. तो वाचून ह्या घराण्याच्या कागदपत्रांचा अधिक तलास लागला व कोणी जिज्ञासून ते आमच्याकडे पाठवून दिले, तर ह्या घराण्याची सविस्तर हकीकत मागाहून प्रसिद्ध करितां येईल.*

महाडीक ह्यांच्या घराण्याची उत्पत्ति व संस्थापना केव्हां झाली, हें निश्चयानें सांगतां येत नाही. त्यांच्या घराण्याची जी एक वंशावळ उपलब्ध झाली आहे, तिच्यामध्ये ह्या घराण्याची पूर्वीची माहिती पुढें लिहिल्याप्रमाणें दिली आहे:—
“महाराष्ट्र क्षत्रिय ज्ञातीपैकी वंशावळ. सूर्यवंशांतील राजे महाडीक कसबे तारळें प्रा॥ कराड यांचा तपशीलः—सूर्यवंशी कुश राजा जहाला. तेव्हां कळवाय असे उपरांतिक

*प्रस्तुतचा लेख तारळें येथील इनामदार श्री. रुद्राजी राजे महाडीक ह्यांनी दिलेल्या कागदपत्रांच्या आधारेनं तयार केला आहे. रुद्राजी राजे ह्यांनी आपल्या घराण्याचा इतिहास प्रसिद्ध होण्यासाठी जी कळकळ दाखविली, ती प्रशंसनीय असून त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करणें अवश्य आहे.

म्हणों लागले. त्यांची राहावयाची जागा हिंदुस्थानांत असे. त्या कुलास गोत्र हरित, प्रवर तीन. तो वंश प्रसिद्ध आहे. मूळ पुरुषापासून आजपर्यंत वंशावळीचा तपशील ल्याहावा, परंतु कोणते घराण्यांतील? हिंदुस्थानांत जीं घराणीं या वंशांतील आहेत, तेथें शोध लागल्यामारिखा ल्याहावयाचा. नंतर कांहींएक दिवसांनीं कारणपरत्वे ते वंशज दक्षिणेंत येऊन, आपल्या स्वपराक्रमानें बादपाहींत वागत होते. मग पुढें, कांहीं कारणास्तव कोंकणप्रांतीं गेले. तेथें महाडचें वतन देश-मुखी व खेडबंदरची मोकदमी साध्य केली. तेव्हांपासून महाडीक असें उपनांव म्हणों लागले. उपरांतिक आपले पराक्रमानें इनाम व जहागिरी व वतन मिळवून इकडेस राहिले. तेव्हां इकडील गांवचीं आडनांवें पडलीं. ते वेळेस मुसलमानी बादपायत होती. त्यांनींही पूर्वीच्या सांप्रदायानुरूप राजे ह्मणोन पत्रें लिहिलीं होतीं. पुढें महाराज छत्रपति यांचींही त्याजप्रमाणेंच आजपर्यंत येतात. त्यास, महाडचें वतन वगैरे साध्य केल्यावर महाडचे वतनावद्दल पातशाहा जातिभ्रष्ट करूं लागले. सबब, इकडेस मुघोजी राजे आले. त्याजपासून वंशावळ.” ही माहिती श्रीमंत छत्रपति प्रतापसिंह राजे (इ. स. १८१९-१८३९) ह्यांच्या कारकीर्दीत तयार झालेल्या वंशावळींत लिहिलेली आहे. अर्थात् अस्सल कागदपत्र उपलब्ध झाल्या-वांचून ह्या घराण्याच्या प्रारंभाचा साधार इतिहास सिद्ध करितां येणार नाहीं. तथापि, वरील माहितीवरून महाडीक हें घराणें प्राचीन असून, तें उत्तर हिंदुस्थानांतून आलेल्या रजपूत क्षत्रियांपैकीं एक आहे, असें दिसून येतें.

महाडीक हें नांव महाड ह्या नांवावरून पडलें, असें महाडिकांच्या वंशवृक्षा-मध्ये लिहिलेलें आहे. तें सयुक्तिक मानण्यास हरकत नाहीं. महाडीक ह्यांजकडे महाडची देशमुखी व खेडबंदरची मोकदमी होती असें वंशावळीमध्ये नमूद केलें आहे. परंतु त्या संबंधाचीं अस्मल सनदापत्रें अद्यापि उपलब्ध न झाल्यामुळे त्याबद्दलची नक्की माहिती समजत नाहीं. तथापि एवढी गोष्ट निश्चित आहे कीं, महाड वगैरे कोंकणप्रांतामध्ये, सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी, महाडीक ह्यांचा विजा-पुरच्या बादशाहाच्या मार्वभौमत्वाखालीं बराच अंमल असला पाहिजे. निजाम-शाही कोंकण व आदिलशाही कोंकण ह्मणून कोंकणप्रांताचे जे दोन विभाग होते, त्यांमध्ये महाडीक हे आदिलशाही कोंकणामध्ये एक प्रमुख सरदार होते, असें मानण्यास हरकत नाहीं.

महाडिकांच्या वंशावळीमध्ये मूळ पुरुषाचें नांव मुघोजी असें दिलें आहे. त्यास कृष्णाजी, कान्होजी, रुद्राजी आणि प्रतापराव असे चार मुलगे होते. ह्यांपैकीं कृष्णाजी हा इ. स. १६१४ मध्ये मृत्यु पावल्याचा खात्रीलायक आधार

सांपडतो. कृष्णाजी राजे मृत्यु पावल्यानंतर बंदर मुस्तफाबाद ह्मणजे दाभोळ येथील हवालदार महमद रजाखान ह्याने विजापुरच्या बादशाहास विनंति केल्यावरून, कृष्णाजी राजे ह्यांचा मोकासा, सरंजाम व इनाम वगैरे त्यांचे बंधु कान्होजी राजे ह्यांस देण्यांत आला. परंतु, ते आपल्या बंधूच्या शोकांत देशी असल्यामुळे, बादशाही सनद त्यांचे बंधु रुद्राजी प्रतापराव रायानराव ह्यांस देण्यांत आली. ही सनद फारशी भोषेत असून हिचें साल, हिजरी सन १०२३ ह्मणजे इ. स. १६१४ हें आहे. ह्या सनदेचा सारांश येणेंप्रमाणे:—

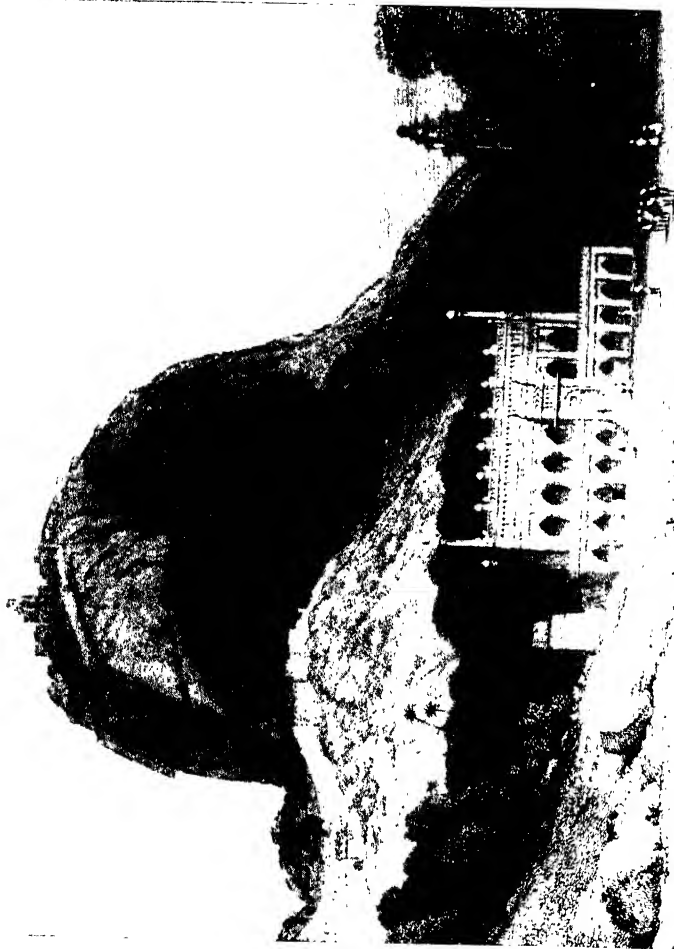
“आज्ञापत्र सादर जालें. आंके मोकदम-उल-इमसाल, रुद्राजी प्रतापराव रायानराव:— पादशाहाचे मेहेरबानीनें तुम्ही खुशाल असां. दरीविला आगा महमद रजा हवालदार मुस्तफाबादचे बंदरचे हवालदार यांचे विनंतिपत्रावरून जाहीर जालें कीं, कृष्णाजी राजे मृत्यु पावले, आणि हवालदार मजकूर याणीं विनंति केली कीं, मोकदम-उल-इमसाल कान्होजी राजे, कृष्णाजी राजे यांचे बंधु, यांसी कृष्णाजी यांचे जाग्यावर कायम व्हावें. याजकरितां सदरहू अर्जाप्रमाणें कान्होजी राजे मोकदम-उल-इमसाल यांजला कृष्णाजी राजे यांचे जाग्यावर नेमले असेत. मोकास व इस्तकामत ह्मणजे सरंजामबाव व इनाम कृष्णाजी राजे यांचें, कान्होजी राजे यांजला, मेहेरबान होऊन, सदरहू मोकासा व जहागीर व इनाम दिलहा आहे. परंतु कान्होजी राजे आपले भावाचे सुतकांत आहेत. ह्मणून जरूर आहे कीं, मोकदम-उल-इमसाल [ह्यांनीं] बंदरमजकूरची हद्द व सरहद्द वगैरे वाजवी रीतीनें बंदोबस्त राखून काम करावें; आणि सरहद्दीचे बंदोबस्तांत सुस्ती न करावी. तुमची सर्फराजी होईल. ता. २८ माहे जमादिलावल सन १०२३ हिजरी.”

ह्या सनदेवरून महाडीक हें घराणें इ. स. १६१४ पूर्वी उदयास आलें असून, त्यांतील पुरुषाकडे दाभोळ बंदरची मोकदमी होती हें सिद्ध होतें. त्याच-प्रमाणें विजापुरच्या बादशाहाकडून त्यांस ‘राजे’ हा किताब असून ‘प्रतापराव,’ ‘रायानराव’ अशा पदव्याही मिळाल्या होत्या, असें दिसून येतें.

कान्होजी राजे व रुद्राजी राजे ह्यांच्या कारकीर्दीची माहिती उपलब्ध नाही. तथापि, कोंकणप्रांतामध्ये आपल्या सत्तेच्या जोरावर पुंडावे करून विजापुरच्या आदिलशाही अंमलास त्रास देणाऱ्या गुजर, मासुलकर, मोहिते ह्या मराठे सरदारांमध्ये महाडिकांचें नांवही प्रसिद्ध आहे. जावलीच्या चंद्रराव मोन्यानें ह्यांना नतिजा पोहोचविण्याचा बराच प्रयत्न केला. तथापि, हें घराणें आपली सत्ता कायम ठेवून राहिलें होतें. इ. स. १६४८ पासून शिवाजी राजे प्रबल होऊन त्यांनीं महाराष्ट्राज्य संस्थापन केलें, त्यास ह्या घराण्यानें चांगली मदत केली. त्यावरून शिवाजीचें ह्या घराण्यावर प्रेम जडलें व त्यानें पुढें त्याशीं शरीरसंबंध केला.

कान्होजी व रुद्राजी ह्यांपैकी कान्होजी तारक्यास येऊन राहिले व रुद्राजी निवरीस गेले. कान्होजी राजे ह्यांकडे विजापुरची सरदारी चालू होती. ते इ. स. १६५० सुमारास मृत्यु पावले. त्यास परसोजी ह्या नांवाचा पुत्र होता. त्यास पुढे विजापुर दरबारांतून सरदारी मिळाली. परंतु तो अंतस्थ रीतीने शिवाजीस अनुकूल असून त्यास मदत करितो, असा त्याजवर आरोप आला. ह्याणून विजापुरच्या बादशाहाची त्यावर गैरमर्जी झाली. तेव्हां तो कर्नाटकांत शहाजी राजे ह्यांच्या आश्रयास गेला. तिकडेच तो मृत्यु पावला. त्यास सात पुत्र होते. त्यांपैकी वडील हरजी हा फार पराक्रमी निघाला. त्याने कर्नाटकांत अनेक ठिकाणी आपले शौर्य दाखवून शहाजी राजे ह्यांची मर्जी प्रसन्न करून सोडिली. ज्या वेळी इ. स. १६६२ मध्ये शहाजी राजे शिवाजी महाराजांस भेटण्यासाठी पुणे प्रांती आले, त्या वेळी त्यांनी हरजी महाडीक ह्यांस बरोबर आणिले होते. त्यांजवर शिवाजी महाराज ह्यांचे विशेष प्रेम जडले व त्यांनी त्यांस आपली मुलगी अंबिकाबाई ही अर्पण केली. हे लग्न इ. स. १६६८ च्या सुमारास झाले असावे असे दिसते. शिवाजी महाराजांच्या निंबाळकरांच्या घरी दिलेली सख्खाई व शिके ह्यांच्या घरी दिलेली राजकुंवरबाई अशा दोन मुलींची नावे नवीन कागदपत्रांच्या आधाराने प्रसिद्ध झाली आहेत. त्याप्रमाणे अंबिकाबाई हिचे नांव महाडिकांच्या कागदपत्रांवरून उपलब्ध झाले आहे. हरजी राजे महाडीक हे शिवाजी महाराजांचे जांवई होत. हे, कर्नाटकांतील शहाजी राजे ह्यांच्या जहागिरीचे मुख्य व्यवस्थापक व कारभारी, रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांच्या जवळ राहून, तिकडील प्रांताचा बंदोबस्त करीत असत. शिवाजी महाराजांनी इ. स. १६७७ साली कर्नाटकप्रांतावर स्वारी केली, त्या वेळी त्या स्वारीमध्ये संताजी राजे ह्यांच्याबरोबर हरजी राजे हे होते. ह्यांच्या संबंधाने कागदपत्र प्रसिद्ध होतील, त्या वेळी ह्यांची अधिक माहिती प्रसिद्ध होईल.

हरजी राजे हे कर्नाटकामध्ये राहून तिकडील राज्यकारभारामध्ये चांगले तरबेज झाले होते. शिवाजी महाराज मृत्यु पावल्यानंतर ते सहकुटुंब महाराष्ट्रांत आले असे दिसते. छत्रपति संभाजी महाराज सिंहासनारूढ झाले, त्या वेळी हरजी राजे महाडीक, गणोजी राजे शिके व महादाजी निंबाळकर हे त्यांचे तिन्ही मेहुणे हजर होते. संभाजी महाराज ह्यांनी शिवाजीचे प्रधान मोरोपंत पिंगळे ह्यांस कैद केले होते, व त्यांच्या घरावर चौक्या बसविल्या होत्या. त्या वेळी ह्याच तिन्ही सरदारांनी, “साहेब सिंहासनारूढ होणार, आणि प्रधान ह्यांचे घरी चौक्या; हें विहित नाही!” असे संभाजी महाराजांस स्पष्टपणे सांगितले व चौक्या उठविल्या. ह्यावरून हरजी राजे व दुसरे सरदार ह्यांची निस्पृहता व्यक्त होते.

चंदी ऊर्फ जिजीचा किछा.

संभाजी महाराज राज्यारूढ झाल्यानंतर त्यांनी शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या जुन्या राज्यव्यवस्थेत फेरबदल केला, व जुन्या स्वामिनिष्ठ व माहितगार सेवक लोकांस कामावरून दूर केलें. त्यामुळें मराठी राज्यामध्ये मोठा अनर्थ व गोंधळ उडाला. ही शोचनीय स्थिति ऐकून, मराठी राज्याचे निस्सीम अभिमानी व शिवाजीचे परम विश्वासू सेवक रघुनाथ नारायण हणमंते हे, इ. स. १६८१ सालीं, संभाजीची भेट घेण्याकरितां कर्नाटकांतून रायगड प्रांतीं आले. संभाजी महाराजांनीं त्यांची बिरवाडी येथें मोठ्या समारंभानें भेट घेतली. ह्या भेटीमध्ये रघुनाथपंतांनीं संभाजी महाराजांच्या दुर्वर्तनाबद्दल स्पष्टपणें निषेध करून, राज्यकारभारासंबंधानें अतिशय मूल्यवान् व हितकर असा उपदेश केला. ह्या मजलसीमध्ये हरजी राजे महाडीक हे हजर होते, असें चिटणीस ह्यांच्या बखरीमध्ये लिहिलें आहे.* परंतु ग्रांडटफ साहेबांनीं आपल्या इतिहासामध्ये “रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांनीं कर्नाटक प्रांताचा सर्व बंदोबस्त आपल्या पश्चात् हरजी राजे महाडीक ह्यांचेकडे सोंपवून ते दक्षिणेंत आले,” असा उल्लेख केला आहे.† असो.

रघुनाथ नारायण हणमंते हे संभाजी महाराजांची भेट घेऊन परत चंदी प्रांतीं गेले; परंतु त्यांचा रस्त्यामध्येच अंत झाला. तेव्हां संभाजी राजे ह्यांनीं हरजी राजे महाडीक हे कर्नाटक प्रांताचे पूर्ण माहितगार, आपले आपसंबंधी, व राज्यकारभारांत दक्ष असे जाणून, त्यांची चंदी प्रांताच्या सुभेदारीवर योजना केली, व त्यांच्या हाताखालीं मोरोपंत पिंगळ्यांचे चिरंजीव निळो मोरेश्वर ह्यांस मुतालीक करून पाठविलें; व त्यांचे बरोबर बाळाजी आवजी ह्यांचे चिरंजीव निळो बल्लाळ चिटणीस ह्यांचीही नेमणूक केली. ज्या अर्थी कर्नाटक प्रांतांतल्या सर्व मराठी राज्याचा बंदोबस्त, रघुनाथ नारायण हणमंते ह्यांचे पश्चात् हरजी राजे महाडीक ह्यांच्यावर सोंपविण्यांत आला, त्या अर्थी हरजी राजे महाडीक ह्यांची योग्यता त्या वेळीं महाराष्ट्रांत किती होती, हें निराळें सांगावयास नकोच. हरजी राजे हे इ. स. १६८१ पासून इ. स. १६९४ पर्यंत चंदी प्रांताचे मुख्य सुभेदार होते, असें साधारणपणें मानण्यास हरकत नाहीं.

हरजी राजे महाडीक ह्यांनीं कर्नाटकचा बंदोबस्त चांगल्या रीतीनें ठेविला व सुसलमानांचा प्रवेश मराठी राज्यामध्ये होऊं दिला नाहीं. त्याचप्रमाणें कर्नाटकांतील पाळेगार व जमीनदार ह्यांना आपल्या ताब्यांत ठेवून त्यांना बिलकूल गडबड करूं दिली नाहीं. तथापि, इ. स. १६८६ मध्ये औरंगजेबानें विजापुरचें राज्य

* मल्हार रामरावकृत संभाजीराजे ह्यांचे चरित्र, पृष्ठ १२.

† Grant Duff's History of the Marathas, Page 137.

खालसा केलें व इ. स. १६८७ मध्ये गोवळकोंड्याचें राज्य हस्तगत केलें. त्यामुळें कर्नाटकांतील पाळेगारांस गडबड करण्यास संधि मिळाली. अशा प्रसंगीं हरजी राजे ह्यांच्यासारखा दूरदर्शी व शहाणा मुत्सद्दी कर्नाटकांत असल्यामुळें हिंदु पाळेगारांस चांगला नतिजा पोहोचून मराठ्यांच्या प्रांतांचें संरक्षण झालें.

इकडे औरंगजेबानें, गोवळकोंडा व विजापूर हीं राज्यें घेतल्यानंतर, कर्नाटकांत आपला अंमल बसविण्यासाठीं मोगल सैन्य रवाना केलें. त्या प्रसंगीं संभाजीनें मोरोपंत पिंगळ्यांचे बंधु केसो त्रिमल व संताजी घोरपडे ह्यांची दक्षिणप्रांतीं रवानगी केली. ह्या सैन्यानें हरजी राजे महाडीक ह्यांस सामील होऊन उत्तर कर्नाटकांतील प्रांत जिंकून घ्यावे, शहाजीच्या जहागिरीचा वसूल घ्यावा, आणि तिकडील मोगल सैन्यास शह द्यावा, ह्मणजे महाराष्ट्रांतील मोगल सैन्याचें लक्ष तिकडे वेधलें जाईल व मराठ्यांस आपली सत्ता संरक्षण करितां येईल, असा मुत्सद्दीपणाचा पेंच होता. त्याप्रमाणें केसोपंत पिंगळे आपल्या निवडक सैन्यासह ह्येसूर प्रांताच्या बाजूनें कर्नाटकांत उतरून चंदीस पोहोचले. परंतु तेथें त्यांचा व त्यांचा पुतण्या निळोपंत ह्यांचा बेबनाव झाल्यामुळें त्यांनीं हरजी राजे ह्यांच्या विरुद्ध संभाजी महाराजांस काहीं गोष्टी कळविल्या. त्या वेळीं संभाजी राजे ह्यांनीं, हरजी राजे औरंगजेबास सामील होतील ह्या भीतीनें, चंदीचा किल्ला त्यांजकडून घेण्याबद्दल केसोपंतांस गुप्त हुकूम सोडिला. त्याप्रमाणें केसोपंतांनीं हरजी राजे ह्यांस उघड रीतीनें चंदीच्या किल्ल्याची मागणी केली. परंतु ह्या वेळीं हरजी राजे ह्यांनीं, आपसांतील मत्सर व प्रतिस्पर्धा ह्यांची बाधा राष्ट्रकार्यास होऊं नये ह्मणून मोठ्या शहाणपणानें केसोपंतांची मनघरणी केली, व त्यांचें व आपलें सैन्य एकत्र करून कर्नाटकांतील पाळेगारांवर चाल केली. ह्या संयुक्त सैन्यानें पंधरा दिवसांमध्ये अर्काट, कांजीवरम् व पुन्नमाली हे प्रांत जिंकून घेतले व ह्या स्वारीचा चांगला फायदा घेतला. तात्पर्य, हरजीसारखा धोरणी व शहाणा मुत्सद्दी ह्या वेळीं कर्नाटकांत होता ह्मणून चंदी प्रांतावरील मराठ्यांची सत्ता कायम राहिली, व तिचा पुढें राजाराम महाराजांस अत्यंत उपयोग झाला.*

* हरजी राजे महाडीक ह्यांच्याबद्दल 'मराठी रियासत'कारांनीं पुढील उद्गार काढिले आहेत, ते अगदीं यथार्थ आहेत:—“हरजी राजे हा मोठा धोरणी दिसतो. त्यानें कर्नाटकचा बंदोबस्त उत्तम केला. कपटभावानें स्वतःवर चालून आलेल्या केशवपंताकडून राष्ट्राची कामगिरी करवून राज्यवृद्धि केली. यांत शिवाजीचे उद्देश त्याच्या डोळ्यांपुढें एकसारखे होते. त्यानें तिकडील प्रदेशांत मोगलांची डाळ शिजू दिली नाही.” पृ. ४२४.

इ. स. १६८९ साली छत्रपति संभाजी महाराज ह्यांचा औरंगजेब बादशाहाने वध केला व रायगड जिंकून मराठी राज्य पूर्णपणे रसातळास मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळी महाराष्ट्राज्याभिमानी चतुर मुत्सद्यांनी राजाराम महाराजांस कर्नाटकांत चंदीच्या किऱ्यावर जाण्याची सल्ला दिली, व औरंगजेबाच्या झपाट्यांतून त्यांची सुटका केली. चंदी मुक्कामी हरजी राजे महाडीक हे मुख्य सुभेदार होतेच. त्यांनी गुप्त बातमी येतांच, चंदी येथे महाराजांची उत्तम व्यवस्था केली. “महाडीक सर्व सलतनत घेऊन येऊन, महाराजांचे दर्शन घेऊन, सर्वांस मंगलस्नाने करून वस्त्राभरणे देऊन चंदीस घेऊन गेले. पोहोचले. तेथे राजधानी व सर्व दौलत, इकडील दौलत जमली ऐशीच होती, ते करूं लागले.” ह्या चंदीच्या राजकारणांत हरजी राजे महाडीक ह्यांचे अपूर्व साह्य छत्रपति राजाराम महाराज ह्यांस झाले, ह्यांत शंका नाही.

राजाराम महाराज व प्रमुख मराठे सरदार चंदीस गेल्यानंतर त्यांनी तेथे नवीन गादी संस्थापित केली, व महाराष्ट्राज्यकारभार पूर्ववत् चालू केला. ह्या वेळी मोगलांची व मराठ्यांची झालेली युद्धे व परस्परांच्या चढाओढी इतिहासांत प्रसिद्धच आहेत. राजाराम महाराज चंदीस गेल्यानंतर औरंगजेबाने झुल्लिकारखाननामक आपल्या नामांकित सरदारास चंदीचा किऱ्या जिंकून घेण्याकरिता कर्नाटकांत पाठविले. चंदीचा किऱ्या फार बिकट व अजिंक्य असल्यामुळे तो त्यांस लवकर साध्य झाला नाही. झुल्लिकारखान व त्याचे सरदार ह्यांनी त्यास इ. स. १६९० पासून इ. स. १६९४ पर्यंत चार वर्षे वेढा दिला. मराठ्यांच्या स्वाभिमान, वीरश्री, स्वार्थत्याग आणि धैर्य इत्यादि अद्वितीय गुणांमुळे मोगल सैन्य हताश झाले. परंतु चंदीचा किऱ्या हस्तगत होईना. तेव्हां औरंगजेब बादशाहाने आपला पुत्र कामबक्ष व आसदखान ह्यांची ह्या कामगिरीवर योजना केली. परंतु मोगल सैन्यांत भेद होऊन त्यांचाच पराभव झाला. तेव्हां औरंगजेबाने पुनः झुल्लिकारखानाची योजना केली. अशा रीतीने चंदीच्या किऱ्यासमोवती मोगल सैन्याचा वेढा पडून त्यांनी भगीरथ प्रयत्न केले, तथापि मराठ्यांनी तो किऱ्या मोगलांस इ. स. १६९४ पर्यंत काबीज करूं दिला नाही. ह्या कामी हरजी राजे ह्यांनी आपल्या पराक्रमाची शर्थ केली, व त्यांनी मोगल सैन्याचे निकराचे हल्ले अनेक वेळां परत फिरविले. परंतु एका चकमकीमध्ये त्यांस तोफेचा गोळा लागून ते मृत्यु पावले. अशा रीतीने मराठी राज्याची निस्सीम सेवा करण्यांत हरजी राजे ह्यांचा देह अर्पण झाला. परंतु ऐतिहासिक माहितीच्या अभावामुळे ह्या स्वामिनिष्ठ वीराचे शौर्यपराक्रम मात्र अगदीच अप्रसिद्ध राहिले, ही शोचनीय गोष्ट होय !

हरजी राजे मृत्यु पावल्यानंतर राजाराम महाराज गुप्त रीतीने चंदीच्या किह्यांतून निघून गेले. त्या वेळी किह्यामध्ये त्यांनी हरजी राजे ह्यांचा फर्जद ह्मणजे मुलगा ठेविला होता. ह्या मुलाने राजाराम महाराज गेल्यानंतर किह्या लढविला, व महाराज कबिल्यासुद्धा गेल्यानंतर लोक हवालदिल झाले, सबब त्याने खानाशी तहाचे बोलणे लाविले. पुढे तह झाला, व अखेर चैत्र शुद्ध १ शके १६१८ रोजी चंदीचा किह्या मोंगलांच्या ताब्यांत गेला.

हरजी राजे ह्यांस १ प्रतापजी, २ दुर्गोजी, ३ शंकराजी, ४ जयसिंग, ५ उदितसिंग, ६ सुभानजी व ७ गुणाजी असे सात मुलगे होते. ह्यांपैकी दुर्गोजी हा चंदीम होता. शंकराजी हा शाहू महाराजांबरोबर औरंगजेब बादशाहाच्या प्रतिबंधांत राहिला, व बाकीचे तंजावराकडे गेले. प्रतापजीचे काय झाले ते समजत नाही.

दुर्गोजी व शंकराजी हे बापाप्रमाणे कर्ते निघाले, व त्यांनी आपल्या पराक्रमाने लौकिक व जहागीर संपादन केली. परंतु ह्यांची शाहू महाराज दक्षिणेत येईपर्यंतची चांगलीशी माहिती उपलब्ध होत नाही.

शंकराजी राजे हे शाहू महाराजांबरोबर दिल्लीस गेले. तेथे त्यांच्यावर औरंगजेब बादशाहाची मर्जी जडली व त्याने शाहूची बहीण भवानीबाई हिजबरोबर शंकराजी राजे ह्यांचे लग्न लाविले. हे लग्न दिल्ली येथेच झाले. शंकराजी राजे हे मोंगलांचे लष्करांत असतांना, त्यांनी औरंगजेब बादशाहास आपल्या अंगच्या शौर्य, धैर्य व समयसूचकता आदि गुणांनी प्रसन्न करून सोडिले. त्यामुळे औरंगजेब बादशाहाने त्यांना आपल्या सैन्यामध्ये एक लहानशी मनसब दिली, व पुढे त्यांस 'चारहजारी' असा किताब देऊन त्यांस ४००० स्वारांची तैनात दिली. एके ठिकाणी ३००० स्वारांची तैनात दिली असा उल्लेख केलेला आहे. परंतु शंकराजी राजे ह्यांनी औरंगजेबाच्या दरबारांत आपले वर्चस्व स्थापन केले, ह्यांत शंका नाही. शंकराजी राजे ह्यांचे जे फारशी कागदपत्र सांपडले आहेत, त्यावर "शंकराजी इब्न हरजी महारीक बंदा-इ-बादशाहा अलमगीर" असा शिक्का आहे. असो. शंकराजी राजे महाडीक हे शाहू महाराजांचे अगोदर बादशाही लष्करांतून दक्षिणेत आले. कर्नाटक प्रांतांमध्ये बादशाही सत्तेचे संरक्षण करण्याच्या निमित्ताने त्यांची अगोदर सुटका झाली असावी असे दिसते. मुघळ वगैरे प्रांतावर आपले पूर्ण स्वामित्व स्थापन करावे ह्या उद्देशाने ह्या सन्मान्य मराठे सरदारांस अनुकूल करून घेऊन, औरंगजेबाने त्याची दक्षिणेस रवानगी केली असावी असा तर्क आहे. कारण, औरंगजेबाने वजनदार व प्रतिष्ठित मराठे सरदार अनुकूल

करून घेऊन, महाराष्ट्रमंडळांत दुही पाडण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता. त्याप्रमाणे शंकराजी राजे हे त्यास बाधतः अनुकूल होऊन, शाहू महाराजांच्या सुटकेचा मार्ग सुलभ करण्यासाठी अगोदर दक्षिणेंत आले असावेत. इकडे येऊन त्यांनीं काय काय राजकारणें केलीं, तीं समजत नाहीत. परंतु शाहू महाराजांच्या सुटकेच्या अगोदर ते दक्षिणेंत आले होते, एवढी गोष्ट निश्चित आहे.

ता. २० फेब्रुवारी इ. स. १७०७ रोजी औरंगजेब बादशाहा मृत्यु पावल्यानंतर शाहू महाराज ह्यांची बादशाही कैदेतून मुक्तता झाली, व ते इ. स. १७०८ मध्ये सातारा येथें येऊन राज्यारूढ झाले. सातार्यास येऊन शिवछत्रपतींचें सिंहासन प्राप्त करून घेण्यापूर्वी शाहू महाराजांस बरीच संकटें सोसावीं लागलीं व प्रतिपक्षाचे अडथळे दूर करावे लागले, हें इतिहासज्ञांस विदित आहेच. शाहू महाराज घाट चढोन कडेवळित प्रांतांत आले. त्या वेळीं त्यांनीं शंकराजी राजे महाडीक ह्यांस पाठविलेलें पत्र उपलब्ध झालें आहे. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“राजश्री शंकराजी राजे महाडीक गोसावी यांस:—

५ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री शाहुजी राजे छत्रपति उपरी येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लेखन करणें विशेषः—पत्र पाठविलें तें प्रा। होऊन वर्तमान साकल्य कळलें, व कृष्णाजीपंतीं मुखोद्गते सविस्तर श्रुत केलें. त्यावरून भावार्थ अवगत जाला. महाराजांच्या योगें मोंगलाईत कसाला सोसून भाग्योदयाचा मार्ग लक्षित होतो, ते मनोरथ ईश्वरें सिद्धीस नेले. परंतु आपला भोग सरला नाही जें, आपलें स्मरण होऊन पत्र न आलें; ह्मणून कितेक शब्द ठेऊन लिहिलें. तरी तुम्हां लोकांचें विसरण व्हावें ऐसा आमचा हेत नाही. या प्रांतें आर्लियावरी पत्रेही पाठविलीं होतीं. तीं पावलीं नसतील तरी पावतील. तुमचा व स्वामीचा घोरोबा व आप्तविषय कांहीं नवा नाही. राजश्री कैलासवामी स्वामी व राजश्री हरजीराजे यांजपासून पूर्वापर चालत आला आहे. तो विशेषेंकडून लिहिणें लागत नाही. मनेमन साक्ष आहे. सर्व पदार्थेंकरून तुमच्या ठाई हेत पूर्ण आहे. तेथें उपरोध लि॥ काय आहे? याउपरी हें पत्र लिहिलें आहे. तरी आपण सर्वप्रकारें करून, तिळतुल्य दुसरा अर्थ चित्तांत न आणितां, आपला जो समुदाय असेल तो, व आपणांस कोणी काय पैगाम आले असतील त्यांस बोलावून, समागमें घेऊन आलें पाहिजे. तुम्हीं ज्यास जो निर्वाह करून कौल बोल द्याल, त्याप्रमाणें स्वामी निश्चयपूर्वक त्याचें चालवितील. अंतर होणार नाही. येविशीं सरदारांसही पत्र एकंदर पाठविलें आहे. तें दऊन त्या सकळांस समागमें घेऊन आलें पाहिजे. भेटीनंतर

ज्याचा जो मनोदय असेल तो, तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणें बरालयाख (बरा लायख ?) सरंजाम करून देविला जाईल ? येविशीं आपलें समाधान असों देणें. सांप्रत आम्ही घालेघाट चढोन कडेवळितांत आलों आहों. येथून मजल दरमजल पुढें येऊन. तो तुम्ही पोस्त जमाव घेऊन लौकर दर्शनास येणें. कितेक वर्तमान रा. कृष्णाजीपंत मुखोद्गते सांगतील. तीं स्वामींचीं वचनें जाणून लौकर स्वार होऊन येणें. विलंब सर्वथा न लावणें. येविशीं बहुत काय लिहिणें. ॥ छ २१ माहे रजब.”

ह्या पत्रावरून शंकराजी गजे ह्यांची योग्यता व शाहू महाराजांचें त्यांच्या विपर्यायेचे अगत्य हीं दोन्ही व्यक्त होतात. ह्याप्रमाणें शंकराजी राजे आपल्या लोकांसह शाहू महाराजांस मिळाले व त्यांनीं सातारची गार्दी त्यांस मिळवून देण्याचे कामीं चांगली मदत केली अमावी हें उघड आहे. पण अस्सल पत्रांच्या अभावा-मुळे ह्या सर्व गोष्टींचा चांगलासा खुलासा होत नाही.

शाहू महाराज मराठ्यांच्या राजसिंहासनावर आरूढ झाल्यानंतर, त्यांनीं शंकराजी राजे ह्यांच्याकडे, दक्षिण महाराष्ट्र व कर्नाटक ह्या प्रांतांतील पुंडपाळेगारांचें पारिपत्य करून त्या प्रांतावर आपलें स्वामित्व संस्थापित करण्याचें काम सांगितलें. त्याप्रमाणें शंकराजी राजे तिकडील राजकारणें पाहूं लागले, व त्यांचे पश्चात् त्यांची पत्नी भवानीबाई ही तारळें महालाचा बंदोबस्त करूं लागली. शाहू महाराजांनीं इ. स. १७०९ मध्यें तिच्या नांवानें तारळें महालाच्या देशमुखीची सनद दिली. ती येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३५ सर्वधारीनाम संवत्सरे प्राषाढ बहुल पंचमी मंदवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शाहू छत्रपति स्वामी यांनीं राजश्री देशाधिकारी व लेखक वर्तमान व भावी सुभा प्रांत कराड यांसी आज्ञा केली ऐसीजे:—

सौभाग्यादिसंपन्न भवानीबाई महाडीक स्वामींच्या दर्शनास आली. यांचें चालवणें स्वामींस अवश्यक. याजकरितां संपूर्ण राज्याचे सरदेशमुखीचें वतन स्वामींचें, त्यामधून स्वामींनीं तर्फ तारळें सुभा प्रांत मजकूर येथील सरदेशमुखीचें व नाड-गोडीचें वतन यांस आंदण दिलें असे. तरी यांसी व यांचे पुत्रपौत्रादि वंश-परंपरेनें तर्फ मजकूरचें सरदेशमुखीचें व नाडगोडीचें वतन अविच्छिन्न चालवणें. तारीख छ १७ माहे रबिलावल सु॥ तिसा.”

ह्याप्रमाणें सनदापत्रें रवाना झाल्यानंतर भवानीबाई तारळ्यास गेली. तेथें तिनें मोंगलाई धामधुमीत तारळें गांवची वाताहत झाली होती, सबब सर्व रयतेस अभय देऊन गांवाची पुन्हां उर्जितावस्था केली. तिनें तारळें गांवच्या लोकांकडून इ. स. १७१० सालीं लिहून घेतलेला महजर उपलब्ध झाला आहे. त्यावरून शाहू महाराजांची वहीण भवानीबाई महाडीक ही मोठी राजकारणी व शहाणी होती असें दिसून येते. हा महजर येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“महजर व तेरीख छ १५ माहे जमादिलावल आषाढ बहुल द्वितीया मंदवा-
सरे विकृतिनामसंवत्सरे सु॥ इहिदे असर मया अलफ. हजीर मजालमी स्थळ
कि॥ तागळें.

राजश्री कृष्णाजी बळाळ सरमुभेदार व इतर.

* * * * *

समस्तांच्या विद्यमानें जाहाला महजर ऐसाजे:—मौभाग्यादिसंपन्न मातुश्री भवानीबाई माहाडी किल्ले माताराचे मुकामीहून कि॥ तागळियास येऊन मुकाम केले होते. हानगोजी कोटे देशमुख व सिदोजी विन विटोजी साळवी देशमुख व देशपांडे व मोकदम व कुलकर्णी व शेठे महाजन वगैरे व बलुते देखील लहान थोर मिळोन दर्शनास आलों. दर्शन घेतलें. आपली हकीकत अम फितरत कजियामुळें हालाखी जाहालों; कांहीं अंत राहिला नाही; व विलाय-तीस आसरा नाही. बहुसाहेबीमुळें देश टाकून जावें ऐमें जाहालें आहे. साहेब कृपाळ होऊन, विलायतीवरी नजर ठेवून आमचें चालवितील, तरी आम्ही समस्त सुखरूप राहोन देशाची महामुरी होईल, व वतनदार वतनावरी नांदोन क्षणोन विनंति केली. त्यावरून साहेब मेहरबान होऊन समस्तांचा बहुताप्रकारें दिलासा केला. मग समस्तांनीं आपले जागां विचारिलें, आपण निराश्रित, आपली पाठी राखणार व जतन करणार कोणही नाही. साहेबांचें नांव थोर, व त॥ मजकूरचे सरदेशमुख व कि॥ मजकूरचे मोकदम वतनदार ऐसें जाणोन, समस्तांच्या मते व आत्मसंतोषें त॥ मजकूरचे नाडगौडीचें वतन करून दिल्लें असे. यास हक्क व इनाम हि॥ आकार दरसदे रुपय ३ तीन व इनाम दर चावरे १ एक बिघा, दर गांवास इरलें १ एक व कोंबडें १ एक येणेंप्रमाणें तुह्यांस मोईन करून दिल्लें असे. येणेंप्रमाणें घेऊन पुत्रपौत्रादिवंशपरंपरेनें वतन अनुभवून नाडगौडी करणें. यास हरकोणी लहानथोर

दिकत अगर हिला हरकत करील व आमचे वंशींचे अगर हरकोणी हिला हरकत करील, त्याम शत गोहत्यांचें पातक व पूर्वजांचे शफत असे. समस्तांचे मते व आपले आत्मसंतोषें ता॥ मजकूर नाडगौडीचें वतन करून दिल्लें असे. साहेबीं परदेशीं अर्थाअर्थीं संमंघ कोणास नाहीं. आपलें वतन करणें. हा महजर लेहून दिल्ले सही.”

ह्याप्रमाणें तारळें महालावर भवानीबाईनें आपला अंमल बसविला. शाहू महाराज ह्यांनीं पुनः राजशक ३७ विकृतिनाम संवत्सर भाद्रपद शुद्ध १० रोजीं नवीन सनद देऊन भवानीबाईम नाडगौडीचें वतन आंदण करून दिलें. शाहू महाराजांचें भवानीबाईवर फार प्रेम असून ह्या राजभगिनीचें वजन त्यांचे दरवारांत वरेंच होतें. अमो.

शंकराजी राजे ह्यांजकडे शाहूमहागजांनीं पंचनदीपासून कर्नाटकपर्यंतच्या मुलुखगिरीचा अधिकार देऊन त्यांना राजशक ३६ ह्यणजे इ. स. १७१० मध्ये त्या प्रांतावर रवाना केलें. त्या वेळीं त्यांनीं कर्नाटकांतील देसाई, पाळेगार, वगैरे लोकांस शंकराजी राजे ह्यांस रुजू होऊन आपलें ऊर्जित करून घेण्याबद्दल आज्ञापत्रें पाठविलीं आहेत. त्यांपैकीं बरींच उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांपैकीं मासल्याकरितां एकदोन खालीं सादर करितों. ह्या पत्रावर शाहू महाराजांचा

वर्धिष्णुर्विक्रमो विष्णो सामूर्तिरिव वामनी ।

शंभुसूनौ असौ मुद्रा शिवराजस्य राजते ॥

ह्याप्रमाणें शिक्षा आहे.

“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३६ विरोधीनाम संवत्सरे भाद्रपद बहुल त्रयोदशी भोमवासर क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शाहू छत्रपति स्वामी यांनीं दामण गौडा देसाई पा॥ गुंतल यांसी दिलें अभयपत्र ऐसीजे:—तुह्यांविषयीं राजश्री सर्वोत्तमराव यांनीं हुजूर विनंति केली, त्यावरून स्वामी तुह्यांवरी कृपाळू होऊन तुह्यांस हें अभयपत्र सादर केलें असे. तरी राजश्री शंकराजी राजे महाडीक यांस कुल-अखत्यार देऊन कर्नाटकांत ते पाठविले आहेत. तरी तुह्मी पोक्त जमावानिशीं मशारनिल्लेस भेटणें. तुमच्या सरंजामाविषयीं त्यांस आज्ञा केली असे. ते तुमच्या मनोदयावरून सरंजाम करून देतील. अभय असे. जाणिजे. लेखनालंकार.”

श्री.

“अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य राजश्री तरेकरे सिताराम नाईक मुक्काम बाश्चापटण गोसावी यांसी:—प्रति राजश्री राजा शाहू छत्रपति उपरी येथील कुशल

जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. यानंतर राजश्री शंकराजी राजे महाडीक यांसी पंचनदीपासून कर्नाटकपर्यंत मुलूखगिरीचा कुलअखत्यार देऊन रवाना केलें आहे. तरी तुम्ही मा॥ निलेस रुजू होऊन आपलें ऊर्जित करून घेणें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें? (मोर्तब).”

ह्याचप्रमाणें गोपाळ नाईक मु॥ देवनहळ्ळी, गोविंदराज मटलेवार, गोमनाईक नरसिंह नाईक मु॥ गुपनडपाल, वोमंतनाईक वालातूर, रामणानाईक मु॥ कातेकाटे वसंतराय मु॥ जरीमक, दळवी वलबनाईक गुटीकोटे, राघोराज दामलचेरू, भरमणा नाईक चित्रदुर्गकर, वसंतराय बागली मु॥ हरपनहळ्ळी, देवापा नाईक मु॥ बळारी, चिकरायल नेमगौडा मु॥ वलिंगनूर, तिमप्पा नाईक रायदुर्गकर, कृष्णोरडी, दोड्ड सदाशिव नाईक धर्मवार, चिन्ना नाईक कनकगिरीकर, रामणा नाईक मु॥ येरकाललें, सदाशिव नाईक सोंधेकर, कोलाकतुर वंदरी मु॥ वडरेपाल, व्यंकटपति चिकरायल मु॥ अनीगुंदी, तिमपा नाईक मु॥ निडगल, इत्यादि अनेक पाळेगारांस सनदा पाठविल्या आहेत. ह्यावरून शंकराजी राजे ह्यांस शाहू महाराजांनीं कर्नाटक प्रांतांत मराठ्यांचें वर्चस्व पुनः स्थापित करण्याची अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी दिली होती असें दिसून येतें.

आतां अशा महत्त्वाच्या कामास द्रव्यबळ व मनुष्यबळही चांगलेंच पाहिजे. द्रव्यबळाची योजना कशी केली होती, तें समजत नाहीं. परंतु पराक्रमपटु व कर्तृत्ववान् मराठे सरदारांस त्यांच्या हाताखालीं जाऊन स्वामिसेवा करून दाखवावी ह्मणून आज्ञापत्रें पाठविलीं होतीं. त्यांपैकीं पुढील पत्र मासल्याकरितां येथें सादर करितों:—

श्री.

“स्वस्ति श्री, राज्याभिषेक शके ३६ विरोधीनाम संवत्सरे भाद्रपद बहुल त्रयोदशी भोमवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीगजा शाहू छत्रपति यांनीं राजमान्य राजश्री खंडोजी निकम यांस आज्ञा केली ऐसीजे:—तुम्हीं स्वामींच्या पायांसीं एकनिष्ठा धरिली आहे. सेवा करून दाखवावी, आपलें ऊर्जित करून घ्यावें, ऐसी उमेद धरिली आहे, ह्मणोन तुमचा भावार्थ राजश्री गोविंद व्यंकटराव यांनीं विदित केला. ऐशास तुम्ही स्वामींच्या राज्यांतील कदीम सेवक आहां. तुमचे हातें सेवा घेऊन चालवणें स्वामींस अगत्य. त्यास हल्लीं राजश्री शंकराजी राजे महाडीक यांसी यहद पंचगंगा तहद कर्नाटक प्रांतींचे कार्यभागाची यस्तयारी सांगोन पाठविले आहेत. तरी तुम्हीं जमावानिशीं येऊन यांसी सामील होणें. आणि स्वामिसेवा करून दाखवून आपले सेवेचा मजुरा करून घेणें. मशारनिल्हे

तुम्हांविशीं बोलतील, तेणेंप्रमाणें स्वामी तुमची सर्फराजी करून चालवतील. जाणिजे बहुत काय लिहिणें.”

ह्याप्रमाणें मानाजी बागूल, उदाजी काटकर, महादजी बाबर वगैरे मराठे सरदारंमही अशींच आज्ञापत्रें पाठविलीं आहेत. ह्यावरून शाहू महाराजांनीं कर्नाटक प्रांतावर आपला अंमल संस्थापित करण्याचा कसा प्रयत्न केला होता हें व्यक्त होतें. शाहू महाराजांच्या इच्छेप्रमाणें शंकराजी महाडीक ह्यांनीं कर्नाटकांत जाऊन काय काय कामगिरी केली, तें समजत नाहीं. नरगुंद, हुक्करी वगैरे जागा शंकगजी राजे महाडीक ह्यांनीं लढाई करून जिंकून घेतल्या, परंतु ह्या संबंधाची अधिक माहिती मिळत नाहीं. एका प्रसंगीं प्रतिपक्षीयांनीं शंकगजी राजे ह्यांच्यावर चालोन येण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळीं शाहू महाराजांनीं शंकगजी राजे यांस पुढील जोरदार पत्र पाठविलें आहे. तेंही वाचण्यासारखें आहे. त्यावरून शाहू महाराजांचा बाणदारपणा व वीरश्री व्यक्त होते.

श्री.

“राजश्री शंकगजी राजे महाडीक गोसावी यांमः—

अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री राजा शाहू छत्रपति उपरीः— हमीदखान व हिंदुगव घोषडे व नारो महादेव एकत्र जाले होते, ते विजापुरास दाखल जाले. त्यांनीं दुष्ट बुद्धि धरून चालोन यावें असें केलें आहे. स्वामीही फौजबंदी करून त्या प्रांतें येत आहेत. घोषडीयांचा हिमाव आहे ऐसें नाहीं. मारून गर्दम मिळविले जातील. तुम्हीं तेथें जमाव करून सावध राहणें. रांगणेकर वळवळ करितात. त्यांस फावलें ! त्यांना नतिजा पावीत जाणें. पुढें स्वामी आज्ञा करितील तैसी वर्तणूक करणें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें.”

शंकगजी राजे ह्यांच्या संबंधाचे संपूर्ण कागदपत्र उपलब्ध झालावांचून त्यांच्या कारकीर्दीची मविस्तर हकीकत समजण्याचा मार्ग नाहीं. शंकराजी राजे ह्यांनीं कर्नाटकांत कोणकोणतीं राजकारणें केलीं, किंवा कोणकोणते युद्धप्रसंग केले ह्यांची माहिती उपलब्ध नाहीं. शाहू महाराजांचा व शंकराजी राजे ह्यांचा पुढें बेवनाव झाला कीं काय, तेंही समजत नाहीं. शंकराजी राजे हे कोल्हापुरच्या राजास अनुकूल झाले होते कीं काय, तेंही समजत नाहीं. कोल्हापुरच्या शिवछत्रपतीचें पुढील एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून त्यांचें तिकडेही सूत्र असावें असें दिसतें. हें पत्र कोणत्या प्रसंगीं लिहिलें तें समजत नाहीं. परंतु त्यावरून शंकराजी राजे ह्यांच्याबद्दल कोल्हापुरच्या शिवछत्रपतीसही आदरबुद्धि होती एवढें दिसून येतें.

श्री.

“राजश्री शंकराजी महाडीक गोसावी यांस:-

अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री राजा शिवछत्रपति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेषः तुझीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन अभिप्राय अवगत जाला. पुढेंही याच प्रकारें आपलें वृत्त लिहित जाऊन संतोष पाववणें. आपला परामर्ष करीजेत नाहीं, उपेक्षाच केली आहे, हें माहाराजांस उचीत नव्हे ह्मणोन लिहिलें. तरी तुमची उपेक्षा स्वामी करितील हें काय घडों पाहातें ? परामर्षही करणें अत्यावश्यक आहे. एतद्विपर्ययी अन्यथा न मानणें. स्वामी तुमच्या परामर्षाविपर्ययी अंतराई करणार नाहीं. सन्निध असावयाचा हेतु आहे ह्मणोन सांगोन पाठविलें, तरी हे गोष्ट उत्तम व उचीत आहे. ऐशास प्रस्तुत प्रसंग नाहीं. याकरितां पुढें पत्र पाठवून देणें. तदनंतर लिहिणें तें लिहिलें जाईल. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें.”

शंकराजी राजे ह्यांचा महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध पुरुषांशीं पत्रव्यवहार होता. रामचंद्र नीलकंठ आमत्य व उदाजी चव्हाण ह्यांचीं दोन पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“राजश्री शंकराजी महाडीक गोसावी यांस:

५ अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित रामचंद्र नीलकंठ हुकमतपन्ह आशीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशललेखन करणें. विशेष:- बहुतां दिवशीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जाहलें. कित्येक स्नेहोक्ति लिहिल्या, त्या विदित होऊन बहुतच संतोष वाटला. पुरातन स्नेह चालिला आहे तो वृद्धीतें पावला, हें परस्पर उचितच आहे. पुढें सर्वदा कुशलवृत्त लेहून चित्त संतोषवात गेलें पाहिजे. नरहरी अंबाजी यासमागमें जबानीं कित्येक वर्तमानें सांगोन पाठविलें, तें त्यांनीं निवेदन केलें. अशास प्रस्तुत ज्या स्थळीं आहां तथेंच असावें. येथें आल्यानें प्रसंग उत्तम चालोन आला पाहिजे. तुरुंत राजश्री म्यामींची स्वारी जाहाली आहे. पुढें येविसींचा प्रसंग कर्तव्य तो करून लेहून पाठऊं. चंद्र ९ जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें.”

श्री.

‘ राजश्री शंकराजी राजे महाडीक गोसावी यांसी:-

५ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित उदाजी चव्हाण मो॥ लष्कर दरजागा करवीर जोहर विनंति. येथील कुशल जाणून स्वकीय

लेखन करीत असले पाहिजे. विशेषः—प्रस्तुत आपणाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तेणेकडून चित्त असंतोषी आहे. असें न करितां सर्वदा पत्री कुशल-वृत्त लेखन करून परामर्ष करीत असावे. यानंतर महानगरास गेलों होतो. तेथें पातशाही दिवाण यानें बहुत कांहीं फटकळ अचरण आचरों लागला. त्यास आह्मी.... गेलेंतर येथील सामादिक अवघे यांनीं विदित केलें कीं, दिवाण कर्म फटकळ करितो. याचें पारिपत्य करावें. त्यावरून त्यास परीघ घालोन बैसला, बहुत जेर केला. पाणी देखील बंद जालें. तेव्हां त्याकडील पैगाम व मध्यस्ती होऊं लागली. त्याचा अद्दर करून अतिशयच माकूल (जाला). एका दोन रोजांत हस्तगत होणार. तो तीर्थरूपास गोळी कपाळीं जेष्ट शु० चतुर्थी इंदुवारी अस्तमान-समयीं लागली. तत्समईच देहावसान जालें. ईश्वरनें थोर घात केला. अशास ते तो गेलेच. त्यामाघें त्यांचे ठायीं आपण आहेत. जो परामर्ष कराल तो थोडा. विशेष लिहावें तर वडील आहां. बहुत काय लिहिणें लोभ असा दीजे हे विनंति.”

शंकराजी राजे ह्यांची कारकीर्द कधीं मंपली तेंही नक्की समजत नाही. राजशक ५२ सालच्या सनदापत्रांमध्ये भवानीबाईस ‘सौभाग्यादिसंपन्न’ अशी विशेषणें आहेत, त्यावरून इ. स. १७२६ पर्यंत ते हयात होते, हें सिद्ध आहे. त्यानंतर त्यांचा काल केव्हां झाला हें समजत नाही. ते वारले त्या वेळीं भवानीबाई त्यांचे बरोबर सती गेली अशी माहिती मिळते. शंकराजी राजे ह्यांस दुर्गाजी व आंबाजी असे दोन पुत्र होते.

शंकराजी राजे ह्यांचे बंधु दुर्गाजी राजे हेही शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीत चांगले प्रसिद्धीस आले होते. हेही कर्ते पुरुष होते, परंतु ह्यांची विशेष माहिती मिळत नाही. शंकराजी राजे ह्यांच्या चिरंजीवांचें नांवही दुर्गाजी राजे असेंच आहे. महाडीक ह्यांच्या दप्तरामध्ये दुर्गाजी राजे ह्यांच्या नांवचीं सनदापत्रे व ताकीदपत्रे पुष्कळ आहेत. पण त्यांच्यावर ‘चिरंजीव विजयीभव’ असा मायना आहे. त्या अर्थी तीं शंकराजी राजे ह्यांचे चिरंजीव दुर्गाजी राजे ह्यांच्या नांवचीं असावीत असें सकृददर्शनी दिसून येतें. कारण, दुर्गाजी राजे हे भवानीबाईचे चिरंजीव-ह्मणजे छत्रपति शाहू महाराजांचे भाचे होत. त्या अर्थी त्यांस ‘चिरंजीव विजयीभव’ हें विशेषण बरोबर लागू पडतें. परंतु शंकराजी राजे ह्यांचे बंधु दुर्गाजी राजे व चिरंजीव दुर्गाजी राजे ह्यांच्या कारकीर्दीचा काल बरोबर सिद्ध करण्यासारखे कागद उपलब्ध न झाल्यामुळे, सांपडलेल्या त्रोटक पत्रांचा बरोबर मेळ जमत नाही. तथापि, हीं पत्रे जिज्ञासु वाचकांच्या अवलोकनासाठीं पुढें दिलीं आहेत.

येथें बाईंनींही सांगितलें जे, उत्तर अद्याप आलें नाहीं. बारीक शोध पाहतांही अद्याप आलीं नाहींत. तर्केंकडून वाटतें जे, राजश्री पाटीलबावांकडील लक्ष्मपट्टीचा ऐवज न पावला असेल, ह्मणून यांचाही अनमान असेल कीं कसें नकळे. काल बाई बोलत होती कीं, 'तुकबांकडील वराता एक तेरा हजारांची व एक पांच हजारांची व एक दीड हजारांची अशा आल्या आहेत. त्यांसही ऐवज दिला पाहिजे.' पाहतां तेही इकडील ऐवज ओढीतच आहेत. सरकारच्या ऐवजास त्यांच्या उजूर करितात. सेवेसी श्रुत होय हे विजमि. "

लेखांक ९४. ता. ३० एप्रिल. इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. चैत्र वद्य १४ शके १७०५.

“विज्ञापना:—बातमीचें वर्तमान राजश्री पाटीलबावांच्या लष्करांतून एक गृहस्थाची जासूदजोडी चंद्र ११ जमादिलावली लष्करांतून निघाली, ती चंद्र २२ मिनहूस येथें आली. त्या पत्रीं वर्तमान कीं, पाटीलबावांनीं बावनबुरजी गढी घेऊन, तेथून कूच करून ग्वालेरीस येऊन मोर्चे लाविले. किल्यास पूर्वेकडून मोर्चे लाविले आहेत. तोफांची चादर लावून पन्नास हात सफील पाडून टाकली. वरते किल्यावर पाणी नाहीं. एक बावडी मातबर, पूर्वेस किल्याच्या शहरपन्खांत होती. त्या बावडीचें पाणी वरले लोक पीत होते. तीच सफेल पाडली आहे. त्यामुळें त्या बावडीचें पाणी वरल्या लोकांचें बंद जालें. कोठें कोठें टांक्यास थोडें थोडें आहे, तें गुजरांनीं करितात. किल्यावर पांच सात सावकार मातबर व राजाची राणी अशीं आहेत. आठा पंधरा दिवसां किला हस्तगत होईल ह्मणून लिहिलें होतें, व पाटीलबावांकडील मुत्सदी व कारभारी यांनीं कोणी मामलेदारांपासून अंतस्थ पुष्कळसें घेतलें होतें. तें पर्यायेंकडून मुख्यास कळलें. त्यामुळें मुत्सदी व कारभारी यांचे ठायीं अनास्ता. रुपया जितका घेतला होता तितका माधारी घेऊन, इतराजींत आहेत ह्मणून लिहिलें होतें. हें कलमीं वर्तमान, व श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांकडे पाटीलबावांकडील कारकून गेला आहे. त्या गृहस्थाचें नांव केंसो अनंत. पाटीलबावांनीं सांगितल्याअन्वये कांहीं दादासाहेबांशीं बोलतात. सुरतेजवळ फुलपाड्यावरच दादासाहेब आहेत. कूच करून शिंद्याकडे जाणार. दुसरी बोली परभारें झांशीस जाणार. हें सावकारी वर्तमान. तिसरें वर्तमान कीं, पुण्याहून पाटीलबावांच्या विद्यमानें दादासाहेबांचा तह जाला आहे कीं, झांशी वगैरे बारा लक्षांचा सरजाम द्यावा. दादासाहेबांनीं दंपत्यसहित व अमृतराव व कांहीं त्याजवळ

शागीर्दपेशा आहे त्यासुद्धां झांशीस राहावें. पुण्याहून श्रीमंतांची आज्ञा आली तर शिंदेहोळकरसहित हिंदुस्थानची मोहीमही करावी, नी श्रीमंत बाजीराव साहेबांनीं पुण्यास श्रीमंतांजवळ जावें. बाजीरायांस वधू राजश्री हरिपंततात्यांची कन्या नेमली आहे. श्रीमंतांच्या लग्नाप्रमाणें यांचें लग्न व्हावें. पूर्ववत्प्रमाणें निर्वेध राज्याचा बंदोबस्त व्हावा. असें बाजारी व ब्राह्मणी वर्तमान ऐकिलें. तें सेवेसी श्रुत होय. सत्य मिथ्या देव जाणे. उज्जनीहून एक ब्राह्मण आला. त्यानें आजच घांटावर वर्तमान सांगितलें जें, ग्वालेरीस पाटीलबावांनीं मोर्चे लाविले आहेत. किल्ल्यावर मातशें माणूस व कोणी सावकारही आहेत. परंतु किल्ला जेर आहे. लवकरच हस्तगत होईल. श्रीमंत राजश्री दादामाहेबांकडे केसो अनंत कारकून पाटीलबावांनीं पाठविले आहेत. आधीं दादासाहेब पाटीलबावांकडेस येणार. तदोत्तर पाटीलबावांच्या विद्यमानें कोणीकडे योजना होणें ती होईल. पाटीलबावांच्या विद्यमानें इंग्रजांचा सल्ला पक्का जाहला. इंग्रजांनीं आपल्याकडून भडोच संस्थान पाटीलबावांस दिलें. भडोचेस पाटीलबावांकडील ठाणें उज्जनीहून जाणार. याप्रमाणें त्या भटजीनें वर्तमान सांगितलें. पेडगांवींहून पाटीलबावांची ज्येष्ठ स्त्री उज्जनीस गेली. मर्दान्याच्या घांटावर रेवा उतरली. देवजी गौळी समागमें होते. ते बाईस भेटावयास येथें आले होते. येथून बाईंनीं आपला कारकून ते बाईस बोलावूं पाठविला होता. परंतु ती अस्पर्श जाहली झणून आली नाहीं; परभागें गेली. राजश्री बाजीराव बर्वे यांचीं पत्रें पुण्याहून वे॥ राजश्री गोविंद भटजी निजसुरे यांच्या विद्यमानें पेशजी येथें आलीं होती. तीं त्यास पोंहचाऊन उत्तर घेऊन पाठविलीं होती. त्यावर आठ दहा दिवस जाले. बाजीरायांनीं आपला कारकून येथून पुण्यास रवाना केला आहे. त्यावर अलीकडे पुण्याहून दुसरीं पत्रें भटजींच्या विद्यमानें चंद्र ११ मिनहूर्चीं तेथून डांकेबरोबर रवाना जालीं. तीं चंद्र २० मिनहूस चौ घटका रात्रीं येथें दाखल जालीं. राजश्री त्रिंबकराव त्रिभुवनाथ सबनीस यांनीं सेवकास पत्र लिहिलें होतें जे, हा लखोटा बर्‍यास पावता करून उत्तर घेऊन लवकर डांकेबरोबर पाठवणें. त्याप्रमाणें पत्र लखोटा ते वेळेसच बाजीरायांस पावता केला. त्यांनीं पत्रें वाचून राजश्री गोविंद रघुनाथ गानू यांस दाखविलीं. त्यांचे विद्यमानें बाईस वर्तमान श्रवण केलें. तदोत्तर उत्तरें लिहून लखोटा गोविंद भटजींच्या नांवाचा मजकडे पाठविला. तो लखोटा चंद्र मजकुरीं डांकेवर या पत्रांबरोबरच रवाना चंद्र २६ मिनहूस डांकेवरून चालला. सेवेसी श्रुत होय. दोन लक्षांचा जाबसाल परवा जाला. बाईंनीं उत्तर याप्रमाणें केलें. तो मजकूर केसोपंतांनीं व मीं चंद्र २४ मिनहूस विनंतिपत्रें लिहून कासीदजोडीबरोबर रवाना केली आहेत.

आज डांक चालली झणून तेंही वर्तमान सूचनार्थ सेवेसी लिहिलें असे. डांकेच्या बंदोबस्ताविषयी सरकारचें पत्र बाईस एखादें यावें. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ९५. ता. १४ मे इ. स. १७८३.
श्री. मि. वैशाख शु॥ १३ शके १७०५.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे मेवेसी:—

विनंति सेवक अहिल्याबाई होळकर कृतानेक विज्ञापना. येथील क्षेम स्वामींचे कृपाकटाक्षेंकरून यथास्थित असे. विशेषः छ १५ रबिलावलचें पत्र सादर जालें, तें छ १ रबिलाखरीं प्रविष्ट होऊन बहुत संतोष जाला. सरकारांत लग्नाच्या साहित्याबद्दल राजश्री तुकोजी होळकर यांजकडील सरंजामावर सर्वांप्रमाणें रुपये दोन लक्ष द्यावयाची नेमणूक केली, तो ऐवज मशारनिलहेंनीं तुळांकडून द्यावयाविषयीं पत्र दिलें तें पाठविलें आहे. तर येविषयीं राजश्री केसो कृष्ण व विठ्ठल शामराज तुळांमी बोलतील. त्याप्रमाणें सदरहू ऐवजाची तरतूद करून पाठविणें झणून आज्ञा. ऐमीयासी स्वामींचे लग्नाच्या साहित्याचा ऐवज देणें हे गोष्ट संतोषाचीच आहे. परंतु चिरंजीव राजश्री तुकबांकडील मागील बाकी येणें, त्या ऐवजीं द्यावयाकरितां लिहिलें. त्यास मागील बाकीचा ऐवज माळवे प्रांतीचे महाल-पैकीं वगैरे कोणता राहिला न राहिला, हें सरकारांतही विदितच आहे. येविषयीं चिरंजीवास पत्र लिहून जोडी रवाना केली, त्याचें उत्तर अद्याप आलें नाहीं. सरकारचे जासूदजोडीस येऊन बहुत दिवस जाले. यास्तव त्यांची रवानगी केली आहे. मागाहून चिरंजीवाकडून उत्तर आल्यानंतर उभयतां मशारनिलहेसीं ऐवजाचा जाबमाल बोलण्यांत येईल. मिति वैशाख शुद्ध त्रयोदशी सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ९६. ता. १८ मे इ. स. १७८३.
श्रीगजानन. मि. वैशाख वद्य २ शके १७०५.

“श्रिया विराजित राजमान्य राजश्री तात्या स्वामींचे मेवेसी:—

सेवक विठ्ठल शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १६ जमादिला-खरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून सुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—बहुत दिवस जाहले, आपलें पत्र येत नाहीं. त्यास आह्मांस सर्वांशीं आधार आपल्या पायांचा आहे. तेथें श्रीमंतांजवळ आह्मांविषयीं कोण वारंवार विनंति करितो ?

आपण गरीबनवाज आहेत. येथील वर्तमान:-श्रीमंतांच्या लभोत्साहाची पट्टी दोन लक्ष रुपयांची वरात श्रीमंतांनीं तुकोजीबावांच्या ह्मटल्यावर केली, आणि तुकोजी-बावांनींही बाईस लिहिलें कीं, तिकडे महालचे बाकीचे ऐवजीं दोन लक्ष रुपये देणें. त्यास पाहतां, ऐवज त्यांनीं साराच महालपैकीं उचलला आहे. बाईवर निमित्त्य कीं, बाकीचे ऐवजीं देणें. बाकी नाहींच तेथें त्यांनीं कोणत्या ऐवजीं द्यावा? पाहतां सुरळीतपणें त्यांजकडून नाहीं. बाईवर दुरारोप मात्र ठेवितात. येथून बाईंनीं तुकोजीबावांस पत्र लिहिलें कीं, बाकी कोणती राहिली आहे, तें लिहून पाठवणें; त्यांपैकीं ऐवज देऊं. त्यास आज अडीच महिने जाले, उत्तरही पाठवीत नाहीत; कामीदजोडीही अद्याप येत नाही. आह्मांकडून बाईंनीं श्रीमंतांस लिहिलें कीं, तुकोजीबावा पत्र पाठवीत नाहीत. श्रीमंतांनीं तेथें त्यांस आज्ञापिलें कीं, 'तुम्हीं बाईवर वरात लिहविली. त्यांनीं तुम्हांस पत्र लिहिलें आहे. त्याचें उत्तर कां तुम्हीं बाईस पाठवीत नाहीत?' त्यास तेथें ह्मणतात कीं, बाई-कडेस पत्रें पाठविलीं आहेत. येथें शोध करितां पत्र आलें नाही. जोडीही आली नाही. असा प्रकार तिकडील आहे. त्यांजकडून सुरळीत नाहीं हें आपणही श्रीमंतांस समजाऊन सांगावें. आह्मीही श्रीमंतांस लिहिलें आहे. आपणही सांगावें. येथें त्यांनीं ऐवज तयार करवून ठेवला आहे. परंतु त्यांचें काय पत्र येतें तें पहावें, व सरकारच्याही दुसऱ्या पत्राची मार्गप्रतीक्षा येथें आहे. सरकारचें पत्र सुरळीतपणें ममतापुरस्कर बाईस यावें कीं, माळव्याच्या महालपैकीं पेंस्तर सालचे ऐवजीं दोन लक्ष रुपये देणें, व तुकोजीबावांचेंही पत्र बाईस या अन्वयेच रुबरू घेऊन पाठवावें, ह्मणजे ऐवज येथें घेऊं. पत्रें दोन्हीही माझ्या लखोट्यांस घालून पाठवावीं, ह्मणजे त्या अन्वयेच येथें आह्मांस बोलावयास येईल. मेवेसी श्रुत होय. पहिले बाण पाठविले कपुरा व बाळा कासीदाबरोबर, ते पावले असतील. आतांही सात बाण रामा कासीदाबरोबर पाठविले आहेत. बाण फार चांगले आहेत. त्यांस दही साखर लावून धुवावें. धोतरजोडे वाटेनें निभावत नाहीत. बऱ्हाण-पुराजवळ व औरंगाबादेजवळ चौकीचा उपद्रव फार देतात. यास्तव जासूद आणीत नाहीत. तेथून बंदोबस्त करून पाठवावा, ह्मणजे एक दोन जोड पाठवीन. हे विनंति."

लेखांक ९७. ता. २० मे इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. पैशास वा ४ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १७ जमादिलावलपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुा महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान व श्रीमंतांच्या लग्नपट्टीचे दोन लक्षांचा जावसाल बाईशीं जो जाला तो, पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून छ ११ मिनहूस डांकेबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सेवेसी पावलीं असतील. सांप्रत श्रीमंतांच्या लग्नाचा मजकूर समारंभ फार चांगला जाला. राजश्री बापोजी आनंदराव बाईकडून आहेर घेऊन आले होते, त्यांनींही सांगितला. मींही ऐकिलें वर्तमान निवेदन केलें. वारंवार तोच मजकूर बोलत असतात. बाई बहुत संतोष पावली. बाई बोलली जे, “कैलामवासी श्रीमंत नानासाहेब होते, ते वेळेस कैलामवासी श्रीमंत रावसाहेबांचें लग्न मातबर जालें होतें. परंतु त्यापेक्षां या लग्नाची तरा तरतूद फार चांगली कारभारी याणीं केली. अशा समारंभाच्या कल्पना ऐकिल्यांत आल्या नाहींत. लग्न जालीयावर नवाब पोलादजंग आले. त्यांचे भेजवानीची तरतूद फिरून त्या रंगाप्रमाणेंच करणें प्राप्त जाली. तेंही कोठें व्यंग न दिसतां त्यांच्या व सरकाराच्या स्वरूपाप्रमाणें केली. खर्च फार लागला. लाग्वांचेच जाले. उगेंच शब्दपांडित्य नाहीं.” असें फार संतोषानें बोलली. त्यावरून लग्नपट्टीच्या दो लक्षांविशीं प्रसंगोपात फिरून विनंति केली जे, “खर्च फार जाला आहे. नवाबांनीं व हैदरनाईक याणीं साहित्यें केलीं. येथीलही एवज समयोचित पोंढचे तर फार उपयोगी पडेल. श्रीमंत कारभारी यांसीही बहुत संतोष होईल.” त्यावर बाईच्या बोलण्याचे भाव दृष्टीस आले जे, “हे दोन लक्ष रुपये देणें आह्मांस अति आवश्यक. निश्चयरूप आह्मीं द्यावेच. कां कीं, हे गोष्ट आह्मांस अलभ्य लाभची होय. परंतु तेथून कारभारी याणीं राजश्री तुकोजी हाळकर यांचें पत्र घेऊन आह्मांस पाठविलें. त्यांतील कुन्हा त्यांचे समजल्यांत आली नाहीं. कोणती? ज्या पक्षीं संतोषाचें देणें, त्या पक्षीं बाकीच्या एवजीं देणें ह्मणून किमपि न लिहिते. तेथेंही हेंच लिहिणें होतें जे, श्रीमंतांचा लग्नोत्साह जाला, हा आपणास अति संतोष होय. त्यास माळव्यांतील महालपैकीं पेस्तर मालचे एवजपैकीं दोन लक्ष रुपये द्यावे. इकडे देशचे महालीं एवज द्यावा, तर येथील खर्चाच्या ओढीमुळें न बनलें. यास्तव वडिलीं तिकडील महालपैकीं दोन लक्ष रुपये पाठऊन द्यावे. ऐसें निखालसपणें लिहिलें तर आह्मांसही हा संतोष. एवजाची तरतूद होऊन येती. तस्मात् त्यांच्या चित्तांत निखालसपणें एवज न द्यावा, सरकारचा शब्द आह्मांवर लावावा,

या अर्थी बाकीची कुन्हा त्यांनीं लिहिली. हे कारभारी यांच्या चित्तांत व्यंगोक्तता न समजली. आपली छानदारी दाखऊन दुसऱ्यास बदनाम करावें, हे बालखेळ नारोपतांचे होयेत. हे समजणारामच समजतील. पेशजीं श्रीमंत राजश्री नानांसी विष्णु महोदेव गजरे व तुकबा व नारो गणेश यांणीं वचनप्रमाण दिल्लें कीं, तुमच्या लक्षांत वर्तणूक करूं. त्यावर त्वरितच राजश्री मोरोबादादांच्या मनमंतरांत त्यांजकडून कशी वर्तणूक घडून आली, ते श्रीमंतांच्या ध्यानांत आहेच. त्यांचे वर्तणुकीचे भाव वारंवार दृष्टोत्पत्तींत येत असतां, हरेकविशीं त्यांच्या गोष्टी सालसीच्या पुर्तेंपणें चित्तांत आणून, वारंवार अनेक प्रकारचीं पत्रे आह्मांस येतात, हें आश्चर्य वाटतें. " एसे बोलण्याचे भाव येथील दिसून आले. दुसरें, बाईच्या चित्तांतील खमीर पाहतां दिसून आला कीं, तुकोजीबावांस व नारो गणेश यांस मरदारी दिवाणगिरीचीं वस्त्रे आपण दिल्लीं. त्यावरून श्रीमंतही त्यांजवळून चाकरी घेऊं लागले. तें आह्मांसच प्रतिबंधक जालें. त्यांनीं आह्मांवर बाकीच्या ऐवजीं बरात केली. तस्मात् आम्ही जो खर्च करितों तो गैरवाजवी, नी ते खर्च करितात तो वाजवी ! ऐशा प्रौढतेनें आह्मांस लिहितात. ह्मणून येथील चित्ताची विक्षेपता. आपण कमाविसदार अथवा इजागदार नाहीत कीं या गीतीचीं त्यांचीं पत्रे मान्य करावीं. वरकड त्यांनीं मरळपणें लिहिल्यास येथूनही पेस्तर सालच्या ऐवजीं ऐवजाची मरवराई होऊन येईलमी दिसती. उगीच बाकीची कुन्हा लिहून सरकारकामास हिमका देणें हें त्यांसही योग्य नाही. येरवीं सरकारकामा-विशीं त्यांजकडून स्वच्छता अथवा आपल्या गृहकृत्याविशीं अंतःकरणनिर्मलता असलीया इकोडेही कोणे गोष्टीचा पेंच दिसत नाही. एसे येथील भाषणान्वयें अर्थ ध्यानास आले. श्रीमंत राजश्री दादामाहेब बडोद्यास आले ह्मणून बाजारी वर्तमान. ग्वालेर अद्याप ग्वालीं जाली नाही. राजश्री पाटीलबावांनीं बावनबुरजी गढी घेऊन दुसरे गढीस लागले आहेत ह्मणून साहुकारी वर्तमान. भडोचचा किल्ला पाटीलबावा इंग्रजाजवळ मागतात, ह्मणून यांतच वर्तमान ऐकिलें. परशरामबावा महापुरुष कोंकणस्थ आहेत. ते काशीस जायास येथें आले आहेत. त्यांचे विद्यमानें नारो गणेश यांचें बोलणें अंतस्थ बाईशीं कांहीं आधिक्य करावें. आपल्यास एकलें बोलावेलें तर वचनप्रमाण मातबर. मध्यस्थ या बावांनींच होऊन, त्यांस आंतून बाईच्या पायावर घालावें, असें अनुसंधान बावांनीं लावेल आहे. परंतु बाई ऐकत नाहीत. बाईचें मानस नारोपंत आपल्या कारभारांत किमपि नसावा. तत्रापि, श्रीमंत नानासाहेबांच्या व पाटीलबावांच्या विद्यमानें आपल्या मनोदयानुरूप जें घडणें तें घडावें, असें मानस आहे. तुकोजीबावांस दूर करून दुसरा प्रकार करावा असें किमपि

नाहीं. ये गोष्टीचा अंतर्बाह्य पुर्तेपणें बारीक शोध करायचा तो केला. मुख्य नारो गणेश कारभारांत नसावे. पूर्ववत्प्रमाणें आपले आज्ञेत चालावें. लक्षांपैकीं दोन लक्ष. एक स्वामीचें व एक पाटीलबावांचें. दोन्हीं लक्षें दृढतर पक्कीं राखावीं. कदाचित् पाटीलबावा समयोचित प्राप्तीप्रमाणें कोणीकडेस कल देतील असेंही एकांतीं ह्मणतात. परंतु नाना वचनाचे पक्के आहेत. बोलल्या बोलास त्यांजकडून अंतर होणार नाहीं. असें जाणून, पक्केपणें आपलें लक्ष राखून आहेत. कदाचित् सरकार आले, अगर आणिक कोणी बाईबायको ह्मणून दाबाच्या गोष्टी सांगतील, तर तेंही सहन होणार नाहीं. सुभेदारांपेक्षां अधिक दाब राखून आहेत. जे गोष्ट होणें ते आपला दाब राखूनच व्हावी. इकडील महालच्या ऐवजाविशीं हरघडी पत्रें येतात. ते आपण वाजवीचे रुईनें मान्य करीत नाहीं ह्मणून कांहीं महालास उपद्रव सरकारअनुमते कोणीं केला, तर इकडे पाटीलबावांचें लक्ष पक्केपणें आहेच. उभयतां मिळून यावें. धंद्यासही कदाचित् पाटीलबावा कच्चेपक्के जाले तर आपल्या हातापायांतही कुवत आहे. भोपाळवाले पठाण टिकाइताशीं बेगोख होऊन आले आहेत. त्यांशीं परवा बोलणें चालणें एकांतीं पक्केपणेंच जालें आहे. त्यांचे कविले बंदोबस्त ठेवायास इंदुरांत जागा करून देविली. तीन हजार पठाण लगीं लाऊन ठेविले आहेत. परंतु मुख्यत्वे कायावाचामनें कडून नानासाहेबांचें लक्ष पक्केपणें राखावें. त्यांजकडून उपेक्षाच जाली तर एक दोन वेळां सहन करून, सरकारचा शब्द सरकाराकडे लाऊन, पुढें जें कर्तव्य तें करावें. परंतु केवळ नम्र गोष्ट सांगायचें ध्यान नाहीं. लग्नपट्टीच्या ऐवजाकरितां फार दिवस जाले ह्मणून जासूद रागें भरून बोलला, तितकें सहन जालें नाहीं. मजला एकांतीं बोलावून सांगितलें जे, “आमचे येथें दरबारांत अधिकउण्या गोष्टी कोणीं बोलाव्या नी आम्हीं ऐकून ध्याव्या, असा पथ नाहीं. तुमच्या अंगांनीं जरी ताटून बोलले, तें देखील आत्मांस सहन होणार नाहीं. मग तुम्हीं कशासं बोलावें? असाच श्रीमंत आमचा लाड बाळगीत आले आहेत आणि आत्मांसही त्याशिवाय दुसरें दैवत नाहीं. अतःपर तुम्ही आपल्या जासुदास सांगा, दरबारांत अधिकउणें बोलूं नको. कारकून जाबसाल करितात; आम्ही त्यांशीं बोलतच आहों.” जासुदाचें बोलायाचें कारण काय? आम्ही तुमचे शिलेदार नाहीं. शिपाई आहों. पाहतां असें येथील इंगित आहे. तुकोजीबावांचें सरळपणें बाईस पत्र आलें ह्मणजे पेस्तर सालच्या ऐवजीं साऱ्या महालावर वर्गणी होऊन दोन लक्षांची सरबगई होईल. हें पत्र एकांतीं वाचून ठेवावें. फयश जाल्यानें सेवकाची येथें पत राहाणार नाहीं. हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ९८.

ता. ८ जून इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. ज्येष्ठ शु॥ ८ शके १७०४.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ७ रजवपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथे वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः येथील वर्तमान पेशजी विनंतिपत्री लिहून डांकेवगेवर पत्रे रवाना केली आहेत. सेवेसी पावली असतील. सांप्रतच वर्तमानः ये प्रांतीं मवागांनीं भंवताला उपद्रव फारच दिला आहे. याकरितां दोन तीनशें फौज तयार करून, राजश्री राघो रणमोड सरपागे यांस समागमें देऊन, माळवे प्रांतीं रामपुन्याकडेस पाठविले आहेत. वऱ्हाणपुरीं देवजी गौळी आहेत. त्यांसही वाईनीं लिहिलें जें, “इकडून आम्ही फौज पाठविली आहे. तिकडून तुम्हीही दोन तीनशें लोकांनिशीं येऊन, दोर्हीकडून फौजा घालून रामपुरवाला व काटकटवाला दोही मवागांचें पारिपत्य करणें.” त्यास गौळीमजकुगांनीं पन्नास म्यार व दोन तीनशें पेंढारी पाठविले. ते पेंढारी यांचा मुख्य लुटें लागले. पारिपत्य करणें एकीकडेच राहिलें. तें वर्तमान येथे बाईस कळलें. मग रांगे भरून गौळीमजकुगास पत्र लिहिलें. त्यावर त्यांनीं पेंढारी बोलावून घेतले. पुढे फौज पाठवितात कीं नाहीं, न कळे. राजश्री चिमाजी बुळे झांबवाल्या पाळेगावरागळे होते. त्यांजवर लापा घातला. शें दोनशें माणूस उभयपक्षां टाग जखमी जाहली. परंतु यांनीं जागा सोडली नाहीं. इंदुरीहून थोरली तोफही नेली होती. तोफनें जेर जाले. झांबे सोडून गेले. बुळेमजकुगांनीं झांबे हस्तगत केलें क्षणं वर्तमान आहे. राजश्री पाटीलबावांच्या लष्करांतून खेतमी मावकागचा कामीद चौदा दिवसांचा आला. त्यानें जबानीं वर्तमान सांगितलें जें, “भवालेरीभंवताले पाटीलबावांनीं मोर्चेबंदी केली आहे. किल्याचे पूर्वेस आपण आहेत. किल्याचे शहरपन्थाची दिवाळ पन्नास पाऊणशें हात तोफा लावून ढांमळून दिली आहे. मातवर विहिरीचें पाणी बंद केलें आहे. किल्यावर कोठें कोठें तळीं आहेत, तें पाणी किलेवाले पितात. किल्यावर गोहजवाल्याची राणी आहे, व किलेदार निराळा होता. त्या किलेदाराशीं पाटीलबावांनीं सूत्र लाविलें होतें. त्यांच्या अनुमते किल्ला हस्तगत व्हावा. तों तें वर्तमान ते राणीस कळलें. तिनें तो किलेदार बोलावून तोफेचे तोंडीं देऊन उडविला. किल्याचा बंदोबस्त मुस्तकाम केला. जागां जागां नाकेबंदीचीं माणसें फेरचौक्या ठेवितात. त्यावर दो चौ दिवसांत पाटीलबावा स्वारी करून किल्याकडेस जात होते. तों किल्यावरील गोलंदाजांनीं तोफेचा गोळा डागला. त्या

गोळ्यानें जरदा घोडा ठार जाला. एक दोघें माणसेंही ठार जालीं. फिरून स्वारी डेन्यास आली. खेरखेरात केली. लोकांनीं नजरा केल्या. पाटिलबावां- ग्वालील घोडा पडला किंवा कोतवाल घोडा पडला हें नकळे.” याप्रमाणें वर्तमान कासीदानें जबाबीं सांगितलें. इंग्रजांचा मलाहही पाटीलबावांच्या विद्यमानें होणार म्हणून सांगत होता. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब अद्याप सुरतेजवळीच आहेत. पाटीलबावांकडील कारकून राजश्री केसो अनंत दादासाहेबांकडेस गेले आहेत. त्यांचीं त्यांचीं बोलणीं होऊन कागदपत्रें पाटीलबावांकडेस आलीं आहेत. येथून उत्तरें जातील तेव्हां काय होणें तें होईल. झणून हेंही सावकारी वर्तमान मेवेमी श्रुत होय. राजश्री बाजीराव बर्वे यांच्या बंदोबस्ताविषयी सरकारचीं आज्ञापत्रें बाईस व उभयतां मेवकांमही आलीं. तीं पत्रें पाहून बाईचें पत्र बाईस एकांतीं देऊन बोलणें जाहलें. तें पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलेंच आहे. सरकारचे आज्ञेप्रमाणें त्यांचा बंदोबस्त करावा, येविषयीं दोन चार वेळां बाईशीं बोललों व सरकारच्या पत्राचें उत्तरही मागितलें. ते वेळेस बाई बोलली जे, “मी बाजीरायांस एकांतीं बोलावून विचारितें. कदाचित् त्यांनीं झटलें कीं, आम्हीं कोठें काय वावगीं वर्तणूक केली, ती आमचे आंगीं लावा, तर त्यांचे आंगीं मुद्दा लावावा लागेल.” आम्हीं उत्तर केलें जे, सरकारांत लिहून पाठवूं. तेथें काय अडलें असेल तें आज्ञापत्र पाठवितील. पळेपणें शोध लागल्याशिवाय इतका विस्तार लिहिणार नाहीत. तेथून आज्ञा येईल त्याप्रमाणें उत्तरही करूं. बाई झणाली जे, “आम्हांस तो कांहीं वावगीं वर्तणूक आढळत नाही. बरे. त्यास विचारून तुम्हांशींही बोलूं, व श्रीमंतांच्या पत्राचें उत्तरही देऊं” असें बोलली. त्यावर दुसरे दिवशीं वर्ग्यांस व त्यांचे कारकुनास एकांतीं बोलावून, काय विचारलें असेल तें विचारोत. तदोत्तर तिसरे दिवशीं बाईस विचारिलें. त्यांनीं उत्तर केलें जे, तेथें तो कांहीं अढळत नाही. एक पाटीलबावांकडील पत्रें आलीं होती, तीं त्यांनीं आम्हांस दाखविलीं होती. त्यांचीं उत्तरेंही आम्हींच मांगून आपलें रुबरू लिहून पाठविलीं. वावगीं वर्तणूक पाहिल्यास आम्ही त्यांचा मुलाजा करणार नाहीं असें बोलली, व सरकारच्या पत्राचें उत्तरही याच अन्वये लिहिलें आहे. आम्हांस उभयतां- मही वाचून दाखविलें. त्याजवर विनंति जाली झणजे मागून कासीद- जोडीबरोबर सेवेसी पाठवूं. सरकारच्या लग्नपट्टीच्या दोन लक्षांचा जाबसाल, राजश्री तुकोजी होळकर यांचें पत्र बाईस आलें, त्यांत मजकूर लिहिला आहे कीं, बाईकडील महालांची बाकी त्यांनीं लिहून पाठविली असें ऐकिलें. परंतु

पहिलें बाईचें बोलणें आहे कीं इकडील सारे महालावर तफरीक करून ऐवज वसूल करून देऊं. तेथें सावकारांनीं वगैरे कांहीं बोभाट त्यांनीं सांगितला, तर तेथें श्रीमंतांनीं ऐकूं नये, असें बोलली होती. त्याप्रमाणेंच पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. त्यास तुकोजीबावांचें पत्र बाईस आल्यावर बाई आह्वां उभयतांशीं बोलली जे, “ज्येष्ठ अखेरीं लक्ष रुपये व आषाढ अखेरीं लक्ष रुपये, एकूण दोन लक्षांचा भरणा दों महिन्यांत करून देऊं” असें बोलली. त्याप्रमाणें पेशजीं विनंतिपत्रीं सेवेसी लिहिलें आहे. त्यास, सांप्रत वर्तमान ऐकिल्यांत आलें आहे जे, इकडे तमाम परगण्यांवर लग्नपट्टीची तफरीक करून कमाविसदारांस पत्रें लिहिलीं आहेत. एक कारकून तयार केला आहे. त्यास महालामहालीं पाठवून महालकन्या कमाविसदारांस दाखवून ऐवज त्यांजकडे लागू करावा. त्यांची निशा पक्केपणें करून घ्यावी. मग येथून गुप्तपणें दोन लक्षांच्या हुंड्या करून सरकारांत पाठवाव्या. जरकरितां कमाविसदारांनीं तुकोजीबावांच्या अगर सावकारांच्या पत्राचा उजूर केला, तर त्याप्रमाणेंच सरकारांत लिहून पाठवावें, जे उजूर करितील त्यांजकडून ऐवज तेथें घ्या व्हावा, अमाही मजकूर ऐकिल्यांत आला आहे. कसा परिणाम लागेल तो पहावा. दुसरें वर्तमान डांकेचें—कामीद-जोड्या ये प्रांतीं यांच्या तालुक्यांत जागां जागां आहेत. त्यास गांवोगांव कामीद-जोड्यांस दोघांचें दळण व लाकूडफांटे व रातबिरात माणूस गहादारीस द्यावें, हा दस्तुर कोठेंही आहे. चालतच आहे. येथेंही हे देवितात. परंतु हा देश मवास, जागां जागां भिलांची वस्ती, यामुळें दळाई व लांकडाचे रातबिरात-च्या माणसांचे नित्य येथें बोभाट येतात; यांसीं कटकट करीतच आहे. सांप्रत पर्जन्य-काळ आला. कामिदांस पाणीपावसाचे आसरा पाहिजे. यास्तव कामीद येथें आले कीं, ज्या गांवीं जोडी आहे त्या गांववाल्यांस ताकीद करवून, छपर अगर आसरा कांहीं करून देववा व्हाणून आले. यास्तव बाईकडे जाऊन विनंति ‘केली जे, “हा पर्जन्यकाळ आहे. कासिदांस, गांवगांववाल्यास ताकीद करून, एक एक छपर करून देवावें. इतके दिवस उन्हाळा होता. कशीही गुजराणी केली. आतां आसरा पाहिजे. यास्तव एक एक छपर करून देवावें. आणि दुकानांत गहूं देत नाहीत. कोठें चावडी देऊळ तेथें उतारकन्यांचा उपद्रव. निखालस असलें व्हाणजे. वरें.” व्हाणून बोललों. ते रागें भरली. “कोठवर उपद्रव सोसावे? वरसोंवरीस यांची डांक बसली तर आह्मी कोठवर यांस काय द्यावें? साफ आमच्यानें कांहीं देववत नाहीं. तुम्ही आपल्या धन्यास लिहून पाठवा.” मीं उत्तर केलें जे, “हा धाकटा बोभाट धन्यास काय लिहावा? आपण धनीच येथें आहेत. उभयपक्षां आह्मी चाकर.

इकडील काय सुक्त असुक्त वर्तमान काय येईल, तें आपल्यासच विनंति करावी.” त्यास रागें भरून साफ बोलली जे, “आमच्यानें होत नाहीं. कासीद रोजसुरे खातात. त्यांनीं आपलें करून घ्यावें.” असें बाईंनीं उत्तर केलें. त्यास मीं असें लिहिलें झणून बोभाट लिहिला, असें यांस कळल्यास रागें भरतील. लहान मोठे जाबसालास झटावें लागतें. आधींच तो सेवक यांचे इतराजीत आहे. यास्तव कासिदांनींच बोभाट लिहिला झणून यांस परियायें लिहून डांकेचा बंदोबस्त करावा, झणून युक्तीच्या वाटेनें बाईस आज्ञापत्र यावें. झणजे बंदोबस्त करतील. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति. पाटीलबावांच्या लष्करांतून वाणी आले. त्यांनीं सांगितलें जे, ‘ज्यांस उचापती दिल्या त्यांजकडील पैसा येईना. दुसरें महागाई. वैरण नाही. रुपया फसला ! बैलाम वैरण मिलेना. यास्तव खगबा होऊन निघून आलों. लष्करांत पैसा नाही. धान्य नाही. वैरण नाही. असें संकट आहे ! ग्वालर लवकर येण्याचा रंग दिसत नाहीं झणून आलों’ झणाले. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ९९. ना. १० जून इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. ज्येष्ठ शु। १० शक १७०५.

‘सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ९ रजवपर्यंत स्वाभींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर पत्रें ग्वाना केलीं आहेत. श्रीमंतांच्या लग्नाच्या ऐवजाचा मजकूर बाईंनीं करार केला आहे कीं, ज्येष्ठ अखेरीस लक्ष रुपये व आषाढ अखेरीस लक्ष रुपये, एकूण दोन लक्षांचा भरणा याप्रमाणें करून द्यावा, असें बोलण्यांत आलें. त्याप्रमाणें यांनीं इकडील महालांवर तफरीक करून कमाविसदारांकडे पत्रें पाठविलीं आहेत. तरतूद करितात. राजश्री पाटीलबावांच्या लष्कराचें वर्तमान खेतसी सावकाराचे येथें पंधरा दिवसांचा कासीद लष्करांतून आला. तो जबांनीं सांगत होता जे, “पाटीलबावांनीं ग्वालरीस चहूंकडून मोर्चे लाविले आहेत. किल्याचे वरील शहरपन्हाची दिवाळ पाऊणशें ऐशी हात तोफांनीं ढांसळून दिली आहे. पाण्याची बावडीही उघडी पडली आहे. दोन कीं तीनशें दरवाजेही घेतले आहेत. वरते दोन दरवाजे मुस्तकीम आहेत. किल्लेदारांशीं कांहीं पाटीलबावांनीं सूत्र लाविलें होतें. किल्ला हस्तगत होण्याची गोष्ट मात लागली होती. तें वर्तमान, गोहजवाल्याची राणी किल्यावर आहे, तिजला हें

वर्तमान कळलें. ते समयींच किल्लेदारास आणून तोफेचे तोंडीं देऊन उडवून दिला. पक्षपणें किल्ल्याचा बंदोबस्त केला. तिसरे दिवशीं किल्ल्यावरील शिबंदीच्या मिसळी पालट करितात. किल्ल्यावर पाण्याची दुर्मिळता जाहली आहे. पर्जन्य लवकर न पडला तर पाण्यावांचून घाबरतील. दुसरें वर्तमान, पाटीलबावांची स्वारी किल्ल्याकडे जात होती. त्यास किल्ल्यावर गोलंदाज फिरंगी आहे, त्यानें स्वारीवर गोळा डागला. त्या गोळ्यानें जरदा घोडा ठार जाला. एक दोन मनुष्यही ठार जाले. स्वारी फिरून डेन्यास आली. खेवखेरात केली. घोडा कोतवाल होता की त्याच घोड्यावर पाटीलबावा बसले होते, इतकें ठाऊक नाही” झणाला. याप्रमाणें सावकारी कासिदानें जवानीं वर्तमान सांगितलें. खेतसीचे दुकानीं शोध केला. त्यांनींही सांगितलें जे, कागदपत्रीं वर्तमान कांही नाही. कासीद जवानीं सांगतो. याप्रमाणें ऐकिलें वर्तमान. राजश्री चिमाजी बुळे झाव्यास लागले होते. बाईंनीं इंदुरीहून मातबर तोफ दिली होती. त्या तोफेचें तोंड एक दोन बारांस निघून पडलें, परंतु तोफ बरीच लागू जाली. पाळेगारानें बाहेर निघून यांजवर छापाही घातला. उभयपक्षां दोन अडीचशें माणूस कामास आलें, परंतु खेत सोडलें नाही. त्यास हटवून किल्ल्यांत घातलें. तोफांच्या आवाजानें पाणी किल्ल्यांतील नाबूद जालें व आंतील महालही त्यांचे तोफेच्या गोळ्यानें पडले. खायासही नाही. यामुळें झाबेंची गढी सोडून मवास डोंगरांत निघून गेला. गढी हस्तगत केली झणून वर्तमान ऐकिलें. अद्याप कागदीपत्रीं नाही. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब जेथें आहेत तेथेंच आहेत झणून वर्तमान ऐकितों. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विज्ञापना.”

लेखांक १००. ता. १८ जून २. म. १७८३.

श्रीगजानन. मि. ज्येष्ठ वा ८ शक १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागार्हत चंद्र १७ रजवपर्यंत म्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून कासीदजोडीबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. अलीकडे सरकारचे जामूदजोडीबरोबर श्रीमंतांचे लग्नपट्टीच्या ऐवजाकरितां सरकारचीं पत्रें केसो भिकाजींस व अहल्याबाईंस आलीं जे, तिघां सावकारांस एक लक्ष अठ्याणव हजार एकशें रुपये तेथून हुंड्या करून पुण्यास सावकारांस ऐवज पावता करणें झणून आज्ञापत्रें व सावकाराच्या वराता छ १२ मिनहूस संध्याकाळीं येथें दाखल जाली. ते दिवशीं शुक्रवारची रात्र. त्यावर दोन तीन दिवस बाईस दाखवायास समय

सांपडला नाही. तदोत्तर काल चंद्र १६ रोजीं तृतीय प्रहरीं, केसोपंत व मी उभयतांही सरकारचीं पत्रें व सावकाराच्या वराता घेऊन दरबारास गेलों. दरबार भरला होता. चौ घटकांनीं कांहीं लोक बरखास्त जाले. दिवाण मुत्सद्दी होतेच. ते समयीं सरकारचीं आज्ञापत्रें बाईस दिलीं. राजश्री मुकुंदराव हरी दिवाण यांनीं वाचून दाखविलीं. सावकारांनींही आलाहिदा आपले जासुदाबरोबर पत्रें बाईस पाठविलीं होतीं. तींही दाखविलीं. ऐकून घेतलीं. कांहीं उत्तरें केलीं नाहीं. त्यावर दोन घटका दिवस राहतां दरबार बरखास्त जाला. बाई उठली. ते समयीं केसोपंत बोलले कीं, सरकारचीं पत्रें आमचे जोडीबरोबर आलीं व सावकाराचाही जासूद आला आहे. त्यास बाईंनीं उत्तर केलें जे, सावकाराच्या जासुदास आमचीं व तुमचीं उत्तरें देऊन रवाना करा. ऐवजाचा मजकूर तुझांशीं आम्ही बोललोंच आहों. तुम्ही येथें आहांच. मग जासूद कशास पाहिजे ? इतका जाबसाल जाला. ऐवजाविषयीं बाई पहिलें बोलली आहेत कीं, ज्येष्ठ अखेरीस निमे व आषाढ अखेरीस निमे असा दोन लक्षांचा झाडा करून देऊं. त्यास बाईंनींही येथून साऱ्या महालांवर तफरीक करून वराता व कारकून पाठविला आहे. ज्येष्ठ अखेरीसही दहा बारा दिवस राहिले आहेत. ऐवजाची तोड जशी पडेल त्याप्रमाणें सेवेसी लिहूं. जालें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक १०१.

ना. २७ जून इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. ज्येष्ठ वा १३ शके १७०५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन माथांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ रजवपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनें करून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डाकेंबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सेवेसी पावतील. सांप्रत येथें अधिकोत्तर झटलें तर श्रीमंत गजश्री दादासाहेब परिवारासहित पुण्यास जातात. सोनगडापर्यंत आले आहेत. झणून बाजारी वर्तमान ऐकिल्यांत आलें. गावकाऱ्यांत अगर बाईकडे कागदीपत्रीं वर्तमान नाहीं. आणीकही बारीक शोध करीतच आहें. राजश्री पाटीलबाबा ग्वालेरीसच आहेत. चहूंकडून मोर्चे लाविले आहेत. तोफा लावल्या आहेत. किल्लाही जेर आहे. परंतु अद्याप हस्तगत जाल्याचें वर्तमान आलें नाही. दुसरें, राजश्री बाजीराव बर्वे यांची स्त्री सौभाग्यवती जानकीबाई चंद्र २२ मिनहूस रेवा दक्षिणतीरीं आली. तेच दिवशीं अस्पर्श

जाली. यास्तव चार पांच दिवस तिकडेच होती. चंद्र २६ रोज भृगुवारीं मुहूर्ते-
कडून रेवा उतरून अलीकडेस आली. बाजीराव बर्वे जेथें उतरले आहेत तेथें गेली.”

पैवस्ती चंद्र १८ साबान

लेखांक १०२.

ना. १२ जुलई इ. स. १७८३.

अर्वा समानान -वरावर डाक.

श्रीगजानन.

मि. आपाळ शु॥ १३ शके १७०५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन
साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र ११ साबानपरियंत स्वामींच्या कृपावलो-
कनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान
पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेवगेबर व काशीदजोडीवरोबर पत्रें रवाना केलीं
आहेत. सेवेसी पावलीं अगतील. सांप्रत श्रीमंतांच्या लग्नाचीं वस्त्रें व बहुमान सर-
कारच्या हुजऱ्यावरोबर स्वामींनीं चंद्र १२ रजबीं रवाना केलीं, ते चंद्र ८ साबा-
नीं दो प्रहरां येथें भेवकाजवळ दाखल जालीं. भेवकासही आज्ञापत्रें होतीं. त्यांत
आज्ञा जे, श्रीमंत राजश्री गवसांहव यांचे लग्नाचीं वस्त्रें व बहुमान गंगाजलनिर्मळ
अहल्याबाई होळकर यांस येणेंप्रमाणें:

१ माळ मोत्यांची मोतीं सुमार एकशें अठरा ११८.

४ कापड सणगें:—

१ पातळ जरी पेंठणी

१ व चोळा पेंठणी

२ व शाल फर्द सफेत

४

५

एकूण चार वस्त्रें व एक माळ मोत्यांची पाठविली आहे. पावतीं करून उत्तर
घेऊन पाठवणें ह्मणून आज्ञा. त्यास, पुण्यांत लग्नाचा समारंभ जाला, तो ऐकून
श्रवणद्वारे फारच तृप्तता जाली. सांप्रत उत्साहाचीं वस्त्रें व बहुमान येथें आलीं,
तेही समारंभेंकरूनच पावावीं या अर्थी. राजश्री बाजीराव बर्वे मंडळीसुद्धां
बोलाविले. बाईकडून तबक व परात रुप्याची आणवून, त्यांत वस्त्रें घालून
व पानसुपारी तबकांत घालून, वाजंत्री कर्णेकरी ताफे बोलाऊन सिद्धता केली.
वाड्यांत बाईकडेस सांगून पाठविलें जे. श्रीमंतांकडून वस्त्रें आपल्यास आलीं
आहेत. ते घेऊन येतो. त्यांनींही दरबार करून बसली. ‘या’ ह्मणून सांगून
पाठविलें. पांच घटका दिवस शेष राहातां, समारंभेंकरून वाड्यांत गेलों.

बाईंनींही समारंभ, गृहस्थमंडळी व वाजंत्री हें पाहून बहुत संतोष पावली. मुत्सद्दी वगैरे दरबार भरलाच होता. तबकें बाईपुढें ठेविलीं. सरकारचीं पत्रें हुजऱ्यांनीं पुढें ठेविलीं. तदोत्तर पातळ व चोळी बाईंच्या हातीं दिली. शालजोडी पांघरविली, व मोल्यांची माळही सेवकांनींच बाईंच्या गळां घातली. बहुत संतोषानें वखें बहुमान बाईंनीं घेतला. विडे सर्वीस दिले. बाई बोलली जे, “आह्मांस व सर्व जगतास अलभ्य लाभ, सूर्योदय जाला त्या प्रभूच्या प्रकाशेंकडून सर्वीं सर्वत्र आह्मांस आनंद जाला. हे दिवस दृष्टी पडतील असा कोणासही भ्रंवसा नवता. परंतु कैलासवासी श्रीमंतांच्या पुण्योदयें व जगताच्या भाग्येंकडून जगत्कुटुंबी प्रभु ईश्वरें उत्पन्न केला.” पंडित दोन चार समागमें घेऊन गेलों होतों. ते व सर्व सभामंडळींनीं श्रीमंतांचे गुणानुवाद वर्णन केले. पंडितांनीं आशीर्वादपर स्तुति केली. तदोत्तर बाईंनीं हुजऱ्यास वर्तमान विचारलें. हुजऱ्यांनीं श्रीमंतांच्या शब्दरत्नाचें व सगुणपणाचें वर्णन व स्वामींच्या कर्तृत्वाचा बयान फार केला. बाईस व सर्व मजलसीस आश्चर्य जालें. तदोत्तर राजकी वर्तमान विचारलें. बिदरूर इंग्रजांनीं घेतलें होतें, तें परतून टिपून इंग्रजांचें पारपत्य करून संस्थान हस्तगत केलें. त्यावर इंग्रज मुंबईहून फिरून जमाव करून टिपूर जात होते. ते मधेंच धोलपांनीं समुद्रांत पारपत्य करून जाहजासुद्धां सरदार धरले. इंग्रज शरण आले. अमें बहुत वर्तमान सांगितलें. चार घटकांपर्यंत वर्तमान ऐकत बसली होती. फारच संतोष पावली. तदोत्तर संध्येचा समय होत आला ह्मणून विडे देऊन विदा केलें. याप्रमाणें श्रीमंतांच्या पुण्यप्रतापेंकरून समारंभ येथें जाला. सेवेसी श्रुत होय. बाईंच्या लेकीस व नातांस दोन पोशाग आणीक असते ह्मणजे बरें होतें. धन्याची मर्जी ! राजकी वर्तमानः श्रीमंत राजश्री दादासाहेब कोंडाईबारीच्या घांटावर दहिवलीम आलें ह्मणून बाजारी वर्तमान. दादासाहेबांस घेऊन येयाम चौघे सरदार पाठविले ह्मणून स्वामींनीं बाईस व सेवकास पत्रें डांकेबगेबर पाठविलीं होती. तें पावती करून बाईचें उत्तर घेऊन सेवेसी पाठविले आहेत. हुजऱ्याचीही आठा चौ दिवसां रवानगी करतील, तेव्हां वखें बहुमान पावल्याचीं उत्तरे घेऊन सेवेसी पाठऊं. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान कोणी गृहस्थाचे येथें विसां दिवसांचीं पत्रें आलीं. त्यांत मजकूर होता जे, “उरंबवीकडून पायवाट किल्यावर जायाची जाली आहे, व किल्याच्या शहरपन्ढ्याच्या मुढोली ढांसळल्या. हळा कराया-जोगें जालें आहे. किल्लेवालेही गिराणीस आले आहेत. दिल्लीवाला अमदानी नजीब-खानाचा चेला तो दिल्लीस आहे. परंतु त्यानें कोणी मातबर माणूस पाटीलबावांकडेस पाठविला आहे, तोही जवळ आला आहे. त्याचेही भेटीस जाणार. पाटीलबावांची

स्त्री उज्जनीहून गेली, तेही आषाढ शुद्ध ५ पोंहचणार होती. यांची भेट घेतल्यावर त्या भल्या माणसाच्या भेटीस जाणार. किल्यावर हल्ला करायचीही मसलत आहे. याप्रमाणे वर्तमान होतें. व्यंकटरमण शास्त्री यांस देवाज्ञा जाली. हें वर्तमान पूर्वी डाकेबरोबर सेवेसी लिहिलें होतें. त्यास समाधान नव्हतें. तेव्हां बाईंनीं दोनशें रुपये औषधउपायास दिले होते. कियेसाठीं तीनशें रुपये दिले. तेरावे दिवशीं त्यांच्या घरास जाऊन मुलास वस्त्रशेला एक दिले. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब पिंपळनेरास आले, ह्मणोन आजच मावकारी वर्तमान आलें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १०३. ता. २४ जुलई इ. स. १७८३.

पो चंद्र ३ रमजान अवां.

श्रीगजानन.

मि. आषाढ वा ११ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन माष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २३ साबानपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मु॥ महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डाकेबरोबर दोन तीन विनंतिपत्रे सेवेसी पाठविलीं. पावलीं असतील. सरकारचीं वस्त्रे लक्षांचीं हुजरे घेऊन आले होते, तीं आज्ञेप्रमाणे बाईस पावतीं करून वर्तमान पेशजीं लिहिलेंच होतें. मागाहून हुजऱ्यांचीही बाईंनीं रवानगी केली. चंद्र १८ मिनहूस हुजरे येथून रवाना केले. इकडे पर्जन्य आर्द्रा पुनर्वसूपासून फार लागला आहे. रेवेस पाणी फार आलें आहे. तीन चार दिवस नावा बंद होत्या. आतां चालतात. श्रीमंतांच्या लग्नपट्टीचा ऐवज दोन लक्ष रुपये येणें त्याविषयीं वरात येतांच बाईस दाखविली. तो पर्याय पेशजीं लिहिलाच आहे. तदोत्तर राजश्री तुकोजीबावांचें पत्र आल्यावर, बाईंनीं एकांतीं मी व केसो भिकाजी उभयतांनीं सरकारचीं पत्रे दाखवून, ऐवज लवकर द्यावा ह्मणून बोललों. त्यास बाईंनीं उत्तर केलें जे, निमे ज्येष्ठ अखेरीं, निमे आषाढ अखेरीस देऊं. आम्ही विनंति केली जें, याप्रमाणेंच आम्ही श्रीमंतांस लिहितों. (लिहा) ह्मणून बोलली. त्यावर मध्येही एकदोन वेळां बाईंशीं खरें केलें जे, आपण आज्ञा केली ज्येष्ठ अखेर व आषाढ अखेर. त्याप्रमाणेंच श्रीमंतांस आम्ही लिहिलें आहे. (बरें) ह्मणाली. ज्येष्ठ अखेरीस ऐवजाविषयीं हटकलें. ते वेळेस बोलली जें, ‘वराता महालोंमहालीं गेल्या आहेत, ऐवज आला ह्मणजे देऊं.’ आम्ही विनंति केली-जे, आपण आज्ञा केली होती ज्येष्ठ अखेर व आषाढ अखेर. त्या वेळेस बोलली जें, ‘आम्ही असा करार नाहीं केला.’ खरें खोटें करावें, तर थोर मनुष्य. त्यांतही मर्जी

ऐतिहासिक टिपणें.

सलाह जाणून, तुह्मांस हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. त्यास, राजश्री बाजीराव गोविंद यांचे विचारें नवाबाशीं बोलणें. आपली मसलत होत असल्यास दहा पंधरा लक्ष रुपये पाठवून देऊं ह्मणून नवाबांनीं हजूर पेशजीं लिहिलें आहे. त्याचें स्मरण नवाबास देऊन एवज घेऊन जरूर पाठवणें. नवाब थोर सरदार आहेत. आपलें लिहिलें कमी पडूं देणार नाहीत. रुपये खामखा देतीलच. तुह्मीं कारस्थानें करून एवज घेऊन पाठवणें. न देत असें दिसून आल्यास, सनदाही द्यावयाच्या कबूल करणें. परंतु एवज अगोघर निशा पाडून घेणें. उत्तम पक्ष पंधरा लक्ष रुपये, मध्यम पक्ष बारा लक्ष रुपये, कनिष्ठ पक्ष आठ लक्ष रुपये निदानीं, रोख घेऊन मग सनदा देणें. मसलतींत अंग्रजांचे हुकुमाविसीं गुंता राहिला नाही. खातरखा हुकूम आला. विलायतेहून ठपका बंगालकरांस आला. त्याजवरून ते शुद्धीवर येऊन, त्यांनींच हुकूम सरकारकुमकेंविषयीं मुंबईकर जनरल कोशलास पाठविला व पांच पलटणें खुषकीनें रवाना केलीं. ते काल्पीस येऊन पोहचलीं. मदराजेस ताकीद पाठविली. तेथून पलटणें दर्याचे मार्गें रवाना जालीं. तीं आठ दिवसांत येऊन पोहचतील, व बंगालकरांनीं हजूर पत्र व पाहिजे ते कुमक देतो, आपले कामास अंतर करीत नाही, या मजकुराचें पत्र पाठविलें. त्याची नकल पाठविली आहे. तें नवाबास दाखविणें. इंग्रजी जमियत व सरंजाम श्रीकृपेंकरून पोक्तच प्राप्त जाहला. पुढें बारभाई व निजामअल्लीखान मिळून दुप्पट जाले तरी पर्वा धरीत नाही. थोडे मेहेनतीनें पारिपत्य करूं. एवजाचें काम नवाबाजवळून करून पाठवणें. चार पक्ष लिहिले आहेत. तेथील कारस्थानीचा डौल पाहून, साधतां साधतील ते साधून, पैका नवाबा-कडून घेऊन हजूर पाठवणें आणि सनदा मग देणें. जाणिजे. छ १७ रबिलावल आज्ञा प्रमाण.”

५ शाहू महाराजांची इनामदारांस ताकीद.

सातारा जिल्ह्यांत तारळें ह्मणून एक गांव आहे. हा गांव महाराष्ट्रांतील प्राचीन व प्रतिष्ठित महाडीक ह्या घराण्याकडे इनाम आहे. ह्या महाडीक मंडळी-पैकीं शंकराजी राजे महाडीक हे छत्रपति शाहू महाराजांचे मेहुणे होत. शाहू महाराजांची बहीण भवानीबाई त्यांस दिली होती. त्यांनीं आपल्या नात्याच्या जोरावर, तारळ्याच्या रयतेवर वसुलाच्या कामीं अधिक सक्ती केली, व तीस फार हारण केलें. तेव्हां छत्रपति शाहू महाराज ह्यांच्याकडे सर्व रयत फिर्याद गेली, आणि तिनें महाडीक राजे ह्यांच्या विरुद्ध तक्रार केली. शाहू महाराज ह्यांनीं आपले प्रतिनिधि श्रीनिवास परशुराम ह्यांस आज्ञा करवून, शंकराजी राजे महाडीक ह्यांस एक सणसणीत ताकीदपत्र पाठविलें, व प्रजेवर जुलूम करूं नये ह्मणून सक्त हुकूम केला. हें पत्र वाचलें ह्मणजे मराठीशाहीमध्ये कोणी इनामदारानें

२ ऐ. टि. भाग २

आपल्या प्रजेवर जुलूम केला, तर त्याबद्दल कशी दाद लागत असे, तें दिसून येतें. प्रतिनिधींच्या पत्रांतील 'ऐसा वतनदारीचा पेशा नर्मदेपासून रामेश्वरपर्यंत नाही.' 'रयत चोराची नव्हे.' वगैरे वाक्यें वाचण्यासारखी आहेत. शाहू महाराजांच्या प्रत्यक्ष मेहुण्यास लिहिलेलें हें पत्र आहे, ही विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

[किरकोळ]

श्री.

“राजश्री शंकराजी राजे महाडकी गोसावी यांस”:-

सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्नेहांकित श्रीनिवास परशुराम प्रतिनिधी आशीर्वाद. येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें. विशेष:-तारले महालचे रयता हुजूर आले. त्यांनीं विनंति राजश्री स्वामीसंनिध केली कीं, “जुजवी रयत महालामध्ये राहिलों आहों: त्यास आपल्यास राहवत नाही. आपल्यास निरोप देणें. शेतें पेरलीं आहेत ते मळून आणावीं. आजिवरी कोणाचा बोभाट सांगितला नाही. ज्या गांवीं चारशें पांचशें दस्त देत होतो, ते चांथाई दस्तावर आले. महाल खराब पडला. जुजवी घरखाद व वतन हणून राहिलों. कोणे गांवीं चार पांच खादये आहेत. तेही आतां रहावत नाही. निरोप देणें. जाऊं.” हणऊन विनंति केली. त्यावरून गांवचा हिशेब आणविला. मनास आणितां नाडगौडकीस हक्क हुजूरून रुपये ऐन दस्तास तीन व इनाम खेरीज इनाम दर चावरी अव्वल दुमसीम प्रतीचे एक बिघा याप्रमाणें नाडगौडकीस, व सरदेशमुखी दहा रुपये ऐन दस्तास चावरी दोन बिघे याप्रमाणें, तुझांस जेव्हां राजपत्रें करून वतन दिल्लें, ते समर्थी येणेंप्रमाणें करून हक्क इनाम दिला. त्याचे वार मजमू सुरनिसीकडे आहे. आणि तुझी दरसदे नाडगौडकी साडेबारा, व सरदेशमुखी साडेबारा, याखेरीज टाणेपट्टी रुपया बिघा व पावलेपट्टी पावला, एकूण सव्वा रुपया बिघा, त्याचा वसूल नक्त हिशेब पहातां जितका दिवाणचा नक्त गल्ला वसूल, त्यास तुमचा नक्तच तितका वसूल इनाम चावरी नाडगौडकी सरदेशमुखी तीन बिघे. त्यास ज्या गांवीं जितुके अव्वल भात शेतें व पाणियाखालील जमिनी तितुक्या मन मानेसे इनाम आपला हणून त्याचा वसूल तुझी नेतां. मोईन काय, त्यास ध्यावी काय, (हे) बाबीं चित्तांत अर्थ आणिला नाही; व दिवाणांतून मोजून इनाम ध्यावा तेंही नाही. दिवाणचे रयताचे जमीन तुझी घेतल्या आहां. ऐसा वतनदारीचा पेशा नर्मदेपासून रामेश्वरपर्यंत नाही. मुन्याचे गांव, सवंगई कोणे रीतीची? मोईन राजश्री स्वामींनीं करून दिली आहे काय आणि ध्यावें काय? हा अर्थ किमपि चित्तांत न आणितां, महाल धुळीस मिळविला. ऐशियास हे गोष्ट, तुझी वतनदार, तुझांस उचित नाही. आझींही अजीवर चालडकल केली कीं, तुझी रयतेचा अर्थ चित्तांत आणाल. परंतु दिवसेंदिवस महाल खराब पडत चालिलेस. रयत चोराची नव्हे. महाल राजश्री स्वामींचा खालसा आहे. आझांस महालचा ऐवज भरून द्यावा लागतो. सालोसाल नुकसान तुझांमुळें येतें. हें कांहीं राजश्री मजरा देत नाही. जमिनी रयतेचे हातून नाडगौडकी सरदेशमुखी हणून

वसूल नेतां. चावरी तीन विधाहून जाजती खालशाचा ऐवज तुझी नेतां, त्याचा ऐवज तुझाकडे येणें, त्याचेही अजीवर रमात केली. याउपरी राजश्री स्वामींनीं तुझांस राजपत्रें सादर केलीं आहेत. तें प्रमाणें तुझी नाडगौडकी दोन रुपये ऐन दस्तास दरसदे नक्त गळा दिवाणशिरस्त्याप्रमाणें व इनाम दोन विघे ती प्रतीचे प्रमाणें, इनाम सरदेशमुखी दहा रुपये नक्त गळा तहप्रमाणें, व चावरी इनाम दोन विघे प्रमाणें घेणें. जाजती एक रुपया व जमीन ध्याल तरी ध्यावया प्रयोजन नाही. राजपत्र अमान्य करून रयत नागवाल, तरी महाल अगदीं खराब पडेल. महालचें दुर्निमित्त तुझांवर येईल. महालच पुन्हां वसतो ऐसा अर्थ नाही. रयत एक राहणार नाही. याउपरी राजश्रीचे आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करणें असली, तरी सातारा कराड नाडगौडकी सरदेशमुखी वतनदार खातात, त्याप्रमाणें तुझी खाणें. चित्तास नये आणि महाल खराबच करणें असलीया, तैसेंच रयतेस सांगणें. तदनु रूप राजश्रीस विनंति करणें केली जाईल. बहुत काय लिहिणें? चंद्र १५ सफर. धनगर महालचाही तह दोन रुपये नाडगौडकी दहा रुपये सरदेशमुखी याबद्दल घेणें. जाजती तगादा न लावणें. बहुत काय लिहिणें. [मोर्तब.]”

६ नादिरशाहाची दिल्लीवरील स्वारी.

नादिरशाहानें दिल्लीवर स्वारी केली, त्या वेळीं दिल्लीहून दररोजच्या हकीकतीचीं बातमीपत्रें शाहू राजास व पेशव्यांस येत असत. हीं पत्रें अतिशय महत्त्वाचीं व मनोरंजक असलीं पाहिजेत. ह्या पत्रांपैकीं एक पत्र आझांस उपलब्ध झालें आहे. तें येथें सादर करितों. ह्या पत्रामध्यें छ. २० पासून छ. २७ पर्यंतची आठ दिवसांची हकीकत आहे. अर्थात् ही हकीकत विश्वसनीय असली पाहिजे.

“नकल वरकाय दरबार नादरशाहा.—मु॥ दिल्ली. माहे जिल्हेज.

छ. २० रोज.—निजामनमुल्लूक यास पुत्र जाला. घरच्या मुत्सद्यांनीं घरांतच नजर गुजरानली. नौबत वाजविली नाही. कलम १.

छ. २१ रोज बुधवार:—नादरशाहा चार घटिका दिवस आलियावरी गुलाली-वागचा तमाशा पाहायास चालले. ते समयीं सरबिलंदखानास बोलावून शिरपाव दिल्ला, आणि बोलिले कीं, ‘तुझीं गुजराथीचीं सुभेदारी केली आहे. त्यास जयसिंग वगैरे अमिरांनीं पेशकशी दिल्ली आहे, तें प्रमाणें देणें. नाहीतर नतिजा पावाल.’ कलम १.

निजामनमुल्लूकांनीं पादशाहास अर्ज केला कीं, ‘गनीम मराठे नर्मदा उतरून माळव्यांत फौज आली. तुझीं ह्मणाल कीं आपणास खबर न केली.’ त्यावरी त्यांनीं उत्तर दिल्लें कीं, ‘तुमचा लेक त्याचा हरोल आहे.’ त्याउपरी निजामांनीं अर्ज केला

की, 'त्यांचे कैदेत आहे. त्यानें पुढें घालून आणिले असेल तर आपणास दखल नाही.' मग त्याउपरी त्याणीं आज्ञा केली की, 'मन्हाळ्यांसीं सलूख करा.' त्याउपरी त्याणीं उत्तर दिव्हें की, 'पादशाहा गेल्याखेरीज होत नाही.' कलम १.

जमाखर्च दखनचे तयार होऊन नजर गुजरानली. जमाखर्च पाहिले, आणि बोलिले की, मोघम लिहिलें आहे; समजत नाही. तर तपशीलवार लेहून समजावणें. अर्ज पोहचला की, तमाम कागद जळून गेलें. आणिक हुकूम जाला की, कागद कित्येक असतील ते आणून हिशेब तयार करून समजावणें. कलम १.

अर्जहुकूम जाला की, असफज्या निजामनमुल्लूख व कमरदीखान वगैरे कोणी पालखींत व हत्तीवर स्वार न होय. घोडेवर स्वार होत जावें. कलम १.

जानाखान फौजदार पाा जालिंधर यास सिरपाव देऊन रवाना केला. कलम १.

केसोराव वगैरे हरकारांपासून पसतीस हजार रुपये नजर घेतली. कलम १.

तपशील.

१४००० केशवराव

८००० भगवतीदास

४००० प्रचित्राव व भास्करराव

७००० शंकरराव

२००० आनंदराव कलम १.

मलकत जमानी याची लेक तयार करून माहयारखान (?) वजिरास दिली व चार घडी रोज आलियावरी किह्यांतून स्वार होऊन गुलाबी बागामध्ये गेले. तमाम रोज बागामध्ये राहून चार घडी रात जालियावरी आले. कलम १.

जव्हाहेर सरकारांतील * * * सरकारांत जस झालें होतें. त्यापैकी पांच शेर ठेविलें. बाकी जव्हाहेर दिलें. कलम १.

मालियत निजामनमुलकाच्या मुत्सदियाची लिहिविली आहे. पुढें काय होईल तें पाहावें. कलम १. पुरवणी चंद्र २२.

अर्जामुल्लाखान यास हुकूम केला की, निजामनमुल्लूख याच्या मुत्सद्याची वगैरे मालियत सब लेहून आणवणें. तेव्हां निजामनमुल्लूकांनीं आपणाकडील काशीमखान व सैद सरीफखान व लुतफुल्लाखान मोसवीखान व पेशकारास समजाविलें की, जाऊन लेहून देणें. खानमशारनिव्हेस सांगून पाठविलें की, मुत्सद्दी आपलें मानणार नाहीत. पेरसान हाल आहेत. आपल्या घरांत काय निघालें तें त्याजवळ असेल. त्यावरी त्यांनीं आपली हकीकत लेहून दिव्ही. कलम १.

चंद्र २२ रोज.

दोन घटिका दिवस आलियावरी अवघे अमीर व मुत्सद्दी दिवाण आमखासांत हजीर होऊन, मुजरा माहायारखानास वजीर करीत व सारी हकीकत त्यास जाहीर करावी. मंग माहायारखानानें पातशाहास जाऊन मुजरा करावा. सर्व हकीकत

जाहीर करावी. आणि तो आलियावरी वरकड मुत्सद्दी यांनीं जाऊन पातशाहास मुजरा करून हकीकत सांगावी. कलम १.

हुकूम जाला कीं, पांच हजार खार निजामनमुलक व दोन हजार खार अजी-मुल्लाखान यांची निगादास्त करीत. हुकमाप्रमाणें निगादास्त करितात. कलम १.

सरबिलंदखानानें अर्ज केला कीं, मालियत कमरदाखानाची जप्त जाली आहे. परंतु खजाना पुरला आहे, तो बहुत आहे. झाडा घेतला पाहिजे. तेव्हां आजिमुला-खानास हुकूम जाला कीं, 'झाडा घेणें.' मशारनिव्हेनें अर्ज केला, 'आपणास उजूर नाहीं. सरदारी आपण राखितों.' ज्यानें अर्ज केला, त्यालाच हुकूम होय जे, झाडा घे. कलम १.

अर्ज आला जे, जयसिंग सवाई तीस कोस आपलें स्थळ सोडून पुढें आला. बाजीराव मराठाही सत्तर हजार स्वारांनशीं सवाई जयसिंगाच्या मुलकांत पोहचला. कलम १.

निजामनमुल्लास हुकूम जाला कीं, दोनशें जोडी संदूख खजानासाठीं दरकार आहे; तर आपल्या खजानांतून देणें. अर्ज केला कीं, एकशें संदूख मन्हामत तयार आहेत. बाकी तुटले फाटले आहेत. तेही हजर आहेत. घेऊन जावें. कलम १.

एक हत्ती व तीन घोडे काशीमखानाचे जप्त केले. कलम १.

हाजी फोलाद कोतवाल यांस शिरपाव देऊन फर्माविलें कीं, शहरची रयत धास्ती-मुल्लें गेली आहे. त्यास कौल देऊन ये तें करणें. कोणास आजार लागों न देणें. कोणी आजार देईल त्यास ताकीद करणें. कलम १.

चंद्र २३ रोज.

मिरजा महमदशा यांनीं सांगून नादिरशाहास पाठविलें कीं, माल अमीरखान बहादर, व महमद इसातखा बहादर व खानदौरा व रोज अफजलखा याचा माल जप्त जाला आहे. तो माफ करावा. त्यानें माफ केला. कलम १.

शहरांत खबर आहे कीं, नादिरशाहानें महजर बमोर्तव तयार केलें कीं, आपल्या वतनांतून दिल्लीची पातशाही घ्यायासाठीं खंदाराम आलों. खंदार घेतलें. तेथून पातशाहास एलची महमदशाहास पाठविली. त्यांनीं जबाब न पाठविला. तेथून काब-लास आलों.....किल्लेदारास धरून कैद केलें. आणि पठाण खोऱ्यांत होते, त्यांसीं युद्ध करून पेशावरास आलों. नासरखान काबुलचा मुभा राहात होता. त्यास धरलें. त्याउपरी लाहुरास आलों. जकीरियाखान लाहुरचा मुभा त्यास धरिलें. तेथून महमदशाहासीं युद्धप्रसंग होऊन, पादशाहास कैद केलें. दिल्लीची पादशाही घेतली. त्यावर येथील रयतेनें हरामजादी केली. तेव्हां लाख सात हजार माणूस मारलें गेलें. त्यास आपण सर्वत्रास सज्या दिल्या. त्या आपले सर्वत्रास केलें. पुढें पातशाही महमदशाहास देऊन आपल्या मुलकास जावें, आपल्या आज्ञेत राहावें, इतकें बोलिला. तें महजरांत लेहून, महमदशाहाची वगैरे त्याच्या अमिराची

मोहर करविली. आणि खबर आहे की, चंद्र २७ जिल्हेजीं अगर पहिले मोहर कूच करून जाणार आहे. त्यावर काय करील हें कळेंना. कलम १. (वीं)

तयारी नादरशाहाची होती आहे. कुल फौज शालिमार बाग येथें जमा होती, आहे. कलम १. १.

चंद्र २४ रोज.

नवाब निजामनमुल्लख यांणी आपल्या फौजेपैकी तीनशें खार ठेवावे. बाकी दू करावे. कलम १.

पातशाहास अर्ज जाला की, मन्हाटे व जयसिंग सवाई देखील यांनीं एकलास करून तख्ताजवळ येऊन हंगामा करावा. हुकूम जाला की, सज्या पावतील. कलम १.

दखनच्या शिरस्त्या हिशेबाच्या कागदाबद्दल काशिमखान यास ताकीद केली की, लोंकर तयार करून आणून नजर गुजराना. १.

खबर आहे की, सरबिलंदखानास आकबराबादेचो मुभेदारी देऊन रवाना करावें. परंतु अद्यापि शिरपाव जाला नाही. १.

महमद कामबक्ष याची लेक नादिरशाहाच्या लेकास सोयरीक केली. कलम १.

नादरशाहास अर्ज पोहचली की, टंकसाळ बंद आहे. त्यास फर्माविलें की, शिक्षा करून नजर गुजरा. हुकूम जाला की, शिक्षा उत्तम जाला नाही. उत्तम करून शिक्षा जारी करणें. कलम १.

चंद्र २५ रोज पुरवणी:—

नादरशाहास अर्ज पोहचली की, बारा कोस गार्दनवाई. शहरा जिरायत रयतेनें पेरली आहे. फौजेची कही जाऊन त्यास कापून आणिते. यामुळें सरकारनुकसान व रयत बेदील होती. तेव्हां दोनशें अखार तयार करून ताकिदीस पाठविले की, कोणास आजार न देणें. मुल्लख न लुटणें. जे कोणी गेले होत, त्यांचे नाक, कान, हात कापले. कलम १.

चंद्र २५ रोज.

दो घडी दिवस आलियावरी आवघे अमीर जमा होऊन माहायारखान वजीर यास मुजरा आधीं केला. एक प्रहर दोन घडी दिवस आल्यावरी माहायारखान पातशाहापासीं जाऊन, दोन प्रहरपर्यंत बसोन, जावसाल करून आला. हुकूम जाला की, आवघे मुत्सद्दी व अमीर आमचा मुजरा करोन, भाई मिरजा महमदशाहा पातशाहा यास मुजरा करीत जाणें. आजी जाऊन मुजरात. त्यावरी रुकसत होऊन निजामन-मुल्लख व कमरुद्दीखान व अर्जीमुल्लाखान वहादर व सरबिलंदखा व अमीरखा व महमद इसारखा व महमद मोहीखा व शेख अबदुल्ला व नागरमल व कृपाराम व जुगलकिसोर व हफीजुद्दीखान व महमद सैदखान व गाजदीखान वगैरे महमदशाहापासीं जाऊन मुजरा करून अर्ज केला की, नादरशाहाचे फर्माविल्यावरून मुजन्यास आलों. जाब सांगितलें की, बरें केलें. कलम १.

निजामनमुल्लाकाच्या मुत्सद्याची मालियत जप्त केली होती, त्यास त्याची हलाखी र देखोन माफ केली. कलम १.

सुभानराव वकील त्याजपासून एक लाख पंचवीस हजार रुपये घेतले. आणिक रु लाख रुपये देणें, एतें नादरशाहा द्वाणतो. कलम १.

अजीमुल्लाखान व सरविलंदखान यांनीं शहराची खानेसुमारी करून दर असामीस हा रुपये पंधरा रुपये लाविले. ऐशामुळें तसदी रयतेस फार जाली. हे खबर नादरशाहास कळली. नादरशाहानीं फर्माविलें कीं, कोणीं मांगितलें होतें कीं, गरीब गुरिबास तसदी देऊं नयेंसं करावें. आह्मी तों फकीर नव्हे. कोणी मातबर असेल तर त्याचा पैसा व गहणा असेल, त्यापैकी एक हिस्सा त्यास देऊन, बाकी तीन हिस्से सरकारदाखल करणें. कलम १.

पुरवणी चंद्र २५ रोजः—

नादरशाहा बोलिले कीं, आपण इलायतेस जाऊं. बलख व बुखारा व कामगर व काबूल व लाहोर व हिंदुस्थान आपले समशेरीच्या कुबतेनं घेतलें. परंतु भाई मिरजा महमदशा यांनीं बहूत आपणास रजावंद राखिले. त्यास त्यापासून आपण कांहीं घ्यावें ऐसें नाहीं. हा तख्ताचा खावंद आहे. आह्मी महमदशाहाम ऐसें लेखतो कीं, मीर तैमूर याचे जागां लेखतो. संपूर्ण मुल्लूक जो घेतला आहे, तो लेखीं करून सरंजाम करितों. आतां भाई मिरजा महमदशाहा तख्तावरी कायम करून विलायतेस जातो. तयारी कृचाची आहे. कलम १.

महमद मोहीखान यास पाठविलें कीं, बंगाल्याचा खजाना घेऊन येणें. कलम १.

नादरशाहाची तजवीज जाली आहे कीं, लग्नाचा सरंजाम पानशाहाचा लेक काम-बक्षाचा करितात. कलम १.

चंद्र २६ रोजः—

निजामनमुल्ला व कमरुद्दीखान व सर विलंदखान यांस हुकूम जाला कीं, जें कांहीं फर्माविलें आहे, ते सितावीं सरंजाम करणें. चंद्र २९ रोज वृहस्पतिवारपर्यंत तुमचा आहे. शुक्रवार आपला आहे. मग हुकूम जाला कीं, शहरांत धांडोरा पिठणें. एक प्रहर चार घडी दिवस आलियावरी अवघे माणूस जितके शहरांत आहे, तितके बाहेर निघेत. त्यावरून कळतें कीं, खजाना शहरांतून लंकरांत जातो. कलम १.

नादरशाहाची फौज रसदेवहल मौजे मेरठ अठरा कोस शहरांतून आहे. तेशें जाट व रजपूत व आहेर व रांगडे चाळीस हजार जमा होऊन फौजेसी युद्ध केलें. तीनशें स्वार मारिले. बाकी फौज पळून दिल्लीस आली. हे खबर नादरशाहास पोहचली. मग नादरशाहानें पंधरा हजार स्वार त्याजवरी पाठविले. कसबा लुटून ताराज करणें. त्यास मारणें. कलम १.

चंद्र २७ रोज:-

शहरच्या माणसांस धांडोरा पिटून ताकीद जाली होती. त्यास आणून खजाना वी
ओझी त्यांच्या डोईवर देऊन, सालेमार् बाग आहे तेथे घेऊन गेले. खबर आहे होती,
चंद्र २९ जिल्हेजी अगर पहिले मोहरमी कूच होईल. परंतु इतवार येत नाही. कलम १.
येणेप्रमाणे कलमें.

७ मस्तानीचे पत्र.

मस्तानीच्या नादान बाजीराव अगदी बहकून गेले. त्या वेळीं नानासाहेब व
चिमाजीआपा ह्यांनीं तिला बाजीरावापासून दूर करून, तिला राजवाड्यामध्ये तिच्या
महालामध्ये बंदोबस्तांत ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला. रात्री तिनें पळून जाऊं नये
ह्मणून राजवाड्यासभोवतीं चौक्या बसविल्या. ह्या प्रसंगीं मस्तानीनें आपला
साळसूदपणा दाखविण्यासाठीं पुढील पत्र नानासाहेबांस लिहिलें आहे. तें वाच-
ण्यासारखें आहे:-

श्री.

“सेवेसी विज्ञापना:-साहेबीं रात्रीस वाडियाभंवल्या चवक्या बसावयासी आज्ञा केली
आहे, कीं हे पळून जातील, तरी जाऊं न द्यावी. तरी साहेबांस पुसत्यावांचून जाऊं हें
होणें नाही. एशास साहेबांस वसवास असेल कीं रावसाहेब यांसी चोरून नेतील,
अथवा रात्रीं दिवसां हर तजविजीनें जातील. ऐसे कितेक गोष्टीनें खतराच असेल, तरी
आज्ञा होईल तर वाडियांतील दाहा बायका जेथें निजत असतील, त्यांत निजावयासी
तेथेंच येत जाईन. यासी साहेब धणी आहेत. जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं.
हे तसलिमात.”

८ फड.

पेशव्यांच्या फडणिशी कचेरींत, बाजीराव रघुनाथाच्या कारकीर्दीच्या अव-
लीस, १५०० पंधराशें कारकून होते. ह्या कचेरीस फड असें ह्मणत. कामांत
हुशारी दाखवून योग्यता मिळविण्याचें ठिकाण हेंच होतें. कारकुनांची वर्गवारी
अशी:- (१) निसबत हुजुरदसर ३०० तीनशें. (२) निसबत खासगीवाले १००.
(३) निसबत तोफखाना १००. (४) निसबत पुणें सुभा १००. (५) निसबत
पागा ६००. (६) निसबत हशमनीस ५०, निसबत गाडदी ५०, निसबत शिले-
दार २००. एकूण १५००.

आजपर्यंत न निघालेली, अगदी नवीन कल्पना,

सुवर्णमाला.

आपल्या आस, इष्ट व प्रियजनांस भेट पाठविण्याची उत्तम स

विजयादशमीच्या मंगलप्रसंगी आपल्याचीं पानें सुवर्ण म्हणून देण्याचा सांप्रत आपा प्रघात आहे. ह्या प्रसंगी खरोखर सुवर्णयुक्त असें सचित्र व सुंदर पुस्तक सुवर्ण म्हणून देण्याचा प्रघात सुरू केला, तर त्याचा उपयोग अधिक होईल. पाश्चात्य देशांत ख्रिस्तमस नवीन वर्षाचीं काढें, त्यांत एखादा सर्वमान्य ग्रंथांतला उतारा दिलेली अथवा केवळ शुभेच्छा प्रदर्शक अशीं, आसद्दष्टांनीं व प्रियजनांनीं एकमेकांस पाठविण्याची चाल सुप्रसिद्धच आहे या पाश्चात्य चालीस अनुसरून आपणही आपल्यामध्ये दसऱ्याचे व इतर सणांचे प्रसंगी पौराणिक देखाव्यांचे चित्रांनीं व साधुसत्पुरुषांच्या बोधामृतांनीं युक्त लहान लहान पुस्तकें एकमेकांस नजर केल्यास सामाजिक प्रेम व दळणवळण सर्व जातींमध्ये जास्त वाढून, खेरीज लोकांमध्ये धर्माविषयी, पुराणांविषयी व साधुसत्पुरुषांविषयीही प्रेम जास्त उत्पन्न होईल. इत्यादि हेतूंनी प्रेरित होऊन आम्ही खाली लिहिलेल्या सणांकरितां, त्या त्या सणापूर्वीं सुमारे पंधरा दिवस आगाऊ, “सुवर्णमाला” ह्या नांवानें दरसाल, सचित्र, सुंदर मोहोरंदार ग्लेज्ड, फाईन आर्ट पेपरावर छापलेलीं, नऊ पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे.

१ दसरा. २ दिवाळी. ३ महाशिवरात्र. ४ होळीपौर्णिमा. ५ गुडीपाडवा. ६ रामनवमी. ७ नारळीपौर्णिमा. ८ जन्माष्टमी. ९ गणेशचतुर्थी.

ह्या “सुवर्णमालेस” गेल्या विजयादशमीपासूनच सुरुवात झाली आहे. प्रथमांक “सुवर्णरज” अथवा “विजयादशमीचें सोनें” हा गेल्या दसऱ्याचे पूर्वीं सुमारे आठ दिवस बाहेर पडला आहे. त्यांत चित्रे आलीं आहेत तीः—

१ आश्विन मास (एका जुन्या ऐतिहासिक चित्रसंग्रहापैकी). २ नवरात्रहोम (पौराणिक). ३ शमीपूजन (महाभारत-विराटपर्वानें आधारें). ४ श्रीमद्भगवद्गीता. ५ ध्रुवतप (पौराणिक). ६ बुद्धत्याग (अजिंठा येथील प्रसिद्ध लेण्यापैकी), वंगरे.

दुसरा अंक “दीपावली” हाही तयार झाला आहे. यांत चित्रे आहेत तीः—१ कार्तिक मास (एका जुन्या ऐतिहासिक चित्रसंग्रहापैकी). २ श्रीविष्णु, ३ लक्ष्मीपूजन, ४ अभयंगस्नान, ५ बलिप्रतिपदा, (पौराणिक). ६ नूतनसंवत्सरजन्म, ७ भाऊबीज (पौराणिक). वंगरे.

येणेप्रमाणें पौराणिक व धार्मिक देखाव्यांचीं चित्रे येऊन खेरीज इतर चित्रेही येतील; व त्यांत संस्कृत, हिंदी, गुजराती व मराठी भाषांतून सर्वमान्य साधुसंतांची बोधामृतवचनें ग्रथित केली जातील. दर पुस्तकांत हाफ्टोन प्रोसेसनें तयार केलेल्या फोटोशिकी ब्लॉक्सचीं एकंदर बारा ते चौदा चित्रे येतील. पुस्तकें अंतर्बाह्य मनोवेषक करण्याबद्दल हरप्रयत्न केला जाईल.

एकमेकांस पुस्तकें नजर करण्यास सांपडावी, म्हणून पुस्तकांची किंमत फारच माफक ठेविली आहे. एका प्रतीस चार आणे व न्ही. पी. आणि ट. ख. दोन आणे वेगळा पडेल, मालाचे नऊ पुस्तकांच्या गटांस आगाऊ किंमत ट. ख. सह रु. २.

पुस्तकांच्या मागण्या अगर पत्रव्यवहार खालील पत्त्यावर इंग्रजीत अथवा बालवेषीत करावा.

रा० रा० सेक्रेटरी, नि. शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी, फोर्ट, मुंब. ४

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.] आक्टोबर १९०९. [अंक ३ रा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी. ...	५-२०
२ ऐतिहासिक स्फुट लेख. ...	१-८
३ महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रे. ...	२०९-२२४
४ ऐतिहासिक टिपणें. ...	१३ - २०

चित्रें—१ राजपुत्र फत्तामग भोमलं. २ श्रीरामदासस्वामी आणि शिवाजी महाराज.

मुंबई येथें

तुकागम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापम्बान्यांत
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

विक्रीस तयार.

सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य.

हा निबंध

रा. रा. विनायक कोंडदेव ओक ह्यांनीं लिहून, गेल्या महिन्यांत बडोद्यास भरलेल्या साहित्यसंमेलनास सादर केला. त्या संबंधानें, श्रीमंत महाराज सरकार सयाजीराव गायकवाड ह्यांच्या एडिकांगनीं, रा. ओक ह्यांस आक्टोबरच्या २१ व्या तारखेस असें लिहिलें आहे कीं, H. H. The Maharaja-sahib Gaekwar has read your सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य with much interest. He liked your attempt and again some of the views that you have in the book are identical with His Highness's. ह्मणजे हा निबंध महाराजांस एकंदरीनें फार आवडला आहे. निबंधाचें मोठें भाग्य आहे.

किंमत ४ आणे, डांकहांशील १ आणा.

तुकाराम जावजी,

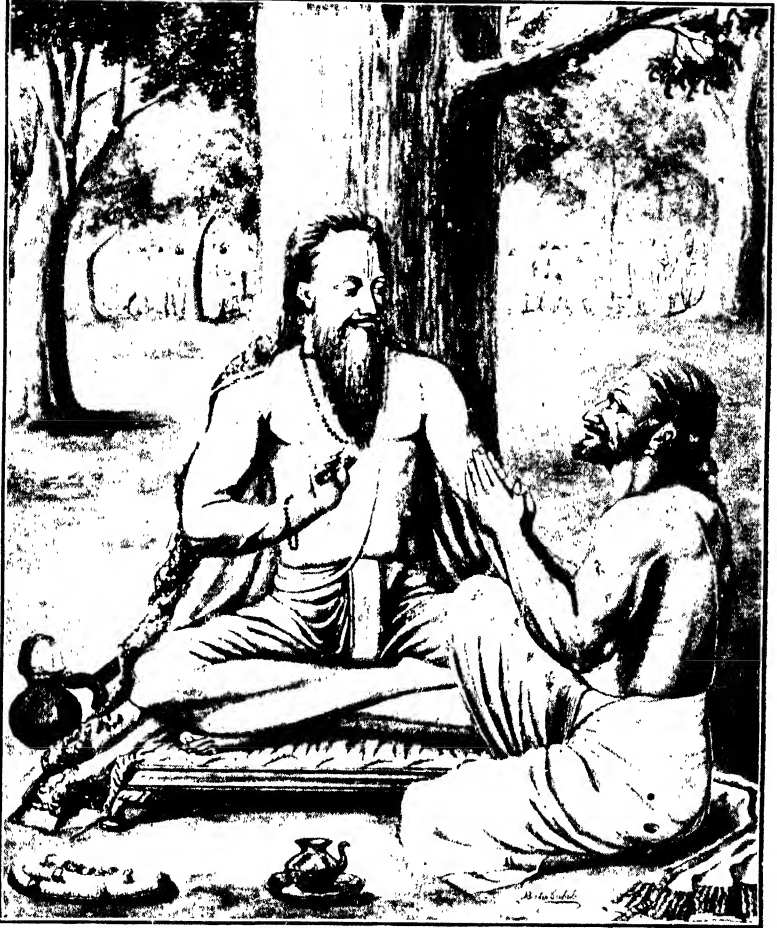
निर्णयसागर छापखान्याचे मालक, मुंबई.

४. शाहू महाराजांचा राजपुत्र:-फत्तेसिंग भोंसले.

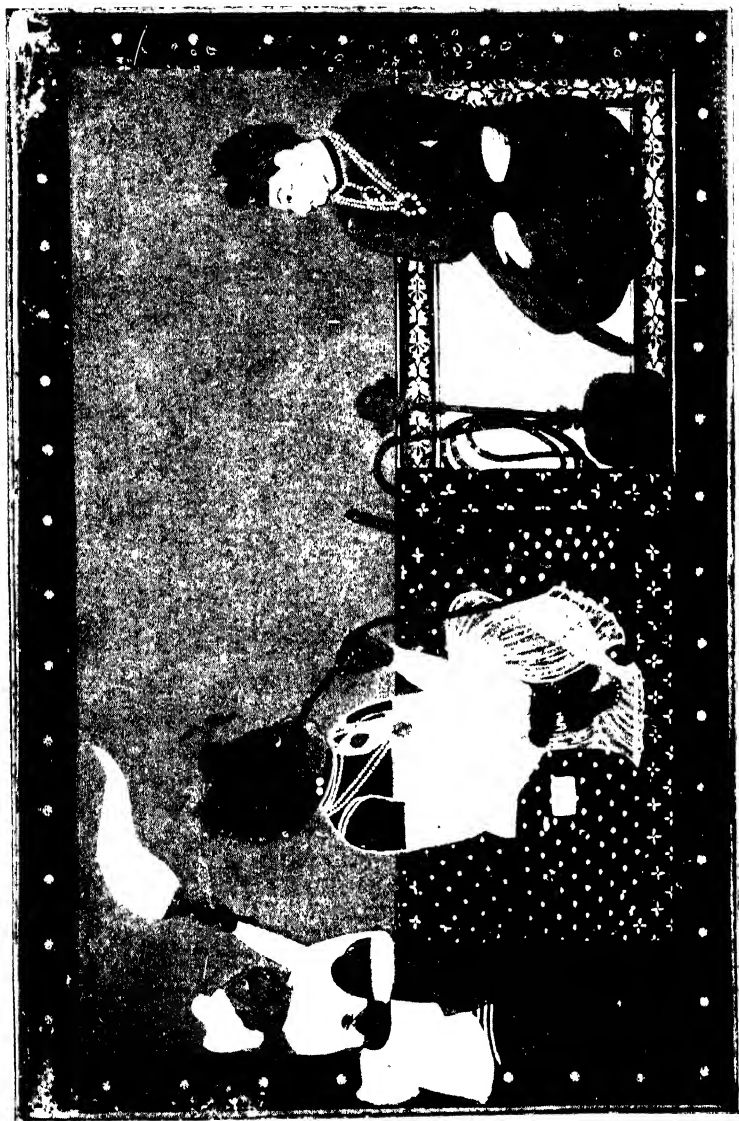
मराठ्यांच्या जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये 'राजपुत्र' हें संदिग्ध नांव आढळतें. त्याचा अर्थ इंग्रजींतील Prince ह्या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणें आहे. 'राजपुत्र' हा किताब मराठी राज्यामध्ये फक्त फत्तेसिंग भोंसले ह्याच पुरुषास होता. तेव्हां शाहू महाराजांच्या कारकीर्दीतील पत्रव्यवहारामध्ये जेथें जेथें 'राजपुत्र' असें नांव येईल, तेथें तें फत्तेसिंग भोंसले ह्याचें विशेषण समजावें. 'राजपुत्र' हा बहुमानाचा किताब, शाहू महाराजांनीं फत्तेसिंग भोंसले ह्यांस दिला असून, तो एका सनदेत नमूद केलेला आहे.

फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर ह्यांचें चरित्र फार मनोरंजक व महत्त्वाचें आहे. त्यांच्या भाग्योदयाचा वृत्तांत तर फारच चमत्कारिक आहे. श्रीछत्रपति शाहू महाराज हे इ. स. १७०७ मध्ये मोंगलांच्या कैदेतून मुक्त होऊन ज्या वेळीं दक्षिणेंत आले, त्या वेळीं त्यांच्या प्रवासामध्ये, पारद पगगणे शिवणें (शिवरी जि० औरंगाबाद) येथील सयाजी लोखंडे नामक पाटलानें, सुरळीतपणें, शाहू महाराजांस रुजू न होतां, मोंगलाईतफेंने गांव भांडविला. त्याची व शाहू महाराजांची चांगली चकमक उडाली. शाहू महाराजांनीं पारद गांवच्या गढीवर हल्ला करून, गांव मारून फत्ता केला. ह्या झुंजामध्ये लोखंडे पाटील रणांगणीं पडले, व गांवचा सत्यनाश झाला. त्या प्रसंगीं सयाजी पाटलाची स्त्री आपलें लहान अर्भक घेऊन गर्दीमध्ये शाहू महाराजांच्या पालखीजवळ गेली, व आपलें बालक त्यांच्या पायावर घालून, अत्यंत करुणस्वरानें महाराजांस झणाली कीं, "या बालकास वांचवावें. अन्यायी होते ते मारले गेले. हें मूल आपणास वाहिलें आहे." शाहू महाराज अत्यंत दयाळू अंतःकरणाचे असल्यामुळें त्यांना त्याची दया येऊन त्यांनीं त्याचा स्वीकार केला. झुंजामध्ये फत्ते झाली झणून ह्या बालकाचें नांव त्यांनीं फत्तेसिंग ठेविलें, व त्याचा प्रतिपाळ करून त्यास अक्कलकोटची जहागीर दिली; व मराठ्यांच्या उंच कुलांत समाविष्ट करून, त्यास 'राजपुत्र' अशी संज्ञा दिली. शाहू महाराजांच्या सर्व कागदपत्रांमध्ये फत्तेसिंग भोंसले ह्यांस "चिरंजीव" असेंच अपत्यवाचक विशेषण लाविलेलें आहे. हे फत्तेसिंग भोंसले मराठ्यांच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहेत.

शाहू महाराजांनीं फत्तेसिंग भोंसले ह्यांच्या भावास पारद हा गांव इ.स. १७१५ चे सुमारास इनःम करून दिला. तेथील पाटील लोखंडे ह्या आडनांवानेच प्रसिद्ध आहेत. पारद गांवची जी सनद आहे, तिच्यामध्ये 'तुमचे बाप व भाऊ मोंगलाईतफेंने लढत असतां मृत्यु पावले. तुमच्यावर कसाला पडला, ह्याकरितां स्वामींनीं

श्री रामदासस्वामी आणि शिवाजीमहाराज.

राजपत्र फलैमिग भौसले.

फौजेचे बेजमीस व खर्चास चालावे. तुम्ही फौज घेऊन (ठेवून ?) त्यांत राज्यसाधनाचे उद्योग करावे. कलम १.

तुम्हांपाशीं दरकदार व कारखानदार सर्व हुजुरून नेमून दिले आहेत. त्यांजपासून काम घ्यावें. ज्यांची त्यांनीं (चाकरी) करून अमावें. कलम १.

मदहूंप्रमाणें चार कलमें केलीं असत. जाणीजे. याप्रमाणें स्वामींनीं तुम्हांस कुलांत घेऊन राजपुत्र केलें. “आज पा॥ महाल, गांव सरंजाम दिले व सरंजामी सरदार नि॥ दिले. तर परगणे अकलकोट इनाम खानें. फौजेचा सरंजाम व व सरंजामी सरदार दिले, त्याप्रमाणें, राज्यपदामुद होतील ते तुम्हांकडे अकसई चालवितील. तुम्हीं त्याजपाशीं राहून राज्यसाधन सेवा करणें. आशीर्वाद.” (मोर्तब.)

फत्तेसिंग भोंसले ह्यानें शाहू महाराज मृत्यु पावल्यानंतर उदाम होऊन अकलकोट येथेंच वाम केला. ह्याचा व बाळाजी बाजीरावाचा पुढें घेवनाव झाला होता अमें दिमतें. हा इ. स. १७६० मध्ये मृत्यु पावला.

५. श्रीगमदास व शिवाजी महाराज.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व शिवाजी महाराज ह्यांची भेट केव्हां झाली. हा अद्यापि वादग्रस्त प्रश्न आहे व त्याबद्दल ऐतिहासिक चर्चा चालू आहे. रा. राजवाडे ह्यांनीं शिवाजी राजांची भेट, शके १५७१ वैशाख शुद्ध ९ रोज गुरुवारी झाली, अमें प्रसिद्ध केलें आहे (म. इ. सा. खं. ४). कोणी ह्मणतात, रामदासस्वामींची व शिवाजीची भेट शके १५८० मध्ये झाली. धुळ्याचे रा. चांदोरकर लिहितात कीं, ती शके १५९४ मध्ये झाली. शेवटच्या गृहस्थांच्या लेखाचा आधार घेऊन, ‘छत्रपति शिवाजी महाराज ह्यांचें चरित्र’ ह्या पुस्तकाच्या कर्त्यानें, “शिवाजी महाराजांच्या राज्यसंस्थापनाच्या यशाचे अंशभाक् रामदासस्वामी विलकूल ठरत नाहींत” असा निर्णय केलेला आहे. परंतु खरा इतिहास अगदीं वेगळा आहे. शिवाजी महाराज ह्यांची व स्वामींची भेट शके १५७१ वैशाख शुद्ध ९ रोजी झाली. स्वामींनीं महाराजांस अनुग्रह दिला. महाराजांची स्वामींच्या ठिकाणीं परम भक्ति जडून, त्यांनीं शके १५७२ विकृतिनाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस ह्मणजे श्रीरामचंद्राचे जन्मनवमीचे उत्सवाचे प्रथम दिवशीं, आपण व आपले नौकर ह्यांनीं उत्सवाचीं कामें वांटून घेतलीं. पुढें तो रिवाज तसाच चालू

* शेवटचीं वाक्यें खुद्द शाहू महाराजांच्या हातचीं आहेत.

राहिला. महाराजांस राज्यवैभव प्राप्त झालें, आणि ते शके १५९६ आनंद-संवत्सरे ज्येष्ठ शुद्ध १३ रोजी राज्याभिषिक्त झाले. त्या वेळीं त्यांनीं कानुजाबता करून अष्टप्रधानांकडे जशीं राज्याचीं कामें नेमून दिलीं, त्याप्रमाणें स्वामींच्या श्रीरामचंद्राच्या वार्षिक उत्सवाचीं कामें नेमून दिलीं. तीं सातारचें राज्य होतें तोंपर्यंत चालत होती.

शके १६०२ मध्ये श्रीरामचंद्राच्या उत्सवाचीं कामें शिवाजी महाराज व त्यांचे अष्टप्रधान ह्यांच्याकडे कशीं नेमलीं गेलीं होती, त्याची यादी आह्मांस उपलब्ध झाली आहे. ती पाहिली क्षणजे श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व छत्रपति शिवाजी महाराज आणि त्यांचे अष्टप्रधान ह्यांचा भक्तिसंबंध कशा प्रकारचा होता, तें चांगलें दिसून येतें. शिवाजी महाराजांच्या ह्या अद्वितीय भक्तीचें खरें रहस्य कळण्यास त्यांचें व स्वामींचें खरें अंतरंग समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, व तत्प्रीत्यर्थ तत्कालीन जुने अम्सल कागदपत्र पाहिले पाहिजेत. एरव्ही तें समजणें शक्य नाहीं. समर्थ व महाराज ह्या उभयतांचीं अंतःकरणें एकरूप झालेलीं होती. तेथें द्विधाभाव बिलकूल नव्हता, हें पूर्ण लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे.

यादी.

“१ मोरोपंत पिंगळे पंतप्रधान हे कीर्तनाची समाप्ति जाल्यावर खिरापत वांटावी, आणि.....कागभारी घेऊन वांटावी.

१ रामचंद्रपंत आमाल्य यांनीं ब्राह्मणभोजनसमयीं पूजा करावी, उदक सोडावें, सभेचे समयीं बैठक करावी. श्रीचे सेवेचे कामगार, शागिर्दपेशा यांचा अधिकारही त्यांकडे. राजश्रींनीं मोर्चल श्रीवर धरिलें असतां, उद्धव गोसावी, कल्याण गोसावी नसल्यास, यांहीं दुसरें मोर्चल डावे बाजूस धरावें.

१ आणाजी दत्तो सचीव पंत यांनीं भोजनसमयीं दक्षणा वांटावी. भोजनानंतर उच्छिष्टें काढून स्थलशुद्धि करावी. आर्तीधूपार्तीसमयीं श्रीकडील चोपऱा शहापूर-कर साटे पाटील यांस बोलाऊन म्हारीची व छबिन्याची तयारी करवावी.

१ दत्तोपंत मंत्री यांनीं कीर्तनांत बुक्का लावावा. पाकशाळेची तयारी करावी. कोंडोपंत निसवत मंत्री यांनीं कोठींतून साहित्य आणून पाकशाळेकडे द्यावें. नेहमीं श्रीजवळ राहून दिनचर्येचा वांका होईल तो राजश्रीस ल्याहावे.

१ जनार्दनपंत हणमंते सुमंत पंत यांनीं भोजनोत्तर ब्राह्मणांस विडे द्यावे. कीर्तनाची बैठक सभेची करावी.

१ बाळाजी पंडित न्यायाधीश यांनीं प्रयोजनांत पाण्याचा अधिकार व पाकशाळेचा सडासंमार्जनाचा अधिकार त्यांचेकडे.

१ रघुनाथराव पंडित छंदोगामात्य यांनीं, श्रीचे उत्साहांत शिष्टमंडळी संभावित येतील त्यांचा परामर्श करावा. दक्षणा, रवानगी, सत्कार करणे तो मठाचे कारभारी यांचे विद्यमाने करावा.

१ हंसाजीराव मोहिते सेनापति यांनीं आर्तीचे छविन्यांत, सिंहासनाच्या काठ्या व छत्रे चामरें घेणार अधिकारी यांस आणवून, काठी ज्याची त्याजपाशीं देऊन, छविना जालियावर जतनेस ठेवावी. कीर्तनांत उजवे बाजूस उभें राहून पंगवा घेऊन वारा घालावा. डावे बाजूस प्रतापजी गुजर सरनोबत यांनीं पंगवा घेऊन वारा घालावा.

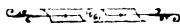
१ पोतनीस यांनीं श्रीस, जवाहीर, पोशाख, वगैरे जिन्नस, फळफळावळसुद्धां आणून देत जावे.

१ वाळोबा भाऊ चिटणीस यांनीं, मठाचे कारभारी वगैरे यांस घेऊन संस्थान-प्रकर्णी व उत्साहप्रकर्णी जमाखर्चाची व्यवस्था करून, बोभाट पडूं देऊं नये. आज्ञेप्रमाणें काम पाहावें.

१ राजश्रींनीं आपल्याकडे काम नेमून घेतलें: सडासंमार्जन जातीनिशीं घालणें. सर्व अधिकारी सेवेचे नेमिलेले त्यांची चौकशी पाहून, तोफखान्याचा व फरास-खान्याचा वगैरे बंदोबस्त करून, छविन्याचे मागे सर्वत्रांस घेऊन चालावें. कीर्तनांत गोसावी यांचे मागे उभें असावें. अगर स्वामी संभंत बैसले असतां मोर्चल घेऊन उभें राहावें. रथ उत्साहाचे समयी, श्री रथावर जातेवेळें राजश्रींनीं आपली स्वारी दरोबस्त तयार करून, पालखीच्या मूर्ती बैसवून, पालखीस खांद्या शहापूरकर यांनीं पुढें द्यावा. राजश्रींनीं मागे खांद्या द्यावा. रथावर श्रीरघुपति बैसल्यावर, राजश्रींनीं रथापुढें सोन्याची काठी घेऊन उजवे बाजूस चालावें. डावे बाजूस आमाल्य यांनीं काठी घेऊन चालावें. उभयतांचे मध्यें शहापूरकर साठे यांनीं क्रांती घेऊन चालावें. श्रीरघुपतीची स्वारी माघारी येतां शिराळकर यांनीं पालखींत मूर्ती बैसवाव्या. पुढें पालखीस खांद्या राजश्रींनीं द्यावा. मागे शिराळकर यांनीं द्यावा. देवालयंत श्री आल्यावर लळीत करावें. प्रसाद-समयी हिंदुस्थानी पद करुणापर शिवबांनीं केलें आहे, तें क्षणत असावें.”

५ ५ ५

६ मुसलमान झालेल्या हिंदूस पुनः जातींत घेतल्याचें उदाहरण.

फलटणचे निंबाळकर घराण्यापैकीं बजाजीनाईक निंबाळकर ह्यांस विजापुरच्या बादशाहानें मुसलमान केलें होतें. परंतु, शिवाजी महाराजांच्या मातुश्री जिजाबाई

माहेब ह्यांनीं त्यांस श्रीशिंगणापूर शंभुमहादेव येथें नेऊन, प्रायश्चित्त देऊन पुनः महाराष्ट्रधर्मांत घेतलें. व शिवाजी महाराजांनीं पुढें त्यांचा मुलगा महादजी ह्यास आपली कन्या सख्वाई अर्पण केली. ही गोष्ट प्रसिद्ध आहेच.* त्याचप्रमाणें जुलमांनं व बळजबरीनें मुसलमानांनीं अष्टविलेल्या हिंदूंन पुनः हिंदु जातींत घेतल्याचीं कांहीं उदाहरणें इतिहासांत आढळून येतात. त्यांपैकीं शाहू महाराजांच्या कांकीर्दीतींत एक उदाहरण येथें देतां.

नगर जिल्ह्यामध्ये चांभारगोंदें ह्मणून एक परगणा आहे. त्यापैकीं कमवे जिंती येथील चौगुला पुताजी बिन मुधोजी बांडघर हा, दावलजी मोमवंशी ह्मणून जो मराठ्यांवर प्रसिद्ध सरदार होता, त्याच्या सैन्यामध्ये नौकर होता. दावलजी मोमवंशी ह्यानें इ. स. १७१६ चे सुमारास सुरत प्रांतावर स्वारी केली, त्या वेळीं तो मोंगलांस हस्तगत झाला. मोंगलांनीं त्यांस अष्ट करून वर्ष सवावर्ष आपल्या नौकरीमध्ये ठेविलें. पुढें बाळाजी विश्वनाथ पेशवे हे दिहीहून परत आले. त्या वेळीं हा युक्तीनें मोंगलांच्या लष्करांतून पळून येऊन मराठ्यांच्या लष्करांत सामील झाला, व नेतर आपल्या गांवीं गेला. तेथें आल्यानंतर त्यानें सर्व गोतास, आपणामुसलमानांनीं बळजबरीनें अष्ट केल्याचा वृत्तांत श्रुत केला. तेव्हां जिंती, चांभारगोंदें, हिंमणी, दिवेगव्हाण, गेटफळ, भांबोरे वगैरे ठिकाणच्या मोकदमांनीं व समस्त गोतांनीं मिळून शाहू महाराजांकडे अजे केला व झालेला वृत्तांत विदित केला. तेव्हां शाहू महाराजांनीं सर्व हकीकत मनास आणून. सर्व ठिकाणच्या मोकदमांस व वतनदारांस अशीं आज्ञापत्रे पाठविली कीं. "पुताजी मजकूर याजवर मोंगलानें बलात्कार करून अष्ट केलें. हे कांहीं आपले भंतोपें अष्ट जाहला नाही. याकरितां यास गोतामध्ये घ्यावयाची आज्ञा केली आहे. तरी, तुझी समस्त गोत मिळोन, शाखा-प्रमाणें शुद्ध करून, गोतामध्ये घेणें, आणि पूर्ववत् वर्तन करणें." हें आज्ञापत्र छ १४ जिल्हाद इमने अशीन मया व अलफ ह्या तारखेचें अमून शाहू महाराजांच्या रोजनिशीमध्ये नमूद आहे.

* मुसलमानी अमदानीतील मराठे सरदार. पृष्ठ ३७.

७. शिवाजी महाराजांचे पहिले पेशवे शामराज पंडित रांझेकर.

शिवाजी महाराज छत्रपति यांचे मावळे फौजेंत, मोमे खोऱ्याचे मालजी काऊ प्रभु, व गोजाजी सोन प्रभु, व जानोजी वैज प्रभु, भानजी अनंत प्रभु देशपांडे, व मुठखोऱ्याचे विसाजी बाळ (बल्लाल) प्रभु व मोनाजी बापूजी प्रभु व एकोजी प्रभु व आत्माजी रूपाजी प्रभु वगैरे देशपांडे हे सरदार होते. शिवाजी महाराजांनीं शामराज निळकंठ रांझेकर संमत हिवरे श्रीनागेश यांम पेशवाईचा अधिकार दिला. या कारणानें युद्धाचे कामीं कांहीं दिवस पेशवे यांचे हाताखालीं बरील सरदारांस काम करावें लागे. तेव्हां शामराजपंतानें, वर निर्दिष्ट केलेंल देशपांडे यांचा अनेक प्रकारें छळ करून व त्यांम अनेक प्रकारें धाकडप घालून, बलात्कारानें मोमेखोऱ्याक देशपांडे यांकडून त्यांचे सात गांवचे गांवकुलकर्ण इ. स. १६५२ शके १५७४ चंदननाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध ५ शुक्रवार रोजी खरेदी घेतलें. आणि तसेंच मुठखोऱ्याक देशपांडे यांकडून त्यांचे वतनांतील सात गांवचीं गांवकुलकर्ण इ. स. १६५३ शके १५७५ विजयनाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध १० आदित्यवारी खरेदी घेतली. हे गांव दोन्ही खोऱ्यांचे देशपांडे याणीं, रांझेकरांकडून पेशवाई गेल्यावर, त्यांकडून घेतलेला एवज त्यांस परत देऊन, सोडवून घेतले. ते हल्लीं देशपांडे यांकडे चालत आहेत.

मराठ्यांची रियासतकते, भाग २ यांत, शामराज निळकंठ रांझेकर यांनीं इ. स. १६५६-१६५९ पर्यंत पेशवाई केल्याचें लिहितात. परंतु त्यापूर्वीं शामराजपंत पेशवे असल्याविषयी कांहीं कागदपत्र आहेत. त्यांपैकी कांहीं कागदांचे उतारे खालीं देतो.

श्रीशंकर.

‘महाराज राजश्री शामराज पंडित पेशवे स्वामींचे मेवेसाः—

सेवक विसाजी प्रभु व सोनप्रभु व एकोजी प्रभु ममस्त देशकुळकर्णी तर्फे मुठखोऱें नमस्कार सुरू मन अर्वा खममैन आल्फ (आरबी मन १०५४ इ. स. १६५३) स्वामींस तर्फे मजकूरचे सात गाऊ कुळकर्ण दिले. त्याबद्दल द्रव्य बराबर वाघोजी खोऱेडें होन २५० दिले, ते कसेबे मुठांचे मुक्कामीं आम्हांम पावले असेत. मदगट्ट सात गांवचे गांवकुलकर्ण लेकराचे लेकरीं खाणें. देशमुख व मोकदम यांम आम्ही समजावूं. छ. १५ जिल्हेज हे विनंति.”

या पत्रावरून शामराज निळकंठ रांझेकर हे इसवी सन १६५६ चे पूर्वीपासून पेशवे असल्याचें दिसोन येतें.

सदरहू सात गांवचीं गांवकुलकर्णे शामराजपंतांचे नातू शामराज महादेव रांझेकर संमत हिवरे नागेश यांजपासून जनाजी राम व महादाजी रघुनाथ व बापूजी सोनाजी देशपांडे तर्फ मुठेंखोरें यांनीं आर्बी सन ११०८ इ. स. १७०७ सालीं सोडवून घेतलीं. तें रांझेकर यांचें पत्र खाली लिहिलेप्रमाणें आहे:—

श्री.

“अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री जनाजी देशकुलकर्णी तर्फ मुठेंखोरें गोसावी यांसी—

स्नेहांकित शामराज महादेव रांझेकर हिवरे श्रीनागेश—आशीर्वाद सर्वजित् नाम संवत्सरे आश्विन वद्य ७ रविवासेर सुरुसन समान मया आलफ, ते दिनीं तुह्मांस पत्र लेहून दिलें ऐसाजे:—पूर्वीं आपले आज्ञे राजश्री शामराज निळकंठ राजश्री छत्रपति स्वामी यांची पेशवाई करीत होते. ते समयीं आर्बी खमसमध्ये तुमचे वडील विसाजी बळाळ देशकुलकर्णी तर्फ मजकूर यांजपासून गांवकुलकर्णांचे वृत्तीचे गांव करून घेतले. वितपशील: देहे ७ सात. १ मौजे उरवडे, १ मौजे आंबेगांव, १ मौजे आंबोली, १ मौजे भोवली, १ मौजे कोदुर, १ मौजे जातेडे, १ मौजे माळेगांव.

७

एकूण सात देहे गांवकुलकर्णी वृत्ति घेतली होती. ऐसियास आपण किल्ले सिंहीगडचे (सिंहगड) मुक्कामी सन सबा मया (आ. स. ११०७—इ. स. १७०६) मध्ये येऊन तुह्मांसी प्रसंग केला कीं, आह्मी आपली वृत्ति चालवावयासी मुतालिक पाठवितों. त्याजवरी तुह्मीं उत्तर दिल्लें कीं, वृत्ति आपली ओह. बलात्काराचे प्रसंगें तुमचे वडिलीं घेतली आणि कांहींएक दिवस वृत्ति खादली ओह. त्याउपर आपण तुह्मांस उत्तर दिलें कीं, आपले वडिलीं तुमचे वडिलांस होन पातशाही २५० अडीचशें देऊन गांवकुलकर्णे विकत घेतलीं आहेत. तें पत्र तुमचे वडिलांचें आपणाजवळ आहे, व राजश्री छत्रपति स्वामींचीं पत्रें आहेत. हें वर्तमान तुह्मी व आह्मी भले लोक, वतनदार, पंचाईत यांजवळ निवेदन केलें. त्यास पंचाईत भले लोकीं आपले मतें निर्वाह केला ऐसाजे, आपल्या वचनावरून मुद्दल होन पातशाही २५० अडीचशें, एकूण साडेसातशें रुपये जाले; मीं रुजू केले पैकीं रुपये ५०० पांचशें आपणास द्यावे. पुढें आपणांसीं व आपले वंशपरंपरा वतनासीं संबंध नाहीं, ऐसा निर्वाह करून पांचशें रुपये आपणास देविले, आणि तुमचे

वडिलांचें पत्र व दिवाणचीं पत्रें देविलीं. तीं आणून द्यावीं, आणि पैकियाचा निवाह करून घ्यावा. पत्रें न देऊं तर वतनासीं संबंध नाहीं व पैकियासीं अर्थाअर्थीं संबंध नाहीं, ऐसा निवाह केला. त्यास, कमवे सुपें ये मुक्कामीं आक्षी येऊन, तुझांस मनुष्य पाठविलें कीं, आक्षी पत्रें घेऊन आलों आहों; तर पत्रदर्शनीं पैका घेऊन येणें. त्यावरून तुझी स्वार होऊन आलेत. तुमची आमची भेटी जाली. पत्रें तुझांस दाखविलीं. त्यास, आपले आज्ञे राजश्री शामराजपंत यांचे नावें तुमचे वडील विसाजी बलाळ व सोनप्रभु यांचें पत्र कीं, आपणांस सात गांवांबाबद अडीचशें होन पाठविले, ते पावले. आपण देशमुखाची व गांवगन्ना मोकदमाची समजाविस करून हें पत्र व दिवाणचीं पत्रें दाखविलीं. त्या पत्रावरून तुझीं उत्तर दिलें कीं, आपले वडिलांचे पत्रावरून टक्का कांहीं वडिलांचे पदरीं पडिला नाहीं. पांचशें रुपये आपण कशाचे द्यावे? त्यास आपण तुझांस उत्तर दिलें कीं, आपले वडिलीं कांहीं दिल्लियावेगळें वतन घेतलें नाहीं, व सव्वाशें होन हागकी दिवाणांत दिल्ली आहे. तीं पत्रें देखील आणून दिल्ली. अडीचशें होन खर्च कैसा तरी असो, परंतु तुमचे वडिलांचें पत्र आहे. पंचाशतांचे निवाहाप्रमाणें तुझीं व आक्षी वर्तावें. ऐंमे बोलोन तुमचे वडिलांचीं पत्रें व दिवाणचीं पत्रें तुझांस दिल्ली आणि सदरहू पांचशें रुपये घेतले. वितपशील रुपये

ऐन राख पावलः—

१६५ रुपये. बरहुकूम खत छ० २९

५० मन सबा छ० १० सफर

माह रजब सन समान.

२८५ मन समान छ० १९ रजब

१६५

३३५

एकूण पांचशें रुपये सदरहूप्रमाणें पावले अमेत. याउपर तुझी आपले वंशपरंपरेनें सदरहू देहाय मजकूरचें वतन व घरवाडा मौजे उगवडें येथील अनुभवीत जाणें. देखील हागकी, व खर्चव्यर्च जाहलेल्या आपले वडिलीं तुमचे वडिलांपासून पैका देऊन अगर बलात्कारें घेतले, परंतु आपण आत्ममंतोषें सदरहू पांचशें रुपये घेऊन वतन व घरवाडा देखील तुझांस दिलहा असे. याउपर आपणासीं आपले वंशपरंपरा सदरहू साता गांवांचे वतनासीं अर्थाअर्थीं संबंध नाहीं. साता गांवांचे कागदपत्र दिवाणच व तुमचे वडिलांचे हरएक असतील ते रद्द असेत. आपले वंशींचा होऊन कोणी वतनामी कथला करील, तो गोताचा खोटा व दिवाणचा गुन्हेगार; आपले वंशींचा नव्हे. श्रीनागेशाची आण अमे. हा आशीर्वाद.”

शामराजपंतास पेशवाई मिळाली असोन त्याजला कुलकर्णीचें वतन महत्वाचें वाटलें व तें त्याणीं घेतलें होतें. यावरून त्या काळीं हें वतन किती महत्वाचें होतें, हें सहर्जी लक्षांत येतें.

३ ऐ. गो. भा. २

या घटनाबाबद बापूजी मोनाजी प्रभु देशपांडे यांस राजश्री शाहू छत्रपति यांणीं राजशक ३५ इ. स. १७०८ सालीं खालीं लिहिलेप्रमाणें राजपत्रें करून दिलीं.

श्री.

“स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ३५ सर्वधारी संवत्सरे आपाढ बहुल द्वितीया सह तृतीया गुरुवासरे क्षत्रियकुलावंतस श्रीगजा शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वामनिधि राजमान्य राजश्री नारो पंडित सचिव यांसीः—
आज्ञा केली ऐमीजेः—बापूजी मोनाजी प्रभु व जनाजी राम प्रभु, देशकुलकर्णी व गांवकुलकर्णी तर्फ मुठेखोरे प्रांत मावळे, या उभयतांतून बापूजी मोनाजी प्रभु यांनीं किले पन्हाळियाचे मुक्कामी हुजूर स्वामीसन्निध विनंति केली कीं, तर्फ मजकूरचे देशकुलकर्ण व गांवकुलकर्ण पूर्वापार पिढी दर पिढी वतन आपले वंशपरंपरेनें अनुभवीत आहों. त्याम, कैलामवासी तीर्थरूप साहेबांचे कारकीर्दीस शामराज निळकंठ पेशवे होतेः त्यांणीं मन आर्वा खमसेन (इ. स. १६५३) मध्ये स्वामित्वाचे वळें, आपले वडील विसाजी बळाळ व मोनाजी बापूजी यांज-पासून बलात्कारें गांवकुलकर्णे लिहून घेतलीं—वितपशीलः—

१ मौजे उरवडें, १ मौजे आंववली, १ मौजे आंवगांव, १ मौजे भवली, १ मौजे माळेगांव, १ मौजे कोदूर, १ मौजे जातेडें.

ऐसे सात गांव लेहून घेतले, आणि होन पा १२५ सवाशें देऊन कुलकर्णांचें विक्रियपत्र लिहून घेतलें. तेणेंप्रमाणें दिवाणांतून राजपत्र करून घेतलें. दिवाणांत होन पा १२५ सवाशें सेरणी दिली, आणि सदरहू साता गांवींचें कुलकर्ण याचा भोगवटा केला. त्यावरी ते मृत्यु पावले. त्याजपामून अलीकडे आपलें वतन सातागांवींचें कुलकर्ण आपले वडिलांपामून सत्तेचे वळें घेतलें होतें, हें सर्वांस दखल होतें. याकरितां आमचें वतन. आह्मी गांवकुलकर्ण चालवीत आलों. त्यावरी सन सवा मया (इ. स. १७०६) मध्ये सिंहीगडचे (सिंहगडचे) मुक्कामी, राजश्री रामचंद्रपंत आमाल्य असतां, शामराज निळकंठ रांझेकर यांचे नातू शामराज महादेव रांझेकर येऊन, आपणांस मुजाहिम जाहाले कीं, सातागांवींचें गांवकुलकर्ण आपले आज्ञे यांणीं विकत घेतलें आहे. त्याचें विक्रियपत्र तुमचे वडिलांचें वजिन्नस आहे व तेणेंप्रमाणें दिवाणचें राजपत्र आहे. तेणेंप्रमाणें आपण वतन आनभवीन ह्मणोन कथला केला. त्यावरून आमाल्यपंतांपाशीं ते व आपण हयाल जाहलों, आणि पूर्वोत्तर आपले विदित केले-वरूनही कागदपत्र आहेत ह्मणोन विदित केलें. त्यावरून देशमुख तर्फ मजकूर बेशमी आर्जोजी राउतराऊ व राघोजी राउतराऊ ढमाले व रुमाजी गंभीर राऊ

मारणे देशमुख तर्फे मजकूर व समस्त हामशाई गोत यांजवरी मनसुफी टाकली. त्यासही पूर्वोत्तर आपलें व त्याचें अवगत होतें. बलात्कारें शामराजपंतांनीं साता गांवींचें कुलकर्ण लिहून घेतलें. वृत्तिमाफिक पैका दिल्या नसतां सवाशें होऊन विक्रियपत्र सत्तेनें घेतलें, आणि पेशवाई होती तोंवरी भोगवटा केला. त्याअलीकडे त्यांचे पुत्रांनीं अगर नातू तुळीं भोगवटा केला नाहीं. ज्याचें वतन ते अनभवीत आहेत. ऐसीयास सांप्रत तुळी येऊन वतनास मुजाहिम होतां. तरी साता गांवींचें कुलकर्णांचें वृत्तिमाफिक द्रव्य गोताचें मत्तें होईल, त्यांत पहिलें दिल्लें तें वजा देऊन, वरकड द्रव्य देणें; आणि गोताचे रजावंदीनें कागदपत्र करून घेऊन वृत्ति खाणें; अगर पैका पूर्वी बलात्कारें देऊन विक्रियपत्र करून घेतलें आहे, त्या पत्राप्रमाणें देशकुलकर्णी मजकुरापासून द्रव्य तुळीं घेणें. दोहीतून जे गोष्टी तुळ्यांस मानेल ते मान्य करणें; ह्मणोन गोतामुखें निर्वाह जाला. तेव्हां शामराज महादेऊ बोलिले कीं, “आपण व्यापारी; वृत्तीचा प्रसंग आपणास होत नाहीं; याजकरितां व हे पुरातन वतनदार, आपले वडील पेशवाई करीत असतां वतन घेतलें हें यथार्थ, आणि त्याजमागें आपला भोगवटा नाहीं. पुढेही आपले वस्तु वर्तनाचा निर्वाह होत नाहीं. याजकरितां आपणांस वृत्ति लागत नाहीं. आपणांपासून त्यांस पैका दिल्या आहे, त्याचें विक्रियपत्र आहे. तो व दिवाणांत सेरणी दिल्ली आहे तो पैका आपला आपणास देववणें; ह्मणजे पूर्वील खतपत्रें जीं आहेत तीं देतो. पुढें अर्थाअर्थी संबंध नाहीं ऐसें करितों.” ह्मणोन गोतामध्ये मान्य जाला. आपणास गोतानें पुसिलें कीं, तुळी या गोष्टीस रजावंद आहां कीं काय ? त्यास आपण वृत्तिवंत ह्मणोन आपलें वतन आपण आनभवीत आहोंत. कागदपत्रांवरून तुळीं गोताचे मुखें पैका द्यावा, असें जालेयास आपण पैका द्यावयास रजावंद आहों. त्यास त्याचे वडिलां कांहीं दिवस वृत्ति अनभवली आहे. त्यामुखें वृत्तीचें उपेद्र (?) त्यास पावले आहे, ते सदरहू पैक्यामध्ये मजुरा देणें ह्मणोन गोतांस विनंति केली. त्यावरून गोतामुखें निर्वाह केला. विक्रियपत्राप्रमाणें होऊन प॥ १२५ सवाशें व दिवाणांत हारकी राजपत्रावरून जमा होऊन प॥ १२५ सवाशें. एकूण आडीचशें होऊन आदा दर मद्दे ३०० प्रमाणें रुपये ७५० साडेसातशें जाहेले. त्यास कुलकर्णांचा भोगवटा जाहला. त्यामध्ये उपेद्राचा (?) ऐवज एकदमा रुपये २५० आडीचशें वजा करून, बाकी रुपये ५०० पांचशें द्यावे आणि शामराज महादेव यांणीं पूर्वील कागदपत्र आणून द्यावे, असा गोतामुखें निर्वाह जाला. तेणेंप्रमाणें शामराज महादेऊ मान्य होऊन आपणास पत्र लेहून दिल्लें कीं, आपण पत्रें पूर्वील जीं आहेत तीं आणून देतो. त्यास मुदत केली. मुदतीस पत्रें न देऊं तरी पैकियास व वृत्तीस संबंध नाहीं. ऐसें लेहून पत्र आपणांस दिलें. त्यावरी

सन समान मया (इ. स. १७०७) मध्ये पूर्वील पत्रे सुण्याचे सुक्रामीं आणून दिली. आपण त्यास रुपये ५०० पांचशे देऊन पावल्याचे पत्र लेहून घेतले. त्याप्रमाणे कागदपत्र मनास आणून, राजपत्र करून द्यावयाची आज्ञा केली पाहिजे ह्मणऊन विनंति केली, आणि शामराज निळकंठ रांझेकर यांनी विक्रियपत्र देशकुलकर्णी मजकुरापासून घेतले होते ते, व शामराज महादेव यांनी गोतमुखे निवाह जाहलेल्याचे पत्र पांचशे रुपये द्यावे असे दिले होते ते, व पैका पावलेल्याचे पत्र होते ते मनास आणून, स्वामींनी बापूजी सोनाजी व जनाजी राम यांस सदरहू साता गांवीचे गावकुलकर्णीचे वृत्तिपत्र व सुभेदार प्रांत मावळे यांचे नावे सनद सादर केली असे. व हे पत्र तुम्हांस लिहिले आणि सदरहू साता गांवीचे गांवकुलकर्ण दुमाले करवून दिवाणांत हारकी रुपये ५०० पांचशे राम घेतले असे. तरी तुम्ही साता गांवीचे गांवकुलकर्ण देशकुलकर्णीमजकुरास व यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने चालवणे. या वतनास हक्क व लाजमा व इनाम जमीन व मिराज्याची शेते ठिकाणे जी पूर्वापार भोगवटा चालत आल्या असेल तेणेप्रमाणे चालवणे. जाणजे. बहुत काय लिहिणे तरी मुज्ज अमा."

या राजपत्राप्रमाणे सदरहू गांवची गांवकुलकर्णे देशपांडे यांजकडे वंशपरंपरा आजपर्यंत निर्वेध चालत आहेत.

येणेप्रमाणे कागदपत्रावरून शामराज (शामराज) निळकंठ रांझेकर हे इ. स. १६५३ चे पूर्वीपासून शिवाजी महाराजांचे पेशवे होते असे दिसून येते.

शाहू महाराजांचे स्वदेशीं आगमन व बापुजी सोनाजी दिघे यांची कामगिरी.

सन १६९१ इसवी साली इकडील मुलुखाचे बंदोबस्तास रामचंद्रपंत बहुतकर हुकमतपन्हा यांस नेमून राजारामसाहेब महाराज जिजीस गेले. ते वेळी महाराजांचे आजवरून मावळ प्रांतीचे सरदार बाजी सज्यागव जेधे देशमुख तर्फे रोहिडखोरे व पासलकर देशमुख तर्फे मोसंखोरे व देशपांडे तर्फे मुठेखोरे वगैरे जमीनदार आपले जमवानिमीं रामचंद्रपंत हुकमतपन्हा यांचे लष्करांत सामील होऊन मोठमोठे पराक्रम करीत होते. रामचंद्रपंताचे लष्करांत शंकराजी नारायण गांडेकर हे फार हुशार कारकून होते. त्यांनी मावळचे सरदार, त्या फौजेनिशी बरोबर घेऊन, त्यांचे साह्याने मावळ प्रदेशांतील वगैरे किले, कोटांच्या चोरवाटा व मान्यांच्या जागा ह्यांची माहिती मिळविली; आणि या मावळे सरदारांचे साह्याने मोगलांचे फौजेचा चक्राचूर उडवून, किले, कोट, मुलूख काबीज केले. हे वर्तमान रामचंद्रपंतांनी जिजीस लिहून पाठविल्यावरून, राजाराम महाराज

यांहीं शंकराजी नारायण यांस सचिवपदाचा अधिकार देऊन वस्त्रे पाठविलीं. लष्करांतील सरदारांस सभासद असा किताब देण्यांत येत असे. शंकराजी नारायण सचिव यांचे फौजेंत, मुठेंखोरें महालचे दिधे देशपांडे मंडळींतील चौघे सरदार होते. येविशीं इसवी सन १६९८ सालचे एक पत्र मिळालें आहे. त्याचा उतारा खालीं देतोः—

थ्री.

“माा अनाम देशकुलकर्णी तर्फे मुठेंखोरें यांसीः—

शंकराजी नारायण सचिव सुरुमन तिम्मा तिसैन अलफ, बदल शेरणी हक्का-
पैकीं बद्दल देणें वेतनांत कागकून व लोक

सेवक राजकडी [?] रुपये ५०.

जनाजी गम सभासद रुपये १२॥.

गजश्री महादाजी बाजी सभामद रु. २५.

वापुजी सोनाजी पदांती

मोरो धाक प्रभु सभामद रुपये ६॥.

पन्हा सहश्री रुपये ६॥.

एकूण रुपये पन्नास देविले असेत. आदा करणें. जाणिजे. छ ५, रविल्याखर पर-
वानगी हुजूर मोर्तव असे.”

(वाग सुरु सुदवार.)

यावरून पत्रांत लिहिलेले चार इसम दिधे व देशपांडे सरदार होते, व वापुजी सोनाजी हे हजार पायदळाचे सरदार होते, असें स्पष्ट दिसत आहे.

सन १६९१ इसवी सालीं राजाराम महाराज जिर्जाम गेलें, तेव्हां परमोजी भोंसले यांस सेनासोहबसुभा असें पद देऊन गोडवण व वन्हाड वगैरे प्रांतांत अंमल बसविण्यास पाठविलें, व त्या प्रांतांत पुढें त्याणीं अंमल बसविल्यामुळें तो प्रांत त्यांजकडे सोपविला गेला. पुढें सन १६९९ इसवींत, परमोजी भोंसल हे गजाराम महाराजांचे फौजेंत मिळाले, व महाराजांनीं वन्हाडांतील चौथाई व सरदेशमुखीचे वसुलांचे काम त्यांजकडे कायम ठेविलें. ते वेळीं वरील पत्रांतील वापुजी सोनाजी पदांती पन्हासहश्री हे हुशार, बुद्धिवान, राजकारणपटु, परा-
क्रमी व मुत्सदी असें पाहून, त्यांजला महाराजांकडून परमोजी भोंसले यांणीं आपलेकडे जमेनिसीचे कामावर नेमून घेतलें; आणि वापुजींचें अलौकिक बुद्धिचातुर्य पाहून सर्व काजकारभार त्यांचे विचारें करूं लागले.

सन १७०७ इसवीमध्ये औरंगजेबाचा पुत्र अजिमशाहा याणें शाहू महाराजांस अटकेतून मुक्त करून स्वराज्यांत पाठविलें. तेव्हां इकडे ताराबाईसोहब यांणीं बहुतेक सरदारांकडून, आत्मी तुमचा पक्ष सोडणार नाहीं अशा, शपथा घेवविल्या. शाहू महाराज निघून लांबकौनी गांवीं आले. तेथें त्यांजला

१ लांबकौनी ह्या गांवा कोट होता, व तेथे सुजानामग राऊळ ह्या जहागिरदार होता. (शाहू महाराजांची रोजनिशी पृ. ९४.) लांबकौनी ह्या गांव जिन्ह्या खानदेश, ताडुकें थुळें यांत बुड्यापासोन ७८ कोसांवर असल्याचें समजतें.

ताराबाईकडील सर्व वृत्त कळलें. तेव्हां शाहू महाराजांस विचार पडला कीं, आपल्या जवळ फौज व एवज नाही; व आपल्या इकडील कोणाही सरदाराची ओळख व परिचय नाही; आणि इकडे युद्धांशिवाय परिणाम लागेलसें दिसत नाही. तेव्हा निभाव कसा लागतो, या विवंचनेत पडले.

शाहू महाराजांची स्वारी लांबकानीस आल्याचें वर्तमान बापुजी सोनाजी दिघे यांस कळतांच, त्यांनीं सेनासहबसुभा यांस कळविलें कीं, आपण शिवाजी महाराजांचे एकनिष्ठ सरदार. हल्लीं शिवाजी महाराजांचे नातू व राज्याचे खरे मालक जे शाहू महाराज ते आले आहेत, तरी त्यांजला भेटावें. त्यांजला इकडील कोणाही सरदाराची ओळख नाही. ताराबाईशीं प्रसंग! शाहू महाराजांचे बरोबर फौजही नाही. करितां अशा दुर्घट प्रसंगीं आपणांकडून त्यांजला साख मिळाल्यास आपणांस भूषणास्पद होईल व यांत साधल्यास आपल्याही कांहीं फायदाच होईल.

ही मसलत भोंसले यांस पसंत पडली, आणि लागलीच परसोजी भोंसले यांनीं आपले तफें बापुजी सोनाजी दिघे जमेनिवीस यांसच महाराजांकडेस पाठविलें. बापुजी यांनीं लांबकानीचे मुक्कामी जाऊन स्वामींचें दर्शन घेतलें. तेणेंकरून शाहू महाराजांस परमानंद झाला.

परसोजी भोंसले यांचे आज्ञेप्रमाणें सर्व वोलणीं नेमांत आल्यावर, शाहू महाराजांनीं बापुजी दिघे प्रभु यांस सांगितलें कीं, हें सर्व कार्य ईश्वरकृपेनें शेवट्यास गेल्यास तुझांसही दोन गांव स्वामी इनाम देतील.

नंतर बापुजी प्रभु परत येऊन परसोजींस साकल्य वर्तमान निवेदन केलें. तें श्रवण करून परसोजींसही संतोष झाला, आणि स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें बापुजीस बरोबर घेऊन, फौजेनिशीं परसोजी भोंसले याणीं शाहू महाराजांकडे जाऊन स्वामींचें दर्शन घेतलें. शाहू महाराजांनींही त्यांचा योग्य सत्कार केला. परसोजी-सारखे मातबर सरदार अनुकूल जाहल्यानें शाहू महाराजांस फारच संतोष होऊन सर्व चिंता दूर झाल्या.

परसोजी भोंसले व बापुजी सोनाजी दिघे देशपांडे यांस फौजेसह बरोबर घेऊन शाहू महाराज साताऱ्याकडे चालले असतां, परसोजीनें व बापुजी सोनाजीनें हैबतराव निंबाळकर व नेमाजी शिंदे वगैरे सरदार व मराठे लोक शाहू महाराजांस अनुकूल करून दिले. ते फौजेसह शाहू महाराजांस येऊन मिळाले. अखेर धनाजी जाधव सेनापतिही इसवी सन १७०७ चे मे महिन्यांत शाहू महाराजांस मिळाले. (गोविंद सखाराम सरदेसाई हे, आपले हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास भाग २ या पुस्तकाचें पृष्ठ ५७० यांत, हे सरदार परसोजी भोंसले यांचें उदाहरण पाहून

शाहू महाराजांस मिळाले असं ह्मणतात.) याप्रमाणें शाहूचे फौजेचा मोठा जमाव होऊन ताराबाईकडील प्रतिनिधी लढाईत पराभव पावले.

शाहू महाराजांस राज्यप्राप्ति झाल्यावर बापुजी सोनाजी दिघे प्रभु देशपांडे तर्फे मुठेंखोरें यांस, त्यांनीं वचन दिल्याप्रमाणें वंशपरंपरा दोन गांव इनाम देऊन राजशक ३५ इसवी सन १७०८ या सालीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें राजपत्र करून दिलें:—

श्री.

“स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ३५ सर्वधारी संवत्सरे आपाढ बहुल पंचमी रविवामरे क्षत्रियकुलावंतस श्रीराजा शाहू छत्रपति स्वामी यांणीं मशरूल बापुजी सोनाजी प्रभु, उपनाम दिघे, देशकुलकर्णी व गांवकुलकर्णी तर्फे मुठेंखोरें सुभा प्रांत मावळ यांसी दिलहें इनामपत्र ऐमाजे:— स्वामी परराष्ट्रांतून स्वराज्यांत आले, त्या प्रसंगीं तुम्ही राजश्री परसोजी भोंसले यांची जमेनिशीं करीत असतां, त्यांचे तर्फेनें स्वामींचे दर्शनास येऊन लांबकानीचे मुक्कामी दर्शन घेतलें. स्वामींचे आज्ञेवरून राजश्री परसोजी भोंसले यांस फौजेनिशीं स्वामींचे दर्शनास आणिलें. ते प्रसंगीं तुम्हीं सेवा बहुत एकनिष्ठेनें केली, व पुढेंही निष्ठेनें वर्तणूक करितां. तुमचें ऊर्जित करून वंशपरंपरेनें चालवणें हें स्वामींस आवश्यक. याकरितां व तुम्हीं विनंति केली कीं, आपण स्वामींचे राज्यांतील वतनदार सेवक आहों. जें ऊर्जित करणें तें वतनसंमंदावरी केलीयानें परंपरागत चालेल. त्यावरून स्वामी तुम्हांवरी कृपाळू होऊन नूतन इनाम देहे तर्फे मुठेंखोरें पैकीं २:—

१ मौजे भोवली.

१ मौजे टेमघर.

ऐसे दोन्ही गांव इनाम कुलबाब, कुलकानू खेरीज हक्कदार व इनामदार करून चतुःसीमा भूमी पूर्वमर्यादेप्रमाणें देखील जल, तरू, पाषाण, झाडझाडोरा, निधिनिक्षेपसहित इनाम अजरामन्हामत करून दिलहा असे. तरी सदरहु दोही गांवचा इनाम उपभोग तुम्हीं व तुमचे बाप भाऊ जनाजी गम देशकुलकर्णी समेत पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें अनुभऊन सुखरूप अमणें. स्वामी व स्वामींचे वंशपरंपरेनें तुम्हांस इनाम दोन्ही गांव चालवितील. जाणिजे. निदेश समक्ष.”

तेरीक १९ रविलाखर, तिस्सामया. (मर्यादेयं विराजते. वारसुरु सुदवार.)

या राजपत्राप्रमाणें हे दोन्ही गांव हल्लीं देशपांडे यांचे सर्व भाऊपणांकडे वंशपरंपरा इनाम चालत आहेत.

बापुजी सोनाजी हे वऱ्हाडांत नोकरीवर असोन वतनावर त्यांचे भाऊपणांतील महादाजी रघुनाथ दिघे देशपांडे हे होते. वर लिहिलेलीं राजपत्रें बापुजीनें महाराजांकडून घेऊन महादाजी रघुनाथ यांजकडे स्वदस्तुरचे पत्रा-सोबत पाठविलीं. तें असल पत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

श्रीशंकर.

“श्रीयामहस्य चिरंजीव राजश्री महादाजी ग्घुनाथ यांसी:-

प्रीतिपूर्वक वापुजी सोनाजी प्रभु आशीर्वाद; उपरी येथील वर्तमान राजश्रीने आमच्या तमाम मनदापत्रा देविल्या असेत. आढी स्वार होऊन मत्वरच येऊं. कळलें पाहिजे. यानंतर टेमघरच्या इनामाच्या मनदा करून पाठविल्या असेत व मौजे भवली व टेमघर येथील जो वमूल घेतला असेल, तो तिजाईमध्ये मजुरा घेणें (कागद फाटला आहे.) हीं पत्रें पाठविलीं असेत. घेऊन जो वमूल दिवाणांत घेतला असेल तो आपल्या मजुरा घेणें: व मौजे भवली व टेमघर येथील ताकीदपत्रें महाराज स्वामींचीं घेतलीं असेत. घेणें. पावलीयाचें उत्तर पाठविणें. येविशीं राजश्री मन्चिवपंत यांचींही पत्रें घेतलीं असेत कीं. जो एवज घेतला असेल, तो तिजाईमध्ये मजुरा घेणें. ऐमीं पत्रें घेतलीं असेत. ते तुझांकडे पाठविलीं असेत. तू व उबे तीन पाठविलें तें पावलें. कळलें पाहिजे. तुझीं शिरोळाम आलां ह्मणोन वर्तमान एकितो. तर तुझीं व जनाजी ऐस भेटीस येणें. भेट जाहलीयावर दुसरे रोजीं तुझांस निरोप देऊं. आमचीही खानगी लवकरच होणार आहे. तर मत्वर भेटीस येणें. हे आशीर्वाद. जनाजीस रुपये ७॥ माडे सात देविलें असेत. ते त्यांचे घरीं पावते करणें. येविशीं तुझांस (कागद फाटला आहे.) व त्यास रुपये देविले असेत. तर तुझीं त्यांचे घरीं रुपये (माडे) सात पावते करणें. येविशीं अनमान न करणें हे आशीर्वाद.”

या पत्राप्रमाणें महादाजी देशपांडे यांनीं इनाम गांव आपले कवजांत घेतले.*

* परसोजी भोसले यांचे पश्चात् परसोजीचे चिरंजीव कान्होजी भोसले यांस भेनासाहेब-सुभा हें पद मिळाले. तेव्हा इस्वी सन १७२६-२७ साली कान्होजी भोसले यांनी वापूजी सोनाजी प्रभु यांस सरंजामाची पत्रे आणावयास शाहू महाराजांकडेस पाठविले होते. तेव्हां सरंजामाची पत्रे महाराजांनी वापूजी प्रभु या खरोबर पाठविली. (पहा:-शाहू महाराजांची रोजनिशी, पत्र नंबर २३ व २६, पृष्ठ ९-१०.)

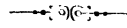
इस्वी सन १७२७-२८ साली निजामनमुल्लस यांजवर प्रधान व भेनापति, सरलखार वरकड फौजा गुजरात कुली एकत्र होऊन आल्या. तरी तुझी त्यास सामील होऊन गनीमाम नतिजा देणे. ह्मणोन शाहू महाराजांनी कान्होजी भोसले व वापूजी सोनाजी प्रभु यांस पत्रें पाठविली. (पहा:-शाहू महाराजांची रोजनिशी, पृष्ठ १४ पत्र नंबर ३७.)

इस्वी सन १७२८-२९, राजश्री यशवंतराव व वापूजी प्रभु स्वामीसन्निध आले आहेत व कान्होजी भोसले हुजूर दर्शनास येतात. तुझी वन्हाड प्रांती धामधूम न करणें ह्मणोन बाजीराव पंडित प्रधान यांस शाहू महाराजांचें आशापत्र गेलें. (पहा:-शाहू महाराजांची रोजनिशी, पृष्ठ १५ पत्र नंबर ४१.)

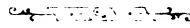
ऐतिहासिक स्फुट लेख.

भाग २ रा.

१. खंडो बड्डाळ चिटणवीस यांची त्रोटक हकीकत.*

“ * * * कबजींच्याच कारभारांत बाळाजीबाबा यांजवरी राजकारणा-विषयीं लिहिण्याचें निमित्त ठेऊन, आवजीबाबा वडील पुत्र व बाळाजीबाबा यांसीं मारिलें. चिटणिशीच्या लिहिण्याकडे महिमानगडकरी यांचे वडील व अमृतराव मामा यांचे वडील लिहिणार होते असें स्मरतें. त्यांजवळूनच काम घेत होते. आप्पा व आण्णाजी दोघे बंधु. वडील आप्पा, कनिष्ठ आण्णाजी, अठरापंधरा वर्षांच्या वयांत वडिलांस मारिलें तेव्हां असतील. वडिलांची गती जाल्यावर आप्पाजी संभाजी महाराजांजवळच राहिले. अष्टौप्रहर हजर असावें, या चालीनें चालत होते. महाराजांची मर्जी क्रूर. आण्णाजीही परम रागीट. वडिलांस मारिलें; या राजाजवळ आपला परिणाम नाहीं; आर्जव होणार नाहींत; यांचें दर्शन नको, असें ह्मणोनच होते. कांहीं दिवस गेल्यावर आपण येथें राहात नाहीं ह्मणोन कुटुंब घेऊन किंवा सडे, चंदीस कोण गुजर कीं माहाडीक सुबदार होते, त्यांचा वडिलांचा परम घरोबा, त्यांजकडे गेले. तेव्हां यांची मातुश्री होती कीं नव्हती, वस्ती कोठें होती याचें स्मरण नाहीं. असो.

* खंडो बड्डाळांची योग्यता सर्व महाराष्ट्रीयानां अवगतच आहे. त्यांच्या आयुष्यांतील मुख्य मुख्य गोष्टींचा ऊहापोह स्थूलमानानें पूर्वी झालाच आहे. तथापि, त्यांच्या चरित्र-लेखनास अवश्य लागणारी बरीच माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे इतिहासभक्तांची जिज्ञासा तृप्त होणार नाही. यास्तव, बोरगांवदप्तरांत त्यांचे संबंधीं मिळालेल्या कागदपत्रांचा निदान सारांश ‘इतिहाससंग्रहांत’ प्रसिद्ध होणे इष्ट होय. प्रस्तुत हकीकत लेखकानें वृद्धापकाळीं केवळ स्मरणानें लिहून ठेविली आहे व तसें त्यानें नमूदही केलें आहे. ही फार लांबलचक असल्यामुळे हिच्यांतील नीरस व विशेष महत्त्वाचीं नाहींत अशीं वाक्ये ठिकांठिकाणीं गाळलीं आहेत. खंडोबांच्या गृहस्थितीचें व स्वभावाचें स्पष्टीकरण हीत चांगलें केलें आहे. धोर पुरूंषांच्या चरित्रांवर त्यांच्या खाजगी वर्तनावरून पुष्कळ प्रकाश पडतो, हें सांगावयास नकोच.

१ औरंगजेबाचे पुत्राशीं राजाराम महाराजांच्या हिताची मसलत केल्याचा आरोप बाळाजीवर ठेवण्यांत आला.

आण्णाजी अशा प्रकारे सोडून गेल्यावरी, आप्पा निराश्रित एकटे देवावर भार घालून, मोठ्या धैर्याने संभाजी महाराजांजवळ राहिले. ते दिनचर्या कशी लोटली असेल ते मांगतां येत नाही. मिळेल तें अन्नवस्त्र संपादन, नित्य स्नानभोजन करून, कमरहस्ता एकादा प्यादा हजर राहतो तसें असावे. काळापुढें जावेल, परंतु त्या समई राजापुढें जाणें संकट. तशांत दिवस घालविले. राजश्रीची मुख्य मुद्रा पत्रावर व्हावी. ते जनान्याकडील देवडीवर होण्याची चाल. कांहीं दिवस कमिल्या-नंतर शिंद्याचीं पत्रे आप्पाचे स्वाधीन करावी. “जा शिंदे करून आण” ह्मणोन सांगावे, असें घडूं लागलें. याचा वाप व भाऊ आपण मारिले. एक भाऊ यामी सोडून गेला. हा आपणाम धरून राहिला. एकनिष्ठ. हेंही राजश्रीच्या ध्यानांत येऊन अन्नवस्त्राचा समाचार घेऊं लागले. कांहीं दिवस असेच गेले. राज्यभार चाललाच होता. ते वेळेस अष्टप्रधान यांची व्यवस्था कोण, काय, हें स्मरणांत नाही. प्रसुखता कवजीकडेच, असें स्मरतें.... आपल्या प्रकर्षी राजश्रीनीं फिरंग्यांचें प्राबल्य पाहून एकाच मुहूर्तावर गोवें, रेवडंडा, माष्टी, वमई. दमण आदिकरून फिरंग्यांचे ठाण्यांवर फौजा पाठवून हल्ला करून हस्तगत करवयाचा उद्योग केला. कोणत्या ठाण्यांवर कोण सरदार पाठविला, त्याचें स्मरण नाही. खांसा आपण गोंव्यावर चालून गेले. स्वारीवैरावर आप्पा पायउतारा कमर बांधून, गळ्यांत पडदळें, तरवार कमरेस, तांब्याचें कलमदान कागद खोचून पालक्रीवरावर चालत होते. मार्गी कोणत्या गडचें पत्र आलें, त्याचें उत्तर देणें जरूर. लिहिणार पाहतां जवळ हेच होते. कागद यांचे आंगावर टाकिला. जाब लिहिण्याची आज्ञा केली. खांसे कलमदान....

१ संभाजी महाराज भुंदात असतां येव्हादेखाई त्यांचे पुढे जाण्याची छाती नसे. मग सामान्य जनांस ते काळ्याहून भयंकर वाटत असले, तर त्यांत आश्चर्य काय ? २ पोर्चुगीज लोकांचे. ३ “ते समयी गोंव्याचें राजकारण आलें. ते मिद्ध करून खांसाच फौजबंदी, पायलोक करून समुद्रास भरते न आलें तो समय नेमला...तेंवेच निघोन जातां वाटेस मदनगडचीं पत्रे बातमीचीं आली. ते समयी लिहिणार कोणा आहे नाही विचारिलें. तो खंडो बलाळ यांणी, महाराज रुपा करीत तो, पायउतारा स्वारीबरोबर असांव ऐंसे व्रत केले होते. तसेंच पायउतारा पाठीमागें जात होते. तो लोकांनी मागितलें की, खंडोबा चिटणीस धांवत येत आहेत. ते समयी हांक मारविली. तो धांवून येऊन पावले. त्यांस जाब लिहून देणें सांगितलें. तो बसोन लेहून दिलें. स्वारी पुढें गेली. पुन्हा धांवून निशाण करून दिलें. तो रक्त ओकले. पाहून आस्ताव्यांतून पाणी देववून, खांसा घोडा जिल्बीस होता तो देऊन, बसा ह्मणोन सांगितलें. गोंव्यानजीक गेलियावर पालखीतून उतरून घोड्यावर स्वार जाले. आणि निकडीनें आटोपावे ह्मणून पोहोचले. तो त्या अवसरी भरतें प्राप्त झालें.”

असेंही स्मरतें. जाब लिहिण्याचे अवकाशांत पालकी दूर गेली. आप्पांनीं धांवून जाऊन पालकी आटोपली. पालकी उभी करून, पत्रावर मुद्रा करून देण्याचे अवकाशांत, आप्पास घेरी येऊन तोंडांतून रक्ताची गुळणी पडली. पाहून खाशा सुरईतील पाणी नेत्रांस लाविलें. प्यावयास दिलें. सावध करून, सावध आहेस कीं, विचारून जिलेबींतील घोडा बसावयास देविला. इतकीयांत स्वारी गोंब्याजवळ गेली. मुहूर्ताचा समय कांहीं चुकला. समुद्राचे पाण्याचा वोहट. अशा समयीं हल्ला नेमिला. जाण्यास विलंब जाला. भगेंत येऊं लागलें. तशांतच हल्ला केला. अलीकडील चौक्यावर मारामार जाली. फिरंग्यांचें सामान मजबूत होतें. लढाई पडली. खांसा राजश्री घोड्यावर स्वार होऊन लढाई पहातच आहेत. रण चांगलेंच जालें. ते दिवसीं गोवं घ्यावयाचेंच. परंतु फिरंग्यांचें दैव समुद्रांनीं रक्षिलें. जिनावरून पाणी जाय, तोंवर मारामार करीत, राजश्री-कडील लोक पाण्यांत शिरले. पुढें उपाय न चाले. हल्ला फिरली. या लढाईत आप्पांनीं शिपाईगिरी राजश्रीसमक्ष मोठ्या धारकरी यांच्याबराबर—किंबहुना सरस केली. हें पाहून परतोन आल्यावर कृपाळुपणें जवळ बोलावून गळां मिठी घालून, “शाबाम, तूं एकनिष्ठ आहेस. तुझा बाप भाऊ आपण मारिले, हें दुःख चित्तांत न आणितां, आपले प्राणाकडे न पाहातां, माझी सेवा केलीस. शाबास !” झणोन खाशा पोपाकांपैकीं पोपाक देऊन, माझ्या राज्यांतील चिटणिसीचा रोजगार तुझा वंशपरंपरेनीं तुजला दिला, झणोन बोलून खातरजमा केली. मुक्कामास आल्यानंतर लिहिणार स्वाधीन करून देऊन धंदा चालता केला. वडील मारले गेले, तेव्हां घरदार संपत्ति काय अमेल नमेल तें ऐकिल्यांत नाहीं. आप्पांनीं मेहनत करून समुद्रांत बुडालें रत्न काढिलें. या पराक्रमांत भाऊ, चुलते कोणीच जवळ नाहींत, मार आपआपले जीव जतन करीत फिरत होते. पुढें औरंगजेब पातशाहा दक्षिणेंत येऊन या राज्याची पाठ घेतली. संभाजी महाराज असावध. कबजींनीं हितशत्रुत्व करून राज्य बुडविलें. पातशाहांनीं तमाम किल्ले जागे

१ ते समयीं बहुत संतोष होऊन पोयशा भरिले आणि बोलले जे, “तुझे वडील निरपराध, लुच्यांचे सांगण्यावरून विचार न करितां मारिले असतां, आज चाकराची शक्ती केली ! तुझी चिटणिसी महाराजांनीं वंशपरंपरा करून दिली. निमवतीचे धंदे काग्यानिशा, जमेनिशा ते बहाल आहेत. कै. रामदासी महाराज तुमचे वडिलांवर प्राति विश्वास ठेऊन करीत होते तें पाहिले आहे. त्याहून अधिक तुझावर प्राति, विश्वास ठेवून चालवीन.”—**मल्हार रामराव.**
२. बाळाजी और्वजी मुत्तमदीं होत. परंतु ते वार नव्हते. खंडोबांनीं दोन तीन प्रसंगीं चांगलीच तरवार गाजविली. “त्यांजबरोबर (संभाजी महाराजांबरोबर) खंडो बहाळ याणीं घोडा घालून तरवार मारिली. शिपाईगिरी केली.”—**मल्हार रामराव.**

घेतले. विशाळगडाजवळ पाचाड(?) क्षणोन जागा, तेथे फौजा जाऊन संभाजी महाराजांस धरिले. त्याच संधीत चार मोठे कारभारी ब्राह्मण व आपले वडील आप्पा यांहीं राजाराम साहेब यांसी काढून चंदीस घेऊन गेले. चंदी संस्थान मोठे. तेथे राजधानी जमली. सर्वांनीं सुख फार भोगिले. घरे दारे संसार करून सुखी होते. आप्पाच्या प्रथम स्त्रीस एक कन्या जाली. ती पोतनिविसांचे घरी दिली....तिचे पुत्र भगवंतराव हे प्रसिद्धच आहेत. ती स्त्री चंदीतच निवर्तली.... आप्पाजी यांसी, राजा कर्ण क्षणोन राजाराम यांचा दासीपुत्र, त्याची दिवाणगिरी होती. आप्पा राजश्रीसमागमें होते. जवळपासच राहिले. निराळेच होते. स्त्रीचा काळ जाल्यावर देशीहून नवरी नेण्याचा प्रयत्न आप्पाजी यांसी सांगून राजश्रींनीं करविले. कामी व काकाई ह्या दोघी नवऱ्या नेल्या. कामीचे लग्न राजांनीं करविले. काकाईचे लग्न मागून घरीच केले. काकाई वयाने व शरीरानेही मोठीच होती. यांम संतती चंदीतच आमावाई....आणखी एक कन्या अगोदर जालीसे वाटते. या प्रकारे संसार जमला. राजश्रींची कृपा संपादन होते. देशी संभाजी राजे यांसी, पातशाहांनीं धरून नेले, ते भीमातीरी मारूनच टाकिले. शाहूराजे रायगडीहून धरून आणिले. सातां वर्षांचे वय. रूप सुंदर पाहून कैदेत ठेविले. राज्य मारे बुडाले. किल्ले जंजिरे जागे खोरे यर्वनांनीं घेतले. दक्षिण सारी हस्तगत करीत, पातशाहाच्या फौजा कर्नाटक प्रांती जाऊन पोहोचल्या. त्या समर्थी आपले राज्यांतील फौजेचे सरदार संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव हेच होते. आणखी धणगर मंडळी फार होती. नांवे सरणांत नाहींत. या सरदारांनीं चंदीपासोन कगड, वाई, पुणे, जुन्नरपावेतो पेंढारी यांच्या वृत्तीप्रमाणे धांवावे; सांपडेल ते लुटावे, खावे. पातशाहाच्या फौजा जागां जागां फिरत होत्या. त्यांच्या गोटावर छाप घालोव. घोडे, उंट, तट्टू, बैल कांहींएक बाडांत सांपडेल ते न्यावे. किंबहुना खाशा पातशाहाच्या फौजांवरही चोरीच्या

१ चंदीस जातांना खंडो बलाळ आदिकरून मुत्तई मंडळीस फार हाल सोसावे लागले. मंडळीवर गुजरलेल्या एका प्रसंगाविषयी कप्टन टफसाहेब लिहतात:—

“Khandoo Ballal and his companions were taken, as had been foreseen, they were examined, confined and beaten to extort confession; but on their firmly persisting in a preconcerted story and denying all knowledge of any fugitive from Maharashtra, they were released and finally joined Raja Ram who with the others, had reached Gungee in safety.”

२ राजाराम महाराज आपल्या सेवकांस फार ममतेने वागवात. खंडोबांचे लग्नास शाहू महाराजांनी पैशाची चांगली मदत केली. ३ पाण्यांतील किल्ले. ४ मोगलांनी, तुर्कांनी.

मार्गे धाऊन जाऊन, होगेपणे मराठे जिवंत आहेत असा उपद्रव करून दाखवावा, हें चालतच होतें. चंदी राजधानी बहुत चांगली जाली. आप्पा व आपणाजी हे जवळ होते....त्या संधीत राजश्रीची कृपा पूर्ण पाहून, आपणांस वतन नाही, कोंकण प्रांती वतन करून द्यावें, ह्मणोन विनंति केल्यावर, राजश्रींनीं दाभोळ प्रांतीची सरदेशमुखी वतन करून दिलें. राजपत्रें करून घेतलीं. राजाराम साहेबी आप्पाच्याच सेवेवर वतन दिलें. पत्रांत नांव लिहितां आपणाजीबावांनीं व चिमणाजीबावा व शामजीबावा असावे ह्मणोन बोलणें घातलें. आप्पा केवळ धर्माची मूर्ति ! याणीं खरें ह्मटलें असतां राजश्रींनीं बोढिलें. आप्पांनीं विनंति केली जें, “खायास कोण आहे? देशीं यवनाक्रांत राज्य जालें आहे. स्वामीच्या पुण्यप्रतापें राज्य हस्तगत जाल्यावरील गोष्टी ! ज्याचे देवीं असेल तो सेवा करील. वतन खाईल. नांवें त्याहावयाची आज्ञा द्यावी.” त्यावरून नांवें पत्रांत लिहिलीं. पत्रें करून घेऊन तशींच ठेविलीं होती. पुढें पातशाहाच्या फौजा जाऊन चंदीस वेढा घातला. चंदी बारा वर्षें पावतों झुजविली. असदखान ह्मणोन पातशाही दिवाण मोठा राजकारणी. पातशाहा केवळ निरंकुश. त्यास वर्म असावें ह्मणोन मसलत लांबवीतच होते. दक्षिणेंत मराठ्यांचे राज्यांत पातशाहा बहुत खफीफ (?) जाला. मराठ्यांस वांचवावें हेंच दिवाणाचे चित्तापासोन होतें. वकीलद्वारें इकडील मुत्सद्दी यांनीं राजकारण जतन केलेंच होतें. चंदीच्या प्रसंगीं कामावर पडलें....बारा वर्षें समाप्त होण्याचे संधीस दिवाणांनीं सांगोन पाठविलें कीं, ‘दिवस फार जाले. याउपरी किह्या खाली करून द्या. घेणें प्राप्त आहे.’ तेव्हां निरुपाय. प्राण वांचवावे. पुढें हरिसत्ता. देवावर भार ठेऊन चंदी द्यावी, निघोन जावें, असा सिद्धांत केला. त्या समर्थी गणोजी किंवा दुसरा कोण शिरका पातशाही फौजेंत चाकर होता. चंदीस मोर्चे लागले होते. त्यांत एक मोर्चा शिरक्याचा होता....राजश्री व त्यांच्या स्त्रिया व मुत्सद्दी व त्यांचे कबिले अगत्याअगत्य नांवनिशीवार लेहून यादी ठरविली. त्याप्रमाणें शिरक्याचे मोर्चावरून मार्ग सांगितला. त्या मार्गे निघोन जाण्याचा निश्चय करून निघाले. चंदी सोडिली. आप्पा व कामी सडीं होती.

१ असदखानानें मराठ्यांस फार मदत केली. औरंगजेबाच्या फौजेंतील बेगच सरदाराम त्याचा उत्कर्ष सहन होत नसे. मराठेशाही बुडाल्यास आपलें महत्त्व कमी होईल असेही त्यास वाटे. २ गणोजी व राणोजी शिकें यांचे मोर्चे किह्याचे नैऋत्येस होत. — **मल्हार रामराव.** ३ असदखानानें सांगितला.

उभयतां राजश्रीसमागमें निघालीं. आण्णाजी मुत्सद्दीयांत नांव नाहीं, हे राहिले. काकाई लेकुरवाळी, गरोदरही होती. तीस आण्णाजीजवळ ठेविली. या-प्रमाणेंच सर्वत्र मंडळीची दशा जाली. राजाराम निघोन देशीं आले....चंदीहून शिरक्यांचे मोर्च्यावरून राजश्री सफरीवर निघाले. हा शिरक्यांचा मोठा उपकार. तो फडावा हें राजश्रीचें मानस. तेव्हां शिरक्यांनीं दामोळचें वतन चिटणिसास दिल्लें, तें आपणांस द्यावें ह्मणोन आड घातला. राजाराम साहेब बहूत थोर. संकोचांत पडले. तेव्हां आप्पांनीं विनंति केली कीं, आमचें वतन महाराजांचे पाय ! शिरक्यांचा उपकार ठेऊं नये. तेव्हां दामोळच्या वतनांचीं पत्रेंच राजश्रींच्या स्वाधीन केलीं. वतन शिरक्यांस दिल्लें. चेऊल प्रांतीचें वतन यांस करून दिल्लें.

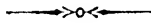
राजाराम देशीं येण्याचे मंथीमच....संगत नीट लागली नाहीं. असो. आण्णाजी मागे राहिले. त्यांस काकाई मुद्धां कर्नाटकांत....कंदेत ठेविले. तेथील किल्लेदार निपुत्रिक होता. त्याणीं या कुटुंबाचें संरक्षण केलें. काकाई गरोदर. यांस पुत्र होईल तो आपण घ्यावा, हें किल्लेदाराच्या स्त्राचें मानस. दैवानें कन्याच जाली. तें मूळ किल्लेदारानें घेऊन आण्णाजीस कुटुंबमुद्धां सोडून दिल्लें. हे देशीं आले. राजश्रीचें दर्शन घेतलें. जवळ होते. म्यारी शिकारीच्या उपयोगांत होते....शाहूराजे धरून नेले. ते वीस वर्षांनीं माघोर आले. इतक्या वर्षीत....आईसाहेब यांची कारकीर्द असावी. राजाराम व ताराबाई यांच्या राज्याची वर्षसंख्या चवदा पंधरांची भरती अमेल. इतक्या अवधीत औरंगजेब पातशाहाचा काल होऊन त्याचा वर्डील पुत्र समागमें दक्षिणेंत होता....धाकट्यानें पातशाहातीचा बंदोबस्त करण्याचा आक्रम घातला. हें वर्डील पुत्रास व असदखान दिवाण यांस अमहन होऊन, दक्षिणचा बंदोबस्त पुरा करून नाइलाज अमें समजून, फौजासुद्धां दिल्लीस जाण्याचा उद्योग करून माघोरें चालिले. त्या मंथीत ताराबाईची कारकीर्दइतक्यांत पाठांमाणें किल्ले जागे ध्यावयास आरंभ केला. जागां जागां यवन व रजपूत किल्लेदार ठेविले होते.

१ प्रभुरामालेंत दामोळचें वतन शिरक्यांस दिल्यावर राजाराम महाराजांच्या मुटका झाला असे आहें. शिरक्यांच्या मन्त्रेवरून या प्रश्नाचा उलगडा होईल. दामोळचें वतन २५।३० हजाराने होतें, असा उल्लेख मानाजी आंग्रे यांच्या एका अस्मल पत्रांत आढळतो. २ संगत नीट लागली नाही असे लेखकच कबूल करितो. वतनावदलची वगैरे हकीकत पुढील एका लेखांत येईल.

ते स्थळें टाकून जाऊं लागले. मातबर जागे बळेंच घेतले. हीं वर्तमानें मागाहून पातशाहाजाघाम कळूं लागलीं. तेव्हां दिल्लीस जाण्याचा वेध मोठा. माघाच्या फौजा कोणही न जात. तेव्हां दिवाणांनीं कल्पना काढिली जे, “मराठे त्या प्रांतीचे जमीदार आहेत. यांचा निर्मूळ करण्यास गुंतल्यांनीं आपलें घर रहात नाहीं. दुसरा कोणही सरदारही जात नाहीं. चाळीस पन्नास वर्षे दक्षिणेंत येऊन जालीं. सर्व प्रकारें लोक बुडाले. दुराग्रहाम पडून फल नाहीं. शाहू राजा सरकारांत बहुत दिवस कैदेंत आहे. पळून गेला नाहीं. निष्ठा धरून राहिला. पातशाही बंधांत दाखल जाला आहे. दक्षिणचा जमीदार. याम सर्फराज करावें. सोडून द्यावें. याणीं ताराबाईस राणी संजा यवन क्षणत होते. राणीचें पारपत्य करील. किल्ले घेईल. चाकर क्षणवील.” असें ठराऊन, शाहू राजे यांमी रवाना करते समयीं, पांच चारगें रजपूत व मुसलमान समागमें देऊन माघारें दक्षिणेंत पाठविलें. तेव्हां निरोप घेऊन राजश्री निघाले. खानदेशांत आले, ते समयीं, तोतया गंगडा आहे, शाहू राजा नव्हे, हीं भाषणें चाललींच होतीं. शाहूराजे खानदेशांत आल्यानंतर परमोजी भोंसले....हे मातबर सरदार होते. ह्यांमी राजकारण करून ह्या दोन्ही फौजा अनुकूल करून घेतल्या. चालून जुन्नर प्रांतांत गेले. ते समयीं आण्णाजीस विशाळगडची....होती. खंडेराव दाभाडेहे (तागऊच्या फौजेत) प्रमुख होते. आप्पाजींनीं आपलें कुटुंब विशाळगडास पाठवून सडेंच जवळ होते. दाभाडे यांची रवानगी जाली. खेड कडूस या लग्न्यांत राजश्री येऊन पोहोचण्यापूर्वी फौजा रवाना जाल्या. त्या समयीं ताराबाईजवळ परशुरामपंत प्रतिनिधी होते. राजश्रीचा पुण्यप्रताप मोठा. आले, येतात, हें वर्तमान पावल्या दिवसापामोन. जे जे राजाराम ताराबाईनें नेमले त्यांजवर छाया पडली.केवळ ताराबाईचेच वाढविले परशुरामपंत व कान्होजी आंगेर यांच्या प्रतीचे होते, ते मात्र ताराबाईचा पक्ष बळावून होते....वतनी पत्रें खांदीरीस चिमणाजी बाबाजवळच ठेविलीं होतीं. शाहूराजे यांची व ताराबाई यांच्या फौजा दाभाडे वंगेर यांची गांठ भीमातीरीच पडली. फौजेसमागमें सरदार दाभाडे यांचीं सर्वांचीं मनें शाहूराजाकडे ओढलींच होतीं. आमच्या समागमें सरकारचे इतकरीद यावें असें दाभाड्यांचे क्षणण्यावरून आप्पास ताराबाईंनीं आज्ञा केली. याणीं विनंति केली की, “राजा शाहू हे सर्वत्रांस समजले आहेत. याचा परिणाम पाहून आह्मांस जा क्षणावें.” तेव्हां आईसाहेबी खातरजमा करून, आग्रहानें

जावेंच ह्मटल्यावर, तुमच्या फौजांस यश आल्यास चाकर तुमचे; नाही तर जे सर-
दारांची वाट, तेच आमची. हें ध्यानांत असावें ह्मणोन फौजेबराबर गेले. लढाई जाली.
फौज मोडली. राजश्रींचा जय जाला. दाभाडे, आप्पा आदिकरून सर्वांनीं
राजकारण करून राजश्रींच्या भेटी घेतल्या. आप्पांस चिटणिशीचीं वस्त्रें तेव्हांच
दिल्लीं. आप्णाजी विशाळगड मोडून याच संधीत शाहू महाराजांकडे आले.
सातारा घेणें, परशरामपंतांस धरणें, या साऱ्या घालमेली होतच चालल्या. सातारी-
यावर राजश्रींचा राहण्याचा आरंभ....त्या दिवसांत किल्याचा बंदोबस्त चौकी
पाहारीयाची खबरदारी आप्पाजीच करीत होते.....बाळाजीपंतांस दिल्लीस
फौजा पाठवितेसमई मारी खटपट आप्पांनींच केली. कर्ता ब्राह्मण. पेशवाईस
योग्य पाहून मुख्य प्रधान केलें....आप्पामाहेब यांचा संसार वाढला. प्राप्ति नाही.
तमेच कोटीत होते. आपला वृद्धापकाळ. वतनपत्रें आंगरे यांचे घरीं. तेवढीं
मोडवावीं ह्मणोन चित्तांत आणिलें. त्या दिवसांत कान्होजी आंगरे फार करून
राजश्रींच्या ठायीं निष्ठा धरून होते. राजकारण आपले हातीं, कांहींएक निमि-
त्तानें राजश्रींची आज्ञा घेऊन, समागमें तेग वर्षांचें वय अमतां रावसाहेबांस घेऊन
आप्पा कुलाव्यास गेले. वर्षभर तेथें राहून मोठ्या खुशामतीनें वतनपत्रें राजा-
गम यांनीं करून दिल्ली तीं व त्याप्रमाणें आंगरे यांचीं पत्रें करून घेऊन साता-
रीयास आले. वतनाचा अम्मल आंगरे यांनीं चालविला नाही. नगदी वस्त्र पात्र
या द्वारें आंगरे यांनीं काय समाचार घेतला असेल तो असो. आप्पा सातारीयास
आल्यानंतर खंडो गोविंद नांवाचा आपला स्वकीय यासी, न्यायाधिकाकडील पर-
गण्याच्या बाबतीची मामलत, दरम्यान होऊन करून दिल्ली. ते बुडग्री. दहा
हजार रुपये देणें जालें. त्याच दिवसांत आयुष्य सरलें. आप्पाचा काळ जाहाला.”

“यशवंत.”

१ पुढील बराच मजकूर खाजगी बाबीसंबंधाचा असल्यामुळे तो येथे प्रसिद्ध करण्याची
आवश्यकता नाही. २ यास प्रत्यंतर पुरावा आहे. तो यथावकाश महाराष्ट्रियांच्या पुढें
मांडण्यांत येईल. खंडोबांस कोणच्याही तऱ्हेचें व्यसन नव्हतें. परंतु ते फार उदार असून
आश्रितांचे कैवारी होते. यामुळे त्यांची गृहस्थिति चांगलीशी नव्हती. बारंवार सावकारांचे
तगादे दाराशीं बसलेले असत. आपली गृहस्थिति सुधारण्याकडे खंडोबांनीं लक्ष पुरविलें नाहीं.
किंबहुना या बाबीकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें, ह्मणूनच त्यांस मोठमोठी राजकारणें साधण्यास
अवसर सांपडला.

नाजूक. यास्तव उगेच राहिलों. त्यावर एक दोन वेळां हटकलें. विनंति केली जें, 'एक निश्चयपूर्वक बोलार्थें?' त्यास बोलली जें, 'आह्मी निश्चय करीत नाहीं. ऐवज लवकरच येईल. दोनदां करून देऊं.' त्यावर चंद्र २० रोजीं हटकलें. राजश्री केसो भिकाजी व मी उभयतांही बोललों. ते वेळेस बोलली जें, 'बाळाजी फडणिसांकडेस जाऊन ऐवजाची निशा करून घेणें.' राजश्री गोविंद रघुनाथ जवळ होते. त्यांसही बाईंनीं सांगितलें जें, 'तुम्ही या उभयतांस मुकुंदरायांकडेस घेऊन जाऊन, बाळाजी व मुकुंदरायांस सांगा कीं, यांच्या ऐवजाचा यांची निशा करून देणें. हुंडी करून देणें.' असें सांगितलें. त्यांजकडे गेलों. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें जें, 'ऐवज पदरीं घेतां कीं हुंडी करून द्यावी? आह्मी उत्तर केले जें, 'आह्मी ऐवज पदरीं घ्यावा अशी आह्मांस आज्ञा नाही. श्रीमंतांनींच तुम्हांस लिहिलें आहे कीं, परभारें सावकाराच्या वराता तुम्हांकडेस पाठविल्या आहेत; वरातांप्रमाणें ऐवज ज्यांचा त्यांस येथून हुंड्या करून त्यांस पावता करावा. मुकुंदराव बोलले जें, 'आह्मी एकच हुंडी करून श्रीमंतांकडेस निमे ऐवज आतां पाठवितों. तेथें श्रीमंत सावकारांस वांटणी करून देतील.' तेव्हां केसो भिकाजी बोलले जें, 'सावकारांस ऐवज तोडून दिला आहे. त्यांच्या वराता व माणसें आलीं आहेत. वांटणीप्रमाणें ज्यांचा त्यास हुंड्या करून पाठवाव्या.' त्यास ते बोलले जें, 'हुंडी एकच करावी. त्यांत तिघांचे नांवें तपशील लिहावा.' त्यास सारा ऐवज देवा झटलें. ते झणाले जें, 'निमे लक्ष रुपये आतां देतो. लाख रुपये श्रावण अखेरीस देऊं.' आह्मी बोललों जें, 'माघांत लग्नसमर्थी सरकारांत सावकारापासून ऐवज अगर वस्तुभाव घेतल्या, तेव्हांपासून आजपर्यंत व्याज काय जालें? अज्ञानही श्रावणअखेर झणतात. तेव्हां दोंचे पावणे दोन जाले. यांत सरकारची नुकसानी आहे. जें करणें तें समजून करा. सरकारचा शब्द तुम्हांस लागेल.' ते बोलले जें, 'ऐवजाचें काम आहे. महालांतून ऐवज गोळा होऊन आला पाहिजे. तोंडच्या गोष्टी नाहीत.' असें कित्येक बोलले. 'बरें. असो. निमेच्याच आज हुंड्या द्या, झणजे दहा बारा दिवसांत जाऊन पोहचतील.' त्यास त्यांनीं उत्तर केलें जें, 'सावकार बोलाविले आहेत. इंदुरींहून हुंडणावळीचा भाव आणविला आहे. तो आला झणजे तोडमोड करावयास चार दिवस लागतील. श्रावण शुद्ध प्रतिपदेस हुंडी तुमच्या हवालां करूं.' असा करार जाला. त्यावर दोन तीन दिवस पावसाची क्षुब्ध लागली होती. आजही केसोपंत व मी बाईकडेस जाऊन बहुत प्रकारें सांगितलें. सावकाराचें व्याजवट्टा मनोतांचेही समजाऊन सांगितलें. निमे निमेचा तरी लवकर हुंडी दिली, तर दहा दिवसा पोहचेल. तितकीच व्याजमनोतीची सवलत पडेल. सरकाराकफायत होईल. तितको आपण

करावी. बाई बोलली जें, 'लवकरीच करून देववितें.' असें बोलली आहे. परंतु श्रावण शुद्ध प्रतिपदा खरी. अलीकडेही हटकीतच आहों. हुंडी आली ह्मणजे सावकारांचे माणूस केसोपंतांनीं ठेऊन घेतले आहेत, त्यांबरोबर हुंडी देऊन रवाना करूं. आजपावतर ऐवजाचा जाबसाल इतका जाला. वरकड राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान अलीकडे कांहीं आलें नाहीं. श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांच्या व राजश्री हरिपंततात्या व तुकोजी होळकर वगैरे सरदारांच्या भेटी चांदवडापलीकडे तीन कोसांवर छ १५ मिनहूस जाल्या. दुसरे दिवशीं कुंभारीधरणगांवावर गंगातीरीं मुक्काम आहेत ह्मणून नवां दिवसांचीं पत्रे येथें आलीं. ग्वालेर अद्याप सर जाली नाहीं ह्मणून सावकारी वर्तमान. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक १०४. ता० २८ जुलै २० स० १७८३.

श्रीगजानन. मि. आपाट वा १४ शके १७०५.

"श्रीमंत राजश्री नानामाहेव स्वामींचे सेवेसी:—

आज्ञांकित सेवक विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ सावानपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर पत्रे रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचें वर्तमान, श्रीमंतांच्या लग्नपट्टीचा ऐवज होळकराकडून दोन लक्ष रुपये येणें. त्यांपैकीं एक लक्ष तीस हजार रुपयांच्या हुंड्या खेतसी पदमसी सावकार यांनीं येथून करून दिल्या. तेथें खेतसी पदमसीचें दुकान आहे. हुंड्या तिघां सावकारांच्या नांवें आहेत. बाई ह्मणाली जें, 'एकंदर ऐवज श्रीमंतांकडेस पाठवावा; तेथें सावकारांस वांटून देतील.' असें ह्मणत होती. परंतु सावकारांचे मनुष्य येथें राजश्री केसोपंतांनीं ठेऊन घेतले होते. यास्तव सावकारांचे नांवेंच हुंड्या करून काल चंद्र २६ सावानीं संध्याकाळीं बाईंनीं आह्मां उभयतांस बोलावून दिल्या. बाकीचा ऐवजही श्रावण अखेरीस देऊं ह्मणाली. अलीकडेसच ऐवज आला, तर अलीकडेसच देऊं, ह्मणाली. सावकारांच्या माणसांबरोबर हुंड्या रवाना केल्या आहेत. सेवेसी श्रुत होय. राजश्री बाजीराव बर्वे यांस सरकारचीं आज्ञापत्रे व बाईस सरकारचें व आपलीं पत्रे डांकेबरोबर चंद्र १६स रवाना केलीं. तीं चंद्र २४ मिनहूस येथें पावलीं. दुसरे दिवशीं बाईंच्या समक्ष बाजीरायांस बोलावून आणून, बाईंनीं सारीं पत्रे श्रवण करून त्यां दिलीं. बर्वे यांची स्त्री माहेरास गेली आहे. त्यास पंधर. दिवस जाले. तेथून निघाली आहे. एक दों रोजांनीं येथें येईल. ती आली ह्मणजे बाजीरायाची रवानगी

येथून लवकरच होईल. मागाहून लिहीन. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान:-
 किह्यावरील सुरबावीवरून वाट तोफांनीं केली आहे. हल्ला करून किह्या घेणार.
 आमदानीकडील भला माणूस आला होता. त्यास भेटाय्यास पाटीलबावा गेले
 होते. त्यांचा यांचा करारमदार जाला कीं, आमचे मदतीस तुम्हीं येत जावें.
 तुमचे मदतीस आम्ही येत जाऊं. याप्रमाणें करारमदार होऊन, त्यास दिलीस
 आमदानीकडे रवाना करून, पाटीलबावा भालेरीस आले. श्रीमंत राजश्री
 दादासाहेब कोपरगांवास सरकारची हवेली आहे-शुद्धेश्वराजवळ-तेथें रहावयाचा
 निश्चय जाला, तिकडेस गेले. झणून येथें वर्तमान आलें. देखिलें ऐकिलें
 वर्तमान मेवेमी श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक १०५. ता. १३ आगष्ट इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. श्रावण वा। १ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना
 तागाईत चंद्र १४ रमजानपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर
 येथें वर्तमान यथास्थित असे विशेष:- येथील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून
 चंद्र ६ मिनहूस कामीदजोडीबरोबर रवाना केली आहेत. सांप्रत छ ६ मिनहूस
 त्रितीय ग्रहरीं, राजश्री केमोपंत व मी दरबाराम गेलों. ब्राह्मणसंतर्पणाचा
 हजूम होता. त्याम घडीभर वसून केमोपंतांनीं बाईशीं बोलले कीं, सरकारची
 फार्मास धोतरजोड्यांची आली आहे. त्याम मारु पांच सात बोलावून, त्यांस
 धोतरजोडे तयार कराय्यास सांगितले आहेत. जोड्यांच्या लांबीकंदीची आज्ञा
 सरकारची आली होती, त्याप्रमाणें मारुस प्रमाण मांगून, प्रस्तुत पांच सात
 करविले आहेत. धोतरजोड्यांचें मोल पंचवीस रुपयेपामून वरते पसतीस चाळीस-
 पर्यंत करावयास सांगितले आहेत. त्याम मारुंनीं खर्चास मागितलें. यास्तव
 दोन चारशें रुपये आम्हांकडेस तसलमातीस द्या, जसा खर्च होईल तसें लिहून
 ठेऊं. सरकारांत लिहून पाठवूं. ऐवजाची जिकडे आज्ञा येईल तिकडून आपला
 भरणा करूं, अगर आपल्याकडेच आज्ञा आली तर तसेंच होईल. बाईनीं उत्तर
 केलें जें; “धोतरजोडे तुम्हीं कोणत्या मारुस सांगितले आहेत, ते कसे करितात.
 उतरून येऊं द्या. पाहूं. त्याचें मोल करूं. सरकारांत पसंत पडतील तसे घेतले
 पाहिजेत. मोल चौकशीनें केलें पाहिजे. येथें घेऊन या. पाहून चौकशी करून
 रुपया जो लागेल तो देऊं. मजकूर काय? असंही करितां पांचशें रुपये लागतील.
 त्यास तसलमात कशास पाहिजे? तत्रापि श्रीमंतांस धोतरजोडे पाठवणें त्याचा

मजकूर तेथें लिहिणें कशास? रुपया आझीच देऊन माफजतीनें रवानाही करूं.” असें उत्तर केलें. त्यावर त्यांनीं उत्तर केलें जें, “श्रीमंतांनीं आह्मांसच लिहिलें आहे. आह्मी चौकशीनें मोल करून खरेदी करूं. आपल्यासही दाखवूं. परंतु आह्मी पाठविले पाहिजेत. रुपयांविषयीं तेथून आज्ञा येईल त्याप्रमाणें तुमचा भरणा करूं.” त्यास बाई बोलली जें, “तुमच्या चित्तांत आपणच परभारां घेऊन पाठवून द्यावे; आपला मुजरा व्हावा. त्यास फार चांगलें आहे. त्यापक्षीं आह्मांस दाखवितां कशास, आणि रुपयाही कशास आह्मांस मागतां? तुम्हीच आपले खरेदी करून पाठवून द्या. रुपया आह्मी देणार नाहीं.” याप्रमाणें उत्तर बाईंनीं केलें. बाईची मर्जी कडवी जाली. आपण उठून ब्राह्मणांकडेस गेली. आह्मी आपल्या बिऱ्हाड्यास आलों. केसोपंतांस मीं सांगितलें जें, “बाईच्या विद्यमानें घेतल्यास चौकशीही करितील. रुपयाहि जो लागेल तो देतील. जो ऐवज खर्च होईल तो आपण श्रीमंतांस लिहून पाठवूं. जसें त्यांचे मर्जीस येईल तसें करितील.” मशारानिल्ले बोलले जें, “अशी सरकारची मर्जी अमती, तर पहिलेंच त्यांस लिहितें. आपण असें केल्यास रागें भरतील. यास्तव आपले आपणच जोडे करवून, कोटें कर्जवाम करून घेऊन पाठवावे.” त्याप्रमाणें तेरा जोडे तयार करविले. मोलही निकशीनें केलें. दोनशें अठ्याहत्तर रुपयांचे तेरा धोतरजोडे व एक शेला सफेत जामेवार, सूत चांगलें, आपलें पसंतीस पडेल ह्मणून तेवीस रुपयांचा घेऊन, एकून चवदा ठाणें तीनशें एक रुपयांस खरेदी करून, जासूदजोडीबरोबर चंद्र १३ रोजीं येथून रवाना केलीं. भालेरायाचे स्वारही रवाना केले आहेत. त्यांच्या उंटावर घालून पाठविले आहेत. सेवेसी पावतील. बाकीचेही सात जोडे तयार करविले आहेत. ऐवज कर्जाऊ घेतला. बाईचें मानस होतें जे, धोतरजोड्यांस ऐवज चार पांचशें जो लागेल, तो आपणच द्यावा. श्रीमंतांच्या धोतरजोड्यांचा ऐवज मुजरा घेऊं नये, असें होतें. परंतु आज्ञेप्रमाणें केलें. खर्च किरकोळ खाद्या व मोमजामां यांस व हुंडणावळ अधिक लागली. कर्ज घेणें लागलें. सारा खर्च तपशीलवार धोतरजोड्यांबरोबर विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. सेवेसी श्रुत होईल. परंतु बाईची मर्जी आह्मांसीं कडवी जाली. परंतु सरकारची आज्ञा. सरकारचा पैसा न खर्च होतां कार्य होयाचें होतें? असें जाल्यास स्वामी रागें भरतील कीं काय ह्मणून असें केलें. येथें सूत चांगलें, परंतु रेशीम चांगलें नाहीं. या सुतास पैठणचें रेशीम असावें.

राजश्री पाटीलबावांनीं चंद्र १ मिनहूस लष्करांतून बाईस पत्रें लिहून पाठविलीं. तीं चंद्र १२ रोजीं दोप्रहरीं येथें पावलीं. त्यांत मजकूर होता जें, श्रावण शुद्ध

द्वितीयेस प्रातःकाळीं ग्वाल्लेरच्या किह्यावर हल्ला करून किल्ला घेतला. सातशें माणूस वरतें होतें, तें कापून काढलें. दोन तीनशें माणूस यांचेंही जखमी ठार जालें. गोहजबाल्याची बायको वरती होती, ती दारून उडून गेली. याप्रमाणें होऊन किल्ला फत्ते जाला. येथील बंदोबस्त होऊन, भंवतालया चार गळ्या आहेत त्या घेऊन, गोहजही थोडक्या दिवसांतच घेतों. ह्मणून लिहिलें होतें. बाईसही बहुत संतोष जाला. संध्याकाळीं तीन तोफा सोडल्या. याप्रमाणें ग्वाल्लेरचें वर्तमानही आलें. राजश्री शिवबा बाजी पारनेरकर काशीयात्रा करून उज्जनीस आले आहेत. येथेही बाईचे भेटीस येणार. गुजराथचें वर्तमान:- येथें ब्राह्मण देकारास आले, तेही सांगत होते व सावकान्यांतही ऐकलें कीं, गुजराथप्रांतचे सरकारचे महाल जितके आहेत अमदाबादसुद्धा, तितक्यांजवळून राजश्री फत्ते-सिंग गायकवाड यांनीं सात लक्ष रुपये घेतले. रयत ताराण जाली. अमदाबाद निमे बेचिराख जाली. मुलकांत हलत कांहीं राहिली नाही. सरकारचे फौजेची मार्गप्रतीक्षा करितात. गायकवाडांनीं आपले महाल आबांत ठेविले आहेत. याप्रमाणें तिकडील वर्तमान आलें. हिंदुस्थानचें वर्तमान तर, राजेरजवाडे आपसांत दुंद आहेत. परंतु ग्वाल्लेरच्या दावानें सर्वांस कळलें जें, दक्षणी फौजा आहेत. पादशाहा दिल्लीत आहेत. परंतु आमदानी वगैरे नजीबखानाचे चेल आहेत, त्यांच्या बमांत आहेत.

येथील वर्तमान:-सांप्रत श्रावणमासचा उत्साह आहे. नित्य अडीच तीन हजार ब्राह्मणभोजन होत आहे. दोन तीनशें ब्राह्मण लिंगाच्या अनुष्ठानास लाविले आहेत. शेंदोनशें ब्राह्मण शिवकवचास लावले आहेत. शेंदीडशें ब्राह्मण शिवनामस्मरणजपाम लावले आहेत. शेंपन्नास सूर्यनमस्कारास लावले आहेत. शिवाय पंचवीस सारे ब्राह्मणांस दक्षणा दिली. देशस्त व तेलंग दोन हजारपर्यंत होत. त्यांस तीन रुपयेपामून पांच रुपयेपर्यंत दक्षणा जाली, व रांगडे दोन अडीच हजार आले होते, त्यांस पावलीपामून रुपयापर्यंत दक्षणा दिली. पुढें जाणारे ब्राह्मण गेले. आतां तीन साडेतीन हजार ब्राह्मण आहेत. छत्रांत अडीच तीन हजार जेवतात. चारपांचशें ब्राह्मणांस शिधा नित्य देतात. भोजनदक्षणा रोज दोन तीन पैसे देतात. जन्मअष्टमीस एक एक रुपया देतील. आतां अनुष्ठानाचे ब्राह्मणांची दक्षणा मात्र राहिली आहे. लिंबेवाल्यांस आठ रुपये, जपवाल्यास पांच, शिवकवचास आठ नऊ, नमस्कान्यांस दहा नऊ देतील, अशी पद्धत आहे. प्रत्येक पदार्थ पक्वान्न करितात. थोडेंथोडें करितात. नित्य दक्षणा दोन पैसे. मध्ये एकदां एक एक

रुपया देतील. याशिवाय शिध्याचे दोन तीनशें ब्राह्मण. नित्य शिधा श्रावणमास-पर्यंत चालतो. संतर्पणही मासभर होईल. ब्राह्मणांचीं भोजनें जाल्यावर चार घटका दिवस राहतां, बाई स्नान करून घटका दोन घटका दिवस राहतां भोजन करितात. तेथेही पंगतीस पंचवीस तीम ब्राह्मण असतात. याप्रमाणें सांप्रतचें वर्तमान. श्रीमहांकाळश्वर उज्जनीस पंचवीस ब्राह्मण श्रावणमासचे अनुष्ठानास व श्रीओंकारेश्वराम पंचवीस ब्राह्मण प्रतिवर्षी जातात. आतांही गेले आहेत. सेवेसी श्रुत होय. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञप्ति."

लेखांक १०६.

ता. १३ आगष्ट इ. स. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. श्रावण वा। १ शके १७०५.

“श्रियाविराजित राजमान्य राजश्री तात्या स्वामींचे सेवेसी:—

मेवक विठ्ठल शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र १४ रमजानपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- बहुत दिवस जाले, आपलें पत्र येऊन वर्तमान कांहीं कळत नाहीं. तर कृपापत्र पाठवीत जावें. इकडील वर्तमान श्रीमंतांस विनंतिपत्री लिहिलें आहे. त्यावरून विदित होईल. नवल विशेष वर्तमान:- गजश्री पाटीलबाबांनीं ग्वालेरचा किला श्रावण शुद्ध द्वितीयेस हद्दा करून घेतला. तेथें पत्रें आलीं. बाईंनींही ऐकून तीन तोफांचे आवाज केले. वरकड:-सांप्रत येथें श्रावणमासचा उत्साह एक महिनापर्यंत अडीच तीन हजार ब्राह्मणभोजन नित्य होत आहे. आपल्या पत्रांत श्रीमंतांचा लाखोटा घालून पाठविला आहे. हा एकांतीं द्यावा. याचें उत्तरही श्रीमंतांस विनंति करून मागावें. उत्तर देयाची आज्ञा जाली, तर घेऊन पाठवावें. बाईचे लक्ष श्रीमंत राजश्री नानासाहेबांच्या पायांशीं फार आहे. त्यास बाईमही एखादें समाधानयुक्त श्रीमंतांचें पत्र यावें. विनंति करावी. मर्जी प्रसन्न होऊन दिलें, तर मजकडे पाठवावें. एकांतीं पावतें करीन. बाईचें मानस कीं, पक्केपणें नानासाहेबांचें अभय असावें. त्यास श्रीमंतांची मर्जी असल्यास कृपा करून पत्र देतील. मर्जी पाहून आपण विनंति करावी. जशी मर्जी असेल तशी आज्ञा करितील. मीं आपला मजकूर पेशजीं सेवेसी लिहिलाच आहे. वारंवार काय लिहावें? आपण ह्मणतील कीं, बाई इतकी ममतापुरस्कर तुझांशीं बोलतात, तेव्हां कांहीं परामर्ष करीत असतील. त्यास एक कवडी बाईकडून मजला प्राप्त असेल तर आपल्याच पायांची शफथ! कर्ज खात येथें बसलों आहें. बाहेरील खर्च काय काय लिहूं? आज पांच वर्षीत एक गवताची काडी अगर घर छावून दिलें असेल तर शफथ! वरकडांचीं

घरें छावून देतात; खर्चासही देतात; परंतु आमचा व बाईचा ऋणानबंध असा आहे ! माझी येथील अवस्था अशी आहे व घरचें वर्तमान चिरंजिवानें सर्व आपल्यास विदित केलेंच आहे. कुटुंब थोर. दुसरी उपजीविका कांहीं नाहीं. ब्राह्मणसंसार, लोकांचें देणें ब्रह्मांड, अशा पेंचांत आहे. येथेंही सात आठशें रुपये देणें. असा प्रकार आहे. माझा कोणी वगवशिला नाहीं कीं, श्रीमंतांस तापत्रय समजावील. दोघे तिघे मुले रोजगारास उमेदवार आहेत. आपणास विदितच आहे. जे सर्वोत्तम आपणास बुद्धि देईल तशी विनंति श्रीमंतांस करावी. उत्तर यावें. हे विज्ञमि.”

लेखांक १०७.

ता. २४ आगष्ट ३. म. १७८३.

श्रीगजानन.

मि. श्रावण वा. १२ शके. १७०५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत चंद्र २५ रमजानपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून काशीदजोडीबरोबर व डांकेबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचा मजकूर, येथें तो श्रावणमासचा उत्साह आहे. लग्नपट्टीच्या ऐवजाविषयीं बाईस स्मरण दिलें जें, श्रावणअखेर होत आला, सावकारास ऐवज पावला पाहिजे. याप्रमाणें सूचना केली. तेही तजविजींत आहेत. लवकरच देतील. दुसरे, राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमानः—ग्वालेर फत्ते जाल्याचा मजकूर पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलाच आहे. सांप्रत ऐकिल्यांत आलें जें, किह्याची डागदोजीचा बंदोबस्त करवितात, व किह्यावरील सिशा बारूद व जंगी सरंजाम यांची बगैरे मोजदाद करवितात. गोहजेवर शह देऊन आहेत. किह्याचा बंदोबस्त केल्यावर गोहजेवर जावयाचा इरादा आहे, ल्हणून वर्तमान ऐकिलें. राजश्री विसाजी काशी सागरचे कामगिरीस सरकारांतून बिदा केले, ते श्रावण शुद्ध नवमीस येथें आले. बाईची भेट घेतली. श्रावणीकर्म येथें केलें. दुसरे दिवशीं बाईनीं भोजनास वाढ्यांत बोलाविलें होतें. द्वितीयेस स्वार होऊन गेले. नवीन वर्तमानः—खानदेशांत नेरपरगण्याचें मेहरगांव आहे, तेथें हटकर धनगराची मूल चौ वर्षांची, तिजला गर्भसंभव जाला आहे. सहा सात महिन्यांची गरोदर. त्यास त्या मुलीच्या मायबापांनीं विचार केला कीं, त्या मुलीस मारून टाकावें. त्यास, दोन प्रहरां रात्री तिच्या बापास स्वप्न जालें कीं, दोन महिने मुलीस मारूं नका, काय होतें तें पहा. याप्रमाणें वर्तमान येथें बाईस

पत्र आलें. राजश्री बाजीराव बर्वे वद्य नवमीच्या मुहूर्तें येथून बिदा होणार होते, त्यास तो मुहूर्त राहिला. अमावास्या जाल्यावर निघणार ह्मणून ऐकिलें आहे. रेवापार जाले ह्मणजे सेवेसी विनंतिपत्री लिहून पाठवूं. श्रीमंतांस धोतर-जोडे करून पाठविणें ह्मणून आज्ञा आली होती. आज्ञेप्रमाणें लांब रुंदी व सूत चांगलें, याप्रमाणें कारेगरांस सांगून, तेरा धोतरजोडे तयार जाले. ते व एक शेला ऐशी चवदा सणगें भालेरायांच्या रावतांबरोबर जासूदजोडीसमागमें देऊन, चंद्र १३ रमजानीं येथून रवाना केले आहेत. सेवेसी पावले असतील. बाकीचे धोतरजोडेही तयार होतात. राजश्री विसाजी शामराज लांबहाते यांस दोन महिने शरीर स्वस्त नाहीं. औषधीउपाय करीत आहेत. बाईही दोन वेळां त्यांच्या परामर्शास गेली होती. हिंदुस्थानचें वर्तमान:-दिल्लीभंवता शिखांचा उपद्रव फार आहे. मुलकी पैसा नजीबखानाचे चेलें धोपटून खातात. पादशाहास पैसा देत नाहींत. राजवाडे यांसही उपद्रव देतात. पादशाहा व राजेरजवाडे सर्व दक्षिणी फौजेची मार्गप्रतीक्षा करितात. याप्रमाणें बाजारी वर्तमान ऐकिलें. सत्य मिथ्या देव जाणे. धोतरजोडे पावल्याचें आज्ञापत्र आल्यावर, बाकी सात धोतर-जोडे राहिले ते पाठवून देतों. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना."

लेखांक १०८. ता. १३ सप्तबर ३.स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. माद्रपद वा. ३ शके १७०५.

"श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान साहेब स्वामींचे सेवेसी:-विनंति सेवक केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ सवाल-पावेतों साहेबांचें कृपाकटाक्षें सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र १२ रमजानचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें चंद्र २८ माहे मिनहूस पावले. पत्री आज्ञा कीं, गंगाजलनिर्मल अहल्याबाई होळकर यांस व राजश्री माधवराव गंगाधर यांस सरकारचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. यांच्या नकला तुमचे लाखोट्यांत घालून पाठविल्या आहेत. तर दोन्ही लाखोटे तुम्ही देऊन, त्या अन्वये जाबसाल करून, आमलांत आणीत तें करणें ह्मणोन आज्ञा जाली. आज्ञेप्रमाणें पत्र लाखोट्या-मुद्रां अहल्याबाई यांस नेऊन दिलें. पत्र पाहून राजश्री गोविंद रघुनाथ गानू यांनीं वाचून दाखविलें. तदनंतर उत्तर दिलें कीं, हें पत्र लष्करातून राजश्री हरी बल्लाळ यांनीं पाठविलें. उत्तर लिहून देईन. इतकाच मजकूर ते दिवशीं जाहाश. आक्षीं जाबसाल केला कीं, या पत्रान्वये उत्तर लिहून द्यावें. इतकेंच बोलून आलों.

पुढें वर्तमान जालें, तें पुरवणीपत्रावरून श्रवणगोचर होईल. सरकारचे पत्रीं बाईस आज्ञा कीं, देशीहून कमाविसदार येतील त्यांस अडथळा असूं नये, व साल गुदस्ताचा ऐवज राहिला, तो पाठवून देणें क्षणोन. त्या लिहित्याप्रमाणें आज्ञेचें लक्ष धरून, भलती एखादी गोष्ट घडावी हें घडतां दिसत नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १०९. ता. १७ सप्टेंबर इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. भाद्रपद वा। ७ शके १७८५.

“सेवेमी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागार्त चंद्र १९ सवालपर्यंत स्वामीच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून छ १५ मिनहूस पत्रें रवाना केलीं आहेत. सेवेमी पावलीं असतील. लग्नपट्टीच्या ऐवजाविषयीं एक दोन वेळां बाईस हटकलें. त्या तजविजींतच आहों क्षणून बोलली. सांप्रत आज दोन दिवस जाले, बाईस शैत्यज्वर जाला आहे. त्यामुळें स्नान देखील नाहीं. औषधउपचार होतात. बाईच्या दुखण्याची तऱ्हा,—सावकाश वाटनेस जालें क्षणजे कोणी जवळ फारसें माणूस असून आपण कोणाशीं बोलून कोणास बोलूं देऊं नये. बाहेर कोणी माणूस बोललें अगर स्वोकलें शिकलें, तें कामास नये. वेद्यांनीं औषधें करून त्याचीं. तीं मर्जिस आलीं तर घ्यावीं; न आलीं तर गहिरीं. अशी तऱ्हा आहे. राजश्री हरिपंत तात्यांनीं श्रीमंतांचीं आज्ञापत्रें देऊन लष्करांतून जोडी पाठविली आहे. त्यांच्या जावसालाचें बाईंनीं उत्तर लिहून खुलें आह्मांकडेस पाठविलें, तें पाहून पत्र आह्मीं माघारी टाकलें. त्यामुळें आह्मांवर रागें आहेत. तो मजकूर तपशीलवार पेशजीं विनंतिपत्रीं लेखून केला आहे. श्रुत होईल. सरकारची आज्ञा जशी येईल त्याप्रमाणें बाईशीं बोलून, आज्ञेप्रमाणें बाईंनीं उत्तर दिल्यास घेऊन, जोडी रवाना करूं. नाहींतर जसें उत्तर करतील, तशी विनंति लिहून पत्रें देऊन जोडी रवाना करूं. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान तर पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे तेंच. नवें अद्याप कांहीं आलें नाहीं. राजश्री बाजीराव बर्वे यांचें वर्तमान बाईंनीं वस्त्रें दिलीं, पागा व हत्ती दिला, रवानगीचीं वस्त्रें दिलीं. तें वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलेंच आहे. आतां शरीरासही त्यांच्या आरोग्य जालें. परवां वद्य पंचमीस बाईचा निरोप घेतला. निरोपाचे वेळेस कसकमीतच होती. परंतु निरोप घेतला. काल मुत्सद्दी मंडळीचा निरोप घेतला. आज सप्तमी बुधवारीं

सारा आटाळा पार उतरून, संध्याकाळचा घटका दिवस राहतां, मुहूर्तकरून रेवापार होऊन, दक्षिणतीरास गेले. दक्षिणतीरीं नवमीचें मातुश्रीचें श्राद्ध करून दशमीस धर्मपुरीच्या बेटास श्रीबिल्वांबेश्वरगच्या दर्शनास जाणार. तेथून खरगोणास जाणार. तेथें कांहीं यांचीं घोडीं वीस पंचवीस आहेत तीं, व बाईनीं पांच घोडीं व एक हत्ती दिला आहे तीं, व हीं मिळून, पागेचा मंज करून, कोणी मगठा भला माणूस आहे त्यास तेथें ठेऊन, तेथून दरमजल पुण्यास येणार. दसरा बऱ्हाणपुरीं कसं ह्मणाले. येथून रेवापार जाले. याप्रमाणें बाजीराव बर्वे यांचें वर्तमान. पेशजीं धोतरजोडे येथून आज्ञेप्रमाणें श्रीमंतांस खरीदी करून पाठविले, व लक्षपट्टीच्या ऐवजापैकीं एक लक्ष तीस हजार रुपये मावकाराकडे हुंड्या येथून पाठविल्या. त्या पावल्या. त्यांचा ऐवज मावकाराचे पदरीं पडला न पडला, हें कांहीं उत्तर आलें नाहीं; व धोतरजोडे पावून पसंत पडले कीं कसें ? नवे घेऊन पाठवावे किंवा तितकेच पुरेत, हे कांहीं आज्ञा आली नाहीं. जशी आज्ञा येईल तशी वर्तणूक करूं. सेवकाला फार दिवस येथें जाले. स्वामींची मर्जी. मुलें मनुष्ये फार श्रमांत आहेत. मुलाची कोठें सोय असामीची नाहीं. अन्नवस्त्रावांचून हैरण आहे. श्रमपरिहार करणार धनी कृपाळू समर्थ. सेवका-विषयीं विनंति करायाम अगर तापत्रय मांगायाम कोणी वगवशिला नाहीं. धन्याच्या पायांचा आश्रय. मेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ११०. ता. २० सप्टेंबर इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. भाद्रपद वा ९ शके १७०५.

“मेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागार्हत चंद्र २२ सवालपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून चंद्र २० मिनहूस पत्रें डांकेबरोबर रवाना केली आहेत. सांप्रतचा मजकूरः—मातुश्री अहल्याबाई यांस शैत्य-उपद्रव होऊन पांच सात दिवस बेताब होती. आतांसा कांहींसा आराम आहे. अद्याप बाहेर तों निघत नाहींत. परंतु वद्य नवमी व्यक्ति-पार्ती स्नान केलें. कांहीं दानधर्म केला. खंडेराव होळकराचा पक्ष होता, तो केला. काल दोन घटका दिवस राहतां, मीही परवानगी आणून बाईकडेस गेलों होतो. त्यास श्रीमंत राजश्री दादामाहेबांकडील वर्तमान विचारलें. “राजश्री हरिपंत तात्या फिरून पुण्यास गेले व तुकोजी होळकर वाफगांवास गेले ह्मणून ऐकतों. तुझांकडेस कांहीं पत्रें आलीं कीं काय ? दादामाहेबांचा बंदोबस्त कसा

जाला ? कांहीं तुळांस लिहिलें आलें असेल. ” मीं उत्तर केलें जें, “आतांशीं तात्या पुण्यास आले आहेत. दादासाहेब कुंभारीधर्णगांवाजवळ गंगाउत्तरतीरीं तामस-वाडी छणून लहान गांव आहे तेथें आहेत. नवा वाडा राहण्यास करवितात. तात्यांनीं दोन तीन महिन्यांची खर्चाची श्रीमंतांची बेजमी करून, राजश्री विसा-जी आप्पाजी आठवले त्यांजवळ ठेऊन, कांहीं फौजर्हा ठेऊन पुण्यास गेले. तेथें श्रीमंतांचे मर्जीनुरूप काय बंदोबस्त कर्तव्य तो करितील. आह्मांकडेही अद्याप कांहीं पत्रें आलीं नाहींत. परंतु असें वर्तमान ऐकलें आहे. ” बाई बोलली जें, “ईश्वर करो. त्यांची त्यांची घरांत समजूत पडो, नी दुनियेचा कांच तुडो. यांत सर्वांचें बरें आहे. पेशजीं श्रीमंत राजश्री नानासाहेबांनीं आह्मांस दादासाहेबांचें वर्तमान लिहिलें होतें. पुढें जसा तह होईल तसें लिहून पाठवूं, छणून आह्मांस पत्र लिहिलें होतें. तुळांसही पत्रें आलीं होतीं. ” छणून बाई बोलली. मीं उत्तर केलें जें, “आतांशीं तात्या गेले आहेत. श्रीमंतांचीं त्यांचीं भाषणें होतील. पक्षेपणें काय निश्चय होईल तो आपल्यास लिहितील. ” बाई बोलली कीं, “नाना कृपा करितात. तेवढे आमचे तिळीं आहेत. तात्यांची ममता आह्मांकडे नाहीं. ” मीं उत्तर केलें कीं, “आपल्यास अमा भास आहे. परंतु उभयतां शरीरें मात्र दोन आहेत. प्राण एकच आहेत. केवढ्या मसलती गाढ पडल्या, तितक्या निवारण करून राज्यभाराचा बंदोबस्त करितात. त्यांमध्ये सम विषम जाबसाल कित्येक पडत असतील. तेथें कोठें तीव्र, कोठें सौम्य, असे पैं दरपें जाबसाल करणें प्राप्तच आहेत. त्या अर्थी ज्याचे जसे कामावर बोलणीं स्थूल सूक्ष्म होतात, तसें आपल्याले भावी भावितात. परंतु उभयतांत द्वैताचा लेश नाहीं. आपणही लहानमोठा राज्यभार करितां. सांप्रत आपल्यास मावकाश वाटत नाहीं. परंतु अशांतही कारभार करणें, कंपेश कोणाशीं बोलणें प्राप्त आहे कीं नाहीं ? ” बाई बोलली कीं, “खरी गोष्ट आहे. जेथें न पोंहच, तेथेंच विस्फळित होते. शाबास. त्यांचीच छाती ! त्यांस उपमा देयास दुसरा नाहीं. दादासाहेबांनीं इतकी घाण केली ! ” कांहीं दादासाहेबांचे कांहीं सौभाग्यवती आनंदीबाईचे गुणदोष बोलली. सेवकास झणाली जें, “प्रस्तुत तुमचीं कांहीं पत्रें आलीं नाहींत ? ” अद्याप आलीं नाहींत छणून उत्तर केलें. सरकारचीं पत्रें येतील तेव्हां आपल्यासही येतील; असें उत्तर केलें. मंध्याकाळही जाला. वैद्य औषध देयास आंत आला. मग मी व बाईचा नातू व मकाजी गिते तिघेही उठून बाहेर आलों. दुसरे वर्तमान, सरकारचीं पत्रें बाईस व आह्मांस सिरोंजच्या जाबसालाविषयीं वगैरे माळव्याच्या महालच्या गुदस्ताच्या ऐवजाविषयीं, व तुकोजीबाबा कमाविसदार पाठ-वितील, त्यास अडथळा न व्हावा असें बाईस सांगून अमलांत आणवों छणून

आज्ञापत्रे आली. त्यांची उत्तरे प्रत्युत्तरे जाहली; व बाईंनी उत्तर दिले. त्यांत लग्न-पट्टीच्या ऐवजांत सिंगेजपैकीं पंचवीस हजार तेथें त्यांजवळून घ्यावे, बाकीच्या ऐवजाचा भरणा आम्ही करूं, झणून उत्तर बाईंनी दिलें. तें पत्र आम्हीं माघारा टाकलें. झणून बाईंचा आमचे ठायीं राग. हा तपशील पेशजीं विनंति एक दोन पत्रीं लिहिली आहे. सांप्रत आम्हांस नकळत बाकीचा ऐवज हुंड्या करून सावकाराकडे पाठवावा असा निश्चय करून पंचेचाळीस हजारांच्या हुंड्या केल्या. उदर्क रवाना करतील. आम्हीही या शोधांतच आहों. आज प्रहर रात्री ह्या गोष्टीचा बारीकपणें शोध करितां लागला. त्यास ज्या गृहस्थानें एकांतीं बोलला, त्यास मीं विचारलें कीं, पंचवीस हजार बाकीचे राहिले, त्याचें काय ? तो बोलला कीं, “सिंगेजपैकीं पंचवीस हजार रुपये वजा केले. तेथें श्रीमंतांस लिहिलें कीं, सिंगेजपैकीं पंचवीस हजार रुपये तेथें त्यांजवळून घ्यावे.” त्यास सेवकाचें व त्या गृहस्थाचें बोलणें बरें एकपदरीं जालें. “एवढा सरंजाम तुम्हांकडे. इतक्या दिवसांचे खैरखावा सरकारचे चाकर तुम्ही. मोठ्या मोठ्या आडी मिडी घालितां. श्रीमंतही तुमचें तमेंच चालवितात. गादीचे चाकर एकनिष्ठ झणून वरराहा बोलतात. असे बहुतों दिवसांचे, इतका सरंजाम खाऊन चाकरी करितां. श्रीमंतांचा उदय होऊन लग्न जालें. केवढा अलभ्य लाभ जाला ! त्यापैकीं तुम्हांकडे दोन लाख रुपयांची वगत आली. लोकांनीं दो दो महिन्यांत फडशे केले. तुम्ही आज आठ महिने श्वेत कृष्ण विचारीतच आहां. त्यांमध्ये सिंगेजविषयीं सरकारचें पत्र आलें झणून तुम्हीं पंचवीस हजार कमी केले. यावरून तुमच्या थोरपणाची रीत कळली ! श्रीमंत हमेशा तुम्हांस लिहित असतात कीं, बाई थोर आहेत. दूरआदिमी बाईंनीं फार देखलें आहे. बाई असें जें हमेशा लिहितात, त्या गौरवास तुम्हीं पंचवीसासाठीं मन दाखवूं नये. यांत तुमची तेथें किंमतच होईल. तुम्हांस योग्य आहे कीं, पुरता भरणा दोन लक्षांचा तुम्हीं करावा, आणि आम्हांस तुम्हीं झणावें कीं, तुम्हांस आम्हीं पहिलेंच सांगितलें होतें कीं, हे दोन लक्षांची वर्गणी आम्ही सारे माळव्याच्या महालावर घालितों. श्रीमंतांस तुम्ही लिहा. कोणीं बोभाट आणिला तर ऐकूं नये. असें रागें भरून आम्हांशीं बोलायाचें होतें. अगर भरणा करून तुम्हीं लिहावयाचें होतें. यांत बरें दिसतें. आमचीही लेखणी श्रीमंतांस लिहावयास चालती. असो. तुमच्या ह्यातारपणास युक्त असेल तें करा.” तो गृहस्थ बोलला कीं, “बाईसही हेंच उचित आहे. मीही आज जाऊन एकांतीं बाईंस सांगतों.” मीही सांगितलें जें, “माझाही निरोप सांगा कीं, सरकारचा दोन लक्षांचा भरणा पुरता करा, आणि सिंगेजवाल्या-

जवळून धोपटून लग्नपट्टीचा ऐवज घ्या. पेशर्जी श्रीमंतांस आर्क्षी सूचना लिहिली आहे. या ऐवजासाठी श्रीमंत कांहीं क्षणणार नाहीत.” असें मीही बाईकडे सांगून पाठविलें. स्वामींस कळावें. कदाचित् बाईचा एकमोड स्वभाव आहे. पंचचाळीसांच्याच हुंड्या पाठविल्या आणि पंचवीस तिकडे घ्या क्षणून लिहिलें, तर साफ उत्तर पाठवावें कीं, तुम्ही जाणां, ते जाणेत. आमची बाकी पाठवून या क्षणजे आपला ऐवजही येईल. हेही महालाजवळून ऐवज वसूल करून घेतील. जर तेथें ऐवज पडत असला तर धन्यांची मर्जी ! येथें यांनीं पंचचाळीस हजारांच्या हुंड्या तयार करून पाठवितात. आम्हांस इतला न देतां पाठवाव्या, अशी यांची मर्जी आहे. कोणीकडूनही सरकारचें काम व्हावें. ऐकलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय. बाजीराव बर्वे वद्य ७ सौम्यवारीं घटका दिवस राहतां, आपल्या विगाडींंहून बाहेर निघून बाईकडेस निरोपास गेले. बाईंनीं पैठणी शेल्या व पागोटें व किनखाप ठान १ व चंदेरी जामेवार चार वस्त्रें दिलीं, व चौघां कारकुनांस दोन दोन सणगें दिलीं. त्यांचे स्त्रीस पैठणी लुगडें चोळी दिली. विदा केली. दो घटका रात्रीं वाड्यांतून निघाले. मुत्सद्दी मंडळी यांचे घरोघर निरोप घेयास चार पांच घटका आणीकही जाल्या. प्रहर रात्रीं रेवापार जाले. साबाजीपंत—त्यांचे कारकून मागें राहिले. पारून येत जात आहेत. कांहीं कागदपत्र व खर्चासही मागतात. त्यास तीन हजार रुपये खर्चास देविले व पागासंबंधी बहुमान सोन्याचें कडे दिलें क्षणून ऐकतो. खर्चाच्या ऐवजाचा व कड्याचा पुरतेपणें शोध करून मागाहून लिहान. बर्वे यांचे मातुश्रीचें नवमीस श्राद्ध जालें. दशमीस बेटास जाणार. एकादशी तेथें करून, द्वादशीस पार येऊन खरगोणास जाणार. तेथून दरमजल दसरा बऱ्हाणपुरीं करून पुण्यास येणार. बाईंनीं दहा स्वार समागमें दिले आहेत, व दोन ऊंट, एक राहुटी व चांदणी व कनात ऐशीं दिलीं आहेत. सेवेसी श्रुत होय. राजश्री पाटीलबावांनीं ग्वाल्लेरा बंदोबस्त केला. गोहजेस जाणार. परंतु गोहजवाल्यांनीं फारच ग्लानीचे जाबमाल लावले आहेत. गोहज आपल्याकडे ठेऊन, काय जीवन पाहून खंडणी सांगा; तुमचा चाकर होऊन आहे, असें क्षणतो. पाटीलबावा क्षणतात कीं, आम्हांस खर्च पडला तो द्या. असे जाबमाल लागेल आहेत, क्षणून येथें वर्तमान आलें. देखिलें ऐकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक १११. ता. २३ सप्टेंबर इ. स. १७८३.

पैक्सी चंद्र ११ जिल्काद आर्वा. श्रीगजानन. मि. साद्रपद वा। १२ शके १७०५.

“ सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणार मस्तक ठेऊन

साष्टांग नमस्कार विज्ञापना, तागाईत चंद्र २५ सवालपर्यंत स्वामींच्या कृपावलो-
कनेकरून मुक्काम महेश्वर येथे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान
पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून जामूदजोडीबरोबर पत्रे रवाना केलीं आहेत. सेवेसी
पावलीं अमतील. मांघ्रतचे वर्तमान:-पेशजीं सरकारचीं पत्रे लष्करांतून आलीं, तीं
येथे बाईस दाखवून, त्या जाबमालांचीं उत्तरे प्रत्योत्तरे जालीं व त्या पत्रांचे
उत्तर बाईनीं लिहून दिलें, ते पत्र आढीं मागारी टाकलें झणून बाई आढांवर
गों भरली आहेत. हें वर्तमान व सरकारच्या पत्राच्या नकला व बाईशीं आढांशीं
जाबसाल जाले ते, सविस्तर एक दोन वेळां सेवेसीं लिहून विनंतिपत्रे डांकेबरोबर
व जामूदजोडीबरोबर सेवेसीं पाठविलीं. परंतु अद्याप आज्ञापत्र येत नाहीं.
यामुळे चिंता लागली आहे. लग्नपट्टीचा ऐवज एक लक्ष तीस हजारगच्या
हुंड्या पेशजीं सावकागंकडेस पाठविल्या, त्यांचेही उत्तर कांहीं आलें नाही. बाकी
सत्तर हजार रुपये राहिले. त्याविषयी दहा पांच वेळां बाईशीं बोललों. दोन
तीन वेळां तो झणाली कीं, तजवीज करितो. तदोत्तर लष्करांतून सरकारचीं
पत्रे आलीं. त्यांत मुंजचा मजकूर लिहिला होता. त्यामुळे बाईचें चित्त वि-
क्षिप्त होऊन, सरकारच्या उत्तरांत लिहिलें कीं, बाकीच्या ऐवजापैकी पंचवीस
हजार रुपये तेथे तुकोजीबाबा आहेत. सिंगेज महालही त्यांजकडेच आहे, त्याज-
पामून तेथेंच घ्यावेत. बाकीचा ऐवज पंचेचाळीस हजार आढी पाठवितो. या
पत्रावरून बाईचे आमचे निश्चून जाबमाल जाले कीं, हा ऐवज तुझांकडे. बाकी
राहिला सत्तर हजार तितका भरून पाठवावा. यामुळे विक्षेपता त्यां होऊन, राजश्री
विनायक बाजी व बासुदेव चिमणाजी यांनीं बाईस एकांती समजाऊन सांगितलें
जे, “आपण सिंगेजचा ऐवज कां घावा? वारंवार तेथे अनेक प्रकारचे गैरवाक
समजावितात, त्याप्रमाणेच श्रीमंतांचीं पत्रे येतात. तेथे राजश्री हरिपंत तात्या
आहेत, त्यांचे विद्यमानचींही पत्रे होयत. त्यास पंचेचाळीसां हजीरांच्या हुंड्या
आपण येथून करून पाठवाव्या. पंचवीस हजार सिंगेजपैकीं तेथे कमाविसदारही
आहेत व तुकोजीबाबाही तेथेंच आहेत, तेथे निशा करून देतील. श्रीमंतांस
खसखशीत आपण लिहावे. तेथे दादाजी आहेतच. श्रीमंतांस समजाऊन सांगतील.
तिकडील तिकडे ऐवज पटेल, ऐसें आढीही दादाजीस तपशीलवार लिहितो.
आपलेही पत्र लिहावे. याप्रमाणें उभयतांनीं बाईस समजाऊन, वकिलातीही कारण
काय आहे? परभरें हुंड्या पाठविल्यास तेथे जाबसाल श्रीमंतांशीं दादाजी करून
घेतील.” याप्रमाणें समजाऊन, पंचेचाळीस हजारांच्या हुंड्या करून, चंद्र २१
मिनहूस येथून हुंड्या रवाना केल्या. पुर्ता शोध करून सेवेसी विनंति लिहिली

असे. सेवेसी श्रुत होय. येथें बहुत दिवस जाले, धन्याचे पाय पहावे. उभयतांसही फार खंत वाटते. धनी कृपाळू समर्थ. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान ऐकिलें तें पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. अलीकडे नवीन कांहीं आलें नाहीं. राजश्री बाजीराव बर्वे यांस वय ७ बुधवारी सायंकाळच्या दोन घटका दिवस राहतां, येथून निघावयाचे मुहूर्त होते. ते दिवशीं मुहूर्तेंकडून बाईच्या निरोपास गेले. बाईस सावकाश वाटत नव्हतें. तसेंच मुत्सद्दीही आंत बोलाऊन निरोप-समयीं वस्त्रें पैठणी पागोटें व पैठणी शेला व एक किनखाप व एक जामेवार ऐशीं खाशांस वस्त्रें दिलीं, व त्यांचे स्त्रीस पैठणी लुगडें व चोळी दिली, व चौघे कारकुनांस दोन दोन वस्त्रें दिलीं. मशारनिलहेस पांच हजार रुपये खर्चास दिले. पुढें पागेच्या खर्चातून उगऊन घेणार. दोन घटका रात्र वाड्यांत निरोपास जाली. तदोत्तर बाहेर येऊन मुत्सद्दी मंडळीच्या घगेघर जाऊन, निरोप घेऊन, त्यांनींही दोन दोन वस्त्रें खाशांस दिलीं. माण्यांचा निरोप घेऊन प्रहारा रात्रीं रेवा पार जाले. बाईंनीं दहा स्वार व एक कारकून समागमें दिला आहे कीं, श्रीमंतांजवळ बाजीरायांस मोंपून येणें. रेवादक्षिणतीर्ण वय नवमीस बाजीरायांनीं आपले मातोश्रीचें श्राद्ध करून, दशमीस धर्मपुरीच्या बेटास देवदर्शनास गेले. तेथून येऊन येथून त्रयोदशीस स्वार होऊन खरगोणाम जाणार. तेथें पागेचा बंदोबस्त करून दरमजल पुण्यास येणार. दसरा बऱ्हाणपुरीं करून पुढें येणार. तिसरें वर्तमान, श्रीमंत राजश्री दादामाहेबांकडून दोघे शागीर्द येथें आले होते. त्यास पंधरा दिवस जाले. एक शागीर्द पुढें ग्वालेरीस पाटीलबावांकडे गेला. एक येथें यांची एकांतीं भेट घेऊन, चिटी आणली होती ती देऊन, जाब घेऊन माघोर गेला. येथून दहा रुपये त्यास खर्चास दिले. परस्परे बोलणें काय जालें, हें समजलें नाहीं. वातमीस आला होता हें ऐकिलें. पेशजीं सरकारचें आज्ञेप्रमाणें धोतरजोडे येथून खरेदी करून जामूदजोडीबरोबर पाठविले, त्याचेंही अद्याप उत्तर आलें नाहीं. बाकीचे धोतरजोडे तयार कारे-गरांनीं केले आहेत. ते घेऊन पाठवावे किंवा कमें? आज्ञा येईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करूं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११२. ता. २३ सप्टेंबर इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. भाद्रपद वा १२ शके १७०५.

“श्रियाविराजित राजमान्य राजश्री तात्या स्वामींचे सेवेसी:—

सेवक विठ्ठल शामराज कृतानेक साटांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २५ मवालपर्यंत मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—बहुत दिवस

जाले. आपल्याकडून पत्र येऊन वर्तमान कांहीं कळत नाही. येथून दोन चार पत्रे डांकेबरोबर व कासीदजोडीबरोबर पाठविली, तीं आपल्यास पावलीं किंवा नाही ? आह्मांस तों येथें रात्रंदिवस आपले पत्राची आपेक्षा. आपणास तों तेथें स्मरण देयास कोण ? असो. आमचें दैव. येथील वर्तमान सविस्तर श्रीमंतांस विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. त्यावस्मन सर्व आपल्यास विदित होईल. येथें बाईची मर्जी एक प्रकारची. यांचे मर्जीनुरूप बोललें तर बरें. समविषम जाबसाल जाल्यास कडवी मर्जी होती. सांप्रत लग्नपट्टीच्या ऐवजामुळें सुरंजेच्या पंचवीस हजारांमुळें बाईशीं आह्मांशीं कडें जावमाल जाले. कागद आह्मी परतून टाकले. त्यामुळें बाई आह्मांशीं बेगोब्व जाली आहेत. आधींच आमचे ठायीं अनास्था आहेतच, आतां अधिकच ! फारच रुष्ट आहेत. सरकारचीं पत्रें येतात, त्याप्रमाणें जाबसाल केला पाहिजे. येथें तों यांचे मर्जीप्रमाणें जालें तर संतोष. असें जालें आहे. लग्नपट्टीपैकीं सत्तर हजार रुपये सरकारची बाकी, त्यांपैकीं पंचेचाळीस हजारांच्या हुंड्या, आह्मांस न कळत, यांनीं सरकारांत ल २१ मिनहूस रवाना केल्या. आह्मांसही कळलें. पंचवीस हजार सुरंजेवर वर्गणी यांनीं घातली होती. सुरंजेचा [हिशेब] तेथें तुकोजीबावांनीं गैरवाका समजाऊन सरकारचीं पत्रें लष्करांतून येथें आलीं कीं, सुरंजेची रस्त व हिशेब तुम्ही घेऊं नये. अशीं पत्रें आलीं. लग्नपट्टीचा त्यांत कांहीं मजकूरही नवता. परंतु त्याजवस्मन गंगे भरून, सरकारांत पत्र बाईंनीं लिहिलें आहे कीं, पंचेचाळीस हजारांच्या हुंड्या वरकड महालपैकीं व्याख्या आणि पंचवीस हजारांची सुरंजेबाबत तेथें तुकोजीबावांजवळून घ्यावे. असें पत्र व हुंड्या गेल्या. तेथें धनी आहेत. काय त्यांचे मर्जीस येईल तें करोत. परंतु ह्या हुंड्या घेऊं नयेत, अगर पंचवीसां हजारांची वगत यांजवरच परतून करावी. सिरोज जाणे, तुम्ही जाणा ! ह्मणून येथें विनायक बाजी व वामुदेव चिमणाजी येथें आहेत, प्रस्तुत बाईजवळ बोलले जे, नाहक पंचवीस हजार देऊं नयेत. तेथें राजश्री यशवंतराव गंगाधर, दादाजी आहेत, त्यांस आह्मी पत्र लिहितों. तेथें श्रीमंतांशीं ते जावमाल करून घेतील. वकिलांचा मजकूर काय, असें ह्मणून हुंड्या व पत्रें पाठविली आहेत. दादाजी गंगाधरांशीं श्रीमंतांनीं कडें जाबसाल केला नी हुंड्या माघारी टाकल्या, ह्मणजे यांची येथें प्रतिष्ठा कळेल ! आह्मांस हरएक जाबसालास तेथें दादाजी गंगाधर यांचें बळ दाखवून फारच बाईजवळ श्लाघ्यता मिरवितात. कोणताही सरकारचा जाबसाल आह्मी करूं लागलों, ह्मणजे मध्ये हे ह्मणतात कीं, 'हें न एके तर काय तेथें दाजीस लिहूं ? ते श्रीमंतांशीं बोलून घेतील.' असें जाबसालाचें मातेरें करितात. श्रीमंतांस समजावों. उत्तर पाठवावें हे विनंति."

[मेणबलीदत्तर] ९ वारन हेस्टिंग्जसाहेबांचा खलिता.

[नक़ल खलिता श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान यांस मिस्तर इंग्रिज यांनी लिहिला.]

“गांप्रत सरकारचे कारभारी यांनी पत्रांत मजकूर नानाप्रकारचे मुंबईचे गव्हर्नराचे व कौन्सिल याचे लिहून पाठविले, तें पाऊन सविस्तर वर्तमान अवगत जालें. आद्वी त्यामही उत्तरें लिहिलीं. परंतु आपलें पत्र त्याहीचे पत्रागमागमें न आलें, तथापि आद्वी इष्ट्वाचे रीतीस्तव आपणाम लिहिलें असे कीं, प्रस्तुत कितीक वर्तमानें हिंदो म्यानांत जालीं, ते परस्परें आद्वांस पावलीं; व किंचित त्यांपैकीं मुंबईकर साहेबांचे लिहिल्यावरून कळालीं. जोपावेतो यदथांचे अवघ्न तपशीलवार वर्तमान पावत नाही, तोपावेतो मुंबईचे साहेबांनीं वरें अथवा वाईट केलें, याची तजवीज काय करावी ! गांप्रतचीं वर्तमानें ऐकिलीं, तेणेंकरून अति आश्चर्य जालें कीं, मुंबईचे लाकरचे सरदारांनीं येथील हुकमावांचून कौलकरार करावा. बलके त्यांहीस येथीलच आज्ञा प्रमाण असावी, व या गोष्टीस आपणही यथास्थित जाणतात. तथापि, त्या सरदारांनीं जो कांहीं कौलकरार केला, तो कुंपनीचे हक्कामध्यें अतिशय हानिकर व ईंग्रजांचे जातीचे प्रतिपक्ष्या लघुनेचा केला. अद्यापपावेतो त्याची नक़ल आद्वांपागीं पावली नाही. जें कांहीं जालें असेल तें असो. आद्वांस योग्य हेंच कीं, एक क्षण विलंब न करितां आपणाम लिहावें कीं, त्यांनीं जो कांहीं कौलकरार केला असेल, तो लटका व आद्वांस प्रमाण नाही. हें आपणाम लिहावयाचें प्रयोजनही नाही. आपण जाणतच आहेत. कारण कीं, जे समर्थां कर्नल गाडरसाहेबांम पाठविलें, तेच समर्थां आपणाम लिहिलें होतें. असो, जें जालें तें जालें. पुढेही आद्वी कोण एके प्रकारें आपला व मुंबईकरांचा हपीमप प्रगट जाला, व कर्नल अपटन साहेबांनीं जो कौलकरार केला, तो न घडल्यामुळें अधिकोत्तर जे श्रम केले ते निरर्थक जाले. यास्तव गांप्रतही आमची उच्छा बहुत आहे कीं, त्याच रीतीचा गल्लक फिरून दट व्हावा. हें अवघ्न बेमनस्य दोहीकडील नाशाम पावावें, या अर्भाचे सिद्धीस्तव आद्वी व कौन्सिल या सरकारचे यांहीं कर्नल गाडरसाहेब यांस अधिकार संपूर्ण दिधला कीं, आपणाकडील सवाल जाव करून, कुंपनीचे नांवें कुंपनीचे तफें करून, मतलब कौलकराराचे जे कर्नल अपटन साहेबांनीं केले होते, ते फिरून नवे करावें. परंतु एके शेतेंने कीं अंग्रजाचे फौजेचे सरदारांपासून तुद्दी मतलब आपला आमचे हुकमाखेरीज व त्याचे निरुपायास्तव करून घेतला. त्याचें प्रमाण मुंबईचे गव्हर्नरनाम होणार नाही. तो तुद्दी आपले जवळ ठेवितां तो टाकून द्यावा, व करार करावा कीं तुमचे सरकारचे कोणही एका वंदगंत फगसिसाम, कीं आमचे जातीचा तो शत्रु आहे, जागा न द्यावी, व त्याची फौज आपले तालुक्यांतून जाऊं न द्यावी, व त्यागीं इष्ट्व सवदागिरीविषयीं अथवा आणीक कोणविषयीं न करावें. या शेतेंप्रमाणें आद्वी इष्ट्व सदैव कुंपनीचे व अंग्रजाचे जातीचें करून देतां. जर आपण हा अर्थ मान्य न करितील तर आद्वी निरुपाय होऊन. यास्तव जें कांहीं घडोन

येईल. मग आत्मावर शब्द न ठेवावा. कारण कीं सल्लख व लडाईं तुमचेच विचारावर आहे. आणीक मजकूर कर्नेल गाडरसाहेबापामून कळतील. त्याजवरच तेथील कार-
भाराचा अखत्यार दिधला आहे. यास्तव लिहिलें असे कीं, कर्नेलमजकुरास वकील मुतलक व आमचे ठिकाणीं जाणून, न्याचे केल्याम आमचे व कुंपनीचे केलें जाणावें.”

[मिणवलीदमर]

१० तागावाईंचें पत्र.

श्री.

“राजमान्य राजश्री वाळार्जा पंडित प्रधान यांस आज्ञा केली. गेंसीजे-तुह्मी विनंति-
पत्र पाठविलें, तें प्रविष्ट जाहलें. उत्तरेकडे पठाणांनीं दंगा केला. अंतरवेद वगैरे
अमल उठविला. तमाम माहुकाग लुटोन पैका बेमबलग नेला. मथुरा वृंदावन
इत्यादि तमाम शहरें मारून कत्तल केली. पुढें नर्मदा ऐलतीरीं दक्षण प्रांतें
यावें, इकडील तमाम किल्ले कोट हस्तगत करून आपला वंदोवस्त करावा, वगैरे कित्येक
मनसुव्याचीं गुर्मी धरून मजल दरमजल येत असे. समागमें दिस्त्रीपतीही आहेत. याचा
उपमर्द करावा, उठला अमल पुन्हां वगवावा, घेतलीं ठाणीं घालावीं, या उद्देशें राजश्री
अंतार्जा माणकेश्वर व राजश्री नारोशंकर व राजश्री समशेरवहादूर अगोदर रवाना जालेच
होते. हल्लींही चिरंजीव राजश्री रघुनाथपंत यांची फौजेमुद्दां रवानगी केली. नर्मदा-
तीरीं पावतो जाऊन पोहोचले. हे त्याचें पारिपत्य करितांलच. गेंमेंही करितां त्यांनीं
लईच गुर्मी केली, तरी आत्मांसही जावें लागेल, क्षणोन कित्येक तपशिलें लिहिलें.
गेंशियाम तुह्मीं केलें तें उत्तमच आहे. कांहीं संकट पडणार नाहीं. परस्परांच
त्याचें पारपत्य होईल. तुहांस हुजूर दर्शनास यावयाची आज्ञा करून राजश्री सदा-
शिव हरी पाठविले आहेत. हे सांगतील त्याप्रमाणें पत्र पावतेक्षणीं खार होऊन
येणें. एक घडीचा विलंब न लावणें. जाणिते. बहुत लिहिणें तरी मुज्ज असा.”

११ श्रीमंत सवाई माधवराव यांचे कारकीर्दीतील एक राजकीय कैदी.

श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांचे अमदानींत राजकीय कैद्यांस फार सत्त-
पणाची शिक्षा देण्याची वहिवाट असे. सुप्रसिद्ध योद्धे सखाराम हरी यांचे कैदेची
चोटक माहिती ‘इतिहाससंग्रह’त आलीच आहे. तथापि, एकाद्या राजकीय कैद्या-
संबंधानें सविस्तर हकीकत प्रसिद्ध होणें ऐतिहासिकदृष्ट्या फार महत्त्वाचें आहे.
यास्तव मासल्याकरितां एक उदाहरण देतो. भास्कर नारायण नांवाच्या एका
गृहस्थांवर श्री. दादासाहेब व सखाराम हरी यांचे पक्षास सामील होऊन फितूर
केल्याचा आरोप होता. हा आरोप नीटसा यावीत झाल्या नव्हता. तरी भास्कर

नारायणांचे पायांत जड शंखला अडकऊन त्यांस महिमतगडावर पंधरा सोळा वर्षे अटकेंत ठेविलें होतें, व त्यांची सर्व मालमत्ता जप्त करण्यांत आली होती. पुढें गंगाधर गोविंद भानू यांच्या मध्यस्थीनें त्यांची सुटका झाली. तरी त्यांस दोन हजारांचा हजीर जामीन पटऊन, दोन हजार रुपये आगमागकडे देण्याचा करार करून द्यावा लागला ! शेवटीं ते रुपये सरकारांत जमा होण्यांत अफगतकर व्हावयाची ती झालीच !! भास्कर नागयणाचे संबंधाचीं वरींच पत्रे पेशव्यांचे मुतालिक चिटणवीस रामाजी मल्हार यांचे दप्तरांत मांपडलीं. त्यांपैकीं कांहीं खालीं दिली आहेत.

“यशवंत.”

[किरकोळ]

लेखांक १.

गांवः.

श्री.

“अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजसान्य राजश्री गंगाधर गोविंद गोगावी यांस:-
मेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ इगने तिसरेन मया व अलफ रामचंद्र नारायण याणीं हुजूर विदित केलें कीं आदमी श्रीमंत कैलासवासी दादागाहेव यांजकडे गेलों होतो. सबब तालुके विजयदुर्ग येथील गांवगना आमचे इनामतीनीं ठिकाणें रामचंद्र विठ्ठल यांचें नांव जमीने विसीं लागोन जमी केली, ते ठिकाणें वा॥-

२ ता राजापुर.

१ मांजे जुवें.

१ मांजे धोपेश्वर.

२

२ ता सादल.

१ मांजे कोटें.

१ मांजे सेवें.

४ येकूण चार ठिकाणें जम करावयाविशीं.” [अपूर्ण.]

लेखांक २.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:-

आज्ञाधारक लक्ष्मणराव आवार्जा वेशपांडे व कुलकर्णी ता मोमे खोरे वंडवत विज्ञापना ऐसी जे:- भास्कर नारायण यांग सखाराम हरीगमंधे फिळे महिमतगट तालुके रत्नागिरी येथें सरकारांतून अटकेंत ठेविले आहेत. त्यास मोकळे करावयाचें करून, व रामचंद्र नारायण त्यांचे बंधु मोकळे आहेत ते, ऐसे उभयतांस फैल जामीन ध्यावयाविशीं आज्ञा जाहवी. त्याजवरून आपण त्यांग जामीन जालों अगों. उभयतां-

पामून फंदफितूर बर्दाफली जाव्यास त्यांचे निाचा जाव आपण करून देऊं व त्यांचे सरकारांत प्रयोजन लागेल ते समई उभयतां हज्जार करून देऊं.”

लेखांक ३.

“राजश्री लक्ष्मणराव अवजी स्वामी गोसावी यांसी:—

सेवक अनंदराव सखागम कृतानेक दंडवत प्रो विनंति उपरां: ती॥ राजश्री रामचंद्र नारायण व भास्करराव नारायण यांस श्रीमंत राजश्री पंत प्रधान यांणीं फितूर पडदा न कारितां हज्जार राहातील ह्मणोन हज्जार जामीन मागितले. त्याजवरून जामीन कतवा तुझीं दिल्या. त्याजवरून मारानिले उभयतां व ती॥ राजश्री लाडो नारायण यांणीं तुझ्यांस इमानपत्र लेहून दिलें, त्या प्रो वर्तणूक कार्ताल. कदाचित् अंतर पडल्यास आझीं त्यांणीं पत्र लेहून दिल्या प्रो निभाऊन देवऊं. यांसी अंतर होणार नाही. शके १७१८ परधावी नामसेवत्यरे मु॥ इमने तिस्रें मया व अलफ रा॥ छ. २२ रमजान. बहुत काय लिहिणें हे विनंति हस्ताक्षरें गमराव सखागम.”

लेखांक ४.

(नकल)

“राजश्री रामचंद्र नारायण व भास्कर नारायण गोसावी यांसी:—

मु॥ सत्याग तिमें मया व अलफ. तुझांकडे नजरेचा ऐवज सरकारांत द्यावयाचा करार केला आहे. तो वा॥ देणें. मुभा आरमार विजयदुर्ग नि॥ गंगाधर गोविंद यांजकडे वेगसांबद्दल रुपये २००० दोन हजार देविले असेत. तरी पावते करून पाविल्याचें कवज घेणें छ १२ सफर.”

लेखांक ५.

(नालिक.)

श्री.

“अपत्ये गंगाधरानें चरणावरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ २५ मावान मु॥ जंजिरे विजयदुर्ग वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— रा॥ भास्कर नारायण हे सखागम हरी समंधें किल्ले महिमतगट येथें वंदी आहेत व त्यांचीं इनामतीचीं ठिकाणें जप्त आहेत. त्यास हालीं सरकारांत नजर रुपये दोन हजार घेऊन मशार-निलेची इनामती ठिकाणाची मोकळीक करावयाचा करार होऊन, मसेलसीची याद गुदस्तां जाहाली, त्याअन्वये ऐवजाचा भरणा सरकारांत व्हावा. ऐशास मशार-निले कुटुंबवच्छल, गरीब, निराश्रित, ऐवज न मिळे. तेव्हां त्यांचे वंधु लक्ष्मण नारायण येथें येऊन वर्तमान मागितलें. आज चाळीस माणूस कुटुंबास आहे. उपजाविका कांहीं नाही. यास्तव यांजवर कृपा करून मदद्द दोन हजार रुपये तालुके विजयदुर्ग किंवा आरमारचे वेगसांग ऐवज लाऊन दिव्याने सोईसोईनें तालुके मज-कुरी वमूल देतील. दोन हजारांचा भरणा करून घेतां. वंदास बहुत दिवस आहेत. यांची मुक्तता होऊन ठिकाणें इनाम सुद्धां मोकळीक करावयाची आज्ञा जाहाली पाहिजे. (अ) गदीं उत्पन्न नाही. याजकरितां विनंति लिहिली आहे. आज्ञा करणार स्वामी समंध आहेत. सेवेगी श्रुत होय हे विज्ञापि.”

लेखांक ६.

(नकल)

श्री.

“राजप्रिया विराजित राजमान्य राजश्री परशराम रामचंद्र गो यांसां:—

पो माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहिलें पाहिजे. विशेष:— भास्कर नारायण हे तीर्थस्वरूप कैलासवासी दादा-साहेबांबरोबर होते. सबब किले महिमतगड येथें बिडी घालून अटकेस ठेविले आहेत. त्यांस हुजूर आणविले असत. तरी पायांतील बेडी तोडून सरकारची जासूदजोडी पाठविली आहे, याजबरोबर हुजूर पाठविणें. जाणजे. छ १२ सवाल मुा सलास तिस्रें मया व अलफ. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.”

लेखांक ७.

(नकल.)

“यादी राजश्री आनंदराव धुलप यांस पत्र जे. राजश्री लक्ष्मण मुरार व प्रल्हादराव नालकंट यांचीं इनामतीचीं ठिकाणें ता राजापूर माहालीं दोन व सौंदल माहालीं दोन ऐकून च्यार ठिकाणें आहेत. त्यास मशारनिलेचे चुलत वंधु रामचंद्र नागयण व भास्कर नारायण हे उभयतां श्रमंत कैलासवासी दादासाहेबांबराबर होते. सबब भास्कर नारायण यांस सरकारांतून किले महिमतगड येथें सोळा वर्षे अटकेस ठेऊन सदहू इनामतीचीं ठिकाणेंही त्याच वेळेंस जप्त ठेविलीं होती. त्याजवर गन सलास तिस्रेंनांत सरकारांत विनंति करून, भास्कर नारायण यांस अटकेतून मोकळे करावयास व इनामतीचीं ठिकाणें जफतीस होती, तीं मोकळीं करावयावद्दल सरकारांत नक्त रुपये २००० दोन हजार ध्यावयाचा ठराव करून, भास्कर नारायण अटकेस होते त्यांची व सदहू ठिकाणाची मोकळीक करून घेतली; परंतु रुपये द्यावयास ताकत नाही. यास्तव नजरेचा ऐवज करार केला. त्याचा भरणा आरमार तालुकें विजयदुर्ग येथील वेगर्मास देविला, तिकडे करावा. सबब गंगाधर गोविंद भानु यांनीं मामलेदार यांस सदहू ठिकाणें गाहाण लेहून दिलीं. त्यांनीं दोन हजार रुपये नजरेचे आरमाराकडे भरावे या प्रॉ करार जाला. ठिकाणाची वहिवाट एक दोन वर्षे भानूंनीं करून वसूल घेतला. नंतर परशराम केशव मराठे यांजकडे सदहू ठिकाणें भानू यांनीं ठेऊन आमचें गाहाणपत्र त्यांचे हवालीं केलें. त्याप्रॉ त्यांनीं ठिकाणाची वहिवाट सात आठ वर्षे करून वसूल घेत गेले. आपणाकडे आरमार सुभा. यावर आपण चांकासी पाहातां, आरमाराकडे हिंसेची सदहू दोन हजार रुपये आरमाराचे जमेस नाहीं! तेव्हां आपण मराठे यांजकडील वहिवाट बंद करून ठिकाणाचा वसूल आरमाराकडे घेत गेले ह्मणोन समजलें. त्यास आरमाराकडे वसूल कोणत्या सालापामून घेतात, ऐवज सालोसाल मिळोन किती जमा जाला, व दोन हजार नजरेपैकीं बाकी काय राहते तें, व गंगाधर गोविंद व परशराम केशव यांजकडे वसूल किती सालें गेला, हें तपसलवार लेहून पाठवावें. ह्मणजे काय बाकी नजरे-पैकीं गहाते त्याचा निर्गमाचा विचार ठरेल.”

१२ महादजी शिंदे ह्यांच्या उत्तरहिंदुस्थानांतील कमाईचें एक टिपण.

[मिणवलीदत्त]

श्री.

याद पाटाल यांणीं हिंदुस्थानांतून घेतले.

वतपशीलः—

५२	नगद जिन्नस व जवाहीर.	तोफा.
गणा गोहदकर याची जमी ३२,००,०००	०
मामलत मिर्झा शफीखां ३३,००,०००	०
जमी अफरासियावखां ४०,००,०००	५७०
शुजाआदिलखा व बर्जाद अफरासियावखानाचे		
सासरे व जहांगीरखां त्याचा भाऊ ४,००,०००	०
राजे नारायणदास अफरासियावखानाचा		
दिवाण ३,००,०००	०
महमद बेगखां हमदानी याची जमी ६,००,०००	८०
रणजितसिंग जाट याची मामलत १२,००,०००	५
मामलत राजे जयनगरकर दोन वेळ ८५,००,०००	०
मामलत पिटाला (पतिथाला ?) ६,००,०००	०
मामलत दत्तिया व भदावर वंगरे ८,००,०००	०
मामलत रामरतन मोदी पातशाही व		
लालजामल ३,००,०००	०
मामलत रावराजे प्रतापसिंग माचार्डावाले ४,००,०००	०
गुलाम कादरखां याची जमी दरोबस्त		
पातशाही व रामान व माल नगद व		
जिन्नस व जवाहीर वंगरेनेले ते पाटाल-		
वावाकडे आले ३०,००,०००	८०
पाटणच्या लढाईत इस्माल बेगखां व राठोट		
यांणीं शिकस्त खात्री. ०	८०
	२,९६,००,०००	८१५.

१३ रास्त्यांची तैनात.

[मेणवलीदस्तर]

श्री.

“यादी जातीची तैनात रास्ते यांची बा॥ जावता पेशजीची तैनात:—

	आज रुपये	नक्त रुपये	कापड आंग	व रुपये.
मल्हारराव भिकाजी	२१२००	२००००	३०००	१२००
आनंदराव	१०४००	१००००	१०००	४००
लक्ष्मणराव	१०४००	१००००	१०००	४००
गणेश कृष्ण चिरमुरे	३९००	३५००	१०००	४००
	४५९००	४३५००	६०००	२४००

यासी मल्हारराव भिकाजी दिवंगत झाले सबब सन तिसा रीतनांत करार:—

२१२०० आनंदराव भिकाजी

१०४०० कर्दाम

१०८०० जाजती

२१२००

२०८०० लक्ष्मणराव भिकाजी

१०४०० कर्दाम

१०४०० जाजती

२०८००

३९०० गणेश कृष्ण कर्दाम

४५९००

तपशील

४१९५०॥॥ सरंजामाग गांव त्याऊन दिले त्याची वेरीज बा॥ जावता.

३९,४९१-॥ किता आयाचा आजमास लिहून आले त्यावणी संचणी करून जाजती आकार करावा. याप्रमाणें तैनात जावत्यास करार आहे, सबब आजमास भरतीस धरिले. रुपये.

४५९००

३५००० बागलकोट पो नेमणूक आहे ती तिकडे
खर्च पडते त्या प्रॉ रुपये.

२०००० गंगाधरराव भिकाजी

५००० कर्दाम

१५००० जाजनी

२००००

१०००० रामचंद्रराव भिकाजी

५००० कर्दाम

५००० जाजनी

१००००

५००० व्यंकटराव गंगाधर

३५०००

१०५०००

५२०० जीवनराव भिकाजी यांचे नावे सदाशिव नाईक.
रामें मृत्यु पावले त्यांची तैनात मशागनिव्हेचे नावे

५००० नक्त

२०० कापड आख ५०० एकूण

तपशील

१००० बागलकोट पो नेमणूक

२००० मौजे तासगांव ता सातारा हा गांव
तैनातेंत.

२००० इतलाख साताच्याकडे नेमणूक एकूण.

२०० कापड नेमणूक एकूण

५२००

८६१००

या ज्वेरीज इनाम गांव व जमिनी व
आसाम्या व दस्तके अलाहिदा असेत

हर्ता निगवतीम पांच आहेत त्यांचे
खर्चाची नेमणूक बागलकोटपेकी ५०००

आजपर्यंत न निघालेली, अगदी नवीन कल्पना,

सुवर्णमाला.

—→○←—

आपल्या आत्म, इष्ट व प्रियजनांस भेट पाठविण्याची उत्तम सोय.

विजयादशमीच्या मंगलप्रसंगी आपल्याचीं पानें सुवर्ण म्हणून देण्याचा सांप्रत आपणांमध्ये प्रघात आहे. ह्या प्रसंगी खरोखर सुवर्णयुक्त असें मन्त्र व सुंदर पुस्तक सुवर्ण म्हणून देण्याचा प्रघात सुरू केला, तर त्याचा उपयोग अधिक होईल. पाश्चात्य देशांत ख्रिस्टमस व नवीन वर्षाची काढें, त्यांत एखादा सर्वमान्य ग्रंथांतला उतारा दिलेलीं अथवा केवळ शुभेच्छा-प्रदर्शक अशीं, आम्हांच्यांनीं व प्रियजनांनीं एकमेकांस पाठविण्याची चाल सुप्रसिद्धच आहे. या पाश्चात्य चालीस अनुसरून आपणही आपल्यामध्ये दसऱ्याचे व इतर मणांचे प्रसंगी, पौराणिक देखाव्यांचे चित्रांनीं व साधुसत्पुरुषांच्या बोधामृतांनीं युक्त लहान लहान पुस्तके एकमेकांस नजर केल्यास सामाजिक प्रेम व दळणवळण सर्व जातींमध्ये जास्त वाढून, खेरीज लोकांमध्ये धर्माविषयी, पुराणाविषयी व साधुसत्पुरुषाविषयीही प्रेम जास्त उत्पन्न होईल. इत्यादि हेतूंनीं प्रेरित होऊन आम्ही खाली लिहिलेल्या सणांकरिता, त्या त्या सणापूर्वीं सुमारे पंधरा दिवस आगाऊ, “सुवर्णमाला” ह्या नांवानें दरमाल, सचित्र, सुंदर मोहोरदार ग्लेज्ड, फाईन आर्ट पेपरावर छापलेली, नऊ पुस्तके प्रसिद्ध करण्याचे योजिले आहे.

१ दसरा. २ दिवाळी. ३ महाशिवरात्र. ४ होळीपौर्णिमा. ५ गुडीपाडवा. ६ रामनवमी. ७ नारळीपौर्णिमा. ८ जन्माष्टमी. ९ गणेशचतुर्थी.

ह्या “सुवर्णमालेस” गेल्या विजयादशमीपासूनच सुरुवात झाली आहे. प्रथमांक ह्या “सुवर्णरज” अथवा “विजयादशमीचें सोनें” हा गेल्या दसऱ्याचे पूर्वीं मृमारे आठ दिवस बाहेर पडला आहे. त्यांत चित्रे आली आहेत तीः—

१ आश्विन मास (एका जुन्या ऐतिहासिक चित्रसंग्रहापैकी). २ नवरात्रहोम (पौराणिक). ३ शमीपूजन (महाभारत-विराटपर्वाने आधारें). ४ श्रीमद्भगवद्गीता. ५ ध्रुवतप (पौराणिक). ६ बुद्धत्याग (अजिंठा येथील प्रसिद्ध लेण्यापैकी). वगैरे.

दसरा अंक “दीपावली” हाही तयार झाला आहे. यांत चित्रे आहेत तीः—१ कार्तिक मास (एका जुन्या ऐतिहासिक चित्रसंग्रहापैकी). २ श्रीविष्णु, ३ लक्ष्मीपूजन, ४ अभ्यंगस्नान, ५ बलिप्रतिपदा, (पौराणिक). ६ नूतनसंवत्सरजन्म, ७ भाऊबीज (पौराणिक). वगैरे.

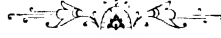
येणेप्रमाणें पौराणिक व धार्मिक देखाव्यांचीं चित्रे येऊन खेरीज इतर चित्रेही येतील; व त्यांत संस्कृत, हिंदी, गुजराती व मराठी भाषांतून सर्वमान्य साधुसंतंची बोधामृतवचने ग्रथित केली जातील. दर पुस्तकांत हाफटोन प्रोसेसनें तयार केलेल्या फोटोझिको ब्ल्याक्सची एकंदर बारा ते चौदा चित्रे येतील. पुस्तकें अतर्बाध्य मनोविधक करण्याबद्दल हरप्रयत्न केला जाईल.

एकमेकांस पुस्तके नजर करण्यास मांडावी, म्हणून पुस्तकांची किंमत फारच माफक ठेविली आहे. एका प्रतीस चार आणि वऱ्ही. पी. आणि ट. ख. दोन आणि वेगळा पडेल. माल्याचे नऊ पुस्तकांच्या गटांस आगाऊ किंमत ट. ख. सह रु. २.

पुस्तकांच्या मागण्या अगर पत्रव्यवहार ग्यालील पल्यावर इंग्रजीत अथवा बालबोधीत कराया.

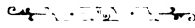
रा० रा० मेकटरी, नि. शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी, फोर्ट, मुंबई.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

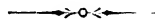
नोव्हेंबर १९०९.

[अंक ४ था.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	२१-२८
२ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	९-२४
३ महेश्वरदरवारची वातमीपत्रे.	२२५-२४०
४ ऐतिहासिक टिपणे.	२१-२८

चित्रे— १ शेख सादी. २ शहाजी राजे अकलकोटकर

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

वेरूळचीं लेणीं.

(सचित्र.)

प्राचीन वस्तु हा प्रत्यक्ष प्राचीन इतिहास आहे. हा इतिहास, इतर देशांप्रमाणे आमच्या देशांत जो कांहीं उपलब्ध आहे, त्यांत वेरूळचीं लेणीं हीं सर्वांत मोठीं, विस्तृत व प्रेक्षणीय आहेत. हीं आमच्या देशांतल्या प्राचीन कलाकौशल्याची उत्तम साक्ष देत आहेत. हीं पाहून पाश्चात्य रसिकही चकित होऊन जातात. हीं स्वतः दृष्टीनें पाहून आणि त्यांविषयींची माहिती इतर ग्रंथांतून घेऊन, त्यांच्या वर्णनांचें हें पुस्तक रा. रा. त्रिविक्रम गंगाधर धनेश्वर यांनीं अत्यंत परिश्रम घेऊन तयार केलें आहे. या पुस्तकाच्या वाचनानें वेरूळच्या लेण्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घेतल्याचें श्रेय मिळण्यासारखें आहे. किं. १० आणे. ट. ख ४८॥

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर प्रेमचे मालक.

शेख सादी.

९. शेख सादी.

हा फारसी भाषेतील लोकोत्तर कवि. हा शिराज येथील राहणारा असून ह्याचे पूर्ण नांव शेख मसलुद्दीन सादी-अल-शिराजी. हा शिराज येथे इ. स. ११८४ मध्ये जन्मला, आणि इ. स. १३१३ मध्ये मेलला. हा १२० वर्षे (चांद्र) जगला, असा उल्लेख आढळतो. तो आपल्या तरुणपणीं हिंदुलोकांच्या व क्रुसेडर्स ह्यांच्या विरुद्ध लढला. एके वेळी तो लढाईत कैद होऊन टिपोली येथील किह्यांत बंदीत पडला, व तेथे त्यास तटदुरुस्तीचे काम करावे लागले. तेथे एका गृहस्थाने त्याची बुद्धिमत्ता पाहून त्याची सुटका केली, आणि त्यास आपली मुलगी देऊन आपला जांवई केले. परंतु ही बाई अति वाईट स्वभावाची निघाली. त्यामुळे हा कवि असे क्षणत असे की, 'माझ्या पायांतली एक पारतंत्र्याची शंखला निघाली; परंतु तिच्या जागी ही अति त्रासदायक दुसरी शंखला पडली!' सादी हा प्रवासाचा मोठा शोकी होता. त्याने चौदा वेळां मक्केची यात्रा केली. तो परमपूज्य सुफी साधू अबदुल कादिर जिलानी ह्याचा शिष्य होता. ह्याने 'गुलिस्तान' व 'बुस्तान' असे दोन उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिले आहेत. ह्यांशिवाय लहान लहान कवने व स्फुट पद्ये बहुत रचिली आहेत.

सादीच्या ग्रंथांची योग्यता फार मोठी समजली जाते. ह्या ग्रंथांची भाषांतरें इंग्रजी भाषेत व इतर अनेक भाषेत मोठमोठ्या विद्वानांनीं केली आहेत. हा मोठा ज्ञाता पुरुष असून ह्याची वचनें फार बोधपर व दृष्टांतींनीं भरलेली आहेत. ह्याचा 'गुलिस्तान' हा ग्रंथ तर उपदेशाचे व व्यवहारज्ञानाचे केवळ भांडार आहे. हा ग्रंथ शिवाजी महाराजांनीं अवलोकन केला होता, ही गोष्ट येथे नमूद करणे अवश्य आहे. ह्या ग्रंथाचे एक उत्कृष्ट भाषांतर सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज ह्यांनीं आपल्या स्वतःकरितां तयार करविले होते. त्यांत राजेलोकांच्या चाली-विषयीं ह्मणून जो भाग आहे, तो त्यांना फार आवडत असे. तो त्यांच्या अगदीं मुखोद्गत होता असे सांगतात. ह्यांतील बोधवचनें फारच सुरस आहेत. सादीचे चरित्र व सादीचे ग्रंथ फार मूल्यवान् आहेत; व त्यांचे मराठी वाचकांनीं अध्ययन करावे, अशी त्यांची योग्यता आहे.

१०. आपाजीरावाचें चोख उत्तर.

बेदनूरच्या राजाचा प्रांत हैदरांनं जिंकून घेतला, व तो फार शिरजोर झाला. ही गोष्ट थोरले माधवराव पेशवे ह्यांम दुःमख झाली. बेदनूरच्या राजाशीं मराठ्यांनीं अंतस्थ तह केल्या होता. तेव्हां मराठ्यांना, हैदरास नतिजा देण्याकरितां, त्यावर स्वारी करणें भाग पडलें. ही गोष्ट इ. स. १७६७ मध्ये घडली. थोरले माधवराव पेशवे रायदुर्गापर्यंत चालून गेले, व त्यांनीं हैदराचा मेहुणा व सिरे प्रांताचा सुभेदार मीरअली रेजाखान ह्यांम जिंकून, गुरुमकोंडा महाल परत घेतला. थोरल्या माधवरावांचें मामर्थ्य व वीरश्री पाहून, हैदराअलीनें त्यांच्याशीं तह करण्याचा विचार योजिला. त्यानें तहाचीं बोलणीं सुरू केलीं. हैदराकडून आपाजीराव ह्या नांवाचा वकील मध्यस्थीस आला. श्रीमंतांनीं त्याचा भर दर-बारांमध्ये आदरसत्कार केला: व त्याम हैदरांनं काय काय अधिकार दिला आहे तें पाहून, त्यास दारमदाराचीं बोलणीं पटवर्धनांचे बरोबर करावीत, असा हुकूम केला. पहिल्याच दरबारांमध्ये एकदम तहाची वाटाघाट करणें दरबारी रीतीच्या विरुद्ध होतें. तथापि, हा वकील मोठा व शहाणा वावदक होता. त्यानें आपल्या वक्तृत्वाम एकदम सुरवात करून, लढाईनें किती अनर्थ होतात, शांतता राखल्यानें किती लोककल्याण होतें, वगैरे मुद्यांचें विवेचन श्रीमंतांपुढेंच सुरू केलें; आणि त्यानें एकदम मुख्य मुद्याकडे वळून, बेदनूर येथें हैदरा व पेशवे ह्यांचा तह झाला असतां व सर्व वादाचीं कारणें निकालांत आलीं असतां, पुनः ही स्वारी झाली, ही अगदीं अन्यायाची गोष्ट झाली, असे उद्गार काढिले. हें ऐकून पटवर्धनांनीं सांगितलें कीं, “बेदनूरचा तह बेदनूरच्या राजाबरोबर केला होता. परंतु तह झाल्या दिवसापासून तो राजा प्रतिबंधांत आहे. व हैदरांनं त्याचा सर्व प्रांत बळकाविला आहे. ह्याकरितां त्या राजास बंधमुक्त करणें व त्याची सत्ता त्याम परत देणें हें आह्मांस आवश्यक आहे. कां कीं, हैदरावर आझी बळजबरीनें स्वारी करून आलों झणून जी त्याची तक्रार आहे तिचा विचार करण्यास, पूर्वींचे उभय पक्षांचे संबंध प्रथम कायम केले पाहिजेत.”

हें भाषण ऐकून दरबारी मंडळीस क्षणभर संतोष झाला, व हैदराच्या वकिलास पटवर्धनांनीं निरुत्तर केलें, अगें वाटलें. परंतु आपाजीरावही मोठा धूर्त व चतुर मुत्सद्दी होता. त्यानें थोडी लीनता दाखवून, नम्र स्वरानें असें उत्तर केलें कीं, “महाराज, बेदनूरचा राजा सर्व प्रांताचा खरा राजा असून तो

हैदराच्या ताब्यांत आहे, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु ती परिस्थिति बदलून मांप्रत जो फेरबदल झाला आहे, त्यांत आझी नवीन असें कांहीं केलेलें नाहीं. आझी त्या कार्मीं श्रीमंत पेशवेसरकार ह्यांचेंच अनुकरण मोठ्या आदरबुद्धीनें केलेलें आहे. आपल्या सारखे मोठे लोक जीं नीतितत्वे व्यवहारांत अनुसरतात, त्यांचेंच प्रशंसनीय अनुकरण करण्यास आझी सदा तत्पर असतो.” हें खोंचदार उत्तर ऐकून माधवरावसाहेबांनीं खालीं मान घातली; व त्यांना तें मर्मस्थानीं लागलें. त्यांतील भावार्थ असा होता कीं, साताराच्या राजास पेशव्यांनीं प्रतिबंधांत टाकून जशी मराठी राज्याची सर्व सत्ता बळकाविली, तसें हैदरांनें त्यांचेंच अनुकरण करून बेदनूरच्या राजास प्रतिबंधांत ठेविलें. हें जशास तसें उत्तर मिळतांच तहांचें काम तेव्हांच आटोपलें, व पेशव्यांनीं ३५ लक्ष रुपये खंडणी घेऊन पुण्याकडे मोहरा बळविला.

११. मुलतान महमूद बहामिनी.

मुलतान महमूद बहामिनी हा गुलबर्गा येथील बहामिनी घराण्याचा पांचवा बादशाहा होय. हा मोठा उदार, शाहणा आणि रसिक बादशाहा होता. ह्याची कारकीर्द इ. स. १३७८ पासून इ. स. १३९६ पर्यंत झाली. ह्यानें सुमारे १९ वर्षे मोठ्या शहाणपणानें राज्यकारभार चालविला, व आपल्या कारकीर्दीमध्ये लढाया व रक्तपात होऊं दिले नाहींत. हा मोठा विद्याव्यासंगी असून, विद्वान पंडितांचा व कवींचा चहाता होता. ह्यानें आपल्या कारकीर्दीमध्ये विद्याप्रसारार्थ चांगला प्रयत्न करून, गुलबर्गा, बेदर, खंदार, इलिचपूर, दौलताबाद, चौल व दामोळ वंगरे ठिकाणीं शाळा संस्थापित केल्या. ह्याच्या औदार्य, दयालुत्व, रसिकता, प्रजावात्सल्य व राजकारणचातुर्य वंगरे मद्रुणांच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. हा बादशाहा आपलें स्वतःचें कर्तव्य चांगलें जाणत असे, व सदोदित असें क्षणत असें कीं, “परमेश्वरानें जी राजसंपत्ति दिली आहे, तिचे राजेलोक हे फक्त रक्षक होत. तिचें गैरविनियोग करणें क्षणजे परमेश्वराचा विश्वासघात करणें होय.” अशा बादशाहाची कीर्ति इतिहासांत अजरामर व्हावी हें साहजिकच आहे. ह्याची एक आख्यायिका येथें नमूद करितों.

मुलतान महमूद ह्याच्या रसिकतेची व विद्याव्यासंगाची कीर्ति दिगंतगवर गेली, व मोठमोठे नामांकित मुसलमान कवि व पंडित त्याच्या आश्रयासाठीं त्याच्या

दरबारीं गुलबर्ग्यास आले. त्याच्या ह्या विद्याप्रियतेमुळे त्याचें नांव 'मुसलमानी आरिस्टाटल' अशा अर्थानें प्रसिद्ध झालें. अशा प्रकारें सुलतान महमूद बादशाहाची कीर्ति इराणांत पोंचली, व तेथील त्या वेळचा नामांकित कवि हाफीज हा हिंदुस्थानांत येण्यास निघाला. तो इराणचे आखातापर्यंत जेमेतेम आला. तों समुद्रांत तुफान झालें. त्याला समुद्रांतील तुफानांचा फारच कंटाळा असल्यामुळे, त्यानें रत्नाकराचें भयानक स्वरूप पहातांच, आपल्या मनांतील गुलबर्ग्यास जाण्याचा विचार रहित केला, आणि बादशाहा सुलतान महमूद ह्यास एक कविता लिहून पाठविली. ही कविता फारसी भाषेंत असून तिचें इंग्रजी भाषांतर पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

"For the wealth of the world I will not exchange
The wind of my garden which softly blows ;
My friends may rebuke me, but I will not range ;
I will stop here at home with the *bulbul* and rose ;
Enticing no doubt, is your beautiful crown,
With costliest gems in a fair golden bed ;
But through perils and risks that ominous frown,
I might win it, perhaps, but then have no head.
When I thought of your pearls, it seemed then to me
To risk a short voyage would not be too bold ;
But now I am sure, one wave of the sea
Can not be repaid by treasures of gold.
What care I for pearls or for gems rich and rare
When friendship and love at home both are mine ;
All the gilding of art can never compare
With the pleasure derived from generous wine !
Let Hafiz retire from the cares of the world,
Contented with only few pieces of gold ;
In the lap of repose here, let him lie curled,
Far removed from the sea and its dangers untold !"

ह्या कवितेचा तात्पर्यार्थ इतकाच आहे कीं, "हे बादशाहा, तुझ्या संपत्तीला मोहून मी समुद्रपर्यटन करून तुझ्या राजधानींत येण्याचा विचार केला होता; परंतु मला आतां जगाची सर्व संपत्ति तुज्ज वाटते. माझ्या उद्यानांतला गार वारा घेत व बुलबुल पक्ष्यांचा मंजुळ स्वर ऐकत, आणि गुलाबपुष्पाची शोभा पाहात, मी येथेंच राहतों. तुझ्या मुकुटाचीं रत्नें अतिशय सुंदर व देदीप्यमान असतील, व त्यांना भुलून, मी अनेक संकटांतून व अडचणींतून तुजकडे येईन; परंतु कदाचित् तोंपर्यंत माझे मस्तकच ठिकाणीं राहणार नाही! तुझ्या मूल्यवान् मौक्तिकांचा विचार मनांत येऊन मला असें वाटलें कीं, तुझ्या राजधानीपर्यंतचा प्रवास थोड्याशा

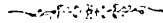
धीटपणानें सहज पार पडेल. परंतु मला आतां असें वाटतें कीं, समुद्राची एक लाट आली ह्मणजे जो अनर्थ करील, तो तुझ्या सर्व संपत्तीनें देखील भरून येणार नाही. माझ्या स्वदेशांत माझे स्नेहसंबंधी व प्रेमीजन पुष्कळ आहेत. त्या अर्थी मला तुझ्या दुर्मिळ व अमूल्य मोत्यांची व रत्नांची सुळींच पर्वा करण्याची जरूर नाही. ह्मणून, ह्या हाफिजास जगांतल्या काळज्या सोडून येथेंच शांततेत व स्वस्थ चित्तानें राहूं दे. त्यांत त्याला फार आनंद आहे.”

ही कविता बादशाहा सुलतान महमूद ह्याच्या हातांत पडली. त्यानें ती वाचून पाहतांच त्या कवीची निम्पृहता पाहून त्यास फार संतोष झाला, आणि त्यानें एक हजार मोहरा किंमतीच्या हिंदुस्थानांतील कलाकौशल्याच्या जिनसा त्यास नजर पाठविल्या.

वरील हाफीज कवीची कविता वाचून, तुकारामबोवांनीं श्रीमंत छत्रपति शिवाजी महाराजांस पाठविलेल्या अभंगांचें स्मरण सहज होतें. ह्या अभंगाची व आफीजच्या कवितेची तुलना करण्याचा हा प्रसंग नाही.

१२. श्रीमंत प्रतापसिंह महाराज ह्यांच्या संग्रहांतल्या दोन आख्यायिका.

मातारचे श्रीमंत प्रतापसिंह महाराज (कागकीर्द इ. स. १८१९. १८३९) हे फार रसिक व जहाणे गेजे असून ह्यांना विद्येची गोडी विशेष होती. ह्यांच्या दरबारांमध्ये जे जे विद्वान्, चतुर किंवा गुणी लोक येत, त्यांच्या भाषणांत कांहीं आख्यायिका, सुभाषितें, बोधवचनें, चमत्कारिक कोट्या, दृष्टांत, किंवा कविता आढळून आल्या, तर ते त्यांचा संग्रह स्वतःच्या रोजनिशांमध्ये करित असत. ह्यांपैकी कांहीं संग्रह आमच्या पाहण्यांत आला होता. ह्या संग्रहावरून ह्या राजपुरुषाच्या रसिकतेची कल्पना चांगली करितां येते. ह्या संग्रहापैकी पुढील दोन आख्यायिका येथें सादर करितां : —

१

“श्रीमन्महाराज राजश्री छत्रपति स्वामी यांस कांहीं पेशजी दाखल्याच्या कागदांचें प्रयोजन होतें. यास्तव, सरकाराज्जेनें, चिटणीस शोध करित असेत. ते कागद सांपडल्यावरून मजी चिटणिसांवर संतोष होऊन त्यांचें हुशारीचें वर्णन चाललें असतां, आण्णा गोसावी निगडीकर ह्यांनीं विनंति केली कीं, “चिटणिसांनीं

या कामांत मोठे श्रम केले. मी पांचचार वेळ पाहिले, तों अक्षई रुमाल सुटलेलाच होता.” हें ऐकून आज्ञा झाली की, “त्यांचा रुमाल सुटलेला व तुमचा बांधलेला असावा. ह्मणजे पृथ्वीत शोभा आहे.”

२

“शिकंदरजाह यांचे कनिष्ठ पुत्र मीर पातशाहा व कन्या तहनुनिसा हे उभयतां ऐनेमहालांत खेळत असतां, पुत्रानें कन्येस ह्मणजे आपल्या बहिणीस विचारिलें की, “त्या आग्शांत, तो चांगला मुलगा उभा आहे, त्याजवळ ती वाईट रूपाची मुलगी कोण आहे ?” ही आपल्या रूपाची निंदा ऐकून तिनें तीर्थरूपाजवळ जाऊन विनंति केली. त्याणीं उभयतां मुलांस पुनः ऐनेमहालांत नेऊन आपल्यालां रूपें पुनः आग्शांत पाहण्यास मांगितलें; आणि ह्मणाले, “मुला, पुतें पहा, तुझें स्वरूप किती चांगलें आहे ? याजकरितां तूं पर्गनिंदा व दुर्भाषण करूं नको. जगामध्यें असें चांगलें वर्तन कर, कीं अशा तुझ्या उत्तम तोंडाम वाईटपणाचा डाग न लागे.” नंतर मुलीकडे वळून ह्मणाले, “मुली, तुझें स्वरूप जर वाईट असेल, तर तूं अर्धा वर्तणूक कर कीं, ज्या योगें तुझ्या वाईट रूपाचा लोप होऊन त्यावर सदुणाचें दिव्य तेज पडेल, व जगांत तुझी कीर्ति होईल.” हें ऐकून उभयतां मुलें वडिलांस मुजरे करून निघून गेलीं.”

ह्या दोन्ही गोष्टींवरून इतिहासप्रसिद्ध थोर पुरुषांच्या आख्यायिका देखील किती बोधपर असत, व त्यांचा संग्रह करण्याची तुम्हा लोकांत कशी प्रवृत्ति होता, तें दिसेल येतें.

१३. पेशवाईतली आतपवाजी.

सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीमध्ये तऱ्हेतऱ्हेचे दारूकाम होत असे. त्यांची त्या वेळची मगठी नांवेंही वाचण्यासारखी आहेत. त्यांपैकी कांहीं येणेप्रमाणें:—

१ तावदानी रोपनाई: ह्मणजे कांचिच्या कमानी करून व त्यांस आग्शे लावून जें दारूकाम होत असे, त्यास तावदानी रोपनाई असें ह्मणत.

२ आकाशमंडळ तारांगण: ह्मणजे दारूकामाची उंच झाडे तयार करून, त्यांतून आकाशांतील ताऱ्यांप्रमाणें नाना रंगांचे तारे उडवीत, त्यास आकाशमंडळ तारांगण असें ह्मणत.

३ चादरी दारूकाम:—ह्मणजे तप्तसुवर्णाप्रमाणें लाल व पिवळ्या रंगांच्या फुलांची जीं झाडे तयार करीत, त्यास चादरी दारूकाम असें ह्मणत.

४ नारळी झाडें:-हणजे उंच झाडें तयार करून त्यांतून तोफांप्रमाणें व बंदुकांप्रमाणें आवाज निघत व सर्पाकार तोटे फिरत, व फुलें दृष्टीस पडत. त्यांस नारळी झाडें ह्मणत.

५ प्रभाचमक:-जसा प्रातःकाळीं सूर्योदय होतो व त्या वेळीं प्रभा चमकते, त्याप्रमाणें देखावा दृष्टीस पडण्याकरितां जें दासकाम करीत, त्यास प्रभाचमक असें नांव असे.

६ कैचीचीं झाडें:-ह्यांतून हवाईचे लोट उठत असत.

७ वादलगर्जः हणजे भेधगर्जनेप्रमाणें ज्या दासकामाचा आवाज होत असे, त्यास वादलगर्ज असें ह्मणत असत.

ह्याशिवाय, वाण, पाणकोंबडी. हातनळे, कोठ्याचे नळे, फुलबाज्या, महताफा, वगैरे दासकामाचे अनेक प्रकार होते. मगठी भाषेतील हीं जुनीं नांवें आतां विस्मरलीं जात आहेत !

१४. रामशास्त्री प्रभुणे.

हे पेशवाईतील मुप्रसिद्ध न्यायाधीश. ह्यांच्या निम्पृहतेच्या व शहाणपणाच्या गोष्टी पुष्कळ प्रसिद्ध आहेत. हे माहुलीचे गहणारे. हे बाळाजी बाजीराव ह्यांचे कारकीर्दीस प्रसिद्धीस आले, व त्यांनीं त्यांची इ. स. १७५१ सालीं शास्त्रीमंडळीमध्ये नेमणूक केली. त्या सालीं रामशास्त्री ह्यांस रोजमुग दांडमाही ४० रुपये मिळूं लागला व श्रावणमासची दक्षणा ५०० व कापड ५५१ रुपये इतकें मिळूं लागलें. पुढें दोन वर्षांनीं त्यांस श्रीमंतांनीं घोडा बक्षीस दिला व त्याबद्दल १५ रुपये दरमहा जास्त वाढविला. पुढें थोरले माधवरावसाहेब गार्दीवर आल्यानंतर त्यांनीं त्यांस न्यायाधीशाचें काम मांगितलें व पालखी दिली. त्यामुळें त्यांस पालखीची नेमणूक सालाची एक हजार रुपये अधिक मिळूं लागली. थोरल्या माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीत ह्यांची प्रतिष्ठा फार वाढली. पुढें माधवरावसाहेब मृत्यु पावले व नारायणराव गार्दीवर येऊन त्यांचाही लवकरच खून झाला. त्या वेळीं ह्या स्पष्टवक्त्या वाणेदार पुरुषानें गघोवादादांस, 'नारायणरावांच्या खुनाबद्दल देहांत प्रायश्चित घेतलें पाहिजे,' असा रोकडा जबाब देऊन पुणें मोडिलें, व वाई-जबळ पांडववाडी ह्मणून गांव आहे, तेथें वास केला. पुढें सवाई माधवरावांचा जन्म झाल्यानंतर नाना फडणविमांनीं ह्या थोर पुरुषास पुण्यास आणिलें. इ. स. १७७७ सालीं रामशास्त्री पुण्यांत आले असावेत असें दिसतें. ह्याच वर्षी त्यांची

बायको मृत्यु पावली. इ. स. १७८० मध्ये नाना फडणविसांनी त्यांना २००० रुपये जातीस तनखा व १००० पालखीखर्च नेमून दिला. शिवाय, त्यांस १००० रुपये श्रावणमासची दक्षणा व दसऱ्याचा पोषाख मिळत असे. तेव्हांपासून ते पुण्यांत होते; व पुणें दरबारचें न्यायाधीशाचें काम पहात असत. हे ता. २५ आक्टोबर इ. स. १७८९ रोजी मृत्यु पावले. त्यांच्या उत्तरकार्यास पुणेंदरबारानें २००० रुपये दिले. ह्यांच्या मागें ह्यांचे चिरंजीव गोपाळशास्त्री व्हाणून होते. त्यांचें नांव फारसें प्रसिद्धीस आलें नाहीं. त्यांना पेशवाईतून ३२०० रुपये मिळत असत.*

गमशास्त्री प्रभुणे ह्यांच्या योग्यतेचे पुरुष महागद्दांत फारच थोडे निपजले असतील. त्यांच्या सारखीं सत्यप्रिय, निस्पृह व बाणेंदार नररत्नें आणखी कांहीं निपजलीं असतीं, तर दुसऱ्या बाजीगवांच्या कारकीर्दीत जी नीतिभ्रष्टता झाली, ती खचित झाली नसती.* गमशास्त्री ह्यांचे निवाडे व न्यायाच्या गोष्टी सवडीनुसार प्रसिद्ध होतील.

* वयाष्टन कुंभ यांनी गोपाळशास्त्री ह्यांचे बदल जी माहिती दिली आहे, त्यांत रामशास्त्रींच्या तैनातीचें जे आंकडे दिले आहेत, ते अगदी बरोबर आहेत. ते खिह्तातः—

“Gopal Shastree, is son of Ram Shastree, the judge, or Nyayadhis, of Poona, whose name is cherished throughout the Deccan, as the most learned among Shastrees, and the most incorruptible among judges. He never received fees, or gifts of any kind, and the only allowances he had, were 2,000 rupees salary ; 1,000 rupees Palanken allowance ; 1,000 he received at the Dakshana ; and 200 rupees for clothes. His son is scarcely known, has had 3,200 rupees of the above continued to him.”

* मराठ्यांचे इतिहासकार वयाष्टन ग्रॉन्टफ. माटेव ह्यांचेही अगेंच मत आहे. त्यांनीं मराठ्यांच्या न्यायमाल्याची माहिती अमा करितांना एका लेखामध्ये पुढील उल्लेख केला आहे, तो वाचण्यासारखा आहेः—

“The first person who held this situation at the head of the Nyaya dhis was Ram Shastree. He was, I believe, appointed by the first Mahadeo Rao, whose character as an upright judge stands higher than that of any other Peshwa. But even after the death of his patron, Ram Shastree continued to uphold the duties of this situation with becoming dignity and high honour ; his memory is revered throughout the country, and many of the good acts of Nana Fudanaveese are believed to have originated in the weight and respectability of Ram Shastree's opinions. Such a public character under a corrupt government is beyond all praise, and a succession of such examples, even if they had stood alone in their generation, would have prevented the general debasement of morals, which Bajee Rao and his court effected so rapidly in Poona.”

शहाजीगजे अकलकोटकर.

२. महाबळेश्वरची जुनी माहिती.

“यादी तकरीद क्षेत्र महाबळेश्वर येथील वतनदारी मुळचा वतनदार बाबजी कोळी. त्याने श्रीमहाबळाची व श्रीकृष्णेची पूजा करावी. त्याने आपले मारफतीने जंगम श्रीमहाबळाची पूजा करावयासी आपला ठेवणाईत ठेविला. ते समयी शिरके राजे होते. तेच कारकीर्दीस सिंगणापुराहून सिंगणराजा श्रीक्षेत्री आला. त्याने श्रीकृष्णेस स्नान केले. श्रीमहाबळेश्वराचे दर्शन घेतले. त्यानंतर श्रीचे चाकरीस पुजारी वतनदार कोण ह्मणोन चौकशी केली. तेव्हां बाबजी कोळी याने हात जोडून विनंति केली, “महाराज, मी हजीर आहे.” ते समयी सिंगण राजे यांनी देऊळ श्रीमहाबळेश्वराचे बांधिले; स्थापना केली; तांब्याचे मुखवटे केले; देवास पोषाकवस्त्रे दिली; अलंकारभूषणे दिली; व श्रीकृष्णेचे तीर्थ बांधिले. येणेप्रमाणे नववंदीस्त करून बाबजी कोळी ह्याचे स्वाधीन करून सिंगणराजे सिंगणापुरास गेले. जातेसमयी डोह श्रीकृष्णेचा नजीक नांदगणे तेथे स्नान केले. त्या दिवसापासून ‘सिंगणडोह’ ऐसे डोहाचे नांव पडले. त्यानंतर शिरकाण तुरकांनी बुडवून तुरकाण जाले. मोंगलाई अम्मल जाला. ते कारकीर्दीत चंदीहून चंद्रोजी मोरे या देशास आले. पादशाही मनसबदार होते. मुन्हे मावळे येथे कोळवण बळावले होते. तेव्हां श्रीक्षेत्री चंद्रराव आले; देवदर्शन घेतले. जागा क्षेत्राची उत्तम पाहिली. श्रीजवळ सेवाचाकरीस कोण आहे ह्मणोन चौकशी केली. ते समयी चंद्रराव मोरे यांजवळ बाबजी कोळी याने हात जोडून विनंति केली की, “महाराज, श्रीचे सेवेसी मी आहे.” तेव्हां चंद्रराव यांनी बाबजी कोळी याचे विद्यमाने श्रीस नवस केला की, “देवा, कोळवण मोडून हे राज्य आह्मांस दिलेंस; तर तुझा मुखवटा रुप्याचा वजन ८॥ आदमणाचा करीन; आणि तुझे संस्थान वाढवीन. आह्मांस यश द्यावे.” मग, देव चंद्ररावास प्रसन्न जाला. कोळवण चंद्रराव ह्यांनी बुडविले. श्रीने यश दिले. मग, चंद्रराव यांचे राज्य जाले. पुढे चंद्रराव मोरे श्रीचे दर्शनास आले. नथस फेडिला. आदमण रुप्याचा मुखवटा करून श्रीस वाहिला, व पांच पोषाक दिले, व बाबजी कोळी यासी बक्षिस पागोटें शेला व शेरा रुप्याचे कडे व चवकडा व करगोटा रुप्याचा येणेप्रमाणे बक्षिस दिले, आणि बोलिले की, हा माझा साहावा लेक. याप्रमाणे इमानप्रमाण केले. चंद्रोजीरावाचे पोटी पुत्र पांचजण होते. बडील दवलतराव व हणमंतराव व गोविंदराव व बाळाजीराव व यशवंतराव ऐसे पांचजण. ते पुढे उमेदवार जाले. तेव्हां चंद्रोजीराव यांनी पांचजण लेक पांच जागी ठेविले.

जोरांत हणमंतराव ठेविले. जांबलीस गोविंदराव ठेविले. जावलींत बाळाजीराव व बहुलींत यशवंतराव ठेविले, व शिवथरांत दवलतराव ठेविले. याप्रमाणें जागा कठीण बिकट पाहून ठेविले. याप्रमाणें चंद्रोजीराजे यांनीं वांटणी करून जागीं जागीं ठेविले. ते समयीं हणमंतराव यांनीं श्रीस मळा करावयासी इनाम बोरगांवांत आपले गाईचे ओढ्याजवळ जागा जमीन दिली व शेरी एक दिली, व आवकाळीचा माळ व भोशाचा माळ शिवेसी दोहों गांवचे. त्याचें नांव 'गुरेधर' नांव ठेवून, गांव देवास इनाम दिला. येणेंप्रमाणें हणमंतराव यांनीं इनाम श्रीस दिलें, व बाळाजीराव यांनीं हिरवडीचा एक कोन देवास देऊन, त्याचें नांव शिरवळी ठेवून तो गांव श्रीस इनाम दिला, व यशवंतराव यांनीं हळदुल्याचा तुकडा व करंज्याचा एक तुकडा व केवणाळें याचा एक तुकडा व टिकणचा एक तुकडा ऐसे चहू गांवचे चार तुकडे तोडून, त्याचें नांव 'देवळें' ठेवून, तो गांव श्रीस इनाम दिला. याप्रमाणें श्रीस इनाम देऊन राज्य केलें. बाळाजी चंद्रराव जावलीस होते. त्यांचे देव्हारी श्रीभवानीशंकराचा मुखवटा होता. त्याचे पुजेस सदावर्तें ब्राह्मण होते. ते समयीं शिवरात्रीचे उत्सवास शुकासनांत भवानीशंकराचा मुखवटा बसवून निसणीचे वाटेनें श्रीक्षेत्रीं आणावें, असा बेत बाळाजीराव यांनीं केला होता. निसणीचें नांव 'उपारटा दरवाजा' ते समयीं नांव ठेविलें. तेथें श्रीगणेशाची स्थापना केली आहे, व हणमंताचीही स्थापना केली होती. परंतु गुप्तवत् मारुति आहे, ती शीव श्रीक्षेत्राची आहे. पेशजी कोळवण पुंड होते. ते कारकीर्दींत कोंकण प्रांतीं 'मिरा' डोंगर आहे, तेथील कोळी या प्रांतीं आला. त्यानें आपलेबरोबर मिऱ्या डोंगरावरून एक गुरव आणिला. तेव्हां बाबजी कोळी यासी तो कोळी ह्मणाला कीं, "हा गुरव गरीब आहे. दादा, यास तूं जवळ असूं दे." तेव्हां त्यास बाबजी कोळी यानें ठेविला. गुरव व जंगम देवाची पूजा करून कांहीं दिवस होते. पुढें गुरव याचे पोटीं कपटभाव आला. तेव्हां जंगमास पिटून लाविला. कांहीं दिवस जंगम परागंदा होऊन तिकडून येऊन गुरव याचा मारा केला. गुरव याची बायको पोटीसी होती. ती कोळी यानें लपविली. मग जंगम देशांतरीं गेला. त्याचा ठिकाणा नाही. गुरवीण गरोदर होती, तिचे बरोबर गिरजी महार देऊन, बाबजी कोळी यानें जोरास हणमंतराव यांजकडे रवाना केली. तिचे पोटीं पुत्र जाला. त्याचें नांव 'काळू' ठेविलें. तो थोर जाल्यावर मागतीं देवाजवळ बाबजी कोळी यानें आणून ठेविला. तो पूजा करूं लागला. चंद्रराव मोरे यांनीं बहुत दिवस राज्य केलें. त्यानंतर पुढें श्रीमंत शिवाजी महाराज यांची प्राबल्यता

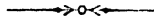
आली. तमाम मुख, ठाणीं, किल्ले, कोट घेतले. चंद्रराव जोरावर, व बिकट जागे हातीं चढेनात. यास्तव त्यास भेटावयासी या, ह्मणोन शिवाजीराजे यांनीं चंद्रराव यांकडे हेजीब पाठविले. हेजीब शिवथरास दवलतराव मोरे यांकडे आले. करार केला ऐसा कीं, शिवाजी महाराज यांनींच शिवथरास यावे. भेट येथेंच होईल. मेजवानी करूं. मग शिवाजी महाराज यांसी दवलतराव यांनीं भुयाराहून आणिले. बैठक केली होती. मेजवानी जाली. जाऊं लागले. तेव्हां दवलतराव बोलिले कीं, “आलेत आपले पायीं, जाल कोणाचे पायीं?” तेव्हां शिताबी करून निघोन गेले. ते रायगडास येऊन तेथून मेजवानीकरितां दवलतराव यांस बोलावून रायगडास नेले. त्यांचे पुढें पादशाई सनदा टाकिल्या; आणि दवलतराव यांसी कैद करून डोळे काढिले. मग, वगड दवलतराव यांचे भाऊ यांसी बोलावणें केलें. तेव्हां ते चौघे भाऊ यांनीं विचार केला कीं, प्रसंग कठीण आहे; ठीक नाहीं. तेव्हां आपली चीजवस्त श्रीक्षेत्रीं आणिली. श्रीचे जामदारखान्यांत ठेविली, व मुखवटा भवानीशंकराचा होता तो बाळाजीराव यांनीं श्रीचे देवळीं देवाजवळ ठेविला. ते समयीं सदावर्ते क्षेत्रीं आले. त्या दिवसापासून सदावर्ते यांची पैवस्ती. त्यास, आठगांवचे कुलकर्ण व जोशीक सदावर्ते यांसी धतन करून चंद्रराव मोरे यांनीं दिलें. चीजवस्त जामदारखान्यांत श्रीची ठेविली, व श्रीपुढें शिकेकटार, शिक्का, मोर्तब, व रुमाल देवापुढें ठेविला. जामदारखान्यास किल्लीकुलूप करून किल्ली बाबजी कोळी याचा लेकर कानोजी कोळी याचे हातीं दिली. जतन कर म्हणून सांगितलें. बिरवडकर याचे गुजरातीनें चीजवस्त ठेवून किल्ली कानोजी याजवळ दिली. ते समयीं कानोजी बोलिला कीं, “महाराज, मजला रोजमुरा काय देतां?” तेव्हां चंद्रराव यांनीं रोजमुरा रुपये ६० साठ केले व खंडीभर दाणे केले. त्यास ऐवज जोरची कृष्णेची आडी व भाताचा तळ हणमंतराव गोविंदराव यांनीं याप्रमाणें दिले, व बाळाजीराव यांनीं जावलीचे आडी दिली; आणि कानोजी कोळी यास बोलिले कीं आम्हांस चंदीस कांहीं जिन्नस पाठवावे लागतात. याजकरितां गुरव दोघेजण देणें. तेव्हां कानोजी कोळी यानें दोघे गुरव दिले. त्याजबरोबर जिन्नस चंदीस रवाना केला. हें वर्तमान शिवाजी महाराजांस कळलें. त्यांनीं चित्तांत आणिलें कीं, चंद्रराव कांहीं पैगम करितात. मग शिवाजी महाराज यांनीं शिताबी करून चंद्रराव धरून नेले. चंद्रराई बुडविली. पारिपत्य केलें. मग शिवाजी महाराज भोरप्या डोंगरास आले. तेथें किल्ला बांधला. किल्ल्याचें नांव प्रतापगड ठेविलें. बंदोबस्त करून श्रीक्षेत्रास आले. श्रीकृष्णास्नान केलें. देवदर्शन केलें. कड्यावर श्रीकृष्णेचें

देऊळ बांधिलें. देवास इनाम गांव मौजे कातडें तपे महाड हीं गांवें दिलीं. त्यानंतर उपरांतिक आबदुल्लाखान प्रतापगडास आला. त्याचा मोड शिवाजी महाराज यांनीं केला. त्याचे डेन्याचे कळस पितळेचे. त्यास मुलामा सोन्याचा होता. ते तीन कळस श्रीदेवास शिवाजी महाराज यांनीं ते समर्थी दिले आहेत. त्यानंतर पुढें दिलीहून श्रीमंत शाहू महाराज दक्षिणेस आले. सातान्यास येऊन मग श्रीक्षेत्रीं आले. श्रीकृष्णास्नान केलें. श्रीचें दर्शन घेतलें. ते समर्थी श्रीजवळ वतनदार कोण कोण आहेत, त्यांची चौकशी केली. ते समर्थी कानोजी कोळी याचा लेकर सूर्याजी कोळी हात जोडून महाराजांपुढें उभा राहिला. त्यास चंद्रराव यांचे कागकीर्दीस जामदारखान्यास ऐवज होता, तो कोठें आहे, याची चौकशी केली. त्यानें सर्व वृत्तांत सांगितला. मग सूर्याजीस शाहू महाराज बोलिले कीं, “श्रीचे जामदारखान्यास ऐवज आहे, हा जतन करणें. जे समर्थी सरकारांत चौकशी करूं ते समर्थी हजीर करणें. प्रस्तुत श्रीचे जामदारखान्यास आहे, असाच असों देणें.” ऐमं बणोन त्याचे हवालीं किल्लीकुलूप केलें, आणि राजे गेले. त्याजवर गुरवांनीं सूर्याजी कोळी याम मारिला. ही बातमी विठ्ठल गोपाळ सुभेदार पारकर यांसी कळल्यावर, मग गुरव विठ्ठल गोपाळ यांनीं पारास नेले. तेव्हां महाराजांची आज्ञा जाली कीं, गुरव याजवळ खंड देऊं नये आणि मारूं नये. खोड्यांत घालून कुजवून मारावें. मग दादंभट पारास गुरवाकडे गेले. तेव्हां विठ्ठल गोपाळ बोलले कीं, गुरव यांजकडे जाण्यास कोणासही सरकारची आज्ञा नाही. मग दादाजी फार आर्जव करून गुरवांकडे गेले. तेव्हां गुरव रडूं लागले. तेव्हां गुरवांनीं गंगेजवळचे गणेशाची पूजा देऊं केली, व नवरात्राच्या माळा पांच पांच घरच्या देऊं केल्या. तेव्हां १४०० चवदासें रुपये लांच देऊन गुरव सोडून नेले. पुढें चिंतामण दीक्षित-दादा दीक्षितांचे वडील बंधू-रांगण्यास महाराजांकडे गेले. बरोबर गुरव जाईनात. मग भागानगरचा गुरव खंदार (थंदार ?) आडनांव, तो व बुरुड भागानगरकर या दोघांची.....बरोबर आली. तेव्हां खंदार गुरव यांसी गुरवांनीं दहा दिवसांची पूजा श्रीची वतनदारी तुजला देऊं, परंतु तूं चिंतामण दीक्षित यांजबरोबर रांगण्यास तूं जाणें, बणोन चिंतामण दीक्षितांबरोबर दिले. ते गेले. तेथें जाऊन पंत श्रीपतराव यांसी विनंति करून, श्रीगणेशाचे कागदपत्र सरकारचे करून चिंतामण दीक्षितांनीं घेतले. तेच समर्थी महाराजांनीं बोरगांवची वाडी होती ती देवास इनाम करून दिली.....”*

॥ ॥ ॥

* ही महाबळेश्वरची जुनी माहिती रा. रा. शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी ह्यांच्या संग्रहांतून मिळाली आहे. ह्या उपयुक्त माहितीचें इंग्रजी भाषांतर शेट पुरुषोत्तमदास ह्यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे.

३. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे ह्यांच्या स्त्रीचें नीतिधैर्य.

बाळाजी विश्वनाथ हे मोठे मुत्सद्दी, शूर आणि कर्तृत्वशाली पुरुष होते. त्यांनी श्रीवर्धनाहून देशांत येऊन, आपल्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांच्या योगानें मराठी राज्याची पेशवाई मिळविली. ह्यांची स्त्री राधाबाई. ही डुबेरकर अंताजी मल्हार बवें यांची मुलगी. ही आपल्या पतीप्रमाणेंच मोठी शहाणी व राजकारणचतुर होती. हिच्या पोटीं बाजीराव व चिमाजी आप्पा ह्यांच्या सारखीं नररत्ने निर्माण झालीं. त्यावरून ह्या बाईची थोरवी निराळ्या शब्दांनीं वर्णन करण्याचें प्रयोजन नाही. ती खरी भाग्यशालिनी वीरपत्नी व वीरमाता होती. ही बाई बाळाजी विश्वनाथाच्या पश्चात् सुमारे ३३।३४ वर्षे जिवंत होती. बाजीराव, चिमाजी आप्पा आणि बाळाजी बाजीराव ह्यांची ह्या बाईविषयीं फार आदरबुद्धि असून, ते तिच्या सल्लामसलतीनें वागत असत. बाजीराव व चिमाजी आप्पा ह्यांना ह्या बाईनें वारंवार उपदेश केलेलीं पत्रे उपलब्ध झालीं आहेत. ह्या बाईचें नीतिधैर्यही मोठें प्रशंसनीय होतें. त्याचा मासला पुढें दिला आहे. ही बाई ता. २० मार्च इ. स. १७५३ रोजीं मृत्यु पावली. त्या वेळीं पेशव्यांनीं तिच्या उत्तरकार्यास ८२६७ रुपये खर्च केला.

गोविंद हरी नामक पटवर्धनांपैकीं एक सुप्रसिद्ध सरदार पुणें येथें पेशव्यांच्या राजधानीमध्ये आपल्या सैन्यानिशीं येऊन राहिले होते व एक मोठें राजकारण चालू होतें. अशा प्रसंगीं त्यांच्या घरीं एक बटीक, महारीण जातीची निघाली. त्या वेळीं ब्राह्मणांच्या घरीं बटकी बाळगण्याचा प्रघात होता. अर्थात् ब्राह्मणांच्या घरीं महारीण जातीची बटीक राहिल्यामुळें नीचसंसर्ग घडला व जिकडे तिकडे मोठा गोंधळ उडाला. पुण्यांतील ब्राह्मणांनीं गोविंद हरी व त्यांच्याशीं संसर्ग झालेले सर्व ब्राह्मण ह्यांच्यावर बहिष्कार टाकिला; आणि सर्वत्र एकच दंगा माजविला. त्या वेळीं बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे हे शाहू महाराजांस भेटण्यासाठीं सातान्यास गेले होते. अर्थात् ही वेळ तर राजकारणाची व ब्राह्मणांनीं पुण्यास ग्रामण्व चालविण्याचा घाट घातलेला; आणि पेशवे तर तेथें नाहींत. त्या वेळीं ही शहाणी बाई पुढें झाली; व तिनें ब्राह्मणांस स्वतःच्या अधिकारानें दोन सुविचाराच्या गोष्टी सांगून, त्यांच्याकडून गोविंद हरी व इतर संसर्गी लोक ह्यांस प्रायश्चित्त देवविलें, आणि थोडक्यांत तंटा मिटविला. ह्या संबंधाची हकीकत तिनें बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांस एका पत्रांत लिहिली आहे. हें पत्र उपलब्ध

झालें आहे. हें किती महत्त्वाचें आहे, हें निराळें सांगणें नकोच. हें येणेंप्रमाणें:—

छ १ रजव.

श्री.

“चिरंजीव राजमान्य राजश्री नाना यांस:—

प्रति राधाबाई आशीर्वाद उपरी येथील कुशल ता आषाढ वद्य अमावास्या इंदुवार जाणोन स्वकीय लिहीत गेलें पाहिजे. विशेष:—राजश्री गोविंद हरी यांचे घरीं बटीक महारीण निघाली. त्याचें वृत्त काल राजश्री अंतोबांनीं तुहांस लेहून पाठविलें आहे. त्यावरून सविस्तर कळलेंच असेल. त्यांचे घरीं मुलामाणसांचा उपोषणानें आट जाला. त्यांनीं ब्राह्मणांस व पंडितांस बोलावूं पाठविल्यास जमा न होत. याकरितां आम्ही व राजश्री अंताजीपंत, राजश्री जिवाजीपंतांचे घरीं जाऊन, जितके ब्राह्मण थोर थोर पंडित व वैदिक जमा करून, बालभट यांस प्रायश्चित्त द्यावयाचा निश्चय केला. त्यामध्ये कित्येक ब्राह्मणांनीं अट केली कीं, प्रायश्चित्त द्यावयाची आज्ञा ग्रभूची पाहिजे. त्यास आम्ही सर्व पंडितांस व ब्राह्मणांस आज्ञा केली कीं, तुम्हीं प्रायश्चित्त देणें. आम्हीं आज्ञा केली, तेच आज्ञा ग्रभूची आहे. दुसरा अर्थ चित्तांत न आणणें. त्यावरून आजच प्रायश्चित्त दिलें. तेथील विचार पंडितराव यांस कळल्याउपरी, उपध्याप करून राजश्रीचे कानावर घालून फंद फैलाव होईल. याकरितां अगोदर जो बंदोबस्त करणें तो केला पाहिजे. यासाठीं ताबडतोब हें पत्र लिहिलें आहे. तर राजश्रीचें कानावर घालणें. पंडितराव यांजकडील बंदोबस्त करणें तो तुम्ही करालच. सूचना लिहिली आहे. वरकड ब्राह्मणांची याद व प्रायश्चित्ताचा सिद्धांत आलाहिदा पत्री लिहिला आहे, त्यावरून कळेल. राजश्रीचे कानावर घालावयाचा विचार तुमचे चित्तांत आला तर घालणें. राजश्रीचे व पंडितराव यांचे कानावर घातल्यानें अधिक चिकटेसें असिलें तर न घालणें. बहुत काय लिहिणें हा आशीर्वाद.”

ह्या पत्रावरून पेशवाईतील एका अबलेचें नीतिधैर्य केवढें होतें, त्याची चांगली कल्पना करितां येईल; व सुमारे दीड शतकापूर्वीं मराठ्यांची सामाजिक स्थिति कशी होती तें दिसून येईल.

४. परशुरामभाऊ पटवर्धन ह्यांच्या लष्करांतील ग्रामण्य.

गोविंद हरी पटवर्धन ह्यांच्या उदाहरणाप्रमाणें, परशुरामभाऊ पटवर्धन ह्यांच्या लष्करांतही एक अशाच प्रकारचें उदाहरण घडून आल्याचा दाखला सांपडतो. त्यांच्या लष्करामध्ये एक ब्राह्मण, चांभाराच्या बाईशीं अनुरक्त झाला, व ती बातमी चोर्हीकडे पसरली. त्यामुळें परशुरामभाऊ पटवर्धन ह्यांस तुंगभद्रेच्या तीरीं कुरली गांवीं जाऊन प्रायश्चित्त घ्यावें लागलें, व तुलादान करावें लागलें. त्याची सविस्तर हकीकत त्यांच्या हाताखालील एका युरोपियन अधिकाऱ्यानें लिहून ठेविली आहे. ती फार मनोरंजक असल्यामुळें जशीच्या तशीच पुढें देतोः—

“An event of a curious nature happened a little before this time.—Purseram Bhow, who is a benevolent hospitable man, keeps always at his board a number of Brahmins, fifty perhaps or more. One of the young men fed by his bounty, looking on the charms of chummar's wife, forgot he was a Brahmin, and feeling himself no more than man, supplied the cobbler's place beside his handsome spouse. This step, although in itself no more than morally imprudent, the parties had not sufficient caution to conceal, and it was first whispered about camp by the ready tongue of scandal : at length it became so notoriously known, that it could no longer be passed over. What a dilemma !—Happier, ten thousand times, would it have been, had he put arsenic into their victuals, for then such only as had eaten of it would have felt the bad effects ; whereas now, so quickly a contamination of this kind spreads, not only the whole mess, but all with whom the members had held intercourse were defiled ; so that half the Brahminees and Brahmins in camp were unclean. Very fortunately the Toombudra was not far off, but it was doubted whether even that river was sufficiently sacred to cleanse them from their impurities. The Bhow, however, to be on the sure side, not only used the water, but weighed himself at Koorly, a sacred village at the confluence of the Toom and Budra, against gold and silver, which amounting to eight or ten thousand rupees, he distributed among the Brahmins. By these prudent measures the Bhow, it was thought, was not much the worse (in pocket excepted) from this untoward accident.

Although to the Brahmins this was a most distressing circumstance, the wags among the Musselmans, and the inferior castes of Hindoos, did not fail to make it a diverting incident, and very uncharitably seemed to enjoy the embarrassing predicament of their superiors.

We were once informed (but do not, although we have no reason to doubt it, give the information as authentic) that the Bhow, but for this unpleasant accident, would not have moved his army farther westward than the confines of the Chittledroog province, or to Changerly ; but being himself, and so many of his sanctified brethern, in a state of abomination, he

knew that neither Hurry Pant, nor any of the Brahmins with the grand army, would hold conference with him or them, until made clean ; and was necessitated therefore to proceed to the Toombudra, as the nearest river capable of affording them the necessary purification. Being arrived at the river, and so near Hooly Honor, a fort in the enemy's hands, he found no time would be lost, if our detachment were employed in reducing it, while he made preparations for the important ceremonies of washing and weighing. Encouraged by the fall of this fort, he was induced, there being still a short time before the plan of co-operation with General Abercromby's army could commence, to attempt the reduction of Simoga, and its preparatory steps as already detailed.

"His brilliant successes, and the broken state of the enemy's forces in that quarter," says Major Dirom, "induced him to think of another enterprize, that promised still greater advantage to himself, which he had the imprudence to undertake at the risk of the general success of the war ; and, instead of proceeding to join the Bombay army, according to the plan agreed upon, he marched in a contrary direction towards Bednore."

Now if it really was the case, that Blow's movement to the westward, toward the Bednore country, was caused by his uncleanness, we shall have seen a fine country overrun and ruined, forts stormed, armies defeated, enterprize undertaken, in which were involved the eventual successes of the war, consequently the British interests in the East ; and all—("what great effects arise from little things !")—because—a Brahmin kissed a cobbler's wife !' —*Moore's Narrative* Page 166-168.

५ राघोबा दादा पेशव्यांचा शेवटचा करार.

राघोबा दादा पेशवे ह्यांनी, नाना फडणविसांस जें शेवटचें करारपत्र लिहून दिलें आहे, तें उपलब्ध झालें आहे. ह्या पत्रामध्ये कपटभाव सर्व सोडून देऊन सरळपणानें चालण्याबद्दलचा ठराव आहे. हें पत्र येणेंप्रमाणें.

हरः विजयते.

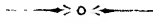
ता. १९ जुलै इ. स. १७८३.

“राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाळाजी जनादेन यांसः—

पो रघुनाथ बाजीराव नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहिणें. विशेषः— आज ता॥ मागील कितेक गोष्टींविशीं आमचे चिंतांत विरुद्ध होतें; परंतु आजपासून निखालसता जाहली. तुह्यांविशीं मनांत आजपर्यंत आढ्या होत्या. त्या सोडल्या. पुढें तुह्यां आह्मांसी सरलतेनें चालावें. 'कपट धरूं नये. आह्मीही तुह्यांवर निःकपटेंकरून कृपा करूं. येविसीं श्रीसांबाची शपथ असे. जाणीजे. छ १८ सावान सु॥ आर्बा समानीन मया अलफ. बहुत काय लिहिणें हे विनंति. ”

६. कोंकण व नागलोक.

१

नागानन्दनामक श्रीहर्षकृतित्वाने प्रसिद्ध अमलेल्या नाटकांत खालील उल्लेख आहे. हिमालयाकडे राज्य करणाऱ्या जीमूतकेतुनामक विद्याधराचा पुत्र जीमूत-वाहन हा मलयपर्वतांतील गोकर्णक्षेत्राजवळ शंखपालकुलोत्पन्न शंखचूडनामक नागाचे प्राण वांचविण्याकरितां सिद्ध झाला. गोकर्णक्षेत्र व मलयपर्वत पातालांत किंवा पातालाशेजारीं पश्चिमसमुद्राजवळ होते. पातालांत नागलोक रहात.

तद्रापाते च पातालं त्रासनिर्जीवराजिलं ।

कृत्स्नमेकपदे नष्टं नागलोकममन्यत ॥

(कथामरिन्सागर, तरंग बावीस)

रमातलांतहि नागलोक रहात.

विसृष्टमेन च ययौ शंखचूडो रसातलं ।

(कथामरिन्सागर, तरंग बावीस)

मारांश, गोकर्ण व मलयपर्वत, पातालांत किंवा रमातलांत अथवा पातालाशेजारीं किंवा रमातलाशेजारीं होता, अशी समजूत नागानंदनाटकरचनाकारांनी व कथामरिन्सागररचनाकारांनी होती. श्रीहर्ष शकसंवत्ताच्या सहाव्या शतकांत (शक ५३०) हयात होता. पातालांत किंवा रमातलांत पुरातनकालीं नागलोक रहात असत, अशीहि समजूत त्या कालीं होती.

२

नागानंदाच्या पांचव्या अंकांत नायकाच्या तोंडीं खालील भाषण घातलेलें रा. भानपांच्या आवृत्तींत टीपेंत दिलेलें आहे:—

नायकः—फणिपते शंखचूड किमेवमाविशोसि किमु । स्थानमिदमागमनस्य ।

स्वशरीरेण शरीरं ताक्ष्यात्परिरक्षितं त्वदीयमिदम् ।

नेतुं युक्तं भवता पातालतलादपि तलं तत् ॥ १९ ॥

अर्थः—शंखचूडा! असा घाबग्लास कां? येथें ह्या जागीं परत कां यावयाचें? गरुडापासून तुला मीं राखले. तर, आतां त्वां पातालतलांतून तलांत निघून जावें, हेंचं इष्ट आहे.

* नागानंद, अंक चौथा, पृष्ठ ६४, भानप.

३ ऐ० स्फु० भा० २

ह्या भाषणावरून असें दिसतें कीं, पातालाजवळच तल व्णून एक प्रांत पुरातनकालीं होता, असें श्रीहर्षाला माहीत होतें. व्णजे, मलयपर्वत, गोकर्ण, पाताल व तल इतके भूभाग एकमेकांच्या सन्निध होते.

३

नागलोकाचा राजा वासुकि ह्याची राजधानी भोगवती होती, हें कांहीं अक्षरशः मिद्ध करावयाला नको. पुराणांतून व भारतांतून तत्संबंधी अनेक उल्लेख आहेत. येथं इतकेंच पहावयाचें आहे कीं, ही भोगवती नगरी कोठें होती, कोणत्या दिशेस होती, व कोणत्या देशांत होती. उद्योगपर्वाच्या एकशेंनवव्या अध्यायांत तक्षक व ऐरावत या नागांनीं रक्षिलेली आणि वासुकि नागानें पाळिलेली भोगवती नगरी ब्रह्मावर्त्ताच्या दूर दक्षिणेस असलेली वर्णिलेली आहे. ह्या भोगवतीनगरीच्या दिशेनेंच रावणाचें राज्य असलेलें सांगितलें आहे. व्णजे भोगवती, पाताल, तल, गोकर्ण, व मलय हे भूप्रदेश पश्चिमसमुद्रालगत दक्षिण दिशेला होते, हें उघड आहे.

अत्र (दक्षिणदिशि) भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता

तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९।२० ॥

(उद्योगपर्व १०९ अध्याय)

४

विष्णुपुराणाच्या द्वितीयांशाच्या तिसऱ्या अध्यायांत खालील श्लोक आहेतः—

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।

इंद्रद्वीपः कशेरुमांस्तान्नाम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥ ६ ॥

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः ।

अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥ ७ ॥

व्णजे, नागद्वीप व वारुणद्वीप हे भारतवर्षाच्या नऊ विभागांपैकीं दोन होते. पैकीं नागद्वीप अथवा नागलोक ब्रह्मावर्त्ताच्या दूर दक्षिणेस होता, हें वर दाखविलेंच आहे. वारुणद्वीप कोठें होतें, तें आतां पहावयाचें आहे.

५

उद्योगपर्वाच्या एकशेंदहाव्या अध्यायांत वरुणाचें वारुणद्वीप (ब्रह्मावर्त्ताच्या) पश्चिमदिशेस होतें, असें वर्णन आहे.

इयं (पश्चिमा) दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥ १ ॥

यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।

कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्नाभ्यपेचयत् ॥ ३ ॥

६

उद्योगपर्वाच्या अष्टधाण्णवाच्या अध्यायांत नारदांनीं मातलीला वारुण्यनगरींतून व वारुण्यद्वीपांतून नागलोकांत नेल्याचा वृत्तान्त आहे.

वरुणेनाभ्यनुज्ञातो नागलोकं विचेरतुः ॥ ८ ॥

ह्मणजे, वारुण्यद्वीपालाच लागून नागद्वीप अथवा नागलोक होता. वारुण्यद्वीपाला व नागलोकाला प्रवासास निघण्यापूर्वीं मातली

कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलं ॥ २१ ॥

(उद्योगपर्व, ९.७ अध्याय.)

अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलं ॥ ५ ॥

(उद्योगपर्व, ९.८ अध्याय.)

ह्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं, वारुण्य व नाग हे दोन्ही लोक, महीतल अथवा वसुधातलनामक भारतवर्षाच्या भागांत पुरातनकालीं मोडत असत. वरुणलोक नागलोकाच्या उत्तरेस लागून असे, आणि नागलोक वरुणलोकाच्या दक्षिणेस लागून असे. दोन्ही देशांना पश्चिमसमुद्राची मर्यादा असे.

अत्र राक्षमजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले ।

दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७ ॥

अशास्यान्नपि शास्त्यप रक्षोबंधुषु राजसु ॥ २१ ॥

(उद्योगपर्व, ९.८ अध्याय)

ह्मणजे, वर्तमानकालीन सिंधकोटवाडपामून गोकर्णमलयगिरीपर्यंतचा पश्चिमसमुद्राकडील जो सुलूख, त्याला महीतल अशी महाभारतरचनाकालापूर्वीं फार पुरातनकालीं संज्ञा असे. यातलिवरान्वेषणपर्व पुरातनेतिहास ह्मणून उद्योगपर्वांत भारतकारांनीं आणिलेले आहे. भारतरचनाकालीं पश्चिमसमुद्राकडील प्रदेशाला अपरान्त, अपरान्तक अशी संज्ञा असे.

मोपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १ ॥

(आदिपर्व, २.३८ अध्याय.)

७

.मातलि, महीपृष्ठावरून ह्मणजे अरावली व विंध्य पर्वताच्या वरघाटावरून महीतलांत उतरल्यावर, प्रथम तो वरुण देशांत गेला (उद्योगपर्व, ९.८ अध्याय). नंतर नागलोकांतील पाताल प्रांतांतील पातालनगरीस आला (उद्योगपर्व, ९.९

अध्याय). तेथून देत्यांच्या हिरण्यपुराण पोहोचला (उद्योगपर्व, १०० अध्याय). पुढें सुपर्ण लोकास थडकला (उद्योगपर्व, १०१ अध्याय). तेथेंहि मनाजोगता जावई न मिळाल्यामुळें, त्यानें रसातलांत प्रवेश केला (उद्योगपर्व, १०२ अध्याय). ह्या रसातलाविषयीं पुराणगाथा म्हणून भारतांत (उद्योगपर्व, १०२ अध्याय) खालील अनुष्टुप् दिला आहे.

न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।

परिवामः सुखस्मादृक् रसातलतले यथा ॥ १५ ॥

रसातलाची राजधानी जी भोगवती नगरी तेथील चिकुग्नामक नागाचा सुमुख-नामक नाग मातलीला पसंत पडला. तात्पर्य, भोगवती नगरी रसातलाची राजधानी. रसातल महीतलाचा एक भाग. महीतल म्हणजे पर्वतांच्या वरील जो पृष्ठभाग त्याच्याहून खोल असा पश्चिमसमुद्राच्या कांठचा प्रदेश. ह्याच प्रदेशाला किंवा प्रदेशाच्या कांहीं भागाला पुढें अपगन्तक असें नांव पडलें. तें टॉलेमीला 'आरिआके' या प्राकृत अपभ्रष्ट नांवानें माहीत होतें. अपगन्त म्हणजे अपरमसमुद्राच्या कांठचा अन्त म्हणजे प्रांत. अन्तः प्रांतान्तिकेषु च. अपरमसुद्र म्हणजे पश्चिमसमुद्र. पूर्वमसुद्राच्या उलट अपरमसुद्र. अपरमसुद्राच्या कांठां पुष्कळ प्रांत असत. सबब, अपगन्तेषु असा अनेकवचनी प्रयोग बाहुल्यानें आढळतो.

८

रसातलांत नागांचीं नाना कुलें असत. पैकीं कांहीं प्रमुख कुलांचा निर्देश उद्योगपर्वाच्या एकशेंतिसव्या १०३ अध्यायांत येणंप्रमाणें केला आहेः—

वासुकिमक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयो ।

कालियो नहुषश्चैव कंबलाश्वनराबुधौ ॥ ९ ॥

बाह्यकुंडो मणिर्नागमर्थेवापूरणः खगः ।

वामनश्चैलपत्रश्च कुरुरः कुकुणमथा ॥ १० ॥

आर्यको नंदकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।

कैलासकः पिंजरको नागश्चैरावतमथा ॥ ११ ॥

सुमनोमुखो दधिमुखः शंखो नंदोपनन्दकौ ।

आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्टुरिकमथा ॥ १२ ॥

नित्तिरिहंस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यापिंडकः

द्वौ पद्मौ पुंडरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३ ॥

करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।

पिंडारो बिल्वपत्रश्च मृषिकादः शिरीषकः ॥ १४ ॥

दिलीपः शंखशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहुरः कृशकम्था ॥ १५ ॥

विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुग्वरो जयः ।

बधिरान्वो विशुडिश्च विरसः सुरसम्था ॥ १६ ॥

एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।

ह्या सर्वाचा वंश एक (उद्योगपर्व, १०३ अध्याय, श्लोक ८). पैकीं एका कुलाचें नांव विचार करण्यासारखें आहे. उपरिस्त्रिम श्लोकांतील दशमांकक श्लोकांत कुकुण ह्मणून एका नागकुलाचें नांव आलें आहे. संस्कृतांत कुंकण, कौंकण व मगठींत कौकण, कौंकण ह्मणून जो शब्द आहे, तो ह्या कुकुणनामक नागकुलाच्या नांवावरून प्रचलित झालेला दिसतो. भारतांत पुराणेतिहासकथा सांगतांना ह्या कुकुणनामक नागकुलाचा उल्लेख झाला आहे. पांडवांच्या नंतर ह्या कुकुणकुलांनं अशी कांहीं तरी जवगदस्त व चिरस्मरणाय कामगिरी केलेली अमाची कीं, अपगन्त ह्मणून ज्याला पुढें नामाभिधान मिळालें, त्यालाच कुकुणदेश, कौकण, कौंकण, हेंहि नांव लोकांत रूढ झालें. तें इतकें कीं, आतां महीतल, पाताल, रमातल, अपगन्त, हीं नांवां अर्जावात लुप्त होऊन, कौंकण हें एकच नांव पृथ्वीतलावर गाजत आहे. ह्या नांवाचा उल्लेख आज सुमारे पंधराशें वर्षे संस्कृत काव्यांतून, पुराणांतून, शिलालेखांतून व नामपटांतून येत असलेला आढळतो. कित्येक सुमलमान प्रवाशांनींहि कौंकणटाणें ह्या समामांत ह्या नांवाचा उल्लेख केलेला आहे.

०.

येणंप्रमाणें ज्याला पुरातनकालीं महीतल ह्मणत, त्या प्रदेशांत नागलोक होता. ह्या नागलोकाचे पश्चिमसमुद्राकडील जे भाग, त्यांना तल, अतल, पाताल, रमातल, धगेरे तलान्तक नांवां पुरातनकालीं होती. कांहीं काल ह्या पश्चिमसमुद्राकडील प्रांताला अपगन्त ही संज्ञा असे. पुढें त्याच प्रदेशाला कौंकण ह्या नांवांनं लोक ओळखूं लागले. कौंकण हें नांव त्या प्रदेशांत रहाणाऱ्या नागांच्या एका पराक्रमी कुळाच्या नांवावरून पडलें आहे. त्या कुळांनं पराक्रम काय केला व केव्हां केला, हें माहीत नाहीं; परंतु अनुमेय आहे. इंद्राचा सारथि जो मातलि त्याचा शरीरसंबंध नागांशीं होत असे.

१०

कश्यपाच्या विनंता व कद्रू ह्यांच्यापासून गरुड व नाग झाले, अशी भारतांत आस्तीकपर्वांत कथा आहे. तेव्हां गरुड व नाग हे बंधु. गरुड ऊर्फ सुपर्ण यांची जात कोण, तें उद्योगपर्वाच्या एकशेंएकाव्या अध्यायांत सांगितलें आहे:—

कर्मणा क्षत्रियाश्चैते (सुपर्णा) निर्घृणा भोगिभोजिनः ॥

ज्ञातिभक्षयकर्तृत्वाद् ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥

यद्यपि सुपर्णाची मृत्योत्पत्ति मातृपितृद्वारा ब्राह्मणद्वारा होती, तथापि कृष्कर्म पडल्यामुळे, त्यांची गणना क्षत्रियांत होत असे. प्रायः नागांचीहि क्षत्रियजातच समजली जाई. नागांच्या पाताळांत गोघ्न नागें ब्रह्मर्षि रहित असत. त्यांचेच वंशज प्रस्तुतचे गोवर्धनब्राह्मण तर नसतील ? हे गोवर्धनब्राह्मण पाल, नागोठणें, नागांव, तळे, वैंगेर प्रदेशांत अद्यापहि आढळतात. जगत्कार ब्राह्मणानें वामुकिनागाची बहीण वरिल्याचें आस्तीकपर्वांत लिहिलें आहे. ब्राह्मण नागांचें अन्न घेत. हरिवंशांत नागपुरस्थ एका नागाच्या येथें पाहुणा गेलेल्या ब्राह्मणाची कथा पहावी.

११

काकणांतील व देशांतील कांहीं मगरे लोकांचीं आडनांवें चितनीय आहेत. आठव्या कलमांत उद्योगपर्वांत जी याद दिली आहे, तींतून संस्कृत नांवें महाराष्ट्रींतून मगरींत कशीं उतरली आहेत, तें पहाण्यासारखें आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मगरी
(१) वामुकि	वामुइ	वामे, भामे
(२) तक्षक	तखअ	तखे, तखे
(३) कर्कोटक	कर्कोडअ	कोकोटे, गोकटे
(४) कार्तीय	कार्तीअ	कार्ळिये, कार्ळ्ये, कारळे
(५) वामन	वामण	वामणे
(६) कुकुर		कोकोरे
(७) कुकुण		कोकोण
(८) नंदक	णंदअ	नंदे, णंदे
(९) कलश	कलस	कळशे
(१०) पोतक	पोतअ	पोते

(११) पिंजरक	पंजरअ	पिंजरे
(१२) नाग	नाग	नाग
(१३) शंख	संख	संक
(१४) कोटरक	कोटरअ	कुटेरे
(१५) निष्ठुरिक	निष्ठुरिअ	निचुरे
(१६) तित्तिगि		तितरे
(१७) मुद्रग	मोगग	मोगरे
(१८) करवीरक	करवीअअ	करवे
(१९) पीठगक		पिठरे
(२०) दिलीप		दुळीप, धुळप
(२१) शिरीषक	शिरीखअ	शिखरे, शिके
(२२) शंखपाल (नागानंदनाटक)		संकपाल
(२३) विरजा		विरजे

ह्मणजे ह्या आडनांवांचे कोंकणांतील कित्येक मराठे नागवंशी आहेत, असें विधान कगण्याकडे प्रवृत्ति होते.

१२

राजतरंगिणींत काश्मीरांत पुरातनकालीं नागांचें राज्य होतें, असें विस्तृत उल्लेख आहेत. भारतांतील आस्तीकपर्व येथूनतेथून सर्व नागामंडवीच आहे. खांडवप्रस्थाच्या व यमुनेच्या दक्षिणेस असलेल्या खांडववनांत नाग असल्याचें लिहिलें आहे. हर्गिवांशांत नागपुरास नागांची वस्ती असल्याचा निर्देश केलेला आहे. तेव्हां, पुरातनकालीं, पांडवांच्या वेळेस व पांडवांच्या नंतर भारतवर्षाच्या बऱ्याच भागांत नागांची वस्ती होती, ह्यांत संशय नाहीं. मर्मसत्राच्या वर्णनावरून असें विधान करतां येतें कीं, मानवांचे व नागांचे कांहीं काळ घोरदंर युद्ध झालें. अर्जुनाचें उलूपीशीं लग्न लागलें, त्या अर्थी कित्येक नाग मानवांचे मित्र होते, असेंहि ह्मणण्यास अवकाश मांपडतो. तात्पर्य, कोंकणाखेरीज भारतवर्षाच्या इतरहि भागांत नागांची वस्ती होती. परंतु, त्यांचा मूळ रहाण्याचा प्रदेश नागलोक ऊर्फ महीतल ऊर्फ अपरान्त ऊर्फ कोंकण होतें, व तेथून ते चोहोंकडे पसरत चालले असतां, मानवांची व त्यांची गांठ पडली.

१३

गुप्तांच्या लेखांत नागांचा उल्लेख येतो. येलबुर्ग्याचे सिंद नागवंशी होते. सेंद्रक व अलूप हेहि नागवंशी असावे.

१४

मराठ्यांच्या गहाणवकुळींत प्रस्तुतकाळीं शिंदे, नागवे, वणवे, तळेकर, फणिवर, विगळे इत्यादि आडनांवां धारण करणारे मराठे शेषवंशी ऊर्फ नागवंशी गणलेले आढळतात.

नागपति= नागवड =नागवी= नागवे

पर्णपति= वणवड =वणवी= वणवे

तलकर= = = तळेकर (तल प्रांतांत रहाणारे).

फणिवर= = = फणिवर

अशा परंपरेनें मराठीतहि नांवें आलेली आहेत. कोंकणांतील व वरघांटावरील किल्लेक मराठ्यांचीं आडनांवां शेषवंशी असल्याचा उलगडा अकराव्या कलमांत केलेलाच आहे. तेव्हां, मध्यांच्या किल्लेक मराठ्यांच्या अंगांत पुरातन क्षत्रिय जे नाग, त्यांचें शुद्ध रक्त खेळत आहे, हें इतिहासपरंपरेनें सिद्ध आहे.

वि. का. राजवाडे.

लेखांक ११३. ता. ८ आक्टोबर इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. आश्विन शु॥ १३ शके १७०५.

“सेवेसी केसो भिकाजी दातार व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता. चंद्र ११ जिल्कादपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनें- करून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असो. विशेषः—स्वामींनीं कृपा करून चंद्र २१ सवालचीं आज्ञापत्रें डाकेबरोबर रवाना केलीं, तीं चंद्र १ जिल्कादीं तृतीय प्रहरीं येथें पावलीं. लग्नपट्टीच्या दो लक्षांपैकीं एक लक्ष तीस हजारांच्या हुंड्या करून पेशजीं सावकागकडेस पाठविल्या, व मागाहून बाईंनीं आह्मांस न कळत पंचेचाळीस हजारांच्या हुंड्या पाठविल्या, त्याही पावल्या असतील. बाकी पंचवीस हजार रुपये राहिले, ते त्याचा मजकूर बाईंनीं सिंगेंजचा मजकूर सरकारांत लिहिला आहे. त्यावरून तेथेंच रुपये त्यांजवळून श्रीमंत घेतील, ह्मणून येथें रुपये देत नाहींत. यावर सरकारची आज्ञा जशी येईल ऐवजाविषयीं, तशी वर्तणूक करूं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११४. ता. २१ आक्टोबर इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. आश्विन वा॥ ११ शके १७०५.

“सेवेसी केसो भिकाजी व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता. गार्हपत्य चंद्र २४ जिल्कादपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनें- करून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डाकेबरोबर व कामिदांबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सांप्रत अधिकोत्तर पैकीं, आनंदीबाई निंबाळकरीण राजश्री पाटीलबावांची बहीण—त्यांस भेटावयास गेली. ती याच मागें आली. येथें चंद्र १६ गोज इंदुवारीं सहा घटका दिवस, प्रथम प्रहरीं, रेवा दक्षिणतीरास आली. पुढें रात्रीं बाईस सूचना आलीच होती. यांनींही दोन तीन नावा पार पाठविल्या होत्या. त्यांजवर आटाळा उतरून तृतीय प्रहरीं आनंदीबाई उतरून उत्तरतीरास आली. अहल्याबाईंनींही बाहेर एक डेरा व दोन तीन राहोव्या व चांदणी व कनाता देऊन आंबराईत महेश्वराच्या पश्चिमेस स्थळ करून ठेविलें होतें; व सरंजामही दाणा, घांस, लकडी व दोनशां मनुष्यांचा शिधा ऐसा तेथें पाठविलाच होता. ते दिवशीं उभयतां बायांच्या भेटी व्हाव्या, परंतु ते दिवशीं एकवीस घटकांनंतर व्यतिपात होता, तो दुसरें दिवशीं एकवीस घटकांपर्यंत होता. यास्तव, दुसरे दिवशीं एकवीस घटकांनंतर भेटी व्हाव्या असा निश्चय ठरला. सोमवारीं पन्नास मनुष्यांचा स्वयंपाक कांहीं पक्कानें

व दोन तीन प्रकारचे भात व शाकभाजा वगैरे करून, मनुष्यांजवळ भांडींच देऊन, समागमें कागकून देऊन आनंदीबाईकडे रात्री पोहचविलें. त्याजवरोबर सरंजाम हत्ती दोन व स्वार दोनशें, पायदळ शंभर याप्रमाणें होता. दुसरे दिवशीं प्रहर दिवस राहतां, येथून बाईंनीं आपली नात सौभाग्यवती रमाबाई व नातसून सौभाग्यवती बाळाबाई, उभयतांबरोबर स्वार प्यादे व ताशेमरफे गाडदी देऊन, त्या बाईस बोलावूं पाठविलें. तीही तयारच होती. ती बाईही आपल्या सरंजामानिशीं आली. पुढें बाईस बातमी आली कीं, शेंदीडशें स्वार व शेंदीडशें मनुष्यानिशीं येतात. वाड्यांत दाटी होईल म्हणून बाईंनीं पुढें सांगून पाठविलें. त्यावरून राऊत वगैरे दगवाज्याजवळ ठेऊन. थोडक्या सरंजामानिशीं गडावर वाड्यांत आली. तांवर आम्हीही बाईजवळच होतो. ती वाड्यांत आल्यावर मुत्सद्दीमंडळी व शार्गादपेशाम दूर केले; व मुत्सद्यांम मांगितलें जें, तुम्ही परीकडे थोरल्या मदेंत जाऊन बसा. बाईंनीं आपल्याकडीलही शेंदीडशें खास खास मराठे मातवर मदेंत बोलाविले होते. बाईचे भाऊ महादजी पाटील व जांवाई यशवंतराव फणशे व धोंडिवा नातू हे सोर इकडे बसले होते. तिकडे बाईकडे हरकूबाई व सौभाग्यवती मुक्ताबाई व लांबहाते वगैरे मराठ्यांच्या बायका चाळीस पन्नास होत्या. आनंदीबाई आली, तेव्हां पुढें मुक्ताबाई व दाधी चौघी बायका पुढें जाऊन भेटून, हातीं धरून आणिली. जवळ आल्यावर आधीं हरकूबाई भेटली. तदोत्तर बाई भेटली. विछान्यावर हीं सर्व बसलीं. बाई आपल्या पांढऱ्या घोंगड्याच्या आमनगार्दीवर बसली. आगतस्वागत भाषणें जालीं. आनंदीबाई नणंद व अहल्याबाई भावजय अमें यांचें नातें. त्या अन्वये हर्ष-विनोदांचीं भाषणें जालीं. इकडे आनंदीबाईबरोबर भले लोक व कागकून मंडळी आली. त्यांच्या व या मदरच्या लोकांच्या भेटी जाल्या. तदोत्तर हे नेव लोक बाईच्या मुजऱ्यास गेले. महादजी पाटील व फणशे व विनायक बाजी हेही गेले. संध्याकाळपर्यंत बसली होती. आनंदीबाईंनीं अहल्याबाईस वस्त्रें आणिलीं होती. ते दिवशीं तां बाईंनीं घेतलीं नाहींत. दुसरे दिवशीं जेवावयास राहविली. ते दिवशीं संध्याकाळीं निरोप घेऊन बिगडास गेली. दुसरे दिवशीं वाड्यांत हजार मनुष्यांचा स्वयंपाक करविला. त्यांजकडील पांचशें माणूस व यांजकडील चारशें माणूस, कांहीं बायका, अशीं तृतीय प्रहरीं भोजनें जालीं. आनंदीबाई या स्वयंपाकांत जेवली, व अहल्याबाई नित्यकृत ब्राह्मणांच्या स्वयंपाकांत जेवली. त्यावर चार घटकांपर्यंत उभयतां बायांचा एकांत जाला. चार घटका दिवस राहतां

बंगल्यांत येऊन बसली. त्यांजकडील व आपल्याकडील लोक बोलाविले. आधीं आनंदीबाईंनीं बाईस व हरकूबाईस व मुक्ताबाईस वस्त्रें दिलीं. बाईस पैठणी पातळ पदगचें शुभ्र व चोळी दिली. तमेंच हरकूबाईसही दिलें. मुक्ताबाईस पैठणी लुगडें, चोळी दिली; व बाईचा भाऊ व जांबई व नातू यांस शेलपागोटीं दिलीं. त्यावर आनंदीबाईस वस्त्रें अहल्याबाईंनीं दिली. शुभ्र सोवळें पदगचें दोन अडीचशें रुपयांचें किंमतीचें व चोळी व पांढरी शालजोडी असें आनंदीबाईस दिलें. व त्यांची मावस बहिणीस पैठणी लुगडेंचोळी, व आनंदीबाईच्या लेकीच्या लेकी दोघी लहानाल्या त्यांस बुराणपुरी पोशाख दिले. कारकूनमंडळी सात आठ असामीस व पंचवीस भले लोकांस शेलपागोटीं दिलीं. बहुमानें सर्व लोकांशीं बोलली, व अंतःकरणपूर्वक आनंदीबाईशीं बोलून विदा केली. दुसरे दिवशीं त्यांचें कूच जालें. परंतु आनंदीबाई सडी राजश्री विसाजी शामराज यांचे येथें व देवजी लांबहाते व गंगाभारती गोमावी इतक्यांच्या, हरकूबाईच्या घरांस गेली. इतक्यांनींही वस्त्रें देऊन विदा केली. बोलवा आहे कीं, आनंदीबाईस नवावांनीं तीन लक्षांची जहागीर देऊन पाटीलबावांकडे कांहीं अंतस्थ राजकारणाम पाठविली आहे. आनंदीबाईचें बोलणें कीं, पाटीलबावांची भेट घेऊन कागीस जावें. परंतु अंतस्थ राजकारण नवाबाकडून पाटीलबावांकडे घेऊन जातात. हें सांगणांणीं तथ्य सांगितलें आहे. वेगळी पुरवणी सेवेसी लिहिली आहे. त्यावरून श्रुत होईल हे विज्ञापना.”

लेखांक ११५. ता. २३ नोव्हेंबर २. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. कानिक वा १४ गेके १७०५.

“सेवेसी निष्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. सरकारचें आज्ञापत्र चंद्र २७ जिल्कादचें मेवका हुजूर येण्याविषयीं आलें. आज्ञेप्रमाणें येतों. परंतु येथें महाशें रुपये लोकांचें देणें. त्यांची निकड. कर्ज दिल्याशिवाय सावकार कसें येऊं देतील? पेशजींही देण्याविषयीं विनंति लिहिली आहे. येथें तों कांहीं इलाज नाही. धनी कृपाळू समर्थ. दहा अकरा महिने जाले, वरात आली होती. ती सावकारास देऊन बाकी दीडशें रुपये सावकाराचे राहिले, व आज अकरा महिने खर्च जाला. गवत देखील विकत ! या दरबाराचा आसरा असा आहे ! असो, आपलें दैव ! कृपा करून येथील देण्यापासून मुक्त करणार स्वामी कृपाळू समर्थ. लग्नपट्टीचे पंचवीस हजार बाकी राहिले आहेत. त्यांपैकी एकूणवीसांची वरात सरकारी बाईवर आली आहे कीं, केसो मि-

काजीम देणें. त्यापैकी सरकारच्या धोतरजोड्यांचे देण्याविषयी पांचशें रुपये आढीं तमलमातीम मागितले. त्यास बाई बोलली कीं “पंचवीस हजार रुपये सुरंजेचे घेणें. तें त्यांनीं सुरंजेचा ऐवज त्यांनीं तुकोजीबाबांनीं तिकडे नेला. आतां पंचवीस हजार आढीं कोठले द्यावे? सरकारांत व तुकोजीबाबांस आढींही लिहिलें, परंतु ऐवजाविषयी कांहींच त्यांनीं उत्तर पाठविलें नाहीं. ऐवज तो महालचा ते घेऊन जातात. पुढें तुम्ही लग्नपट्टीपैकी पंचवीस हजार आढांस मागाल. त्यास आढी दोन चार वेळां तुम्हांस मागितलें आहे. तुम्ही आपल्या धन्यास लिहून पाठवा. सुरंजेचा ऐवज लग्नपट्टीपैकी पंचवीस हजार ते आढां-कडे देत नाहींत. पंचवीस हजारपैकी श्रीमंतांनीं आढांवर एखादी वरात केली, तर आढी देणार नाहीं. धोतरजोडेमाठीं पांचशें रुपये मागतां, तेवढे यात्रा करून आल्यावर देऊं. पुढें देणार नाहीं.” असें बाईंनीं माफ सांगितलें. सेवेसी श्रुत होय. मेवकाचा येथून देण्याचा निकाल होय असें करणार स्वामी कृपाळू समर्थ. तेथें कोणी माझेविषयी विनंति करील, अगर माझे गरिबांचें तापत्रय सांगेल असें कोण आहे? व ऋणानें दारिद्र्यानें फार श्रमलों! मायबाप धनी कृपाळू समर्थ. कोणी माझी विनंति करायाम नाहीं. स्वामी सर्वज्ञ हे विज्ञप्ति. धो-तरजोडे चार पाठविले आहेत. हे मेवेसी डांकेबरोबर पावतील. डांकेबरोबर रवाना केले आहेत. श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक ११६. ता. ८ दिसेंबर इ. स. १७८३.

पै॥ छ २१ मोहरम मन अबो समानीन. श्रीगजानन. मि. मार्गशीर्ष शु. १५ शके १८०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १३ मोहरमपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम उज्जन येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-सरकारचें आज्ञापत्र हुजूर येण्याविषयी आलें. ते समयी बाई श्रीओंकारेश्वराच्या यात्रेम निघाली. यात्रा करून येतां एक महिना लागला. रामपूरवाले मवासानें लवाडी केली, यास्तव त्याच्या पारप-त्यास फौज पाठवावी क्षणून मर्दान्याम आली. तेथून राजश्री मुकुंदराव हरी दिवाण व राजश्री कृष्णाजी तानदेव या उभयतांबरोबर फौज देऊन रामपुऱ्यावर रवाना केली, आणि तेथें आठ दहा दिवस बाईंनीं मुक्काम नेमले. मीं निरोप मागितला. त्यास बोलली कीं, महेश्वरास गेल्यावर निरोप देऊं. त्यास, तेथें उगेंच राहावें, तोवर उज्जनीहून श्रीमहाकालेश्वराचें दर्शन करून यावें; साडेपांच

वषें इकडे आहें परंतु येथें कधीं आलों नाहीं: यास्तव बाईचा व राजश्री केसो-पंताचा निरोप घेऊन येथें आलों. देवदर्शन जालें. त्रिरात्र येथें जाली. उद-ईक छ १४ मिनहूम स्वार होऊन महेश्वरगस जातो. तेथून बाईचा निरोप घेऊन लवकरीच सेवेसीं येतो. सेवकास स्वर्चास पेशजीं वरात पाठविली होती, त्यास वरीस जालें. आतांही एक दोन वेळां विनंति लिहिली होती, परंतु कांहीं स्वर्चास आले नाहीं. महेश्वरी लोकांचें देणें महा मातशें रुपये आहे. कसा निकाल पडेल न कोळ. मजला गरिवाला धन्याचे पायावितरिक्त त्राता कोण आहे? स्वामी मायबाप कृपाळु समर्थ. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक ११७. ना. २७ दिसेंबर इ. स. १७८३.

पे। छ ११ सकर.

श्रीगजानन. मि. पोप शु। ४ शके १७०५.

“सेवेसीं विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साधांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २ सकरपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सेवेसीं पावतील. सांप्रतचा मजकूर रामपुऱ्याच्या मवासावर मातुश्री बाईनीं मर्दान्याच्या तळावरून राजश्री मुकुंदराव हरी यांजबरोबर फौज देऊन रवाना केले होते. त्यास पेशजीं दोन तीन वेळां मवासार्शीं व यांच्या लोकांशीं झटपट जाली. तें वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. सांप्रतचे वर्तमानाचीं पत्रें लष्करांतून छ २६ मोहरमीं तृतीय प्रहरीं येथें बाईस आलीं. त्यांत मजकूर लिहिला होता जे, वुगणपुरप्रांतीं पेंढारी होते. त्यांस आणावयाम मकाजी गिते पाठविले होते. ते दोन अडीच हजार पेंढारी घेऊन छ २३ मोहरमीं मुकुंदगयांजवळ गेले. छ २४ रोजीं मवासाची खबर आणून ठीक पाडलें कीं, अमक्या दऱ्यांत आहेत. त्यास पेंढारी व त्रिंबक बाबुराव, इंदूरचे कामाविसदार, यांचे जमीयत ती हजारोंचा सुमार, दोन कोस दऱ्यापलीकडून पाठविले. इकडून हुजरात व शिलेदार मिळून दोन हजार लोक पाठविले. मवासही शेदीडशें भले. घोडेवाले बाहेर ठेऊन हुजरातच्या लोकांशीं व मवासार्शीं बगीच लढाई जाली. यांच्या लोकांनीं मवास शिकस्त केले. तिकडून पेंढारीही दऱ्यांत उतरले, त्यांनीं लुटले. कांहीं लोक घोडीं घेऊन पेंढारी यांनीं सोडले. त्यांत मुख्य दोघे होते. ते वडील भाऊ होता तो झाडींत निघोन गेला. धाकटा त्याचा भाऊ, त्याचें नांव कोद्रू कुवर, त्यानें रवेत उडी टाकून

पोहून जात होता, तो ओळखला. यांनीं करवलास सांगून गोळ्या मारूं लागले. तेव्हां तो फिरला, कीं मजला मारूं नका, मी येतो. परंतु न आला. तो याणीं धरला आहे. एक भाऊ पळून गेला. त्याच्या शोधासही लोक लाविले आहेत. पाऊणशें घोडीं पेंढाऱ्याकडेस गेलीं आहेत, व पंचवीस तीस घोडीं यांच्या लोकांकडेस आलीं आहेत. दोन हजार गुरें पेंढारी यांनीं लुटलीं. याप्रमाणें छ २४ रोजीं लढाई जाली. छ २५ रोजीं स्थिरवारी तृतीय प्रहरीं येथें बाईकडे पत्रें आलीं. पत्रें पाहून बहुत संतोष जाला. कामिदांस दहा रुपये इनाम दिल्या. फिरोज मकाजी गिता येथें आल्या होता, त्यास पाठविलें जे, पळून गेला आहे त्याचा शोध करा. मुकुंदरायाम व राघो रणमोड पागे यांस बाईंनीं पत्रें लिहिलीं आहेत कीं, पेंढारी यांकडे घोडीं रामपुरवाल्याकडील गेलीं आहेत, ते चांगलीं आहेत. त्यांची किंमत जास्त करूं नये. हलकी किंमत करून ठेवा. मग किंमतीप्रमाणें निमे रुपये त्यांस देऊन घोडीं पेंढाऱ्यांजवळून घेऊ. याप्रमाणें पत्रें गेलीं आहेत. हें रामपुऱ्याकडील वर्तमान. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान कागदोपत्रीं तो नाहीं. येणार जाणार कामिदी खबर कीं, गोहजवाल्याचे वकील आले आहेत. कांहीं दारमदार करवा, गोहज आपल्याकडेस ठेवावी, असें त्यांचें बोलणें आहे. पाटीलबावा ऐकत नाहींत. परंतु कागभारी व सरदार लोक यांच्या चित्तांत कीं, कसाही चार दिवस दारमदार करून या गहांतून निघावें. सबब कीं, महागाई फार. चार शेर अन्न मुकळ्यास मिळत नाहीं. सहा सात शेर भूस घोड्यांस रुपयाचें. तेंही संकटेंकरून मिळतें. या शिकस्तीस्तव लोकही नित्य बावांशीं हेंच बोलतात कीं, प्रस्तुत येथून निघावें. दुसरें वर्तमान, एक कारकून त्यांच्या लष्करांतून आला. तो देशी आपल्या घराम गेला. त्यानें सांगितलें कीं, पाटीलबावांनीं उरूस केला होता. गुरूची मूजा केली. ते रात्रीस स्वप्न जालें कीं, 'येथील दारमदार करून निघून जा. आपल्या दर्शनास येण्यास फार दिवस जाले. दोन तीन वायदें केले ते गेले. आतां लवकर येणें.' पाटीलबावांनीं चैत्रमासीं दर्शनास जायाचा वायदा केला आहे. गोहजेचा दारमदार करून लवकरीच उज्जनीस येणार, व इंग्रज पांच पलटणें कानपूर कालपीपलीकडे यमुनेच्या घाटावर आले आहेत. पापड (पाफम) इंग्रज पाटीलबाथांपासून कलकत्यास गेला होता, तो पांच पलटणें घेऊन आला आहे. तो पाटीलबावांकडेस येणार, झणून कारकुनी वर्तमान. राजश्री नारो शिवदेव उज्जनीस आले. देशास जायास उज्जनीहूनही निघून एका दोन दिवसां येथें येणार. बाईची भेट घेऊन पुढें देशीं येणार. याप्रमाणें ऐकिलें वर्तमान. श्रीमंत दादासाहेबांचें वर्तमान

केलासवासी जाल्याचें छ २७ मोहरम सोमवारीं येथें आलें. बाईकडेसच पत्रें आलीं. त्यांनीं तों सांगितलें नाहीं. परंतु शोध करतां वर्तमान कळलें. मग उभयतांहीं पुगणसमयीं जाऊन विचारिलें. बाईंनीही सांगितलें जे, आमचें तों कांहीं पत्र आलें नाहीं, परंतु साहुकारी वर्तमान आलें. घडीभर स्तव केला. नेत्रास पाणी आलें. आह्मांस विचारलें जे, “नौबत तों येथें नाहीं. परंतु घड्याळें दोन दिवस वर्ज करावें कीं काय?” उचित आहे ह्मणून उत्तर केलें. परंतु बारीक शोध करतां साहुकाऱ्याचें वर्तमान नाहीं. यांचेंच पत्र वाफगांवींहून आलें. याप्रमाणें देखिलें एकिलें वर्तमान सेवेसी श्रुत होय. सेवकाम आज्ञापत्र येऊन दोन महिने जाले, परंतु येथील साहुकाऱ्याच्या देण्यामुळें उलगडा पडत नाहीं. धन्यावितरिक्त येथें सेवकास कोण वाता आहे? वरीस जाले. वरात आली होती. अलीकडे कांहीं स्वर्चास आलें नाहीं. देण्यामुळें येथें गुंतून पडलों आहें. सेवकाविशीं तेथें स्मरणपूर्वक कोण अर्ज करितो? तीन चार विनंतिपत्रां लिहिलें आहे. परंतु अलीकडे कांहीं आज्ञापत्र येत नाहीं. स्वामींनीं उपेक्षा केली तर येथें माझें कोणी नाहीं. फार दिवस जाले, धन्याच्या चरणदर्शनाची फार खंत वाटती. स्वामी कृपाळ समर्थ. हे विज्मि.”

लेखांक ११८.* ता. २९ मार्च इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. फाल्गुन वा १२ शके १७०४.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २५ रविलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून सुकाम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रां लिहून डांकेबरोबर व काशीदजोडीबराबर पत्रें रवाना केली आहेत. सेवेसी पावलीं असतील. सांप्रतचें वृत्त सरकारचीं आज्ञापत्रें सेवकास व बाईस लक्षाच्या ऐवजाकरितां आलीं होती. त्यांस बाईंनीं राजश्री तुकोजी होळकरांस पत्रें लिहिलीं आहेत. तेथून उत्तर आल्यावर काय बोलणें तें बोलूं, अमें बोलली आहेत. त्याअन्वये पेशजीं सेवेसी विनंतिपत्रां लिहिलें आहे. वरकड महाली जाबसाल गजश्री पाटीलबाबांस बाईंनीं पत्रें लिहिलीं आहेत. तेथून जाबसाल आल्यावर काय उत्तर करणें तें करतील. लक्षाच्या ऐवजाकरितां वेगळे वाटेनें बाईंशीं

* लेखांक ११८ ११९ १२० १२१ हे चार लेखांक इ. स. १७८३ सालचे आहेत. हे ह्या वर्षाची पत्रें छापून निघाल्यानंतर सांपडले, ह्मणून ते ह्याच सालाच्या पत्रांमध्ये नमूद केले आहेत.

राजश्री केसो भिकाजी व मी निखून बोललो. समजाऊन सांगितलें. त्यास, बाईंनी उत्तर केलें जे, तेथून तुकोजीबाबांनीं कोणत्या एवजावर लिहिलें आहे, ते काय झणून उत्तर लिहितात, तें पाहून मग काय बोलणें ते बोलूं, असें बोलली. एवजीं काम तितकें संदिग्ध बोलतात. बहुत प्रकारें समजाऊन सांगितलेंही आहे. पेश-आदेशीची समजही आहे. परंतु देण्याची गोष्ट कोणीं सांगितली, तेथें गौण जावसाल करितात. असें येथील ध्यान आहे. बरकड राजकी वेंगरे वर्तमान चंद्र ११ रोज शुद्ध द्वादशी शनिवारी दिवसां तृतीय प्रहरानंतर भूमिकंप जाला. एक क्षणांत समाप्तही जाला. येथील ब्राह्मणांनीं वस्तारा केला कीं, केवळ हा भूमिकंप नव्हे, विंध्याद्रिकंप होय. आतां या व पुढील वर्षीं दोन ग्रहणें खमास आलीं आहेत व संमत १८४० चें साल आहे. या वर्षीत राज्यक्रांति व महर्गता फार होईल. एकेचाळीमाच्या वर्षापामून राज्याचा बंदोबस्त व सुभिक्षता होईल. राजकीय उपद्रव चहूंकडून फार होईल, असें येथें ब्राह्मणांनीं सांगितलें आहे. भोपाळबोल पठाण येथें आले आहेत झणून पेशजीं विनंति लिहिल्या होती. त्यास, त्यांच्या येण्याचा सबब, सांप्रत भोपाळच्या किल्यांत टिकईत अधिकारी जो आहे, तो घरचा बंदा होय. भाऊबंदाच्या द्वेषकडून बायकांनीं त्यास बसविलें आहे. तो बंदोबस्त करून आहे. येथें आले होते ते अस्मल पहिले किल्लेदाराचे भाऊबंद आहेत. त्यास त्यांनीं परांगदा केलें आहे. यास्तव येथें यऊन त्यांचें बोलणें यांसीं कीं, तुझीं सर्व प्रकारें आमचे साहित्य करणे. आत्मास संस्थानीं बसवून टिकवा द्या, झणजे आम्ही तुझ्यां काही नजर देऊं. त्यास, बाईंनीं राजश्री विसाजी शामराज व कृष्णाजी तानेंद्र व लहान मोठे त्यांनीं आपले मुत्सद्दी बसवून, दोन तीन दिवस ये गोष्टीचें खलबत केलें. सारांश ठरविला जे, यांचे साहित्य आपण केलें आणि प्रस्तुत जो टिकईत आहे त्याचे स्वाधीन महाल, मुल्ख व पैका देणें घेणें आहे. त्यानें तिकडील पार्टीलबाबांकडे संधान लावून त्यास आपलें सहाय केलें, तर प्रस्तुत पार्टीलबाबांशीं आपल्याशीं विटेल. असें करूं नये. सांप्रत हें वर्तमान पार्टीलबाबांस लिहून पाठवावें. त्यांचे आपले संमते एक जाल, झणजे याजकडे सरकारची व आपली उभयतांची नजर काय ठरवणें तें ठरवून, उभयतांच्या संमते यांचे साहित्य उत्तम प्रकारें करावें. याप्रमाणें ठरवून पठाणास बाईंचे रुबरू बोलावून विसाजी शामराज यांनीं सांगितलें. त्यांनींही मान्य केलें. ते दिवशीं पठाणास मेजवानी केली. पांच सात जणांस वस्त्रें देऊन चंद्र १३ रोजी संध्याकाळीं विदा केलें. त्यांनीं कबिलेबाबत ठेवावयास जागा मागितली. मागाहून विचारून लिहून पाठऊं,

तेथें ठेवा, ह्मणून सांगितलें. बिदा केलें. याप्रमाणें वर्तमान ऐकिलें. दुसरें वर्तमान झाबें प्रांतीं राजश्री चिमाजी बुळे आले आहेत. परंतु झाबेवाले मवास ऐकेना. यास्तव बुळे मजकुरांनीं आपले कारभारी येथें बाईकडे पाठविले कीं, दोन तीन तोफा मातबर पाठवावें, ह्मणजे मवासाचें पारिपत्य होईल. बाईंनीं उत्तर केलें जे, बैल आणून इंदुरची थोरली तोफ घेऊन जाणें. त्यास बैल मिळेनात. वरकड साहित्य कांहीं त्यांस मिळेना. मग त्यांचे कारभारी येथें आले होते. त्यांनीं बुळ्यास लिहून पाठविलें जें, “तुम्ही येथें आल्यावेगीज कोणतेंही साहित्य होत नाही. आपल्यास हेही धनी, तेही धनी. आपण दुहींत पडूं नये.” असें लिहिल्यावर चंद्र १३ रोजीं चिमाजी बुळे येथें आले. तृतीय प्रहरीं वाड्यांत दोघां खिजमतगारानिशीं येऊन. बाईंच्या पायावर डोई ठेऊन, हात जोडून फार नम्रतेनें विनंति केली. बाईंनींही आधीं उपरोधिक बोलणें फार बोलली. बुळ्यानें फारच नम्रतेनें उत्तरें केलीं. दोन दिवस ठेऊन घेऊन, एक लहान तोफ येथून सरंजाम बैल व दारुगोळ्यामुद्धां दिली, व इंदुराग पत्रें व कारकून देऊन, थोरली तोफ चाळीस शेंरांच्या गोळ्याची, चारशें बैल व ते तोफचा सरंजाम दारुगोळा सर्व देऊन, चंद्र १६ रोजीं वस्त्रें देऊन बुळ्यास बिदा केलें. इंदुराग गेले. तेथून तोफ घेऊन झाब्याकडे जातील. दहा वीस हजार रुपये खर्चास कर्जाऊ मागत होते. परंतु बाईंनीं कांहीं दिलें नाही. चंद्र १७ रोजीं पाटीलबावांच्या लष्करांतून तेलंग ब्राह्मण सोळा दिवसांनीं आला. त्यानें वर्तमान सांगितलें जे, पाटीलबावांजवळ इंग्रजांकडील वकील आहे. त्याजवळ दोन पलटणें आहेत. हैदरनाईक मयत जाल्याचें वर्तमान ऐकून, गोहजवाल्याचें व इंग्रजाचे वकिलाचें मूत्र होतेंच; गोहजवाल्याचा पक्ष धरून इंग्रजांनें पाटीलबावांशीं बिघडला, कांहीं हर्षामर्ष जाला, ह्मणून ब्राह्मण मांगत होता. परंतु अमें जालें अमतें तर येथें बाईकडे अगर विसाजी शामराजाकडे कांहीं पत्रें येतीं. बाईमही विचारलें. तेथेंही शोध केला. परंतु या वर्तमानाचीं पत्रें कोठें आलीं नाहीत. सत्य मिथ्या देव जाणे. हे विनंति.”

लेखांक ११९. ता. १४ एप्रिल इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. चैत्र शुद्ध १२ शके १७०५.

“सेवेसीं विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ११ जमादिलावलपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम म. द. ३०

महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- येथील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्री लिहून डाकेबरोबर पत्रें रवाना केली आहेत. मेवेसी पावली असतील. श्रीमंतांच्या लग्नपट्टीचा ऐवज दोन लक्ष होळकरांकडे घ्यावा ह्मणून सरकारची व तुकोजीबावांचीं पत्रें बाईस आलीं, व सेवकाम व राजश्री केसो भिकाजी यांसही आज्ञापत्रें आलीं कीं, बाईशीं बोलून ऐवजाची निकड करून ऐवज पाठवून देणें. त्यास बाईंनीं आक्षेप घेतला कीं, “तुकोजीबावांनीं लिहिलें आहे कीं, बाकीपैकीं ऐवज देणें. ते बाकी त्यांची आत्मांकडे कोणत्या ऐवजीं राहिली आहे तें लिहून पाठवा; ह्मणून आम्हीं त्यांस लिहिलें आहे. त्याचें उत्तर आलीयावर काय तुझांसीं बोलणें तें बोलूं.” ह्मणून सांगितलें. तो तपशील पेशजीं विनंतिपत्रीं पुष्कळ लिहिला आहे. सांप्रत छ १९ रविवारावरचें सरकारचें आज्ञापत्र सेवकास आलें. तें डाकेबरोबर छ ४ जमादिलावलीं दों प्रहरां येथे पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, “दो लक्षांविशीं बाई दिवकर घेतील असें वाटत नवतें. अमो. तुझीं एक दोन वेळां बोलून, वगतेप्रमाणें ऐवजाची तरतूद होऊन ऐवज लवकर रवाना होय असें करणें. माळव्यांतील महालकरी यांपासून ऐवज घेऊन लवकर रवाना करावा. श्रीमंतांचे लग्नाचे ऐवजास दिकती घालणें चांगलें नाही.” ह्मणून आज्ञा. त्यास केसो भिकाजी यांसही पत्र दाखविलें. ते समयींच वाड्यांत जाऊन बाईस पत्र वाचून दाखवावें, तो श्रीरामनांभीच्या उत्साहाची गडबड. समय सांपडला नाही. दुसरे दिवशीं दो प्रहरांनंतर पत्र घेऊन उभयतांही गेलों. बाईस पत्र वाचून दाखविलें. त्यांनीं उत्तर केलें जे, राजश्री तुकोजी होळकरांस पत्र लिहिलें आहे. ते बाकीचा ऐवज कोणता लिहून पाठवितील त्याप्रमाणें तुझांसीं बोलूं. त्यांचें पत्र आल्याशिवाय आम्हांस आतांच बोलतां येत नाही. इतकाच जाबसाल जाला. तदनंतर सरकारची जासूदजोडी आली आहे, त्यांनीं फार निकड केली. यास्तव छ ७ मिनहूस दरबारसमयीं आम्हीं उभयतां जाऊन बाईसी केसोपंतांनीं विनंति केली जे, “लग्नपट्टीच्या ऐवजास फार दिवस जाले. जासूद निकड करितात.” त्यास बाईंनीं उत्तर केलें जे, “तुकोजीबावांचें पत्र आल्याशिवाय आम्हांस कांहीं बोलतां येत नाही.” त्यावर केसोपंतांनीं आपल्या जाबसालाची उत्तरे मागितलीं. देवितों असें बोलली. तदनंतर मीं विनंति केली जे, “तुकोजीबावांस पत्र गेल्यास दीड महिना जाला. आठा दहा दिवसांनीं तेथील उत्तर आणऊं झटलें, तर आपल्याजवळ सुतरस्वार आहेत. चलाख जासूद कासीद आहेत. हें ऐवजीं काम निकडीचें. त्यास दीड महिना जाला. अद्याप उत्तर येत नाही झटलें तर कसें?” बाई बोलली जे, “घेणारही

तेथेंच आहेत. ज्यांनीं बाकी लिहून दिल्ली, तेही तेथेंच आहेत. त्यांनीं तेथेंच चौकशीनें विचारून पत्र त्यांचें घेतलें असतें, तर आम्ही आक्षेप कशास घेतों? आम्हांस त्यांनीं मोघम लिहिलें कीं, बाकीच्या ऐवजीं दोन लाख देणें. ते कोणती बाकी? आम्हीं आपले घरांत पाहिलें पाहिजे कीं नको?" मीं उत्तर केलें जे, "जामूद निकड करितो, त्यास उत्तर देऊन विदा करावें. मागाहून तेथील वाफ-गांवचा जाबसाल आल्यावर काय आज्ञा कराल, तसें श्रीमंतांस लिहून पाठऊं." बाई बोलली जे, "त्यांचें उत्तर आलें नाहीं, तोंच आम्हीं उत्तर काय द्यावें? त्यांचा जाब आलीयावर काय बोलणें तें बोलूं." असें कांहीं रागें. कांहीं लोभें, बोलली. ते दिवशीं इतकाच जाबसाल जाला. तदोत्तर द्वादशी सोमवारीं वाड्यांतील पुराण जालीयावर बातमी राखून मीच बाईकडेस गेलों. एकांतीच बसली होती. गोविंद रघुनाथ गानू जवळ होते. मीं विनंति केली जे, "सगकांगत ऐवजाची निकड आहे. काल दुसरें पत्र आलें. जामूदही निकड करितो. तत्रापि, या लग्नपट्टीच्या ऐवजास आपणही इतकी दिकत करूं नये. वरकड दिकतीचीं कामें पुष्कळ आहेत. तदनंतर आम्ही येथें कांहींच निकड ऐवजाची करीत नाहीं, असें जासुदास वाटतें. तेथें धन्यांच्याही चित्तांत असेंच येईल. येथें अधिकोत्तर बोलार्थें तर आपण रागें भरतात. तिकडे धनी समर्थ. इकडे आपण सरदार. मध्यें आम्ही लहान चाकर इतगजीखालीं येऊं. त्यास, या दों लक्षांविशीं आपली मर्जी काय, हें निखून आज्ञा करावी. त्याप्रमाणें धन्यास आम्ही लिहूं. मग जासूद-जोडीचेंही येथें काय काम आहे?" इतकें ऐकून बाई बोलली जे, "श्रीमंतांच्या लग्नाचा ऐवज आम्हांस देणें. परंतु तुकोजीबावांनीं बाकीचा मजकूर लिहिला, त्यास तेच धनी, आम्ही बाकी देणार! त्यास ते कोणती बाकी लिहितात तें पाहिलें पाहिजे एक. दुसरें, काल तुम्हांस श्रीमंतांनीं लिहिलें आहे कीं, माळव्यांतील महा-लकण्यांजवळून ऐवज घेऊन लवकर रवाना करावा. त्यास, फार चांगलें आहे. आम्हींही तें पत्र पाहून, रात्रो लहानमोठे बसून, माळव्यांतील महालांवर वर्गणीची योजना करून ठेवली आहे. महालांवर वर्गणी घालणें तेव्हां सोरच महालांवर वर्गणी पडेल. ऐवज साऱ्या महालांजवळून हिस्सेप्रमाणें घेतला पाहिजे. तेव्हां तेथें श्रीमंतांजवळ तुकोजीबावा बोभाट सांगतील जे, हे साहुकारांस कर्जांत महाल दिले आहेत, त्यांजवर बाईंनीं पट्टी घातली आहे. असा बोभाट करतील. पुन्हां श्रीमंत आम्हांस ताकीद लिहितील. तर तें आम्हांस अनकूल पडणार नाहीं. लग्न-पट्टीचा ऐवज साऱ्याच महालांजवळून घेतला पाहिजे. यास्तव श्रीमंतांनीं सावका-

राची अगर कोणाची रदबदली ऐकू नये. असें जालें ह्मणजे आतां आह्मी सान्या महालांवर पेस्तरसालच्या ऐवजापैकीं वर्गणी घालून, ऐवज वसूल करून पेस्तरसालीं देऊं. या गोष्टीची पक्कपणें श्रीमंतांची आज्ञा आणवा. आह्मांस मान्य आहे. बोलल्याप्रमाणें तर्तूद करितों. तुम्ही ह्मणाल कीं, साहुकारांचे महाल एकीकडे टाका, नी खासगी महालांत तर्तूद करून द्या. तर तसें होणार नाही. वांटणी करणें तर इकडील सान्याच महालांवर होईल. नाही तर देशीही महाल आहेत. माळव्यांतील महालांपैकींच घेणें, तर या तर्तुदानें करून देऊं. मधें कोणाची रदबदली श्रीमंतांनीं ऐकू नये. असें मान्य होत असलें, तर लवकर श्रीमंतांची आज्ञा आणवा. आह्मी सांगितल्याप्रमाणें वर्गणी करून ऐवजाची तोड पाडितों. केवळ तुकोजीबाबा व नागो गणेश व चौधे साहुकार व चौधे मातवर मुत्सद्दी यांनीं भारलेले. ते सांगतील तेंच खरें. आह्मी सांगतां हें मिथ्या ! आजचे कालीं अमेंच त्यांचें भासवणें आहे. तर देशीही महाल आहेत. प्रस्तुत खर्चही काय आहे ? चाकरी पडेल तेव्हां खर्च लागेल. त्या गोष्टी प्रस्तुत दृग् आहेत.” याप्रमाणें बाई बोलली. मजला सांगितलें जे, “आज अशीं पत्रें पाठवा नी माळव्याच्या महालची रदबदली साहुकार वगैरे कोणाची रदबदली ऐकून, तुम्ही सान्या महालांवर वर्गणी घालून ऐवज वसूल करून पाठवणें, अशी आज्ञा आली ह्मणजे आह्मी तेंच कार्य करितों. लवकर उत्तर आणवा.” ह्मणून बाईंनीं सांगितलें. येविसींची काय आज्ञा ते लवकर करणार धनी समर्थ. पुण्याहून आज्ञापत्रें डाकबरोबर येतात, ते येथें पंधरा दिवसांनीं येतात. येथील विनंतिपत्रें डाकबरोबर रवाना करितों, कीं लवकर पावार्वी. तेथें कधीं पावतात हें काहीं न कळें. उत्तर लवकर आणवा ह्मणून बाईंनीं सांगितलें आहे. स्वामींची मर्जी. मेवकास खर्चास वरातपरगणे कमरावदावर पांचगें रुपयांची छ २१ रविलावलची पाठविली, ते छ ४ मिनहूस पावली. राजश्री गबाजी सदाशिव यांजला नेऊन दिली. तेही बोलले जे, आह्मांस शिरसा बंध आहे. परंतु पेस्तरसालचे रसदेचे ऐवजीं आज्ञापिली आहे. तुह्मांस तां लवकर दिली पाहिजे. त्यास तर्तूद करून पंधरा विसां रोजांनीं ऐवज देऊं ह्मणून बोलले. निश्चयें देतां ह्मणून सांगितलें आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति.”

लेखांक १२०. ता. २७ एप्रिल इ. स. १७८३.

श्रीगजानन. मि. चैत्र वा। ११ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २४ जमादिलावलपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- छ ९ जमादिलावलचें आज्ञापत्र डांकेबरोबर आलें. तें छ २१ मिनहूस दो घटकां रात्रीस पावलें. पत्राअन्वये बाईशीं राजश्री केसो भिकाजी व मी बोललों कीं, हा लग्नाचा ऐवज वरातीप्रमाणें लवकर पाठविल्यानें श्रीमंतांस बहुतच संतोष होईल. त्यास बाईनीं एकच उत्तर केलें जे, वाफगांवचें पत्र आलें ह्मणजे काय तुह्मांसीं बोलणें तें बोलूं. केसोपंतांनीं उत्तर केलें जे, वाफगांवींहून पत्र आपणास आलें ह्मणून आह्मांस बातमी आहे. बाईनीं उत्तर केले जे, वाफगांवींहून पत्र निघालें असेल तर दो चौ दिवसां येईल. तुमचें डांकेबरोबर पत्र लवकर आलें. हें कासीदाबरोबर एका दो दिवसां-मागून येईल. पत्र आलें ह्मणजे तुह्मांस दाखऊं. तदोत्तर काय तजवीज होणें ते होईल. याप्रमाणें उत्तर जालें. सेवेसी श्रुत होय. वरकड नवलविशेष कांहीं नाहीं. हे विज्ञप्ति.”

लेखांक १२१. ता. १५ मे इ. स. १७८३.

पेंवस्ती चंद्र २० जमादिलाखर. **श्रीगजानन.** मि. वैशाख शुद्ध १४ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १३ जमादिलाखरपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेकरून मुक्काम महेश्वर येथे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-स्वामींनीं आज्ञापत्र छ २२ जमादिलावलचें डांकेबरोबर पाठविलें, तें छ ७ जमादिलाखरीं तृतीय प्रहरीं येथें पावलें. मातुश्री-बाईस पत्र वाचून दाखविलें. पत्राअन्वये विनंतिही केली. त्यांनीं उत्तर केलें जे, “सरकारचे वरातीबरोबर राजश्री तुकाजी होळकर यांनींही आह्मांस पत्र लिहिलें. कीं, इकडील महालचे बाकीपैकीं दोन लक्ष रुपये देणें. त्यास, आह्मी येथून त्यांस उत्तर लिहिलें कीं, बाकी कोणती तें लिहून पाठवा. मुजरद कासीदजोडी-बरोबर पत्र पाठविलें, त्याचें उत्तर अद्याप त्यांनीं पाठविलें नाहीं. श्रीमंतांनीं दो पत्रीं तुह्मांस लिहिलें कीं, तुकोजीबावांचें पत्र बाईस गेलेंच आहे. त्यास, तुमच्या लिहिल्यावरून श्रीमंतांनीं त्यांस अगर त्यांचा कारभारी यांस हटकलेंच असेल. तेव्हां त्यांनीं सांगितलेंच असेल कीं, आमचें उत्तर बाईस गेलें ह्मणून श्रीमंतांनीं दोन वेळां तुह्मांस लिहिलें. येथें तो अद्याप त्यांचें पत्र आलें नाहीं. कासीद-

जोडीही परतून अद्याप आली नाही. आमच्या सांगितल्याचा तुझांस विश्वास नसेल, तर मुत्सद्यांस शपथपूर्वक विचारा." इतकें उत्तर केलें. तदोत्तर वेगळे वाटेनेंही पत्राचा शोध केला. परंतु अद्याप तुकोजीबावांचें पत्र या जाबसालाचें आलें नाहीं. पेशजींही दोन तीन वेळां या ऐवजाविषयीं बाईंनीं उत्तरें प्रत्युत्तर केलीं. ते तीन वेळांही तपशीलवार विनंतिपत्रीं सेवकानें छ ११ व छ १७ जमादिलावलीं व मध्ये एक वेळ अशीं वरचेवर सेवेसीं लिहिलीं आहेत. त्यावर बेविसावे भिन-हूचें आज्ञापत्र हें आलें. परंतु त्या अन्वयाचा उल्लेख कांहींच आज्ञापत्रीं नाहीं. त्यावरून यांस समजलें कीं, त्यांनीं तेथें कसाही जाबसाल केला, तो चौघांच्या साहित्येकडून श्रीमंतांस खराच भासतो. येथून उदंड खरें लिहिलें तें अपध्य-कारक होतें. कां कीं, तसे साहित्यकार येथें कोणी नाहींत. त्या अर्थी कोणताही जाबसाल प्रमाण अथवा अप्रमाण निदर्शनास यावा. तुकोजीबावांनीं बाईंच्या पत्राचें उत्तर पाठविलें झणतात. हाच पुरतेपणें शोध करावा. येथें तों पत्र आलें नाहीं हें खरें. आम्हीही फार बारीकपणें शोध केले. परंतु पत्रही आलें नाहीं. ते कासीद-जोडीही अद्याप आली नाहीं. असें असतां, मिथ्या तों सत्यत्वेकरून धन्याचे रुबरू बोलतात, हें अपूर्व वाटतें. येविषयीचा शब्द भेवकाकडेही आहे कीं, इतके दिवस येथें राहून, इतकाही शोध एका पत्राचा न लागे, तेव्हां व्यर्थ. किंवा लोभा-मुळें ते जसें सांगतात तसें हे लिहितात, असेंही धन्यास भासेल. परंतु असें घडणार नाहीं. पेशजीं वरांतबरोबर तुकोजीबावांचेंही पत्र आलें होतें. सांप्रत बाईंच्या पत्राचें उत्तर, अडीच महिने जाले, आलें नाहीं. तस्मात् प्रांजलपणें मनःपूर्वक हे दोन लक्ष रुपये सगकांत द्यावे असें मानस नाहीं. झणून त्यास बाकीचा पै लाविला. सुगळीतपणें द्यावी असें असतें, तर बाईंच्या पत्राचें उत्तर सरकारांत दाखवून पाठविते, अगर सरकारांतच पत्रे देते. डाकेबरोबर उत्तर लवकर येतें. इतक्या दिवसांत ऐवज सरकारदाखल जाला असता. या अर्थी तेथीलच हिसका दिसतो. येथील मर्जी पाहातां लज्जोत्सवाच्या ऐवजास दिक्रत करावी असें कदापि नाहीं. परंतु त्यांच्या दिक्रतीच्या लिहिण्यामुळें येथें मनस्ताप जाला. झणून त्यांच्या उत्तराचा आग्रह. केसोपंतासीं व सेवकासींही बोलणें हेंच कीं, तुकोजीबावांस पत्र लिहिलें आहे, त्याचें उत्तर आल्यावर काय बोलणें तें बोलूं. असा थांग लागूं देत नाहींत. परंतु बारीक शोध पाहातां मातुश्रींनीं ऐवज तयार करून ठेविला आहे. येवढे गोष्टीचा शब्द लावून घेतील असें होणार नाहीं. पेशआदेशी फार आहे. कोणतेंही कर्म करणें तें समंजसपणें करितात. अशी वर्तणूक येथील आहे. या ऐवजास दो गोष्टींची दिक्रत. एक तों तुकोजी.

श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांनीं येथें रेवेस घाट बांधला आहे. त्या घाटावर बाईंनीं एक देवालय बांधून श्रीपरशुरामजीची मूर्तिस्थापना अक्षद तृतियेस केली. पाटीलबावांकडील व श्रीमंत दादासाहेबांकडील वर्तमान येणार आहे. आलें ह्मणजे मागाहून लिहून सेवेसी पाठवीन. हे विज्ञप्ति."

इ. स. १७८४.

(ह्या सालाचीं अवधी ३ पत्रेंच उपलब्ध झालीं आहेत. इ.स. १७८४च्या मार्चमध्ये विठ्ठल शामराज महेश्वरच्या कामगिरीवरून दूर झाला, व कंसो भिकाजी तें काम पाहूं लागला. इ. स. १७८४ पासून इ. १७९४ पर्यंत सुमारे १०११ वर्षांची कंसो भिकाजीचीं बातमीपत्रें बहुतेक शाबूद सांपडलीं आहेत. तीं वेगळ्या भागांत प्रसिद्ध होतील).

लेखांक १२२.

जानवारी इ. स. १७८४.

श्रीगजानन.

पौष शके १७०५.

“सेवेसी कंसो भिकाजी व विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ सफरपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून कासीदजोडीबरोबर पत्रें रवाना केलीं आहेत. सांप्रतचें वर्तमान आलाहिदा विनंतिपत्रावरून विदित होईल. राजश्री पाटीलबावांकडील वर्तमान, गोहजवाल्याचा वकील आला होता. त्यानें बहुत प्रकारें ग्लान सांगितली. पाटीलबावा पसतीस लक्ष रुपये मागत होते. त्यास वकिलानें रद्दबदली फार केली. त्यावर पंधरा लक्षांवर ठराव जाला. पंधरा लक्ष रुपये घेऊन गोहज त्याजकडेस ठेवावी; पन्नास सहस्रांची जागीर त्यास द्यावी; आणि गोहजवाल्यानें पाटीलबावांजवळ चाकरी करावी; याप्रमाणें मसलत ठरली. महागाईही फार. यास्तव सर्वोच्या मते असें ठरलें. माघ अखेरीस उज्जनीस येणार. याप्रमाणें वर्तमान सां ऐकिलें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञप्ति."

लेखांक १२३.

ता. १५ फेब्रुवारी इ. स. १७८४.

श्रीगजानन.

मि. माघ वा ९ शके १७०५.

“श्रीमंत राजश्री नानासाहेब स्वामींचे सेवेसीः— आज्ञांकित सेवक विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २३ रविलावलपर्यंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे.

विशेष:- येथील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर पत्रें रवाना केली आहेत. मेवेसी पावली असतील. मांप्रतचें वर्तमान, राजश्री केसो भिकाजी दातार यांनीं मेवेसीं विनंतिपत्र लिहिलें आहे, त्यावरून विदित होईल. वर्तमान खचित आहे. राजकीय वर्तमान तर राजश्री चिमाजी बुळे झांबे प्रांतीं आले आहेत. दोन तीन हजार फौज व पेंढारी दोन तीन हजार व बरचाले (?) दोन हजार अशा जमावानिशीं संस्थानिकांशीं जरबा देऊन अम्मल जारी करावा. त्यास, तेथील राजानें भिल्ल दहा पांच हजार जमा करून बुळ्यावर छापा घातला. परंतु बुळ्यांनीं दम धरून तळ मोडला नाही. तदोत्तर बाईकडेही दोघे भले माणूस पाठवून तोफ एक मागविली. बाईंनींही इंदुरींहून एक तोफ देवविली. संस्थानिकांची उपमाता आहे, ती बुळ्याचे अनुमतांत आहे. तिनें भिल्ल सोर फोडून आपल्याकडेस आणिले. तोफही नेली आहे. झांबेवाल्याचें पारिपत्य करितील. याप्रमाणें दरबारीं वर्तमान ऐकिलें. बाई श्रीओंकारेश्वरास जाणार होती, ती राहिली. सबब की, चिमाजी बुळे इकडे आले आहेत. चांभारीकडे काशी रंगनाथ दो चौशां स्वारांनिशीं आहेत. न जाणों, काय गडबड यास्तव राहिली. ये॥ मदाशिव भटजी उपाध्ये यांजबरोबर ध्वजोत्साहाचीं वस्त्रें पाठवून पौर्णिमेस ध्वजोत्साह जाला. कांहीं वस्त्रें राहिलीं होती, तेथेंच ब्राह्मणांस वांटलीं. संकल्पित जालीं झणून. रा. पाटीलबाबा जेथें आहेत तेथेंच आहेत. अलीकडे कांहीं वर्तमान आलें नाही. आतां पत्रें गेलीं आहेत. काय वर्तमान येईल तें पहावें. वरकड अधिकोत्तर प्रस्तुत कांहीं नाही. देखिलें ऐकलें वर्तमान मेवेसी श्रुत होय. सेवकाची खर्चाची फार विपत्त्य आहे. धनी कृपाळ समर्थ हे विज्ञप्ति.”

पे॥ छ १४ रविलाखर

सन अर्बा समानीन.

लेखांक १२४.

श्रीगजानन.

ता. २८ फेब्रुवारी इ. स. १७८४.

मि. फाल्गुन शुद्ध ८ शके १७०५.

“सेवेसी विठ्ठल शामराज चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ६ रविलाखरपरीयंत स्वामींच्या कृपावलोकनेंकरून मुक्काम महेश्वर येथें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील वर्तमान पेशजीं विनंतिपत्रीं लिहून डांकेबरोबर पत्रें रवाना केलींच आहेत. सेवकाचें वर्तमान हुजूर येण्याविशीं आज्ञापत्र येऊन चार महिने जाले. येथें लोकांचें देणें त्याविशीं वारंवार विनंति लिहीत गेलों. परंतु खर्चास कांहीं न आलें. येथील प्राप्तीचा विषय दर पत्रीं स्वामींस लिहीतच गेलों. धन्याच्या पायासीं अन्यथा वर्तणूक केली नाही. धनी

१४. श्रीरंगपट्टणचा व बंगलोरचा नक्षा.

हें पत्र हरिपंत फडके ह्यांचें असावें. ह्या पत्रावरून इंग्रजांनीं तयार करून दिलेल्या नक्षामध्ये व समक्ष पाहिल्यामध्ये अंतर दिसून आल्यावरून, नवा नक्षा त्यांनीं तयार करविण्याचा प्रयत्न केल्याचें दिसतें. किल्यांची व लढाईच्या जागांची समक्ष माहिती घेऊन, नक्षे तयार करण्याचा मराठ्यांचा प्रयत्न, त्यांच्या अल्प संस्कृतीचा दर्शक आहे.

[मंगवलीदत्तर.]

श्री.

“ सेवेसी विज्ञापना:-श्रीरंगपट्टणचे व बंगलूरचे नक्षाविषयीं आज्ञा आली होती. त्यास बंगलूरचा नक्षा इंग्रजांनीं करून दिला, तोच पाठविला आहे. पट्टणचा नक्षा माहितगारापासून करविला. त्याजवर पट्टणास आलों. प्रत्यक्षास व नक्षास अंतर पडलें, याजकरितां पाठविला नाहीं. येथें नवा तयार करविला आहे. जाला क्षणजे पाठवितों. रघाना चंद्र ७ रजव हे विज्ञापना. ”

१५. इ. स. १७८८ सालची पर्वतीची दक्षणा.

[मंगवलीदत्तर.]

श्री.

“ यादी दक्षणा श्रावणमास रमण्यांत सुमा तीसा समानांन मया व अलफ. प्रारंभ छ १३ जिल्काद एकवीस घटका दिवसास तागार्त छ १४ मिनट्ट.

	ब्राह्मण असार्मा.	रुपये.	शेरा.
दरवाजा पहिला	१४५.००	४५.३३२	३४=
दरवाजा दुसरा	४५.३०	२२५.६६	४॥॥॥॥
दरवाजा तिसरा	८०.३७	३२९.६०	४४-॥
दरवाजा चौथा	११६.३४	४१७.५९	३॥-१

३८७०१

१४२६१७

शेरा सरासरी ३॥=॥॥

साल गुदस्त समान समानांन ब्राह्मण असार्मा ३९२००.

• एकूण रुपये १४३३२९.

शेरा सरासरी ३॥=॥

साल मजकुरीं कर्मा ब्राह्मण असार्मा ४९९, रुपये ७१०.

१६. कोल्हापुरच्या संभाजीराजाची समाप्ति.

कोल्हापूरचे संभाजी राजे इ. स. १७६० च्या दिसेंबर महिन्यांत वारले असें दिसते. पुढील पत्र चंद्र १० जिल्काद क्षणजे ता. १९ दिसेंबर इ. स. १७६० सालचे आहे. अर्थात् त्यापूर्वी संभाजीराजे मृत्यु पावले हें उघड आहे.

[सातारादप्तर.]

श्री.

“सेवेसी विज्ञापना:—येथील वर्तमान तागाईत चंद्र १० जमादियावलपर्यंत यथास्थित असें विशेष. संभाजी राजे समाप्त जाहल्याचे वर्तमान येथे आल्यावर श्रीमंती विसाजी नारायण व सदाशिवराव अवभूत यांम जिजावाईकडे रवाना केलें. त्यांज-वरोवर माहादजी भोंसले मुर्गाकर यांचा धाकटा भाऊ उमाजी त्यास वरोवर द्यावा; आणि तेथें जाऊन हा राजा करावा; कारभार जिजावाईनें करावा; पनाळा रांगणा याप्रमाणें किळे द्यावे; वरकड वंदोवस्त जो करणें तो सर्वत्रांनीं करावा; आणि तारावाई-प्रमाणें खर्च नेमून द्यावा, त्याप्रमाणें खावून स्वस्थ राहावे; याप्रमाणें कबूल केल्याम उत्तम. नाहीतर जर्मी करावी. ज्या किळेबावर जिजावाई असले त्याभोंवता वेढा घालून बसावे; याप्रमाणें जाहलें. वर्तमान लिहिलें असे. मागाहून हॉर्टल तें लिहून पाठवूं, सेवेसी कळावे, हे विज्ञापना.”

१७. मराठ्यांचें हैसुराकडील राजकारण.

हैसूर संस्थान हस्तगत करण्याचा हैदराबादींनीं ज्या वेळीं प्रयत्न केला, त्या वेळीं हैसूरचा दिवाण नंजराज ह्यानेंही मराठ्यांकडे गजकारणाचें सूत्र बांधून, त्यांच्या मदतीनें हैदराचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. मराठ्यांनींही आपला चौथ सर-देशमुखीचा हक्क हैसूरकडकडून कबूल करवून. नंजराजाम मदत करण्याचा मनसबा योजिला होता. ह्या प्रसंगाचें पुढील महत्त्वाचें पत्र उपलब्ध झालें आहे. हें पत्र अर्थात् इ. स. १७६१ च्या पूर्वीचें क्षणजे बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांच्या कारकीर्दीतील आहे. पाणिपतचा दुर्धर प्रसंग मराठ्यांवर आला नसता, तर मराठ्यांनीं हैसूरचें संस्थान हैदराच्या हातीं खचित जाऊ दिलें नसतें, असें मराठ्यांच्या कर्नाटकांतील राजकारणावरून दिसून येतें.

[हैदराबाद.]

श्री.

पुरवणी श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसा:-

“सेवेसी विज्ञापना. नंजराज सर्वाधिकारी संस्थान श्रीरंगपट्टण यांजकडील वकील पेशर्जापासून येथेंच आहेत. हैसुरास हैदरनाईकांनीं मोर्चे देऊन उतरले आहेत.

त्यावरून नंजराजांनीं, आपणाम सरकाराकडून फौज पाठवून कुमक करून हैदरनाईकाचें पारिपत्य करून आपली स्थापना केलिया, चौथ सरदेशमुखीचें अंमल बसवून देणेंचा करारनामा लेहून पाठविला. सदरहू अमल करारनामा येथें ठेवून घेऊन नकल सेवेसी पाठविलेच होते. त्यावरून श्रुत जाहले असेल. अलीकडे मोचें समीप जातात. तेणें-मुळें किल्लेंत निकडी होऊन, वरचेवर नंजराजांकडील पत्रें येतात कीं, जलद कुमक करून मुदई (?) चें पारपत्य करणें. मोचें उठवणें. याउपर आलम्य जाहलिया निभाव नाही. निदानाम आपणास जैसं कळेल त्याप्रमाणें पाहून घेतां. दोनींत एक साफ लेहून पाठविणें. येणेंप्रमाणें बहुत निकडीचीं पत्रें येतात. परंतु आजिपावेतों येथील भरंवसापासून दुसरेकडे कुमकेविशीं नंजराजाचें पैगाम नाही. येथील कुमकेस जावें, तरी च्यागी हजार फौजेशिवाय वणत नाही. त्यावरून टाकोटाक राजश्री भगवंतराव त्रिंबक व महिपतराव कवडे यांकडे वरचेवर लेहून पाठविलें आहे. त्यांचे मार्ग रक्षितों. कवडियाचें जमाव आलिया, घोगपडेकडील जमाव दोनतीन हजार फौज सामील करून घेऊन, येथील बंदोबस्ती करणें ते करून, टाकोटाक छंडी (सडी ?) फौजेनिशीं जाऊन मोचें उठवावें. नंजराजकडील तोफगाना जमाव बाहेर पडत असे. त्यांमही सामील करून घेतलिया, हैदरनाईकाचा इलाज चालणार नाही. किल्लेंत घालून निकड करवें. तूर्त येणेंप्रमाणें केलिया इतकीयांत पेशजीं हुजूर लिहिलेप्रमाणें छंडी फौज घेऊन दाखल जाहलियां, मुलूक तमाम नंजराजाचें अमलेंत येत असे. एक किल्ला हैदरनाईकाकडे राहले. तेथेंही फितुराकडून नंजराजाचें इलाज चालेल; करारनामेंप्रमाणें सरकारचें कार्यभाग घडून येईल; पैसा मनसबा आहे. परंतु महिपतराव कवडे अद्याप आले नाहीत. सरकारचें फौजाशिवाय घोरपडे जमाव घेऊन जातां येत नाही. त्याचें वर्तमान सेवेसी श्रुतच आहे. मारांग, राजश्री महिपतराव कवडे यांची फौज तूर्त येतां दिसत नाही. ते येते तर तूर्त हैदरनाईक याचे मोचें उठविले जाते; नंजराज मोकळे होते. त्यास हुजूरून फौजही येती. उपरांत पट्टणचें पारपत्य होतें. सदरहू मनसबा उचित होता. परंतु कवडे अद्याप आले नाही. ऐसा समय पुढें येणार नाही. येविसीं जलदी करणार धणी समर्थ आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

. १८ राघोबादादांनीं गोपिकाबाईस लिहिलेलीं पत्रें.

गोपिकाबाई ही बाळाजी बाजीराव पेशव्यांची बायको. ही बाई इतिहासप्रसिद्ध आहे. ही मोठी राजकारणी होती. बाळाजी बाजीराव मृत्यु पावल्यानंतर थोरले माधवराव ह्यांस गादी मिळाली. त्या वेळीं त्यांचें अल्पवय असल्यामुळें सर्व राज्यकारभार कांहीं दिवस राघोबादादा ह्या बाईच्या अनुमतांन पहात होते. ह्या

वाईविषयी त्यांची प्रथम आदरबुद्धि होती व ते तिच्या सल्ल्याने राजकारणे चालवीत होते. त्यांनी ह्या वाईस लिहिलेलीं पत्रे फार महत्त्वाचीं आहेत. त्यांपैकी काहीं पत्रे मासल्यासाठीं पुढें दिलीं आहेत. हीं पत्रे इ. स. १७६२।६३ सालचीं क्षणजे 'मोंगल पुण्यावर चाल करून' येण्याच्या पूर्वीचीं आहेत. हीं किती मनोरंजक आहेत हें निराळें सांगावयास नकोच. ह्या पत्रांवरून गोपिकावाई किती शहाणी व राजकारणचतुर वाई होती हें व्यक्त होतें.

लेखांक १.

[लेखदत्त.]

श्री.

“तीर्थरूप मातुश्री वहिनी वडिलांचे सेवेसी:-

अपत्ये रघुनाथाचे गा० नमस्कार विनंति उपरी:- वडिलीं पत्र पाठविलें तें पावोन परम समाधान जाहलें. मुलाशानें लिहिलें हा पक्ष उत्तम. मनांत जे गोष्ट घरी वाईट येत जाईल, ते लिहीत जावी. मला आठवेल तें मां लिहीत जाईन. तेंणेंकरून चित्त-प्रशमना होईल. यांत वाईट नाही. वडिलीं कां लिहिलें क्षणोन मला वाईट वाटत नाही. आपण वडील आहेत. तीर्थरूप नानासाहेब, भाऊसाहेब यांचे जागां आपण आहेत. व वडिलां मनमवाही कळतो. केवळ वरकडी वायकांप्रमाणें नव्हत. प्रपंच परमार्थ दोन्ही वडिलांस कळतात. तेंथें काय विस्तर त्याहावें? तथापि, वडिलांस माहितगिरी असावी क्षणोन येथील कारभाराचा मजकूर आलाहिदा पुरवणींत लिहिला आहे. वाचून दोनदां पाहावा; आणि पुढील तत्तुद कारभारी समजावयाची करावी. सारांश, मला चिरंजीव शाहाणें करावें, त्यांणीं दौलत करावी यास्तवच सांप्रत करीत आहों. वरकड आमचा नांवलांकिंक पूर्वी जाहला आहे. आतां फारगी आस्ता नाही. वडिलांचे आज्ञे-प्रमाणेंच करावें हेंच मानग आहे. रवाना-रविवार प्रातःकाळ. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.”

लेखांक २.

श्रीशंकर.

“तीर्थस्वरूप मातुश्री वाई वडिलांचे सेवेसी:-

अपत्ये रघुनाथाचे गाष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ १९ रमजान चैत्र वद्य ७ सप्तमी सोमवार सुकाम नर्जाक परांडें येथें वडिलांचे कृपेंकरून मुखरूप अगों. विशेष:- बहुत दिवस वडिलांकडून पत्र येत नाही, येणेंकरून अपूर्व वाटतें. चिरंजीव माधवराव, नारायणराव यांजवर वडिलांची कृपा आहे, तैसी आद्दांवर नाही ऐसें दिसतें. पूर्वी तरी वडील हमेस कृपा करीत आली. अलीकडे पत्र येत नाही. याजवरून विलक्षण वाटतें. आद्दांही बहुत दिवस वाट पाहिली; परंतु सविस्तर पत्र न आलें, यास्तव कृपा करून सर्वदां पत्रद्वारां तोषवीत गेलें पाहिजे. हिकडील वर्तमान

तर:-जानोजी भोंसले मोंगलासीं मिळाले, व आद्दांकडीलही चाकर निमकहराम मिळाले. वीस पंचवीस हजार फौज आद्दांकडील मिळाली. येणेंकरून मोंगलांनं फारशी शोखी करून आद्दांवर निकर्षच आरंभिला. परंतु ईश्वर सातुकूल आहे. या वेडमानांच्यानं कांहीं होणें नाहीं. दोन महिन्यानं पुतें पारपल्य होईल. वडिलीं सर्वदा कृपा करून आशीर्वाद देत जावें. तेणेंकरून सर्व शत्रु पादाकांत होतील. आद्दांकडील फौज देशांत कांहींच नाहीं. मोंगलाच्यानं आमचे पाठीलाग करवत नाहीं. तोफा टाकून आल्यास आद्दाी मारून टाकितों. हें समजून बहुत खिदत खादली आहे. सांप्रत कांहीं फौज, पुणें, जुन्नर, सातारा, नासिक या प्रांते पाठवून जपल्या करणार. यास्तव वडिलीं सावध असावें. आजकाल किड्यावर असावें. नाहीं तर दगा जाहल्यास सर्व दौलतेम अपाय आहे. हवेच्याचे सुखासाठीं खालीं न राहावें. चार दिवस तसदी पडली तरी कबूल करावी. आइते वेळेस फौज अचानक आली, तरी पुण्यापासून सिंहीगडास पोहचणेचें संकट पडेल. मग आद्दाीं लिहिलें तें आठवेल. परंतु आठवूनही फल नाहीं. यास्तव बहुत सावध असावें निदानीं, पार्वतीबाई, रमाबाई व सगुणाबाई वगैरे बाईका व चिंरंजीव नागयणराव ऐसे तरी सिंहीगडीवर पाठवावें. आपण आइतेवेळेस गेली तरी कामास येईल. मी लिहितों याम्मव वडिलीं रागास न यावें. मी लेकर आहें. हा काळ संकटाचा, यामध्ये बहुत सावध असावें. ग्रहण व षडग्रही आली आहे. आणीकही या वर्षांत दोन चार योग कूरच आहेत. यास्तव पुण्याचे भरंशावर राहूं नये. दगा जाहाला तरी फजितीस जोडी नाहीं. गोपाळ गोविंद वगैरे कोणी मोंगलांचे लष्करांतून लिहितील, त्याजवर जाऊं नये. ते लबाड जाहेत. आज तागाईत दवलतेंत पंच पाडले. आतां मोंगलाचीही दवलत बुडवितील. तिकडे मारे निमकहराम, बेमान, मिळाले आहेत. ईश्वर त्यांचें मत्वरच पारपत्य करील. दोन दिवस त्यांणीं आपली बाजी शेर केली, परंतु परिणाम त्यांचा लागत नाहीं. त्यामध्ये ईश्वरइच्छा प्रमाण. आद्दांम सुचतें तें लिहितों. आपण वडील आहेत. विचाराम येईल तें करावें. बहुत काय लिहिणें हे विनंति.”

लेखांक ३.

श्रीशंकर.

“तीर्थस्वरूप मातुश्री वहिनी वडिलांचे मेवेमी:-

अपत्ये रघुनाथाचे चरणावरी मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार विनंति. उपरी वडिलांचीं दोन पत्रें आलीं, त्यांचीं उत्तरें तपशीलवार लिहिलीं आहेत, व आणीकही कलमवार मजकूर लिहिले आहेत. वाचून पाहावें.

“फौज थोडी असतां पुढें गेलां. मोंगलांशीं अंतर कितीक उरलें, फौज किती जमा जाहली, मोंगलाजवळ फौज किती, हें तपशीलवार लिहिणें” ह्मणोन आज्ञा. ऐशीयास आद्दांजवळ फौज थोडी हें खरेंच, तथापि निंबाळकराचे पारपत्यापुरती फौज जाणून,

निवाळकरास दवावून, लक्ष रुपये व पांचशें राऊत चाकरीस आद्धांवराबर द्यावे, ऐसा करार करून घेतलें.

“पारपत्य पुतें करावयाचें होतें, परंतु समयानुसार केलें. दत्ताजी शिंदे यांनीं मर्दुमी केली, परंतु कार्य न जाहालें,” ह्या दृष्टांतेंकरून आज्ञा लिहिली. तरी सर्व भार ईश्वरावर आहे. आद्धी यत्नास चुकत नाही. केवळ शिपाईगिरीच करीत नाही. हिकमतीनेंच लढाई करूं. आद्धी तीर्थरूप नानासाहेब, भाऊसाहेब यांचे शागीर्द आहों. लागभाग पाहूनच जें करणें तें करितां. उतावळी करीत नाही. अमें करितां होणें जाणें ईश्वराचे हातीं. जसें वनेल तसें करितां.

कलम १.

“चिरंजीव माधवराव आमचे मर्जाप्रमाणें वर्ततात. मर्यादेविसीं वर्गरे शिकवीत जावें.” ह्मणोन पूर्वी कृष्णाजीपंतांवरोवर सांगून पाठविलें होतें. ऐमीयास ते तीर्थरूपाचे पुत्र आहेत. त्यांस शिकवावें लागत नाही. तथापि, जें सांगावयाचें तें सांगत जाऊं. परंतु सांप्रत सांगावयाचें प्रयोजन लागत नाही. सांप्रत मोंगल येथून साठ कोसांवर आहे. पंधरा दिवशीं गांठ पडेलगें वाटतें. पुढें फौजा जमा जाहत्यावरी निकडीचीं झुजें दोनचार होतीलमें आहे. आमचा सर्व मदार चिरंजीवावर आहे. ह्या वेळेस यांची नवी उमेद. हरणक कामांत उतावळी करूं लागतील, त्या वेळेस आद्धी सांगूं तें ऐकावें लागेल. तेविसीं वडिलांनीं वारंवार ल्याहावें. आतां सर्व मदार चिरंजीवावर आहे. सूचनार्थ लिहिलें आहे. वरकट कारभार आमचे आज्ञेप्रमाणें करीतच आहेत. तेविसीं कांहीं पेंच नाही.

कलम १.

मोंगले व गाईकवाट व मल्हाराबा येणार आहेत. मोंगले तरी लौकरच येणार आहेत. मातबर फौज जमा होई तोपर्यंत सफेजंगाची लढाई करीत नाही. बाबुजीनाईक व आणीक पथक मातबर आहेत. त्यांकडून गनिमी तऱ्हेनें झुजवून, दोन महिन्यांत मोंगलही दमेल व आमची फौजही फार जमा होईल. पोंपसामी अथवा माघसामी थोरली लढाई होईल ऐसें थोडजिलें आहे. कर्ता ईश्वर आहे.

कलम १.

“किळे जाऊं लागले, यास्तव किळ्याचे अधिप आहेत, त्यांस आपल्या आपल्या स्थलास पाठवावे” ह्मणोन लिहिलें, तर येणेंप्रमाणें करितां. किरकोळ चार किळे गेले ह्मणोन येविसीं वडिलांनीं संकट मनांत आणूं नये. गडबडीमुळें चार किळे गेले तरी कांहीं चिंता नाही. उभयतां तीर्थरूप मातबर होतें. त्यांचा दबाव तुटला. याजमुळें हालीं माजी जाहाली. लोकांचे मते दवलत सावरणार नाही. ह्मणोन लबाड्या चौकडे शत्रूंनीं केल्या. परंतु अशा गडबडीवर जाऊं नये. एक मोंगलाचें पारपत्य जाहलें, ह्मणजे चार आभाळें उठलीं आहेत हीं विगतील. याचा मजकूर किमपि मनांत न आणावा. आद्धीही जागां जागां बंदोबस्तां करवितां. रक्षिणार ईश्वर आहे.

कलम १.

तीन कलमें प्रपंचाचेच मजकुराचीं लिहिलीं आहेत. परंतु तथ्य मजकूर तरी होणें जाणें ईश्वराधीन आहे. आमचे आधीन काय आहे ? आजपर्यंत ईश्वरें अब्र रक्षिली.

पुढेंही रक्षिणार तोच आहे. सारांश, दोन किंहे गेले अथवा दोन आले, येविसीं मुख-दुःख कशास मानावें ? वडील सर्वज्ञ आहेत, व धैर्यही वडिलांस आहे. मीं फार व्याहावेंसें नाहीं. सारांश, प्रपंच असत्य आहे. जें होणें तें होईल. येविसीं दुःख अथवा मुख मानूं नये. सर्वदा संतोषरूप असावें. आत्मा जितका प्रयत्न होईल तितका करीत आहों. फळदाता ईश्वर आहे. कलम १.

औरंगाबादेवर आह्मी गेलों, याचे बदला तो पुण्यावर फौज पाठवील, अथवा आपणच येईल ऐसें भासतें. ईश्वरी सत्तेन, आह्मी पुण्यापावेतो येऊं देतो ऐसा अर्थ नाहीं. परंतु अगोदर सावध असावें, क्षणजे कांहीं चिंता नाहीं. हाही प्रकार बराच दिसतो. येविसीं मागाहून सत्वरच विचार करून लेहून पाठवूं. दोन महिने फौज फार जमा होईल. तोंपर्यंत मानवर लढाई होणार नाहीं. फौज पार जमा जाहल्यावरी एकदोन लढाया मातवर करून फेंगला करितों. करणार रावे वडिलांचें पुण्य आहे. सर्वदा मनापामून कृपाट्टीनं इकडे पाहिल्याग आमचा जयच आहे. वरकड कांहीं काळजी वडिलांनीं न करावी. संतोषरूप असावें. कलम १.

एकूण कलमें साहा लिहिलीं आहेत. यथाज्ञानें मनमुवा करितों. न्यांतही वडिलांस सुचन जाईल तें लिहांत जावें. येथेंही मनमुच्यानुसार करणें तें करूं. चिरंजीव रमावार्डस वडिलांनीं आपले जवळ ठेवावें. मिरजेस पाठवूं नये. वरचेंवरी पत्रं सविस्तर लिहांत जावीं. बहुत काय लिहिणें ? रवाना आश्विन वद्य चतुर्दशी, हे विनंति.”

लेखांक ४.

श्रीशंकर.

‘तीर्थरूप मानुश्री वहिनी वडिलांचे सेवंगी:-

अपत्यं रघुनाथाचे साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी वडिलीं कृपा करून पत्र पाठविलें, तें पावलें. यवनासीं सम्य करावयाविसीं लिहिलें, तरी हे गोष्टी कदापि व्हायाची नाहीं. द्यून सल्लख केल्या तरी तो वरसास वोकांडी बसेल. यास्त्व लबाडी फिरोन न करी असें शासन केलें पाहिजे. वडिलीं दम न सोडावा. पुणेंयाची आशा सोडावी. डोंगरावरच राहावें. नाचण्या वऱ्याची भाकर खावूं, परंतु मोंगलास दमास आणूं. जर मोकळें सोडिलें, तरी वरसास सवकेल. वडिलांस सर्व कळतें. वडिलीं तिळभर चिंता न करावी. घराची मात्र आशा सोडावी. जर घराची आशा बाळगाल, तरी दौलत दोहो तिही वरसांत अगदीं बुडेलसं दिगतें. याउपरी वडिलांची इच्छा प्रमाण. आह्मांस कांहीं दवलत नलगे. या मुलासाठीं इतकें करितों. मला दवलत असली तरी नलगं. गेली तरी नलगे. सुखी आहें. परंतु मोंगलास एकदा पोकळ लागेल तरी सवकेल. यास्त्व बहुत हेबळून (?) मग करणें तें करूं. ईश्वरी दयेनें चिरंजीवाची फत्तेच होईलसें आहे. मला जितकें शहाणपण आहे तितकें खर्च करितों. मेहनत, शिपायगिरी, तजविजेनें जें होईल

तें करितों. केवळ बुडती शिपायगिरी करीत नाही. मनसुब्यानेच मोंगलास आणितों. करणार ईश्वर आहे. प्रयत्नास चुकत नाही. वडिलीं दम न सोडावा हे विनंति ”

१९. फिरंग्यांचें औषध.

हिंदुस्थानांत पाश्चिमात्य लोकांनीं पाऊल ठेवल्यापासून आपल्या वैद्यशास्त्र-प्राविण्यानें एतद्देशीय लोकांचें चित्त आकर्षण करून घेण्याचा चांगला प्रयत्न केला हें इतिहासावरून दिसून येतें. जहांगीर बादशाहास सर टॉमस रो, औरंगजेब बादशाहास मनुची वगैरे पाश्चात्य भिषग्वर्यांनीं आपल्या वैद्यविद्येनें सुप्रसन्न करून सोडिलें होतें, हें प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणें पेशव्यांच्या कारकीर्दीतही पाश्चात्य भिषग्वर्य हद्दहद्द पुढें येऊं लागले होते. थोरल्या बाजीरावांच्या कारकीर्दीत डा० सँडी ह्यांचें नांव ऐकू येतें. सवाई माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीत डा० फिंडले व डा० क्रूमो हे पुण्यांतले नामांकित भिषग्वर्य होते; व पेशव्यांच्या राजवाड्यांत व अनेक मराठे सरदारांस ते औषधें देत असत, असें सर चार्लस मालेट ह्यांच्या पत्रव्यवहागावरून दिसून येतें. थोरल्या माधवरावांच्या कारकीर्दीमध्येही फिरंगी वैद्यांचा राजवाड्यांत प्रवेश होता, असें दिसतें. त्यांचें कारकीर्दीतील फिरंगी वैद्यांचें नांव अद्यापि समजलें नाही. परंतु थोरले माधवराव पेशवे फिरंग्यांचें औषध पोटांत घेत असत, हें त्यांच्या एक स्वदस्तुरच्या पत्रावरून दिसून येतें. हे पत्र त्यांनीं आपल्या मातुश्री गोपिकाबाई ह्यांस लिहिलेलें आहे. हें यणेंप्रमाणें:—

[लेलेदस्तर.]

श्री.

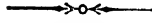
“तीर्थरूप मातुश्रीवाई वडिलांचे संवेसा.

अपत्यं माधवरायानें चरणावरी मस्तक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील क्षेम ता. छ २८ जमादिलाखर मुकाम मंगरूल नर्जाक अजंटे येथें वडिलांचे आशीर्वादे-करून सुखरूप असों. विशेष:—वडिलीं पत्र हंसाजी खिजमतगारावसेवर पाठविलें, तें पावलें. तेथें आज्ञा की, शरीरसंरक्षण विशेष करावें. बाबा वैद्यास व सखारामपंतास समीप सत्वर आणवणें ह्मणून आज्ञा. त्यास सखारामपंत तर मागेच येऊन तीर्थरूपा-कडे गेले. बाबा वैद्यही टोक्यास आले आहेत. सत्वरच तेही येऊन पोहोचतील. मोही त्यांस यावयास पत्रें रवाना केली आहेत. सत्वरच येतील. वडिलीं पत्रां आणखी आज्ञा केली की, माझें पत्र दुसऱ्यास न कळू देणें ह्मणून आज्ञा. त्यास जशी मर्जी तसेंच करीन. वरकड मजकूर तर सत्वरच तीर्थरूपांची भेट होईल. त्या नंतर सेवेसी लिहीन. प्रस्तुत माझी शरीरप्रकृत बरीच आहे. उरांत दुखत होतें तें प्रस्तुत बरें जालें आहे. परंतु ती जागा बलट व्हावयास्तव अवपध लावीत असतो, व पोटांतही फिरंग्यांचें घोषध घेत असतो. वडिलांस कळावें, हे विज्ञापना....”

✽ ✽ ✽

आजपर्यंत न निघालेली, अगदी नवीन कल्पना,

सुवर्णमाला.

आपल्या आप्त, इष्ट व प्रियजनांस भेट पाठविण्याची उत्तम सोय.

विजयादशमीच्या मंगलप्रसंगी आपट्याचीं पानें सुवर्ण म्हणून देण्याचा सांप्रत आपणांमध्ये प्रघात आहे. ह्या प्रसंगी खरोखर सुवर्णयुक्त असे सचित्र व सुंदर पुस्तक सुवर्ण म्हणून देण्याचा प्रघात सुरू केला, तर त्याचा उपयोग अधिक होईल. पाश्चात्य देशांत ख्रिस्टमस् व नवीन वर्षाचीं काढें, त्यांत एखादा सर्वमान्य ग्रंथांतला उतारा दिलेलीं अथवा केवळ शुभेच्छा-प्रदर्शक अशीं, आपट्यांनीं व प्रियजनांनीं एकमेकांस पाठविण्याची चाल सुप्रसिद्धच आहे. या पाश्चात्य चालीस अनुसरून आपणही आपल्यामध्ये दसऱ्याचे व इतर सणांचे प्रसंगी. पौराणिक देखाव्यांचे चित्रांनीं व साधुसत्पुरुषांच्या बोधामृतांनीं युक्त लहान लहान पुस्तकें एकमेकांस नजर केल्यास सामाजिक प्रेम व दळणवळण सर्व जातींमध्ये जास्त वाढून, खेरीज लोकांमध्ये धर्माविषयी, पुराणांविषयी व साधुसत्पुरुषांविषयीही प्रेम जास्त उत्पन्न होईल. इत्यादि हेतूंनीं प्रेरित होऊन आह्मी खाली लिहिलेल्या सणांकरितां, त्या त्या सणापूर्वीं सुमारे पंधरा दिवस आगाऊ, “सुवर्णमाला” ह्या नांवानें दरसाल, सचित्र, सुंदर मोहोरेंदार ग्लेज्ड, फाईन आर्ट पेपरावर छापलेलीं, नऊ पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे.

१ दसरा. २ दिवाळी. ३ महाशिवरात्र. ४ होळीपौर्णिमा. ५ गुडीपाडवा. ६ रामनवमी. ७ नारळीपौर्णिमा. ८ जन्माष्टमी. ९ गणेशचतुर्थी.

ह्या “सुवर्णमालेस” गेल्या विजयादशमीपासूनच सुरुवात झाली आहे. प्रथमांक “सुवर्णरज” अथवा “विजयादशमीचें सोनें” हा गेल्या दसऱ्याचे पूर्वीं सुमारे आठ दिवस बाहेर पडला आहे. त्यांत चित्रें आलीं आहेत तीः—

१ आश्विन मास (एका जुन्या ऐतिहासिक चित्रसंग्रहापैकी). २ नवरात्रहोम (पौराणिक). ३ शमीपूजन (महाभारत-विराटपर्वीचे आधारें). ४ श्रीमद्भगवद्गीता. ५ ध्रुवतप (पौराणिक). ६ बुद्धत्याग (अजिंठा येथील प्रसिद्ध लेण्यांपैकी), वंगरे.

दुसरा अंक “दीपावली” हाही तयार झाला आहे. यांत चित्रें आहेत तीः—१ कार्तिक मास (एका जुन्या ऐतिहासिक चित्रसंग्रहापैकी). २ श्रीविष्णु. ३ लक्ष्मीपूजन. ४ अभयंगस्नान. ५ बलिप्रतिपदा. (पौराणिक) ६ नूतनसंवत्सरजन्म. ७ भाऊबीज (पौराणिक) वंगरे.

येथेप्रमाणें पौराणिक व धार्मिक देखाव्यांचीं चित्रें येऊन खेरीज इतर चित्रेही येतील; व त्यांत संस्कृत, हिंदी, गुजराती व मराठी भाषांतून सर्वमान्य साधुसंतांचीं बोधामृतवचनें ग्रथित केलीं जातील. दर पुस्तकांत हाफ्टोन प्रोसेसनें तयार केलेल्या फोटोझिको ब्लाक्सचीं एकंदर वारा ते चौदा चित्रें येतील. पुस्तकें अंतर्बाह्य मनोवेधक करण्याबद्दल हरप्रयत्न केला जाईल.

एकमेकांस पुस्तकें नजर करण्यास सांपडावीं, घणून पुस्तकांची किंमत फारच माफक ठेविली आहे. एका प्रतीस चार आणे व व्ही. पी. आणि ट. ख. दोन आणि वेगळा पडेल. मालाचे नऊ पुस्तकांच्या गटांस आगाऊ किंमत ट. ख. सह रु. २.

पुस्तकांच्या मागण्या अगर पत्रव्यवहार खालील पत्त्यावर इंग्रजीत अथवा बालबोधीत करावा.

रा० रा० मेक्रेडरी, नि. शेट पुरुषोत्तम विश्राम मावजी, फोर्ट, मुंबई.

सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य.

हा निबंध

रा. रा. विनायक कोंडदेव ओक ह्यांनीं लिहून, गेल्या आक्टोबरांत बडोद्यास भरलेल्या साहित्यसंमेलनास सादर केला. त्या संबंधानें, श्रीमंत महाराज सरकार सयाजीराव गायकवाड ह्यांच्या एडिकांगनीं, रा. ओक ह्यांस आक्टोबरच्या २१ व्या तारखेस असें लिहिलें आहे कीं, H. H. The Maharaja-sahib Gaekawar has read your सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य with much interest. He liked your attempt and again some of the views that you have in the book are identical with His Highness's. ह्मणजे हा निबंध महाराजांस एकंदरीनें फार आवडला आहे. निबंधाचें मोठें भाग्य आहे.

किंमत ४ आणे, डांकहांशील १ आणा.

तुकाराम जावजी,

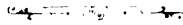
निर्णयसागर प्रेसचे मालक.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रे.]

दिसंबर १९०९.

[अंक ५ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रे.	१७-३०
२ ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणे.	१-१०
३ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	२५-४०
४ ऐतिहासिक टिपणे.	२९-३६

चित्रे— १ अलीवर्दादर. २ सुल्तान महमद आदिलशाहा.

मुंबई येथे

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बालकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनी
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

अलीबहादुर.

(समर्थ वल्लभाचार्य पुत्र व वालाचार्य सेवाय)

३. आबाजी विश्वनाथ प्रभु दिघे देशपांडे-मुठेखोरेकर.

मराठी साम्राज्याची संस्थापना करणारे श्रीशिवाजी महाराज छत्रपति यांचे लष्करांत मावळे लोकांचाच मोठा भ्रगणा होता, हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. हे मावळे सरदार महापराक्रमी व राजनिष्ठ योद्धे होते, यांत शंका नाही. ह्या मावळे सरदारांत, जिवाची पर्वा न बाळगितां पराक्रम करणारीं जीं अनेक प्रभुरत्ने निर्माण झालीं, त्यांत मुठेखोऱ्यांतील आबाजी विश्वनाथ प्रभु देशपांडे हे एक होत.

आबाजी विश्वनाथ यांचे वडिलांचें नांव विसाजी बाळ प्रभु, व मातुश्रीचें नांव गिरिजाबाई व स्त्रीचें नांव तुळजाबाई असें होतें. आबाजी यांस आम्नाजी असेंही ह्मणत असत. यांस सखोजी या नांवाचे एक बंधु होते. ह्यांचे वडील विसाजी बाळ प्रभु ह्यांनीं, शिवाजी महाराजांस मावळ प्रदेश व त्यांतील किल्ले घेण्याचे कामीं, चांगली मदत केली. त्यांनीं महाराजांस किह्याच्या चोरवाटा दाखवून, आपले भाऊपण्याची मंडळी व शिवाय एक हजार लोक जमवून दिले; व मुसलमानांकडील तोरणा (प्रचंडगड) वगैरे मावळ प्रांतांतील किल्ले व मुलूख घेण्यास पुष्कळच साह्य केलें. त्यामुळें महाराज त्यांजवर फार प्रेम करूं लागले.

आबाजी ऊर्फ आम्नाजी विश्वनाथ यांचा जन्म इ. स. १६३१ सालीं झाला. हे शरीरानें उंच, सुदृढ, बुद्धिमान, कामकाजांत अतिशय दक्ष, चपळ व साहसी होते. ह्यांचें सदा हास्यमुख व मधुर भाषण असून, सर्वांसी मिळून मिसळून वागणें हा गुण त्यांचे अंगी मुख्य होता. त्यामुळें त्यांचे हाताखालील लोक नेहमीं संतुष्ट असून, त्यांच्यावर त्यांचें चांगलें वजन असे. दांडपट्टा, निशाण मारणें, वगैरे त्या वेळच्या युद्धकलेंत ते प्रवीण असून, त्यांचे अंगी धाडस, मुत्सद्दीपणा, वगैरे गुण वसत असल्याचें पाहून, शिवाजी महाराजांनीं त्यांची नेमणूक इ. स. १६४९ मध्यें सभासदांत करून दिली, व त्यांस लहानशी सरदारी देऊन आपले नौकरीस ठेविलें. त्या योगें ते हमेष मावळे लोकांचे जमावानिशीं शिवाजी महाराजांसन्निध राहूं लागले. पुढें लवकरच, अनेक किल्ले व मुलूख काबीज करण्याचे कामांत त्यांचें पराक्रमचातुर्य व्यक्त झालें. तेणेंकरून शिवाजी महाराजांचा त्यांजवर अतिशय लोभ जडला. मोठेखोरेकर बाजी पासलकर देशमुख आणि आबाजी विश्वनाथ हे बहुशा एका जुटीनें असत.

इ. स. १६५३ सालीं शिवाजी महाराजांनीं जावली संस्थान घेण्याची मसलत करून राघो बह्लाळ व संभाजी कावजी या दोघांस जावलीचा राजा चंद्रराव मोरे यांजकडे पाठविलें. त्यांनीं तेथील सर्व टेहळणी करून, शिवाजी महाराजांस कळविलें कीं, मोरे यांस आढी जिंकितों, परंतु आमचे रक्षणास आपण जरूर यावें. त्यावरून शिवाजी महाराज मावळी फौज घेऊन जावलीनजीक गेले. हें वर्तमान राघो बह्लाळ यांस कळतांच, त्यांनीं चंद्रराव मोरे व त्यांचा भाऊ सूर्यराव यांस एकांतांत बोलाविलें. नंतर राघो बह्लाळ व संभाजी कावजी यांनीं त्यांचे छातींत खंजीर मारून दोघांसही ठार केलें, आणि आपण पळून शिवाजीचे लष्करांत येऊन दाखल झाले. तेव्हां शिवाजीचे मावळे लोकांनीं जावलीवर एकदम हल्ला सुरू केला. त्या वेळीं मावळे लोकांबरोबर चंद्ररावाचा पुत्र व दिवाण हिंमतराव हे अति निकरानें लढूं लागले. त्यांनीं मावळे लोकांचा बराच नाश केला. हिंमतरावाचे शूरत्वामुळे मावळचे फौजेचा टिकाव लागेना. उलट शिवाजीचेच फौजेचा मोड होतो असा रंग दिसूं लागून, खुद्द शिवाजी महाराज युद्धास सिद्ध झाले. इतक्यांत आबाजी विश्वनाथ प्रभु यांनीं विनंति केली कीं, 'सेवक जवळ असतां, त्यास मागे ठेवून स्वामींनीं पुढें होणें योग्य नाहीं. क्षणभर दम धरावा.' असें सांगून शिवाजीस थांबवून, आपण पुढें होऊन मावळे लोकांस बोलले, 'मित्रहो, आपण या धारातीर्थी पडल्यास स्वर्ग जिंकू, परंतु शत्रूस पाठ दाखविण्यांत परलोकसाधन नसून, आपले शूरत्वास आणि कुलास कलंक लागेल, याचा विचार करा.' असें उत्तेजनपर भाषण ऐकून आणि आबाजी आपले साह्यास आलेले पाहून, फौजेस मोठें स्फुरण चढलें, व सर्व लोक फारच आवेशानें लढूं लागले. आबाजी हातांत ढालतलवार वगैरे शस्त्रे घेऊन हिंमतरावाचे अंगावर तुटून पडले. चार घटका हिंमतरावांशीं आबाजी प्रभूंनीं मोठें निकराचें तुंबळ युद्ध केलें. या झटापटींत आबाजी प्रभूस कपाळावर आणि उजवे मांडीस तलवारीचे वार लागून जखमा झाल्या. शेवटीं, हिंमतरावांनीं मोठ्या जोरानें आबाजी प्रभूवर तलवारीचा वार केला. तो आबाजीनें ढालवर घेतला, आणि उलट हिंमतरावावर असा जोरानें वार केला, कीं त्यासरमें हिंमतरावाचें शीर धडापासून तुटून खाली पडलें. हें मोरे यांचे लोकांनीं पाहतांच, ते निराश होऊन पळून गेले; आणि जावली संस्थान शिवाजी महाराजांचे हस्तगत झालें. परंतु वासोटा किल्ला मोरे यांजकडे राहिला. तो इ. सन १६५५ सालीं शिवाजीनें घेतला. ते वेळींही आबाजी विश्वनाथ प्रभु यांनीं पुष्कळ श्रम, साहस व पराक्रम केले.

इ. स. १६५५ सालीं शिवाजीनें रोहिडा किल्ला* घेण्याचा विचार केला.

* हा किला हल्लीं भोर संस्थानांत भोरनजीक रोहीटखोऱ्यांत असोन यास हल्लीं विनित्रगड म्हणतात.

तेव्हां आबाजी विश्वनाथ प्रभु यांणीं फकिराचा वेष घेऊन, किह्यावर जाऊन किह्याची सर्व टेहळणी केली; आणि किह्यावर किती लोक आहेत, बंदोबस्त कसा आहे, दारूगोळा किती आहे, वगैरे सर्व माहिती शिवाजीस कळविली. नंतर एके दिवशीं शिवाजीनें मावळी फौज बरोबर घेऊन, रात्रीं किह्याजवळ जाऊन, किह्यांतील लोक बेसावध असतां, रात्रीच किह्याचे तटास शिडी लाविली. त्या शिडीवर प्रथम शिवाजी महाराज चढले. त्यांचे मागे आबाजी प्रभु व त्यांचे मागे मावळची फौज याप्रमाणे सर्व लोक चढून किह्यांत उतरले. या लोकांचा गलबला ऐकतांच, किह्याचा अधिकारी, हरणस मावळचा बंडाळ उपनांवाचा देशमुख, व जावलीचा बाजी प्रभु देशपांडे हे, जोगे होऊन पाहतात तों शिवाजीचें लष्कर किह्यांत आलें आहे. तेव्हां त्याणीं शस्त्रे घेऊन व किह्यांतील लोकांस उठवून युद्धास सिद्ध केलें, व ते सर्व शत्रूंनीं मोठे शौर्यानें लढूं लागले. बंडाळ देशमुख आपले लोकांस उत्तेजन देऊन, आपण मोठ्या वीरश्रीनें शिवाजीचे फौजेवर चालून आला. त्या हातघाईत आपले व परके लोक ओळखतां यावे, ह्मणून आबाजीनें, तेथें गवताची मोठी गंज होती ती व गडकऱ्यांचीं राहण्याचीं कांहीं छपरे हीं पेटवून मोठा प्रकाश केला. मावळे लोक हताश झाले होते. त्यांजला आबाजी विश्वनाथ प्रभु यांणीं उत्तेजन देऊन, आपण जिवाची पर्वा न वाळगितां त्या गर्दीत शिरून, बंडाळ देशमुखाचे लोकांचा पराभव करित चालले. बंडाळचे बरेच लोक आबाजीचे हातून मृत्युमुखी पडलेले पाहतांच, बंडाळ हा आबाजीवर एकदम चालून गेला. बंडाळ देशमुख हा सामान्य पुरुष नसोन मोठा पराक्रमी व रणझुंजार योद्धा होता. बंडाळ आणि आबाजी प्रभु हे दोघेही मोठे वीरश्रीनें एक प्रहरपर्यंत लढत होते. या झटापटीत आबाजीस चार ठिकाणीं लहानमोठ्या जखमा झाल्या. अखेर आबाजीचा वार बंडाळ यांस मर्मस्थानीं लागल्यामुळें बंडाळ देशमुख मूर्च्छा येऊन जमिनीवर पडला. त्यामुळें त्याचे लोक युद्ध टाकून दशदिशा पळत सुटले. परंतु जावलीचा बाजी प्रभु मोठे शौर्यानें लढूं लागला. त्यास आबाजीनें सांगितलें कीं, 'आपण शूर पराक्रमी आहांत, हें मी जाणतो. हें युद्ध आहे. यांत परमेश्वर यश अपयश कोणीस देईल, याचें अनुमान करतां येत नाहीं. आपण स्वज्ञाती, आसविषय असले- कारणानें तुम्हांबरोबर दोन हात करणें मला योग्य वाटत नाहीं. तुमचा जोडीदार पडला; लोक पळताहेत; आतां तुम्ही व्यर्थ श्रम करून उपयोग होईलसें दिसत नाहीं. आपले केसास किंवा अवय्व यत्किंचित्ही धक्का न लागतां, मजी असल्यास, तुमचे योग्यतेनुरूप शिवाजी महाराजांकडून तुम्हांस सरदारी देववीन.'

हे भाषण ऐकून बाजी प्रभूने युद्ध बंद केलें, व किल्ला शिवाजी महाराजांचे हातीं दिला.

नंतर आबाजी प्रभूनीं बाजी प्रभु यांस शिवाजी महाराजांस भेटविलें, आणि त्यांचे शौर्याची तारीफ करून विनंति केली कीं, असे शूर पराक्रमी पुरुष स्वामींचे पदगीं असल्यास फार उपयोग होईल. शिवाजीनेही बाजी प्रभूंचे शौर्य प्रत्यक्ष पाहिलेंच होतें. तेव्हां शिवाजीने बाजी प्रभूम पोषाख वगैरे देऊन, सन्मान करून, सभासदांत असामी घालून, सरदारी देऊन, आपले नौकरीस ठेविलें. तसेंच बंडाळचे फौजेतील जे लोक शिवाजीचे नौकरींत राहण्यास कबूल झाले, त्यांस नौकरीस ठेविलें. जे कबूल नव्हते, त्यांस घरीं जाण्यास परवानगी दिली.

यानंतर शिवाजी महाराजांनीं पुष्कळ मुख्य व किल्ले काबीज केले. ते वेळींही आबाजी विश्वनाथ प्रभु यांनीं पुष्कळ श्रममाहस व पराक्रम केले; व शिवाजीनेही त्यांजला पुष्कळ बक्षिसे आणि पोषाख देऊन मोठे योग्यतेस चढविलें.

इ. स. १६८० सालीं शिवाजी महाराज कैलासवासी झाले, आणि संभाजी महाराज सिंहामनारुढ झाले. त्यांनीं मोठमोठे सरदार व मुत्तमी लोकांची दुर्दशा केली. जमीनदार, देशमुख, देशपांडे व पाटील वगैरे वतनदारांचीं वतनें अमानत करून, त्यांजला हक्काच्या नेमणुका करून दिल्या. त्यामुळे मावळ प्रदेशचे सर्व लोक हवालदील झाले. सरदार लोकांवर केव्हां काय प्रसंग गुदरेल याचा नियम राहिला नाहीं. यामुळे ते रात्रंदिवस चिंताग्रस्त झाले. औरंगजेबाचे मनांत सर्व हिंदुस्थानांत एक महंमदी धर्म आणि एकलत्री राज्य करावें, असा हेतु फार होता. त्यामुळे मगठी राज्य बुडविण्यास ही उत्तम संधि आहे असे पाहून, त्याने महाराष्ट्र प्रांतावर मोर्चा फिरविला. मोंगली फौजेने मोठी धुमाकूळ मांडली. कांहीं मोंगली फौज मावळ प्रदेशांत येऊन गांवें लुटूं व जाळूं लागली. यामुळे बराच मावळ प्रदेश ओसाड झाला.

अशा प्रसंगीं आबाजी विश्वनाथ प्रभु व त्यांचे भाऊबंद यांनीं रयतेस दिलभरं घसा दिला, आणि परमहालांतून लोक आणून, त्यांस कांहीं जमीन वगैरे देऊन आपले मुलखाची वसाहत करविली; व आपले लष्करांत लोकांची थोडीसी भरती केली. मोंगल सैन्यातील लोकांच्या टोळ्या इकडे येत. त्यांवर छाप घालावे, किंवा एखादे वेळीं त्यांच्याशीं युद्ध करून हांकून लावावे, असा त्यांनीं क्रम चालविला. परंतु फौजेचा पगार महाराजांकडून मिळणें मुष्कील होतें. यास्तव तोही पदरचा देऊन त्यांनीं प्रांताचें रक्षण केलें.

इ. स. १६८९ सालीं औरंगजेबानें संभाजी महाराजांचा वाईट रीतीनें अंत केला. हें वर्तमान समजतांच आबाजीचे तळव्याची आग मस्तकास गेली. सर्व मावळ प्रदेशचे लोक क्रोधाविष्ट झाले, आणि मोंगलांचें पारिपत्य करण्याविषयी त्यांजला पराकाष्ठेचें स्फुरण चढलें.

याच सालीं राजाराम महाराज तत्कारूढ झाले. त्यांहीं खंडो बल्लाळ चिटणीस व प्रन्हाद निराजी यांचे मसलतीनें, निळकंठ मोरेश्वर यांम मुख्य प्रधान व रामचंद्रपंत बहुतकर यांस हुकमतपन्हा हें पद दिलें; आणि महादाजी नार्ईक व खंडेराव गोमाजी पानसंबळ (जिजाऊ साहेबांचे विश्वासूक) यांस सेनापति नेमिलें. मावळ प्रांतांतील सर्व महालचे जमीनदार देशमुख व देशपांडे यांस बोलावून, त्यांजला दिलभरंवसा देऊन, त्यांजकडे शिवछत्रपतीचे वेळेस सरदान्या होत्या, त्या पूर्वीप्रमाणें मुकरर केल्याः आणि सर्वांनीं आपआपले महालची वसाहत करून, प्रत्येकांनें मिळतील तितके लोक मिळवून मोठाले जमाव करावे, व जिकडे ज्या सरदारास मदत लागेल तिकडे मदत करून मोंगलांचें निर्मूलन करावें ह्मणोन आज्ञा केली. जमीनदार वगैरे लोकांचीं वतनें संभाजीनें पूर्वी जप्त केलीं होती, तीं त्यांनीं खुलीं करून, पूर्वीप्रमाणें ज्यांचीं त्यांजकडे चालवावीं, असे कामगार लोकांस हुकूम पाठविले.

संभाजी महाराजांचा अंत झाल्यानंतर मोंगल लोक प्रवळ झाले, आणि ते सर्व मुलखांत अतिशय उपद्रव करूं लागले. सन १६९० सालीं त्यांनीं रायगड, मिरज, पन्हाळा, वगैरे किले घेतले. चहूंकडे मोंगलांची फौज पसरली. मावळ प्रदेशांतही मोंगली लोकांच्या टोळ्या शिरल्या.

मुठेखोरे व मोसेखोरे महालांत मोंगली लष्कराच्या वरचेवर टोळ्या येऊन ते मुख्य लुटूं व जाडूं लागले; व अनेक प्रकारें उपद्रव देऊ लागले. तेव्हां आबाजी विश्वनाथ यांणी आपला भाऊपणा जमवून, भराभर फौजेचा जमाव तयार केला, आणि शिवाजी महाराजांचा लोभ व राजाराम साहेबांची आज्ञा, तसेंच स्वराज्याचा अभिमान हीं चित्तांत आणून, जिवाची पर्वा न बाळगितां, मोंगल लोकांवर छापे घालावे, रसदा लुटाव्या, त्यांचे गस्ते आडवावे, त्यांच्याशीं युद्ध करून त्यांचे लोक मारून हांकून लावावे, असा क्रम चालविला. पूर्वी संभाजीचे व मोंगलांचे त्रासामुळें जो मुख्य वैराण झाला होता, त्याची मोठे प्रयासानें

१ इ. स. १६८२।८३ साली संभाजीनें जमिनीवर धारा फार जडप वाडविला; व मफल्यानें मामलती दिल्या. तेव्हां रयतेनें त्रामून गांव टाकिले. (ग्रांट डफ साहेबांची मराठ्यांची वखर-पृष्ठ १४७।१४८).

वसाहत नुकतीच होत चालली होती. तों पुन्हां या मुसलमानांच्या दंग्यामुळे पूर्ववत् स्थिति होऊन, मुलूख बेचिराख होण्याचा समय आला. अशा वेळीं लोकांस उत्तेजन येण्यासाठीं, ज्या गांवास पाटील वगैरे वतनदार नव्हते, तेथे परमहालांतून लोक आणून, त्यांस पाटिलक्या वगैरे वतने व मिराशी जमिनी व आपले लष्करांत नौकऱ्या दिल्या. याप्रमाणें प्रयत्न करून फौजेचा जमाव वाढेल तितका वाढविला.

इ. स. १६९० सालीं खंडेराव गोमाजी पानसंबळ सेनापति यांनीं मदतीस बोलाविलेवरून, आबाजी प्रभु हे आपले भाऊपण्यासहित फौजेनिशीं जाऊन सेनापतीचे लष्करांत सामील झाले; व त्यांनीं मोंगली फौजेवर छापे घालून व त्यांच्या रसदा व दाणावैरण लुटून फार नाश केला. या वेळीं त्यांनीं पुष्कळ मोंगली फौज ठार केली, आणि मोंगलांनीं घेतलेला बराच मुलूख व किछे काबीज केले. छापे घालण्याचे कामांत आबाजी प्रभु हे फारच दक्ष व तरवेज असत. आपले लष्करावर मोंगलांचे छापे येऊं नयेत, कदाचित् आले तर त्यांचें तत्काळ निवारण व्हावें, ह्मणोन रात्रंदिवस आबाजी विश्वनाथ हे फारच सावधगिरी व दक्षता ठेवीत असत.

आबाजी विश्वनाथ प्रभूचे पराक्रम व साहस पाहून, सेनापति पानसंबळ फार संतोष पावले, व त्यांजवर फार प्रेम करूं लागले. पूर्वी संभाजी महाराजांनीं जमीनदार, देशमुख व देशपांडे यांची व पाटील वगैरे लोकांची वतने अमानत केलीं होती, तीं पानसंबळ यांनीं मोकळीं करून, तीं ज्यांचीं त्यांस परत दिलीं. ह्या समर्थी ह्मणजे इ. स. १६९० मध्ये त्यांनीं आबाजी प्रभु यांस पुढें लिहिल्या-प्रमाणें सनद करून दिली:—

श्री.

“मशरुल अनाम राजश्री हवालदार व कारकून, हाल व इस्तकबल, तर्फ मुठेखोरें गोसावी यांसी:— खंडेराव पानसंबळ सुरू सन इहिदे तिस्रेन आलफ:—आजी तीस वर्षे आपल्या राज्यांत मोंगलाची धामधूम होत आहे, यामुळे मुलूख हेंरान जाला. सालगुदस्त किछे रायगड मोंगलास कबज जाला. यामुळे मुलखामध्ये मोंगलाई अम्मल चालिला. हल्लीं श्रीकृपेनें आपले राज्याचा मामला थाटत चालिला. ऐसीयासी देशमुख व देशकुलकर्णी व मोकदम, चांगुले, बाजे वतनदार येहीं येऊन अर्ज केला जें, आपण वतनदार, राजश्री राहेबांच्या पायास एकनिष्ठ आहों. राजश्री कैलासवासी स्वामीचे वेळेस आपलीं वतनें अमानत करून, हक्काच्या मोईनी करून देत होते. सांप्रत गनिमाचे धामधुमेकरितां व दुष्काळाकरितां रयेत गेली, मेळी. जुजबी राहिली, त्यांस खाण्यास व वापरण्यास नाही. ये जातीचा रयतीचा विचार

जाला आहे. रयतीचे बहुत वजा दिलासा करून, कीर्दमाहामुरी करवून, साहेबाचे किल्ले कोटास मदत करावी लागते. तरी, साहेबीं आह्वां वतनदारांवरी कृपाळू होऊन आमचीं वतनें, इनामती व इसापती, हक्क लाजिमे जे आहेत, ते आमचे आमच्या दुमाला केलीं पाहिजेत, ह्मणोन अर्ज केला. त्यावरून हकीकत मनास आणून पाहतां, वतनदारांचीं वतनें दुमाला केल्याविरहित पोटतिडकी लागोन महामूर होत नाहीं, व मुलखांची जफतरफ्त होत नाहीं, ऐसें कळों आलें. त्यावरून देशमुख व देश-कुलकर्णी, मुतालीक, हेजीव, मोकदम, गांवकुलकर्णी व चौगुले व बाजे मिरासदार यांचीं वतनें व इनामती व इसापती व शेरीया हक्क लाजिमा यांचे यांच्या दुमाला केलीं असेत. तरी तुह्मी सदहू लिहिल्याप्रमाणें वर्तणूक करणें. तालीक लिहून घेऊन अस्सल फिरावून देणें. छ १२ मोहरम परवानगी हुजूर.”

ही सनद दिल्यानंतर पानसंबळ याणीं पुन्हां खालीं लिहिलेप्रमाणें दुसरी सनद दिली:—

श्री.

“मशरूल अनाम हवालदार व कारकून हाल व इस्तकबल तर्फ मुठेखोरें यांसी:— खंडेराऊ पानसंबळ सुरुसन इहिदे तिसैन अलफ. मशरूल रुमाजी गंभीरराऊ व साबाजीराऊ मारणे देशमुख व आंब्राजी विसाजी प्रभु देशपांडीये तर्फ मजकूर यांचीं शेतें व कामथ (?) व सेरीया व इनाम गांवगन्ना आहेत. तें यांचीं यांच्या दुमाला केलें असेत. तरी तुह्मी जें गांवगन्ना असतील तें मनास आणोन, सालाबाद चालिलें असेल त्याप्रमाणें चालवीत जाणें. हल्लीं शेरिया, ठिकाणें येणेंप्रमाणें बीतपसील:—

मौजे खरवड्यापैकीं, बहुलीपैकीं, उरवड्यापैकीं, पिरंगूटपैकीं, वेग-यापैकीं, मांडवख-डकखंडीया.

सदरहूप्रमाणें यांची यांचे दुमाला केलीं असेती. तरी यांचे वाटे नवजाणें. या-खेरीज यांचे आणखी गांवगन्ना असतील, तीं मनास आणून सालाबाजप्रमाणें चालवणें. फिरोन बोभाट येऊं न देणें. तालीक लेहून घेऊन अस्सल फिराऊन देणें. जाणजे छ० २४ मोहरम परवानगी हुजुर सुरुसुदबार.”

ज्या वेळीं राजाराम महाराज जिंजीकडे गेले, त्या वेळीं त्याणीं इकडील मुलखाचे व फौजेचे बंदोबस्ताचें काम, रामचंद्र आबाजी बहुतकर हुकमतपन्हा यांस व आणखी काहीं विश्वासूक मंडळीस सांगितलें. तेव्हां आबाजी विश्वनाथ हे आपले लोकानिशीं रामचंद्रपंत यांचे लष्करांत सामील झाले.

रामचंद्रपंतांचे लष्करांत मौजे मांगदरी तालुके राजगड* येथील राहणारे शंकराजी नारायण गांडेकर† हे अतिशय हुशार, शूर, युद्धकलेंत प्रवीण, मुत्सद्दी,

* हा गांव हल्लीं भोर संस्थानांत आहे.

† हे हल्लीं भोर संस्थानचे जे अधिपति आहेत, त्यांचे पूर्वज. यांजलाच मूळ सचीव हें पद राजाराम साहेबांनीं दिलें.

धाडसी असे कारकुनीचे कामावर होते. त्यांचे बरोबर रामचंद्रपंतांनी, मावळचा जमाव व आबाजी विश्वनाथ दिघे यांस देऊन, मावळ प्रदेश काबीज करण्यासाठी पाठविलें. त्यांजला आबाजीनें मावळच्या व किल्ल्याच्या चोरवाटा इत्थंभूत दाखविल्या. शंकराजी नारायण ह्यांनीं मावळांत राहून, आबाजी विश्वनाथ यांचे मसलतीनें व साह्यानें, मावळची निवडक फौज बरोबर घेऊन, मोंगलाच्या फौजा माराव्या व त्यांस अनेक प्रकारें उपद्रव करावा, असा क्रम सुरू केला. मोंगल लोक डोंगरावर चढण्याउतरण्याच्या कामांत अगदींच अनभ्यासी हें जाणून, शंकराजी नारायण यांनीं थोड्या फौजेनिशीं युद्धास जावें व आपणच डोंगराचे आश्रयाम पळावें. इकडे शंकराजी आपले हातीं सहज लागतो असें समजून मोंगली फौज त्यांजला धरण्याकरितां त्यांचे पाठीस लागून डोंगरांत येई. तों आबाजीनें मोठे फौजेनिशीं एकदम त्यांजवर हल्ला करावा व मोंगली फौजेची वाताहत कगवी, आणि त्यांणीं घेतलेला मुख्य व किल्ले काबीज करावे. अशा रीतीनें त्यांनीं मराठी राज्याचें रक्षण केलें.

इ. स. १६९१ सालीं आबाजी विश्वनाथ व शंकराजी नारायण हे मावळचे फौजेसहित, किल्ल्यावरील लोक बेसावध पाहून, रात्रौ गुप्त रीतीनें *राजगड किल्ल्यावर विकट वाटेनें चढून गेले, आणि एकाएकीं किल्ल्यांतील मोंगल लोकांवर छापा घातला. त्यांत बरेच मोंगल लोक मारले गेले. थोडे उरले ते पळून गेले. अशा रीतीनें तो किल्ला व त्याखालील मुख्य शंकराजी नारायण यांचे हस्तगत झाला. या वेळचे आबाजीचें चातुर्य व पराक्रम पाहून शंकराजीपंत फार संतोष पावले.

शंकराजी नारायण यांणीं मावळ प्रदेशची पुष्कळ फौज जमविली, आणि तोरणा† किल्ला घेण्याकरितां सर्व किल्ल्यासभोंवतीं फौजेचा वेढा दिला. जागजागीं मोर्चे बांधले. किल्ल्यावर जाणारी मोंगलाची रसद व दाणा, किल्ल्यावर जाऊं न देतां मध्येच हस्तगत व्हावा, असा बंदोबस्त केला. किल्ल्यावर दारु-गोळा व धान्यसामुग्री अगदीं अल्प असलेकारणाने तो संचय संपला. बाहेरून मदत येण्याची आशा बिलकूल राहिली नाहीं. तेव्हां किल्ल्यांतील मोंगल लोकांनीं, किल्ल्यांत कोंडून उपाशीं मरण्यापेक्षां किल्ल्याबाहेर एकदम पळून निकराचा

* राजगड हा डोंगरी किल्ला गुंजणमावळांत आहे. तो हल्लीं भोर संस्थानचे ताब्यांत आहे.

† यासच प्रचंडगड म्हणतात. हा डोंगरी किल्ला कानदखोन्यांतील वेलेगांवानजीक एका उंच डोंगरावर असोन हल्लीं भोर संस्थानांत आहे.

हल्ला करावा; त्यांत जय किंवा अपजय काय येईल तें येवो; असा विचार करून दरवाजा उघडला; आणि सर्व मोंगल लोक एकदम बाहेर भेटावर (माचीवर) येऊन, तेथून ते मावळे लोकांशीं युद्ध करूं लागले. मोंगल लोक डोंगराचे टेकडीचे माथ्यावरून मावळी फौजेवर एकसारखा बंदुकीचे गोळ्यांचा वर्षाव करूं लागले. मावळी फौज डोंगराखालीं टेकडीचे पायथ्याशीं असल्यामुळें त्यांजवर मोंगलांचा जबर मारा होऊन फार नाश झाला. आतां लवकरच शंकराजीपंताचे फौजेचा मोड होईल असें दिसतांच, आबाजी विश्वनाथ प्रभु यांनीं मावळी फौजेस सांगितलें कीं, 'तुम्ही क्षणभर धीर धरून, थोडथोडे मागें हटत जा, ह्मणजे मोंगल लोक टेकडीचे खालीं येऊं लागतील. तोंपर्यंत मी त्यांचे पाठीमागें जाऊन पोंचतों. नंतर आपण त्यांजवर पाठीमागून व पुढून असा दोहीकडून निकरानें जोराचा मारा चालू करूं, ह्मणजे आपलें सहज कार्य होईल.' असें सांगून आबाजी प्रभु हे कांहीं फौज वरोबर घेऊन एका ओहळांत शिरले. इकडे मावळे लोक मागें हटत चालले असें पाहतांच, हे पळून जाण्याचे वेतांत आहेत असें समजून, त्यांजवर मारा चालू ठेवण्याकरितां मोंगली फौज टेकडीचा माथा सोडून, टेकडी उतरून खालीं येऊं लागली. इतक्यांत आबाजी एका दरीतून मोठ्या दुर्घट चोरवाटेनें टेकडीवर जाऊन पोहचले. आबाजीस पाहतांच खालून मावळ्यांनीं मोंगली फौजेवर अतिशय भयंकर मारा चालविला. त्यायोगें मोंगली फौज बहुतेक हताश होऊन, तोबा तोबा करीत गणविन्मुख झाली, व सैरावैरा पळून गेली. ह्याप्रमाणें तोरणा किछा शंकराजी नारायण यांचे हस्तगत झाला. शंकराजी नारायण ह्यांनीं आबाजी प्रभूचें शौर्यपराक्रम व शहाणपण पाहून, तोरणा किछा हस्तगत होतांच तो त्यांचेच स्वाधीन केला, व त्यांस नामजाद (मामलेदार) करून तेथें ठेविलें.

मावळ प्रांतांतील लोकांवर शिवाजी महाराजांचें प्रेम विशेष होतें. तसेंच त्या लोकांचीही महाराजांवर पूर्ण भक्ति होती. त्याचप्रमाणें त्यांची राजाराम महाराज यांवरही होती. या वेळीं राजाराम महाराज चंदीस होते. सबब महाराजांचें दर्शन घ्यावें व इकडील हकीकत कळवावी या हेतूनें, बरीच मावळी मंडळी इकडून चंदीस गेली. त्याप्रमाणें रोहीडखोऱ्याचे सजेंराव जेधे देशमुख हे चंदीस राजारामसाहब यांचे दर्शनास गेले. तेव्हां त्यांनीं महाराजांस विदित केलें कीं, मुठेखोऱ्याचे वतनदार व रयत स्वामींचे पायास एकनिष्ठ आहेत. यास्तव त्यांची वतनें पूर्वीं निजामशाही व आदिलशाही कारकीर्दीत चालत होतीं, त्याप्रमाणें चालविण्याविषयीं स्वामींनीं आज्ञा केली पाहिजे. त्यावरून महाराजांनीं पुढें लिहिलेप्रमाणें अभयपत्र पाठविलें:—

श्री.

“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १८ प्रजापतिनाम संवत्सरे श्रावण बहुल चतुर्दशी सौम्यवामरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजाराम छत्रपति यांणीं, देशमुख व देशकुलकर्णी व गांवकुलकर्णी व मोकदम व चौगुले व शेठे व महाजन व बाजे वतनदार तर्फ मुठेखोरें यांसी दिल्लें अभयपत्र एंसीजे:-मशरूल सजेंराव जेधे देशमुख तर्फ रोहीड-खोरें हे स्वामिसंनिध चंदीचे मुक्कामी येऊन विदित केलें की, तर्फ मजकूरचे वतनदार लोक रयत देखील स्वामींचे पायासीं एकनिष्ठ आहेत. तरी स्वामींनीं कृपाळू होऊन, वतनदारांस वतन, पहिले निजामशाही व आदिलशाही यांचे वेळेस चालत होनीं, तेणेंप्रमाणें चालवावयाची आज्ञा करून, अभयपत्र देविल्लें पाहिजे द्वाणोन. तरी तुम्ही स्वामींचे पायांसीं एकनिष्ठ आहां. यावरून स्वामी तुम्हांवरी संतोषी आहेत. त्या प्रांतींच्या राज्याच्या कार्यभागाम स्वामींनीं राजश्री रामचंद्रपंत आमात्य व राजश्री शंकराजीपंत सचीव ठेविले आहेत. तरी त्यांजवरी मुक्त्यार आहे. तेंहीं तुमचें वर्तमान मनार आणून, वतनाचा निर्वाह करून, सनदा दिधल्या असतील, त्या स्वामींच्याच सनदा आहेत, त्याप्रमाणें स्वामी चालविलील. आपलें समाधान असों देणें. मावळ प्रांत राजश्री शंकराजी पंतसचीव यांचे दिमतीचे मुलखांत आहे. याकरितां तुम्हीं त्यांचे आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करीत जाणें, आणि स्वामिकार्य करून आपला मजुरा वरून घेणें. पुढें स्वामी त्या प्रांतीं येतील, तेव्हां तुमचें ऊर्जित करितील. अभय असं जाणिजे. निदेश समक्ष.”

हें अभयपत्र सजेंराव यांजबरोबर आलें. तें पाहतांच मुठेखोरें महालचे जमीनदार वंगेर मंडळीस अतिशय आनंद झाला, व त्यांनीं मोठ्या शौर्यानें मोंगली फौजेचा पराभव करून भराभर किल्ले व मुख्य काबीज केले.

शंकराजीपंत सचीव यांनीं मावळची फौज बरोबर घेऊन मोंगलाकडील राजगड, तोरणा, रोहिडा, वंगेर किल्ले व बराच मुख्य घेतला. हें वर्तमान औरंगजेब बादशाहांस कळतांच, त्यांनीं हे किल्ले व मुख्य परत घेण्याकरितां, शाबादीखान नामें सरदारास फौज देऊन पाठविलें. शाबादीखानांनं इ. स. १६९४ सालीं प्रचंडगडाम (तोरणा किल्ल्यास) चहूं बाजूंनीं वेढा दिला. तेव्हां आबाजी विश्वनाथ प्रभु नामजाद यांनीं आपले लोकांचा चांगला बंदोबस्त व तयारी केली. समोतालचे बरेच गांव ओसाड असलेमुळें किल्ल्यावर धान्यादिक सामुग्री अगदीं अल्प होती. तथापि त्यांनीं न डगमगतां, शाबादीखानाचे लष्करावर किल्ल्यावरून अचुक तोफेचे गोळे टाकून व रात्री छापे घालून, शाबादीखानाचे लष्कराचा फार नाश केला.

तोरणा किल्ल्याचे उंच व सरळ काळेभोर कडे तुटलेले असोन, त्या कड्यांवर तट व जागजागीं मान्याचे ठिकाणीं बुरूज बांधलेले आहेत. त्यावरून तोफेचे

गोळे सोडले असतां बरेच लांबपर्यंत मारा पोंचतो. यामुळे शाबादीखानाचे फौजेचा बहुत नाश झाला. किल्याचा दरवाजाही उत्तराभिमुख कड्याचे माथ्यावर आहे, व तेथे चढून जाण्यास कड्यास पायऱ्या केलेल्या आहेत.

शाबादीखान यानें किल्यावर धान्यादिकांचा पुरवठा न होईल असा सक्त बंदोबस्त केला. तथापि किल्यांत जें धान्य होतें, तें बेताबातानें आबाजीनें आपल्या सैनिकांस देऊन, चार महिनेपावेतो शाबादीखानास दाद दिली नाहीं.

शाबादीखानानें आबाजीस निरोप पाठविला कीं, 'तुझीं किल्ला आमचे स्वाधीन केला, तर मी बादशाहांकडून तुह्यांस इनामगांव व मोठी सरदारी देववीन.' त्यावर आबाजीनें परत निरोप पाठविला कीं, 'मी असा निमकहराम नाहीं. आमचे धन्यापार्शी मजला इनाम गांव व जहागीर वंगरे देण्यास कांहीं कमी नाहीं. मी हयात आहे तोंपर्यंत किल्ला तुमचे हातीं देणार नाहीं.'

किल्ला लढून हातीं येणें दुर्घट व फितूरही होत नाहीं असें पाहून शाबादीखानानें वेढ्याचा अधिकच बंदोबस्त केला. यामुळे बाहेरून धान्य येण्याची बिलकूल आशा राहिली नाहीं. इकडे पंतसचीव व इतर सरदार अनेक ठिकाणीं मोंगलांशीं युद्ध करण्यांत गुंतले होते. त्यामुळे बाहेरूनही कोणाची मदत येईल असें दिसना. किल्यांतील धान्य तर संपत आलें. एखादे बाजूनें किल्यावर धान्य आणण्याची सोय जुळवावी ह्मणोन आबाजीनें शाबादीखानाचे फौजेंत कांहीं फितूर करण्याचाही प्रयत्न केला. परंतु कोठेंच जम जमेना. शेवटीं, आबाजीनें विचार केला कीं, आतां किल्यांत कोंडून घेऊन निभाव लागत नाहीं. याकरितां बाहेर पडून एकदम हल्ला करावा. मग त्यांत परमेश्वर काय यश देईल तें देवो.

शाबादीखाबाची फौज अफाट होती, तथापि किल्यांतील लोक बिलकूल डगमगले नाहींत. आबाजीनें लोकांस प्रोत्साहन देऊन किल्याचा दरवाजा उघडिला आणि बाहेर येऊन एकदम मोंगल फौजेवर हल्ला सुरू केला. आबाजीचे लोक जिवाची पर्वा न बाळगितां मोठे निकरानें लढले, व आबाजी विश्वनाथ अग्निगोलाप्रमाणें एकसारखा मोठ्या शौर्यानें मोंगली फौजेशीं लढूं लागला. शाबादीखानाची फौज पुष्कळ होती, परंतु ती बहुतेक किल्याचे समोवतीं वेढ्याचे कामांत गुंतली असलेमुळे डोंगरापलीकडे अडचणीच्या जागीं अडकली होती, आणि थोडाच युद्धाचे ठिकाणीं हजर होती. आबाजीचे जरब मारापुढें मोंगली फौजेस टिकाव धरवना. कितीएक वेळां मोंगलांचे लोक मागे हटले, व आतां मोंगलांचा पराभव होतो असें वाटूं लागलें. हे शाबादीखानानें पाहतांच, तो स्वतःच आबाजीचें समोर युद्धास सिद्ध

झाला. आबाजीनें सुमारे एक प्रहरपर्यंत मोठ्या कौशल्यानें त्याच्याशीं भयंकर युद्ध केलें. या झटापटींत शाबादीखानाचे डोक्यावर व दंडावर व डावे मांडीस जखमा झाल्या. येणेंप्रमाणें दोघांनींही मोठ्या निकराचें युद्ध केलें. अखेर शाबादी-खानाचे हातून आबाजी प्रभूचे छातींत वार लागला, आणि हा शूर वीर धारातीर्थी पतन पावला. तेंकळून तोरणा किल्ला शाबादीखानाचे हस्तगत झाला. हें वर्तमान इ. स. १६९४ मालीं घडलें.

हें वर्तमान शंकराजी नारायण सचीव यांस समजतांच, आबाजीचे मृत्यूबद्दल त्यांस अतिशय दुःख व खेद झाला. ह्या रणझुंजार व स्वामिनिष्ठ प्रभुवीराचे पराक्रम पाहून कोणाही वीरपुरुषास कौतुक वाटेल, ह्यांत शंका नाहीं. शंकराजी नारायण ह्यांनीं आबाजी प्रभूच्या मर्दुमकीबद्दल तारीफ करून, त्याच्या अप्रतिम स्वामिभक्तीचें चांगलें चीज केलें. त्यांनीं आबाजीचे पुत्र, जनाजी (जानोजी) आबाजी प्रभु, यांचें सभासदांत (सरदारांत) नांव दाखल केलें, आणि मौजे जातेडें तर्फ मुठखोरें हा गांव वंशपरंपरा इनाम करून देऊन शिवाय एक हजार होनांचा सरंजाम वर्क्षास दिला. हें इनामपत्र खाली लिहिलेप्रमाणें आहे:-

श्रीशंकर.

“राजश्री माणको मल्हार हवालदार तर्फ मुठखोरें गोसावी यांसी:-

१५ संवक शेषो गोविंद मजूमदार सुभा प्रांत मावळे तालुके लोहगड नमस्कार सुरू सन खमस तिरैन आलफ. राजश्री सचीवपंत यांची सनद छ ७ जमादिलावल पैवस्ती छ ७ साबान. तेथें आज्ञा कीं वद्दल देणें इमानती जानो आबाजी प्रभु, मशारनिल्हेचा बाप आबाजी विश्वनाथ किल्ले प्रचंडगड गनीमापासून हस्तगत केला, तेथें नामजाद ठेविले होते. किल्ले मजकुरी शाबादीखान मोगल याणें जाऊन वंढा घातला होता. तेथें युद्धप्रसंगामध्यें स्वामिकार्यावरी पडिले. त्यांचे कुटुंबाचें चालवावें हें अगल्य ह्मणून मौजे जातेडें तर्फ मजकूर हा गांव कुलबाब कुलकानू इनामती दिली असे. तरी मशारनिल्हे जानो आबाजी यांचे दुमाले करून, इनाम वंशपरंपरेनें चालवणें. दरसाल ताजे सनदेचा उजूर न करणें. सनदेची तालीक लेहोन घेऊन अस्सल सनद फिरावून देणें. इनाम खेरीज हक्कदार करून दुमाले करणें ह्मणोन आज्ञा. आज्ञेप्रमाणें तुझाला सुभाची सनद सादर केली असे. तरी मौजे मजकूर सालमजकुरापासून यांचे दुमाला करणें. राजभाग गह्या, व नक्तबाब साल दरसाल आकार होईल तो कुलबाब कुलकानू दुमाला करीत जाणें. खेरीज हक्कदार दुमाले करीत जाणें. सुभाचे सनदेची

तालीक लेहोन घेऊन महालीं विल्हे लावणें. अस्सल सनद फिरावून देणें. ताजे सनदेचा उजूर साल दरसाल न करणें. छ. ७ साबान.”

पैवस्ती छ. ५ रमजान.

जनाजी आबाजी प्रभु यांस सदरचे इनाम गांवाशिवाय एक हजार होनांची सरंजामी नेमणूक पंतसचीव यांहीं करून दिल्याचें वर सांगितलेंच आहे. सदरहू नेमणूक इ. स. १६९४ सालीं करून सनद करून दिली. परंतु इ. स. १६९५ सालीं कोरीगड मोंगलाचे हस्तगत झाला, त्या दंग्यांत सदरहू सनद गहाळ झाली. तेव्हां पंतसचीव यांहीं खालीं लिहिलेप्रमाणें पुन्हां सनद करून दिली:—

श्री.

“वर्कु सनद मशरुल जनाजी आबाजी सभासद प्रयोजन लेखक सबनिसी दिम्मत खासखेली हासम पावलोक सुरु सन सीत तिसैन अलफ:—मशारनिल्हेचे बाप आबाजी विश्वनाथ हे किल्ले प्रसन्नगडी (?) नामजाद होते. किल्ले मजकूर सालगुदस्तां गनीमानें घेतला. ते समयीं मशारनिल्हे युद्धप्रसंगामध्ये स्वामिकार्यावरी पडिले. यांचें चालवणें अगत्य ह्मणवून जनाजी आबाजी यांची असामी सभासदांत घालून सबनिसीचे कार्यभागास दिले. मशारनिलेचें वय लहान, याजबद्दल मुतालीक देऊन पेशजीं हुजुरुन सनद करून दिली. किल्ले कोरीगड सालमजकुरीं गनिमानें हस्तगत केला. ते समई सनद वर्कु (?) गेली. याजबद्दल हल्लीं राजश्री पंतसचीव यांनीं पेट.....गडचे मुक्कामीं नजरगुजार करून, पेशजीं सरंजामी केली. त्याप्रमाणें करार करून सनद वर्कु केला. असामी २ एकूण तैनात सालिना देखील चाकर

होनपान

१०००

तपशील

खासा जनाजी आबाजी याची असामी मशारनिल्हेचें वय लहान याजबद्दल सभासदांत घालून सबनिसीच्या लिहिणी- मुतालीक दिल्या असामी १. एकूण याच्या कामास दिलें वेतन सालिना सालिना देखील चाकर होन पान देखील चाकर होनपान

३००

एकूण तैनाती सालिना देखील चाकर होनपान एक हजार रास केले असत. इस्तकबिल पेशजीं हुजुरुन जाली आहे त्या दिवसापासून सुभा वसूल पडला, त्याप्रमाणें बजा करून, उरलें तें माहे दरमाहे पावत जाईल.....पेशजीं घेतला आहे तो धूर करून हल्लीं नरसो भिकाजी सभासद सेवक मजमू हुजूर घेतले असेत. (मोर्तेब) तारीख १२ जमादिलाबल.”

आबाजी विश्वनाथ प्रभु दिघे देशपांडे तर्फ मुठेखोरें याणीं याशिवाय आणखी पुष्कळ ठिकाणीं पराक्रम केले आहेत. परंतु त्यासंबंधी खुलासेवार माहिती अद्याप मिळाली नाही. आबाजीचे पराक्रम व इमानीपणा पाहून शिवाजी महाराज छत्रपति व शंकराजी नारायण पंतसचीव हे त्यांजवर फारच लोभ करीत होते. इतकेंच नव्हे तर, त्यांचे मरणानंतर त्यांचे पुत्र जनाजी आबाजी यांचें वय लहान असोन, पंतसचीव याणीं आबाजीचे ठिकाणीं जनाजीची सरदारांत नेमणूक केली, व एक गांव वंशपरंपरा इनाम देऊन आणखी एक हजार होन सरंजामही करून दिला; यावरून त्यांची योग्यता किती होती हें सहज कळून येतें.*

* आबाजी विश्वनाथ प्रभु ह्या शूर पुरुषाची माहिती, 'इतिहाससंग्रहा'चे आश्रयदाते व निस्सीम भक्त रा. रा. रामचंद्र नारायण देशपांडे ह्यांनीं जुन्या बखरी व कागदपत्र ह्यांच्या आधारे तयार करून आमच्याकडे पाठविली, त्याबद्दल त्यांचे आभार प्रदर्शित करणें अवश्य आहे. परंतु कळविण्यास अत्यंत दुःख वाटतें की, संदर्भ गृहस्थ नुकतेच कैलासवासी झाले आहेत. वरील माहिती अगदीं अप्रसिद्ध असून फार महत्त्वाची आहे. राजारामाच्या कारकीर्दीमध्ये मराठे योद्ध्यांनीं महाराष्ट्राज्य रक्षणासाठीं जे पराक्रम केले आहेत, ते खरोखर प्रशंसनीय आहेत. त्यांची माहिती जसजशी उपलब्ध होईल, तसतसा त्या वेळचा मनोरंजक व वीररसपरिप्लुत इतिहास प्रसिद्ध होईल. मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये आबाजी विश्वनाथाचें नांव प्रसिद्ध नाही, किंवा त्याचा प्रतिस्पर्धी शाबादीखान ह्याचाही उल्लेख नाही. ग्रांटडफ साहेबांनीं एके ठिकाणीं तोरण्याबद्दल पुढील उल्लेख केला आहे:—“Torna was escaladed in the night, and carried, sword in hand, by Uman Oolla Khan, the only officer who particularly distinguished himself in these sieges.” हा उल्लेख आबाजी विश्वनाथ व शाबादीखान ह्यांच्या युद्धास अनुलक्षून आहे कीं काय, नकळे! राजारामाच्या कारकीर्दीचा इतिहास अद्यापि फार अप्रसिद्ध आहे हें प्रांजळपणें कबूल केलें पाहिजे. ह्यासाठीं वर दिलेल्या माहितीत जरी कांहीं अल्प दोष असले, तरी ती फार महत्त्वाची व संग्राह्य आहे ह्यांत शंका नाही. शिवाजी, संभाजी व राजाराम ह्यांच्या कारकीर्दीतील कागदपत्र कोणीही आमच्याकडे पाठविले, तरी त्यांस अवश्य स्थळ मिळेल. इ. सं. कर्ते.

ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणें.

प्रकरण १ लें.

१. अलीबहादुराचा पत्रव्यवहार.

लेखांक १.

ता. ७ एप्रिल इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी—

४३ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेषः—आपण चंद्र ७ जमादिलाखरचें पत्र पाठविलें, तें चंद्र २३ जमादिलाखरीं पावलें. त्यांत लिहिलें कीं, महेश्वरला पोहोंचल्यावर लिहून पाठवावें; येथून उत्तर जाईल त्याप्रमाणें करावें. त्यास दरमजल जात होतों, परंतु खजिना औरंगाबादेचा येणार होता. याजकरितां बन्हाणपुरावर मुकाम केले होते. खजिना येऊन पोहोंचला. आज शहरांतून कूच केलें. दरमजल पांच सहा दिवसांत महेश्वरास जाऊन पोहोंचतों, आणि तेथून लिहून पाठवितों. आपलें पत्र येईल त्या अन्वयेणें वर्तणूक करूं. राजश्री पाटिलबावांकडून रामजी पाटील जाधव देशास आले, ते येथें आले होते. त्यांनीं सांगितलें कीं, सहा महिने निघालां आहां, अद्याप पोहोंचला नाहीं ! असें कित्येक प्रकारें सांगितलें. त्यास आम्हीं उत्तर केलें कीं, येथून पुढें दरमजल जाऊन पोहोंचतों; दुसरा विचार कांहीं नाही. त्यांनीं विचारलें कीं, उभयतांची मर्जी कशी आहे ? त्यास उत्तर केलें, मर्जी बहुत चांगली आहे. पाटिलबावांसीं दुसरा विचार कोणाचा नाही. ह्मणून आम्हांस मदतीस पाठविलें आहे. कळावें. पातशाहाचें व त्याचे चिरंजिवाचें व अनुपगौर गोसावी याचें अशीं तीन पत्रें आली आहेत. अनुपगौराचें पत्रांत लिहिलें कीं, तुम्हीं येऊन लवकर पोहोंचावें. त्याजवरून आम्हीं अर्जी लिहिली आहे कीं, लवकर येऊन पोहोंचतों. राजश्री तुकोजीबावा यांचेंही पत्र आलें आहे कीं, आम्ही महेश्वरास जातों; आपण येऊन लवकर पोहोंचावें. आपली आमची भेट

व्हावी. याप्रमाणें पुण्यांत श्रीमंतांपासून संकेत ठरला आहे. यास्तव लिहिलें आहे. तरी आपण लवकर यावें. त्याचें उत्तर आम्हीं पाठविलें कीं, बहुत उत्तम आहे; सत्वर येऊन पोहोंचतो. संकेताप्रमाणें भेट होईल. त्यास, पुढें कर्तव्य व तेथून कूच करून पुढें जावयाचें वगैरे बेत असतील तितके, लिहिलें आलें ह्मणजे करण्यांत येतील. दिवाण आजपावेतों निश्चय ठरून आले नाहींत, व पथकें कित्येक राहिलीं आहेत. ते येऊन पोहोंचलीं नाहींत, व खर्चाचा बंदोबस्त केला पाहिजे. चंद्र २९ जमादिलाखर बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २.

श्री.

ता. १६ एप्रिल इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

५ सकळ गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:—आम्ही आज महेश्वरास येऊन पोहोंचलों. पुढें कर्तव्य त्याचा विचार लिहावा. त्याप्रमाणें करूं. राजश्री तुकोजी होळकर यांचें थालनेरचें मुकामीहून पत्र आलें होतें. त्यांत मजल दरमजल महेश्वरास येतों ह्मणून लिहिलें. त्यास पांच सहा दिवस जाले, आतां लौकरच येतील. स्वारीचे नेमणुकेपैकी पथकें मागें राहिलीं आहेत. त्यास चिटणीस व पारसनीस यांस ताकीद देऊन लौकर येत असें जालें पाहिजे. माहे रजबचे बेगमीचा ऐवज औरंगाबादेहून जनार्दन गोपाळ यांजकडून देवविला, त्याप्रमाणें आला. यापुढील बेगमी जाहली पाहिजे. सर्व प्रकारें सांभाळणार आपण आहेत. खर्चाविषयी ओढ पडल्यास लष्करांत गवगवा होईल. चंद्र ९ रजब. बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ३.

पे० चंद्र २४ रजब समानसमानीन चैत्र. श्री.

ता. २४ एप्रिल इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

५ सकळ गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे.

विशेषः— आह्मी चंद्र ९ रजबी महेश्वरास येऊन पोहोचलो. अहिल्याबाई होळकर यांचे भेटीस चंद्र १३ रजबी गेलो. बाईंनी आपले नातू नाथाजी फणसे यांस सामोरें पाठविलें होतें. उत्तम प्रकारें भेटी जाल्या. राजश्री तुकोजी-बाबाही त्याच दिवशीं महेश्वरास दाखल जाले. दुसरे दिवशीं त्यांच्या व बाईंच्या भेटी जाल्या. त्यापासून ते बाईंच्या वाड्यांत राहिले आहेत. मशारनिल्ले यांच्या व आपल्या भेटीचा मुहूर्त उदैक चंद्र १८ रजबी आहे. भेटी जाल्यावर लिहून पाठवूं. दिवाण कोण ठरले, हें कळलें नाहीं. त्यास त्यांचीही नेमणूक करून पाठवून द्यावें. राजश्री आपाजीपंतांसही लौकर रवाना करावें. रजब अखेर बेगमीचा ऐवज आला. यापुढील बेगमीची तर्तूद लौकर जाली पाहिजे. येविसीं दोन पत्रें पेशजीं लिहिलीं आहेत, व आमच्या बराबर तोफा नाहींत. तोफ असिल्यानें इश्रत असते. याजकरितां लिहिलें आहे. मर्जास येईल तसें करावें. आह्मी त्याखेरीज नाहीं. राजश्री महादजी शिंदे यांचें चंद्र ४ रजबचें पत्र आलें कीं, राणेखान भाईस पुढें चमेलीपार रवाना केलें होतें. त्यांनीं इस्मालबेग याचे मोर्चे आगऱ्यास होते, त्याजवर जाऊन, लढाई करून, मोर्चे उधळून, त्याजकडील हत्ती साहा व घोडीं तीनशें व उंटें वगैरे लुटून उमरावगीर गोमावी यांसी पाडाव आणिलें, व आह्मांस लौकर येण्याविशीं लिहिलें आहे. राजश्री येशवंतराव नाईक निंबाळकर यांचे सणाचे आठवड्याविशीं श्रीमंतांचें पत्र आलें, तें चंद्र १६ रजबी पावलें. राजश्री तुकोजीबाबा होळकर यांसीं बोलण्याचें प्रकरण कसें घालावें हें लिहिलें पाहिजे. रवाना चंद्र १७ रजब. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ४.

पै॥ चंद्र २८ रजब समान समानीन चैत्रमास. श्री. ता. २७ एप्रिल इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसः—

४३ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेषः— अलीकडे आपणाकडून पत्र येत नाहीं, तरी ऐसें नसावें. इकडील वर्तमान तरी, आज मेजमानी गंगाजलनिर्मळ अहिल्याबाईंनीं केली. तेथें राजश्री तुकोजीबाबाही होते. त्यांचें बोलणें निघालें कीं, तुह्मांस सरकारांतून पत्र आलें कीं नाहीं ? तेव्हां उत्तर आर्ह्यीं केलें कीं, येईल. मग त्यांचें बोलणें निघालें कीं,

दोन चार दिवसांत एक दिवस चांगला पाहून, येथे बाईच्या घरी यावे. मग बोलणे बोलू. बोलणे जाहल्यावर आपण पुढे व्हावे. मागाहून आम्ही निघो. ऐसें बोलणे पडलें आहे. आपणाकडोन पत्र याविषयी कांहीं येऊन पोहोचलें नाहीं. लवकर पत्र आलें पाहिजे. महेश्वरास पोहोचल्यास तेथे आम्ही लिहून पाठवूं. तोंपरियंत मुक्काम करावे. याकरितां येथे मुक्काम केले आहेत. वाट पत्राची पाहात आहो. रवाना चंद्र २० रजब. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ५.

श्री.

ता. २१ मे इ. स. १७८८.

राजश्री नाना गोसावी यांसी—

५३ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर, रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेषः—चंद्र २६ रजबचें, व चंद्र १ शाबानचें, व चंद्र ४ शाबानचें, अशीं तीन पत्रे डाकबरोबर आलीं; तीं चंद्र १४ शाबानीं दोनप्रहरीं दिवसास महेश्वरचे मुकामी पावलीं. इकडील वर्तमान सांडणीस्वाराबरोबर लिहून पाठविलें. त्यांतील अन्वय कीं, राजश्री तुकोजीबाबा होळकर यांचे ह्मणणे कीं, आपण पुढे व्हावे. बापू होळकर बरोबर देतो, इंदूरपर्यंत चालावे. किंबहुना उज्जनीपावेतो जावे. अमावास्या जाल्यावर दोहों चऊं रोजीं निघोन आम्ही येतो. तेथे राजश्री महादजी शिंदे यांकडून जाबस्वाल सुरळीतपणे चालावयाचे आले, तरी तिकडे जाऊं. नाहीं तरी आम्ही जैपूर अथवा मारवाडचे रोखे होऊं. त्यांचे हाताखाली चालावयासी त्यांचे लष्करांत येणार नाहीं. यांचे पत्र पूर्वीं गेलें होतें. त्याचें उत्तर ठीक जाबस्वालाचें कांहीं येत नाहीं. त्यांनीं लिहिलें होतें कीं, तुम्ही निघून येतां ह्मणून लिहिलें तें कळलें; बरें आहे. परंतु जाबस्वाल एकही नाहीं. त्यास, हे तर तिकडेस जावयास मागें पुढें पाहतात. आपले पत्रांत तरी लवकर जाऊन पोहोचावे, दिवसगत घालवूं नये. त्यास, आम्ही येथून एक दोन दिवसांत कूच करून, बापू होळकरांस बरोबर घेऊन निघतो. कदाचित् त्यांचा अनमान असला तरी आम्ही निघतो. त्याचे बापूबरोबर फौज ते नेमितात. परंतु फौजच नाहीं. फौज दीड, दोन हजारपावेतो आहे. लोक सरंजामी त्यांचे वगैरे हल्लीं ठेविले, हे कांहीं आले नाहींत. याप्रमाणें हकीकत (आहे). त्यांचे ह्मणणे

येथून पुढें वाढाल, तेथें आमची वाट पहावी. आह्मी येऊन पोहोंचतो. त्यास या पत्राचें उत्तर, पत्र पावतांच पाठविलें पाहिजे. कारण, त्यांची वाट पहावी किंवा तसेंच जाऊन पाटिलबावांस सामील व्हावें, हें लिहिलें पाहिजे. येथून लहान मजली करीत पुढें होतो. खर्चीविषयी पुरवठा वडिलीं राखिला, तो खासा राखिला पाहिजे. लोक नवे जुने नव्हेत, कीं चार दिवस ओढत्यास चिंता नाही. इतक्यास्तव चार महिन्यांची बेगमी करवावी. शाबानचे महिन्याची बेगमी पोहोंचली नाही. आणि आपण लिहिलें कीं, अखेर सालपावेतो बेगमी केली. त्यास ह्या महिन्याची बेगमी करविली पाहिजे. गांवगन्नाजवळ आह्मी मार्गे अंतस्त घेतले होते, ते राजश्री भिकाजीपंतांजवळ दिले आहेत. काडीभर तफावत ठेऊन दिलें नाही. कच्ची पावती लिहून दिले आहेत. त्यास स्वारीसंबंधें खर्च कांहीं थोडाबहुत वाढला आहे. त्याचीच ती बेगमी न होय. महिनमहालांत वजा न करवावा. महिनांत वजा केल्यास, आह्मी पेंचाखाली येऊं. यावर जैशी मर्जी! मर्जीखेरीज नाही, व पत्राचें उत्तर लवकर रवाना जाळें पाहिजे. त्यासारखें पुढें पल्यास पोहोंचलें पाहिजे. चंद्र १४ शाबान, दिवस बुधवार, चार घटिका दिवस. बाकी बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ६.

पै॥ छ ७ जिल्काद तिसा समानीन. श्री.

ता. २५ जुलई. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून, स्वकीय कुशल लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष:—काल आह्मी चमेल उतरून उत्तर तीरास सीतामोहो येथें आलों. वरकड इकडील वर्तमान:—महेश्वराहून कूच करूं लागलों, ते समर्थी होळकर यांनीं बहुत प्रकारें बोलले कीं, तुम्ही आह्मी बरोबर जाऊं. आह्मांस जाणें जरूर. खर्चाची ओढ आहे. याचे तरतुदीकरितां आठ चार रोज लागतील तर लागोत. इतक्या तरतूद करून दर मजल जाऊं. तुम्ही पुढें न जावें. ह्मणून बोलणें पडलें. तो राजश्री पाटिलबावांकडून रा. आंबोजी इंगळे आले. त्यांबरोबर आह्मांस पत्र आलें कीं, इंगळे पाठविले आहेत. ते सांगतील त्या अन्वयेणें येण्याचें करावें, ह्मणून आलें. इंगळे यांचें बोलणें कीं, तुम्ही व होळकर बरोबर जावें. उभयतां बरोबर असल्यास दाब मोठा पडून मसलत समेटानें येईल,

ऐसें बोलणें पडलें. त्याजवरून आह्मीं त्यांजवळ सांगितलें कीं, ही मसलत चांगलीच, परंतु त्यांचें येणें लवकर होत नाहीं; त्यापक्षीं आह्मीच पुढें जातों. असें बोललों. तेव्हां इंगळे बोलले कीं, होळकर यांस आह्मी निकड करितों; येत नसेल तर मग जावें. असें बोलणें होत आहे, तों इस्मालबेग बुडविल्याचें व गुलाम कादर पकडल्याचें पत्र आलें. तेव्हां होळकर व इंगळे बोलिले कीं, तुम्ही आह्मी भेवाडाहून जेपूरचे सुमारे नीटच जाऊं. तुम्ही भेलशाकडून जावयाचा मनसुबा केला आहे, त्यास साठ सत्तर कोसांचा फेर पडतो; व नद्या बहुत, व चिखलही त्या मार्गे बहुत. याकरितां पर्जन्यकाळीं वाट चालतां कठीण. हा मार्ग जवळ. लोंकर जाऊन पोहोचून एखादें काम करूं.

तिकडून पाटिलबावांस बोलावून व ते आह्मी एक होऊन, जयपुरची मोहीम उरकून घेऊं, असें ठरलें. तेव्हां ही मसलत बरी असें वाटलें. याजकरितां होळकर आह्मी एक होऊन, दर मजल भेवाड प्रांतांतून जात आहों. पंधरा वास दिवसांत जेपूरचे सरहद्दीवर पोहोचतां. याप्रमाणें पाटिलबावांसही पत्र लिहिलें आहे. अद्यापि मार्गाल फौजा राजश्री रंगराव व पुरंदरे वगैरे कोणी आले नाहींत. भरणा तो ठाऊकच आहे. शत्रूचा सरद जवळ राहिला. चार लोक जवळ असले पाहिजेत. याजकरितां लोंकर येऊन पोहोचत तें करावें. खर्चाची बेगमी वैशाख अखेर करून वगत औरंगबादेवर दिली. त्यापैकी पंचवांस हजार रुपये मात्र सावकारचे पदरीं पडले. वार्काचे अद्यापि पटले नाहींत. ते सावकारांचे पदरीं पडत तें करावें. ज्येष्ठ जाऊन आपाढ अखेर जाला. अडीच महिने बेगमी नाहीं. पाल पडतलाविर्मी लोकांनीं गवगवा केला, तो कोठवरी ल्याहावा? ऐवजामुळें गळाठा फार जाला आहे. वास हजारांची वरात परगणे अरुणावर दिली, ती तिकडे पाठविला. परंतु तोही ऐवज अद्यापपर्यंत आला नाहीं, व येथें मातबर सावकारही नाहीं. याजकरितां ऐवजाची ओढ न पडे, तें जांल पाहिजे. मार्गाल राहिला ऐवज येऊन, आगाऊ दोन महिन्यांची बेगमी राही असें केलें, तर स्थित राहिल. दूरदर्शाचा प्रकार, लगत शिंदे व होळकर यांचे माहाल, यामुळें व मसलतही उरकोन चार रुपये तूर्त येतात असेही नाहीं. यास्तव सध्या पैक्याची वोढ जाल्यास लोकांस कांहींच धीर पुरवणार नाहीं. त्यांत शेंन्याचे लोक. हे सर्व अर्थ आपले ध्यानांतच आहेत. त्या पक्षीं विशेष पर्याय लिहावे असें काय आहे? वैद्य कोणी लष्करांत नाहीं. याजकरितां चांगला वैद्य रसायणाचा संग्रही असा पाठऊन द्यावा. चंद्र २१ सवाल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति. ”

लेखांक ७.

श्री.

ता. २८ जुलई इ. स. १७८८.

“सेवेसी विनंति सेवक बाळाजी* जनार्दन कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत चंद्र २४ सवालपर्यंत स्वामीचे कृपेंकरून सेवकांचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- श्रीमंत यजमानाकडील पत्रें श्रीमंतांच्या व स्वामींच्या नांवें आलीं, तीं बजिन्नस पाठविलीं आहेत. त्यांजवरून तिकडील वर्तमान सविस्तर विदित होईल. इकडून अर्लाबहादूर यांची रवानगी फौजसुद्धां कुमकेस जाली. त्यांचा मुक्काम महेश्वरी दोन महिने होता. तोंपर्यंत परगणे धरगांव व परगणे बसवई दोनी माहालचीं खराबी केली. सांप्रत कूच करून जाऊन धारेस मुक्काम केला आहे. तेथून आमझरे परगणा बेचिराख केला. तें तपशीलवार वर्तमान श्रीमंत यजमानांनीं लिहिलें आहे. कमाविसदाराकडील बोभाटाचीं पत्रें आलीं तीं पाठविलीं, ह्मणोन यजमानांनीं लिहिलें. परंतु पत्रें लागोव्यांत घालतां राहिलींसें दिसतें. वरकड पत्रें माझ्या लागोव्यांत होतीं, तीं सेवेसीं पाठविलीं आहेत. अर्लाबहादूर यांजकडून माहालास उपद्रव लावण्याविशींचा बंदोबस्त सहवर्तमान पत्राचे उत्तराची आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ८.

पं० छ १४ जिल्हेज सन तिसरा.

श्री.

ता. २३ आगस्ट इ. स. १७८८.

... “अपत्यें अर्लाबहादूर चरणावरी मस्तक ठेऊन विज्ञापना तागाईत चंद्र २० जिल्कादपावेतो साहेबांचे कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- चंद्र २५ सवालचें आज्ञापत्र सादर जाहालें. तेथें आज्ञा कीं, चैत्रमासापासून माहादजी शिंदे यांजकडे जाण्याविषयीं लिहात गेलों, परंतु समयास पावलों नाहीं. शिंदे यांनीं इस्मालबेग शिकस्त केला. गुलाम कादर पळोन गेला. शिंदे चमेल उतरून मथुरेस गेले. तुह्मां उज्जनीस दाखल जाहालां. पुढें ग्वालराचे मार्गे जात होतां, तों इतक्यात पाराजीपंत येऊन, बोलणें होऊन, मेवाडांतून जावें हें ठराविलें. परंतु मेवाडांतून जातां, तेव्हां जेपूर व जोधपूरकर राजे आपलाले ठिकाणीं स्वस्थ आहेत. त्यांचे मुलकांत गेल्यावर त्यांस उपद्रव होईल. तेव्हां ते व गुलाम कादर एक होतील. मसलत भारी पडेल. यास्तव, आधीं शिंदे यांजकडील

* बाळाजी जनार्दन=हा एक कारकून होता.

मसलत समेटून, मग जें करणें तें एकविचारें करावें. तुकोजी होळकर यांस कांहीं दिवस लागत असल्यास, तुहीं निरोप घेऊन जावें. त्यास, आज्ञेप्रमाणें सत्वर शिंदे यांजकडे जाऊन पोहचतो. इस्मालबेग व गुलामकादर यांणीं वीस हजार जमीयत करून, दिलीत जाऊन, शहरचा व पातशाहाचा बंदोबस्त केला. मसलत मागती उभी राहिली. हें वर्तमान मेवाडांत आल्यावर कळलें. सबब शिंदे यांजकडे दरमजल जाऊन दाखल होतो. जोधपूरकरांकडील वकील होळकरांकडे आले. त्यांचेच विद्यमानें आह्मांस भेटले. बोलणें होळकरांसीं लागलें, तेव्हां ते ममतेनेच बोलले. सारांश, त्याणीं इस्मालबेग व गुलामकादर यांची कुमक करूं नये, असें बोलण्यांत आणिलें. याजमुळें येथें सात आठ मुक्काम जाहले. आतां यांचे व जयपुरकराचे मुलकांत कोणेविशीं उपद्रव न लागतां, लवकर शिंदे यांजकडे जाऊन पोहोचतो. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ९. ता. २९ नोव्हेंबर इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसीः—

५ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्त्रे॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी यथील कुशल जाणून स्वर्काय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेषः—राजश्री गणपतराव विन विठोजी पलांडे वारगीर पागा दि॥ सिदोजी पलांडे यांचा व तुकोजी हैबतराव पलांडे यांचा भाऊपणाचा कज्जा आहे. त्यास पेशर्जी गणपतराव पलांडे यांणीं राजश्री आपाजी बाबाजी यांचे विद्यमानें सरकारांत विनंति केली. तेव्हां राजश्री द्वारकोजी निंबाळकर यांजकडे पंचाईत नेमून दिली. ते समर्थी गणपतराव मारनिहंकडे जाऊन कतबे करीन व जामीन देऊन रुजू जाहले. हैबतराव पलांडे पंचाईतीस उभे न राहतां, खासा सरकारांतून प्यादे तीन चार वेळ यांजकडे पाठविले कीं, पंचाईतीस जाऊन फडशा करणें. परंतु हैबतराव पंचाईतीस न गेले. धटाई करून इनाम गांवचा, तैनातेचे गांवचा व पाटीलकीचे उत्पन्नाचा ऐवज आपणच घेतात. येथिषर्थीं फिरोन गणपतराव यांणीं आपाजी बाबाजी यांचे विद्यमानें सरकारांत विनंति केली. ते समर्थी इनामगांव आहेत, त्यापैकींचे तिसरे तक्षिमेचा ऐवज यांस द्यावा, व तैनातीचे गांवांपैकीं नेमणुकीचे रुपये ५०० पांचशें यांस द्यावे, व पाटीलकीचे गांवचें उत्पन्न जप्त करावें, ह्मणोन रवानगी जाली. परंतु यांचे तीर्थरूप विठोजी पलांडे मृत्य पावले. नंतर हिंदुस्थानचे चाकरीची नेमणूक होऊन इकडे आले, यामुळें तसेंच राहिलें.

त्यास तेथें यांचें मुलांमाणसांचें चाललें पाहिजे. यास्तव इनाम गांवचा हिस्सा व तैनातीचे गांवची नेमणुकीचे रुपये यांचे घरीं पावते व्हावे, व पाटीलकीची जप्ती करावी ह्मणोन गणपतराव यांचें बोलणें. त्यास हे देशीं येत तोंपावेतों जप्त वगैरे कलमें:—

मौजे मुखई तो पाबल प्रांत जुन्नर येथील पाटीलकीची तिसरी तक्षीम गणपतराव यांची आहे. त्यास, जुन्नर प्रांतीं चाल आहे, त्याप्रमाणें मानपान यांज-कडे आजपावेतों चालत आले. अलीकडे हेंबतराव यांनीं जबरदस्तीनें मारहाण करून मानपान वगैरे घेतात. यास्तव तूर्त पाटीलकीची जप्ती जाली पाहिजे. पुढें हें देशीं आल्यानंतर पंचाईतमत्तें फडशा होऊन, ज्यास देवितील ते घेतील. कलम १.

तैनात गांव मौजे चिंचोली तो पाबल प्रांत जुन्नर येथील नेमणूक रु. ५०० पांचशें पेशजीं विठोजी पलांडे यांचे नांवें होती. त्याप्रमाणें गणपतराव यांचे नांवें करार जाली आहे. तो एवज यांस हेंबतराव देत नाहींत. त्यास ताकीद होऊन, मा। निल्ले येथें चाकरीवर आहेत. याकरितां यांचे कुटुंबास तेथें अन्नवस्त्रास सदरहू पांचशें रुपये ५०० यांचे घरीं पावते जाले पाहिजेत. कलम १.

इनामगांव मौजे मुखई तालुके पाबल व मौजे बुरसुंग तालुके जडेसुरोसी व मौजे आडलगांव तालुके चांभारगोंदें या तीन गांवचे एवजापैकीं निमे हिस्सा शिंदोजी पलांडे यांचा वजा होऊन, बाकी निमे हिस्सा राहिला. त्याची तिसरी तक्षीम गणपतराव यांची यांचे घरचे बेगमीस पावती होय तें जालें पाहिजे. कलम १.

एकूण तीन कलमें सदरहू लिहिल्याप्रमाणें जाहलीं पाहिजेत.

बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति. ”

लेखांक १०.

श्री.

ता० ३० नोव्हेंबर इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

५ सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलिबहादूर रामराीम विनंति उपरी, येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:—राजश्री पाटिलबावांनीं मथुरेहून गुलामकादराचें पारिपत्यास रवाना केलें आहे. त्यास, बलमगडानजीक येऊन पोहोंचलों. पुढें फरिदाबादेजवळ यमुना उतरून जलद जात असों. गुलामकादराची व पाटीलबावांकडील फौजेची अद्यापि लढाई चाललीच आहे, व इस्मालबेग व नजबकुली यांच्या

भेटी जात्या. राजे प्रतापसिंग व राजे विजयसिंग यांकडून वकील आले होते. सहायाचा पैगाम घेऊन त्यांस आह्मी उत्तर केलें. याकरितां श्रीमंत पेशवा साहेबांनीं इकडेस पाठविलें आहे कीं, दोन्ही राजे यांचें व आपलें सरदारांचें खलीष पडलें, ते निखालसता व्हावी. याकरितां आलों. त्यास तुमचा आमचा स्नेह असतां अजमेर घेतली, ती माघारी द्यावी. कां कीं सरदारांशीं खलिष जाहला, परंतु पेशवा साहेबांचा इरादा दोस्तीचा आहे. याकरितां जागा द्यावी; व खंडणी सरकारजाबत्याची ती द्यावी; व रा. पाटिलबावांनीं खंडणी ठराविली ती द्यावी, व पाटिलबावांचे लढाईत वस्तभाव गेली,— त्यांत लढाईत गेली ती असो—परंतु फितुरासुळें जें सामान गेलें असेल तें द्यावें. तेव्हां त्यांनीं उत्तर केलें कीं, अजमेर आह्मांसच द्यावी; व पाटीलबावांनीं खंडणी ठराविली ते त्यांचे सरदारांनीं वसूल करून घेतली. बाकी राहिली असेल ती देऊं. वस्तभाव आली, ती तुमचेच घरीं माघारी आली. ईस्मालबेग सुटला तेव्हां व कांहीं नजीबकुलीकडे आहे. आह्मांकडे असेल तें देऊं. असें उत्तर केलें. आह्मी त्यास सांगितलें कीं बरें, पैका जो सरदारांकडेस पोहोंचला असेल तो मजुरा देऊं, व वस्तभाव बाकी तुह्मांकडे राहिली असेल ती द्यावी; परंतु जागा आमची आह्मांस द्यावी. तुमचा इरादा सरकारांत दुरुस्त असला, तर नवे मुख्य सोडवूं व तुह्मांस देऊं व आह्मी घेऊं; चिंता नाही. व कितीक तऱ्हेनें रहस्याचे जाबसाल करून वांटें लाविले आहेत. परंतु बहुत करून स्नेह आपले मारफतीनें होईल. घरोब्याची रीत बहुत तऱ्हेनें दाखविली आहे. व त्यांचे मनांत सल्ला करावा असें दिसतें. पुढें काय होईल हें पाहावें. रा. पाटिलबावांनीं मसुदा करून पाठविला होता कीं, याप्रमाणें पत्र पाठवावें. तें पत्र लिहून आपणास पाठविलेंच आहे. वरकड होईल वर्तमान तें लिहिलें जाईल. चंद्र ? रबिलावल. बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ११.

श्री.

ता. १० दिसेंबर इ. स. १७८८.

“सेवसीं भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ताा छ४१॥वल मुकाम श्रीमथुरा वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—श्रीमंत राजश्री अलीबहादुर-बाबाची रवानगी दिल्लीचे मार्गे फरिदाजवळ यमुना उतरून पार, शत्रूंचे पारिपत्यास श्रीमंत राजश्री पाटिलबावांनीं केली. मेरटांत गुलामकादर यास

सुलतान महमद आदिलशाहा.

(पुनापुरना बादशाहा कारकाई इ म ५६२६-५६५६)

७. विजापुरचा बादशाहा सुलतान महंमद आदिलशाहा ह्याने केलेले नियम.*

१. पादशाहांनीं इनसाफ करणें, हींच आपलीं अलंकारभूषणें आहेत असें ममजून, सर्व हिस्मत न्याय करण्याचे कामीं स्वर्च करावी. असें सांगितलें आहे कीं, “संपूर्ण आयुष्यांत एक घटका न्याय करणें हें, पादशाहास शंभर वर्षे वैराग्य धारण करून ईश्वरसेवा करण्यापेक्षां अधिक पुण्यकारक आहे.” पादशाहांनीं खुद्द जातीनें मुलकाची महामुरी व रयतेची आवादानी ठेवून, न्याय करण्याचे कामीं अंतर पडूं देऊं नये. कारण, मुलकाची आवादानी हें, राज्याच्या बंदोबस्ताचें व खजिन्याच्या आवादानीचें कारण आहे. पादशाहाची शक्ति आहे तोपर्यंत फौज जमा करणेविषयीं यत्न करावा. शिपाई चाकरीस ठेवणें तो लढाऊ, शूर व नामांकित जातींतील अमावा.

वजीर करणें तो अकलवान, विचारी, मसलतगार व निमकहलाल ह्मणजे इमानी व स्वामिसेवेविषयीं सर्वकाल विचार करणारा असा, परीक्षा करून करावा; व प्रसंगीं त्याची मल्लामसलत घेत जावी.

शिपाई लोकांची बरचेवर खबर घ्यावी. त्यास जरूर लागणाऱ्या सामान-मरंजामाचा बंदोबस्त ठेवावा. शिपाई लोकांची तयारी फार चांगली राखावी. लढलें आहे कीं, “शिपायी लोकांस आपल्या जिवाप्रमाणें संभाळावें. ह्यांतच कल्याण आहे. कारण, बादशाहीचा अधिकार लष्करच्या बळावरच चालतो.”

२. राजधानीचा, मुलकाचा व किल्याचा बंदोबस्त व लष्करची तयारी झाल्यावर मग शत्रूचें पारिपत्य करण्याची हिंमत धरावी.

३. प्रथम, जे जमेदार लोक लष्करचें बळ बांधून पादशाहाशीं बद्दलून राहिलेले असतात, त्यांचा मुट्यापामून फडथा करावा. कोणी जमेदार सरकारांत रुजू होऊन पुढेही इमानानें वागेल असें वाटल्यास, त्यास जमेदारीचें काम सांगून आजेंत ठेवावें.

* हे नियम कै० श्री० विठ्ठलराव बाबामोहव देशमुख मौजे चिकुडें ता. तालुकें, जिल्हा सातारा यांच्या संग्रही असल्या विजापुरच्या बादशाहाच्या बखरीतून घेतले आहेत.

१ हा बादशाहा इ.स. १६२३ पासून १६५३ पर्यंत होता. हा, इब्राहिम आदिलशाहा—ज्यास लोक मोठा साधू समजत व जो नरगोबाच्या वाडीचे प्रसिद्ध श्रीपादस्वामी यांच्या शिष्य झाला होता—त्याचा मुलगा होय. २ देशमुख देशपांडे ह्यांस जमेदार ह्मणत.

४. सरकाराशी बदलणारे बेमान लोकांचा बंदोबस्त झाल्यानंतर, आपले मुलखाचे आसपास जो शत्रु किंवा बंडवाला असेल, त्याजवर चालून जावे. माजुरी शत्रूंचा नाश करून, वरचेवर नवा मुलख हस्तगत करून घ्यावा, हे वादशाहांचे कर्तव्यकर्म आहे.

५. जो मुलख हस्तगत होईल, त्या मुलखांतील शिपाई व सरदार लोक कशा चालीचे आहेत हे ओळखावे, व त्यांम आपलेसे करून घेऊन ज्याची जशी योग्यता तसे त्यास ठेवावे. त्यास पगार किंवा जहागीर देणे ती, त्याच्या मूळ ठिकाणापासून राज्यांतील दुसरे ठिकाणी दूर देत जावी. त्या मुलखांतील सरदार वगैरे श्रेष्ठ लोकांस परागंदा होऊं देऊं नये, व बेकार व बेरोजगारी राखूं नये. ते परागंदा होणे व बेकार व बेरोजगारी होणे हेच राज्यांत फंदफितूर होण्याचे कारण आहे.

६. रथेतस पूर्ण सुखी ठेऊन बहुत कृपेने व दयाळूपणाने तिचे पालन करावे.

७. आपल्या मुलखांतील एकंदर कारखान्यांत मुसलमान जातीचे मामलेदार वगैरे अंमलदार व हिंदुजातीचे कारकून ठेवावे. हिंदु लोकांस हुकमी काम देऊं नये. कारण कीं, पृथ्वीची व धर्माची खराबी यांतच आहे.

८. मुलखाचे वारिमदारांपैकी कोणामही त्या मुलखांत ठेवूं नये. दुसरे ठिकाणी ठेवून त्यांचा चांगला समाचार घेत जावा. त्यांस कधी चिंता प्राप्त होऊं देऊं नये. त्यांची बरदास्त अशी ठेवावी कीं, त्यांस आपली पूर्वस्थिति कशी होती व पूर्वी आपल्या मुलख किती होता, ह्याची आठवणही होऊं नये. अशा प्रकारे त्यांचे पालन करावे.

९. हाबशी, तुर्की व हिंदु ह्या जातीचे लोक चाकरीस ठेवावे. त्यांची अक्कल, योग्यता व सहनशीलता ही ओळखून, त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांस हुजूर-कामे सांगावी.

१०. असत्यवादी, बेमान, बदचालीचे, कुटिल, गर्विष्ठ, फंदफितूर करणारे ह्यांस सरकारी कामांत घेऊं नये, व सरकारवाड्यांत येऊं देऊं नये. हे कोणत्याही भरंवशाच्या कामास उपयोगी नाहींत.

११. द्रव्यवान् मनुष्याजवळचे द्रव्य "मी सरकाराम आणून देतो" असा पत्कर जो मनुष्य घेईल, त्या मनुष्याचा धिक्कार करून, त्यास दगबारांतून हांकून घ्यावा, ह्मणजे फंदफितूर वगैरे संकट नाहींसे होईल; व प्रजापालन व न्यायीपणा ह्याविषयी आपली कीर्ति होईल.

१२. चुगलखोर मनुष्याच्या बोलण्यावर भरंवसा ठेवूं नये व त्याजवर क्रोधही करूं नये. कधी त्याचे सांगण्यांत खरेपणाही असतो.

१३. वादी प्रतिवादीची वाजवी चौकशी करून, वादी खोटा ठरल्यास त्याचे प्रतिवादीस दिलभरोसा देऊन, वादीस दरबारांत शिक्षा देऊन, बेअबरू करून हाकून धावा. त्यास अशी शिक्षा झाली पाहिजे की, पुन्हां अशा प्रकारच्या कामांत न सांपडेल.

१४. पुरातन नेकचालीचे योग्य सेवकजन असतील, त्यांस किल्यांत व कोटांत कामावर नेमावें. किल्यांत व कोटांत मुख्य कामगार तीन असावे. १ किलेदार, २ हशमाकडील कामगार, व ३ गुप्तवातमी लिहिणारा. ह्या तिघांहून अधिक कामगार नेमूं नये. कांही दिवसांनंतर ह्या कामगारांच्या बदल्या करीत जाव्या. ज्या किल्याच्या व कोटाच्या ताब्यांत मुलूख पुष्कळ असेल, तेथे तो मुलूख किल्याच्या ताब्यांत न ठेवतां, त्या मुलुखावर निराळा मामलेदार नेमून, त्या मुलुखाच्या कामाविशीची वहिवाट त्या मामलेदाराच्या तर्फेनें ठेवावी.

१५. काजी, स्वतीब वगैरे शास्त्रार्थ जाणणारे, शहरच्या मानानें नेमून, कुरानशरीफांतील शास्त्रार्थप्रमाणें पवित्र धर्माचागचे ध्वज उभे करावे, व न्यायाचें काम कुरानशरीफांतील शास्त्रार्थप्रमाणें चालवावें.

१६. ज्या ठाण्याच्या व किल्याच्या ताब्यांत पुष्कळ मुलूख असेल, त्या ठाण्यास व किल्यास निराळा सुभा मुकरर करावा; व लहान परगणे व गांव व खेडीं वगैरे त्या सुभ्याच्या ताब्यांत असतील, तीं खासखेल वगैरे सरदारांस जहागिरींत द्यावीं; व जे थोर नामांकित गांव असतील, ते किल्याच्या ताब्यांत पाहिजे असल्यास ते अलाहिदा ठेवून, बाकी लहान गांव व खेडीं, जहागिरदारास व इनामदारास द्यावीं.

१७. जहागिरदागिवाय जो प्रांताचा वसूल येईल, तो ऐनसरकारी वसूल समजावा. तो हुजूर येईपर्यंत महालाकडे जमा असावा.

१८. मोठ्या सुभ्याचे ठिकाणीं टंकसाळ असावी. त्या टंकसाळींत होणारा खुर्दा व रुपये गोलदारपणांत व वजनांत, राजधानींतील खुर्दा व रुपये यांसारखे असावे. वजनांत एक गुंजेइतकीही तफावत नसावी.

१९. वजने व मापे राजधानींतील झणजे विजापुरांतील वजनांप्रमाणें व मापांप्रमाणें असावीं. निरनिराळ्या प्रांतीं निरनिराळ्या वजनमापांची वहिवाट ठेवूं नये.

२०. दर शुक्रवारी काजी व शास्त्रार्थ सांगणारे सर्व मुसलमान लोकांनीं जुम्मामशिदींत हजर होऊन शुक्रवारची निमाझ व खुतबा पढावा. सदरीं लिहिल्याप्रमाणें जो मुसलमान हजर न होईल, त्यास कार्जीनीं धर्मशास्त्रांतील वचनांप्रमाणें ताकीद द्यावी.

२१. मुसलमानांस व मुसलमानांचे कायद्यांस अशा प्रकारें मजबूद ठेवावें,

कोणताही अधर्मी पुरुष ह्मणजे हिंदु प्रवळ असला, तत्रापि त्यास एखाद्या गरीब मुसलमानाची वरोवरी करण्याचे सामर्थ्य राहू नये. असा मुसलमानी धर्म प्रवळ ठेवावा.

२२. जर कदाचित् एखादे मुसलमानाने गैरममजुर्ताने हिंदूंचा नाश करण्याचा प्रयत्न केला, तर त्या मुसलमानास युक्तीने ताकीद द्यावी की, या वेळेस असे कसं नको; पुढे पाहून घेतां येईल: तूर्त समय टाळ. असा त्यास उपदेश करावा. परंतु, हिंदूंचे रक्षण करण्याविषयी हिंदूंचा पक्ष धरून मुसलमानांस उपद्रव कसं नये व त्यांस दुःख देऊं नये. दिवाळी व दुसरा वगैरे हिंदूंचे सण येतात, तेव्हां ते लोक ते सण उघडपणे करतात. त्यांस सणाचे समारंभ उघडपणे कसं देऊं नयेत. गुप्तपणे कसं लागल्यास मनाई कसं नये.

रमजानशरीफचे महिन्यांत वाजारांत व रम्यावर कोणी कांहीं भक्षण करण्याचे पदार्थ फळफळावळ वगैरे विकावयास मांडील, त्यास दंड करण्याकरितां व चौकशी करण्याकरितां मुसलमान धर्मशास्त्री नेमावा. ह्या शासक्यास 'मोहतमिब' असें ह्मणतात. त्यानें लोकांच्या घरांत काय चाललें आहे ह्याची चौकशी कसं नये. उघडपणे कोणी खाण्याचे पदार्थ विकील व खाईल, त्यास मात्र मनाई करावी.

२३. जुम्मामशिर्दीत व ईश्वराचे पैगंबराचे आमारमहालांत व पादपाहाचे व अवलियाचे रमण्यांत व दुसऱ्या किर्तीक मशिर्दीत चालू असलेल्या अन्नछत्रांकडे ज्या प्राचीन नेमणुकी चालत आल्या असतील, त्या चालू ठेवाव्या. त्या अन्नछत्रांत मुसलमान जातीचे माधू व फकीर यांकरितां, अन्न व पाणी यांची नेहमी सिद्धता ठेवावी. अन्नछत्राचे कामांत काटकमरीचा हात नसावा. अन्नास कुठ्याचे व मांजराचे तोंड लागू देऊं नये. अन्नछत्रांतील एक दाणाही बेजबी (व्यर्थ) खर्च होऊं नये.

२४. आमारशरीफचे महालांत तैल लिहिण्याची विद्याशाळा असावी. तींत पैगंबराचे ग्रंथाचा व इतर विद्यांचा अभ्यास चालवा. आमारमहालाच्या विद्याशाळेंत, विद्या शिकणारे मुलांची खाण्यापिण्याचीही व्यवस्था ठेवावी.

२५. जुम्मा मशिर्दीत मुलांस उजळणी शिकविण्याचे शाळेवर दोन शिक्षक, व आरबी कुरानशरीफची विद्या वगैरे शिकविण्याचे शाळेवर दोन वस्ताद, व फारशी विद्या शिकविण्याचे शाळेवर एक वस्ताद नेमून. मुलांकडून विद्याभ्यास करवावा. विद्यार्थ्यांपैकीं जो कोणी नादार असेल, त्यास अन्नोदकाची सोय करून द्यावी, व त्यास अन्नोदक वेळच्या वेळीं मिळतें किंवा नाहीं, ह्याविषयीं खबरदारी घेत जावी. विद्यार्थ्यांचा विद्याभ्यास व त्यांस अन्नोदक देणें हीं कामें बंद पडू देऊं नयेत.

२६. विजापूर येथील मशिदीकडे पुरातन मनदेबरहुकूम इनाम जमीन व गेजमुरा वगैरे दुमाला करून देऊन चालवावे. शिवाय कोठे कोणीही मशीद बांधू नये. कारण, परलोकीं सुख व्हावे व पुण्यप्राप्ति व्हावी झणून मशीद बांधतात. त्या मशिदीची उस्तवारी न ठेवल्याने मशीद बांधण्याच्या पुण्यापेक्षा पाप अधिक लागते. पुण्यप्राप्तीवरच जर नजर आहे, तर कोणत्याही माणसाने, धर्मशाळा, पूल, हौद वगैरे कामे करावी.

२७. ज्याम एखादे स्थळीं मशिदीची नवी इमारत करणे असेल, त्याने वादशा-हाम खबर देऊन मशीद बांधावी, व सरकारांतून त्या इमारतीचे उस्तवारीकरिता नेमणूक मिळवावी. अशा प्रकारच्या मशिदीची खबरदारी व बंदोबस्त शहरपन्ढ्या-कडील अमलदारांनी चांगला ठेवावा.

२८. रमजान-सुवाकचे महिन्यांत सर्व मशिदींत अंधण्याचे वांग, पाण्याच्या घागरी, चुन्याची सागवणे व तशीच, मशिदींत जमाव असेल त्याप्रमाणे, गेज-सुन्याची नेमणूक ह्यांची व्यवस्था करावी. थोर थोर मशिदींत व दग्यांत, “हाफिज” झणजे ज्याम कुरानशरीफची किताब मुखपाठ असे तो, व “सामआ” झणजे हाफिज हा कुरानशरीफची आवृत्ति करावयास लागतो, तेव्हां त्याच्या चक्रमुलीवर नजर ठेवण्याकरितां एकत बसतो तो, ह्यांची नेमणूक करावी; व त्यांची बगदास्त ठेवावी. रमजान-शरीफचे महिन्यांत रात्री निमाज पढतात त्या निमाजम “तगवीद” झणतात. ती निमाज “हाफिज” व “सामआ” यांजकडून पढवावी.

२९. रमजान-शरीफचे महिन्यांत रात्री निमाज पढतात, त्या वेळीं पैगंबराचे सुन्नी धर्माचे झेंडे उभे करावे. कार्जा, मुफती झणजे कुरानपरीफचा अर्थ सांगणारे, पाद्रीपाह, व कुरानपरीफचे शास्त्रार्थाप्रमाणे हुकूम करणारे ह्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तणूक करावी. रांडबाजी, थट्टामस्करी, तमाशे वगैरे दुष्ट कामे करण्याची मनाई करावी. आणि, दारू, अफ, भांग वगैरे अपवित्र अमली पदार्थ सेवन करण्याची मनाई करावी. मदरील दुष्ट कामे करणागम व अपवित्र पदार्थ सेवन करणागम अशी शिक्षा करावी की, पुन्हां तसे वर्तन कोणी न करील.

३०. सर्व मनुष्यांची योग्यता जाणावी, व कुरान, निमाज व गेज यांचे शास्त्रार्थ जरूर असतील ते प्रसिद्ध करावे. पुण्यास पातकाचा संबंध लावू नये.

३१. थोर थोर मृत पुरुषाचे उरूम, व पिराचे कवेवर वस्त्रास झालर लावून घालतात ते गलेफ, यांजकडे नक्त खर्च वगैरे दस्तुगप्रमाणे पूर्वापर वहिवाट असेल ती चालू ठेवावी. उरुसाचा समारंभ बहुत यत्नेकरून करावा.

३२. तक्र्यांत वसणारे फकिरासही रोजमुगे, नेमणूक व इनाम वगैरे देऊन त्या फकिरांची मदत करावी, व वाटसरूंच्या सरबराईचा बंदोबस्त ठेवावा.

३३. एकंदर मशिदींत व रोज्यांत, जरूरच पडेल तेथे, पानसत्राची ह्मणजे तृप्तिताम पाणी मिळण्याची सोय करावी, व शौचकूप बांधवावे. अन्नसत्र व पानसत्र ठेवून विद्याशाळाही स्थापान्या.

३४. जुम्मा मशिदींतील अन्नमंत्रांत अन्नार्थी मुसलमान लोकांस शिजलेले अन्न द्यावे, व अन्नार्थी हिंदू लोक येतील, त्यांस एक वेळ पुरे इतके पीठ देत जावे, व वाटसरू हिंदू लोकांस पहिले दिवशी दर माणसाम पांच चिपटी पीठ व एक चिपटे दाळ व चार टाक तूप व तीन पैसे रोख मसाल्याकरिता याप्रमाणे द्यावे. यांत कदापि अंतर पडूं देऊं नये.

३५. आपले हद्दींतील मार्गांनी जाणारे मुशाफरांस त्राम न होई, असा त्या मार्गांचा बंदोबस्त करावा. चोरांचा शोध लावून त्यांस जबर शिक्षा द्याव्या.

३६. चोरट्यांनी केल्या लुटीपैकी जो माल हातीं लागेल, त्यापैकी जो एवज स्वजिन्यांत जमा होईल त्या एवजपैकी, “जकात” ह्मणजे दर शेंकडा अडीच रुपये, व “गुमस” ह्मणजे दर शेंकडा पांच रुपये काढून ठेवावे. “जकातीचा” एवज धर्मादायाकडे व “गुमस” पैगंवराच्या नांवाने परोपकाराकडे खर्च करावा. खेरीज जो एवज राहील, तो जुम्मा मशिदींत किंवा आमामहलांत निराळा ठेवून, कुरानशरीफचे हुकुमाप्रमाणे त्याचा खर्च करावा, व या कामास अलाहिदा कारखान्याची नेमणूक करावी.

३७. गोरगरीबांस रिकामें न जाऊं देतां कुरानपरीफचे आज्ञेप्रमाणें अन्नोदक सरकारांतून पोंचवीत जाणें. ईश्वरास भजणारे लोकांस जहागीर, इनाम किंवा रोजमुगा करून द्यावा. किंवा खेरात करून नित्याचे भोजनस्वर्चाविपर्यी मदत करीत जावी. कुरानशरीफचे अर्थास बाध येईल असें करीत जाऊं नये.

३८. किल्यावरील मुख्य कामगार संभावित, कायदा जाणणारे, विचारी, व विश्वासू असावे. अशा कामगारांची बदली करूं नये. ह्या कामगारांखेरीज दोन काजी व दोन मुफती ह्मणजे कुरानाचा अर्थ सांगणारे, व दोन पयखाचे पयख ह्मणजे धर्मशास्त्री, तसेंच दोन सदरुःमदर ह्मणजे ज्यांचा हुकूम घेऊन मग कामगारांनीं जें करणें तें करावें—असे मुख्य कारभारी, शिवाय एक अमीन, एक कोतवाल, व एक सरदार कायम असावे. ह्यांच्या नेमणुकी व पगार त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें असावे. एकंदर गांव व मोकासां महालाकडे दुमाला करावे. किल्याकडील कामगारीचे हाताखाली ५०० स्वार असावे. त्यांनीं किल्याचे दरवाज्याचा बंदोबस्त राखून, प्रांतांतील धांवणें धुपणें आल्यास बंदोबस्त ठेवावा.

३९. पांच हजार शिबंदी व लढाऊ फत्क (पथक ?) ह्यांपैकीं दोन हिस्से बरकंदाज ह्मणजे बंदुक मारणारे, व एक हिस्सा विंटा मारणारे असावे. शिवाय, जरूर कामाचे जे जुने लोक असतील, त्यांस पूर्वीप्रमाणें कायम ठेवावें.

४०. तोफा डागणारे ह्मणजे 'गोलंदाज व बाण मारणारे बाणदार हे लोक निवडक तितके जमा करावे.

४१. स्वारांपैकीं व शिबंदीपैकीं चांगले लोक असतील, त्यांची नेमणूक शहरच्या बंदोबस्ताकडेस करावी.

४२. शहरच्या प्रत्येक दरवाज्यांत खरी वातमी देणारे व खरें लिहिणारे लोक नेमावे. कित्येक स्वारांची नेमणूक तेथें असावी. शहरचे कोटावर व कोटाखालीं, शहरांत व शहराबाहेर, जागोजाग, स्वार व शिबंदी ठेवावी. अशा रीतीनें कीं प्रसंगोपात्त आंतील मनुष्य बाहेर व बाहेरील मनुष्य आंत येऊं शकणार नाहीं. (ह्यापुढील १२ कलमें मूळ प्रतींत गहाळ झालीं आहेत. तरी अनुक्रम सरळच ठेवला आहे.)

* * * * *

४३. बाजाराचे दुरस्तां दुकानांपैकीं एकांदें दुकान रिकामें व खराब राहिल्यास, बाजाराचे बंदोबस्तावरील कामगाराचा पगार काढून घेतला जाईल, व बाजारी लोकांपासून ह्याबद्दल गुन्हेगारी घेतली जाईल.

४४. कुरानशरीफचे हुकमावरून व ईश्वराचे आज्ञेवरून, एकंदर सुखवस्तु लोकांपासून, व मूर्तिपूजा करणाऱ्या ह्मणजे हिंदु लोकांपासून, व नाचतमाशे व मद्यपान करणाऱ्या लोकांपासून खंड घेणें ठरलें आहे. त्याप्रमाणें मुसलमानांचे सरहद्दींतील मुख्य कामगांगंस व मामलेदारांस, हिंदु लोकांपासून खालीं लिहिलेल्या तपशिलाप्रमाणें खंड घेण्याविषयीं आज्ञापत्रें लिहावीं.

४५. जो हिंदु व्यापार व कसब न करितां, एक वर्ष किंवा एक वर्षावर काहीं दिवस प्रपंचनिर्वाह करील असा असेल, त्यापासून दरमहा एक तोळा पावणे-पांच गुंजा रुपें घेत जावें.

१ लोखंडी चौकोनी विंटेच्या आकाराचें हत्यार असतें. त्यास एक बाजूस धरावयास जागा असून तीन बाजूस धार असते. ही वीट फेंकून मारिली असतां अचानक मस्तकच उडून जातें.

* एक भाल्यासारखें हत्यार असतें, त्यासही वीट ह्मणतात. एका काठीस लांब तरवारी-सारखें फळ बसविलेलें असतें. ह्या दोहों प्रकारांच्या विंटा मारणारे लोकांस 'विंटेकरी' किंवा इंटेकरी ह्मणतात.

४६. जो हिंदु सगसरी द्रव्यवान आहे, परंतु व्यापार केल्याशिवाय प्रपंचनिर्वाह करूं शकत नाही, त्यापासून वर सांगितल्याचे निमं रुपें ध्यावें.

४७. ज्या हिंदूपाशी कांहीं धर्मसंचय नाही व जो कांहीं तरी व्यापार अगर कसब करून निर्वाह करितो, त्याच्या कुटुंबाचा व अन्नवस्त्राचा स्वर्च भागून कांहीं शिल्लक राहण्यासारखी असून खंड घेतां येईल असें असल्यास, त्यापासून एक तोळा पावणे पांच गुंजांच्या चतुर्थांश रुपें ध्यावें.

४८. जीं मनुष्ये १५ वर्षांच्या आंत आहेत, जे विकत घेतलेले गुलाम असतील, वाट चालत असतील, जे आंधळे, महा महिने किंवा वर्ष किंवा ब्याहून अधिक दिवस जे दुखणाईत असतील, व आजारांचे योगें अगरदीं पडून राहिलेले, खंडाचा एवज भगण्यापूर्वीं मेलेले, अधीगवायू झालेले फार ह्यातारे, वैरागी, खंडाचा एवज भगण्यापूर्वीं मुसलमान झालेले, अशा प्रकारचे हिंदु लोक, व चुकीनें कुरानाच्या वाक्याम दोष देणारे मुसलमान, ह्यांपासून कधींही खंड घेऊं नये.

४९. जो हिंदु द्रव्यवान आहे, त्यापासून द्रव्यवानांचे कायद्याप्रमाणें, व जो हमेशे दरिद्री असेल त्या हिंदूपासून दरिद्री लोकांचे कायद्याप्रमाणें खंड घ्यावा.

५०. जो हिंदु महा महिने द्रव्यंकरून सुखी असतो व महा महिने दरिद्री असतो, त्यापासून मध्यम प्रकारें खंड घ्यावा.

५१. ब्राह्मण. भटमंडळी व जंगम लोक सर्वार्थी देवघेवीचा व्यापार करितात, सबब ते खंड घेण्याम पात्र आहेत. ह्या लोकांपासून खंड घेतल्याचे पाहिजे.

५२. जे हिंदु लोक कांहींच कमव किंवा धंदा करित नाहीत आणि द्रव्य वाळवून असतात, त्यांपासून द्रव्यहरणाविषयीं जशी वृत्ति चालेल तशी चालवून, घेतां येईल तितका खंड त्यांपासून घ्यावा.

५३. खंड देणारांनीं खुद्द जातीनें येऊन खंडाचा एवज आपले-हातानें घ्यावा. आपले मुखत्यागचे हातें पाठवूं नये. खंड वसूल करणारा कामगार वसलेल्या असावा. खंड देणारानें उमें राहून एवज घ्यावा.

५४. खंडाचा एवज वसूल होईल तो, घेतन सालाचे नवजिन्यांत दाखल करून, त्याचा स्वर्च, कुरानशरीफचे ग्रंथांत शास्त्रार्थ लिहिला आहे त्याप्रमाणें करावा.

५५. अमीर व वजीर ह्यांस जहागीर द्यावी असें वाटल्यास, जो गांव जहागीर द्यावयाचा, त्याचा तीन सालांचा वसूल पाहून, अधिक वसुलाचें साल कायम करावें. आणि दरसदे पंधरा हजारांचे हिशेबाप्रमाणें जहागीर द्यावी. ह्मणजे दररोज शंभर रुपये देण्यास योग्य जो असेल त्यास पंधरा हजारांची जहागीर द्यावी. जहागिरीच्या गांवावर एखादें संकट किंवा आफत आल्यास, मूट तूट घालून

वमूल घेणें तो वजीर लोकांनीं पाहून घ्यावा. लहान वजिराम व थोर वजिराम एकसारखीच जहागीर द्यावी.

आधीं वजिराम जहागीर द्यावी व मग चाकरी करणाऱ्याकडून घोडे आणवावे. त्या हरएक वजिराचे घोड्यावर सरकारी निशाणीचा डाग देऊं नये. त्यानंतर अमीन लोकांचे शिपायांची हजिरी घ्यावी, व मोजदाद करावी; व जर वजीर हुजूर हजर असल्यास, त्या वजिराम बोलावणें करवें, व त्याजकडून हजिरी व मोजदाद करावी. हजिरीपटावर वजिराचा शिक्का करवून, जमातदार, शिलेदार व पागा ह्यांचे गणतीमुद्दां तो हजिरीपट घ्यावा, आणि पूर्वीच्या प्रमाणें, जमातदार वगैरे यांणीं हजिरी घ्यावी. दोन्ही वेळच्या हजिरींत तफावत दिसल्यास त्याचें कारण विचारावें. त्या वेळीं पुरातन नामांकित बहुत कामें केलेले असे लोकांकडून चूक झाल्यास, चौकशीच्या कामांत जरा चालढकल करावी. जरव देण्यासारखें कारण असल्यास जरव द्यावी.

५६. वजिराची फौज आपले सरहद्दींत परगांवीं असेल, त्या फौजेची हजिरी त्या ठिकाणींच घेऊन तो हजिरीपट आणवावा. नंतर ती फौज आणवून हुजूर हजिरी घ्यावी. त्यांत कांहीं तफावत दृष्टीस आल्यास, त्या विपरीतचें कारण विचारून घ्यावें. वजिराचे घोड्यावर पादशाही निशाणीच्या डागाचें कारण नाहीं.

५७. डाग दिलेला घोडा पुन्हां चाकरीवर रुजू जाहल्यास, डागाच्या निशाणीच्या धन्यांनीं आपले निशाणीचा डाग नवीन त्याच डागावर द्यावा.

५८. सरकारी निशाणीचे डागाचा घोडा दुसरे सरकारांत गेल्यास, त्या सरकारांनै घोड्यावर आपले निशाणीचा डाग देऊं नये. झणून शिपाई लोकांचे धन्यांनीं असें वागावें कीं, शिपाई व घोडे चाकरीस ठेवतेवेळीं अशी खातरी करून घ्यावी कीं, शिपाई व घोडा चडतर्फे करण्याचें कारण पडणार नाहीं. शिपाई लोक चाकरीवर राहून जितके कदीम व पुरातन होतील तितके उत्तम. पुरातन व विश्वासूक चाकर आसासारखा आहे.

५९. पादशाही सरकारांत हरएक विद्येचे व गुणाचे चार चार पूर्ण जाणते वस्ताद नेमून, त्यांचे योग्यतेनुसार, रोजमुने व तैनाती करून द्याव्या. पादशाहींत जितके जितके विद्वान लोक जमतील व प्रसिद्धीस पावतील, तितके पादशाही शोभेस कारण होतील.

६०. हे विद्वान सरकारांत हुजूर जमवून ठेवावे. त्यांपासून नियमित चाकरी घ्यावी. कित्येक संभावित व विद्वान लोकांस चाकरीची माफीही असावी.

६१. सर्व थोर थोर मनुष्यांची हजिरी लिहिणारे सबनीस असावे. कोण काय कारणानें गैरहजर आहे, तें लिहून ठेवावें. हमेष गैरहजर राहणारांच्या खाडे-दिवसांचा आकार त्यांचे पगारांतून वजा करून घ्यावा.

६२. सरकारांत हुजूर राहणाऱ्या गुणी जनांची नेमणूक वेगळी तुटक केलेली असावी; एकंदर बेहज्यांत ठेऊं नये. परंतु गांवच्या जमाबंदीचा पगार हरएक गांवच्या हकिमाच्या मार्फतानें समजून घेऊन, हिशेब आणवीत जावा.

६३. बादशाहांनीं कोणत्याही कामकारभारांत अफगतफर होऊं देऊं नये. दिवसाच्या वेळाचे तीन विभाग करवे. प्रातःकाळापासून तीन तासपर्यंत विद्वान्, गुणवान् व कवी यांसहवर्तमान राहून, अनेक प्रकारची माहिती करून घ्यावी. चवथे तासापासून माहावे तामापर्यंत, उघड दरबारांत बसून, थोर, कारभारी, संभावित, व शिपायी लोक ह्यांचा मुजरा घ्यावा. त्या वेळीं सर्वास येण्यास मोकळीक असावी. गैरगवता नसावा.

६४. सातवे तामापासून नववे तामापर्यंत एकांतांतील कामें असतील तीं करावीं.

६५. नववे तामापासून एक प्रहर रात्रपर्यंतही एकांतीं बसून, राज्यकारभारा-संबंधीं कामें करावीं. (अवशीचें पांच घटकारात्रीनंतर निमाज पढताती). ईषाम पढल्यानंतर हर पाहिजे तें काम करण्यास पादशाहा मुखत्यार आहे. ह्या कायद्याप्रमाणें वेळ घालवावी. शिरस्ता मोडून एक घटकाही वागूं नये.

इदीचे दिवसांत व शबरांतील ह्मणजे साबान महिन्याची तेरावे तारिखेची रात्र ह्या दिवसांत बाजारांत दुकानोदुकानीं व दरबारांत आराम करावी.

६६. नऊरोजचें इदींत नऊ दिवसपर्यंत, बहुत झटून, उत्तम आरास करून बहुत शोभा आणावी. तशी सालगिरीदंच्या समारंभांतही बहुत आराम करावी. इदीचे व सालगिरीचे दिवशीं अमीर, कारभारी, कामगार, वकील, शहरचे लहान थोर बाजारी लोक व हरकोणी मुजरा करावयास येतील, त्यांस मोकळीक असावी.

चाकरलोक किंवा ज्यांस दरमहा नेमणुकी पावतात असे शहाजादे— ज्यांस वजिफा असें ह्मणतात ते— ह्यांनीं आपापल्या योग्यतेप्रमाणें पादशाहास नजरा कराव्या. ती नजर नक्त किंवा जडजवाहिराची अगर कांहीं जिनसाची असावी.

६७. नऊरोजचे इदीचे नऊ दिवसांत, महालच्या ह्मणजे राणीलोकांच्या स्वान्या येण्यालायक जी बाग असेल, तेथें आरास करून इंद्रमुवनासारखी शोभा आणावी. पडदे बांधून लावण्यावती स्त्रियांस बसण्यास आवाशीची जागा करावी.

हुजूरचे बाजारांत आरास मुद्दाम करवावी. तशीच शहरांतील व शहराच्या बाहेरील बागांमध्ये आरास करून शोभा आणावी. इदीचे नऊ दिवस समाप्त जाल्यावर एक दिवस बादशाहांनींही मोठ्या समारंभांनं बागेंत सफर करावी.

नऊरोजचे इदींत राज्यांतील गुणी जनांनीं बादशाहासमीप येऊन, आपले गुण व कुशलता दाखवावी.

६८. नऊरोजचे इदीचे दिवसांत अमीर, वजीर, महालाकडील दसरदार, व कित्येक कारखान्यांकडील चाकर, तसेंच हुजरे व शागीर्दपेशे ह्यांस योग्यतेनुरूप पोषाक द्यावे; आणि अमीर व वजीर ह्यांच्या स्त्रियांसही पोषाक द्यावे.

६९. आपला बाप ज्या महिन्यांत वारला, त्या महिन्यांत तो महिना सरेपर्यंत, व हजरत मुलतान अवलियाचे अकरा दिवस व मोहरम शरीफचे (ताबुताचे) दहा दिवस, ह्या दिवसांत आसारमहालांत, अनेक प्रकारचीं उत्तम पक्वान्नें करून, भेजवानीसारखा थाट करावा. आणि “व ह ल का व जी मेरेत ह लील” ह्मणोन निमाजीचे प्रकार आहेत, त्या प्रकारच्या निमाजी पढवाव्या, आणि खैर खैरात ह्मणजे दानधर्म करावा.

आसारमहालांत सदरीं लिहिल्याप्रमाणे भोजनाचा थाट करून, मुसलमान जातीचे फकीर, विद्याभ्यास करणारीं मुलें, मुल्ले वंगेरे विद्वान् लोक, काजी, मषायक ह्मणजे धर्मशास्त्री, गुणिजन, कारभारी मंडळ, व कामगार लोक ह्यांस एकेक दिवस भोजनास आमंत्रण करावें, व त्यांस संतुष्ट करावें.

७०. वर लिहिलेल्या समारंभांत, गुरुवारीं व अकरोव आणि बारावे दिवशीं, नित्याहून अधिक भोजनाचा समारंभ करून, खुद्द बादशाहांनीं तेथें भोजनाकरितां जाऊन, पंगतीस बसून तेथील अन्न घेऊन भोजन करावें.

७१. आसारमहालांत कुरानपरीफचे शास्त्रार्थानें वर्ज्य केलेलीं कोणतींही कामें करूं नयेत. नऊ रोजचे आराशींत खुद्द मुखत्यार आहेत. हरएक चांदणे रात्रीस राबता खुला असावा, ह्मणजे सर्वांस येण्याजाण्यास मोकळीक असावी. त्या वेळीं हुजूर राहणारे थोर लोक व सरदार व काजी व विद्वान् लोक व हरएक कारखान्याकडील कामदार व शागीर्दपेशे वंगेरे चाकर लोक, या सर्वांनीं चांदणि रात्रीं हजर राहून, आपले अधिकारानुरूप पादशाहास मुजरा करावा. सर्वांचा मुजरा घेण्याकरितां तीन तास रात्रपर्यंत बसावें, व प्रत्येक महिन्याच्या पहिले तारिखेस प्रातःकाळापासून सहा तासपर्यंत, दादमहालांत—ज्या अदालतीच्या इमारतीस दादमहाल नांव ठेविलें आहे व जेथें सर्वांच्या फिर्यादी ऐकण्यांत येतात तेथें—बसून अमीर व वजीर यांचे मुजरे घ्यावे.

७२. दरबारची जागा पूर्ण विस्तीर्ण असावी. तेथें पूर्वस तोंड करून बसावें. दरबारच्या भिंतीवरावर उत्तम डौलदार व विस्तीर्ण व दरबारास शोभावयाजोग्या मशिदी बांधाव्या. मशिदीचे तिन्ही बाजूंस सर्व जमातींनीं बसावें. या जागीं थोर थोर सोपे वगैरे इमारती बांधाव्या. त्या इमारतींस जमाअतखाना असें म्हणतात. ते बहुत मेहनतीनें बांधून, दुमजला माड्या बांधाव्या. मशिदीचे ढेलजेवरही दुमजला बांधून फागच शोभिवंत करावें.

७३. मशिदाचे मैदानापुढें थोर हौद बांधावा. तो पाण्यानें सर्वकाळ डबडबीत भरलेला असावा. मशिदांतील निमाज पढणारांचे जे कांहीं कायदे आहेत, ते जाणणार निमाज पढणार एकेक मशिदांत एकेक असावे. मशिदांतील अन्नसत्रांतील अन्न निर्मळ ठेवावें. तान्हेल्या मुसलमानास पाजण्याकरितां पाण्याचे रांजण भरून ठेवतात, त्या ठिकाणास पानसत्र म्हणतात. अशीं पानसत्रें मशिदांत असावीं. सर्वांनीं बसावयाजोगी जी जागा केली असेल, तींत म्हणजे जमात-खान्यांत, हरेक विद्येचे पाठ देणारे विद्वान लोक जमवावे.

७४. दरबारच्या भिंतीशीं मरामरी जमातखान्याचे वगेवरीचे जे लोक बसतात, त्यांस बसावयाकरितां व दरबारचे पाहण्याचे शिपायांस बसावयाकरितां, शोभिवंत जागा बांधून, दरबारचे मैदानाच्या बाजूनें मोठी मोठी दुकाने लाव, रुंद, दुमजला चुनेगची दगडी बांधावी. तीं नेहमीं स्वच्छ असावीं.

७५. उत्तम कारागार, हरदुन्नर जाणणार, घनाढ्य मांदागीर, “तवाख” म्हणजे शिजलेले अन्न विकणार, वागवान वगैरे फळफळावळ विकणार, व दुशार हलवाई लोक ह्यांस मदरी वगैरे लिहिलेल्या बाजारांतील दुकानांत जागा द्यावी. बाजारांत मालमत्तेची वृद्धि होऊन बाजाराची आवादी होण्याविषयीं फार यत्न करावा. हरेक माल व हरेक जिनस ह्या बाजारांत विकण्यास आणावा. दुसरीकडे विकूं नये.

७६. दरबारचे मैदानचे जाग्यांत चोहोंकडील दुकानांपासून मारख्या अंतरावर मोठा हौद बांधावा. तो सर्व काळ पाण्यानें भरलेला ठेवावा. म्हणजे पाण्याचा सर्वांस उपयोग होईल. त्या हौदाचे समोवतीं व दुकानांचे समोर दाट छाया पडण्यासारखी झाडे लावावीं. परंतु तीं झाडे फैलावून दुकानांच्या शोभेस उपद्रव होऊं देऊं नये. कोतवाल व बाजारी लोक यांणीं दरबारचे पुढील मैदानांत शोध ठेऊन कचरा पडूं देऊं नये. जागा कोठेही उंच नीच असूं नये, व धुरळापडूं देऊं नये. पाणी शिंपून उत्तम प्रकारची व्यवस्था ठेवावी. ती अशी की, त्या काळचे लोकांनीं त्या जागेच्या शोभेचा दृष्टांत घेत असावा. सोप्यावर व दादमहालाचे

दरबारचे जमातखान्यावर बहुत शोभा व आरास करावी. माडीस थोर थोर खिडक्या असाव्या. पादशाहाची बसावयाची जागा अशा प्रकारची करावी कीं, तेथून दरबारापुढील मैदान बादशाहाचे दृष्टीस पडेल. दरबारचे दरवाज्यावर तास ठेवावा. अनेक प्रकारच्या रंगांचें काम दरबारचे सोप्यांत करावें, व पुष्कळ विस्तारानें भिंतीवर अक्षरांची दाटी न करितां, सोनेरी शईनें कुराणांतील वाक्यें इमारतीच्या तारखेसुद्धां लिहावीं. गुजरीचा चौक दरबारचे बाजूसच करावा.

७७. बोहऱ्याच्या जातीचे दुकानदार असतील, त्यांस शहापूर खेरीज करून, या बाजाराशिवाय कोणतेच दुसरे ठिकाणीं दुकान घालूं देऊं नये. बोहऱ्यांच्या पाठीमागे सौदागर लोकांचीं दुकानें असावीं.

७८. बाजारांतील व इतर ठिकाणचे दुकानदारांवर जुलूमजबरदस्ती करूं नये. त्यांस अभय असावें.

हबशी, तुरकी, हिंदु व खोजे या चार जातींच्या चाकर लोकांवर चार हवालदार एकसारखे हुशार व कामकाज केलेले नेमावे. ते चांगले अकलवान् व चार प्रतीचे चाकर लोकांचा जाबता लिहिणारे असावे.

दरएक जातीच्या मुलांस फारशी लिहावयास वाचावयास शिकविणारे पंतोजी नेमावे. तसेंच, तिरंदाजी करणार, बंदुक मारणार, भाले मारणार व कुस्त्यांचे डावपेंच जाणणार, असे वस्ताद त्या हवालदारांच्या ताब्यांत द्यावे. सदरहू गुण व विद्या शिकविण्याकडे जो सामानसरंजाम लागेल, तो सदरहू लोकांनीं सरकारांतून घेऊन, मुसलमानाचे कुरानशरीफचे शास्त्रार्थाचे हुकूम व अर्कांन पढवावें; व हरएक विद्येचा अभ्यास करवावा. कित्येकांस एखाद्या कारखान्याकडे नेमून एकाच विद्येंत अभ्यास करवावा. विद्याभ्यास करणारीं मुलें जमविण्याकरितां कामगार नेमावे, व तीं मुलें हरएक विद्येंत जितकीं तयार होतील तितकीं चांगलीं.

७९. विद्याभ्यास करणारीं मुलें लहान वयाचीं आहेत तोपर्यंत त्यांस अन्नवस्त्र वगैरे जें लागेल, तें सरकारांतून द्यावें; व त्यांचे विद्याभ्यासाप्रमाणें कांहीं नेमणूक करून द्यावी.

८०. सदरहू मुलें थोर होतील, तेव्हां त्यांचीं लग्नें करून देऊन, बसावयास घोडा व रोजमुऱ्याची नेमणूक करून द्यावी; आणि हुजूर चाकरीवर कोठेंतरी कारखान्यांत, किंवा किल्लेकोटांत, अगर महालोमहालीं, त्यांची योग्यता पाहून नेमणूक कराव्या.

८१. सदरहू चाकर लोकांनीं आपलीं कामें इमानानें व हुशारीनें करावीं. जे चाकर लोक आपलीं कामें बेमानपणें व गाफिलपणें करतील, त्यांस चाकरीवरून

बर्तर्फ करून, कुरानशरीफचे ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणें त्यांचें पारिपत्य करावें. अशा मनुष्यास परहदींतही जाऊं देऊं नये. कारण, दूर मुलुखीं जाऊन फंदफितूर व वखडे करील.

८२. हुजूरचे चाकर लोकांनीं, सरकारस्वारीचे समर्थी, आपापले हवालदारा-समागमें ओळी बांधून, सामान सरंजामानिशीं पादशाहाचे स्वारीमोंगे उभें राहावें; व ज्या सेवकास ज्या हत्यारांचा अभ्यास असेल, त्या हत्याराचे गुण त्याणें दाखवावे. ह्मणजे बंदुखबारदारानें बंदुखीचे बार काढावे व सरकारच्या पागा डाव्या व उजव्या बाजूस चालाव्या.

पागेकडील घोड्यांची लीड व घोड्यांनीं खाऊन उरलेला कडबा व गवत यांचा गळाठा राहिला तो विकावा. ह्याचा जमाखर्च ठेवणारे दोन कारकून नेमावे. दर घोड्यास एकेक मोतदार नेमावा व कारखान्याकडील सर्व सामानसरंजामाची तयारी ठेवावी.

पागेतील एकंदर घोड्यांस सरकारी निशाणीचे डाग असावे. हरएक घोड्याचा रतीब ठरवून ठेवावा. घोडा माजुरी व दांडगा असल्यास पागेत ठेऊं नये.

पागेत व पीलखान्यांत व उष्टरखान्यांत हमेशा चोरी होते. त्याविषयीं खबरदारी ठेवावी. खातारे व निखालस कामांतून गेलेले घोडे कदापि पागेत ठेऊं नयेत. चाबुकस्वार व घोड्यांचीं औषधें जाणणारे वैद्य ह्यांनीं पागेत पाहणी फार हुशारीनें ठेवावी. घोड्याची लीड व बैरणीचा गळाठा विकण्याच्या कामावर मुख्य कामगार मोंगल व पठाण जातीचे असावे. स्वार लोक असावे ते बंदुकीचें निशाण लावणारे व तिरंदाजी करणारे व भाल्याचा मारा जाणणारे अशा प्रकारें हरएक विद्येत तयार केलेले शागीर्द (शिष्य) बारनिशीचे कामांत दाखल करावे. मनुष्यांनीं हुजूर, बारीबारीनें चाकरीवर हजर असावें, व संपूर्ण बारगीरस्वारां-घर एक हवालदार नेमावा. त्याचप्रमाणें तिरंदाज बरकंदाज व भालेकरी यांजवरही एकेक हवालदार नेमावा. खोडील व माजुरी घोडा असेल तो पागेत ठेऊं नये.*

* ही माहिती आमचे मित्र रा. रा. कुणाजी विष्णु आचार्य यांचे परिश्रमाने मिळाली ह्या-बद्दल त्यांचे फार उपकार आहेत. विजापुरच्या मुसलमानां बादशाहीमध्ये पूर्वी राजव्यवस्था-राचे नियम लिहून ठेवण्याचा प्रघात कसा होता, त्याची ह्यावरून चांगली कल्पना करितां येईल. ह्यांतील कित्येक नियम फार महत्त्वाचे आहेत.

८. नाशिक जिल्ह्यांत सांपडलेलीं नवीन नाणीं.*

आपल्या हिंदुस्थान देशांत भूमिगत नाणीं बहुत आहेत. अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, तीं उपलब्ध होतांच कित्येक मंशययुक्त व वादग्रस्त मुद्द्यांवर तत्काळ विलक्षण प्रकाश पडतो. नाशिक जिल्ह्यांतील मिन्नर तालुक्यांत जोगलटेंभी नांवाचें एक खेडें आहे. तेथें सांपडलेल्या प्राचीन नाण्यांचा संग्रह पाहून प्रत्येक इतिहाससंशोधकाचें अंतःकरण आनंदानें उचंबळून गेल्याशिवाय गहाणार नाही. त्यांचें महत्त्व लक्षांत येण्यास थोडी ऐतिहासिक माहिती नमूद करितों.

इ. स. पूर्वी सुमारे ३१० व्या वर्षी, गोदावरीचे आसमंतांतील मुलुखावर आंध्र राजांनीं आपली सत्ता संस्थापित केली. ३०० वलयांकित नगरांवर त्यांचा अंमल चाले व त्यांची दीड लक्ष सेना नेहमीं युद्धास सज्ज असे. कालांतरानें चंद्रगुप्ताचे प्रबल सत्तेपुढें त्यांस हात टेंकावे लागले. तथापि, लवकरच खुद्द नाशिकाचा समावेश त्यांचे राज्यांत होऊं लागला. शातवाहन अथवा शालिवाहन ते हेच. या कुळांतील बहुतेक राजे आपले नांवापुढें शातकर्णी अथवा सातकर्णी हें पद लावीत. परंतु आपल्या मातुश्रीचें नांवही जोडण्याची वहिवाट त्यांनीं पाडिल्या-मुळें विवक्षित राजा ओळखण्यास फारशी अडचण पडत नाही.

या कुळांतील दुसरा विलिवायकुर राज्य करीत असतां, नहपानांनें त्यांचा बराच मुलूंख बळकाविला. हा महाराजा नहपान, शक जातीपैकीं क्षहगांत वंशांत उत्पन्न झाला होता. यानें बरींच वर्षे राज्य केलेंसें दिसतें. जोगलटेंभीस चार प्रकारचीं नाणीं सांपडलीं. पहिल्या प्रकारच्या नाण्यावर नहपानाची प्रतिमा आहे. याचा चेहेरा घ पोषाख शकास साजेल असाच आहे. हा घष्टपुष्ट आहे. तरी पुणें जिल्ह्यांतील त्रैकूटक राजाशीं याची तुलना करितां, यास अशक्तच झटलें पाहिजे ! तारुण्यांतील व उतारवयांतील असे प्रतिमेचे दोन भाग करितां येतील. वर निर्दिष्ट केलेल्या नाण्यांपैकीं बरींच इ. स १२० च्या सुमारास पाडिलीं असावीत. परंतु सर्वच समकालीन नाहीत, हें सांगणें अवश्य आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारच्या नाण्यांवर मूळ नांव नहपानाचें असून, त्यांवर गौतमीपुत्र शातकर्णी झणजे दुसरा विलिवायकुर यानें आपलें नांव घातलें आहे. कांहींवर

* ही माहिती नासिकचे कलेक्टर व 'इतिहाससंग्रह'चे आश्रयदाते परलोकवासी मि० ज्याकसन ह्यांनीं 'यशवंत' ह्यांचे मार्फत आमच्याकडे गेल्या डिसेंबर महिन्यांत पाठविली होती. त्यांचा हा शेवटचा संस्मरणीय लेख झणून ह्या अंकांत प्रसिद्ध केला आहे.

ॐ अशी व इतरांवर ॐ अशी आकृति आहे. हीं गौतमीपुत्र गादीवर येतांच पाडिलीं हें उघड आहे. चवथ्या प्रकारच्या नाण्यांवर फक्त शातकर्णीचेंच नांव आहे. आपण वर्णसंकर होऊं दिला नाहीं व शास्त्रोक्त कर फक्त वसूल केले, ह्मणून यानें आपली स्तुति एका ताम्रपटांत केली आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत सर्वत्र शालिवाहन शक चालू आहे. तेव्हां येथील लोकांस वरील नाणीं पहावयास मिळाल्यावर “लब्धं खलु नेत्रनिर्वाणं” असें वाटल्यास नवल काय ?

“यशवंत.”

ॐ ॐ ॐ

९. शाहू महाराजांच्या वेळचे अष्टप्रधानांचे पगार.

एका जुन्या यादीमध्ये शाहू महाराजांच्या वेळच्या मुख्य कामदारांच्या तैनाती दिल्या आहेत. त्या शाहू महाराजांच्या दप्तरां वाग असून ह्या सर्व अधिकाऱ्यांना ‘सरकारकून’ अशी संज्ञा त्या यादीमध्ये दिलेली आहे. ही यादी येणेंप्रमाणें:-

श्री.

“यादी सरकारकून यांसी तैनात दसरीं बार:-

१ राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान	१३०००.
१ राजश्री पंत आमाल्य	१२०००.
१ राजश्री चिमणाजी पंडित सचीव	१००००.
१ राजश्री नारो राम मंत्री	१००००.
१ राजश्री आनंदराव डबीर मुमंत	१००००.
१ राजश्री सखो विठ्ठल न्यायाधीश	१००००.
१ राजश्री राघो मुद्दल पंडितराव (यांस सरंजाम गांव आहेत).	
१ राजश्री खंडेराव दामाडे सेनापति वेतन	९०००.
१ राजश्री श्रीनिवास पंडित प्रतिनिधी	१५०००.
१ राजश्री पंत राजाज्ञा.	१००००.”

ॐ ॐ ॐ

२०. डेव्हिड स्कॉटचें नानांस पत्र.

[मेणवलीदस्तर.]

श्री.

(नकल)

(विलंदसाहेब श्रीमंत नानांस डेवीड इसकाटचें पत्र.)

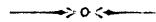
“बहुमानयुक्त कृपापत्र पाठविलें, तें एकविसावे चालते महिन्याचे तारखेस पावलें. त्याच बरोबर रणसोड शेणवी यांचेंही पत्र पावलें. त्यावरून ह्याहीं दस्तक जनराल गारडगचें, मशारनिव्हे रणसोड शेणवी यांसी जात आहे. यानंतर, जनांत व पृथ्वींत बोलतात कीं, आपण थोर, व लौकिकाची तारीफ अतिशय करितात. त्यास जनराल गारडर फारच समाधान होऊन बहुत आपणास च्याहातात. यास्तव मजला पुर्ता भरवसा आहे कीं, इंग्रज व मराठे अविलंबें एकरंग दोस्तीनें चालतील. जितुके जलदांनं रणसोड, जनरालाचे तळास येऊन पोहोचतील, तितुकेच त्वरेनें, योजिलें शुभकार्य घडोन येईल. आपली कृपा व ममता मजठार्थी पाहून फार समाधान आहे. तर हरएकविशीं आज्ञा जाहाल्यास अंतर पडणार नाही. ईश्वरानें आपली दौलत विशेष चढती करावी व आयुष्यानें राखावें.”

एकनिष्ठ चाकर डेविड इसकाट.

बुलंद साहेब बाळाजी जनार्दन.

२१. इ. स. १७५८ मधील हबसाणच्या प्रजेची स्थिति.

इ. स. १७५८ मध्ये बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांच्या आज्ञेवरून जंजिऱ्याच्या हबशावर रामाजी महादेव ह्यांनीं स्वारी केली. त्या वेळीं जंजिऱ्याचा सिद्दी इब्राहिमखान ह्यानें मराठ्यांच्या प्रजेवर कसा जुलूम केला, त्याचें एक जुनें टिपण सांपडलें आहे.* त्यावरून पूर्वींच्या राजकीय परिस्थितीची चांगली कल्पना करितां येते, ह्याणून तें येथें दिलें आहे.*

[यशवंत.]

श्री.

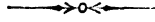
“हकीकद कर्दे ऐसीजे:-शके सोळाशें पंचावनावे शकीं रा. बाजीराव जंजिरेयासी वेढा घालून, सद्दा उत्तम प्रकारें निम्मेनिम्मे सत्ता परस्परें करून गेल्यानंतर, शके १६८० बहुधान्य संवत्सरीं वैशाखमासीं वद्य पंचमीस, राजश्री पंतप्रधान बाळाजी बाजीराव

१ हे टिपण तळें येथें रा. रा. द्वारकानाथराव देशमुख ह्यांच्या दस्तरांत सांपडलें. तें जीण असून अपूर्ण आहे. २ इ. स. १७५८ मे महिना.

नानासाहेबीं, सारे कोंकणचे मामलेदारांस रामाजी महादेव मुख्य करून देऊन, जंजिरे-मजकुरास वेढा घालायला हुकूम केला. ते सारे मामलेदार मिळोन वेढ्यास बसले. आपलेकडून मामलेदारांहीं जंजिरेमजकूरचा दाणापाणी बंद केलें. परंतु सिद्दी इब्राहीम-खानसाहेबीं हरहुन्नरेंकरून, रात्रांचे आपले लोक, चोरगस्तांनीं मुळखांत घालोन, सारे रस्तीस उपद्रव भारीं केला. वेढेकरी यत्नमात्र करीत असेत. परंतु खानसाहेबांचे लोक न सांपडतां मुळकांत तर उपद्रव भारीं असें झालें. अधिकच हवसी बळावत चालला, मग सारे महालामहालचे जमींदारांस व खोत पाटील रयतीस, खुद्द खाबंदानें आपले शिष्यानिर्शां दोन पत्रें पाठविलीं कीं, 'दुसाला हिशोबाचे रुपये महाल पाहून लिहून पाठविले, त्यास आमचे "महालीं" मामलें तळें मजकुरीं तीन हजार रुपये पाठऊन या.' ह्मणोन दोन कागद जंजिऱ्यांतून पाठविले. त्यास कोण्हा जमींदारांहीं मिळोन, खोत पाटील आपोन खाबंदाचे रुपयांची वाट करावी. ती केली नाहीं. त्यावरून रागें भरून आपले लोकांस हुकूम केला कीं, रयतेस ताकिद करी कीं, मुख्य ओस घाला. त्यावर लोकांहीं खाबंदाचे ताकिदप्रमाणें मुख्य ओस घालावा. तो गांव कोण्हा मामलेदाराचे दाहा, कोण्हा कारकुनाचे पांच, याप्रमाणें गांवचा तपशील मुख्य रयतीनें टाकावा, तो मामलेदार टाकूं न देत. मग एकाचे आग्रानें एक राहिले. मग खानसाहेबीं आंतून आंतून मगटें खोत व पाटील यांजपामोन कांहीं रुपये घेतले. असंही करोन एकसाल गुदगळें. मग दुगरे सालीं खाबंद खानसाहेबीं हुकूम केला कीं, रुपये घेत नाहीं. रयत तुझी उठोन जा. तो हंगाम एन आवंजा लावायाचा. आतां काय करावें? अशी रयत चिन्ताकांत जाली. आवंजा सोळंबल्यानें मातवर मातवर होते, ते आपले वळजोरीनें आवंजा आपले आपले गांवचा करूं लागले. गरीब गुगिब रयतेचा आवंजा करायला उपाय नाहीं. अशांतही कोण्हा भीतभीत आविज केली. तो खानसाहेब फारच रागास येऊन, मुळकांत दाणादाण करून, रयत हातीं धरून, पडते पावर्गी घरांतून बाहेर घालूं लागले. कांहीं रयत पावसांत गानांत गेली; कांहीं रयत राहूं लागली. सारी रयत जायावद्दल प्रथम गोटर्जा पोटळ्या मौजे प्रगणे हक्की याचीं माणसें बारा धरून नेलीं मग गांवचे गांव भाजायास लागले. मग रा. वैज पाटील साणप सरखोत यांचें घर भाजून, त्यास धरून बांधून मारिलें; बांधलें. मग सरखोतानें हवशांचे लोकांस अर्ज केला कीं, अशा पावसांत घरे भाजतां, आणि जा ह्मणून ह्मणतां ! तर कांहीं आमचे जावामाफीक आह्मांजवळून घेऊन, दोन महिने असूं या. त्यास ते वोलिले कीं, आमचे खाबंदाचीं तुझांस दोन पत्रें आलीं. त्याची तुझीं जमेदारांहीं पायमलती केलीत. तर तुझीं जमेदारांस गांगा, आमची भेट थ्या. मग तुमचे जमेदार व आह्मी जो मनसबा करूं तो साहेवास सांगून, मग जो हुकूम साहेब करितील त्याजप्रमाणें तुमची वाट करूं. अशी बोली गरमोताजवळ जाल्यानंतर सरखोतानें राजश्री रामाजी टमके खोत मौजे मालाटे

यास बराबर घेऊन, तळें कसव्यांत येऊन, देशमुख व कुलकर्णी यांस जाली हकीकत सांगितली: आणि बोलिला कीं, आज तुम्ही जमेदारसे असले, तर रयतेची काकळत करून, कांहींतरी रयतेचा बचाव होईसा करा. मग दादजी सावजी देसाई व खंडो मल्हार देसाई व मुरारजी कुलकर्णी यांहीं जाव सांगितला कीं, आमच्याने कांहीं होत नाही. में (भय) वाटतें ! मग सरखोत बोलिला कीं, “गडे हो, तुम्ही बऱ्याचे सोबती. वरेपणांत जमेदारी मिरवतां. जो रयतेचें वरें करील तो आमचा जमादार. तो आमचा देशमुख व आमचा कुलकर्णी. हे समर्थां रयतेच्या जिवावर. हे समर्थां तुमच्याने होत असतां तुम्ही भितां. मग वरें जाल्यावर जमेदारी मिरवा. अगो.” असें बोलून मग आद्यांस त्यांनीं एकांतीं करून सांगितलें कीं, तुम्ही काय जाव गांगतां ? जर तुम्ही आपले भायवंदांप्रमाणें जाव सांगितला, तर रयत मरते. तुम्हांवेगळ हबशी याचें लोक आमचे हातून रयतेचें वरें करीत नाहीं (त). मग आद्यां आपले मनाचा विचार करून जमेदारीचें नात्याचा कारभार हाच कीं, रयतेच्या अडचणीस उभें राहून रयतेचें वरें करावें; तर पुढें वरेपणांत जमेदारी हक पडते. असा निश्चय करून, आद्यांही भायवंदांहीं दादजी सावजी व खंडो मल्हार देसाई व मुरारजी कुलकर्णी यांस याजप्रमाणें मनसबा समजाविला. मग ते ज्याप्रमाणें सरखोताजवळ बोलिले, त्याचप्रमाणें आद्यांजवळ बोलिले. मग आद्यां, त्यांस बोलिलों कीं, गडेहो तुम्ही बोलतां, पण हें बोलणें जमेदारीचें नव्हे. जमेदारानें खावंद्यास भिऊं नये. खावंद हणजे मायबाप असे. उपाय मात्र त्यास केला. परंतु ते मनावर न धरीत. मग आद्यां देवाचे पायावर भार घालोन, निघोन जाऊन, हबशाचें लोकांची भेट घेतली. ते समर्थां खानसाहेबाचे लोकांहीं धरोन, दबवून मारून टाकावें असें केलें. ते समर्थां सरखोतानें व रामजी टमक्यानें पुसलें कीं, तुमचे हुकुमावर आद्यां कोण्ही जमेदार येत नव्हते, परंतु एवढ्यास मथवून आणिला. आमचें वरें करावें ह्मणून. आणि तुम्ही त्यांस कां मारितां ? मग ते ह्मणाले कीं, अरे देशमुख, तूं जमेदार होऊन आज दोन सालें आमचे कागद येतात, त्याजप्रमाणें आमची विव्हे कां केल्यास नाहीं ? पायमळती केलीस. सबब तुला मारतां, आणि साग मुलख भाजून जातां. मग मी बोलिलों कीं, साहेब, आद्यां राहतों पेशव्यांचे तालुक्यांत, आणि त्यांचा वेढा बगला असतां तुमचे कागदाप्रमाणें तुमची विव्हे करावी, तर ते आमची ओकी मारून मुलें माणसें सरकारांत घालतील. असें त्याचें में (भय) धरून, तुमची विव्हे करावी ती न केली. आणि साहेबांची त्यांचे चोरानें भेट घ्यावी, तीं सारे भायवंदांहीं विचार करूं; तो कोण्ही भायवंद मनावर न धरीत. हें खरे कीं लटकसें सरखोतास व टमक्यास पुसावें. मग त्यांहीं सरखोतास व रामाजीस विचारलें कीं, ह्याचें भायवंद काय बोलतात आणि हा काय बोलतो ? मग सर—” (अपूर्ण)

२२. सती जाण्याची चाल बंद करण्याबद्दल हेनरी राबर्टसन ह्यांचे पुण्याच्या शास्त्रीमंडळीस पत्र.

इ. स. १८१८ मध्ये पुणे येथे इंग्रजी अंमल झाल्यानंतर, पहिले कलेक्टर हेनरी डंडास राबर्टसन साहेब हे झाले. हे फार थोर मनाचे होते. ह्यांनी लोकांशी फार गोडीगुलावीने वागून, इंग्रजी राज्याबद्दल लोकांच्या मनांत आदर-बुद्धि उत्पन्न केली. ह्या काळीं सती जाण्याचा प्रघात होता, व पुण्यास राधाबाई ह्या नांवाची बाई, ता. ११ मसंवर इ. स. १८१९ रोजी सती गेली. तिचा भयंकर प्रकार पाहून, ही चाल बंद करण्याबद्दल राबर्टसन साहेब ह्यांनी पुण्याच्या शास्त्रीमंडळीची एक सभा भरविली, व त्यांना ही चाल बंद करण्याबद्दल विनंति केली. ती पुढील पत्रांत नमूद आहे. हें पत्र बरेच मनोरंजक आहे, सबब येथे दिलें आहे.

[किरकोळ.]

श्री.

“वेदशास्त्रसंपन्न समस्त शास्त्री यांचे मजलसीतः—

क्याप्टन हेनरी डंडास राबर्टसन साहेब बाहादूर म्याजिस्ट्रेट सुभा पुणे यांचे बो-लणे की, जी सती भाद्रपद वद्य ८ शनिवारी गेली, त्या सतीचे हाल झाले. ते हाल या मजसलीत जितके आहेत त्यांनी पाहिले असते, तरी त्यांचे मनांत येतें की, असें पुन्हां कोणासही होऊं नये. येविषयीं आह्मांस मदत करते. त्यास हल्लीं आमचे दिलांत येतें की, सती जावयाचा दस्तुर फार खराब; आणि तुमचे शास्त्रांत असें लिहिलें नाहीं कीं, सती मुकरर जावी, असेंही नाहीं. गेल्यास कांहीं चिंता नाहीं, इतकेंच मात्र आहे. ऐसीयास ही गोष्ट अशी पुन्हां होऊं नये. यास्तव शास्त्रांत जी रीत लिहिली आहे, त्या रीतीनें जावें. हल्लीं शास्त्राची उलट रीत करून जातात. त्यास आह्मी गैररीतीनें जाऊं देणार नाहीं. याजकरितां येविशीं आह्मी सरकारांत लिहून बंदोबस्त करूं. यांत तुह्यांस वाईट लागूं नये. तुमचे मनांत येईल की, सरकार मना करूं लागल्यास निरुपाय. त्यास ये-विशीं सरकार बंदोबस्त करूं लागल्यास, सरकारास कांहीं अवघड नाहीं. परंतु सरकार असें मनांत आणितें कीं, ज्या जातीचा जो धर्म आहे, तो मना करण्याचें कारण नाहीं. परंतु सती जाते, तिचे असे हाल होतात, हें कांहीं चांगलें नाहीं. हल्लीं या मजलसीत वृद्ध आहेत. त्यांच्याही दिलांत आलें असेल कीं, ऐसा दुर्लौकिक होतो, त्यापेक्षां बंद जाहल्यास बहुत चांगलें, ऐसें आलें असेल. ऐसीयास या गोष्टीचा बंदोबस्त सरकारांतून जाहल्यास आह्मांस कांहीं बाईट लागणार नाहीं. ऐसी सत्ता तुम्ही सगळ्यांनीं दिल्यास तुमची अन्न सारे हिंदुस्थानांत बहुत होईल, आणि ब्राह्मणधर्म बरकड सारे गोष्टीत दयाधर्म आहे, आणि सती जाण्याविषयींच मात्र बहुत सक्ति आहे, ऐसें इतर जातीचे लोक यांचे दिलांत येतें. आणि तुमचे शास्त्रांत असें लिहिलें नाहीं कीं, सती गेली नाहीं

तरी तिची बेअब्रू आहे, व वेदस्तुर होतो असेंही नाहीं: व हल्लीं लोकांतही सती गेली नाहीं तरी तिची अब्रू गेली असें कोणी बोलत नाहीं. असें असतां हल्लीं बायको सती जाते, याची सबब तीन प्रकारची आहे:-एक, त्या बायकोचा भ्रतार मृत्यु पावतो, ते वेळेस त्या स्त्रीस अत्यंत दुःख होऊन तिचा दिल बहुत कठीण होऊन ती जाले. व दुसरी सबब कीं, घरामध्ये स्त्रीचा भ्रतार निल्य द्वाणत असतो कीं, माझी मातुश्री सती गेली, तिची बहुत अब्रू आणि लौकिक फार चांगला जाला, असें द्वाणत असतो. तेणेंकरून त्या स्त्रीच्या मनांत येतें कीं, कदाचित् मी अशीच गेलें, तरी माझाही असाच लौकिक व अब्रू फार होईल. असें चिन्तांत येऊन ती सती जाते. तिसरी सबब कीं, आपला पति मृत्यु पावला, आतां आपल्यास काहीं आधार नाहीं, सती जावें तरी धैर्य नाहीं. परंतु शिंता नाहीं. मांडव अथवा कोप करून वरती लांकडें बहुत घालतात. तो मांडव तोडल्यानंतर जीव काहीं राहावयाचा नाहीं, व कदाचित् मन फिरल्यास बाहेर निघूं सकत नाहीं. मग काहीं तरी होवो. ऐशा तीन सबबेनें बायका आपला दिल सक्त करून जातात. ऐसी-यास सती जातेवेळेस तिजला मांडव करून, त्याजवर फार लांकडें मोठीं मोठीं घालून, तो मांडव तिचे अंगावर एकदां तोडून पाडावा, असें तुमचे कोणतेही शास्त्रांत निघणार नाहीं. शास्त्रांत इतकेंच कीं, तृणाची पर्णकुटिका करून त्यांत प्रवेश करावा असें असेल. आणि कदाचित् त्यांतून बाहेर निघाली असतां, त्यास थोडें प्रायश्चित्त देऊन पुन्हां शुद्ध करून जातींत घ्यावी असेंही शास्त्रांत आहे. हल्लीं राधाबाई सती गेली, तिनें आपले पतीचे लोभानें त्याजवरोबर सती जावें द्वाणून निश्चयेंकरून सती गेली. ते वेळेस आंत जाऊन आपले हातानें अग्नि लावून घेतला. तेव्हां अग्निज्वाला आंगास लागूं लागल्या. ती आंच सोसवेना. सबब बाहेर निघाली. ते वेळेस तिनें पुन्हां हिंममत बांधून पुन्हां त्या अग्नीजवळ आली; परंतु आंत जाण्याची हिंममत जाहली नाहीं. असें समजून, त्या बाईचे दीर जवळ होते, त्यांनीं तिला जवरदस्तीनें पुन्हां आंत टाकिली. त्यास तुमचे शास्त्रांत असें काहीं लिहिलें नाहीं कीं, सती बाहेर निघाली तरी पुन्हां जवरदस्तीनें टाकावी. असें नसतं हें केलें. हें शास्त्राच्या उलट होतें. याजकरितां आमच्या दिलांत असें मुकरर येतें कीं, हा दस्तुर बहुत खराब आहे. तेव्हां अशी गोष्ट पुन्हां होऊं नये, व आत्मांस मंजूरही आहे कीं, अशी खराब चाल पुन्हां होऊं देऊं नये. यास्तब पुन्हां आत्मी असें होऊं देणार नाहीं. राधाबाईस तिचे दिगनें अग्नींत लोटल्यावर पुन्हांही निघाली. ते वेळेस तिचे हाल असे झाले कीं, तिचे अंगाची कानडी जळून, मांमाचे गोळे बाहेर निघून, पायांतूनही रक्त चाललें. हें तुमचे पाहिल्यांत आलें असतें, तरी तुमचेही दिलांत येतें कीं, ब्राह्मणाचा दयाधर्म आहे, त्याच्या हा फार उलट प्रकार होवो. असें समजून तेच वेळेस तुम्ही सर्वत्रांनीं द्वाटलें असतें कीं, हें झालें असें कदापि होऊं नये. आतां हल्लीं जे मजलसीत वगळे आहेत, त्यांनीं तिचे हाल पाहून व ऐकून दिलांत आणीत असतील कीं, जर करितां आपली बायको, तिची माया आपल्यावर जरी बहुत आहे, तत्रापि मुलां लेकरांची आई ती, असे हाल करून घेऊन सती जावयाची हिंममत

तिला होईल, असें एक क्षणभर देखील कोणाचे दिलांत येणार नाहीं. राधाबाईस जळते वेळेस तिजला हिम्मत झाली, तशी हिम्मत या पाठीमागे कोणासही जाहली नसेल व पुढेही कोणास होणार नाहीं. कारण कीं, अर्धी जळाली असतां पुन्हां अग्नीजवळ कांपत कांपत आली. यास हल्लीं या मजलसींत कोण शक्स आहे कीं, इतकी हिम्मत करूं शकेल ? सारांश, हाच कीं, शास्त्रामध्ये सती सुकरर जावी असें निघणार नाहीं, व सती जाऊन माघारी पुन्हां निघाली असतां, तिजला जबरदस्तीनें आंत टाकून द्यावी अगर तोडून टाकावी असें नाहीं. तुम्ही द्वाणाल कीं, शास्त्र नाहीं परंतु आचार बहुत दिवसीं आहे, कीं पुन्हां माघारी निघूं देऊं नये त्यास हा आचार बहुत खराब आहे. कारण कीं, तुमचे शास्त्रांत दुसरे आचार किती सांगितले आहेत ? ते आचार हल्लीं सोडून देऊन, मनस्वी अनाचार करितात, त्यांस कोणी पाहतात नाहीं, व त्यांचा बंदोबस्त करावा याविषयींची फिकार कोणाही करीत नाहीं. सतीविशीं शास्त्रार्थ असतां त्याप्रमाणें वहिवाट करीत नाहीं. दुसरें, सती गेल्यानें स्वर्गप्राप्ति आहे, असें शास्त्रांत लिहिलें आहे असें तुम्ही द्वाणाल, तरी निश्चयेंकरून जा जाते आणि इमान शाबूद राखते ती स्वर्गास जाते. परंतु अशी कोणी नाहीं कीं, अग्नीचा स्पर्श अंगास जाहलियावर, तेंच इमान शाबूद राहातें असें नाहीं. तेव्हां अग्निस्पर्शसमयीं बुद्ध्यास भ्रंश होऊन, नंतर इहलोकही नाहीं व परलोकही नाहीं, असें होतें. ऐंशीयास कोण-तेही माणसाचे दिलांत नाहीं कीं, आपले खुशानें अग्नींत ठरून जळून ध्यावें, असें कदापि कोणते काळीं घडणार नाहीं. कोणतेही दयावंत माणसास जळण्याचें दुःख खुद्दास अनुभव आल्याशिवाय विचार करूं शकत नाहीं. ऐंशीयास तुमचे दिलांत या गोष्टीचा विचार काय आला असेल ? आह्मांवर मेहरबानी करून, तुम्हीं सर्वांनीं मिळून असा बंदोबस्त करावा कीं, अशां गोष्ट पुन्हां आमचे दृष्टीस पडूं नये. त्या बायकोस पुन्हां ज्यानें टाकिली, त्यास दया आहे असें कोणी बोलणार नाहीं, व शास्त्रांतही टाकावी असें नाहीं. त्यास ज्या शकसानें हें काम केलें, त्यास सुकरर सजा व्हावी, व आह्मांस मंजूर आहे कीं त्यास सजा द्यावी. शास्त्रकर्ते मोठे मोठे होऊन गेले, त्यांस बहुत दया होती. त्यांनीं सर्वे गोष्टींचा विचार करून, त्यांत असा बंदोबस्त केला असेल कीं, सतीच्या मनांत बाहेर निघावयाचें जाहल्यास तिला बाहेर निघण्याविषयीं फुरसत असावी. कारण कीं, जिचें इमान शाबूद राहात नाहीं, तिनें बाहेर निघावें हें चांगलें. असें जाणून तृणाच्या पर्णकुट्टि-केंचा कायदा त्यांनीं केला. परंतु तुम्ही आतां शास्त्राची आज्ञा उलट करून, आपले मग-रुनीनें दया सोडून देऊन, त्या सतीस मारतां. त्यास तुमचे शास्त्रांत असेही आहे कीं, सती एक वेळ बाहेर निघाली असतां, तिला जो वांचवील त्यास बहुत पुण्य आहे. हें शास्त्रार्थ तुम्हांस माहित आहे काय ? आह्मांस ठाऊक नाहीं व आह्मांस मंजूर नाहीं कीं, आह्मीं तुम्हांस समजवावें. परंतु आह्मांस मुनासब आहे कीं, हा खराब दस्तूर मना केल्यानें तुमचे शास्त्राचें उलट होत नाहीं. तेव्हां आह्मीं ही गोष्ट होऊं देणार नाहीं, पण तुम्ही दयावंत आहां, आणि सान्यांचे दिलांतही आहे कीं, हा दस्तूर बहुत

खराब आहे, हा मोडवा. परंतु तुझांस या गोष्टीची शरम आहे. याजकरितां तुम्ही आमची अर्जा ऐकून घेऊन, हा दस्तुर खराब आहे, हा मोडल्यास आम्हांस वाईट लागणार नाही, अशी खातरी करावी. झणजे येविषयींचे बंदोबस्ताविषयीं सरकारांत लिहून पाठवूं. अशी खातरी तुम्हीं केलीयास तुमची अब्रू, दया व धर्माविषयीं फार होईल. परंतु सती कोणतेही तऱ्हेनें न जावी याविषयींची खातरी करणेंही तुमचे मर्जाची गोष्ट आहे. आतां इतकें तुम्हीं समजावें कीं, आजपासून जो सती जाणार, तिनें शास्त्रांचा जो कायदा तृणाची पर्णकुटिका करून जावें असें आहे, त्याप्रमाणें जावें. तें होतां शास्त्राच्या उलट होऊं लागल्यास आम्ही होऊं देणार नाहीं. कदाचित् शास्त्रमार्गाप्रमाणें एकादी सती गेली आणि पुन्हां अमीतून बाहेर निघाली, तर तिला जो कोणी जबरदस्ती करून आंत टाकाल किंवा तोडून टाकाल, त्या शकसाग आम्ही खुनी असा जाणून, त्याचें पारिपत्य मुनासब आहे त्याप्रमाणें केलें जाईल.”

२३. महादजी शिंद्यांचा मृत्यु

व

उत्तर हिंदुस्थानचा बंदोबस्त.

महादजी शिंदे पुणें येथें ता. १२ फेब्रुवारी इ.स. १७९४ रोजीं मृत्यु पावले. त्या वेळीं नाना फडणविसांनीं उत्तर हिंदुस्थानांतील सर्व मराठे सरदारांस निरनिराळीं पत्रें लिहून सर्व प्रांतांचा बंदोबस्त ठेवावा झणून सूचना केली. त्या वेळीं दिहडीचे वकील देवराव हिंगणे हे महेश्वरी होते, त्यांच्याकडेही कांहीं पत्रें पाठविलीं, होळकरांसही पत्रें लिहिलीं, व त्यांच्याकडून शिंद्यांच्या प्रमुख सरदारांसही पत्रें लिहविलीं. ह्या प्रमंगीं शिंद्यांचे सुप्रसिद्ध शूर सरदार जिवबादादा बक्षी ह्यांनीं रा. देवराव हिंगणे ह्यांस लिहिलेलें पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्या पत्रावरून महादजी शिंदे ह्यांच्या मृत्यूनंतर उत्तर हिंदुस्थानची काय स्थिति होती हें लक्षांत येईल.

[मेणबलीदत्तर.]

श्री.

“राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री देवरावजी स्वामींचे सेवेसी:—

सेवक जिवाजी बडाल सांग नमस्कार विनंति उपरी येथील क्षेम ता छ १ माहे सावान मुक्काम नजीक परवतसर यथास्थित जाणोन स्वकुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे विशेष:—आपण पत्र छ १ रोजींचें पाठविलें, तें पावलें. लिहिला अर्थ सर्व कळों आला. ‘राजश्री पाट्रीलबावांस ज्वराची वेथा दहा दिवस होऊन माघ शुभा १३ बुधवारी

प्रातःकाळीं वायूची भावना जाली. श्रीमंत व मुत्सद्दी डेन्यास गेले. उपाय बहुत केले. कांहीं उपाय लागू न होतां, प्रहर रात्रीस देवआज्ञा जाली. ईश्वरें मोठा अनर्थ केला. श्रीमंत राजश्री पंत प्रधान स्वामींची व श्रीमंत नाना व हरिपंततात्यांचीं पत्रें तेच दिवशीं डाकेंत रवाना जालीं. आमचे नांवें व श्रीमंत तुकोजीबाबा होळकर यांचे नांवें आलीं. त्याच्या नकला आपल्याकडे पाठविल्या आहेत, व मुभेदारांचें पत्र पाठविलें आहे. हिंमत धरोन प्रसंग राखावा.' द्दणोन तपशिलेंकरोन लिहिलें. त्यास येथेंही पुण्याहून श्रीमंत राजश्री दौलतराव बाबा यांचीं पत्रें छ २३ तारखेस आलीं. त्यांत लिहिलें जे, महाराज कैलासवासी जाले. तें ऐकून दुःस्वार्णवीं पडलों. तें कोठवर त्याहांवें ! महाराजांमारिखा धर्णा प्रतापी गेले, आणि आद्वी सेवक लोक मागें राहिलों ! पूर्वजन्माचा दोष पदरीं, याजकरितां भोगणें मृत्यु नाहीं. परंतु महाराज कैलासवासी एकटे गेले: आद्वी चार सेवक लोक व सलतनत सर्वे ठेवून गेले. त्यांचे मागें अवसान सोडलें तर पुरुषधर्मास ठीक नाहीं: आणि लोकही द्दणतील कीं, मागें कांहींच दम धरला नाहीं. याजकरितां चिंताचे ठायीं विवेक करून, सर्वे लोकांची व कंपूची खातर-जमा करून राहिल्यो. कथें पाऊल न टाकावें याम्तव जयपूर मारवाड यांचे मध्यें मुकाम करून आहों. त्यास हें वर्तमान आल्यापूर्वी मारवाड्यासीं मामला केला. मागील बाकी व हल्लीं खंडणी याचा टराव करून, आमचीं लिहिलीं पुमलीं त्यांस करून दिलीं. व त्यांचीं लिहिलीं पुमलीं करून घेतलीं. आद्वी त्यांच्या डेन्यास जाऊन वस्त्रें हत्ती घोडे बहुमान घेतला. आपल्या डेन्यास आले. वस्त्रें हत्ती बहुमान त्यांस दिव्हा. तूर्त येथोन कूच माघारें करावें, तर हिंदुस्थानची हवा ठीक नाहीं. याजकरितां आठचार दिवस मुकाम करून, तूर्त ऐवज ध्यावा तो घेऊन, पुढें सेखावटीचे रोखें कूच करूं. पाणिपता-कडेस राजश्री बहिरो कोन्हेर व बापाजी मल्हार व देवजी गवळी सिखाच्या तोंडावर सारणपूर व पाणिपताचे तोंडावर फौज पलटणमुद्धां मजवून आहेत. राजश्री खंडेराव हरी रेवाडीकडे मेवात येथें, तेही कायम आहेत. राजश्री गोपाळराव भाऊ दतिया-कडील गडीस लागले आहेत. त्याचाही जावगाल जालाच असेल. तेथील जावसाल उरकल्यावर मथुरा आगन्याच्या मैदानांत येतील. डभई साहेब अंतरवेदीत आहे. आगरेचा बंदोबस्त पागनिसाकडील आहे. दिल्लीचा बंदोबस्त शाहजाकडे आहे. तेथेंही पलटणें आहेत. तूर्त खंडेराव आपाकडील फौज दिल्लींत पाठविली आहे. राजश्री अंबोजी इंगळे मेवाडांत आहेत. याप्रमाणें बंदोबस्त इकडील आहे. ऐसैं करितां कोणी डाकें उचललें तर पारपल्य होईल. आपण श्रीमंत पंतप्रधान स्वामी यांच्या पत्राच्या व श्रीमंत नाना फडणवीस व हरिपंततात्या यांच्या पत्राच्या नकला पाठविल्या, त्या पावल्या. श्रीमंत मुभेदार यांचें (पत्र) पाठविलें, तेंही पावलें. त्यांच्या पत्राचें उत्तर पाठविलें आहे. इकडील कोणेंविसीं चिंता न करावी. वर्तमान वरचेवर लिहून पाठवीत जावें. बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा हे विनंति."

सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य.

हा निबंध

रा. रा. विनायक कोंडदेव ओक ह्यांनीं लिहून, गेल्या आक्टोबरांत बडोद्यास भरलेल्या साहित्यसंमेलनास सादर केला. त्या संबधानें, श्रीमंत महाराज सरकार सयाजीराव गायकवाड ह्यांच्या एडिकांगनीं, रा. ओक ह्यांस आक्टोबरच्या २१ व्या तारखेस अमें लिहिलें आहे कीं, H. H. The Maharaja-sahib Gaekawar has read your सांप्रतच्या लेखकांचें कर्तव्य with much interest. He liked your attempt and again some of the views that you have in the book are identical with His Highness's. हणजे हा निबंध महाराजांस एकंदरीनें फार आवडला आहे. निबंधाचें मोठें भाग्य आहे.

किंमत ४ आणे, डांकहांशील १ आणा.

वेरूळचीं लेणीं.

(संचित्र.)

प्राचीन वस्तु हा प्रत्यक्ष प्राचीन इतिहास आहे. हा इतिहास, इतर देशांप्रमाणें आमच्या देशांत जो कांहीं उपलब्ध आहे, त्यांत वेरूळचीं लेणीं हीं सर्वांत मोठीं, विस्तृत व प्रेक्षणीय आहेत. हीं आमच्या देशांतल्या प्राचीन कलाकौशल्याची उत्तम माक्ष देत आहेत. हीं पाहून पाश्चात्य रमिकही चकित होऊन जातात. हीं स्वतः दृष्टीनें पाहून आणि त्यांविषयींची माहिती इतर ग्रंथांतून घेऊन, त्यांच्या वर्णनांचें हें पुस्तक रा. रा. त्रिवक गंगाधर धनेश्वर यांनीं अत्यंत परिश्रम घेऊन तयार केलें आहे. या पुस्तकाच्या वाचनानें वेरूळच्या लेण्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घेतल्याचें श्रेय मिळण्यासारखें आहे. किं. १० आणे. ट. ख. ८॥

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर प्रेमचे मालक.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

—*—*—*—*—

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

जानेआरी १९१०.

[अंक ६ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	२९-३६
२ ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणें.	११-२६
३ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	४१-५६
४ ऐतिहासिक टिपणें.	३७-४४

चित्रे— १ जहानगीर बादशाहा. २ हैमूरचा दिवाण पणेर्या.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बालकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनी
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

जहानगीर बादशाह.

(संस्कृत - १६००-१६२७)

१५. जहानगीर बादशाहाचें आत्मचरित्र.

जहानगीर हा पुण्यश्लोक चक्रवर्ती अकबर बादशाहाचा पुत्र. ह्याने इ. स. १६०५ पासून इ. स. १६२७ पर्यंत दिल्ली येथें राज्य केलें. ह्याने आपलें आत्मचरित्र लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामध्ये त्याने आपल्या बारा वर्षांची हकीकत लिहिली आहे. पुढें त्याची प्रकृति नादुरुस्त झाल्यामुळे व त्याजवर मानसिक शांतताभंग करणारे दुःखाचे प्रसंग आल्यामुळे, त्याने पुढील कारकीर्दीची हकीकत लिहिण्याचें सोडून दिलें. तथापि, त्याच्या कारकीर्दीचा पुढील इतिहास सुतामदखान ह्याने लिहिला आहे. त्याचें नांव 'इकबलनामा' असें आहे. त्या-खेरीज महमद हादी ह्याने जहानगीराच्या कारकीर्दीची बरीच माहिती लिहिली आहे, व कामगार हुसेनी ह्याने 'मासीर-इ-जहानगिरी' ह्या नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. ह्यामध्ये जहानगीर बादशाहाच्या जन्मापासून राज्यारोहणापर्यंतची हकीकत आहे. ह्या सर्व ग्रंथांच्या योगानें जहानगीर बादशाहाचें संपूर्ण चरित्र अवगत होण्यासारखें आहे. ह्या सर्व ग्रंथांमध्ये जहानगीर बादशाहाच्या आत्मचरित्राची योग्यता फारच अधिक आहे.

पौर्वात्य देशामध्ये राजे लोकांनीं आत्मचरित्रें लिहिण्याचा प्रघात पुष्कळ दिवसांपासून चालत आला आहे. तैमूरलंग, बाबर, जहानगीर, गुलाबदान बेगम आणि हैदर ह्यांचीं आत्मचरित्रें प्रसिद्ध आहेत. अकबर बादशाहानें स्वतः आपला इतिहास लिहिला नाहीं, तथापि 'ऐनेअकबरी' नामक एक सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ अबुल फजल ह्या पंडिताकडून त्याने लिहविला आहे. ह्या सर्व ग्रंथांवरून, मुसलमानी बादशाहांचें चरित्रलेखन ह्या विषयाकडे लक्ष होतें, असें दिसून येतें. जहानगीरचें आत्मचरित्र 'तुलुक-इ-जहानगिरी' ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ह्या ग्रंथाच्या फारशी भाषेंतील उत्कृष्ट प्रती, लंडन येथें 'इंडिया आफिस' मध्ये व 'ब्रिटिश मुझियम' मध्ये आहेत. त्यांचीं भाषांतरे विद्वान् आंग्ल पंडितांनीं प्रसिद्ध केली आहेत. त्यावरून असें दिसून येतें कीं, जहानगीर हा बाबर किंवा अकबर ह्यांच्यासारखा बुद्धिवान् किंवा लोकोत्तर पुरुष होता असें नाहीं. उलट त्याच्या अंगीं पुष्कळ दोष होते. परंतु, त्याने जें आत्मचरित्र लिहिलें आहे, त्यांत त्याने आपल्या कारकीर्दीचें खरें चित्र रेखाटल्यामुळे तें फार मूल्यवान् झालें आहे. त्यांत विशेषकरून त्याने आपल्या बापासंबंधानें जो वृत्तांत लिहिला आहे, तो फारच महत्त्वाचा आहेत. जहानगीर बादशाहाचें स्वतःचें चरित्र अगदीं सत्य व यथातथ्य

वर्णिलें असल्यामुळें त्यासही एक प्रकारचें मोहकत्व आलें आहे. जहानगीर बादशाहाची तुलना कांहीं अंशी इंग्लंडचा सहावा जेम्स किंवा एम्परर क्लाडियस ह्यांच्याशी करितां येईल. सहाव्या जेम्सचें चित्र 'Fortunes of Nigel' किंवा क्लाडियसचें चित्र 'Suetonius and Tacitus' ह्यामध्ये जसें मूर्तिमंत दिसून येतें, त्याप्रमाणें जहानगीर बादशाहाचें चित्र त्याच्या आत्मचरित्रामध्यें दिसून येतें. जहानगीर बादशाहा हा सद्गुण आणि दुर्गुण ह्यांचें मिश्रण होता. त्याच्या निर्दयपणाच्या गोष्टी व त्यानें कित्येक मनुष्यांचे केलेले छल जसे त्याच्या चरित्रावरून व्यक्त होतात, तसें त्यानें कित्येक प्रसंगीं विलक्षण भूतदयाही दाखविल्याचें दिसून येतें. राजवाड्यांतले हत्ती थंडीच्या दिवसांत गार पाण्यानें धूत असत व त्यामुळें ते कांपत असत, तें पाहून त्यास दया येई. झणून त्यानें, हत्तीकरितां पाणी तापवून त्यांना ऊन पाण्यानें धुवावें, अमा हुकूम सोडल्याचें उदाहरण त्याच्या आत्मचरित्रांत नमूद आहे. तो स्वतः मद्यपी होता, परंतु मद्य हें अनर्थकारक व शरीरोग्रह्य नष्ट करणारें आहे, सबब तें आपल्या प्रजेनें घेऊं नये झणून त्यानें निर्बंधही केला होता. तो सृष्टिसौंदर्याचा चांगला भोक्ता होता. चंपक, बकुल वगैरे पुष्पें त्यास फारच आवडत असत; व आम्रफलांचा तो फार शोकी होता. त्याच्या अंगीं न्यायप्रियता हा सर्वोत्तम गुण होता. हॅलमनामक प्रख्यात इतिहासकारानें, मुसलमान बादशाहांच्या अंगीं दुसऱ्यांच्या अपराधांबद्दल योग्य न्याय करून त्यांस कडक शासन करण्याचा एक विलक्षण गुण होता, असा एक उल्लेख केला आहे, तो अगदीं सत्य आहे. हा गुण जहानगीर ह्याच्या अंगीं चांगलाच दिसून येतो. जहानगीर ह्याच्या न्यायप्रियतेबद्दल इतिहासांत विशेष ख्याति आहे. एकंदरीत जहानगीर ह्याचें आत्मचरित्र फार महत्त्वाचें असून सतराव्या शतकाच्या प्रारंभी हिंदुस्थानाची कशी स्थिति होती, तिचें चित्र त्यावरून चांगलें नजरेस येतें.

जहानगीर बादशाहानें आपल्या राज्यामध्ये अकबर बादशाहाप्रमाणें 'दस्तुरूल अमल' झणून बारा नियम केले होते. त्यांचा सारांश येणेंप्रमाणें:—

१. प्रत्येक प्रांतांतले जहागीरदार नद्यांच्या उतारावर दस्तुरी घेत असत, ती बंद करणें.

२. लोकवस्तीच्या गांवापासून रस्ते दूर असल्यामुळें जागोजाग चोन्या व रस्तेलूट होत असे. ह्याकरितां जागोजाग जहागीरदार लोकांनीं सराया, मशिदी व विहिरी बांधून प्रवासी लोकांच्या सोई करणें. जे रस्ते बादशाही मुलखांत असतील, तेथें त्यावरील कामदारांनीं सराया वगैरे बांधणें.

३. व्यापारी लोकांच्या मालाचे गठ्ठे मालकाच्या परवानगीवांचून व त्यास कळविल्यावांचून मध्येच रस्त्यावर उघडून पाहूं नयेत.

४. माझ्या राज्यामध्ये कोणीही मुसलमान किंवा दुसरा परधर्मी मनुष्य मेला, तर त्याची मिळकत व मालमत्ता त्याच्या वारसास मिळाली पाहिजे. त्यास कोणीही हरकत करूं नये. अशा मालमत्तेस कोणी वारस मिळाला नाही, तर तिची देखरेख करण्याकरितां निराळे कामदार व संरक्षक नेमून, तिच्या उत्पन्नाचा विनियोग मशिदी बांधणें, सरायांची दुरुस्ती करणें, पडलेले पूल नीट करणें, आणि विहिरी व तळीं बांधणें, अशा लोकोपयोगी कामांकडे करीत जावा.

५. मी माझ्या वयाच्या १८ व्या वर्षापासून आजपर्यंत ह्मणजे माझ्या वयाच्या ३८ व्या वर्षापर्यंत मद्याचें सेवन करीत आहे, तथापि माझ्या प्रजेपैकी कोणीही इसमानें मादक पदार्थापासून किंवा तांदुळाच्या अर्कापासून मद्य तयार करूं नये व विकू नये असा माझा सक्त हुकूम आहे. [जहानगीर बादशाहास मद्यपानाची संवय प्रथम फार लागली होती, परंतु पुढें तो अतिशय मितपान करूं लागला.]

६. दुसऱ्याचें घर कोणी घेऊं नये.

७. कोणत्याही मनुष्याचें नाक व कान कापण्यास मी सक्त प्रतिबंध केला आहे, व स्वतः परमेश्वराजवळ अशी शपथ वाहिली आहे कीं, मी कोणासही अशी शिक्षा करणार नाहीं.

८. सरकारी जमिनीवरील कामदारांस व जहागीरदारांस मी असा हुकूम दिला आहे कीं, त्यांनीं रयतेच्या जमिनी बळजबरीनें कधीही घेऊं नयेत, व स्वतः त्यांची लागवड करूं नये.

९. परगण्यावरील मुख्य कामगार किंवा जहागीरदार ह्यानें सरकारी परवानगी-वांचून त्या प्रांतांतील लोकांबरोबर लग्नसंबंध करूं नये.

१०. मोठमोठ्या शहरांत दवाखाने स्थापावेत व रोग्यांच्या शुश्रूषेकरितां वैद्यांची नेमणूक करावी. त्यास जितका खर्च पडेल तितका सरकारी खजिन्यांतून करावा.

११. माझ्या परम पूज्य वडिलांच्या कायद्याप्रमाणें मीही असा नियम केला आहे कीं, प्रतिवर्षी १८ रविलावल ह्या माझ्या जन्मदिवसापासून माझ्या वयाचीं वर्षे असतील तितके दिवस, माझ्या राज्यामध्ये कोणीही (उदरपोषणार्थ) प्राणिबंध करूं नये. त्याचप्रमाणें प्रत्येक आठवड्यांत गुरुवार व शनिवार ह्या दोन दिवशीं प्राणिहत्या करूं नये.

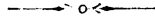
१२. माझ्या वडिलांच्या वेळच्या नौकरांस जे अधिकार व जहागिरी दिल्या आहेत, त्या त्यांकडे तशाच चालू राहाव्या. पुढें त्यांचे दरजे व पगार वाढविले जावेत.

वडिलांच्या वेळच्या जनानखान्यांतील पडदानशीन स्त्रियांच्या नेमणुका शेंकडा २० पासून १०० पर्यंत त्यांच्या त्यांच्या स्थितीप्रमाणे व नात्याप्रमाणे वाढविल्या जाव्या. धर्मार्थ व देवस्थानाप्रीत्यर्थ दिलेल्या जमिनी ज्याच्या त्याजकडे कायम राहाव्या. मिरान मदर जहान ह्मणून जो सय्यदांपैकी अस्सल सय्यद व अकबर बादशाहाच्या वेळचा मुख्य दानाध्यक्ष आहे, त्यानें प्रत्येक दिवशीं सत्पात्र व खरे गरजू लोक बादशाहासमोर हजर करावेत व त्यांस बादशाहानें स्वतः धर्म करावा. सर्व किल्यांत व तुरुंगांत जे गुन्हेगार पुष्कळ वर्षे कैदेत ठेविले गेले आहेत, त्यांची सुटका करावी.

ह्या बारा नियमांवरून जहानगीर बादशाहाची योग्यता व्यक्त होते. हा बादशाहा इ. स. १६२८ मध्ये मृत्यु पावला. ह्या बादशाहाचें आत्मचरित्र वाचनीय व मनोरंजक असून, त्याच्या कित्येक आख्यायिका फार बोधपर आहेत.

१६. ज्योतिपंत महाभागवत.

हे जातीचे अर्धवेदी देशस्थ ब्राह्मण, खटाव प्रांतांतील बुध मलवडी कार्यातीचे देशपांडे. हे विद्यासंपन्न असून राज्यकारभारांत कुशल पुरुष होते. हे वाढत वाढत झांशी संस्थानचे दिवाण झाले होते. तो काळ झटला ह्मणजे सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीची अखेर व दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीचा आरंभ हा होय. कोणे एके वेळीं, एका अपराधी ब्राह्मणाच्या न्यायाच्या कामांत ह्यांची मसलत मालकांनीं मानली नाहीं, सबब हे आपल्या अधिकाराचा राजीनामा देऊन घरीं परत आले. ह्यांची मूळचीच वृत्ति मोठी धार्मिक व परमार्थी होती. ह्यांनीं मिळविलेली संपत्ति लाखां रुपयांची होती. ती त्यांनीं तीर्थयात्रा करण्यांत व पांडुरंगाचीं देवालये बांधण्यांत खर्च केली. ह्यांनीं काशीपासून रामेश्वरपर्यंत एक हजार पांडुरंगाचीं देवालये बांधिलीं. अशी आख्यायिका आहे.

हे काशीम यात्रेनिमित्त गेले असतां, गंगातीरीं घाटावर श्रीवेदव्यास प्रत्यक्ष ब्राह्मणाच्या रूपानें येऊन, त्यांनीं श्रीमद्भागवताचा ग्रंथ ह्यांस दिला, अशी आख्यायिका आहे. तो ग्रंथ हल्लीं त्यांच्या मठांत सातान्यानजीक कृष्णातीरीं चिंचणेर येथें आहे.

भागवतांतील पुष्कळ प्रकरणांवर ह्यांचे अभंग आहेत. भागवतावर ह्यांची मराठी गद्यरूप टीका आहे. “ प्रवृत्तिनिवृत्तिऐक्यतारत्नावली ” नांवाचा ह्यांचा एक लहानसा गद्यात्मक ग्रंथ आह्मांस मिळाला आहे. त्यावरून त्यांच्या गद्यग्रंथाची

भाषासरणी कळून येते. ह्या ग्रंथावरून त्या काळीं गद्यांत ग्रंथ लिहिण्याचा परिपाठ पडत चालला होता, असें दिसते.

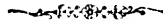
अथर्ववेदी महाराष्ट्र ब्राह्मणांचीं घरे सातारा जिल्ह्यांत व कांहीं नगर जिल्ह्यांत आहेत. हीं सर्व मिळून २००१२५० चा सुमार आहे. त्यामुळे अथर्ववेदी वैदिक ब्राह्मण मिळणें दुरापास्त होत चाललें आहे. सांप्रत हे लोक ऋग्वेद मंत्रांनीं आपलीं नित्य नैमित्तिक कर्मे करितात. अथर्ववेदाचे पाठक कमी होत जाऊन पुस्तकरूपानेंच तो अस्तित्वांत राहिल कीं काय अशी भीति वाटत आहे. ज्योतिपंत महाभागवत यांच्या पित्याचें नांव गोपाळराव देशपांडे असें होतें. ह्यांनीं, विटें येथें गणपतीचें एक स्थान आहे, तेथें कांहीं वर्षें तपश्चर्या केली होती. ह्या गांवीं ज्योतिपंतांची कविता पुष्कळ लोकांच्या तोंडी आहे.

१७. संताजी घोरपड्याचा खून

व

खुपखबरखान पदवी.

संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव ह्या दोन शूर महाराष्ट्र वीरांनीं, आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर, राजारामाच्या कारकीर्दींत महाराष्ट्रराजसत्तेचें कसे संरक्षण केलें, हें निराळें सांगावयास नको. संताजी व धनाजी ह्यांचीं चरित्रें फार वीररसप्रचुर व हृदयंगम आहेत. संताजी व धनाजी ह्यांनीं औरंगजेब बादशाहास व त्याच्या सैन्यास अतिशय त्रास दिल्यामुळे तो ह्या दोन महाराष्ट्रवीरांना अगदीं पाण्यांत पहात असे. त्यानें त्यांचा उच्छेद करण्याकरितां बरेच दिवस जिवापाड परिश्रम केले; परंतु त्यास यश येईना. शेवटीं त्यास, ह्या दोघां सरदारांमध्ये कांहीं गैरसमज उत्पन्न झाल्याचें कळलें. तेव्हां त्यास अत्यंत हर्ष झाला, आणि त्यानें त्या संधीचा फायदा घेऊन, ह्या मराठे वीरांचा निःपात करण्याचा यत्न चालविला. संताजी घोरपडे हा जसा शूर होता तसा फार तामसी होता. कोणी सरदारानें यत्किंचित् कांहीं चूक केली, किंवा आज्ञाभंग केला, कीं तो त्यास एकदम जबर शिक्षा देत असे. त्यामुळे व दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं त्याच्या सैन्यांत दुफळी झाली, व त्याचे सरदार त्याच्या विरुद्ध झाले. हणमंतराव-नामक एका सरदारानें धनाजी जाधवाच्या सैन्याची मदत घेऊन उघडपणें संताजीवर हल्ला केला, व त्याच्या सैन्याचा बराच नाश केला. ही संधि साधून औरंगजेबानें गाजीउद्दीनखान फिरोजजंग ह्यास संताजीचा पाठलाग करण्याची

कामगिरी सांगितली. त्या वेळीं नागोजी माने ह्मणून हसवडकर मान्यांपैकीं एक मराठा सरदार बादशाही सैन्यास अनुकूल होता. त्याच्या भावास कांहीं वर्षांपूर्वी संताजीनें हत्तीच्या पायाशीं दिलें होतें. ही गोष्ट मनांत वागवून, नागोजीनें, आपल्या बायकोच्या सह्यानें, संताजी घोरपड्याचा पाठलाग केला. त्यानें संताजी श्रमून व थकून एका ओढ्यामध्ये स्नान करित असतां त्यास गांठिलें, आणि आकस्मिक रीतीनें त्यावर तरवारीचा घाव करून त्यास यमसदनीं पाठविलें. नंतर त्यानें, ही विजयवार्ता संताजीचा प्रतिस्पर्धी जो धनाजी जाधव त्यास कळविण्याकरितां, संताजीचें शीर कापून, तें तोबऱ्यांत घालून आपल्या घोड्यावर बांधिलें, आणि तो तिकडे चालला. परंतु रस्त्यांत तें शीर खालीं पडलें व फिरोजजंगाच्या बिनीचा सरदार लुतुफउल्लाखान ह्याच्या एका शिपायास सांपडलें. त्यानें तें आपल्या मालकाजवळ नेलें. त्यानें तें मोठ्या उत्सुकतेनें औरंगजेब बादशाहाकडे पाठविलें. औरंगजेब बादशाहास संताजीचा शिरच्छेद झाला हें पाहून अत्यंत हर्ष झाला. त्यानें आनंदप्रदर्शनार्थ नौबती व डंके वाजविले, व सर्व सैन्यांतून त्याचें प्रदर्शन केलें. ज्या इसमानें ही आनंदाची खबर आणिली, त्यास त्यानें 'खुषखबरखान' असा किताब दिला. ही गोष्ट इ. स. १६९८ मध्ये घडली.

१८. ह्यैसूरचा दिवाण पूर्णच्या.

हा नामांकित ब्राह्मण मुत्सद्दी १९ व्या शतकाच्या प्रारंभी ह्यैसूर येथें होऊन गेला. इ. स. १७९९ मध्ये ब्रिटिश सैन्यानें श्रीरंगपट्टणावर चाल करून टिपूचें राज्य जिंकून घेतलें, त्या वेळीं थोर अंतःकरणाचे शहाणे ब्रिटिश मुत्सद्दी जनरल वेलस्ली ह्यांनीं, ह्यैसूरच्या प्राचीन हिंदु राजवंशांतील कृष्णराजनामक एका अल्प बालकास गादीवर बसवून, ह्यैसूरचें राज्य त्याचे स्वाधीन केलें. ह्या वेळीं ह्यैसूर येथें राज्यक्रांति होऊन फार अस्वस्थता झाली होती व राज्यकारभाराची पुनः घडी बसविणें हें फार अवघड काम होतें. ही सर्व स्थिति ध्यानांत आणून, जनरल वेलस्ली ह्यांनीं, पूर्णच्यानामक एका वैष्णव ब्राह्मणास ह्यैसूरची दिवाणगिरी देऊन, सर्व राज्यकारभार त्याचे हातीं सोंपविला. हा दिवाण आपल्या राजकारणचातुर्यानें ह्यैसूर येथें फार प्रसिद्धीस आला. ह्यानें आपल्या ११ वर्षांच्या कारकीर्दीमध्ये ह्यैसूरच्या राज्याची उत्कृष्ट सुधारणा केली. त्यानें, केवळ आपल्या बुद्धिचातुर्यानें व दूरदर्शित्वानें, जमीनमहसुलाची सुधारणा केली; ग्रामपंचायती नेमून हिंदुधर्म-

हैमूरचा दिवाण पूर्णय्या.

शास्त्राप्रमाणें शास्त्री व मुसलमानी धर्मशास्त्राप्रमाणें काजी ह्यांनीं गांवच्या तंटबखे-
ड्यांचे निकाल करावेत अशी योजना केली; टिपूच्या वेळच्या लष्करी लोकांस
कामांवर घेऊन त्यांच्याकडून राज्यरक्षणाचें काम करविलें; इत्यादि अनेक
शहाणपणाच्या गोष्टी करून राज्यकारभार सुयंत्रित रीतीने चालविला, आणि
हैसूर संस्थानची चांगली अभिवृद्धि केली. त्याने आपल्या कारकीर्दीमध्ये ७७ लक्ष
रुपयांचीं सार्वजनिक कामें करून प्रजेस सुख दिलें; आणि हैसूर संस्थानच्या
खजिन्याची स्थिति सुधारून २॥ कोटी रुपये शिल्लक ठेविले. अर्थात् अशा
शहाण्या मुत्सद्याची कीर्ति हैसूरच्या इतिहासांत अजरामर व्हावी ह्यांत नवल तें
काय? जनरल वेलस्ली ह्यांनीं व दुसऱ्या इतिहासकारांनीं पूर्णव्याची फार स्तुति
केली आहे. त्यावरून पूर्णव्यासारखे बुद्धिवान् एतद्देशीय मुत्सदी हिंदुस्थानांत
निपजले असून त्यांच्या अंगी ब्रिटिश मुत्सद्यांकडूनही वाहवा करून घेण्यासारखे
लोकोत्तर गुण होते, हें सिद्ध झालें आहे.* पूर्णव्या इ. स. १८१५ मध्ये मृत्यु
पावला. त्याचा वंश हैसूर येथें अद्यापि आहे. त्याचे नातू सर कृष्णमूर्ति हे
सुप्रसिद्ध गृहस्थ असून त्यांनीं थोडे वर्षांपूर्वी हैसूरची दिवाणगिरी केली आहे.
त्यांनीं दिलेलें पूर्णव्याचें चित्र सोबत प्रसिद्ध केलें आहे.

* दिवाण पूर्णव्या ह्यांच्या उत्कृष्ट राज्यकारभाराबद्दल कर्नल विल्क्स, जनरल वेलस्ली
व मार्किस् आफ् वेलस्लीप्रभृति मुत्सद्यांनीं स्तुतिपर उद्गार काढले आहेत व ते इंग्रजी
ग्रंथांतरीं प्रसिद्ध आहेत. तथापि, हैसूर प्रकरणासंबंधानें गव्हरनर जनरल मार्किस् आफ्
वेलस्ली ह्यांनीं इ. स. १८०४ सालीं एक लेख लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं पूर्णव्याबद्दल
जो उल्लेख केला आहे, तो येथें नमूद करण्यासारखा आहे:—

“I discharge a satisfactory part of my duty in availing myself of this
occasion to record the high sense, which I entertain of the merits and
services of the Dewan Poorneah. To extraordinary abilities, eminent public
zeal, integrity, judgment, and energy of that distinguished minister,
must be ascribed in a considerable degree, the success of measures, which
I originally adopted for the settlement of Mysore, and the happy and
prosperous condition of that flourishing country. The merits and services
of the Dewan have been peculiarly conspicuous in the promptitude and
wisdom manifested by him in the application of the resources of Mysore, to
the exigences of the public service during the late war with the considerable
Mahratta chieftains: and I deem it an act of justice to acknowledge that the
expectations which I found in selecting Poorneah for the important office of
minister of Mysore, have been greatly exceeded by the benefits which have
resulted from his excellent administration.”

१९. जनरल वेलस्ली ह्यांचें पटवर्धन सरदारांस उत्कृष्ट साह्य.

इ. स. १८०३ मध्ये इंग्रजांनीं दुसरे बाजीराव ह्यांस पेशवाईच्या गादीवर बसविल्यानंतर, बापूजी गणेश गोखले ह्यांनीं, जनरल वेलस्ली ह्यांच्याजवळ, पुण्याच्या दरबारच्या उद्देशाप्रमाणें आपल्या सैन्याच्या खर्चाबद्दल पटवर्धन सरदारांचा प्रांत तोडून देण्याबद्दल कांहीं बोलणें लाविलें. त्या वेळीं पुण्याचे रेसिडेंट ले० कर्नल क्लोज होते. ह्यांस जनरल वेलस्ली ह्यांनीं गोखल्यांच्या भाषणाचा सर्व सारांश कळविला; आणि पटवर्धन सरदारांबद्दल आपलें किती उत्कृष्ट मत आहे तें कळविलें.* ह्या वेळीं त्यांनीं पटवर्धन सरदारांचा नाश करून त्यांचा प्रांत घेणें अगदीं गैरशिस्त आहे असें आपलें मत दिलें; एवढेंच नव्हे तर, ब्रिटिश सरकारांनं ह्या कामीं बाजीराव पेशव्यास मदत करूं नये असें रेसिडेंटास स्पष्ट लिहिलें. तेणेंकरून पटवर्धनसरदारांस वेलस्ली साहेबांबद्दल फार आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. बाजीरावाच्या तडाक्यांतून पटवर्धन सरदारांचें खरें संरक्षण जनरल वेलस्ली ह्यांनींच केलें, असें झटलें तरी चालेल. त्यामुळें पटवर्धनसरदारांची जनरल वेलस्लीबद्दल फार कृतज्ञबुद्धि असे.

* ना. २३ फेब्रुवारी इ. स. १८०४ च्या कर्नल वेलस्ली ह्यांच्या पत्रांतील पुढील उतारा वाचण्यासारखा आहे:—

"The family of Pursheram Bhow are the most ancient friends that the British Government have in the Mahratta Empire. Pursheram Bhow had under his command a body of British troops during the former war against Tippoo. His sons and relations, the present chiefs of that family, served in the same army, and there gained a knowledge and respect for the valour and discipline of a British army, which was the first cause of their joining me in the campaign of 1800 against Dhoondia Waugh. The friendship then established, and the friendly terms on which I was with those chiefs to the beginning of last year, enabled me to bring them forward to Poona to re-establish the Peishwa on his musnud, although, with or without reason, these chiefs did not wish well to His Highness' cause. This service ought never to be forgotten by the Peishwa, and probably never will be forgotten by the British Government. . . . The Patwardhan family, connected as I have above mentioned, as they are with the British Government, are certainly the most respectable of all the Peishwa's subjects properly so called. They are the support of the system of order which exists on the company's frontier, and on the frontier of Mysore; and they are a check to the nest of freebooters kept by the Rajah of Kolapoor, and to the numerous polygars who inhabit the countries watered by the Krishna, Malpoorba, and Gutpurba."

बावांकडील फौजेने घेरा देऊन जेर केला आहे. त्याचे लष्करांत सहा सात शेरांची धारण जाली आहे व लोकही नित्य उठोन येतात. त्यांकडील पलटणाचीही बोलणी राजश्री राणेखान भाईकडे लागली आहेत. लौकरच उठोन यावी, असें आहे. बाबाची रवानगी हेंच जाणून लौकर केली, कीं यांचे हातून त्यांचें पारिपत्य करावें. ह्मणजे सरकारनक्षा वाढून याचा दाब राजेरजवाडे वगैरे यांजवर चहूंकडे पडेल, असें बाबाचे मते आहेत. माझ शरीरीं ज्वराचा उपद्रव जाला होता. याजकरितां श्रीमंत राजश्री पाटिलबावांजवळ श्रीक्षेत्रीं राजश्री अयोध्याप्रसाद वैद्य यांचें औषध घ्यावयाकरितां राहिलों आहें. चांगलें आरोग्य जाल्यावर लष्करांत जाऊं. इस्मालबेग यास नजबकुलीखान याचे पारपत्यास रवाना केलें होतें. त्यास यांनीं एक दोन लढाईत त्यास कायल केला. यामुळे त्यानें सहयाचा पैगाम केला. तेव्हां इस्मालबेग यांनीं येथें बावांस पत्रे पाठऊन, येथील आज्ञा जाल्यावर त्याची भेट घेतली. उभयतांचें मत येथल्या-खेरीज नाहीं. राजश्री तुकोजीबावा मेवाड प्रांतीच आहेत. तूर्त इकडे येऊन बावांस सामील व्हावे, हा रंग कांहीं दिसत नाहीं. पाटिलबावांकडे त्यांचें लष्करांतून अकबार आली. त्यांतील मजकूर बावांनीं आह्मांपाशीं मांगितला कीं, जयपुरकर व जोतपुरकर यांचा पहिलेपासून एक विचारच आहे. हल्लीं उदपुरकर त्यांचे लक्षाखेरीज होते. त्यास होळकरांनीं तिघांचें लक्ष एक करून द्यावें; जयपुरकर व जोतपुरकर उभयतां व आपण त्याचे राज्यांतील बखेडा मोडूं; तिन्ही सं॥ एक विचारें चालावी; याप्रमाणें बेत ठरला आहे. दुसरा मजकूर कोटेवाले पहिलेपासून सरकारलक्षानेंच चालत आहेत व गतवर्षीही सरकारउपयोगी पडले आहेत. असें असोन होळकरांनीं त्यांचे मुलकांत, त्रिवर्ग राजांची व आपली फौज पाठऊन, त्यांचें पारिपत्य करावें हा मनसुषा केला आहे, असें ऐकतों. हाही चांगलाच आहे. त्यांनीं येथें येऊन, ते व आह्मी व राजश्री अलीबहादूर यांनीं एक विचारें चालून, सरकार-चाकरी करावी, याच बेतानें त्यांचीही रवानगी सरकारांतून जाली आहे. परंतु आमचे दिसण्यांत असें आलें कीं, त्यांनीं तें लक्ष कांहींच न ठेवितां, हा विचार आरंभिला आहे. असो. पहिल्यापासून सरकारच्या फौजा व ते आह्मी येत गेलों. परंतु रांगडे वगैरे यांची आंतचे आंत फूट पाडून सरकारचाकरी होत गेली. हल्लीं त्यांनीं, कांहीं निराळे होते त्यांसही एकत्र मिळणींत मिळवावे, हा विचार केला आहे. हा उत्तमच आहे. यापूर्वीं रांगड्याची आंतचे आंत फूट व्हावी असेंही अनुसंधान होतें. परंतु हे तिकडे आल्यापासून हा विचार

रांगड्याचा राहिला नाही. असो. सारांश, अलीबहादूरबाबा व त्यांनीं येऊन बंदोबस्त करावा, आपली वांटणीही घ्यावी, व सां॥ सोडविलीं आहेत यांचा बंदोबस्त राखावा, येविसीं आह्मी आजपर्यंत वारंवार लिहीत गेलों, व अलीबहादूरबाबा आले त्यांचीही पत्रें पाठविलीं; परंतु त्यांचें येणें घडवें असें काहीं दिसत नाही. यास्तव त्यांस सरकारांतून पत्रें येऊन लवकर इकडे येत तें करावें. त्यांचे चित्तांत असेल कीं, पाटिलबाबांनीं आह्मी एकत्र राहिल्यानें यांचें आमचें बनणार नाही, असें असल्यास या गोष्टीची चिंता नाही. कोणे प्रकारें सरकारकाम व्हावें हेंच आमचें मानस आहे. त्यांनीं येऊन बंदोबस्त करावा. कां कीं इकडील खिलस बहुत करून तुटले. पातशाई सां॥ सातान्याचे अन्वये जालें आहे. इकडील बंदोबस्त अलीबहादूरबाबाचा करून दिल्याच आहे. त्यास, त्यांनींही येऊन, आपली वांटणी घेऊन, सरकारकामाचा पुस्तपन्हा राखावा, यामुळें वारंवार लिहीत गेलों. परंतु त्यांचे चित्तांत हें कांहींच येत नाही. त्यास, कारकून पाठवून अगर हर कसेंही करून त्यांचें येणें व्हावें ह्मणजे सर्व यथास्थित आहे. आह्मांस इकडे बहुत दिवस जाले, लोकांचा गवगवा फारच आहे. यामुळें तूर्त उज्जनीस जाऊं. आमचा तो इरादा हाच आहे कीं, श्रीमंतांचे प्रतापेंकरून मुलूख आहे त्यांचा त्यांनीं आपले स्वाधीन करून घ्यावा. आमचा तो कोणे गोष्टीचा आग्रह नाही. परंतु सरकारनक्ष राहे अशी गोष्ट असेल ती करावी, इतकें मात्र आमचें ह्मणणें आहे. याप्रमाणें बाबांनीं सांगितलें. इंग्रजांनीं मुंबईत जमाव केला आहे. त्याजमुळें पुण्यांत फौजेची व तोफखान्याची तयारी केली आहे. तो कोणीकडे नाही याचा विश्वास पुरत नाही. याजमुळें येथें आपली जागा खबरदारी आहे. ह्मणून राजेश्री सदाशिवपंत दाजी यांस पत्र स्वामींचें आलें. त्यांत लिहिलें होतें तें बाबांनीं आह्मांस दाखविलें, आणि सांगितलें कीं, लखनौहून इंग्रजाकडील मातबर माणूस येथें येत आहे, एका दोहों दिवसांत दाखल होईल. त्याचें बोलणें तुमचे समक्षच करूं. त्यांत सर्व दृष्टीस पडेल. सरकारांत बदमामली करावी असा तो त्यांचा रोख दिसत नाही. येथें आल्यावर सर्व समजण्यांत येईल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पेवस्ती चंद्र ११ रविलाखर
सन तिसा समानीन पौष मास.

लेखांक १२.
श्री.

ता० ८ दिसेंबर इ. स. १७८८.

“सेवेसीं भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना यथील क्षेम तागाईत छ० ९ रविलावल वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- इकडील

वर्तमान तरी, श्रीमंत राजश्री अलीबहादूर बाबा यमुनापार गाजुदीनगर येथपर्यंत गेल्याचें पत्र आलें होतें. तेथून मेरट पंधरा कोस राहिलें होतें. त्यास काल सोमवारी जाऊन तेथें पोहोंचावयाचा बेत होता. त्याप्रमाणें पोहोंचलेच असतील. कालरात्रौ श्रीमंत राजश्री पाटिलबावांचे येथें अकबार मेरटेहून आली. त्यांत मजकूर कीं, आपले फौजेनें चहूंकडून वेढा देऊन त्यास जेर केला आहे. आंत धारण चहूं शेरांपर्यंत आली आहे. आंतील रयत व शिपाई लोक पळून येतात. ते वर्तमान सांगतात कीं, त्यानें पळून गोसगडास जाण्याचा विचार केला आहे. आपल्याकडील फौजेस लटकाच रोंख दुसरे अंगें दाखवावयाकरितां, बाहेर शहरचे लगत डेरा दिल्या आहे. परंतु फौजेचे जकडबंदीमुळें निघोन जाण्याचें होत नाहीं. चौगीर्द बंदोबस्त चांगलाच राखिला आहे. याप्रमाणें लिहिलें त्याचे व आपलेही लष्करांतून हेंच आलें. सरकारच्या फौजा पोहोंचल्यावर लवकरच शत्रूंचें पारिपत्य होईल. पाटिलबावांनीं हाच बेत करून, लौकर येथून बाबाची रवानगी केली कीं, याचे हातून हें यश यावें. क्षणजे याचा लौकिक चहूंकडे होऊन दाब पडेल. राजश्री होळकरांकडील मजकूर काल बावांनीं फिरोन आह्मांपासीं बोलण्यांत आणिला कीं, देशीहून इकडे येण्यास ते निघाले, त्यापासून आह्मी सुरळीतपणाचीं पत्रें पाठविली; व राजश्री आंबोजी इंगळे यांसही महेश्वरचे मुक्कामी पाठविलें कीं, तुम्ही व अलीबहादूर या प्रांतीं लौकर येऊन, त्रिवर्ग फौजा एकत्र होऊन शत्रूंचें पारिपत्य करूं. त्यास तेही श्रीमंतांचे प्रतापेंकरून आमचे हातून गोष्ट घडल्या-नंतरही लिहीत गेलों कीं, इकडील बखेडा मोडण्यांत आला, परंतु तुम्हीं इकडे येऊन बंदोबस्त करावा व आपली वांटणीही घ्यावी. कोणे गोष्टीचा किलाफ आमचे तर्फेनें नाहीं. त्यांनीं मुद्याच्या गोष्टी इंगळे यांजपासीं बोलिले, त्याप्रमाणें मान्य करून निखालसपणें त्यांस पत्रें आजपर्यंत लिहीत गेलों. परंतु आह्मी लिहितों हे कांहींच गोष्ट त्यांचे चित्तास येत नाहीं. आतां लिहिण्याची पराकाष्ठा राहिली नाहीं, व पुण्यासही याप्रमाणेंच लिहिवीत गेलों कीं, त्यांनीं लौकर येऊन इकडील बंदोबस्त राखावा. आमचे लोकांस बहुत दिवस जाले, अतःपर राहाणें लोकांमुळें इकडे होत नाहीं. आमचे लिहिण्याचे अन्वय सारेच एकीकडे राहून, त्यांनीं दुसराच मनसुबा उभा केला कीं, उदेपूरचें संस्थान जयपूर जोधपूरवाले या उभयतांचे मिळणीखेरीज होतें. त्यांत कारण कोण कीं, राणाजी लहान, पटाइतांनीं जागचे जागा मुखूख बळकाविला, व चितोड वगैरे कांहीं खालशापैकीं जागा होत्या, त्या भीमसिंग कारभारी याणें दाबिल्या, व गोंडवाड

मारवाड्यांनीं आधींच घेतलें आहे. मुलूख कांहींच राहिला नाही. संस्थान मोडकळीस आलें. यास्तव राणाजीपाशीं जालमसिंग झालेकोटेकर यास आपले ममतेत घेऊन, त्याजकडील जमीयत राणाजीजवळ ठेऊन, संस्थानची जागा कोणाचे खटल्यांत न पडूं देतां राखिली. सांप्रत होळकर तिकडे मेवाडांत आल्यानंतर आपला बंदोबस्त करून द्यावा, याप्रमाणें जालमसिंग याचेच मार्फतीनें राणाजींनीं बोलणें लाविलें कीं, तीन लक्ष रुपये आह्मी तुह्यांस देतो. आमच्या घरचा बंदोबस्त करून द्यावा. त्यावरून होळकरांनीं कबूल करारमदार करून बंदोबस्तास लागले. याजवर भीमसिंग याचें बोलणें जयपूरकर व जोधपूरकर यांचें विद्यमानें पडलें कीं, राणाजीचा कारभार आमचे स्वाधीन करावा. जालमसिंग याचे लोक उदेपुरांत आहेत, त्यांस काढून द्यावें, आणि संस्थान आपले हवाले करावें. त्याजवरून होळकरांनीं पहिला बेत सोडून, मारवाड्याचें व जयपुरकराचें अनुलक्षामुळें भीमसिंग याचे स्वाधीन संस्थान करावें आणि राणाजीस त्याचे स्वाधीन करावें असा निश्चय ठराऊन, कोटेकराचे वकिलास साफच सांगितलें कीं, उदेपुरांत तुह्यांकडील लोक आहेत ते शाडून काढावे, आणि भीमसिंग यांचे हवाले संस्थान करावें. याप्रमाणें न केल्यास आह्मी उभयतां राजे मिळोन तुह्यांसीं पाहून घेऊं. तेव्हां कोटेवाल्यास ही गोष्ट प्राप्त जाली कीं, आजपर्यंत दक्षिणचे फौजेचे बळावर त्यांचें अनुलक्ष धरून हें संस्थान राखिलें; असें असतां त्यांणींच हा प्रकार [केला]. जें सरकारलक्षीं नव्हतें त्यांचेच मिळणींत मिळून संस्थान त्याचे हवालीं करावें. याप्रमाणें होळकर बोलतात. तेंही फारच चांगलें आहे. इतके दिवस सरकारलक्षानें आह्मी व राणाजी चालिले. त्याचें फळ हेंच प्राप्त जालें कीं, राणाजीसीं जे कारभारी द्वेषी होते, व शत्रु मारवाडी, त्यांचे स्वाधीन त्यांस करणार; व आमचे स्वाधीन संस्थानचा बंदोबस्त होता तां त्यांजकडूनही दोघांस दोन गोष्टी प्राप्त जाल्या. परंतु करणारांनींही पुढें आपला विचार पाहावयाचा होता. कोटेवाले हरकसें करून आपला बचाव करून राहतील, अथवा दबाव पडल्यानें त्यांतच मिळतील. परंतु तिन्ही संस्थानें एक जाल्यावर गोष्ट भारीच पडेल. असो. या गोष्टी मसलतीचे विचारें सर्व ध्यानांत येतील. व बाबाचें ह्मणणें कीं, सरकारलक्षानें जे आजपर्यंत चालत आले, त्यांजवर होळकरांनीं हा विचार आचरण करावा, ही गोष्ट उत्तम नाही. कां कीं, आजपर्यंत रांगड्याचीं पारपलें आंतचे आंत फूट पाडूनच होत गेलीं. आतां होळकरांनीं तिन्ही संस्थानें एक करून द्यावी व कोटेवाले त्यांचे मिळणींत मेळवावे हें केलें

आहे. यांत आपलाही परिणाम त्यांनीं काय पाहिला असेल तो न कळे. रांगड्या-चाही इरादा आंतून हाच आहे कीं, दोन्ही संस्थानें आपले मिळणींत आल्यावर दक्षणीयांसीं जाव द्यावा. परंतु हें होळकरांचे चित्तांत कांहींच येत नाहीं. आणि मारवाडी सांगतात त्याप्रमाणेंच करीत जातात. रांगड्याकडे पहिले मुद्दे आपले आहेत, तेही शाबूत करून घेतले नाहींत. आणि यांत नफा कोणता पाहिला असेल तो पाहोत. आमचें लक्ष हेंच आहे कीं, ज्यांत सरकारकाम घडोन येई, ती गोष्ट सर्वांनीं मिळून आचरण करावी. आपसांत फूट दुसरेयास समजूं न द्यावी. याकरितां आम्ही वारंवार त्यांस लिहीत गेलों कीं, तुम्हीं इकडे यावें. वांटणीचा मुद्दा त्यांचा त्यांतही नवीन होणार नाहीं. वडिलापासून रीत चालत आली त्याप्रमाणेंच होईल. तुम्हीं यावें. इकडील बंदोबस्त आजपर्यंत आम्हीं राखिला; आतां तुम्हीं राखावा. परंतु हें त्यांचे ध्यानांतच नाहीं. त्यापक्षीं लिहूनही इतःपर फळ नाहीं. आमचे लोक इकडे आम्हांस राहूं देत नाहींत. याकरितां आम्हीं आपल्यास पत्र लिहिलें आहे कीं, इकडील सर्व किलाफ श्रीमंतांचे प्रतापेंकरून मोडण्यांत येऊन, दिल्लीचें संस्थान सातान्याप्रमाणें जालें आहे. याचा बंदोबस्त करावा. अलीबहादूर इकडे आले आहेत. यांचेच अंगावर आज आम्ही टाकून उठूनच जातो, असेंही नव्हतें. परंतु लोकांस बहुत दिवस जाले, व पैशाची वोढ यामुळें आम्ही लोकांचे स्वाधीन. लोक आम्हांस राहूं देत नाहींत. होळकरांनीं इकडे यावें. यांनीं व अलीबहादूर यांनीं इकडील बंदोबस्त करावा. आम्हांस लोक राहूं देणार नाहींत. तेव्हां माळव्यांत जाऊन लोकांचा उलगडा पाडूं. सारांश, होळकर इकडे आल्यानें फूट न दिसतां, हिंदुस्थानी दबून इकडील बंदोबस्त राहील, व रांगडेही सहजच दबले जाऊन सर्व राजकारणांस ठीक पडेल, 'याप्रमाणें बावांनीं सांगितलें. तें सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. या पत्राचीं व त्यांनीं पत्रें लिहिलीं आहेत त्यांचीं उत्तरे लौकर आलीं पाहिजेत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

लेखांक १३.

पै॥ छं ९ रविलाखर सन तिरसा
समानीन पौष मास.

श्री.

ता. १० दिसेंबर इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:-

५ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य ऋो अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे.

विशेषः—अलीकडे बहुत दिवस आपलें पत्र येत नाहीं. त्यास सदैव पत्र पाठवून परामृष करीत असावें. राजश्री पाटिलबावांनीं मथुरेहून गुलामकादराचे पारिपत्यास रवाना केलें, त्यास मेरठास येऊन पोहोंचलों. दोन तीन हजार स्वार व पायदळ प्यादे पलटणें दाहा बारा हजार, एकूण रोहिले पंधरा हजार व तोफ शेंसवाशें सुद्धां गुलामकादर मेरठचे गढींत आहे. बाहेर चौगीर्द आपली व राणेखानभाई व रायाजी पाटील यांची फौज घेरून गोसगडचा मार्ग धरून आहे. त्याजला निघोन जावयास वाव नाहीं. गढींत धारण साहा शेरांची जाली आहे. रस्त झाडून बंद केली. एक दाणा आंत जाऊं देत नाहीं. त्यास श्रीमंतांचे प्रतापें पारपत्यही लाँकरच होईल. आह्मांस खर्चाची बहुत ओढ आहे. इतके दिवस कर्ज काढिलें, त्याच्या एक दोन हुंड्या करून आपलेकडे पाठविल्या. त्यांचाही ऐवज अद्याप सावकारास पावला नाहीं. याजमुळें आतां सावकारही कर्ज देत नाहीं. तारांबळ फार जाली आहे. त्यास दरमाहाचे दरमाहा खर्चाचा पुरावा जाला पाहिजे. चंद्र ११ रा। वल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक १४.

पेवस्ती चंद्र ७ रविलाखर तिमा
समानिनी बराबर डांक.

श्री.

ता० १६ दिसेंबर इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसीः—

५१ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेषः मेरठेस येऊन दाखल जालों. येथें मुखत्यार राजश्री राणेखानभाई आहेत, त्यांची भेट जाहाली. मुक्काम करून राहिलों. त्यांणीं एक वाट बंद करून राहिले होते. त्यास आह्मी तलाव्यास गेलों. तों एक वाट गोसगडची मोकळी आहे असें पाहून, मग आह्मी कूच करून, त्या वाटेवर येऊन राहिलों. एक वाटेवर ते आहेत. अशा दोन्ही वाटा बंद केल्या, तेव्हां रस्त अगदीं बंद जाली. दिवसरात्र त्यांची व आमची फौज चौकीस असती. पांचा साहा रोजांचे आंत धारण साडेतीन शेरांची जाहाली आहे. बहुत घाबरला आहे. आंत जमियत दहा बारा हजार रोहिला आहे. मैदानांत असता तरी लुटून घेतला असता. परंतु शहर चांगलें आहे. याकरितां हल्ला करावी तर लोक मारले जातील असें आहे. काल चंद्र १६ रविलावली गुलाम कादर जातीनेंच राजश्री रायाजी

पाटील यांजकडे आला होता. तो बाणाचे खाच्याच्या मोरच्यापासून उभा राहिला. तेथें देवजी गौळी जाऊन भेटले, आणि त्यास पुढें बोलाविलें कीं, रायाजी पाटिलाजवळ चलावें. तेथें भेट घ्यावी. तो ह्मणाला कीं, रायाजी पाटील पुढें एकटे आले तर भेटेन, नाहींतर माघारा जाईन. असें बोलण्यांत संध्याकाळ जाहाला. तो आंत माघारा गेला. साऱ्यांची भेट जाहाली नाहीं. आज फिरून येणार ह्मणोन वर्तमान आहे. कच्ची हकीकत समजण्यांत येत नाहीं. त्यांची त्यांची काय खलबतें होतात, यांचे वकील तेथें जातात व त्यांचे येथें येतात, मजकूर गुप्त आहेत. सारांश, द्रव्याचें कार्य आहे. कळ साऱ्यांसच लागली आहे. याकरितां सरकारांत समजावयास मानस दुसऱ्याचें होत नाहीं. जरबेनें विचारावें तर ज्याची जमीयत अधिक तो जबरदस्त. राजश्री तुकोजीबावांजवळ होतों, तेव्हांही हीच अवस्था जाहाली. आंतूनच खंडण्या करीत. सरकारांत एक पैसा देखील दिलहा नाहीं. ऐसें मजकूर आहे. मुख्य ज्याची फौज फार, तो जबरदस्त. मागाहून होईल हकीकत ते लिहून पाठविण्यांत येईल. खर्चाची मदत तेथून राखतील तर होईल. राजश्री पाटिलबावांजवळ पैक्याविशीं बहुत निकड केली. परंतु देऊं दिलाऊं करितात. ऐवज हातास आमचे येणें ही गोष्ट तूर्त दिसत नाहीं, व आपलें पत्र बहुत दिवस आलें नाहीं, याकरितां मनास धीर नाहीं. रवाना चंद्र १७ जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक १५.

पै॥ छ १० रा॥ लाखर सन तिसा पीपमास. श्री.

ता. १७ डिसेंबर इ. स. १७८८.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:-

॥ सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्त्रो अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:- गुलामकादर चंद्र १८ रबिलावलीं बुधवारीं सायंकाळीं आवसीं दोन चारशें स्वारांनसीं पळोन गेला.....लाविलें होतें. परंतु आपल्या फौजा छबिन्यास मजबूतच राहात होत्या. परंतु आह्मी राणेखान भाईजवळून तुटून गोसगडाचे मार्गावर राहिलों होतों. तेव्हां बहुतच हुशारीनें पाहात होतों. परंतु आपले पुण्येकरून आमचे तोंडावरून गेला नाहीं. आणि निघता तरी असा जाऊं न पावता. परंतु आह्मांजवळून तीन कोशांवरून रायाजी पाटलांचे मोरच्यांतून

निघोन गेला. तेव्हां आह्मी त्यांकडेस सांगून पाठविलें कीं शत्रू निघोन चालला, याप्रमाणें बातमी आहे. आह्मी व आपण लगट करावी. तेव्हां त्यांनीं सांगून पाठविलें कीं, त्याचे निघाल्याची बातमी पक्की नाही; आपण पाठलाग आतांच करूं नये. पक्की बातमी कळल्यावर करूं. असे भानगडीत बारा घटका रात्र गेली. तोंपर्यंत आह्मी वाट पाहिलीं कीं ते पाठलाग करतील, ह्मणजे आह्मी बरोबर दौड करूं. परंतु त्यांनीं पाठलाग केला नाही. आह्मीच जावें तर तो कोणत्या वाटेनें गेला, आह्मी कोणत्या मार्गानें जावें, असें समजोन आह्मी गेलों नाही. गोसगडा-कडे राजश्री येशवंतराव नाईक व भवानजी लोखंडे यांस रवाना केलें कीं, वाटेंत कदाचित् सांपडला तर धरावा. याप्रमाणें आपले फौजेचें वर्तमान आहे. त्यांची फौज मागील तीन घटका रात्र राहतां त्यांणीं धोंडोबा पागनीस बाळोबा पागनिसाचे भाऊस, याजबरोबर दोन हजार देऊन, रवाना केला आहे, व शाहाजादे व गुलाम-कादराकडील बिलासराव वगैरे एक दोन जमातदार सांपडले आहेत, व पायदळ रोहिला अगदी लुटला. मण्यारसिंग पलटणवाला बमयजमीयत येथेंच राहिला आहे. तो आतां येऊन भेटणार, व तोफा अगदीं त्याच्या भागावर राहिल्या. असबाब बहुतकरून लुटला गेला. एक वाड्यांत कांहीं रोहिले लढतात. तेथें कांहीं असला तर सांपडेल. पुढें त्याचे पाठलाग करण्याचा मजकूर, तर आह्मी त्यास सांगत आहों कीं पाठलाग करावा. परंतु ज्याजवळ फौज ज्याजती, तो जबरदस्त. त्याचें सांगणें सबळ. आह्मी या आठ दिवसांत तीन चार वेळां सांगितलें कीं, रोहिला जेर जाला आहे, ह्छा करावी, लुटून घ्यावा. ह्मणजे सांपडेल कीं मारला जाईल. नाहीतर एखादे वेळेस रात्रीचा निघोन जाईल. परंतु त्यांचे विचारास न आलें. पुढें जें कर्तव्य तें त्यांचेच विचारें आह्मांस केलें पाहिजे. मागाहून होईल वर्तमान तें लिहून पाठवीत असों. त्यांचे सरदाराची निष्ठा याचे ठायीं आहे. हें परभारां आपणास समजलेंच असेल. नाहीतर या फौजेंतून आणि त्यांणीं निघोन जावें, हें आश्चर्यच होतें. ज्या मार्गानें गेला, त्यांनीं कोणी कोणास खबर केली नाही. जातो असें आह्मी साऱ्यांस सांगून ठेविलें होतें कीं, तुमचे तोंडानें निघाल्यास आह्मांस सूचना करा. आह्मी येऊन पोहचतो. आमचे तोंडानें निघाल्यास आह्मी तुह्मांस सूचना करूं. असें असतां गेला. यांतच सर्व अर्थ आहे. मागाहून होईल वर्तमान तें लिहून पाठविलें जाईल. चंद्र १९ रबिलावल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक १६.

श्री. ता० १९ दिसेंबर इ. स. १७८८.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:—

पोष्य कृष्णराव हरी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २० रबिलावल मुक्काम मेरट प्रांत अंतरवेद येथें स्वामींचे कृपेंकरोन सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— पेशजीं चमेलीचे मुक्कामचें पत्र पाठविलें, तें सेवेसीं प्रविष्ट जालें असेल. उपरांत चमेली उतगेन उदेपुरानजीक राजश्री अलीबहादर व होळकर यांजपासीं दाखल जालों. यावर होळकर तेथेंच गहोन, अलीबहादर यांणीं कूच करून बुंदीकोट व जयनगरचे रानांतून कुंभेरी भरतपुरास आलों. येथें रणजीतसिंग जाट याच्या भेटी होऊन, नंतर दरकूच श्रीमथुरेच्या मुक्कामीं राजश्री पाटिलबावा यांजपासीं येऊन पोहोंचलों. पाटिलबावांनीं अलीबहादर यांचा गौरव करून, गुलाम कादर याच्या पारपत्यास रवाना केलें. ते दिल्लीपासीं यमुना उतरोन मेरठीस आलों. गुलामकादर ठाणें बळकाऊन होता. आसपास पाटिलबावांची फौज होती. मागून अलीबहादर व आझी येऊन पोहोंचलों. पंधरा दिवस गोळागोळी होत होती. त्यावर ठाणें सोडोन निघोन जावें असा त्यांणीं विचार करून, चंद्र अठरावे रबिलावलीं फौजमुद्धां निघोन चालला. तेव्हां आपल्याकडील फौजांनीं पाठलाग करून त्याचे फौजेचा पराभव केला. खांसा पळोन गेला. त्याचे मागें फौजा धावल्या, परंतु ठिकाण लागलें नाहीं. मग अवघे मुक्कामास आलों. दोनप्रहरा रात्रीस बातमी आली कीं, दहाबारा कोसांवर दबोन राहिला आहे. हें वर्तमान समजल्यावर अलीबहादर यांणीं आमचे पथकास तेच समयीं चाकरी सांगितली. त्यावरून तयार होऊन, ज्या गांवीं होता त्या गांवीं जमून, त्या गांवास वेढा देऊन, चोरवातमी लावून, लोक गांवांत घालून धरून आणिला. लष्करांत आणून अलीबहादर यांचे स्वाधीन केला. आपले पथकांत तीन हत्ती खुले हावद्याचे व पांच सात घोडीं लहानमोठीं व एक ऊंट आला. स्वामींचे पुण्यप्रतापें शत्रूंचे पारपत्य यथास्थित जालें. येविसीं सविस्तर वृत्त-राजश्री अलीबहादर यांणीं लिहिलें असेल त्यावरून श्रुत होईल. आझी स्वामींचे आज्ञेअन्वये सरकारचाकरीवर लक्ष ठेऊन स्वस्थ आहां. सर्वप्रकारें सांभाळ करणार स्वामी समर्थ. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १७.

पैवस्ती चंद्र ९ जमादिलावल

श्री.

ता० १६ जानेवारी इ. स. १७८९.

तिसा समानीन बगवर डांक.

“गजश्री नाना गोसावी यांसी:-

सकलगुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:- मेरटेस गुलाम कादर धरला, तेव्हां आम्ही राजश्री पाटिल-बावांकडे लेहून पाठविलें कीं, गुलाम कादराची मोहीम उरकण्यांत आली. पुढें मसलत कोणती? जोधपूर जयपूरची मसलत केल्यास बरी आहे. अथवा आणीक कोणती मोहीम असल्यास ती योजावी. तेव्हां त्यांचें उत्तर पत्रावर पत्रे पाय दरपाय येऊं लागलीं कीं, गुलामाची आई पळाली आहे, तिणें पात-शाही असबाब बगवर नेली आहे; तिजला धरवावी. आम्हीं एक दोन वेळां उत्तरे लिहिलीं कीं, ही मसलत हलकी असोन, पुढें जड जाईल. कां कीं ती शिखांत गेली, आणि त्यांची पाठलाग करावी तर पैका लाभणें कठीणच आहे, व मसलत लांबेल. शिखांचा भरणा फार आहे असें लिहिलें. परंतु त्यांचीं पत्रे एकाच अन्वयेणें येत गेलीं कीं, हस्तगत कर्गावी. त्याजवरून मजल दरमजल गोसगडाम आलों. तो इतक्यांत पत्रे आलीं कीं, आपण तेथेंच असावें, आणि साहरनपूर व कुंजपुरा या दोन्ही तोंडांवर आपली व आमची फौज पाठवावी. त्यास साहरनपुराकडे आपली फौज व त्यांजकडील रायाजी पाटील आठचार दिवस अगोदर रवाना केलेच आहेत. दुसऱ्या तोंडावर फौजा पाठवाव्या, तर फौज आहे ही आपले ध्यानांतच आहे. आणि त्यांचीं तरी पत्रे येत गेलीं कीं, आपण तेथेंच मुकाम करून, पुढें फौज पाठवून, त्याचे आईस धरून आणावें. तिजबराबर मालियत आहे. तेव्हां फौज पाठवावी तरी आम्ही सडे राहतों. न पाठवावी, तर गुलामाची आई, मालियत जाती. याकरितां गोसगडाहून कूच करून कुंजपुण्याजवळ आलों. तो आणखी पत्रे आलीं कीं, आपले कारभारी व फौज व आम्हांकडील फौज तेथें ठेऊन, आपण सडे दोन तीनशें स्वारांनसीं येथें मथुरेस यावें. आपलें आमचें येथें बोलणें होऊन मुखूख आपला आटोपावा. व आणखी आम्हीं गुलामकादर धरला, तेव्हांपासून पत्रे पाटिलबावांस लिहिलीं कीं आपण किल्ले रामगड व आगरे देणार, त्याच्या व मुलखाच्या सनदा थाव्या. त्यांचें उत्तर आतां आलें कीं आपण यावें, रुबरूच सांगूं आणि सनदा देऊं. येविसींचें उत्तर आम्हीं लिहिलें कीं, आम्ही येथें मोहीमसीर आलों. मागे उलटोन सडे

यावें तर फौजेंत आदेशा पडेल. कां कीं, शिखाची फौज चाळीस हजारपावेतों तीस चाळीस कोसांवर राहिली आहे. त्यांत आपली फौज उपाशी. रोजमुरा देखील मिळत नाही. गवगवा आहे. जिवबादादाकडे दररोज धरणें आहेतच. त्यास पहिलेंच आपलें पत्र आलें असतें, तर निघोन आलों असतो. हल्लीं गुलामाचे आईचा बंदोबस्त करून लौकर येतो. तोंपावतों मनदा किल्ल्यांच्या वंगेर माहालच्या भिकाजीपंत पाळंदे तेथें मथुरेस राहिले आहेत, त्यांच्या स्वाधीन कराव्या. आझीही येऊन पोहोंचतो. असें लेहून पाठविलें आहे. पुढें काय जाब येईल तसें करूं. वरकड इकडील वर्तमान तर शिखाची जमीयत गुलामाचे आईकरितां होत चालली, व शाहा आबदाली अटक उतरला. मुलतानांत पुढें त्याचे सरदार फौजसुद्धां आले आहेत. त्यास, आमची जमीयत खासगी थोडी व पाटिलबावांची फौज तीस पस्तीस हजार आहे. ती महिन्या दोन महिन्यां उपास काढोन उठोन जाती. पलटणें आहेत त्यांचा इतबार समजलाच आहे. आणि मुख्य फार, फौज थोडकी व पैक्याचा बंदोबस्त असावा. लोक आपलेही नालबंदी मागतात. रोजमुरा तर वरचेवर आजपावेतों कर्ज काढोन वांटला. पुढें मिळेल तर वांटूं. परंतु खर्चाची वोढ बहुत आली. तें लिहितां पुरवत नाही. सरकारचीं पथकें झाडून आलीं नाही. यास्तव मेरटेस आलों, तेव्हां हजार स्वार ठेविले आहेत. गुलामाचे लढाईसुद्धें त्यांची तलब चढत चालली आहे, व पाटिलबावांनीं तोफा पांच दिल्या, त्याकरितां गारदी तीन चारशें ठेविले आहेत. अलीकडे मेरटच्या तोफांपैकीं साहा आणखी आणिल्या आहेत. एकूण अकरा तोफा व एक गरनाल व हत्ती अकरा गुलाम कादराचे लुटीचे आले आहेत. ऐसा खर्च वाढत चालला. उत्पन्न तर कांहींच नाही. ऐसें वर्तमान आहे. राजश्री सदाशिवपंत असवलकर चंद्र रविलाखरीं गोसगडचे मुक्कामीं आले. रंगराव व खंडेराव वोढेकर यांचीं पथकें अद्यापि आलीं नाहीत. रंगरायाचे तीन च्यारशें स्वार मात्र आले आहेत. भवानजी लोखंडे यांचे गोठांत राऊत सातआठशें लहानथोर मिळोन सारे असतील. सदर फौजेचा भरणा आहे तो आपले ध्यानांतच आहे. राजश्री आपाजीपंत दामले यांस, पूर्वीं आपणास पत्र लिहिलें आहे त्याप्रमाणें, त्यांस गांवयोजना करून अगत्य देविला पाहिजे. आझीं करार केला आहे त्याम निभाव करणार आपणच आहेत. रवाना चंद्र १९ रविलाखर बहुत काय काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक १८.

श्री.

ता० १९ जानेवारी इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:- राजश्री आपाजी बाबाजी यांचा महायात्रेम जावयाचा बहुत मनोदय आहे. श्रीकाशी येथेन चारपांच मजला जवळच आहे. त्याम यांचे घरीही मुलेंमाणसेही अल्पवयस्कर आहेत. यास्तव यांचे कुटुंबाची रवानगी लष्करांत करविली पाहिजे. येथें आल्यावर महिन्या दीडमहिन्यांत यात्राही करून येतील. याकरितां यांचे कुटुंबास इकडे येण्यास अगत्यरूप परवानगी व्हावी. रवाना चंद्र २२ रबिलाखर बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक १९.

श्री.

ता० २३ जानेवारी इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

४ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ना अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी, येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:- राजश्री पाटिलबावांचीं दोन चार पत्रें, सडे फौज ठेऊन मथुरेस येण्याविशीं आलीं. त्यावरून राजश्री सदाशिवपंत यांजबरोबर सारी फौज व सरदार व जरीपटका व साहेबनौबत ठेऊन, आम्ही सडे पाटिलबावांकडे जात असों. मथुरेस आलों ते समयी पाटिलबावा जें बोलणें बोलले, तें सर्व मथुरेहून लिहिलेंच आहे. त्याजवर भरठहून गोसगडास आलों. तेव्हां मागाहून पाटिलबावांचीं पत्रें येत गेलीं कीं, आगरे व रामगड वगैरे माहालच्या सनदा घेऊन आपले स्वाधीन करून घ्यावे. त्यास आपलेकडून पत्राचें उत्तर आलें नाहीं, ह्मणून टाळाटाळ करीत गेलों. परंतु पत्रें पै दरपै येत गेलींच, व राजश्री भिकाजीपंताजवळ बोलत होते कीं, किले स्वाधीन करून घेत नाहींत, याउपर आम्हांकडे शब्द नाहीं. त्यावरून आम्हीं लिहिलें कीं, किल्यांच्या सनदा पाठवून घ्याव्या व महाल कोणते ते लिहून पाठवावे. तेव्हां किल्यांच्या सनदा घावयास सांगितलें व आम्हांस लिहिलें कीं, शिखाचे पारिपत्यास आपली व आम्हांकडील फौज ठेऊन सडे जलद यावें. त्यावरून सडे निघालों. त्यास येथें फौजेत नालबंदीचा बोभाट फार आहे, व येवढा मुलूख सांभाळावयास

फौजही फार लागेल; व पैक्याची आमदानी या सालांत व्हावयाची नाही, व पाटिलबावांचा इरादा आमच्या गळां सुलूख घालून निघून देशास जावें. कदाचित् ते गेले, तर आमचा गळबटा फौजेमुळें व पैक्यामुळें होईल. याकरितां आपणास वारंवार लिहिलें आहे. पत्राचें उत्तर सत्वर यावें. दिवसगत लागों न द्यावी. आह्मी मथुरेस दहा बाग गोजांत पोहोंचलों. तर याविषयींचा बंदोबस्त राखिला पाहिजे. खाना छ २६ खिलाखर बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २०.

पैवस्ती चंद्र २९ जमादिलावल

श्री.

ता. ७ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

तिसा समानीन बराबर डांक.

“राजश्री नाना गोमावी यांमी:-

सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीवहादूर रामगम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वर्काय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:- आह्मी कुंजपुन्याहून राजश्री पाटिलबावांकडे यावयाम निघालों, तों वाटेंत आपलीं पत्रें आलीं. त्यांत छ २२ खिलावलचें पत्र छ २६ खिलाखरी व दुसरीं दोन पत्रें छ ९ व छ ११ खिलाखरचीं आलीं, तीं छ ७ जमादिलावलीं पावलीं, व तिसरें छ १० खिलाखरचें छ ९ जमादिलावलीं आलें. ऐसीं पत्रें पोहोंचलीं. यांतील अन्वय इकडे न राहण्याचा, व पाटिलबावांचीं पत्रें आपणांस आलीं त्याचें उत्तर आपण त्यांस लिहिलें तो, वगैरे सर्व मजकूर लिहिला, तो कळला. ऐसीयास आपले लिहिल्याप्रमाणेंच करावयाचें. त्यास, आगरे व रामगड दोन्ही आपले स्वाधीन करून घ्यावे, ह्मणोन वारंवार पाटिलबावांचें बोलणे राजश्री भिकाजीपंत पाळंदे यांजवळ होत होतें. ते आह्मांस लिहित होते. आह्मी आपलें उत्तर आलें नाही ह्मणून टाळाटाळ करीत गेलों. तेव्हां पाटिलबावांनीं निकडीचें बोलणें बोलले कीं, तुह्मांस वारंवार सांगत गेलों, ऐकत नाही. असें बोलोन साक्षी ठेविले ह्मणून पत्र पाळंदे यांचें आलें. त्यावरून त्यांस लिहिलें कीं किल्याच्या सनदा व सुलकाची याद, कोण परगणे तें लेहून पाठवावी. त्याजवरून किल्याच्या सनदा मात्र पाठविल्या, परंतु सुलखाची यादी आली नाही. त्यास आपले लिहिल्याअन्वयेच जाबसाल करितों, आणि किल्याचे सनदांचे हरएक तऱ्हेनें उलटें घेतों, व आपले पत्राचे अन्वये इकडील आपले गळां लाऊन घेत नाही. कदाचित् त्याणीं बळच केलें, तर आह्मी साफ सांगूं

कीं, आह्मांस सनद श्रीमंतांची आणावी, कीं मामलत तुम्ही संभाळा, तर आह्मी संभाळूं. जर नच ऐकत, आह्मांवर टाकून जाऊंच लागले, तर आह्मीही यांचे बरोबरच येतो. ते तर आमचे गळां टाकून जाणार हा निश्चय. त्याअर्थें त्यांचे बराबरच येणें घडेल. पुढील कुंजपुऱ्याकडील वर्तमान तर राजश्री राणेखान भाई व जिवाजी बहाळ बक्षी यांजकडे शिखांचे वकील आले आहेत. ह्मणतात कीं आह्मी भेटतो. परंतु यांचें ह्मणणें आहे कीं, गुलाम कादराची आई हवारीं करावी. त्यास ते तूर्त मार्गेपुढें घेतात. पुढें होईल तसें लेहून पाठवीत असों. दों चौं रोजांनीं मथुरस दाखल होतो. खर्चाविसीं पेशजीं आह्मी मथुरस आलों तेव्हांपामून पाटिलबावांजवळ मागावयास प्रारंभ केला आहे. तेथें असतां रुबरू बोलत गेलों, व इकडे आलों तेव्हांपामून पत्रेही आजपर्यंत सात आठ लिहिलीं, व गंगाजी आव्हाड यासही ताकीद केली होती कीं, कांहीं खर्चास मागून घेऊन आह्मांकडे पाठवून देणें. तोही वरचेवर बोलत गेला. परंतु तेथेंच वोढ, तेव्हां काय पाठवितात हें समजलेंच आहे. मुख्य येथील खर्चाची बेगमी महिन्याचे महिना जाली पाहिजे, व नालबंदीकरितां लोकांचें मागणें फार आहे. त्यास आपलें पत्र येईल त्या अन्वयें करूं. राजश्री यशवंतराव नाईक निंबाळकर यांनीं बलात्कार करून लाख रुपयांची वरात घेतली आहे. परंतु आपण रद्दच करावी. आह्मीही त्यांस सांगितलें आहे कीं वरात तेथें रद्द होईल. त्याणींही समजोनच घेतली आहे, कीं तूर्त चार महिने लोकांस सांगावयास येईल कीं, आह्मांस वरात दिल्ली आहे. पुढें जैसैं आपले विचारास येईल तसें वरातेचें उत्तर द्यावें. वरकड वर्तमान होईल तें मागाहून लिहीत असों. आह्मी हें लिहिलें ह्मणोन नाईकांकडील कोणी असतील त्यांस समजों देऊं नये. मुलूख माहाल किल्ले हे आह्मांस न पाहिजेत ह्मणोन सांगत होतोच. तो हल्लीं आपलें पत्रही आलें. त्यास आतां निक्षून बोलूं कीं, आह्मांस फक्त आपली कुमकेकरितां पाठविलें आहे. किल्ले मुलुखास आज्ञा मागवा; मग घेऊं. बिनआज्ञा आमच्यानें कैसें घेवतें ? याप्रमाणें उत्तरें प्रांजल करितों. मागाहून होईल जाबसाल वरच्यावर लिहीत असों. रवाना चंद्र ११ जमादिलावल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २१.

श्री.

ता० १६ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

“सेवेसीं आपाजी बाबाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति विज्ञापना ता. छ २० जमादिलावलपावेतो सुक्काम श्रीमथुरा स्वामिकृपेंकरून क्षेम असे.

विशेष:-राजश्री पाटिलबावांचीं पत्रें कुंजपुऱ्यास होतो तेंथें आलीं कीं, सडे येणें; फौज तेंथें ठेवणें; ह्मणून पयदरपय येत गेलीं. त्यावरून फौज वगैरे झाडून राजश्री सदा-शिवपंत दिवाण यांजवळ ठेऊन, सडे निघोन मथुरेस आलों. भेटी जाल्या. बोल-ण्यांतील भावगर्भ श्रीमंत राजश्री अलीबहादूरबाबांनीं लिहिलें आहे, त्यावरून श्रुत होईल. आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक होईल. वरकड पेशजीं राजश्री यशवंतराव नाईक निंबाळकर यांनीं लाख रुपयांविषयीं सेवकापासून पत्र सेवेसीं लिहून घेतलें. त्यावरून भिडेस्तव स्वामी सेवकावर कृपा करितात ह्मणून, त्यांनीं भीड घालून घेतलें ह्मणून सेवेसीं लिहिलें आहे. मजीं असेल तसें होईल, परंतु सेवकावर राग न व्हावा. त्यांची वोढ तों खरी. वखवख फारच जाली आहे. सेवकाचे लिहिल्यावर कोणतेंही न व्हावें. जी मजीं स्वामींची तसें व्हावें. सेवकांनं पत्रें सेवेसीं बहुत लिहिलीं, उत्तर येत नाहीं. त्यावरून चित्त उदास आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २२.

श्री. ता. २१ फेब्रुआरी इ. स. १७८९.

“पुरवणी राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

विनंति उपरी:- राजश्री पाटिलबावांचे मनापासून आहे कीं, आम्हीं हा मुलूख आटोपावा, आणि दहा हजार स्वार व चार हजार पायदळ घ्यावें. त्यास आमचें ह्मणणें तर आम्हीं घेत नाहीं. यावरून बहुत नाखुष आहेत. त्यास आम्हांस आपली मजीं मुख्य, परंतु पाटिलबावांचा व आपला स्नेह. तेव्हां ते आपणासंगें बहुत श्रमी होतात. याकरितां आपणास सुचवावें ह्मणून वारंवार लिहिलें आहे. नाहीतर आम्हांस मुख्य आपला हुकूम. परंतु पाटिलबावांनीं फौज व फौजेचे पैक्याचा बंदोबस्त करून दिल्यास, बहुतकरून चिंता नाही, आटोपला जाईल, असें वाटतें. कां कीं एक दोन शैल्य आहेत, त्यांचा देखील बंदोबस्त करून मग हवाली करूं ह्मणतात. त्या पक्षीं मुलूख सरकारांत येतो, आणि फौजेचा बंदोबस्त त्यांजकडेस, असें पक्कें ठरलें तर बाध दिसत नाही. त्यास ते मुलूख देऊन बहुत संतोषी होतात, आणि मुलूख त्यांजकडेच असल्यास आपल्या संगें श्रमी होतात. ह्मणतात कीं, नानांसीं माझा इतका स्नेह, आणि मीं सरकारांत चोरी किंवा हरामखोरी केली नाही, कीं मला धन्याचे पाय नजरें न पडावे. सरकाराज्ञेवरून खर्चाखालीं जेरबार

जालों; व आणखीही उमेद बाळगीत आहें कीं, सरकारांत चाकरी जिवांत जीव आहे तो करावी. असें कित्येक तऱ्हेचे बोलणीं बोलतात. त्याचा तपशील कोठवर ल्यावा ? सारांश, त्यांचें मानस कांहीं येथें राहावयाचें दिसत नाही. आम्ही न राहिलों, तर आणखी कोण्हाचे ह्वालीं मुख्य करून देशास जावें हा बेत बहुत दिसतो. आम्हांमं झणत होते कीं, तुमचे वडिलांपासून तुमचा आमचा इरादा दोस्तीचा, आणि तुम्ही माझी गोष्ट ऐकत नाही. याकरितां आम्ही गोड बोलून चार दिवस घालवितों. आपलें उत्तर येई तों, बहुत खुशामत करून मर्जी जिथवर राखिली जाईल, तिथवर राखितों. शेवटीं त्यांचा आग्रह फारच जाला आणि आजच गळा घालितात, तेव्हां उत्तर तोडून सांगूं. कां कीं आम्हांस सरकारची आज्ञा शिरीं बंध. मग यांचे स्नेहाम घेऊन काय करावयाचें आहे ? पाटिलबावांचे दरबारची मंडळी जी आहे, ती आम्हांस बहुत हांसते कीं, हे देखणे बरे आहेत. परंतु एखादें कार्य डोईवर घ्यावयास सामर्थ्य नाही ! आम्हांस तों आपलीं पत्रें आलीं आहेत, त्यांचा अन्वय कोणाजवळ सांगतां येत नाही. —जे कारभार न सांभाळावा. त्याम आम्ही आपल्यावरच घेत असतो कीं, आम्ही नवे, आम्हांस या मुलकाची वाकीफगारी नाही, आमच्यानें हे कारभार होणें अवघड. पाटिलबावांनीं येथें असावें आणि आम्ही मुलें, याकरितां तरबियेत राखावी. वर्ष दोन वर्षं वहिवाटा जालीयावर मग चिंता नाही. आम्ही संभाळून. यावरून बहुत हांसतात कीं, आमचे मरदार पांच मात हजाहानें हा मुख्य आम्ही देशी गेल्यावर राखीत असतात, आणि तुम्हांजवळ इतका सरंजाम होत्साता असे शब्द कसे बोलतां ? इकडील पर्याय नजेरम पडले तितके लिहिले आहेत. त्यांस सांगणें तें निश्चय करून एका महिन्यानें सांगूं, असें आम्हीं बोलणें लाविलें आहे. त्यांजकडून तर निकड आहे. ती लिहितां कोठवर लिहावी, कीं मर्वे बंदोबस्त संभाळावा एक, किंवा 'नाहीं' झणून मांगावें एक. मग आम्हांमं मुचेल तैसा बंदोबस्त करून घेऊं. याप्रमाणें आपाजीराव दामोळकर निरोप घेऊन आले होते. तेव्हां आम्हीं उत्तर केलें कीं, आम्ही तेथेच पाटिलबावांकडे रुबरू येऊन सांगतो. आज उद्यां तेथें जाणार. बहुत कवायती करून महिनाभर मोघम राहात, असें करून पाहतों. नाहीतर 'नाहीं' झणून साफच सांगतो. छ २५ जमाविलावल बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति."

१०. अकबरी दस्तुरल-अलम

अथवा

अकबर बादशाहाची राजनीति.*

[लेखकाची प्रस्तावना.]

श्रीमन्महाराज राजश्री व्यंकोजी राजे छत्रपति राजधानी संस्थान शाहूनगर नजीक किल्ले सातारा यांहीं, मी नरसिंगराव विठ्ठल ऊर्फ बाबा पारसनीस, या मज सेवकास समक्ष आज्ञा केली कीं, पूर्वी राज्यकर्ते बहुतेक पादशाह जाले, त्यांपैकीं दिल्ली येथील घहानपाह अकबर पादपाह व दारुलजफर विजापूर येथील सुलतान महंमद आदिलपाह पादपाह यांणीं, पारसी भाषेंत 'दस्तुरल अलम' ह्मणोन राजधानीचे वागणुकीविषयीं, आपआपले कारकीर्दींत, आपले बुद्धीनें कायद्याचीं कलमें ठरविलीं आहेत. त्यांचा तरजुमा महाराष्ट्रभाषेंत सर्वास समजुतींत यावयाजोगा करून ते दोन भाग, कैलासवासी प्रतापसिंह महाराज यांहीं महाराष्ट्र भाषेंत आपले अकलेनें कलमें योजून त्याप्रमाणें राजधानींत वर्तणूक ठेविली. कैलासवासी शिवाजी महाराज राज्यकर्ते महान् बुद्धिमान् व पराक्रमी जाले. त्यापूर्वींचे झालेले राजांत या प्रतापसिंह प्रमुखत्रपतीसारखा कोणी बुद्धिवान् जाल्याची कीर्ति ऐकिली नाही; व पुढेंही या उपमेचा होणार नाही. जसें 'नारायणसमो देवो न भूतो न भविष्यति' श्रीनारायणामारखा देव सर्व देवांत कोणी जाला नाही व पुढेंही होणार नाही. याप्रमाणें हा राजा अकलेविषयीं अद्वितीय, महोत्तम, व रूपवान्, व गुणज्ञांत शिरोरत्न व राजकुलांत मुकुटमणी अनुपमेय जाला. ज्याचें नाम घेतलें असतां यशकीर्तीचा लाभ, याचे गुण वर्णितां हाच ग्रंथ होऊन अपार गुणांच्या कारणानें अपुरा राहिल. असो. त्या प्रतापसिंह महाराज यांहीं केलेल्या कायद्याचा, असें तिनीही भाग निरनिराळे दर्शवून, तिन्ही भागांचा एकच ग्रंथ लिहून, या स्वामिसेवेंत हजर केल्यास तुझांस बक्षिस मिळोन, तुमचें नांव या सरकारांत हमेशा राहिल, अशी आज्ञा केल्यावरून लिहिलें जात आहे.

* हें प्रकरण सातारचे सुप्रसिद्ध फारशी पंडित रा. रा. नरसिंहराव विठ्ठल ऊर्फ बाबा पारसनीस ह्यांनीं, सातारचे शेवटचे छत्रपति श्री. आपासाहेब महाराज ह्यांचे दत्तक पुत्र श्री. व्यंकोजी राजे (ह्यांस लॉर्ड डलहौसी साहेबांनीं नामंजूर करून सातारचें राज्य इ. स. १८४९ मध्ये खालसा केलें) ह्यांचेकरितां फारशी ग्रंथावरून तयार केलें आहे. सुमारे ५० वर्षांपूर्वीं फारशी भाषेंतील ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरे कशीं झालीं आहेत, व त्यांतील उपदेशपर प्रकरणें मराठींत आणण्याचा कसा प्रयत्न झाला आहे, त्याची कल्पना ह्या ग्रंथावरून चांगली येते.

भाग १.

पहानपाह अकबर पादशाहा राजधानी संस्थान दिल्ली याणीं हुजूर
 राजधानीचीं कामें चालविणारे मुत्सद्दी लोक व मुलकाचा
 बंदोबस्त ठेवणारे अंमलदार यांनीं वर्तणूक करण्या-
 करितां दस्तुरूल-अमल ह्मणोन कायद्याचीं कलमें
 ठराविलीं, तीं लिहिलीं जात आहेत:—

राजधानीचे कारखान्याचा बंदोबस्त ठेवणार व पादपाही दरबागंतील कामदार मंडळी, पाहाजादे ह्मणजे पादपाहाचे पुत्र, व मित्रतेचे आहे लक्षण ज्यांत अशी सरदारमंडळी, व अतिश्रेष्ठ योग्यतेचे अमीर लोक ह्मणजे मानकरी वगैरे सर्व पदाधिकारी व अंमलदार व कोतवाल याणीं दस्तुरूल-अमलाचे कायद्याप्रमाणें वर्तणूक करून, सर्व शहरें व हरएक कर्थात व कसबे व लहानलहान गांवें वगैरेंचा बंदोबस्त ठेवण्याकरितां, सर्व कामांची समजूत होण्यास्तव, हा दस्तुरूल-अमल ह्मणजे वर्तणुकीचा कायदा व हे ईश्वरी मर्यादेचे आज्ञापत्र राजाधिराजपणाचें, कृपेच्या झऱ्यांतून व पादपाही श्रेष्ठतेच्या म्हाणींतून उत्पन्न जालें आहे. ह्मणजे पहानपाह अकबर पादपाह याणीं राजनीतीचीं स्वतां आपले बुद्धीनें कलमें ठराविलीं आहेत. त्यांतील कलमांचीं आज्ञा मान्य करून हुकुमाप्रमाणें वहिवाट ठेवावी. तीं कलमें बतपसील:—

१. प्रथम मुख्य तात्पर्य गीतीनें हे कलम आहे कीं, हरएक वागणुकीमध्ये मूलभाग दोन, ते दिन व दुनया. दिन ह्मणजे परमार्थ व दुनया ह्मणजे प्रपंच. तेव्हां प्रपंच व परमार्थसंबंधीं सर्व कामांत ईश्वरी मनोगतावर धोरण ठेवून वागावें. ते असें कीं, यवन लोकांस कुराणपरीफचे ग्रंथांत ईश्वरांनीं ज्या आज्ञा फर्ज ह्मणजे विधियुक्त, मकरुह ह्मणजे निषेधार्थी योजिल्या आहेत, त्याप्रमाणें यवनांनीं आचार ठेवावा. फर्ज असतील त्याप्रमाणें कर्म करावें. मकरुह ह्मणजे वर्ज्य असेल त्या कर्माचाराचा त्याग करावा. येणेंकरून यवनांनीं ईश्वराचे मनोगतानुरूप आचार ठेविला असें होतें. हिंदु लोकांनीं, वेदांत विधि व निषेध असे दोन भाग दर्शविले आहेत, त्यांपैकीं विधि ह्मणजे जीं कर्में वेदांनीं वर्णाश्रमपरत्वे विहित योजिलीं आहेत, त्याप्रमाणें आचार ठेवणें: व निषेध ह्मणजे जीं कर्में वर्ज्य केलीं आहेत तीं आचरूं नयेत. याप्रमाणें विधिनिषेधाचें सर्वदा लक्षांत आणून, प्रपंच व परमार्थ केल्यास, ईश्वरी मनोगतावर धोरण ठेवून वागलेंसें होतें. तात्पर्य, ईश्वरी मनोगतास किंचित्ही विरुद्ध न येई असें, बहुत सावधगिरीनें, वागावें.

२. ईश्वराचे द्वारीं अति नम्रता धारण करून, आपल्यास व परक्यास मंजूर न ठेवितां, आपले व दुसऱ्याचे भिडेवर नजर न ठेवितां, आपल्या कामास प्रारंभ करावा. यांतील भाव हा आहे कीं, हरएक कामांत ईश्वराची भीति ठेवून वागावें. भिडेनें कोणतेंच काम करूं नये.

३. एकांतवासावर अति प्रीति असों नये. कारण, सर्वदां एकांतीं वास करणें ही चाल अरण्यवासी फकीर लोकांची आहे. यांतील भाव हा आहे कीं, राज्यकर्ते पुरुषांनीं सर्व काळ एकांतीं राहिल्यास, लोकांची दाद फिर्याद ऐकून घेणें बंद होईल, व तेणेंकरून बेदाद होऊन, मुलकाची व एकंदर कामाची खराबी होईल; यास्तव एकांतीं प्रीति नसावी. लोकांचीं फिर्यादीचीं कामें बंद न होत अशा बेतानें एकांतवास असावा. तात्पर्य, एकांतींचे कामास प्रथम एक वेळच नेमावा. ह्मणजे त्या वेळेस तीं कामें समजुतींत येतील. तो समय सोडून जरूरीचें कारणच लागेल, तर लौकिकांतून उठून एकांतींचा मजकूर एकीकडे ऐकून घेत जावा. [अकबर पादपाह यांची चाल हमेषा अशी होती कीं, दिवसां राजधानीसंबंधीं सर्व कामें आटोपून, रात्रीं महालांत एकांत स्थळीं निद्रेस पादपाहची स्वारी गेल्यावर, त्या समयीं आंत जाण्याचा कोणाचाच राबता नाही अशा समयान्त देखील, लोकांची दाद लागावी याजकरितां, खास निजावयाचे पलंगावर एक घंटा बांधून, त्या घंटेची दोरी सदर अदालतकचेरीचे खांबास बांधली होती. ज्यांस ज्या समयीं जरूरीचें कारण पडेल, त्यांनीं त्या घंटेची दोरी हालविली ह्मणजे घंटा पादपाहाचे महालांत हालून वाजत असे. घंटा वाजतांच पादपाहा धावून येऊन, वाजविणारास काय जरूर आहे असें विचारून, त्याची चिंता तत्काल परिहार करीत होते. याप्रमाणें फिर्यादी बेदाद तिलमात्र न होय अशा बेतानें एकांतवास करीत जावा.]

४. निरंतर सर्व मंडळीचे समुदायांतही बसण्याचा स्वभाव नसावा. कारण, हा मार्ग केवळ हमेषा बाजारांत बसणारे लोकांचा आहे. तात्पर्य, राहणींत व वागणुकींत उभय रीतीचे ह्मणजे एकांत व लोकांत यांचे मध्यभागीं असावें. यांतील भाव हा आहे कीं, अति एकांत किंवा अति लोकांत नसावा. सर्वदा जैनवासांतच राज्यकर्ते पुरुषांनीं राहिल्यास, कितेक नाजूक कामाचे मजकूर असे असतात कीं, ते एकांतींच ऐकून घेतले पाहिजेत. हे बंद न होत अशा बेतानें लोकांत वास ठेवावा. दोन्ही समसमान ठेवणेंची बुद्धि कधीही सोडूं नये.

५. ईश्वरानें ज्यास श्रेष्ठता दिली आहे, त्या पुरुषास ह्मणजे साधुसंतांस अतिश्रेष्ठ जाणोन, त्यांवर अति प्रीति असावी. यांतील कारण हें आहे कीं, ईश्वराची

कृपा साधुसंतांवर आहे. तेव्हां जो भगवद्भक्तांवर लोभ ठेवितो त्यावर ईश्वर कृपा करितो, व ईश्वरी कृपेंत सर्व कल्याण आहे. यास्तव हें कलम योजिलें आहे.

६. प्रातःकाळीं व सायंकाळीं व मध्यरात्रीं अशा तीन संधींत कदापि निद्रा न घेतां जागृत असण्याचा अभ्यास करावा. [आपले हिंदु शास्त्रांतही असें आहे कीं, अस्तोदयीं कदापि निजूं नये. कर्मरीतीनें या दोनी वेळा कर्माचाराच्या आहेत. सबब, या वेळेस निद्रा वर्ज्य असावी, व मध्यरात्रीं एकांतीं भगवत्स्मरण करावें. मध्यरात्रीपासून उत्तर दिवसाचा प्रारंभच आहे. सबब, या संधींतही जागृति असावी. सारांश, अस्तोदयीं निजूं नये. अस्तोदय केवळ कर्मारंभाकरितांच आहे असें नाहीं. नित्य सूर्याचे अस्तोदयाचें कारण असें आहे कीं,

आयुर्हरति वै पूंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ ।

मनुष्याची आयुष्यगणना करण्याकरितां अस्तोदय योजून, या योगें सूर्य नित्य मनुष्याचें आयुष्य हरण करित आहे. याजकरितां या घातसंधींत निजूं नये. श्रीनारदांनीं धर्मराजास नीति सांगितली, त्यांतही अरुणोदयीं निद्रापन्न असूं नये ह्मणजे अरुणोदयीं निजूं नये, ह्मणोन वर्णिलें आहे. अशाच या संधीच्या वेळा यवन लोकांत नमाज पठणाच्या आहेत. सबब पादशाहांनीं सदहूर्द तिनी वेळेस जागृतीचा अभ्यास करावा असें लिहिलें आहे.]

७. ही सर्व रयत ईश्वराची आहे. ज्या समयीं या सर्वांचे कामाचा वेळ नसून निखालस सर्व कामें संपवून फुरसतीचा समय असेल, अशा वेळेस विद्याभ्यासाचें ग्रंथावलोकन करित जावें. ते ग्रंथ असे असे असतील ते पहावे, कीं पवित्रपणा व निष्पापपणा यांत ज्यांणीं स्वामित्व धारण केलें आहे, अशा सिद्ध पुरुषांनीं जे केलेले ग्रंथ. जसें:—इम्ले आखलाक ह्मणोन अति उत्तम अध्यात्मविद्येचा ग्रंथ आहे तो, व खुलासतुल्ल जमी आउल्लूम ह्मणोन सर्व विद्यासंग्रहाचा ग्रंथ. जसे आखलाक नासरी ह्मणोन ग्रंथ आहे तो. हा ग्रंथ नासरुद्दीन हकीम, अतिउत्तम, विद्वान् लोकांत श्रेष्ठ व सर्व कायद्यांतील वाकीफगार, यांची सर्व विद्येंत गती होती. यांणीं व इह्यायुल्लूम ह्मणोन अहंमद गजली महासंभावित व सर्व विद्वानांत अग्रणी यांचाही सर्व विद्येंत अभ्यास होता—त्यांणीं केलेला ग्रंथ. या ग्रंथीं चार रुक्त इबादतीचे ह्मणजे तपश्चर्येचे व प्रापंचिक व्यवहाराचे आहेत. तो ग्रंथ व मुन्नीयात ह्मणोन ग्रंथ आहे, यांत मुक्त कसें व्हावें हें सर्व जीवन्मुक्ततेचें वर्णन आहे; व महलकात ह्मणोन ग्रंथ आहे; यांत सर्व मारणविद्येचें वर्णन आहे, व इह्या ह्मणोन ग्रंथ आहे, यांत संजीवन करणें व वांचविणें याचें वर्णन आहे तो

ग्रंथ, व किमयायसआदत हणोन ग्रंथ आहे, तो पारसी भाषेचे इबारतीत आहे, व मसनवी हणोन ग्रंथ आहे तो जलालुद्दीन यांनी केलेला. त्या ग्रंथाच्या बेता तीस हजार आहेत, व नसर पांच हजार आहेत. असे ग्रंथ आहेत ते अवलोकन करीत जावें; व मौलवी रूम यांनी केलेली मसनवी हाही ग्रंथ अति उत्तम, सबब पाहत जावा. असे असे ग्रंथ अवलोकन करून विद्याभ्यास करीत जावा. हणजे प्रपंच व परमार्थ यांचें पूर्ण ज्ञान प्राप्त होऊन, प्रश्न करण्यांत ठकबाज व कपटी लोक यांचें काहीं चालणार नाही.

सर्वांचीं कामें उत्तमपणानें सिद्धीस नेण्यांत ईश्वराची अति उत्तम सेवा आहे. याजकरितां मित्रता व वैरभाव व आपला व परकीपणा यांवर नजर न ठेवितां, अति संतोषानें सर्वांचीं कामें सिद्धीस नेत जावीं.

फकीर लोक व गोरगरीब व याचक व केवळ एकांतवासी विरक्त साधु, कीं ज्यांनीं जमाखर्चाचें द्वारच बंद केलें आहे, हणजे काहीं द्रव्य मिळवून जमा करावें तर नांवें खर्ची लिहावें. जमाच नसल्यावर खर्च कशाचा? सबब, ज्या साधूंनीं जमाखर्च बंद केला आहे,^१ असे असे जे साधू, कीं जे याचनार्थी जिव्हेतून कदापि शब्द काढीतच नाहीत व यदर्थां मुख उघडीतच नाहीत, अशा साधुजनां तर आपले शक्त्यनुसार माद्य देऊन समाचार घेत जावा. आणि या प्रकारचे एकांतवासी व केवळ ईश्वरास जाणणार अशा साधूंचे संगतीचा लाभ घेऊन, हणजे त्यांपाशीं जात जाऊन, त्यांचा आशीर्वाद प्राप्त होण्याची प्रार्थना करीत जावी.

मनुष्याचे हरएक अपराध व अन्याय व दुराचरण यांम न्यायाचे ताजव्यानें वजन करून, हरएक अपराधाचे मान निरनिराळे ओळखून ठेवावे, व अकलेचे ताजव्यानें हरएकाचे अपराध वजन करून त्या अनुमानानें शिक्षा योजीत जाव्या. आणि सूक्ष्म विचार जाणणारे चित्तानें समजत जावें कीं, या सर्व अपराधसमुदायांत कोणता अपराध झांकावयाजोगा व कोणता सोडून द्यावयाजोगा व कोणता विचारावयाजोगा व कोणता सुखास आणावयाजोगा व कोणता पारपत्य करावयाजोगा आहे, हें आधीं पुढें ओळखावें. कारण, कित्येक लहान लहान अपराध असून त्यांस मोठीच शिक्षा दिली पाहिजे, असे आहेत, व कित्येक अपराध मोठे असोत त्यांविशीं डोळेझांकच केली पाहिजे असे आहेत.

आज्ञाभंग करणारे, दांडगे, अमर्याद पुरुषास, आधीं मवाळकीनें व कठोरपणानें

१ यास अन्य प्रमाण, “भरवोनी हात कासया धुवावे । चालतिया गोवे मारणासी ॥” हात भरवावा तर धुवावा लागेल, भरविला नाही तर धुण्याचें काय प्रयोजन? (भाषांतरकर्ता.)

ह्मणजे गोडीनें व रागानें, जरब देऊन व मृदुपणानें अधिकारानुरूप बोध करून, चांगले चालीनें चालण्याचा मार्ग सुचवावा. सदहूर्प्रमाणें बोध केला तथापि मानीतच नाहीं व बोध करून कांहीं उपयोग नाहीं असें साफ समजुतींत आलें, ह्मणजे नंतर त्यास बांधणें किंवा मारणें किंवा कापणें अथवा ठार मारणें, हे अपराधाचे अधिकार पाहून त्या त्या अधिकाराप्रमाणें शिक्षा देत जाव्या. आणि जीवें मारण्याचे शिक्षेंत जलदी करून दांडगावा करूं नये. वरकड शिक्षेचा पर्याय निराळा, व ठार मारण्याचा पर्याय निराळा आहे. जिवें मारण्या-विषयींचे ठगवांत जलदी करूं नये. हे विषयीं बहुत विचार करून पुरी चौकशी करावी. (पारसी ब्रैतेचा अर्थ)---“सजीवास ठार मारून निर्जीव करण्याचें काम सुलभ आहे, परंतु ज्याचा गळा कापिला, त्याचे शरीरास पुन्हां मस्तक जोडून जिवंत करितां येत नाहीं.” सबब, कामदारांनीं असें करावें कीं, ज्या मनुष्यास ठार मारावें असें नजेरस येईल, त्या खुनी कैद्यास, आपले हातीं कामाची बाजी आहे तों हुजूर सरकारांत पाठवावा, किंवा त्यांस कैद करून ह्मणजे कैदेतच बंदोबस्तानें ठेवून, त्याबद्दलचे कच्चे हक्कीकतीचे कागद सरकारांत लिहून पाठवावे. त्या गुन्हेगारास कैदेत बंदोबस्तानें ठेवण्यांत विघ्न उत्पन्न होईल, किंवा त्या खुनीस हुजूर रवाना करण्यांत फंदफितुरास कारण होईल, ह्मणून हुजूरून त्याविमीचा हुकूम येई तोपर्यंत त्यास कैदेत सावधगिरीनें ठेवावें. त्याचे कोणी आससंबंधी हरएक प्रकारें जमाव जमवून, अनेक मसलतीनें त्या कैदीस कैदेतून दगलबाजीनें सोडवून नेतील, कदापि ठेवणार नाहीत, अगर त्यास रवाना करावा तर त्याचे कोणी मामीलदार जमानतीनिशीं येऊन त्यास वाटेंतूनच सरकारी स्वारशिबंदीबरोबर मारामारी करून सोडवून नेतील, त्यांत कांहींएक संशय नाही, असें पुरें समजुतींत आल्यास, तेच वेळेस त्यास फांसी देणें अथवा त्याचा शिरच्छेद करणें असेल त्या रीतीनें ठार मारून, हुजूर संदर कारणासहित विदित करावें. व जे जे दुष्ट पादषाह निर्दय आहेत, ते ज्या कैदीस ठार मारावयाचा त्यास हत्तीचे पायाखालीं तुडवून ठार मारितात, किंवा त्याचे सर्व अंगाची साल काढून जिवें मारितात, तसें या दोन प्रकारच्या शिक्षेनें मात्र कदापि ठार मारूं नये. या दोन शिक्षा निखालस वर्ज्य असाव्या. हरएकास शिक्षा देणें ती त्या मनुष्याचे अधिकारानुरूप देत जावी. ह्मणजे मनुष्याची योग्यता पाहून तसें पारिपत्य करित जावें. यांतील भाव हा आहे कीं, मोठे योग्यतेचे मनुष्याकडून अपराध झाल्यास अधिकारपरत्वे ज्ञातिरूप शिक्षा देत जावी. कारण कीं, कुलीन व श्रेष्ठ पुरुषास यजमानानें क्रोधट्टीनें पाहणें हेंच त्याजला

जिवें मारण्यासारखें पारिपत्य आहे; आणि नीचास लाथा मारणें हेंच योग्य आहे. कारण, नीच मनुष्यास लाथेनें मारलें तरी त्यास त्याची लाज वाटत नाही.

ज्याचे अकलेवर व धार्मिकपणावर विश्वास असेल-ह्मणजे जो अकलवान् व थोर चालीचा मनुष्य आहे असा ज्याविषयी विश्वास असेल त्याजला सोडून द्यावें. ह्मणजे अकलवानाकडून एखादे वेळेस कदाचित् एखादें अमार्गरीतीचें कर्म घडलेलें नजरेस येईल, तर त्याजला कांहींएक सजा न देतां सोडून देत जावें; आणि त्याजकडून जें अयोग्य कर्म प्रत्यक्ष आपले दृष्टीनें पाहिलें असेल, त्या प्रकरणीं त्यास नेक चालीचा बोध करणें तो एकांतीं करावा. ह्मणजे त्यास समजून सांगणें तें एकीकडे सांगवें. कोणाचे समजुतींत तो मजकूर येऊं देऊं नये. कदाचित् सांगणारानें चुकीनें सांगितलें असेल, तर त्याखोटे बोलणारासही शिक्षा देऊं नये. कारण कीं, शिक्षा देणें हीच सांगण्याची भिंत आहे. यांतील भाव हा कीं, थोराचे हातून एखादें दुष्कर्म अगर अमार्ग वागणूक जाली ह्मणोन एखाद्यानें उगेंच चुकून लबाडीनें सांगितलें असेल व त्या लबाड बोलणारास शिक्षा दिली तर, सर्व लोक आपणाआपणांत विचार करितात कीं, आज अमुक गृहस्थाचें पारिपत्य होण्याचें काय प्रयोजन होतें, हा शोध करितात; आणि ती गोष्ट सर्वांत प्रसिद्ध होते. आणि अमुक थोर मनुष्याकडून अमुक कर्म घडल्याची चाहडी केल्याबद्दल याचें पारिपत्य झालें असें जाहीर होतें. तेणेंकरून त्या थोर मनुष्याचे अभ्रस कमीपणा येतो. सबब, एखाद्यानें थोराची चहाडी केली, तरी त्या चहाडखोराचें देखील पारिपत्य करूं नये. इतकें थोराचे अभ्रस जपत जावें.

ज्यावर ईश्वराची कृपा असेल त्यावर अति प्रीति ठेवावी. कारण कीं, सत्य भाषण करण्यास मनुष्य फार असमर्थ आहे. यांतील भाव असा कीं, सत्य वागणुकीचा आचार व सत्य भाषण करण्यास सर्व मनुष्यांचें सामर्थ्य नाही. साधु मात्र सत्य चालीनें चालून सत्य भाषण करितात. त्यांवरच ईश्वराची कृपा असते. सबब, अशा सत्यवादी पुरुषावर बहुत प्रीति असावी. नीच जातीचे व दुष्ट आहेत, ते काय बोलवें व काय न बोलवें याचा विचार करीतच नाहीत. अविचारानें मनास येईल तसें भाषण करितात. या योगें ते संकटांतही पडतात, व उत्तम जातीचे पुरुष आहेत, ते बहुत विचारवान् असतात, ते दूरवर विचार करितात कीं, न जाणों, माझे बोलण्यांत एकाद्या शब्दानें ऐकणाराचें अंतःकरण दुखवेल व मी संकटांत पडेन. असा विचार मनांत आणून भाषण करितात. उत्तम विचारवान् आहे, तो दुसऱ्याचा उपयोग, दुसऱ्याचें कल्याण होण्याकरितां आपले मुखांत जिह्वा बाळगितो-ह्मणजे ज्या बोलण्यांत दुसऱ्याचा उपयोग होईल तेंच भाषण करितो. असे पुरुषास तांबडे

गंधकाची उपमा आहे. यांतील भाव हा आहे की, तांबडा गंधक कोठें मिळतच नाही. मिळाल्यास त्यास फार किंमत पडते, आणि त्या गंधकानें किमयागार आहेत ते धातूंचें सुवर्ण किरितात. तो गंधक जसा दुर्मिळ व दुर्लभ आहे, तसे विचारवान सत्यवादी श्रेष्ठ पुरुष दुर्मिळ आहेत.

सुषामदोस्त असे नये. क्षणजे आत्मस्वभाव प्रीति नसावी. कारण, बहुत कामें सुषामती पुरुषांचे—क्षणजे आपलें कार्य साधण्याकरितां उगीच लटकी तारीफ करून त्यास खुष करून आपलें काम करून घेतात असे—आपले कामाकरितां तारीफ करणारांचे शब्दांवर प्रीति ठेवूं नये. तथापि, अशा सुषामती पुरुषांचा त्रासही करूं नये. कारण, मेवक लोकांस यजमानाची तारीफ करून त्यांचें मनोरंजन करण्याची संवय असते.

फिर्यादी लोकांस जे विचारणें असेल तें, आपणच सुद्धा जातानें विचारण्याची बहुत यत्नें करून चाल ठेवावी. यास प्रमाणः—

* * * * *

“फिर्यादी लोकांची फिर्याद ऐकून घेऊन त्याची दाद घेण्याचें काम मालकानें दिवाणावर टाकूं नये, कीं दिवाणाचे हातून त्याची दाद लागावी.”

फिर्यादी लोक जसजसे आले असतील, त्या क्रमानें त्यांची नांवनिशी कागदावर लिहून—क्षणजे जो आधीं आला असेल, त्याचें आधीं व पाठीमागून आला असेल त्याचें नंतर, अशा अनुक्रमानें नांवें लिहून. त्या नांवनिमीप्रमाणें फिर्यादी लोकांस बोलवीत जावें. अशी तजवीज ठेविली असतां, जो आधीं आला असेल त्यास आपल्यास कधीं बोलवितील, अशी मार्गप्रतीक्षा करीत बसावें लागणार नाही. व सरकारी शिपाई वगैरे नौकर लोक यांणीं फिर्यादी लोकांस मागें हटविणें व बंदी करण्याचें श्रम पडणार नाहीत; व अमुक शिपायानें मजला फिर्याद करण्यास पुढें जाऊं दिलें नाही, यामुळे माझें काम ढिलाईवर पडलें असें दुर्निमित्त येणार नाही.

जो कोणी एखाद्याचे वाईटपणाचा मजकूर समजाविल, त्या चहाडखोराचे पारपत्याविषयी जलदी करूं नये. त्याणें जें वर्तमान सांगितलें असेल, त्या प्रकारणीं फार बारकाईनें शोध काढावा. कारण की, लबाड बोलणार मनुष्य फार आहंत व सत्य बोलणोर कमी आहेत. सबब, जो मजकूर कळला, तो खरा आहे किंवा लबाड आहे अशी पक्की बातमी घेऊन, लबाड बोलला असें खास नजरेस आल्यास, मग त्या चहाडखोरास पुनः अशी कोणाची लबाड चहाडी न करी, अशा बेतापुरती त्यास शिक्षा द्यावी. क्षणजे त्याचें फार पारिपत्य करूं नये. कारण, बातमी सांगणाराचें पारिपत्यच करीत गेल्यास पुनः कोणी कोणतीच बातमी सांगणार नाही.

क्रोधाचे समयीं अकलेचा शिरस्ता सोडूं नये. म्हणजे रागाचे भरांत अकलेस विरुद्ध येई असें कर्म करूं नये, व जें काम करणें असेल तें सावकाशपणें म्हणजे थंडेपणानें, उतावेळ न होतां, व बहुत सहनशीलतेनें काम करीत जावें. व आपले ओळखीचे स्नेही त्यांपैकीं व आपले सेवकलोकांपैकीं—कीं जे अक्कलवान् व श्रेष्ठ असतील अशा प्रकारचे—कित्येक थोर लोकांस मुखत्यार करून ठेवावेत. म्हणजे ते शोकाचे व चिंतेचे व क्रोधाचे समयीं, आपले बुद्धिमान्पणानें, यजमानास भलतेंच न बोलूं देतां, खरी गोष्ट असेल ती समजून सांगण्यास अंतर करणार नाहींत. ह्मणजे यजमानाचे क्रोधसमयीं भिडेनें मर्जीसारखें न बोलतां, वास्तविक असेल तें सांगण्यांत अंतर करणार नाहींत.

शपथ वाहून बोलण्याचा स्वभाव नसावा. कारण, शपथ करणें हें आपण लबाड बोलणार असें प्रसिद्ध करून, आपल्यास असत्यपणाचें दूषण लावून घेण्याचें कर्म आहे. यांतील तात्पर्य हें आहे कीं, जो आपला खरेपणा दर्शविणेकरितां शपथ वाहतो, तोच आधीं आपण लबाड बोलणार आहों, असा आपले बुद्धींत निश्चय करून, नंतर विचार करितो कीं, शपथ वाहिल्याशिवाय आपल्यास खरेपणा येणार नाहीं. अशा हेतूनें आपण खरें असें दर्शविणेकरितां शपथ वाहतो. सबब हें लक्षण कदापि नसावें. शपथ वाहण्यांत दोन गोष्टी सिद्ध होतात. एक तर आपण लबाड, व दुसरे हें कीं, शपथ वाहून ज्याशीं बोलावयाचें तो कुतर्की, असें सिद्ध होतें.

दुर्भाषण ह्मणजे शिवी देण्याचा स्वभाव नसावा. कारण शिवी देणें ही गैर-शिस्त चाल आहे. येविषयीं पूर्वीं सायब ह्मणून एक मोठा विद्वान् कवी झाला, तो असें वर्णितो कीं:—

• दहने खीप बदुप्नाम मियाला साइब ।

कीं जरे कल्ब बहर कसके दिहीबाज देहद ॥

सदरहू कवी आपले मनास बोध करितो कीं, “अरे सायब, तूं आपलें मुख शिवीनें भरवूं नकोस. म्हणजे कदापि शिवी देण्याचा दुर्गुण अंगीं वागवूं नकोस. कारण, शिवी देणें हें खोटे रुपयाप्रमाणें आहे. जसा खोटा रुपया कोणास दिला असतां तोच रुपया तो फिरून आपले हातांत देतो, तसें आपण ज्यास शिवी द्यावी, तो तीच शिवी आपणास फिरून देतो.” शिवी देण्यांत दोन प्रकारचें नुकसान आहे. एक आपण दुर्भाषण करणार असें जाहीर करणें, व दुसरे हें कीं, ज्यास शिवी द्यावी तो फिरून देईल तेव्हां आपली अब्रू गमावणें. असें दोन प्रकारचें नुकसान आहे. सबब कदापि शिवी देत जाऊं नये. शिवी न देण्याविषयीं इतका निर्बंध

ठेवावा. दुसऱ्यांनीही आपणास शिवी दिली, तथापि आपण देऊ नये. दिल्यास यांतही दोन प्रकारचा कमीपणा आहे. यास दृष्टांतः—दुसऱ्याने आपले अंगावर चिखल टाकिला, तो अवलोकन करून आपण त्याचे अंगावर फिरून टाकावा, तर त्याने ज्या ठिकाणी आपले अंगावर चिखल टाकिला, त्या ठिकाणी आपलें अंग भरलें हें एक नुकसान, व त्याचे अंगावर फिरून आपण टाकल्यास आपले हात भरतात हें दुसरे नुकसान. तसें त्यानें शिवी दिली त्यांत आपली अन्न गेली व त्यास देण्यांत आपले मुखास दुर्भाषणाचा दोष लागतो. यास्तव आपण तर शिवी देऊच नये. परंतु दुसऱ्यांनीं दिली तथापि आपण देऊ नये.

शेतें लावणीनें चांगले आकारास चढतात. अशीं शेतें खत वगैरे घालून सोजवळ ठेवणेविषयी व रयतेची आबादानी होण्यांत व रयतेस तगाई देण्यांत आधीं बहुत यत्न करावा. येणेकरून साल दरसाल शहरें व गांव व कसबे व दर्याती यांची वृद्धी होत जाईल. आणि असा सुलभपणा ठेवावा कीं, एकंदर जमीन जिराईतास योग्य होईल. असें झाल्यानंतर त्या जमिनीचा भर आकार घेणेविषयी यत्न करावा.

या दस्तुरूल—अमलाची ह्मणजे या कायद्याचे कलमाची एक एक प्रत हरएक कामगारांनी आपणापाशीं ठेऊन त्याप्रमाणें बहुत यत्न करून वागत जावें; व हरएक रयत लोकांनीही एक एक निरनिराळी प्रत घेऊन, ठरावांतील करारास कदापि बदलून वागूं नये.

गांवांतील कोणाचेही घरीं, गांववाल्यास विचारिल्याशिवाय शिपाई वगैरेंनीं उतरूं नये. येविसीं बहुत यत्नें करून बंदोबस्त ठेवावा. सर्व कामांत आपलेच अकलेवर विश्वास ठेवूं नये. आणि आपलेहून जे अकलवान् अधिक आहेत, त्यांचा विचार घेत जावा. समयाम अकलवान् नसेल, तर कोणतेही मूर्खास देखील मसलत विचारण्यास अनमान करूं नये. एखादे वेळेस असें होतें कीं, मसलत विचारण्यानें मूर्खाचे हातूनही सत्यमार्गाचा रस्ता सांपडतो. कारण, असेंच वडिलांनींही झटलें आहे. यास फारशी बतः—

गाहबापद जे पीरे दानिपमंद ।

बरनियायद दुरस्त तद्बीरे ॥

“एखादे वेळेस असेंही होत असेतें कीं, अकलवान् वडील मनुष्यास देखील उत्तम विचार सुचत नाहीं. शाहाण्याचे हातूनही काम बिघडतें.”

गाहबापद के कोदके नादां ।

बगलत् बर हदफ जनद् तीरे ॥

“एखादे समयीं असें होतें, कीं अज्ञान बालकाचे हातून नेमका निशाणावरच तीर लागतो. लहान मूल चुकून निशाण मारितें असेंही होतें.” सबब, दुसऱ्याचा विचार घ्यावा. परंतु बहुत मंडळींसीही मसलतीची विचारणा करूं नये. कारण, कार्यभाव जाणणारी उत्तम अक्कल प्राप्त होणें हें ईश्वरी देणें आहे. ती बहुत ग्रंथ पढल्यानें प्राप्त होते असें नाही, व वयास बहुत वर्षें होऊन ह्यातारपण आल्यानें येते असेंही नाही. यास अन्य ग्रंथप्रमाण—

शुजुरगी बअकलस्त न बसाल ।

बतवंगरी बदिलस्त न बमाल ॥

“थोरपणा व वडीलपणा अकलेवर आहे, वर्षांवर नाही, व श्रीमंतपणा मनावर आहे. द्रव्यावर नाही.” यांतील भाव हा आहे कीं, जितके वयानें वृद्ध पुरुष, तितके थोर असेंच असतें, तर अक्कलवानांस कोणीच न विचारिते. सबब, ज्याची अक्कल अधिक तो थोर, व तोच वडील जाणावा; व ज्याचें मन उदार तो श्रीमंत म्हणावा. धनवान् असून औदार्य नाही, तर तो दरिद्रीच ओळखावा. तेव्हां मनुष्यजन्मास येऊन अक्कल प्राप्त होणें हें ईश्वरी कृपादान आहे. सर्वासच अक्कल आहे असें नाही. आणि सर्वांसीं मसलत केली, तर, न जाणों, कित्येक मूर्ख जमतील आणि काम बिघडून टाकितील, आणि तुजला मग त्या कामांत भय प्राप्त होईल. अक्कलवान् लोक दुर्लभ आहेत. ते दूषण ठेवितील. सबब जी मसलत करावयाची ती बहुत विचारानें करित जावी.

सेवकांचे हातून जें काम व्हावयाजोगें असेल तें पुत्रास सांगूं नये, व जें काम पुत्राचे हातून व्हावयाजोगें असेल त्या कामास आपणच सिद्ध होऊं नये. कारण, दुसऱ्याचे हातून काम बिघडल्यास त्यापामून आपणास दंड घेतां येतो, किंवा त्याचें पारिपत्य करितां येतें. पण आपण मालकांनींच स्वतः काम केलें आणि तें बिघडलें, तर आपलें पारिपत्य आपणच किंवा आपले सेवकांनीं करण्यास सामर्थ्य नसतें. सबब, हरएक कामाची तजवीज दुसऱ्याचे हातून ठेवावी.

माझे अपराध क्षमा करा असें कोणी काकुलती येतील, त्यांचे अपराधांची डोळेझांक करून, क्षमा करित जाणेंचें लक्षण असावें. कारण, मनुष्याचे हातून चुकी किंवा अपराध घडतच नाही, असें कोणीच मनुष्य नाही. यास अन्य ग्रंथप्रमाणः—

बपोष गर बखताये रसी व तानामजन् ।

के हीच नफुस् बपर खाली अज खता नबुवद् ॥

“एखाद्याचा अपराध दृष्टीस आल्यास तो आपण झांकावा. आणि त्याचें

वर्म काढूं नये. कारण, कोणतेंच मनुष्य अपराधाशिवाय नाही. परंतु सारे वेळ क्षमाशीलपणाच धारण करून, अपराध क्षमाच करीत गेल्यास, माणसें जरब उडून दांडगेपणानें वागूं लागतील, व फार त्रास केल्यानें जवळ कोणीच राहणार नाहीत; कंटाळून निघून जातील. कित्येक मनुष्ये अशीं आहेत कीं, त्यांजकडून अपराध घडला कीं, दर अपराधास शिक्षा करावी लागते. असे कित्येक निर्लज्ज आहेत, व हजार अपराध घडले तथापि क्षमाच करावी लागते अशीं कित्येक माणसें आहेत. राजधानीचे कामांत शिक्षा व पारिपत्य करण्याचा विचार फारच नाजूक आहे. यास्तव बहुत विचारानें व सबूतीनें पारिपत्यास अनुसरत असावे.

रहादारीचे बंदोबस्तावर जो कामगार नेमावयाचा तो, ज्यास ईश्वराची भीति आहे असा पाहून, व आळस टाकून बहुत झटून काम करणारा पाहून, त्याजला नेमावे. आणि त्याची वाईट अगर चांगली चाल कशी आहे, ती त्याचे हाता-खालील मनुष्यांस विचारीत जावे. आणि निरंतर सर्वांचा समाचार घेत जावा. कारण, पातशाह शब्दाचा अर्थ रक्षण करणार असा आहे. हें मालकांनीं पुरें ध्यानांत ठेऊन वागत जावे.

सर्व लोक ईश्वराची सर्व ग्यत आहे. सबब कोणचेही धर्मास अडथळा करूं नये. कारण, अकलवान पुरुष आहे, तो ही पृथ्वी प्रत्यक्ष नाशवंत असून, या पृथ्वीतील प्रापंचिक कामांत देखील आपले नुकसान होऊं देत नाही. तो अकलवान पुरुष हा परमार्थ प्रत्यक्ष अविनाश आहे, या परमार्थांत जाणून समजून कसें नुकसान करून घेईल ? यांतील भाव हा आहे कीं, जो प्रपंचांत आपल्यास पातक घडूं देत नाही, तो परमार्थविषयांत दोषाचरण कसें करील ? जो कोणी अन्य जातीचा मनुष्य, आपले ज्ञातिधर्माप्रमाणें, सत्यपणानें धर्माचरण करीत आहे, आणि त्याचे धर्मास आपण अवरोध केल्यास, त्या धर्मद्वेषणाचें पातक आपणास लागेल. आणि आपण ज्या धर्मास अवरोध करितों, तो धर्म त्याचा नसून तो विरुद्ध आचार करितो असा असेल, तर तोच स्वतः दोषी आहे. मग आपण त्यास बोध करणेचें कारण नाही. तो आपले अधर्माचरणानेंच दुर्गतीस जाईल, व अकर्माची शिक्षा पावेल. तो स्वतःसिद्ध मूर्ख होय. आपण त्यावर दयाच करीत जावी. त्याचे धर्मास मनाई अथवा त्याचा त्रास करणेचें कारण नाही. सुलक्षणी व हितेच्छु पुरुष हरएक जातीवर लोभच करितो. कोणाचाही कंटाळा करीत नाही.

अति आहार व निद्रा या दोन गोष्टी वर्ज असाव्या. तथापि जितका आहार ठेविलाच पाहिजे व जितकी निद्रा घेतलीच पाहिजे, तितकें वर्जही करूं नये. यांतील भाव हा आहे कीं, आहार व निद्रा परिमित असावी. येणेंकरून पशूचे अधिका-

रापासून मानवी अधिकारास मनुष्य खास पावेल. यांतील भाव हा आहे कीं, पशूंचा आहार सर्वकाळ चालतो. किती व कोठपर्यंत खावें व निद्रा किती घ्यावी यांस कांहीं नेमच नाही. निद्रा व आहार अति ठेवणें ही पशूंची चाल आहे. हा अभ्यास मनुष्यानें चालविल्यास, मनुष्य असून त्यास पशुत्व येतें, व ही चाल न ठेविल्यास पशुत्व जाऊन मनुष्यास मनुष्यत्व येतें. सबब, आहार व निद्रा परिमित असावीं.

आपले अंगी शक्ति आहे तोंपर्यंत आळसानें दिवसाचीं कामें रात्रीवर टाकूं नयेत. यांतील भाव हा कीं कोणतेंही काम वेळचे वेळेस करावें.

तुफानखोर मनुष्याचे संगतीस लागूं नये. त्यापामून दूर रहावें.

अंतःकरणास कपटाची केवळ बंदीशाळाच करून ठेऊं नये. ह्मणजे अंतःकरण निष्कपट ठेवावें. मनांत कदापि कपट येऊं देऊं नये. यद्यपि मानवी अधिकारा-मुळे एखादे वेळेस मनांत कपटभाव आल्यास तो जलद काढून टाकावा. कारण, प्रतिश्वासास ईश्वर प्रत्येक सत्यकर्माचा कर्ता आहे. ईश्वरानें हें कपट वगैरे दुर्भाव बाह्यात्कारी वागणुकीकरितां ह्मणजे प्रापंचिक व्यवहाराकरितां युक्ति काढिली आहे. यांतील भाव हा आहे कीं, कपटादिक दुर्भाव हें उत्तम लक्षण असतें, तर हीं लक्षणें परमार्थांत योजिलीं असतीं.

हास्य व विनोद या दोन गोष्टींचा स्वभाव अति कमी ठेवावा. कारण, अनेक विघ्ने या दोहोंपासूनच निर्माण होतात.

बातमीवर नेमिलेले जासुदांकडून निरंतर वर्तमान ऐकून घेऊन सावध रहात जावें. आणि एका जासुदाचे बोलण्यावरच विश्वास ठेऊं नये. कारण, सत्य भाषण व निर्लोभता हीं दोन लक्षणें फार दुर्मिळ आहेत. यास्तव, प्रत्येक कामांत कित्येक जासूद लोक बातमीकरितां नेमावेत. तेही अशा बेतानें कीं, त्या जासुदा-सही एकाच कौमावर दुसराही जासूद नेमिला आहे असें परस्परें वर्तमान समजूं नये. आणि हरएक जासुदाकडून बातमीचे कागद व वर्तमानपत्रें निरनिराळीं लिहिवीत जावीं. आणि त्या लिहिण्याचे मेळावरून बातमीचा भाव समजत जावा, व कोणी विचारिलें असतां, मजला असुक बातमीकरितां अमक्यांनीं ठेविलें आहे, असा जो प्रसिद्धपणें सांगतो, त्या जासुदास बरतर्फ करावा; आणि त्याचें पुन्हां मुखावलोकन न होय अशी तजवीज ठेवावी.

. नीच जातीचे व लावालावी करणार ह्मणजे बदचालीचे लोक, अशा प्रकारचे मनुष्यांस आपले जवळ ठेवूं नये. यद्यपि, अशा प्रकारचे मंडळीचा समुदाय दुसरे बदचालीचे मनुष्याविषयी चांगला आहे, परंतु आपण कधीही आपली चाल सोडूं

नये. ह्मणजे अशा मनुष्यास थारा देऊं नये. आणि बदचालीचीं माणसें कोण कोण आहेत, हें आपले मनांत ठेवून, त्याविषयींचा आदेशा निरंतर वागवीत असावा. कारण कीं, न जाणों, अशीं माणसें आहेत तीं बाह्यात्कारी चांगलेपणाचा भाव दाखवून उत्तम लोकांचा घात करितील.

आपले जवळ वागणारीं मनुष्ये व चाकरीवरील माणसांपासून बहुत सावध राहावें. कारण, हे लोक निरंतर संनिध राहण्याचे योगानें घात न करित असें राहावें.

मर्जीसारखें भाषण करणारे कपटी पुरुष—जे असे कीं बाह्यात्कारी मित्रतेचा भाव दाखवून शत्रुत्वाचें कर्म करितात, व सर्व फंदफितूर अशीं कामें या गोष्टी-पासूनच निर्माण होतात,—व थोरास अनेक कामाचे चिंतनामुळे फुरसत कमी व या बदचालीचे मनुष्यांचा समुदाय फार, याजकरितां अशा मनुष्यांपासून फार सावध राहावें. गांवोगांव व तर्फेतर्फेस सर्वांची हकीकत समजून घेण्याकरितां घण्यांनीं खुद्द जातीनें फिरत जावें. अर्जदाराचे मनांत असतें कीं, आपला मजकूर पुष्कळ यथासांग लिहावा ह्मणजे फियाद चांगली लागू होईल. असें जाणोन ते अर्जांत बहुत तपशीलवार मजकूर लिहितात. तेणेंकरून समजुतीस अवकाश लागून, कामाचाही निकाल न होतां एकाचीच अर्जी ऐकून घेण्यांत बहुत कामाचा वेळ मोडतो. सबब, अर्जदारानें अर्जायोग्य असेल तितकाच हशीलाचा मजकूर, थोडक्यांत समजुतींत येई असा, अति विस्ताराचा अति अल्प करून अर्ज देत जावा, व अशी अर्जी असेल तीच घेत जावी. अक्कल वाढण्याविषयीं व विद्याभ्यासार्थ अति यत्न करून, अभ्यास निरालस्यपणें, खंड न पडतां, करीत जावा. तो असा कीं, ज्या विद्येचा जो गुरु अध्ययन सांगण्यास येतो, त्या गुरूची वेळ व्यर्थ जाऊन, आतां केव्हां पढतील असें त्यास उगेच मार्गप्रतीक्षा करीत बसावें न लागे. अशा तजविजीनें अभ्यास करीत जावा.

पुरातन खानदानींतील मनुष्यांचें बहुत प्रीतीनें पालन करीत जावें. शिपाई लोकांचे व घोड्यांचे सामानसरंजाम कमे आहेत, ते वरचेवर पाहात जाऊन दुरुस्त ठेवण्यास कदापि गाफीलगिरी करीत जाऊं नये. जमेहून खर्च कमी करीत जावा. कारण, हरएक प्रकर्णीं अनेक प्रसंगांच्या मसलती या कलमाचे पोटींच आहेत. असें सांगितलें आहे कीं, “ज्याचा जमेहून अधिक खर्च आहे, तो अति मूर्ख आहे, व जमेहून खर्च कमी करितो तोच अक्कलवान, व जो जमेबरोबर खर्च ठेवितो—ह्मणजे जितकी जमा तितकाच खर्च करितो, तो अक्कलवानही नव्हे व मूर्खही नव्हे.” ये विषयीं अन्य ग्रंथांत असें वर्णिलें आहे कीं, जो दोन हिस्से

जमा शिलक राखून, एक हिस्शांत खर्चाची व्यवस्था ठेवितो, तो उत्तम अकलवान; व जो एक हिस्सा जमा शिलक ठेऊन दोन हिस्से खर्च ठेवितो, तो मध्यम; व जो जमेबरोबर खर्च ठेऊन शिलक राखीत नाही, तो अतिमूर्ख असें वर्णून, जो जमेहून अधिक खर्च करणार, त्याची गणना मनुष्यांत धरलीच नाही. जितकी जमा येईल, तितकी सर्व खर्चही करूं नये. येविषयीं प्रमाण पारसी बोस्तानचे ग्रंथांतील:-

अगर हरचे याबी तो वर कफनिही ।

कफत वस्ते हाजत बमानद तिही ॥

याचा अर्थ:-“जितकी प्राप्ति होईल तितके लोकांचे हातावर ठेवशील, तर तुजला मागण्याचें कारण दुसऱ्यापार्शी पडेल, तेव्हां तुझा हात रिकामाच राहील.” यांतील भाव हा आहे कीं, जितकी जमा तितका खर्च करीत गेल्यास, आपल्यास नड पडेल ते समयीं कोणीच कांहीं देणार नाही. जमेची प्राप्ति कशी व खर्चाची व्यवस्था कशी ठेवावी, येविषयीं पारसी प्रमाण:-

चो दखलत नीस्त खर्च आहिस्त तरकुन् ।

के मिगोयंद मल्लाहाँ सरोद ॥

याचा अर्थ:-“जमा जर थोडी, तर त्याहून खर्च फार जपून कर. कारण, नावाडी सांगतात कीं, यांतील भाव हा आहे कीं, जमेहून खर्च कमी करणें तो नावाड्यासारखा करावा.” नावाडी असा बोध करितात कीं:-

अगरबारां बकोहस्तां नबारद ।

बसाले दजल गारदद् खुष्क रोदे ॥

याचा अर्थ:-“पर्वतावर एक वर्ष पर्जन्य न पडेल, तर दजल ह्मणोन फारच मोठी नदी आहे- तिचें पात्र इतकें रुंद आहे कीं, पलीकडील मनुष्य दृष्टीस येत नाही-एवढी नदी आहे, तत्रापि आटून जाईल. नावाडी पावसाळ्यांत चार महिने नावा वाहणें वगैरे उतारावर जमा मिळवितात, आणि त्या चार महिन्यांचे जमेवर आठ महिने निर्वाह करितात. तशाच मुंघ्या उष्ण काळांत चार महिने धान्य जमवून त्या संचयावर पर्जन्यकाळांतील चार महिने व शीत काळांतील चार महिने असा आठ महिने निर्वाह करितात. अशी जमाखर्चाची व्यवस्था ठेवावी.”

सेवक लोकांनीं स्वस्थ आपले घरींच अगर हरएक ठिकाणींच बसून राहूं नये. सर्वदा यजमानाचें सेवेंत तत्पर असावें. बोलावणें येईल तेव्हां जाऊं असा

बोलावण्याची मार्गप्रतीक्षा करीत कदापि बसत जाऊं नये. आणि ज्या कामा-विशीं जो करार केला असेल, त्या वेळेस तें काम करण्यास चुकूं नये.

सत्यभाषणाचा अभ्यास असावा. यजमानांनीं राजधानीचे कारभारी व कामदार यांसीं फार संगती ठेवून, विचारणा ठेवीत असावी.

तीरंदाजी व बंदूक मारण्याचा अभ्यास स्वतः असावा, व शिपायाकडूनही ठेवीत जावा.

शिकार करीत जावी, परंतु येविषयींचा छंद थोडा ठेवीत जावा. कारण, अल्प लाभार्थ, न जाणों, मोठा घात न व्हावा. यास अन्य ग्रंथांत असें वर्णिलें आहे कीं, 'गोर'—या शब्दाचे तीन अर्थ होतात. त्यांत पहिला अर्थ, पादशा-हाचें नांव; व दुसरा अर्थ सांबर; तिसरा अर्थ थडें; असे तीन अर्थ होतात. या-वरून असें वर्णिलें आहे कीं, पूर्वीं बहराम गोर ह्मणोन पादषाहा होता. तो मोठ्या राजधानीचा अधिपति असोन, त्यास शिकारीचा फार छंद लागला, आणि तो नित्य सांबराची शिकार करीत असे. एके दिवशीं असें जालें कीं, सांबरांनींच त्या पादशाहास ठार मारिला. नंतर त्याचें प्रेत जमिनींत पुरून त्यावर थडें बांधिलें. तेव्हां कवींनीं असें वर्णिलें कीं, एका गोराम दोघां गोरानीं मारिला. ह्यांतील भाव हा कीं, एक बहराम गोर ह्मणोन पादषाहा होता, त्याजला गोर ह्मणजे सांबर यानें मारिलें; व त्याचें प्रेत गोर ह्मणजे थडें त्या थड्यानें गिळलें ! असो. तात्पर्य, शिकारींत अन्य जनावरांचे प्राण जातात हें पातक, व त्या जनावरांनीं राजास मारिलें ह्मणजे एकाचे घातांत लक्षावधि जीवांचा घात होतो. सबब, थोरांनीं शिकारीचा छंद थोडा ठेवावा.

अंतःकरणास चैन न पडे व करमेनासें जालें, तर एखादे वेळेस शिपाईगिरी-चाही अभ्यास करीत जावा.

गह्या खरेदी करणें तो एकदाच हंगामशीर स्वस्ताईसमयींच करून ठेवीत जावा. चौघडा वाजणें तो असा कीं, अरुणोदयीं ह्मणजे मोठे प्रातःकाळीं, व सायंकाळीं, व मध्यरात्री, वाजत असावा. कारण, उत्तर दिवसाचा प्रारंभ मध्यरात्री-पासूनच आहे. सूर्य ज्या समयीं दुसरे राशीस जातो, ते समयीं चौघडा सुरू असावा, व तोफा व बंदुकीचे बार होत जावे. ह्मणजे सूर्य दुसरे राशीस जाला असें सर्वास समजून, ते समयीं ईश्वराचा स्तव करतील. कारण, ज्या दिवशीं सूर्य दुसरे राशीस जातो, ते दिवशीं मुसलमान लोकांची ईद असते.

२४. मुलखांतील दंगे व मुलूख वसाहत करण्याचे बाबतींत देशमुख देशपांडे यांची मदत.

तर्फ मुठेखोरें महालची वसाहत देशमुखदेशपांडे करीत असतां'असें होत असे कीं, वसाहत करावी व लागलीच दंग्यांमुळें व लुटालुटीमुळें पुन्हां नाहींसी व्हावी, फिरून वसाहत करावी, असें वारंवार होत असे. त्यामुळें जमेदार लोक (देशमुखदेशपांडे) फार त्रासून जात व त्यांस अतिशय मेहनत व खर्च पडत असे, हें खालील पत्रावरून स्पष्ट दिसून येईल. पूर्वी या खोऱ्यावर जंजिरेकर हबशी मोंगल व छत्रपति सातारकर या तिघांचे अम्मल असतव तिघेही जमेदार लोकां-पासून खंडणी वगैरे वसूल करीत. त्यामुळें देशमुख देशपांडे फार जिकिरीस आले होते. तथापि ते धीर धरून नेटानें वसाहतीचें वगैरे काम करून वतन संभाळून असत. इ. स. १७१२ चे सुमारास वसाहतीचें काम चालत असतां, जंजिऱ्याचे सिद्दी याकुत यांणीं या खोऱ्यावर स्वारी करून मुलूख लुटला. तेव्हां रयत व देशपांडे परागंदा जाले. त्यांस फिरून येण्याबद्दल आर्जवाचीं पत्रें सरकारांतून रवाना झालीं; तीं वाचण्यासारखी आहेत. त्यावरून त्या वेळीं देशमुख देशपांडे यांस किती मान व महत्त्व असे तें दिसून येतः—

[देशपांडेदत्तर.]

[हु]

“इजतमाह साबाजी गंभीरराव देशमुख व महादाजी रघुनाथ देशपांडे (उरवडेकर) व समस्त मोकदमानी तर्फ मुठेखोरें सुा सल्लास आशर मया व आ-ल्लफ. बखर पाठविली मालूम जाली. मुलकाची हकीकतसुद्धां तपसील मालूम जाली. जनाजीराम देशपांडा (कोंढूरकर) परागंदा जाला आहे, तो मुलकांत आलियाबगर मुलकाची वसाहत होत नाहीं ह्मणोन तपसील लिहिलें, मालूम जालें. तर जनाजीराम देशपांडा यास कौल सादर केला आहे. तर त्यास आणावून रयतीस दिलासा देऊन कीर्दमापुरी करणें. ताा छ १९ माहे सफर. (मोर्तेबसुद.)”

श्री.

“५ माा अनाम देशमुख व देशकुळकर्णी (देशपांडे) तर्फ मुठेखोरें यांसी नारो शंकर सचीव सुहुरसन समान अशरैन मया अल्लफ. तुह्मीं विनंतीपत्र पाठविलें, तें प्रविष्ट होऊन लिहिलें वर्तमान विदित जालें. तर्फ मजकुरावरी रोखें होऊन मसाले होतात आणि कुळें धरून नेलीं, हे धास्तीमुळें व धामधुमेकरितां कुल रयती दिलगीर होऊन घाटाखाले जात आहे; त्यास अभयपत्र पाठविलें ह्मणजे रयती हर्ती

लागेल ती आणून वसाहती करूं, ह्मणून तपशील लिहिलें. त्यावरून अभयपत्र महालास सादर केलें असे. तरी तुझीं रयतीचा दिलासा करून महालची कीर्द अवादानी होय ते गोष्टी करणें. तुमचे मुद्दे माफीक चालविलें जाईल. जाणिजे छ ६ रजव पाा हुजूर. (मोर्तब.)”

श्री.

“अभयपत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजेश्री नारोपंडित सचीव ताहा मोकदमानी व रयानी देहाय तर्फ मुठेखोरें म्हुगरसन समान अशरैन-मय्या अल्लफ दिल्लें अभयपत्र ऐसाजे:- तुमचे विषयीं राजेश्री नरहरी आबाजी मजमदार व देशमुख व देशकुळकर्णा तर्फ मजकूर यांणीं हुजूर विनंतीपत्र लिहून किल्ले सिंहगडच्या मुक्कामास पाठविलें की, सांप्रत धामधुमेचा प्रसंग जाला आहे, गांवगन्नाची रयती तजावजा होऊन डोंगरोडोंगरीं लागली आहे. त्यामध्ये तर्फ मजकुरावरी हुजूरचे रोखें होऊन पाटील व कुणवी किल्ले मजकूरच्या मुक्कामास नेले व आणखी वरचेवरी ममाले होतात. या धार्मानें कुल गांवगन्नाची रयती घाटाखाले जात आहे. त्यास येविसीं हुजूरून अभयपत्र सादर केलें पाहिजे. ह्मणजे रयतीचा दिलासा करून महालची वसाहती करूं ह्मणून पत्र लिहून पाठविलें, त्यावरून मनास आणून पेस्तरसालचे लावणीवरी नजर देऊन हें अभयपत्र तुझांस सादर केलें असे. तरी तुझीं कोणे वावें शकआदेशा न धरितां, वेशक होऊन देहायमजकुरी कीर्दमासुरी करून सुखरूप राहणें. तुझांस कोणविषयीं जाजती जलेल होणार नाही. अगर हुजूरून रोखे जास्ती होणार नाहीत. ऐसें खरें समजून परागंदा न होतां कीर्द करणें. अभय असे. जाणिजे. छ ६ रजव परवानगी हुजूर. (मोर्तब.)”

श्री.

“राजमान्य राजेश्री नरहरी आबाजी मजमदार तर्फ मोसेखोरे व मुठेखोरें यांसी नारो शंकर सचीव मुा समान अशरैन मय्या अल्लफ. तुझीं पत्र पाठविलें तें पावोन लिहिलें वर्तमान विदित जालें. तुझीं लिहिलेप्रमाणें अभयपत्रे पाठविलीं आहेत, तरी तुझी व दुमहालींचे देशमुख मिळून रयतीचा दिलासा राखोन, गेली रयत आणून संचणी करणें. छ ६ रजव पाा हुजूर (मोर्तब.)”

श्री.

“अभयपत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वासनिधी राजमान्य राजेश्री नारोपंडित सचीव ताहामोकदमानी देहाय तर्फ मुठेखोरें मुा सम्मान अशरैन मय्या अल्लफ, दिल्ले अभयपत्र ऐसाजे:- तांब्राची धामधूस जाली व किरकोळ गांवांस उपसर्ग लागला, या-मुळें रयत परागंदा होऊन गेली आहे ह्मणून पूर्वी विदित जालें. त्यावरून देहाय मज-

कुरास अभयपत्र सादर केलें आहे. तरी कोणविषयीं शक आदेशा न धरितां, बेशक होऊन मुखरूप राहणें आणि कीर्दमासुरी करणें. तांत्र या प्रांते आला होता, तोही नामोहरम होऊन गेला. त्याचाही कसाला पडणार नाही, व हुजूरूनही जास्ती जलेल होणार नाही. तरी तुझीं कोणविषयीं वसवसा न धरितां, गांवावरी येऊन कीर्दमासुरी करणें. अभय असे. छ १६ रजब पा हुजूर (मोर्तव).”

[हीं पत्रें देशमुख देशपांडे यांस पावतांच रामाजी व भिवराव व साबाजी गंभीर-राव मारणें देशमुख व जनाजीराम व महादाजी रघुनाथ देशपांडे तर्फ मुठेखोरें यांणीं रयत लोकांचा तपास करून, महालोमहाली व कोंकणांत व मुपेपरगणा व वाई-प्रांत वगैरे ठिकाणीं रयत गेली होती त्या ठिकाणीं, जाऊन ते व आणखी लोक जमवून, मुठेखोऱ्यांतील गांवांची वसाहत मोठे प्रयत्नां केली.

ह्या वेळीं हल्लीप्रमाणें कुळवार जमाबंदी आकार वसूल न घेतां, प्रत्येक गांवास मलिकंवरी दरानें जी जमाबंदी असेल, तो सर्व कमाल आकार देशमुख देशपांडे यां-जपासून भरून घेत असत. त्यामुळें एंवजाची भरती करण्यास फारच जड जात असे. कारण, वसाहत होणेंस फार अडचणी येत. त्यामुळें गांवगन्नाचे जमिनीची लागण हे चांगली होत नसे. असे आणीवाणीचे प्रसंगास धोरानें तोंड देऊन देशमुख देशपांडे आपली वतने संभाळून राहिले, ही लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट आहे.]

२५. तोतया सदाशिवराव भाऊ याचे दंग्यांत मुलखाची देना व मुठेखोरें महालचे देशपांडे यांचे त्या वेळचे कर्तृत्व.

तोतया सदाशिवराव कन्होजा यास रत्नागिरीचे किऱ्यांत कैदेत ठेविलें होतें. तेथील सुभेदार रामचंद्र नाईक परांजपे यांनीं त्यास कैदेतून मुक्त करून त्यास वीस हजार फौज मिळवून दिली. त्यामुळें तो कन्होजा ब्राह्मण मुलखास अतिशय उपद्रव देऊं लागला. त्यानें कोंकणांतील सुमारे २० किऱ्ये घेतले, व शके १६९८ (इ. स. १७७६ सालीं) घाटावर येऊन सिंहगड किल्ला घेऊन, मावळप्रदेशांत मोठा दंगा केला. रयत लोकांचीं घरे व शेते लुटून, घरे जाळलीं. त्या योगें तर्फ मुठेखोरें महालचे रयत लोकांस राहाण्यास जागा व खाण्यास धान्य बिलकुल राहिलें नाही, व जनावरांस वरणही राहिली नाही. त्यामुळें लोक त्रासून खोऱ्यांतील वस्ती-

उठवून गांव ओसाड (बेचिराक) करून देशांतरास निघून गेले. हें पाहून त्या वेळचे जमेदार पदमाजी गंभीरराव देशमुख व मोरो व खंडेराव महादेव देशपांडे (उरवेडेकर) तर्फे मुंठखोरे यांणीं मुलूख ओसाड पडल्याची हकीकत श्री. पंतसचीव यांस कळवून, लावणी करण्यास कौल मागितला. त्यावरून श्री. पंतसचीव यांणीं पत्र दिलें तें येणेंप्रमाणें:-

[देशपांडेदत्तर.]

श्री.

“४ माा अनाम देशमुख व देशपांडे तर्फे मुंठखोरे यांस सदाशिव चिमणाजी सचीव सुा सबा सबांनमया व अलफ:-तुझीं अर्जदास्त पाठविली ती पावली. महाल वेंरान जाहला आहे, दिवस थोडके उरले, वसाहत जाली पाहिजे ह्मणोन लिहिलें. त्यास तुमचे विपर्या राजश्री वावूराव दत्तो व राजश्री लक्ष्मण नानाजी यांणींही सविस्तर निवेदन केलें. त्यावरून हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी बेवसवेसा महालीं येऊन वसाहत करणें, लावणी संचर्णा करणें, मशारनिव्हे तर्फे मजकूरचा तह करून देतील. त्या प्रमाणें चालविलें जाईल. जास्ती जलेल होणार नाही. जाणीजे. छ ३ माहे मोहरम मोर्तब असे.”

हें पत्र आल्यावरून वर लिहिलेले देशमुख देशपांडे सुभेदाराकडे जाऊन तहबंदीची यादी दिली, ती खाली लिहिली आहे:-

श्री.

“यादी मुलूख लुटला गेला त्याचा तह येणेंप्रमाणें कलमे. सुा सबासबैन मया व आलफ तर्फे मुंठखोरे. कलमें तपसील:-

साल मजकुरी मुलूख अगदीं लुटला. घरे कोपटें मुद्धां शेतेभाते रयतेचे गेले. हल्लीं वसाहत रयत आणून करावी लागते. याजकरितां पेस्तरसालापासून रयतस दुसाला दिवेलावणीचा कौल देऊन दिवाणसारा माफ करावा.

कलम १.

महाल सादिलवारी खर्चास ऐनखंडणींत सुभेदार प्रांत मावळे पांचवी तक्षीम ऐन ऐवजांत देत होते, परंतु हल्लीं सदरहू चालत नाही. आणि महाल सादिलवारी निराळी रयतेवर बसते. त्यास कृपाळू होऊन, महाल सादिलवारी खर्च ऐनऐवजीं पूर्वीप्रमाणें तह करून देववावा.

कलम १.

सनवाहा बाकी मागील मामलेदाराचे कारकीर्दीची गांवगन्ना ओढत आहे. त्यास ते समयींची रयत गेली. हल्लीं तर दंग्यामुळे रयत नादार पडली. याजकरितां कृपाळू होऊन सालोसालची बाकी ओढत आहे ते माफ करावी.

कलम १.

मुलखांत कारखाने व सरकारचीं कुरणें आहेत व धणगराचा खराबा गांवगन्ना आहे. त्याचा पैका खंडणींत मजुरा यावा.

कलम १.

चवलावण सुभेदार प्रांत मावळे यांणीं नवीन कानू बसविली, ते हल्लीं सरकारांत जमा धरून वसूल होतो. येणेंकरून रयतीस भारी पडते. याकरितां सदरद्व कानू चवलावणीची दूर करावी. कलम १.

हल्लीं मुलखाची उगवणी मोरोपंती पेशवे यांचे तहाप्रमाणें होते. हल्लीं शिरस्ता रयतेस भारी पडतो. मोरोपंतींनीं तह केला ते समर्थींची रयत गेली, ते अद्यापि आली नाहीं. हल्लीं १०१२० वर्षें मोरोपंताचे तहाप्रमाणें उगवणी होते. येणेंकरून रयत खराब जाली. मोरोपंतीचे तहास रयत कबूल नाहीं. याजकरितां दुसाला कौल रयतेचा भरल्यावरी मलिकंबरी तहाप्रमाणें उगवणीचा कौल देवावा ह्मणजे रयत आबाद राहिल. कलम १.

नजर खासगी गांवावर एकसाला सरकारांत मागितली. ऐसैं असतां हल्लीं सालोसाल नजरेची कानू गांवगनास बसविली, ते दूर करावी. कलम १.

मुलकांतील आंबे फणस झाडून महालचे हकीम राखून अगदीं घेऊन जातात. बागवानास देतात. ज्याचें झाड त्यास कांहीं देत नाहीं. ऐसा शिरस्ता पूर्वीपासून महालीं चालत नाहीं. सरकारांत पाठविणें तें चांगलें झाड असेल त्याच्या दहा पांच डाल्या पाठवीत होतों. हल्लीं अगदींच नेतात. याजकरितां आंबे फणस नेतात, ते मना करावे. पूर्वीप्रमाणें चालवावे. कलम १.

कुणब्यास कुणबाव्याकरितां बॅल द्यावे लागतात, व दिवाणसारा द्यावयास अवकाश नाहीं तेव्हां विकावे लागतात. याजकरितां कुणबी बॅल घेईल तेव्हां विकल्याची जकात घेतात ते जकात न घ्यावी, ऐसा तह करून देववावा. कलम १.

मुल्ख अगदीं शेतें भातें लुटला गेला. चवादीयाचे गांवीं तर कांहीं राहिलें नाहीं. मावळ खेडीं कडकसरीचीं, त्यांत थोडेबहुत शेतें राहिलीं, ते सावजांनीं व गुरढे यांचे गुरांनीं खराब केला. त्यांहीमध्ये दिवाणसारा अजमास ठराव होईल तो ऐवज द्यावयास रयतेस मिळत नाहीं. तो ऐवज तहकूब ठेवावा. पेस्तरसालीं वसूल घ्यावा. कलम १.

येणेंप्रमाणें मखलासी करून कौल देवावा, आण रयतीस तगाई गल्ला व पैका देऊन वसाहत करवावी. आण गल्ला व पैका रयतीस तगाई देतील, तो ऐवज पेस्तरसालीं उसना घ्यावा.”

ही यादी घेऊन स्वतः मोरो महादेव देशपांडे सुभेदाराकडे गेले. त्यांणीं तह कबूल करून रयतेस खाली लिहिलेप्रमाणें अभयपत्र दिलें:—

श्री.

“आजस्वारी राजश्री बाबूराव दत्तो व राजश्री लक्ष्मण नानाजी ताहामोकदमानी देहाय तर्फ मुठेखोरें सु॥ सबा सबैन मया व अल्लफ, तर्फ मजकूर गांवगना रयत किळे सिहगडच्या देग्यामुळें परागंदा जहाली, ह्मणून रयतेचा दिलासा करून लावणी करावयाबद्दल राजश्री मोरो महादेव पाठविले. यांजपासीं जमीदारांनीं तुमचे लावणीचे

चालवर्णाविपर्यायी यादी लिहून दिली आहे. ते सरकारांत विदित करून, सरकारआज्ञा-प्रमाणे तुमचें चालविलें जाईल. तुम्ही तर्फमजकुरी वेवसवसा येऊन कीर्तमहामुरी करणें. कोण गोष्टीचा आजार लागणार नाही. छ २६ माह मोहरम. तुम्ही कोण गोष्टीचा वसवसा न धरणें. यादी सरकारांत जमादाराची दाखवून त्याप्रमाणे विनंति करून तुमचें चालविलें जाईल. छ मजकूर मोर्तब असं.”

ह्या पत्राप्रमाणे देशमुख तर्फ मुठखोरें व मोरो व खंडेराव महादेव देशपांडे तर्फ मुठखोरें यांणीं बहुत श्रम करून गांवोगांवाहून रयत आणून, त्यांस खाण्यास धान्य व बैल वगैरे घेण्यास ऐवज देऊन, गांवागांवची वसाहत करून मुठखोरें महालचा मलीकंबरी दस्त सरकारांत भरून देऊं लागले.

२६. भिक्षा मागण्याबद्दल सनद

पूर्वीं वतन मिळविण्यासाठीं लोक जिवापाड खटपट करीत असत. वतन ह्मणजे एक अपूर्व चीज आहे, असा त्यांचा समज होता. अर्थात् देशमुख देशपांडे यांपासून गांवच्या तगळापर्यंत लहानमोठी वतने मिळविण्याची लोकांची प्रवृत्ति दिसून येते. ती देशारवाजाप्रमाणे यथायोग्यच आहे. परंतु भीक मागण्याचें वतन मिळविण्यासाठीं खटपट करून सनद मिळविल्याचेंही उदाहरण जेव्हां दृष्टीस पडतें, तेव्हां लोकांच्या वतनदार ह्मणवून घेण्याच्या अभिरुचीचें कौतुक करावें कीं काय तें समजत नाही. पुढील भीक मागण्याची सनद, भोरच्या पंत-सचिवांनीं दिलेली आहे :

श्री.

“छ माा अनाम देशमुख व देशपांडे महालानिहाय महाल वितपक्षीलः—

तर्फ रोहिडखोरें १	तर्फ खंडेवारें १	तर्फ गुंजण मावळ १
तर्फ मोसखोरें १	तर्फ कानदखोरें १	तर्फ कर्नात मावळ १
तर्फ वेळवंडखोरें १	तर्फ मुठखोरें १	तर्फ हिरडस मावळ १
तर्फ शिरवळ १		

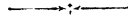
१ मुठखोरें गांव १९ आहेत त्यांची नांवे.—१ मोजे उरवंड. २ पिरगुट. ३ आंबवली. ४ आंबेगांव. ५ मुठ. ६ बहुली. ७ कोदूर. ८ जातेडे. ९ माळेगाव. १० वाजलें. ११ वातोडे. १२ मोडे. १३ टेमघर. १४ धेंपे. १५ लवांडे. १६ वेडे. १७ खरवडे. १८ आंदगांव. १९ कोळवडे.

प्रगणे मावळ यांस:—

सदाशिव चिमणाजी सचीव सुा खमस आवेंन मयातैन व अलफ. बावाखान वा फत्तेखान व खानजी वा चांदखान दरवेशी ताा कसवे हरणसमावळ तफें वेळवंडखोरें याणीं हुजूर भोर येथील मुकामी येऊन अर्ज केला जे:—आपले वाडवडील ताा प्रांत मजकूर महालोमहालीं आपण जनावरें फिरवून महालोमहालांत दोन पैसे भिकणें मागत आलों. त्यास स्वामींनीं कृपा करून, कृपाळू होऊन महालोमहालचे जमेदारांस आज्ञापत्र सादर झालें पाहिजे. सेवेमीं कैलासवासी नारोपंडित यांनीं सनद दिली आहे ती पाहून सनद द्यावी द्घणून. यावरून पहिली मनास आणून हें आज्ञापत्र तुझांस मादर केलें असे. तरी बावाखान वा फत्तेखान व खानजी वा चांदखान यांचा दाखला पेशजीपामून चालत आला आहे, त्याजप्रमाणें त्यांजकडे भिकणें देणें. दुसरे दरवेशी कोणी येऊन यांमी खटला (कथला ?) करील आणि भिकणें मागेल, त्यास न देणें. यांचे यांजकडे भिकणें देत जाणें. जार्णाजे. छ २२ रविलाखर. (मोर्तव.)”

२७. सिद्धाचें भविष्य.

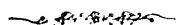
नाना फडणविसांचे कारकीर्दीत प्रयाग क्षेत्रीं कोणी सिद्ध पुरुष आला होता. त्यानें मराठी राज्यासंबंधानें कांहीं भविष्य सांगितलें होतें. त्या संबंधानें पुढील पत्राची नकल नानांचे दप्तरांत उपलब्ध झाली आहे. ती वाचून पाहिली असतां त्या वेळींही लोकांचा भविष्यवाद्यांवर बराच भ्रमवसा होता असें दिसून येतें.

श्री.

“सिद्धाचें बोलणें:—शके १७१६ चे माघ मासांत श्रीप्रयाग क्षेत्रीं हरबाजी नाईक दि॥ कृष्णाजी नाईक वाकडे हे मकरस्नानास गेले होते. सिद्धही प्रयागास गेले होते. तेथें बोलिले की, ‘दक्षिणचे राज्यांत दुसरी नवीन मोहोर होईल. यास मुदत महिने ७२॥.’ याप्रमाणें बोलिले होते. हें बोलणें नाईक याणीं ऐकिलें. नंतर काशीस आल्यावर आझापाशीं वर्तमान सांगितलें. पुढें ईश्वरी इच्छेने अशाच गोष्ट झाली. नंतर सिद्धापाशीं प्रत्यक्ष आहे असे ध्यानास आलें. द्घणोन नाईक याणीं सिद्धाची सेवा करण्यास लागले. आमचाही हेतु त्यांच्यापाशीं आहे. पुढें आपली स्वारी मेणवलीस गेल्यानंतर श्रीमंत आपासाहेब ह्यांच्या नांवें मोहर जाली. पूर्वी सिद्धाचें बोलणें, श्रीमंत वाजीराव साहेबांचें राज्य होईल, असें होतें, त्यास अंतर दिसोन आलें. आपली स्वारी मेणवलीहून कोंकणांत गेली, त्या समयांत नाना प्रकारचीं वर्तमानें आलीं. बहुत भयाच्याही गोष्टी ऐकिल्या तेव्हां युक्तीचे वाटेनें आझीही स्त्र द त्यांमीं केला आहे. परंतु कांहीं गोष्टी पुसणें व त्यांचें उत्तर होणें हें हरबाजी नाईक याजकडून होत असे. कोंकणांतील खबरा

ऐकोन, संकट जाणोन, पुन्हां विचारावयाचा विचार करून गोष्ट काढली. ते समयीं मी येथे नव्हतो. नारोपंत जोग याणीं हरबाजी नाईक यांसीं बोलणें केलें 'की, यजमान-स्वामी राज्यावर आले पाहिजे या अर्थे सिद्धापासीं प्रार्थना करावी.' नंतर नाईक याणीं प्रार्थना केली. त्याणीं उत्तर दिलें की, 'यांत तुझांस लाभ काय ? माझे पाठीस कां लागतां ? मी तर फकीर आहे. तुमचें कांहीं कार्य होत असल्यास पक्कें करावें. करारास टळतील ?' असें बोलिले. हें वर्तमान नारोपंतांपासीं सांगितलें. मा॥निल्हे याणीं विचारिलें की, 'तुमचें कार्य काय आहे ?' नाईकांनीं उत्तर केलें की, 'अलीबहादूर याजकडेस कृष्णाजी नाईक यांचा ऐवज फसला आहे. तो आझांस मुदलामुदल श्रीमंतांनीं द्यावा.' त्यास नारोपंत बोलिले की, 'श्रीमंतांसी ही गोष्ट कठीण नाही. सिद्धांनीं करार मुदतीचा करून द्यावा. ह्मणजे कार्यान्वयें तुमची गोष्ट श्रीमंतांस लिहून पाठवून तुमचें कार्य करून देऊं.' नंतर सिद्धांनीं आशीर्वाद दिल्या की, 'आषाढ मासापासून नव महिन्यांत श्रीमंत बाजीराव साहेबाचें राज्य आणि स्वामींची दिवाणगिरी होईल. हेंच नव महिन्यांनंतर कार्य जाहल्यास श्रीमंतांनीं कांहीं देऊं नये,' असा करार. त्यास नव महिन्यांचे आंतच कार्य होऊन आपली स्वारी पुण्यास आली. नंतर कराराप्रमाणें नाईकांनीं मा॥ निल्हेपाशीं बोलिले की, 'आमचें कार्य करण्याचा विचार करावा. हल्लीं नारोपंत बोलितात की, आझी लिहून पाठवूं, असें बोलितात. त्यास हें वर्तमान स्वामींस विदित जालें न जालें हें कांहीं कळत नाही. मजपाशींही अनंत दीक्षित पेंडसे यांचे समक्ष बोलत होते की, काकांनीं लिहून पाठवावें. त्यावरून दीक्षितांपासीं बोलिले की, आपण तेथे जातां, तर श्रीमंतांपासीं ही गोष्ट बोलावी. पुढें दीक्षितांचें जाणें जाहालें नाही. या कार्यास दिवसगत बहुत जाहाली. यामुळें सिद्धांनीं फिरोन गोष्ट काढली की, 'कार्य तों जाहलें, तुमचे कार्याचें काय जाहलें ?' असें पुसतात. त्यावरून हें वर्तमान सेवेसीं श्रुत जाहलें पाहिजे, ह्मणोन लिहिलें. त्याउपरी दुसरा अनुभव श्रावणमासीं यात्रानिमित्त सिद्ध व नाईक श्रीकर्मेश्वरीं दर्शनास जात होते. त्या समयांत पृथ्वीपति यांचे वजीराचे चिरंजीव श्रीमंत आहेत. ते सिद्धाचे दृष्टीस वाटेनें पडिले. तेव्हां नाईक यांस बोलिले की, 'तुझी रात्रंदिवस श्रमी असतां. तर यापासीं जाऊन बोला की, तुझांस पूर्वेचें संस्थान प्राप्त जाल्यास मला काय द्याल, तें लिहून द्या. त्यांनीं लिहून दिल्यास चोवीस महिन्यांनीं कार्य होईल. असा करार तुझी लिहून द्या. ईश्वर कार्य करील.' परंतु नाईक यांच्यानें हिंमत जाहली नाही. परंतु हल्लीं तशी गोष्ट होण्याविषयीं लखनऊ प्रांतीं संप्रामाचा प्रसंग दिसतो आहे. होईल तो सहजच कळो येईल. पुढें जें आलें तें समजण्यांत आलेंच असेल."

READY FOR SALE.

SANSKRIT TEXT-BOOK.—Specially useful for P. E. Students.

RAGHUVANSHA.

CANTOS IV-VIII.

with Mallinatha's Commentary

and an Introduction, Critical Notes, Translation,

Synopsis of the Sanskrit, and a whole poem

in chapter on Prosody by

K. M. JOGLEKAR, M. A.

Price 1½ Rupees. Postage 2 Annas.

A NEW HISTORICAL GUIDE.

SATARA.

BY

D. B. PARASNIS.

Price 8 Annas. Postage 1 Anna.

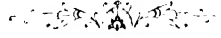
Apply to:—

TUKARAM JAVAJI,

PROPRIETOR "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,

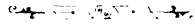
Kalbadevi Road, BOMBAY.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बलवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रं.]

फेब्रुआरी १९१०.

[अंक ७ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रे.	३१-३६
२ ऐतिहासिक गोष्टी.	३७-४६
३ तंजावरचें राजघराणें.	४७-५४
४ ऐतिहासिक किंग्कोट प्रकरणें.	२७-४२
५ ऐतिहासिक टिपणें.	४५-५२

चित्रें— १ बाजी प्रभु. २ मंगोजी राजे.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बालकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची किं. ट. ह. सह ६ आणे.

वाजी प्रभु देशपांडे.

४. बाजी महादेव प्रभु देशपांडे.

मराठ्यांच्या रियासतीमध्ये अठराव्या शतकामध्ये जे अनेक शूर प्रभु वीर उदयास आले, त्यांत बाजी महादेव प्रभु देशपांडे ह्यांची गणना आहे. ह्यांचें संक्षिप्त चरित्र येथें सादर करितों.

बाजी प्रभु हे महादाजी रघुनाथ देशपांडे तर्फे मुठेंखोरें ह्यांचे चिरंजीव होत. ह्यांचा जन्म चैत्र शुद्ध ९ शके १६५१ रोजीं उरवडें गांवीं झाला. ह्यांच्या मातुश्रीचें नांव यशोदाबाई. ह्यांस मोरोबा ऊर्फ बंधूजी आणि खंडेराव ऊर्फ तात्यासाहेब असे दोन बंधू होते. ह्यांचें शिक्षण त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणें उरवडें गांवींच झालें. त्यांचे स्वदस्तुरचीं जीं पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत, त्यांवरून त्यांचें हस्ताक्षर वळणदार व सुगंभ्र होतें असें दिसतें. ह्यांना बाळपणीं घोड्यावर बसण्याचा अतिशय नाद असून, ते त्या काळमध्ये, व दांडपट्टा, निशाण मार्गें वगैरे त्या वेळच्या युद्धविद्येमध्ये चांगले प्रवीण झाले होते. तात्पर्य, कागकून व शिपाई ह्यांस लागणारे दोन्ही गुण त्यांच्या अंगीं होते, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

बाजी प्रभु ह्यांनीं आपल्या वयाच्या २० व्या वर्षीं, ह्मणजे इ. स. १७४९ च्या सुमारास, बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांच्या हुजूर लष्करांत, प्रथम लहानशी नौकरी पतकरिली. बाळाजी बाजीराव ह्यांनीं बाजी प्रभूंचा तरतरीत व पाणीदार स्वभाव पाहून त्यांस प्रथम दहा स्वारांच्या शिलेदारीची असामी दिली. बाळाजी बाजीराव ह्यांच्या कारकीर्दीचा हा समय ह्मणजे योद्ध्यांच्या शौर्यगुणांचें प्रदर्शन होण्याचा ऐन प्रसंग होता. ह्या वेळीं लढाईचे प्रसंग अनेक उद्भवले असल्यामुळें सर्व शिलेदारांस वारंवार युद्धास जाणें भाग पडे, व त्यांस आपल्या युद्धकलेची पराकाष्ठा करून दाखवावी लागे. जो योद्धा रणभूमीवर शत्रूचें पारिपत्य करून विजयश्री घेऊन परत येई, त्यास श्रीमंत पेशवे सरकाराकडून बहुमान, पोषाख व बढती मिळत असे. ह्याप्रमाणें बाजी प्रभु ह्यांस प्रतिनिधीवरील स्वारीमध्ये प्रथम आपल्या शौर्याची परीक्षा द्यावी लागली. जगजीवनराव प्रतिनिधी व त्यांचे कागभारी यमाजी शिवदेव मुतालिक ह्यांनीं पेशव्यांच्या विरुद्ध राजकारणें चालविल्यामुळें त्यांस पेशव्यांनीं कैद केलें होतें. परंतु त्यांस पेशव्यांनीं इ. स. १७४९ मध्ये बंधमुक्त केलें. तथापि त्यांनीं, पंढरपुरानजीक सांगोला ह्मणून किल्ला आहे, तेथें सैन्य जमवून बंड उभारिलें. तें बंड मोडण्यासाठीं बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनीं सदा-शिवराव भाऊ ह्यांच्या हाताखालीं फौज देऊन त्यांची तिकडे रवानगी केली. त्यांत

त्यांनी बाजी प्रभु ह्यांस त्यांचे बरोबर पाठविले. ह्या स्वारीमध्ये सदाशिवराव भाऊ व त्यांच्या हाताग्वालील तरुण व नवशिके शिलेदार बाजी प्रभु ह्यांनी चांगला पराक्रम करून प्रतिनिधींचा पराभव केला. ह्या सांगोल्याच्या लढाईमध्ये बाजी प्रभु ह्यांस कांहीं जखमाही झाल्या, परंतु त्यांनी शौर्याचे काम चांगले बजाविले, ह्मणून भाऊमोहव ह्यांनी त्यांस २५ स्वारांची शिलेदारी दिली. ही हकीकत इ. स. १७५० मध्ये घडली. येथून बाजी प्रभूंच्या लष्करी नौकरीस प्रारंभ झाला.

इ. स. १७५२ मध्ये बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनी औरंगाबादेवर मोहीम केली. सलाबतजंग ह्याने फ्रेंच लोकांचे साह्य घेऊन मराठ्यांच्या फौजेस उपद्रव देऊन त्यांची वाताहत करण्याचा प्रयत्न चालविला. त्याने मराठ्यांचा मुख्य जाळून लुटून पुण्याकडे स्वारी करण्याचा आव घातला. मराठ्यांचे सैन ४०००० हजार होते, तथापि सलाबतजंगच्या फौजेस नतीजा देण्याचे काम कठिण होते. परंतु मराठ्यांच्या फौजेतील कित्येक वीर मोठ्या धाडसाने मोगली फौजेवर तुटून पडले, व त्यांनी सलाबतजंगास जेरीस आणून त्यास तह करणे भाग पाडिले. ह्या मोहि-
मीमध्ये मराठ्यांच्या नवीन होतकरू शिलेदारमंडळीत कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे व बाजी प्रभु देशपांडे हे बरेच प्रसिद्धीस आले.

इ. स. १७५३ मध्ये बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांनी कर्नाटकावर स्वारी केली. ह्या स्वारीमध्ये बाळाजी बाजीराव ह्यांनी बाजी प्रभु ह्यांस बरोबर घेतले होते. त्यांनी होळीहोनूर येथील वेढ्यामध्ये फार चांगला पराक्रम केला. होळीहोनूर येथील किल्ला चांगला बळकट असून त्यांत शत्रूने आश्रय केला होता. मराठ्यांनी तीन दिवस तोफांची मोर्चेबंदी करून त्यावर एकसारखा हल्ला केला, तथापि तो हस्तगत झाला नाही. तेव्हां कोन्हेर त्रिंबक एकबोटे, बाजी प्रभु, कृष्णाजी पलांडे, रामजी पवार, वडपतराव, बाबाजी पडवळ आदिकरून अकरा इसमांनी किल्ल्याचे तटास शिड्या लावून किल्ला हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांजवर किल्ल्यांतील लोकांनी गोळ्यांचा भडिमार चालविला, तथापि ह्या शूर पुरुषांनी मोठ्या निकराने लढून किल्ला हस्तगत केला. ह्या युद्धामध्ये कृष्णाजी पलांडे गोळी लागून पतन पावला, व बाजी प्रभूस चार पांच जखमा लागल्या. तथापि, ह्या अकरा लोकांचे विलक्षण शौर्य व अचाट साहस पाहून, बाळाजी बाजीराव पेशवे अतिशय संतुष्ट झाले, व त्यांनी त्यांस बहुमूल्य पोषाख व मोठमोठी बक्षिसे दिली. ह्याच वेळी कृष्णाजी पलांडे ह्याच्या पुत्रास मुरवई गांवची पाटीलकी दिली. ह्याप्रमाणे बाजी प्रभु ह्यांच्या शौर्याचा लौकिक दिवसेंदिवस वाढत चालला.

इ. स. १७५३ पासून इ. स. १७५८ पर्यंत ज्या घडामोडी झाल्या, त्यांत बाजी प्रभु ह्यांनीं काय काय पराक्रम केले, त्यांची माहिती मिळत नाही. तथापि इ. स. १७५८ मध्ये रघुनाथराव दादासाहेब ह्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत जी स्वारी केली व शेख दाऊद सुभेदार ह्यास अटकपार घालवून दिलें, त्या मोहिमीमध्ये बाजी प्रभूचें नांव आढळून येतें. ह्यानंतर इ. स. १७६३ पर्यंतची बाजी प्रभूच्या हालचालींची माहिती उपलब्ध नाही. इ. स. १७६३ मध्ये थोरले माधवराव पेशवे ह्यांनीं निजामावर स्वारी केली, त्यांत बाजी प्रभु ह्यांनीं चांगलें शौर्य गाजविल्याचा मात्र उल्लेख आढळतो.

इ. स. १७६३ सालीं माधवराव बहाळ पेशवे व रघुनाथ बाजीराव यांणीं भागानगर (हैदराबाद) चे मोंगलावर स्वारी केली. परंतु मोंगल तिकडे पेशव्यांशीं न लढतां, पुण्यावर चालून आला. पेशव्यांचे लष्करांत बाजी प्रभु हे होतेच. पुण्याहून नारो आप्पाजी मुतालीक यांचें पत्र, पुण्याकडे मोंगल आला, पुण्याचे लोक पळाले, वगैरे मजकुराचें आलें. तेव्हां पेशवे परत फिरोन आषाढ वद्य पक्षां घाटावर आले. तों मोंगल गंगेपलीकडे गेला. मोंगलाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर गंगेचे अलीकडे होता. त्याजवर पेशव्यांनीं, फौजेनिशीं अकरा कोस, पर्जन्यकाळचा पाऊस पडत असतां, चालून येऊन हल्ला केला. इतक्यांत नबाबचे दारूखान्यास आग लागून तो उडाला. त्या संधीस निळकंठ महादेव ह्यांचे फौजेनें लढाईस प्रथम सुरुवात केली. माधवरावसाहेब घोड्यावर होते. रघुनाथराव दादासाहेब यांजवर, विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व इस्मायलखान पठाण यांणीं पांच हजार फौजेनिशीं हल्ला करून, दादासाहेबांच्या फौजेचा मोड केला. दादासाहेब हौद्यासहित पठाणाचे हातीं सांपडले. त्या गर्दीत मोंगली फौजेतील एका शिपायाचे बंदुकीचा बार सुटून, विठ्ठल सुंदर दिवाण अंबारीत होता, त्यास गोळी लागून तो ठार झाला. विठ्ठल सुंदराचे फौजेत सात सरदारांच्या सात अंबाऱ्या होत्या. त्या घेण्यास श्रीमंतांनीं महादजी शितोळ यांचे बरोबर बाजी प्रभु व माधवराव नरसिंह प्रभु वगैरे लोक फौज देऊन पाठविले. तेथें मोठें निकराचें घनघोर युद्ध चाललें असतां, विनायकदास मध्येच शितोळ्यांच्या फौजेची फळी फोडण्याचे हेतूनें, कांहीं फौज घेऊन युद्धामध्ये शिरला. त्याजवर बाजी प्रभूनें मोठ्या जोरानें हल्ला केला. दोघांचें बरेच वेळ युद्ध चाललें. त्यांत नबाबही गंगेपलीकडून तोफांचा मारा करीत होता. तरी बिलकूल न डगमगतां बाजी प्रभूनें मोंगलांची पुष्कळ फौज मारली, व शेवटीं विनायकदासासही ठार केलें. तेव्हां त्याचे लोक युद्ध टाकून पळून गेले. या लढाईत

बाजी प्रभूस दहा जखमा व माधवराव नरसिंह यांस वीस जखमा झाल्या. या लढाईत मोंगलाकडील २२ उमराव अंबान्यांसहित पाडाव झाले. येणेंप्रमाणें मोंगलाचा पराभव होऊन पेशव्यांचा जय झाला. या लढाईत पेशव्यांचे तीस हजार लोक धागतीर्थी पतन पावले व तीन कोसपर्यंत प्रेतें पडलीं होतीं, असें झणतात. परंतु अखेर जयप्राप्ति झाल्यामुळे पेशव्यांस फार आनंद होऊन, त्यांनीं माधवराव नरसिंह व बाजी महादेव प्रभु देशपांडे वगैरे ज्या ज्या लोकांनीं पराक्रम केले, त्यांना पोषाख व अलंकार वगैरे वक्षीम देऊन मोठा सत्कार केला, व महादजी शितोळे यांस रामबाण हत्ती आणि मातारा जिल्ह्यांतील मांजरी गांव इनाम दिल्या, व २०० स्वारांची सरदारी दिली. ह्याच वेळीं बाजी महादेव देशपांडे यांस १२५ स्वारांचे जुमेलदार केले.

इ. स. १७७१ सालीं रामचंद्र गणेश व विसाजी कृष्ण बिनीवाले यांजबरोबर पेशव्यांनीं फौज देऊन त्यांस हिंदुस्थानांत स्वारीस पाठविलें. त्यांजबरोबर बाजी प्रभूसही पाठविलें. त्याबद्दल नालबंदीचा (अगाऊ पगाराचा) जो ऐवज बाजी प्रभूस मिळाला, त्यापेक्षा २००० रुपयांच्या वराता बाजी प्रभूनें घरखर्चास आपले बंधु मोरो महादेव यांजकडे पाठविल्या. ह्या त्यास सन १७७३ सालीं माघमासीं पावल्या असून, मोगलांनीं त्या आपले खाजगी जमाखर्चाचे यादीस जमा केल्याचा दाखला सांपडतो. या स्वारींत बाजी प्रभूनें काय पराक्रम केला, त्याविषयीं साद्यंत माहिती अद्यापि मिळाली नाहीं.

इ. स. १७७५ सालीं नागपूरचे मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर यांजवर औरंगाबादेचे मोंगलांनीं स्वारी केली. तेव्हां भोंसल्यांनीं पेशव्यांकडे मदत मागितल्यावरून पेशव्यांनीं बाबूराव हरी गुप्त आवेगांवकर व बाजी महादेव देशपांडे उगवडेकर व बळवंतराव जनार्दन पन्हाळकर वगैरे सरदार फौजेनिशीं पाठविले. ते मुधोजी भोंसले यांचे फौजेंत एदलाबाद येथें सामील झाले. तेथें त्यांनीं मोंगलांशीं युद्ध करून मोंगली फौजेचा फार नाश केला. त्यांच्या रसदा व दाणावैरण लुटली. मोंगलाचा पराभव केला. तेव्हां मोंगल जेरीम येऊन, त्यानें मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर यांच्याशीं तह केला व तो औरंगाबादेस परत गेला. नंतर भोंसले नागपुरास गेले. ह्या स्वारींतील कांहीं पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत.

पुण्यास नारायणरावसाहेब पेशवे ह्यांचा वध होऊन पुढें बारभाई झाली. सवाई माधवरावसाहेब अज्ञान असतां गादीनशीन झाले व रघुनाथ बाजीराव ऊर्फ दादासाहेब हे पद्धन गुजराथेंत गेले. त्यांचे मागे हरिपंत फडके फौजेसहित संग्राम करण्यास गेले. सर्व सत्ता कारभार्यांचे हातीं आली. परंतु कारभार्यांचाही एक

विचार झाला नाही. एकमेकांत अंतस्थ वैमनस्य असल्यामुळे केव्हां कोणावर काय प्रसंग गुजरेल याचा नेम नव्हता. अशा प्रकारचा पेशव्यांचे दरबारांत बसेखा माजला. तेव्हां आतां पेशवाईत नौकरी करणें चांगलें नाही, असें बाजी प्रभु यांनीं मनांत आणून, त्यांनीं बडोद्याचे गोविंदराव गायकवाड ह्यांचे लष्करांत नौकरी करण्याचा विचार योजिला. गोविंदराव गायकवाड यांचा व त्यांचा चांगला परिचय होता. सबब त्यांनीं बडोद्यास बापुजी शंकर ऊर्फ तात्यासाहेब ह्यांचे बरोबर गोविंदराव गायकवाड यांस निरोप पाठवून आपला हेतु कळविला. बापुजी शंकर हे आषाढ अखेरीस बडोद्यास पोहोचले, व त्यांनीं गोविंदराव यांस बाजी प्रभूचा मनोदय कळविला. गायकवाड यांस निरोप पोंचतांच, लागलीच त्यांनीं, बाजी महादेव देशपांडे यांस, 'पर्जन्यकाळ संपतांच तुम्हीं येण्याचें करावें. सरंजाम पाहून त्यासारखा बंदोबस्त केला जाईल' ह्मणोन इ. स. १७७५ सालीं छ १ जमादिलाखर (श्रावण शुद्ध ३)चें पत्र पाठविलें. त्याप्रमाणें बाजी प्रभु हे इ. स. १७७५ सालाचे आश्विन मासी आपले सरंजामासहित बडोद्यास गोविंदराव गायकवाड यांच्याकडे जाऊन पोहोचले.

दमाजी गायकवाड इ. स. १७६८ सालीं कैलासवासी झाल्यावर, गोविंदराव गायकवाड यांस गादी मिळवून देण्याचे कार्मी, बाजी प्रभु ह्यांनीं पूर्वी अतिशय श्रम व अनेक कारस्थानें निरिच्छ बुद्धीनें व स्नेहभावानें केलीं होती. ते कृतउपकार स्वरून व बाजी प्रभूसारखे शूर मुत्सद्दी व पराक्रमी पुरुष आपले पदरीं अवश्य असावे असें मनांत आणून, गोविंदराव गायकवाड ह्यांनीं त्यांचे योग्यतेनुरूप त्यांस आपले फौजेंत सरदारी दिली, आणि खालीं लिहिलेप्रमाणें बारमाही नेमणूक करून दिली:—

३५०० जातीस नेमणूक

५५०० एकांडे असामी १०

५०० जाबत्याबद्दल

६०० पालखीबद्दल

६०० शागीर्दपेशा

१२० ढाल्या

३०० भालदार

१११२०

पैकीं वजा मोहोरबट्टा दर सदे रुपये १५॥ प्रमाणें रुपये १७२३॥—॥ वजा जातां, बाकी रुपये ९३९६॥—॥ नेमणूक करून दिले. येणेंप्रमाणें बाजी प्रभूस गोविंदराव गायकवाड ह्यांच्या राज्यांत नेमणूक मिळाली व ते गायकवाडी नौकर झाले.

इ. स. १७९३ सालीं मानाजी गायकवाड मृत्यु पावले व गोविंदराव पुण्यास गेले. ही संधि पाहून गोविंदरावाचा पुत्र कान्होजी याने गादी बळकावली. तेव्हां गोविंदरावांनीं बाजी महादेव वगैरे सगदार वगैरे घेऊन, बडोदे शहरास वेढा देऊन कान्होजीस धरून कैद केले. परंतु कान्होजी स्त्रीवेष धारण करून कैदेतून पळाला व त्यास कडीचा मल्हारगव येऊन मिळाला. ह्या दोघांनीं साठ हजार फौज जमविली. त्या फौजेवर गोविंदरावांचे लोकांनीं तीन वेळ हल्ले केले. परंतु तिन्ही वेळां त्यांस मागे हटावे लागले. तेव्हां बाजी देशपांडे यांनीं सेनापतीस कळविले कीं, एवढ्या मोठ्या फौजेशीं युद्ध करून आपले लोकांचा खराबा करण्यापेक्षां कान्होजी व मल्हारगव ह्यांचे मध्ये फूट पाडून इष्टकार्य साधणे अधिक फायदेशीर आहे. त्याप्रमाणे त्यांनीं कांहीं युक्ति योजून, मल्हारगव व कान्होजी यांचे मध्ये भेद उत्पन्न केला. तेणेकरून दोघांचा मोठा तंटा होऊन कान्होजी सातपुड्याकडे पळाला, व आपला निभाव लागत नाही हें पाहून मल्हारगवास गोविंदरावांशीं तह करणे भाग पडले. ह्या तहामध्ये जीं कलमें मल्हारगवानें मान्य केलीं, त्यांत त्यानें कडी प्रांत आपल्याकडे ठेवून, गोविंदरावास दरसाल साडेपांच लक्ष रुपये व एक लक्ष पंधरा हजार रुपये पेपकशीबद्दल देत जावे, व बडोद्यास येऊन त्यांस मुजरा करीत जावा, असे ठरले. अशा रीतीनें बाजी प्रभूंनीं आपली मुत्सद्दीगिरी चालवून मोठ्या युक्तीनें लढाईचा प्रसंग टाळिला. त्या योगानें गोविंदराव गायकवाडांस त्यांचेविषयीं अधिक आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. अशा रीतीनें गायकवाडां राज्यामध्येही आपले शहाणपण व बुद्धिचातुर्य व्यक्त करून, बाजी प्रभु ह्यांनीं बडोदे येथे चांगला लौकिक मिळविला. ह्यानंतर ते लवकरच वृणजे इ. स. १७९९ च्या सुमारास मृत्यु पावले.

बाजी महादेव प्रभु ह्यांचे संबंधानें जी माहिती उपलब्ध झाली आहे, तिच्यावरून अनेक मोहिमांमध्ये व स्वाय्यामध्ये त्यांनीं शिलेदारी पेशानें चांगली कामगिरी केल्याचें दिसून येतें. हिंदुस्थान व कर्नाटक येथील स्वाय्यामध्ये ते पेशव्यांच्या फौजेबरोबर जातीनिशीं हजर असून, त्यांनीं त्या त्या स्वाय्यामध्ये चांगले पराक्रम केले असावेत, ह्यांत शंका नाही. ह्या संबंधाचीं अस्सल पत्रे पुष्कळ गहाळ झालीं आहेत. तथापि कित्येक जमाखर्चाचे कागद अद्यापि अस्तित्वांत आहेत. असो. बाजी प्रभूसारख्या शिलेदारांचीं चरित्रेही मराठ्यांच्या इतिहासाची पूर्तता करण्यास अवश्य आहेत.

२०. काशी क्षेत्रातील कर्मनाशीचा पूल.

श्रीकाशी क्षेत्राबद्दल प्रत्येक हिंदूच्या मनांत आदरबुद्धि वसत असून, तेथे कांहीं पुण्यकर्म करावे ह्मणजे आपणास मोक्षप्राप्ति होईल, असा भक्तिभाव पेशवाईमध्ये फार होता. नाना फडणविसांच्या मनांतही ह्याप्रमाणे काशी येथे कांहीं पुण्यकृत्य करावे असें होतें. त्याप्रमाणे त्यांनीं कर्मनाशी नदीवर पूल बांधण्याची कल्पना आपले मनांत आणिली. त्याप्रमाणे त्यांनीं काशी येथील आपले कारकून भास्करपंत कुंटे ह्यांना पुलाचे काम सुरू करण्याबद्दल लिहिलें. त्यांनीं पुलाचा पाया खणण्यास सुरुवात केली. परंतु नदीमध्ये वाळूचा भराव व पाण्याचा जोर विशेष होता, त्यामुळे पायाम धर लागेना. तेव्हां त्यांनीं पूर्वीच्या समजुतीप्रमाणे मांत्रिक बोलावून अनुष्ठानास सुरुवात केली; व कुमारस्वामी कोमटी यांचे विद्यमाने, पुलाचे पायांतील पाणी व वाळू बंद व्हावी ह्याकरितां, शके १७१८ सालीं अधिक भाद्रपद वद्य ८ पासून अनुष्ठानास प्रारंभ केला. ही गोष्ट नाना फडणविसांस कळली. तेव्हां त्यांनीं पुलाचे कामास मांत्रिकी अनुष्ठानाचा कांहीं उपयोग होणार नाही, असें भास्करपंत कुंट्यांस कळवून, अनुष्ठान बंद करविलें; आणि बेकरनामक एका युरोपियन कारीगरास (इंजीनियर ह्यास) २०,००० रुपये देऊं करून, पुलाचा पाया खोदण्यास प्रारंभ केला. त्यानें प्रथमतः पुलाचे पायांतील पाणी काढावयास दोन बंब तयार करविले, परंतु ते लागू झाले नाहीत. तेव्हां त्यानें कलकत्त्याहून कळीचे बंब आणवून काम पुरें केलें.

ह्या गोष्टीवरून इंग्रजी यंत्रकलेची मदत मराठी राज्यामध्ये कशी घेऊं लागले होते, त्याची कल्पना येते.

२१. पेशव्यांच्या वाड्यांतील स्वार.

श्री.

हजिरी सरकारच्या वाड्यांत व वाड्याबाहेर स्वार चौकीस आहेत त्यांची. सुरुसन इसने समानीन मया व अलफ छ २७ सवाल. विद्यमान बाबुराव बडाला कारकून शिलेदार, गुजरातजानेखान भालदार.

२८३. दिवसास:-

६३ वाड्याबाहेर स्वार छबिन्यास प्रातःकालपासून संध्याकाळपर्यंत:-

१९ निसबत महिमांजी शिंदे, चाकरीस शिंदराम शिंदे.

६ ऐ० गो० भा० २

९. निसबत जानोजी भोइटे, चाकरीस खेत्रोजी भोइटे.
 ३० मिर्जा फाजल अलीबेग, चाकरीस खासा.
 ५. निसबत जिवाजी आटोळे, चाकरीस खासा नाही.

६३

- तपशील
 ५३ दिल्लीदरवाजापुढें.
 १० गणेश दरवाजापुढें.

६३

२२० वाड्यांत पायउतारा लोकः—

१०५. प्रातःकालपामून दोनप्रहरपर्यंत

२१ चाफेखणांत

१ मोनजी मोरे.

१ विगेजी बागवकर, चाकरीस हणमंतराव बारावकर.

५. हैबतगव ठमढेरे, चाकरीस रघोजी ठमढेरे.

१ गणोजी शिर्के, चाकरीस अमरसिंग शिर्के.

१२ शिंदे पोंगे.

१ मुजानसिंग सदर बारगीर दिंमत हुजरात.

२१

८४ दिवाणखान्यांतः—

२७ हजारी कारंजापुढील दिवाणखान्यांत पागा दिंमत जनार्दन गाम, चाकरीस निळो गणेश.

२८ खासा दिवाणखान्याखालीं पागा दिंमत मानसिंग खलाटे चाकरीस सटवाजी राजपुरे सरनोबत.

२८ तिरंदाजीच्या दिवाणखान्यांत.

५ दिंमत पागा हुजूर.

१४ दिंमत पागा हुजूर निसबत गोविंदराव सदाशिव चाकरीस खासा.

९ निसबत खास चौकी.

१ इमामखान

१ खंडोजी रणदिवे

१ शंकराजी रणदिवे.

- १ धर्माजी शिंदे.
- १ हैबतराव गाइकवाड.
- १ महादजी पोवार.
- १ मालजी उघडे.
- १ संताजी यादव.
- १ मोराजी जगताप.

९

२८

१ कृष्णाजी ताटे शिलेदार.

८४

१०५

११५ दोन प्रहरपासून संध्याकाळपर्यंत.

२७ चाफेखणांत.

१५ संताजी मोहिते, चाकरीस खासा.

७ सदर बारगीर दिंमत हुजरात.

१ धारराव निंबाळकर.

१ आबाजी भोंसले.

१ बयाजी भोंसले.

१ सुभानजी माने.

१ हणगोजी शिर्के.

१ खंडोजी चवाण.

१ पिराजी पिसाळ.

७

५ शिंदे पोरगे.

२७

८८ दिवाणखान्यांत.

२९ हजारी कारंजापुढील दिवाणखान्यांत पागा दिंमत जनार्दन राम, चाकरीस खासा.

२९ खाशा दिवाणखान्याखालीं पागा दिंमत मानसिंग खलटे चाकरीस खासा.

३० तिरंदाजीच्या दिवाणखान्यांत.

६ दिंमत पागा हुजूर.

१३ दिंमत पागा हुजूर निसबत गोविंदराव सदाशिव,
चाकरीस चिंतामणराव सदाशिव.

८ निसबत खास चौकी.

१ कुसाजी निंबाळकर.

१ पिराजी उघडे.

१ बाबुराव यादव.

१ मळोजी सुळे.

१ महादजी चोपडे.

१ मानाजी शिंदे.

१ भवानजी चोपडे.

१ इमाम भालदार.

८

१ खंडेराव बिन मर्दनसिंग सदरबारगीर दिंमत
हुजगत.

२ मिर्जा मोंगल व सैद फैजुलबेग तिरंदाज.

३०

८८

११५

२२०

२८३

२३९ रात्रीस.

१२५ वाड्याबाहेर स्वार, छविन्या दिंमत तोफखाना निसबत माधवराव
कृष्ण वगैरे पानसी, चाकरीस बाळाजी विठ्ठल कारकून दिंमत मजकूर.

११० दिल्लीदरवाजापुढे.

१५ गणेशदरवाजापुढे.

१२५

११४ वाड्यांत पायउतारा.

३२ चाफेखणांत.

१५ वाड्यांतील मुलें दिंमत हुजरात, चाकरीस उदाजी भोंसले.
१० शिंदे पोर्णे.

७ सदर बारगीर दिंमत हुजरात, चाकरीस धारराव
निंबाळकर वेगरे.

३२

८२ दिवाणखान्यांत.

२८ हजारी कारंजापुढील दिवाणखान्यांत पागा दिंमत
जनार्दन राम, चाकरीस वेंकाजी कृष्ण कारकून.

२९ खाशा दिवाणखान्याखालीं पागा दिंमत मानसिंग
खलाटे, चाकरीस खासा.

२४ तिरंदाजीच्या दिवाणखान्यांत.

५ दिंमत पागा हुजूर.

१२ दिंमत पागा हुजूर निसबत गोविंदराव सदा-
शिव. चाकरीस खासा नाही.

७ निसबत खास.

१ जोगोजी शेडगे.

१ महादजी सुळे.

१ मकाजी ढमढेरे, चाकरीस विठोजी ढमढेरे.

१ शेटीबा रणदिवे.

१ रघुनाथ चोपडे.

१ जानोजी जगथाप.

१ गंगाजी चोपडे.

७

२४

१ यशवंतराव मचाले खाशाजवळ.

८२

११४

२३९

५२२

२२. झांशीचे सुभेदार रघुनाथराव हरी.

झांशी हें बुंदेलखंडांतील मराठ्यांचें एक प्रसिद्ध संस्थान. हें थोरल्या बाजीराव साहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत छत्रसाल राजाकडून मराठ्यांस मिळालें. येथें पेशव्यांचे सुभेदार असत. इ. स. १७७० मध्ये थोरले माधवरावसाहेब पेशवे ह्यांनी रघुनाथराव हरी नेवाळकर नामक एका शूर व मुत्सद्दी गृहस्थास झांशीची सुभेदारी दिली. तेव्हांपासून झांशी संस्थान त्यांच्याच वंशजांकडे इ. स. १८५३ पर्यंत चालत होतें. इ. स. १८५३ मध्ये येथील शेवटचा राजा गंगाधरराव हा निपुत्रिक मरण पावला. सबब, लॉर्ड डलहौसी माहेबांच्या कारकीर्दीत, तें ब्रिटिश राज्यांत सामील करण्यांत आलें. त्यामुळे इ. स. १८५७ च्या बंडांत तेथील राणी लक्ष्मीबाई ही सामील झाली व तिनें आपलें नांव इतिहासांत प्रसिद्ध केलें. ह्या संस्थानचे मूळपुरुष रघुनाथराव हरी हे होत. ह्यांचें उपनांव नेवाळकर. हे जातीचे कऱ्हाडे ब्राह्मण. ह्यांनीं झांशी येथें सुमारे २० वर्षे सुभेदारी केली. इ. स. १७७० पासून इ. स. १७९४ पर्यंत उत्तर हिंदुस्थानांत जीं राजकारणें घडून आलीं, त्यांमध्ये ह्या पुरुषानें आपलें बुद्धिकौशल्य व बाहुबल व्यक्त करून, बुंदेलखंडांत मराठ्यांचें वर्चस्व चांगल्या रीतीनें प्रस्थापिलें. ह्यांचीं कित्येक अस्सल पत्रे आह्मांस उपलब्ध झालीं आहेत. तीं सबडीनुसार प्रसिद्ध होतीलच. तथापि, ह्या मुत्सद्दाचा संबंधानें विलियम हंटर नामक एका युरोपियन गृहस्थानें, त्यांची भेट घेऊन, त्याबद्दलची जी हकीकत लिहिली आहे, ती फार वाचण्यासारखी आहे. त्यावरून रघुनाथराव हरीसारखे मराठे मुत्सद्दी पाश्चात्य लोकांच्या संसर्गानें युरोपियन शास्त्रें व कला ह्यांचें ज्ञान संपादन करण्याची विशेष लालसा बाळगूं लागले होते, व त्यांच्यावर त्या ज्ञानाचा चांगलाच संस्कार झाला होता, असें दिसून देतें. रघुनाथराव हरी यांच्या भेटीचें वर्णन विलियम हंटर ह्यांनीं इ. स. १७९६ मध्ये लिहिलें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

“ On our arrival we were agreeably surprised to receive from the Subahdar, a present of cabbages, lettuce, celery, and other productions of an European Garden. In the evening the Subahdar paid us a visit : he appeared to be about sixty years of age, rather below the middle stature ; his countenance bespoke intelligence, and his manners were pleasing. Having had occasion, on account of some bodily infirmity, to repair to the English Station of Cawnpur for medical assistance, he had contracted a relish for European manners and customs. He had discernment enough to perceive our superiority in arts and sciences over his countrymen ; and

possessing a spirit of liberal inquiry, and an exemption from national prejudices, which is very uncommon among the natives of Hindustan, he was very desirous of gaining a knowledge of our improvements. Next morning when we returned his visit, he received us in an upper room of the castle, which, instead of Hindustani Muslum, was furnished with chairs and tables in the European manner. He showed us several English books, among which was the second edition of the Encyclopedia Britannica. Of this he had got all the plates neatly copied by artists of his own. To get at the stores of science which these volumes contain, he had, even at that advanced period of life, formed the project of studying the English language. He expressed great anxiety to procure a teacher, or any book that could facilitate his pursuit; and was highly gratified by Lieutenant McPherson's presenting him with a copy of Gilchrist's Dictionary. He entertained us with several tunes on a hand organ which he had got at Cawnpur; and exhibited an electrical machine, constructed by a man of his own service. The cylinder was a common table shade; with this he charged a viol, and gave pretty smart shocks, to the no small astonishment of those who were the subjects of his experiments, and of the spectators. As the weather was very dry, the operations succeeded remarkably well. He even proposed sensible queries on the nature of the caustic fluid, and the parts of the phial on which the accumulation took place; as whether in the glass, or the coating: &c., which showed that he did not look on the experiments with an eye of mere childish curiosity, which is amused with novelty, but had a desire to investigate the cause of the phenomena. I am sorry to add, that this man being, about two years ago, seized with some complaint which he considered as incurable, repaired to Benares, and there drowned himself in the Ganges."

धनुनाथराव हरी ब्यांनी इ. स. १७९४ मध्ये श्रीकाशी येथे भागीरथीमध्ये जलसमाधि घेतली.

२३. बाजी प्रभूचें चित्र.

ह्या अंकांत प्रारंभी दिलेलें बाजी प्रभूचें चित्र बडोद्याचे प्रो० माणिकराव ब्यांनी आमच्याकडे पाठविलें आहे. त्या संबंधानें त्यांनी पुढील माहिती दिली आहे:—

“अफझुलखानाचा वध झाल्यानंतर, आपल्या बापाचा सूड घेण्यासाठी फाजलखान, शिंदी जोहारासमवेत दहा बारा हजार मोगल सैन्य बरोबर घेऊन पन्हाळगडावर श्रीशिवाजी महाराज असतांना, गडाला वेढा घालून बसला. बरेच महिने महाराजांनी शत्रूला दाद दिली नाही; व पुढें निभाव होणें कठीण जाणून, काळोख्या रात्री त्यांनी व बाजी प्रभु देशपांडे यांनी, मोगलावर

अचानक लापा घालून, त्यांची फळी फोडून, रांगण्याची वाट धरली. रांगण्याच्या नजीक तीन कोसांवरील खिंडीत जाऊन पोहचतात, तोंच फाजलखान सगळें लष्कर बरोबर घेऊन पाठोपाठ माग काढित चालून आला आहे, असें त्यांस समजलें. शत्रूंचें अफाट लष्कर, किला तीन कोस दूर, व प्रसंग तर महाराजांचे जिवावर येऊन गुदरलेला. हें पाहून बाजींनीं प्रभुचरणीं विनंति करून, शत्रूस खिंड उलटून पुढे येऊं देत नाहीं, असा पण लावून अत्यंत आग्रहानें, शिवबांना अर्धें लष्कर देऊन किल्ल्यावर पाठविलें, व आपण बाकीचे मावळे झाडींत लपवून ठेवून, निवडक पन्नास साठ लोकांनिशीं, खिंडीचे तोंडावर उभा राहिला. शत्रु पुढे आला कीं यांनं हाणून पाडल्याच, असा प्रकार दोन प्रहरांपर्यंत चालला होता. तेवढ्या अवकाशांत त्या मर्दाला पांच पंचवीस जखमा लागल्या अमतांहि तिळप्राय न डगमगतां, शिवगायांच्या क्षेमकुशलेतेचा पांच तोफांचा इषारा किल्ल्यावरून येईपावेतो, त्यानें शत्रूंम एक रेंमभर मुद्दां पुढे पाऊल ठेऊं दिलें नाहीं. स्वामिरक्षणाथ धागतीर्थीं देह ठेवणाऱ्या या वीराचा फोटो आह्मांस महाडचे कै० आबाजी परशुराम कार्णिक ऊर्फ महाडकर यांचे घरीं एका अत्यंत जुन्या बखरींत जीर्णावस्थेत सांपडला."

हें चित्र अर्थात् एका जुन्या बखरींतील रेखाचित्रावरून काढिलें आहे, हें उघड आहे. बाजी प्रभूसारख्या शूर वीरांचें चित्र प्रसिद्ध होणें अतिशय इष्ट आहे. ह्मणून त्याची प्रतिकृति 'इतिहाससंग्रहा'च्या वाचकांस मादर केली आहे. बाजी प्रभूचा सविस्तर व वीररमप्रचुर वृत्तांत योग्य प्रसंगीं प्रसिद्ध होईल. बाजी प्रभूच्या युद्धाचें साल पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:

"शके १५८२ शार्वरी नाम संवत्सरे आपाढ वद्य पक्ष."

२४. संताजी घोरपड्याच्या खुनाबद्दल ह्मसवडकर माने ह्यांच्या बखरीमधील उल्लेख.

[जानेवारी इ. स. १९१० चे 'इतिहाससंग्रहा'चे अंकांत संताजी घोरपड्याच्या खुनाबद्दल जी माहिती प्रसिद्ध केली आहे, ती काफीखान ह्या मुसलमान इतिहासकाराच्या आधारानें लिहिलेली आहे. ह्मसवडकर माने ह्यांच्या बखरीमध्ये ह्याच मुद्या-संबंधानें वेगळी हकीकत दिलेली आहे. ती आमचे मित्र व बडोद्याचे मानकरी रा. सा. लक्ष्मणराव माने ह्यांनीं आमच्याकडे प्रसिद्धीकरितां पाठविली आहे. ती येणेंप्रमाणें:-]

हसवडकर मान्यांच्या वखरींतील उतारा.

“नागोजीस स्त्रिया तीन. त्यांत वडील सौ० राधाबाई धाटे. यांच्या बापाचें पारिपत्य संताजी घोरपडे यांनीं केलें होतें. संताजी हे शिवाजीराजापार्शीं वीस हजार फौजेनिशीं होते. त्यांनीं शिवाजीस* विनंति केली कीं, मी विजापुरचें तक्त व राज्य साध्य करितों. त्याप्रमाणें त्यांस हुकूम झाला. तेव्हां संताजी हे पंचवीस हजार फौजेनिशीं निघून मौजे माणकी दहीगांव मुक्कामास आले.

हें वर्तमान सौ० राधाबाई माने यांस कळतांच, त्यांचें मनांत आलें कीं, आपल्या बापाचें उसनें घ्यावें. असें मनांत आणून हसवडचे एक हजार लोक जमा करून त्यांस सांगितलें कीं, कोणत्याही रीतीनें संताजीचें शिर कापून हातास येईल, असें केलें पाहिजे.

सदरप्रमाणें बाईचे सांगण्यावरून लोक घाटतोडीं बसले. घोरपड्याबरोबर माणकीकर, निंबाळकर वगैरे मिलून फौज चाळीस हजार होती ! ती त्यानें पुढें लावून दिली, व आपण पांच चारशें लोकांनिशीं तिसरे प्रहरीं पालखींत बसून निघाले. कांहीं लोक घाट चढत होते, कोणी खालीं पोहोंचेल होते, व कित्येक पालखीबरोबर होते. तों सौ० राधाबाईकडील लोकांनीं पालखी येतांच गर्दी केली. तेव्हां कित्येक तेंथेंच दबकून उभे राहिले, कित्येक पळाले, व कित्येक झटापटींत मेले. त्या गर्दींत बाईकडील ‘सुभाना’ स्वार यानें संताजीचे पोटावर तलवारीचा तीक्ष्ण वार केला. तोंच आप्पाजी काळीयानें गोळी लाविली, तिजमुळें संताजी ठार झाले. तेव्हां भोई पालखी टाकून पळाले. काळीयानें घोरपड्याचें शिर कापून घेतलें. या घाटास ‘घोरपडेघाट’ असें अद्याप क्षणतात.

पुढें सौ० राधाबाईनें घोरपड्याचें शिर आणवून मांहेरीं बंधूकडे पाठविलें; व निरोप पाठविला कीं, मीं आपल्या बापाचें उमनें घेतलें.”

२५. कृष्णराव खटावकर.

हा सातारा प्रांतांतील एक नामांकित शूर पुरुष होता. ह्याचें घरणें फार पुरातन असून, ह्याच्या पूर्वजास मुसलमानी अमदानीमध्ये खटावच्या ठाणदारीचा हुद्दा मिळाला होता. मूळ पुरुष नारोपंत. ह्यांस औरंगजेब बादशाहानें इ.स. १६८८ मध्ये कसबे खटाव येथील ठाणदार नेमिलें. त्यांनीं दोन वर्षें तें काम केलें. नंतर त्यांचे चिरंजीव रामचंद्र नारोजी ह्यांनीं ८ वर्षें ठाणदारीचें काम केलें. ते खटावास ठाणदार असतां भोसरगांवचे माळावर त्यांची व निंबाळकर ह्यांची लढाई झाली.

* संताजी घोरपड्याचा वध झाला, त्या वेळीं शिवाजी महाराज मृत्यु पावले होते व राजाराम महाराजांची कारकीर्द चालू होती.

इ. सं. कर्ते.

त्या लढाईत ते मरण पावले. पुढें त्यांचे नातू कृष्णराव भगवंत ह्यांस बादशाहानें इ.स.१६९८ मध्ये कार्तिक वद्य ९ शनिवारीं वजिरीचीं वस्त्रें, मोर्चल, माहीमरातब, शिक्रेकट्यार, साहेबनौबद, वगैरे बहुमान देऊन 'राजे' हा किताब दिला. हे खटाव येथील ठाणेदारीच्या अधिकारावर अमतांना, नारोजी घोरपडे व पिराजी घाटगे हे फौज घेऊन तासगांवाकडून मसुरेस आले. तेथील मोंगलाकडून ठाणेदार यासीनखान कराडी होता. तो शाहू महाराज ह्यांस मिळून व त्यांची फौज कुमकेस घेऊन लढावयास आला. त्या लढाईत कृष्णराव भगवंत हे हत्तीवर बसून लढत असतां गोळी लागून मरण पावले. त्यांस चिरंजीव तीन होते. त्यांपैकीं वडील नारायणराव ह्यांस शाहू महाराजांनीं खटावची ठाणेदारी व गांव इनाम करून दिलें. इनामाची सनद राजशक ५५ (इ. स. १७२८-२९) ची आहे.

कृष्णराव खटावकर हा फार संस्कृतज्ञ व विद्वान् पुरुष होता. ह्यानें धर्मकृत्येही बरींच केलीं आहेत. मौजे जेजुरी तालुके पुरंदर येथे ह्यानें मल्हारीचें देवालय व दक्षिण बाजूच्या ओवऱ्या व घाट बांधिला. ह्याचे वंशज अद्यापि खटाव येथील इनामाचा उपभोग घेत आहेत. त्यांम 'खटावचे महाराज' अशी बहुमानाची संज्ञा अद्यापि चालू आहे.

२६. जनीजनार्दन स्वामींच्या वंशजाचें नानांस पत्र.

जनीजनार्दन स्वामी हा प्रसिद्ध जनार्दन स्वामींचा शिष्य. हा जातीचा वाजसनी ब्राह्मण असून ह्याचें मूळगांव बीड हें होय. ह्याची समाधि मोंगलाईत भूम येथें आहे. ह्याचे वंशज पुढें दीन स्थितीप्रत पोहोंचले. त्यांपैकीं कोणी पुरुषांनें नाना फडणविमांस पुढील कवितावद्ध पत्र पाठविलें. तें वाचून नानांस करुणा आली व त्यांनीं ह्या सत्पुरुषाच्या वंशजास बेलबागेमध्ये कांहीं नेमणूक करून दिली. तेथे मूर्तिडवावानामक एक पुरुष श्रीविष्णूपुढें कथाकीर्तन व गायन करीत असत; ते ह्यांचे वंशज होत.

श्रीगजानन प्रसन्न.

“श्रीमंत विष्णुमूर्ती । कल्पद्रुममुल्य कीर्ति ॥
वांछित यथा तथाप्रति । निश्चित देनी सर्वदा ॥ १ ॥
श्री जनीजनार्दनवंश । जाणूनि करावा पोष्य ॥
कुटुंब बहु मनुष्य । ययाचा तोष स्वानंद ॥ २ ॥
धर्मार्थ पुत्रलभ । सिद्धाज्ञे जीव वा प्राण ॥
वस्त्रेही जीर्ण जीर्णे । संरक्षण यथाविधि ॥ ३ ॥
पुत्रवत् करितां पालन । वंशीं होय पुत्ररत्न ॥
सत्य सत्य नारायण । वदे वचन त्रिवाचा ॥ ४ ॥

श्री० छत्रपति संभाजी महाराज.

भाग ५ वा.

शहाजी राजाची कारकीर्द.

(इ. स. १६८४-१७११.)

तंजावर येथील मराठ्यांच्या राजघराण्याचे संस्थापक व्यंकोजी* राजे हे इ. स. १६८४ मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर, त्यांचे वडील पुत्र शहाजी राजे हे तंजावरच्या गादीवर बसले. ह्या राजाची कारकीर्द सुमारे २७ वर्षे झाली. ह्याने वाग वाहील तशी पाठ देऊन आपली गादी संभाळली. व्यंकोजी राजे मृत्यु पावल्यानंतर कर्नाटक प्रांतामध्ये दोन मोठ्या राजकांत्या घडून आल्या. सर्व हिंदुस्थानावर मोंगली साम्राज्य संस्थापित करून इच्छिणारा औरंगजेब बादशाहा दक्षिण प्रांती येऊन, त्याने इ. स. १६८६ साली विजापुरचे व इ. स. १६८७ साली गोवळकोंड्याचे राज्य बुडवून, कर्नाटक व दक्षिण हिंदुस्थान पादाक्रांत करण्याचा एकसारखा प्रयत्न चालविला होता. इ. स. १६८६ साली विजापुरचे राज्य रमातळाम गेल्यानंतर, विजापुरकराचे बाह्यात्कारे तरी मांडलिक क्षणविणारे, दक्षिण हिंदुस्थानातील नायक राजे, पाळेगार व इतर जमीनदार आपोआप स्वतंत्र झाले. त्या वेळी तंजावरचा मराठा राजा शहाजी हाही स्वतंत्र होऊन, आपणा स्वतःस राजा क्षणवू लागला. परंतु दिल्लीपति औरंगजेब बादशाहाने कर्नाटक प्रांतावर आपले स्वामित्व व दगारा बसविण्यासाठी, तिकडेही कासीमखाननामक मुसलमान सुभेदार पाठवून, इ. स. १६८७ पासून कर्नाटकांत आपली सत्ता प्रस्थापित करण्यास प्रारंभ केला. त्यामुळे तंजावरच्या शहाजी राजास आपल्या वडिलार्जित जहागिरीस मुकावे लागले.

* व्यंकोजी राजा व्यवहारचतुर अमावा असे दिसे. त्याने आपल्या मरणापूर्वी आपल्या मुलांची फार चांगली व्यवस्था केली होती. त्याने वडील मुलगा शहाजी ह्यास तंजावरचे राज्य दिले होते. दुसरा मुलगा मरकोजी ह्यास कुंभकोनमंत्रवळ साकोली क्षण एक महाल आहे, तो दिला होता; व तिसरा मुलगा तुकोजी ह्यास तंजावरचे दक्षिणस महादेवपट्टणम् क्षण गांव आहे तो त्यास दिला होता. तात्पर्य, तिन्ही मुलांना आपल्या पश्चात् भांडूं नये हा त्याचा मुख्य हेतु होता.

इ. स. १६८० मध्ये शिवाजी महाराज मृत्यु पावल्यानंतर, संभाजी राजे मराठ्यांच्या गादीचे अधिपति झाले. त्यांच्या कारकीर्दीमध्ये राज्याचा बंदोबस्त पूर्वीप्रमाणे राहिला नाही. त्यामुळे मराठ्यांचे दूरदूरचे प्रांत निरनिराळे सत्ताधारी राजे घेण्याची इच्छा कस लागले. कर्नाटकामध्ये मोगल सैन्याने आपले स्वामित्व स्थापन करण्याचा जोराचा प्रयत्न चालविला. त्यांचा सेनापति कामीमखान हा, बंगलूर वगैरे मराठ्यांच्या ताब्यांतील जहागिरीचा मुख्य घेण्याच्या उद्देशाने, त्यावर स्वारी करून आला. ह्या वेळी शिवाजीचा जांबई व परम विश्वासू सेनापति हरजी राजे महाडीक हा जिजी येथे मुंबेदारीवर होता. त्याने बंगलूरचा किल्ला मराठ्यांच्या ताब्यांतून मोगलांच्या ताब्यांत जाणे इष्ट नाही असे पाहून तिकडे सैन्य पाठविले. हैमूरचा राजा चिकदेवराज ह्याने बंगलूरच्या जहागिरीचा खरा मालक जो तंजावरचा राजा ह्याजकडे संधान लावून, तो प्रांत ३ लक्ष रुपयांस विकत घेण्याबद्दल बोलणे चालविले. त्या वेळी तंजावरचा राजा शहाजी ह्याने व्यापारी दृष्टि लढवून, हैमूरच्या राजाकडून तीन लक्ष रुपये घेऊन त्याम बंगलूरचा किल्ला व जहागीर विकत दिली. ह्या एकाच उदाहरणावरून तंजावरच्या शहाजीराजाम ह्या वेळी बलवत्तर प्रतिस्पर्धी निर्माण झाले होते, व त्याम त्यांच्याशी टक्कर देणे अशक्य झाले होते, हे स्पष्ट दिसून येते. हैमूरचा राजा चिकदेवराज ह्याने औरंगजेबाचा सेनापति कामीमखान ह्याच्याशी सगळ्या युक्ताने बंगलूर प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. औरंगजेब बादशाहास मराठ्यांची कर्नाटकां-तील सत्ता समूळ नष्ट करण्याची इच्छा होतीच; तेव्हा त्याने काही काळपर्यंत हैमूरच्या राजास त्रास न देता, त्याशी दांस्ती बाळगून फक्त मराठ्यांच्या ताब्यां-तील मुख्यवरच आपली मोहीम चालू ठेविली.

ह्याच समयाम शहाजी राजास तंजावरची राजसत्ता सुरक्षित ठेवण्यासाठी विचनापल्ली येथील नायकराजा व अर्काटचा नवाब आणि रामनादचा मरवार राजा ह्यांच्या बरोबर वारंवार लढाया कराव्या लागल्या. पट्टकोट्टाई येथील किल्यामध्ये इ. स. १६८६-८७ सालचा एक शिलालेख सांपडला आहे, त्यावरून शहाजी राजाचा कारभारी श्रीवर्णाजी पंडितार ह्याने पंवनार नदीपर्यंत सर्व प्रांत जिंकून तंजावरच्या अंमलाखाली आणिला होता, असे दिसून येते. परंतु इ. स. १६९१ पासून शहाजी

* हैमूरचे इतिहासकार विष्कम ह्याने, तंजावरचा राजा व्यंकोजी ह्याने इ. स. १६८७ मध्ये बंगलूर प्रांत चिकदेवराज ह्यास तीन लाख रुपयांस विकला असे लिहिले आहे. परंतु ह्या वेळी तंजावरच्या गादीवर व्यंकोजी राजा नसून त्याचा पुत्र शहाजी हा होता.

राजास, जिंजी येथील मराठ्यांच्या सैन्यास वेढा देण्यासाठीं आलेल्या मोंगल सैन्यापामून, आपला प्रांत रक्षण करितां करितां पुरेवाट झाली. त्यामुळें त्यास पांच महा वर्षें बिलकूल स्वस्थता मिळाली नाहीं.

इ. स. १६९० मध्ये औरंगजेब बादशाहानें संभाजी राजाचा वध केल्यानंतर, सर्व मराठे मुत्सद्द्यांनीं, मोठ्या शहाणपणानें, मराठ्यांची गादी रक्षण करण्याकरितां गजाराग महाराज ह्यांस कर्नाटकांतील जिंजी किल्यावर पाठविण्याची युक्ति योजिली. जिंजी ऊर्फ चंदीचा किल्ला फार बळकट अमून, तो शिवाजी महाराजांनीं मोठ्या दक्षतेनें व बंदोबस्तानें आपल्या ताब्यांत ठेविला होता. त्या किल्याच्या सुभेदारीवर त्यांनीं आपला जांवई हरजीराजे महाडीक ह्याची खुद्द योजना केली होती. हें वर सांगितलेंच आहे. हरजी राजे हा मोठा मुत्सद्दी व तरवागवहादुर पुरुष होता. त्यानें जिंजीचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें ठेऊन, ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं गजाराम महाराजांस जें साह्य केलें, त्याचें वर्णन कर्गवें तेवढें थोडें आहे. जिंजीच्या किल्यावर असा कडेकोट बंदोबस्त होता, क्षणूनच राजाराम महाराजांस तेथें पांच वर्षेपर्यंत मोंगलांशीं टक्कर देऊन राहतां आलें. ह्या पांच वर्षांच्या अवधी-मध्ये औरंगजेबानें झुल्फिकारखाननामक आपल्या नामांकित योद्धा जिंजीच्या मोहिमीवर पाठवून, मराठ्यांना पादाक्रांत करण्याचा एकमारखा प्रयत्न चालविला होता. त्याप्रमाणें झुल्फिकारखानानें कर्नाटक प्रांतांत ठिकठिकाणीं आपलें सैन्य पाठवून, मराठ्यांच्या मुख्य मुख्य जागा आपल्या ताब्यांत घेण्याचा चांगला यत्न केला. तंजावरचा शहाजी राजा हाही भोंसल्यांच्या कुळांतील अमून, तो राजारामाचा चुलत बंधू असल्यामुळें, तो मराठ्यांचा पक्षपाती व साह्यकारी असणें अगदीं साहजिक आहे. तेव्हां झुल्फिकारखानानें जिंजी पादाक्रांत करण्यासाठीं तंजावरावर प्रथम स्वागी केली, व तेथून जिंजीस शह दिला. तंजावरावरील ह्या झुल्फिकारखानाच्या स्वारीची साद्यंत हकीकत उपलब्ध होत नाहीं. इ. स. १६९१ मध्ये झुल्फिकारखानानें तंजावरावर स्वारी करून तेथील राजाकडून खंडणी घेतली, एवढाच उल्लेख इंग्रजी ग्रंथांतून आढळतो. तथापि, शहाजी राजानें जिंजी येथील मराठ्यांस साह्य केलें असावें हें स्पष्ट आहे. झुल्फिकारखानानें तंजावर येथें आपले सरदार पाठवून, तेथील राजाकडून जिंजीच्या मराठ्यांस बिलकूल मदत मिळूं नये

हणून इ. स. १६९६ साली पुनः प्रयत्न केला.* ह्या स्वारीस तंजावरच्या इतिहासांत 'मुलाची स्वारी' असें म्हटलें आहे. झुल्फिकारखानाच्या सैन्याबरोबर लढाई करण्याचें सामर्थ्य शहाजी राजास नव्हतें, हणून त्यानें मोंगलांशीं सख्य करण्याचें मान्य करून, झुल्फिकारखानास एक यादी लिहून दिली. ही यादी अत्यंत महत्वाची असल्यामुळें तिचा सारांश येथें सादर करितों:-

“महान थोर व बलवान नवाब झुल्फिकारखान ह्यांनीं तंजावर घेण्याचा विचार केला असल्यामुळें, मी तंजावरचा जमीनदार शहाजी, असा करार करितों कीं, पूर्वी-प्रमाणें मी आपलें वर्तन न ठेवितां तें सुधारीन, व इतःपर रामराजाशीं कसलाही संबंध ठेवणार नाहीं, व त्यास साह्य करणार नाहीं. महावैभवशाली व परम बलाढ्य जी बादशाही सत्ता तिजपुढें विनम्र होऊन, तिची इमानेंइतबारें सेवाचाकरी करीन. तमें करण्यांत माझें कल्याण आहे हें जाणून, मी आपला आज्ञाधारक व मांडलिक आहे असें मान्य करितों: व आपणाम दरमाल ३० लक्ष रुपये खंडणी देण्याचें कबूल करितों. त्याप्रमाणें मी सांप्रत नक्त व जवाहीर व हत्ती मिळून २० लक्ष रुपयांचा ऐवज आपल्या हवालीं करितों, व बाकी १० लक्ष रुपये राहतील, त्यांची फेड पुढील वर्षीं करण्याची हमी घेतों. जिजीवर स्वारी करण्यासाठीं मी एक हजार स्वार व चार हजार फौज देण्याचें कबूल केलें होतें. त्या ऐवजीं मी पालमकोट्टा, मितोनर (?) आणि तंक हे तीन किले व त्या सभोंवतालचा प्रांत देतो: आणि रामराजाकडून घेतलेल्या कलमानरगुडी, शिमुलती..... इत्यादि जागा, मी नवाबाम खंडणीदाखल देण्याचें मान्य करितों. बादशाही तत्त्वाचा मी चाकर झालों आहे, त्या अर्थी माझ्या नांवें बादशाही फर्मान येऊन मला 'राजा' ही पदवी व तंजावरची जमीनदारी देण्यांत येईल अशी आशा आहे. नवीन काबीज केलेल्या प्रांताच्या संरक्षणार्थ जें सैन्य ठेवण्यांत आलें

* झुल्फिकारखानाने तंजावरावर केलां स्वारी केली, ते नक्की समजत नाहीं. परंतु तंजावरच्या स्वारीमध्ये तो विजयी होऊन आल्यानंतर त्याने आपले लग्न करण्याचा विचार केला. त्या वेळी मद्रास (फॉर्ट सेंट जॉर्ज) येथील इंग्रजांनी त्यास नजर पाठविण्याचें ठरविले, असा उल्लेख आढळतो. त्यावरून तंजावरच्या स्वारीचा अजमास करितां येतो:—

“*Thursday, 2nd September, 1697*—The Nabob Zulfikar Khan being lately returned from his victory over Tanore to Wandewash, and since his return taken old Gimmee, and being about marrying,—it is thought a convenient time to send him a present &c. &c.”

ह्यावरून ता. २ सप्टेंबर इ. स. १६९७ च्या पूर्वी तंजावरची स्वारी झाली असावी हें निश्चित आहे.

आहे, त्यास हरएक प्रकारें मी मदत करीन. त्याचप्रमाणें मी सार्वभौम सर-
काराशीं आज्ञाधारकपणानें वागेन, व सेवकपणाच्या कर्तव्यांत अंतर करणार नाहीं.
ता. ७ सवाल. राज्याभिषेक वर्ष ३८. ”*

ह्याप्रमाणें शहाजी राजानें नवाब झुल्फिकारखान ह्यास विनंतिपत्र पाठविलें,
व तो आपणांस बादशाही ताबेदार झणवून घेण्यास तयार झाला. तेव्हां झुल्फिका-
रखानानें त्यास एक कौलनामा (अभयपत्र) पाठवून, त्यास त्याच्या गत अपरा-
धाबद्दल क्षमा करून बादशाही फर्मान आणवून देण्याचें मान्य केलें.† हा

* ह्या सनदेचें इंग्रजी भाषांतर उपलब्ध झाले आहे, तें येणप्रमाणें:—

“It having pleased the most high and mighty Zulphukar cawn, Nabob, to intend taking Tanjore from me, Sahougee, zemindar thereof,—I do hereby promise and engage to act differently from my former conduct and to have no connection with, and give no assistance to, Ram Raje, but faithfully and humbly to pay submission to the Imperial Court of his high Majesty, which is like Solomon's in glory and magnificence; and being convinced that remaining his faithful subject, must contribute to my present and future welfare and advantage, I therefore submit myself to his orders, and promise to serve him as his vassal; and I have agreed to pay him a tribute of thirty lacks of rupees annually. I will now pay twenty lacks in ready money, jewels and elephants, and I will be answerable for ten lacks in the next year; instead of furnishing the said Nabob, in his expedition against Gingee, with a thousand horse and four thousand sepoys from my troops (as was intended), I will deliver him of three forts, viz. Pollamecottah, Cuttoners, and Tank with their districts; and also Culmanargoody, Sheemul-ty, Tuttegoodynat, Imrapoor, Elvansore, Haulecoorchy and Pandalum, etc. which I took from Ram Raje; all which I give the said Nabob as a tribute. I hope as a servant of the court, to receive the gracious 'Pherman in my name, through the means of the said Nabob, giving to me the title of Rajah, and zamindary of Tanjore. I promise that I will by every means support a connection with the garrisons, which are placed in the new-conquered countries; and I will not, in any respect, be guilty of disobedience or deviate from the path of subjection.—Given this 7th of Shavaul, in the 38th year of his Majesty's reign.”

† ह्या कौलनाम्याचें इंग्रजी भाषांतर उपलब्ध झाले आहे. तें वाचनीय आहे सबब येथें दाखल करितों:—

“Cowlnama from Nabob Zulphukar cawn Bahadur, Nabob of the Carnatic, to Sahougee, the son of Ekoji, Naig or zamindar of Tanjore.

I have received your obligation in writing, containing assurances of your humiliation, submission, penitence, and dejection, and of your avoding

कौलनामा फारशी भाषेच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे अलंकारांनीं परिपूर्ण असून, त्यांत आत्मगौरव विशेष भरलेलें आहे. ह्यावरून शहाजी राजास इ. स. १६९६ मध्ये सार्वभौम सत्तेचे मांडलिकत्व स्वीकारवें लागलें, हें उघड आहे.

शहाजी व झुल्फिकारखान ह्यांच्या मधील कगरनाम्याचा जो उल्लेख वर केला आहे, त्या संबंधानें आँके डु पेगन ह्या फ्रेंच ग्रंथकारानें निगळी हकीकत दिली आहे. त्याचे मत असें आहे कीं, “झुल्फिकारखानानें शहाजीकडून १० किले घेतले, ही गोष्ट खरी आहे. परंतु शहाजीनें जी सैन्याची मदत देण्याचें अभि-
वचन दिलें होतें, तें त्यानें मान्य केलें नाहीं. जिंजीच्या किल्यावरील मराठ्यांचें सैन्य व तंजावरचे मराठी सैन्य एक झालें, तर उलट अनिष्ट परिणाम होईल, अशी त्यास भीति होती. त्याचप्रमाणे शहाजीनें वादशाहाम खंडणी वगैरे देण्याचा जो कगर केला होता, तो सर्व वर्कांती होता. तो वंशपरंपरा सुळीच चालला नाहीं.” परंतु त्या वेळेच्या राजकारणांच्या विकट स्वरूपावरून शहाजीस

your former untoward conduct, and not as a true Rana, begging pardon for your past faults, and engaging to become a faithful subject of the Empire, and also engaging to pay an annual tribute of thirty lack of rupees, twenty lack you will pay now with ewels and elephants, and ten the next year, and in the room of furnishing me with a force you will deliver up to me the forts of Pollamcottah, Cittoners, and Tank, with their districts, and also Cantonmentgoody, Sheamully, Tuttegodyna, Imrapoor, Elyanapoor, Haulcooret, and Pandalum, &c., which you took from Ram Raja, and further, begging to have the gracious Phirmaun, pardoning your faults, and giving you the title of Rana, and the zamindari of Tanore — Though your faults, from the beginning to this time, do not merit forgiveness, and by the blessing of God, the reputation of Tanore was as good as accomplished, yet as the Imperial Court repents with me, and forgiveness, and the servants thereof are ever disposed to pardon offences, considering your humiliation and submissive entreaties, I have agreed to your proposal, on condition of your discharging the stipulated tribute, and not by any means assisting the rebellious Rana. I have sworn by the king, who is the shadow of the most High (for whose safety my thousands give their lives) and having marked this paper with the palm of my hand, have sent it you, as an assurance that you may, in peace of mind and in confidence, discharge your tribute, deliver up the forts and districts, avoid any connection with the rebel, and not act in any manner whatsoever, contrary to orders, that we may write to the presence of the king, and obtain for you his gracious Phirmaun, granting you forgiveness of your faults, and giving you the title of Rana, and the zemindari of Tanore :—by which you will be honoured and exalted !”

आपले राज्यरक्षण करण्याकरिता मोगलांशी, निदान वरकांती तरी, तह करणे भाग पडले, ही गोष्ट निर्विवाद आहे.*

जिंजीची मोहीम संपल्यानंतर इ. स. १६९७ सालीं झुल्फिकारखान कर्नाटक प्रांताचा सुभेदार झाला. त्याच्या नंतर इ. स. १६९९ त दाऊदखान हा सुभेदार झाला. त्याच्याशीं शहाजीने युद्धाचे प्रसंग फारसे आणिले नाहीत. इ. स. १६९९ मध्ये शहाजीने टांकिवार येथे ४०००० लोकांनिशीं वेढा घातला होता, अशी माहिती मिळते. ह्यापक्षां शहाजीच्या राजकारणांची किंवा युद्धप्रसंगाची अधिक माहिती मिळत नाही.

शहाजी राजाची कारकीर्द प्रजेच्या दृष्टीनें सुग्रावह झाली. त्याच्याजवळ व्यंकोजीच्या वेळचे शहाणे सुसद्धी होते, त्यांनीं राज्यकारभार चांगल्या रीतीनें चालविला. त्याचप्रमाणे त्याची आई दीपाबाई हिचे त्याम उत्कृष्ट माद्य झाले. दीपाबाई ही मोठी राजकारणकुशल व शहाणी बाई होती, हें मागे सांगितलेंच आहे. शहाजी स्वतः गुणज्ञ व रसिक राजा होता. त्यानें आपल्या राजवाड्यामध्ये संगीत व नृत्यशाळा स्थापन केल्या होत्या. तो कवींचा आश्रयदाता होता. त्याचप्रमाणे त्यानें पुष्कळ शिष्यन मुले आपल्या राजवाड्यांत ठेवून, त्याम संगीतज्ञान शिकविण्याची सोय केली होती. त्याच्या संबंधानें त्या वेळचे ख्रिस्तपंथाचे फादर

* जिंजीच्या वेढ्याचे वेढी तंजावरच्या राज्याम आपले राज्य राखण्यासाठी मोगलांशी स्वरोस्वर तह करणे भाग पडले व त्याला राजारामाचा पक्ष सोडवा लागला, असे मानण्याम काही पुरावा सांपडतो. परंतु अरमेल कागदपत्रांच्या अभावी ह्या मुद्याचा पूर्ण विचार करणे थोडे कठीण आहे. कर्नाट सांकेती ह्याच्या ऐतिहासिक संग्रहामध्ये (Historical Collection) रामचंद्र नीलकंठ आमाल्य ह्यांनीं राजाराम व प्रल्हाद निराजी ह्यांम शिंदेल्ल्या कांही पत्रांच्या नकलांची सापत्तर उपलब्ध झाली आहेत. त्यांमध्ये तंजावरच्या राजाने मोगलांशी तह करून त्याचा पक्ष स्वीकारिला होता, असा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. त्यांनील पुढील उतारा वाचण्यासारखा आहे:—

"The provisions have been wasted that were in the fort and the supplies of provisions that come day and night from Tanore by the word of *Entakulam* having been stopped and the Tanore Chief having entered into service of the Mussulmans and settled a tribute with them, came to aid the Moguls. The Mahara attending to the words of Goolams or slaves, who highly enraged against the Chief, whom we both sent against Tanore, for which the Commander-in-Chief was much grieved seeing that his assiduity and labour was in vain and that if the kingdom is lost by attending to the words of the Goolams, he will incur infamy and disgrace."

लोक ह्यांनी अनुकूल उद्गार काढिले आहेत. त्यावरून तो सर्वप्रिय होता, असें दिसून येते.

तंजावरचे इतिहासकार मि० हिके हे लिहितात:—“शहाजी राजानें राजवाड्याची पुष्कळ सुधारणा केली; नवीन दरबारमहाल बांधिला; किल्याचे चारी दरवाजांजवळ चार धर्मशाळा बांधिल्या. गरीब लोकांकरितां अन्नछत्रें व दवाखाने बांधिले; आणि हैदराबाद व अगवस्थान वगैरे लांब लांब ठिकाणांहून वैद्य व हकीम आणविले. त्यानें दिवाणी व फौजदारी कामासाठीं स्वतंत्र अदालती स्थापन केल्या.” ह्यावरून त्याची कारकीर्द सर्व प्रजेस सुखदायक अशी झाली असली पाहिजे, हें उघड आहे.

शहाजी राजा हा ता. २७ सप्टेंबर इ. स. १७११ रोजी मृत्यु पावला. त्याच्या मृत्युबद्दल तंजावरच्या शिलालेखामध्ये, “शहाजी गजे, चांगल्या नीतीनें बहुत दिवस राज्यभार करून, शके १६३५ नंदनसंवत्सरी परम पदाम पावले,” असा उल्लेख आहे. त्यास पुत्रमेतति नमल्यामुळे त्याच्या पश्चात् त्याचा कनिष्ठ बंधु सरफोजी हा तंजावरच्या गार्दाचा अधिपति झाला. शहाजी राजाच्या पत्नीचें नांव चिम्माबाई असें होतें. त्यास परिगृहीत स्त्रियाही उदंड होत्या. एकंदरीत तंजावरचें राज्य शहाजीनें आपल्या वापाग्रमाणें चांगल्या रीतीनें चालविलें व लौकिक मिळविला. कर्नल फुलर्टन ह्यांनी शहाजीच्या कारकीर्दीमध्ये राज्याचा वसूल व्यंकोजीच्या कारकीर्दीइतकाच होता, असा उल्लेख केला आहे. त्यावरून मुसलमानांच्या म्याच्या झाल्या तरी तंजावरची सांपत्तिक स्थिति शहाजीनें कमी होऊं दिली नाहीं, असें मानणें भाग आहे. ही गोष्ट त्याच्या कारकीर्दीस फार भूषणावह होय असें कोण लक्षणार नाहीं ?

लेखांक २३.

पेवस्नी चंद्र १२ जमादिलाखर

श्री.

ता० १८ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

निमा समानीन वरावर कामीदजोडी.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

मकलगुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादुर गमराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:-आह्मी चंद्र १७ जमादिलावली मथुरेस पोहचलों. तेच दिवशीं राजश्री पाटिलबावांचे गुरुभाऊ देशींहून आले. यांचे भेटीस पाटिलबावा गेले होते. मग आह्मी आपले डेन्यास येऊन दाखल जालों. दुसरे दिवशीं चंद्र १८ रोजीं पाटिलबावा आमचे डेन्यास आले. भेटी जाल्यानंतर ते आपले डेन्यास गेल्यावर, गंगाजी आव्हाड बोलत होता कीं, पाटिलबावांचें झणणें असें आहे जे, “तुम्हीं येथें राहावें. तुम्हांबरोबर दाहा हजार स्वार व चार पलटणें ठेवितों, आणि खर्चावेचाची सोय करून देतों. किले मुख्य तमाम तुमचे हवालीं करतों. तुम्हीं राहिल्यास मुख्य आह्मी फिरंग्याचे स्वाधीन करूं. अथवा आमचे मनास वाटेल त्याचे हवालीं करूं, आणि देशाम जाऊं. आह्मांस देशाम जाणें अगत्य, याकरितां आह्मी राहात नाहीं. तुम्ही राहिल्यास तुमचा बंदोबस्त मजकडेस, व सरकारचा अपराध मी आपले पदरीं घेईन. तुम्ही येविसींची काळजी करूं नये.” याप्रमाणें गंगाजीचें बोलणें पडलें, व राजश्री धारराव शिंदे आले होते, त्यांचेंही बोलणें याच अन्वये कीं, तुम्ही हें कबूल करीत नसिलां, तर शिबंदी कैशाम चढवितां? आमचें मनास वाटेल तसें करून घेऊं. कारभार्याचा अहसान कशास पाहिजे? याप्रमाणें बोलणें आहे. पाटिलबावाही रुबरू हेंच बोलतील. त्यास याचा जाब आह्मी दिलहा आहे कीं, तुम्ही मातबर सरदार, तुमची जग्न या प्रांतांत, तुम्हांजवळ पोक्त सरंजाम, आणि कोठ्यान्कोटीचा मुख्य सरंजाम तुम्हांस असतां, हिंदुस्थानी याणीं तुम्हांस जख्म दिलही. आह्मी तो गैरमाहित, आणि आह्मांजवळ सरंजाम किती? श्रीमंतांकडून सरंजाम यावा, पैका यावा, त्यास तिकडील वोढ आपले ध्यानांतच आहे. असें असतां आमची निभावणी कशी होईल? तेव्हां त्याणीं उत्तर केलें, हल्लीं कोणहीच राहिला नाहीं. इस्मात्या वगैरे खुळे आहेत. त्यांचा बंदोबस्त सहजांत करून देऊं, झणाले. परंतु त्यांचे निरोप आह्मांस आले आणि आह्मी उत्तर दिलहें असें नाहीं. तेही सहजांत बोलले व आह्मीही सहजांतच बोललों. तेव्हां ते झणूं लागले कीं, हा निरोप आह्मी पाटिलबावांस पोहोचवितों. त्यास आह्मी उत्तर केलें कीं, आह्मी मुहूर्त पाहून, मग जें बोलणें तें तुम्हांसीं बोलूं. त्यास आह्मांस मुख्य आपण. आपण

सांगितील ती वर्तणूक करावयाची. मग आह्मांस पाटिलबावा रागें भरले तरी चिंता नाही. याकरितां या पत्राचें उत्तर, पत्र वाचितांच लेहून रवाना जालें पाहिजे. पाटिलबावा आह्मांस ह्मणणार आहेत कीं, तुम्ही नाकरते ह्मणून मामलत आटोपून घेत नाहीं. तेव्हां आह्मी उत्तर करणार कीं, पस्तीस हजार स्वार व पंधरा पलटणें आह्मांस द्यावीं. याचे दोन वर्षीचे खर्चाची हमी मावकारी द्यावी. व किल्ले आपले आपण आपल्याकडे ठेवावे, आणि आह्मी चाकरी करावयासी सिद्ध आहों. अथवा, तुम्हीं दुसरा कोणी सरदार ठेवावा. त्याचे चाकरीस आह्मांस ठेवावें. तें अवघड जागा असेल तें चाकरीस आह्मी सिद्ध. ऐसा बोलण्याचा बेत केला ह्मणजे त्यास पैक्याची हमी मिळत नाही, व आह्मांस कोणाचें निसबतीस ठेऊं शकत नाहीं. ऐसा एक डौल काढिला आहे. पंधरा वीस दिवस मुहूर्ताखालीं अगर हरएक तऱ्हेनें घालवितों. तोंपर्यंत पत्राचें उत्तर येऊन पोहचलें पाहिजे. हे तर निश्चयें उठोन येतात. छ १९ रोजीं आह्मी त्यांचेकडे गेलों. त्यांचे गुरुभावास भेटलों. मग पाटिलबावांकडे आलों. घटका चार एक बसलों होतों. तेव्हां त्याणीं सांगितलें, एकीकडे बसावें. तेव्हां आह्मी उत्तर केलें कीं, आज दिवस चांगला नाहीं. दिवस सुदिन पाहून आपणांसीं येऊन बोलतां. ऐसें ह्मणून उठोन आलों. तों मागाहून राजश्री आप्पाजीराव दामोळकर आले. त्याणीं सांगितलें कीं, पाटिलबावांनीं सांगितलें आहे जे, “आह्मांस सरकारांतून पहिल्यानें कितीक पत्रे पाठविलीं कीं, हा बंदोबस्त फिरंगी यांजकडे न जावा. आपलेकडे राखावा. याविशीं खर्चही पडला तरी चिंता नाही. आह्मी सरकारांतून मदत करूं. फिरंगी याचा पाय पातशाहाजवळ पडों न द्यावा. तेव्हां आह्मी हा कारभार हरएक तऱ्हेनें मसलती करून आपल्याकडे आणिला. नाहीं तर, आह्मी गोहदचा बंदोबस्त उरकून देशास जाणार होतों. देशीं गेलों असतो तर खर्चाखालीं कशाम आलों असतो? आजपावेतो मरकार-चाकरीस अंतर केलें नाहीं. खर्चाखालीं आलों. अंगमेहनत केली. धन्याचा नक्ष राखिला. इतका मुलूख बदलला, परंतु सान्यांचें पारिपत्य केलें. चाकरी दाहा वर्षे केली. हल्लीं फौज तुमची रहात नाहीं. आणि आह्मांस देशास जाणें अगत्य. याकरितां तुम्हीं हा कारभार संभाळावा.” असें कितेक तऱ्हेचें बोलणें आणिलें होतें. त्यास आह्मी मसलतीखालीं घातलें आहे. तर उत्तर लौकर आलें पाहिजे. रवाना चंद्र २२ जमादिलावल बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २४.

श्री. ता. १९ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांस—

॥ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेषः— राजश्री महादजी शिंदे यांजकडील पत्रें आलीं, त्यांच्या नकला करून आपणाकडेस पाठविल्या आहेत. त्यांजवरून कळों येईल. लवकर जावयाची तरतूद जाहल्यास सत्वर जाऊन पोहचों. दौलताबादी रुपयांचे बट्याविषयीं राजश्री आपाजीपंत विनंति करतील, ते मान्य केली पाहिजे. तीन महिन्यांची बेगमी केली होती, तो एवज येथेच झडत आला. याकरितां पुढील बेगमीचा बंदोबस्त करून फौज सत्वर येऊन पोहचे, असें केलें पाहिजे. दिवसगत याच दर्शी लागत चालली आहे. राजश्री महादजी शिंदे यांस पत्राचें उत्तर लिहिलें कीं, सत्वरच आपलें लिहिल्याअन्वये येऊन पोहचतां. कळावें. चंद्र २३ जाणवत बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २५.

ता. २१ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

“पुगवणी राजश्री नाना गोसावी यांसीः—

विनंति उपरीः— आह्मी चंद्र २२ रोजीं राजश्री पाटिलबावांकडे गेलों, आणि बहुत तऱ्हेनें सांगितलें कीं, आपण देशास जाऊ नये. आह्मांस आपण बडील. कांहीं दिवस राहून तयार करावें. परंतु त्यांचे क्षणण्याचे भाव एकच कीं, आह्मी राहत नाहीं; तुह्मी राहावें. तुह्मांस पुण्याहून ताकिद आहे कीं, आह्मी सांगूं तें ऐकावें. त्यास आह्मी सांगत असतां ऐकत नाहीं. गोष्ट ठीक नाहीं. त्यास हें मान्य करावें, अथवा नाहींतर ‘नाहीं’ साफ सांगावें, व आंतून भाव त्यांचा कीं, आमचें सांगणें मोडूं नये. कदाचित् पुणेकरांनीं मनाई केल्यास, चिंता नाहीं. आह्मी सांगूं, त्याची निभावणी करूं. असें आह्मांस बोलूं लागले. तेव्हां आह्मी धमकी घालावयाकरितां जाबसाल सांगितला कीं, आमचा बंदोबस्त कसा करून देतां? आमची फौज तेरा हजार आहे. त्याखेरीज बीस बेवीस हजार स्वार व पंधरा हजार पायदळ, एकूण सारा जमाव पन्नास हजारांचा; व त्याचे खर्चवेच झाडोन बंदोबस्त करून द्यावा. पुण्याहून एक पैसा येणार नाहीं, व हरएक विषयीं जाबसाल आमचा कमतीभरतीस करावा लागेल. हा जाबसाल कबूल करीत असल्यास मान्य करितों एक, अथवा नाहींतर महिनाभर दम खावा. आह्मी आपली जागा हरएक विचार करून जें सांगणें तें सांगूं. तेव्हां त्यांजला

पहिल्याने हा जाबसाल दोन तीन वेळां सांगितला; परंतु ध्यानांत न भरे. मग आह्मी सखतचा जाबसाल केला, “बहुत उत्तम आहे, संभाळें. परंतु आपण बेजार होऊं नये पैका मागता वळेस.” त्यावरून त्यांनीं आपले मंडळींत बसून विचार केला आणि उत्तर सांगितलें कीं, बरें आहे. महिन्याभरांनीं काय विचार करून सांगणें तो सांगावा. पाडव्यापावेतो दिवस तुमचा व मग आमचा. आह्मी सांगूं तें एकावें. त्याचें उत्तर आह्मी केलें कीं, मान्य करणें अथवा न करणें हें तेव्हां सांगूं. अमे निश्चय करून उठोन आलों. याकरितां उत्तर सत्वर एक महिन्यांत आलें पाहिजे. वरकड झाडोन मजकूर, पेशजीं दोन पत्रें पाठविलीं त्यांत लिहिल्याच आहे, व या पत्रांतीलही लिहिल्याच आहे. ते सर्व मजकूर ध्यानांत आणून उत्तर आलें पाहिजे. त्याप्रमाणें लागलेंच तोंडांन सांगूं, अथवा जेस आपण लिहितील, तें अमलांत आणूं. कदाचित् दिवसगत उत्तर यावयास लागले, तर आह्मांस बहुत अवघड पडेल. हें जाणोन दोन पत्रें एकाच अन्वयाचीं लिहिलीं कीं, पत्र आपणास पोहोंचोन उत्तर आलें पाहिजे. रवाना छ २५ जमादिलावल बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २६.

श्री.

ता. ३० एप्रिल इ. स. १७८९.

“अपत्यें अलीबहादूर चरणावरी मस्तक ठेऊन विज्ञापना तागाईत चंद्र ४ शाबानपावेतो साहेबांचे कृपेकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— राजश्री पाटिलबावांसी जाबसाल करावयाचे ते आज्ञेप्रमाणेंच करीत असां. राजश्री राणेखान व सदाशिव शामराज पुढें पटाल्यापर्यंत गेले आहेत. तिकडील खंडणी घेऊन माघारे फिरणार आहेत. सेवेची श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २७.

श्री.

ता. ७ मे इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसीः—

११ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेषः— आपण चंद्र २५ जमादिलावलचें पत्र पाठविलें, तें चंद्र ६ शाबानीं पावलें, व बारीक पुरवणीचें उत्तर लिहिलें, तें अवगत जालें. त्यास त्याचा जाब येथून अलाहिदा लिहिला आहे. त्यावरून कळों येईल. चंद्र १० शाबान. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक २८.

श्री.

ता० २ जून इ. स. १७८९.

“आशीर्वाद उपरी:—तुम्ही चंद्र ६ रमजानचें पत्र पाठविलें, तें पावलें. इस्माईलबेगावर आम्ही आपल्याकडून बळवंतराव सदाशिव खाना केले. त्यांस मांगितलें कीं, तुम्हीं पुढें दरमजल निघोन जावें. त्यांचे बराबरील लोकांस पंचवीस हजार रुपये कर्ज काढून दिलें. त्यावर त्यांचें बोलणें पडलें कीं, पालखी घ्यावी व एक पागा घ्यावी. भोंसले व पुरंदरे सरदार घावे, व आम्ही मांगितलें कीं, सरदारांचे लोक झाडून येतात; पागाही घेऊन जावी. त्यावरून त्यांनीं पागे यांस मांगितलें. तेव्हां पागे बोलले कीं, आमचे रोजमेरे घावे व नालबंदीपैकीं कांहीं घावे. त्यावरून सदाशिवपंतांनीं आम्हांस मांगितलें कीं, पैक्याची तजवीज करावी. तेव्हां आम्ही मांगितलें कीं, आमचा हात चाले तांपावेतो कर्ज घेतलें. तुम्ही दिवाण आहां. कांहीं कर्जाची सोय पहावी. तें त्यांचे मनास आलें नाहीं. तेव्हां आम्ही मांगितलें कीं, पंचवीस हजार रुपये घेतले, त्यांपैकीं तेरा हजार रुपये वांटले. बारा हजार येशवंतराव नाईकास देऊन, पांचशें लोक काढावे असें निश्चयांत आणिलें; परंतु त्यांची अड पालखीविशीं पडली. त्याचें उत्तर केलें कीं, पुण्यास लिहून पाठऊन परवानगी आणून देवितां. शिलदारासारखें अडवून घेऊं नये. तेव्हां ते बोलले कीं, आम्ही आपले लोकांस बोलावून घेतों. न कितेक प्रकारें बोलले. त्यावरून जरूर जाणून पालखी दिली, व दुसरे बोलणें सदाशिवपंताचें दोघांजवळ पडलें कीं, आमच्या विचारें पाटिलबावांनीं पुण्यास लिहून पाठविलें आहे कीं, पाटिलबावांची सरंजामी फौज घेऊन सदाशिवपंतांनीं आम्हांजवळ राहावें. इतलाखी फौज घेऊन अलीबहादूर यांनीं देशास जावें, व आम्हीही पत्रें पुण्यास लिहिलीं आहेत. असें बोलतात. ऐकिलें वर्तमान लिहिलें आहे. राजश्री हरिपंततात्यांस सदाशिवपंतांनीं लिहिलें आहे, असें तेंच बोलत होते झणून विस्तारें लिहिलें, तें कळलें. त्यास तुम्हांकडे सरदारीचें थोरपण आहे, तेव्हां सर्वांस पोटांत घेऊन चालविणें योग्य. सदाशिवपंतांनींही मनापासून तुम्हांशीं सरळ चालावें. तुम्ही चांगल्या गोष्टी सांगत असतां त्यांनीं असें करूं नये; व तुम्हीं जें करणें तें त्यांस घेऊन करीत असावें. असें असतां ते बांकडे, उदासपणें, चालूं लागल्यास, तुम्ही थोरपण करून, घराऊ रीतीनें, चौघांच्या साक्षीनें दोनदा चारदा सांगून बोलून समेटावें. असेंही अमून त्यांनीं बांकडी चाल घरल्यास चिंता नाहीं. तुम्हीं होऊन दुखऊं नये. पाटिलबावांचीं पत्रें या मजकुराचीं अद्यापपावेतो तर येथें आलीं नाहींत, व आलीं तरी उत्तरें

समर्पकच जातील. तुळी येविसीं चिंता करूं नये, व सदाशिवपंताचें पत्र हरिपंत-
तात्यांस आलें असेंही आढळांत येत नाहीं. राजश्री पाटिलबावांची चाल संदेह
न पडावयाचे तेंच पाडतील. दुही नसेल तेंच करतील. त्यास दुही दिसूं
देऊं नये. येविसीं सदाशिवपंत यांसही आळी सूचना लिहून पाठवितों. तुळीं
लिहिलें अर्थ खोलून सदाशिवपंत यांस लिहांवें, तर तुळींच गिला लिहिला असं
दिसतें. यास्तव सूचना मात्र मोघम लिहून पाठवितों.”

लेखांक २९.

श्री.

(हें पत्र अलीवहादुराचे दिवाण यांस नानाफडणविसांनीं लिहिलें आहे.)

“ विशेष:- तुळीं वैशाखमासचीं दोन पत्रें व ज्येष्ठ मासचीं दोन पाठविलीं,
तीं प्रविष्ट जाहालीं. जोधपुर व जयपुरकर व इस्मालखान एक जाहाले, हे मसलत
तूर्त येऊन पडली आहे. मालिट, टिपूचें राजकारणाकरितां परभारा आपलेकडे
बोलतो, हें येथें विपम जाहलें आहे. गोमावी मोकळा केला. याची चिठी
फितुरी सांपडली ल्हणेंज पारिपत्य करावें, हा येथील मानस बहुत आहे. इंग्रज
प्रकर्णीं इकडच्यांचें बोलणें: नवावांनीं व त्याणीं इंग्रजांची कुमक करणें समजलेंच
आहे, दाब मात्र उडेल. अशीं व्यंग बोलणीं होतात. तहमुरशा पातशाहा
यांजकडील एक वकील, त्यांजबराबर घोडे दोन व नग दोन असा, मुलतानपर्यंत
येऊन पोहोंचला. आल्यानंतर काय तें कळेल. इस्मालखान याची मसलत लांबत
चालली. बाबास पाठवाल तर पारिपत्य करून येतो, ऐसं चिटणीस याजवळ
बोललो. परंतु येथील मानस दिसत नाहीं. फौजा पुढें गेल्या होत्या. तेंच
दाणा माहाग व पाण्याचा तोटा. पलटणाखेरीज वरकड फौज तुमाशा पाहात्ये.
रसद यांजकडील जात. त्याजवर मेवाती पडतात. यास्तव तीन कोस फौजा
अलीकडे आल्या. मथुरेस तिघे सरदार मिळोन बारा पंधरा हजार फौज आहे.
जयपुर व जोधपुरवाल्यांनीं दौलतरामास वस्त्रे देऊन पंधरा वीस हजार फौजसुद्धां
मथुरेवर मधूनच रवाना करणार, हें वर्तमान पाटिलबावांकडे आलें होतें. त्यावरून
चिंतेंत होतें. कलकत्याहून डाकेबराबर जलमार्गे पत्रें आलीं. त्यांत अन्वय:-
टिपू व इंग्रजांची लढाई मातबर जाहाली. मद्राजचे किल्यास टिपूनें मोर्चे
लाविले ऐसं ऐकिलें, व रामजी पाटील यांचें पत्र आलें कीं, अशांत तुळीं याल
तर हें राजकारण तुमच्या हातें होईल. यास्तव पाटिलबावांचा मानस आहे कीं,
इकडची मसलत आटपून पुण्यास लवकर जावें. इंग्रजांकडील बंदोबस्त आपल्या
हातचा गेला, हें ठीक नाहीं.

सदाशिवपंत लोकांजवळ सांगतात कीं, पाटिलबावांचें व अलीबहादर यांचें वनत नाहीं, यास्तव त्यास देशीं लावून आर्बां राहावें ऐसें केलें आहे. अशीं माधनें करितात. आणिकही पर्याय अधिक दुसरे शब्द यजमानास बोलतात. बारीक गोष्ट असली तर, जिकडे न जावी तिकडे त्याजकडून जाते, ह्मणोन विम्वारें लिहिलें तें कळलें. ” त्यास अशा गोष्टी ज्या तुझांस आढळत जातील त्या वरचेवर अलीबहादर यास सांगत जाव्या, व येथेंही हांसील लिहीत जावें. सदाशिव शामराज व बहादर या उभयतांचे चित्तांत संशय आले आहेत, यामुळें कामकाज नीट होत नाहीं. यास्तव तुम्हीं दरम्यान बोलोन स्वच्छता उभयतांची करून द्यावी. किरकोळ गोष्टींवरून परस्परे संशय येणें व लौकिकांत वाईट दिसणें या गोष्टी चांगल्या नव्हेत. तर येविशीं सफाई करून कामकाज सुरळीत चाले, असें करवावें. मालीट टिपूचे राजकारणाकरितां सरकारांत बोलतो. याकरितां पाटिलबावांस वाईट वाटून, तिकडील मसलत आटोपून देशीं येणार, हे गोष्ट मनमव्यानें दिसत नाहीं. फार दिवस तिकडे जाहाले, याकरितां यावयाचें करितील तर करोत. तथापि तिकडील मसलत सोडोन येणार नाहींत. गोसावी मध्यें येऊन पडला, त्यामुळें पाटिलबावासीं वांकडें आलें. याकरितां कांहीं काम न होतां लाखां रुपयांचा खर्च अंगावर आला. मध्यें स्वच्छता बाबारायाचे विचारें होऊन, पत्रें बहुत चांगलीं, खलष तुटला, राजकारणें हल्लीं बाहादराचे हातून घेणार, वगैरे बहुत संतोष मानून आलीं. परंतु आर्बांस परिणामास जाईल हें दिसलें नाहीं. येविशीं अलीबहादर यास लिहिलेंही होतें कीं, तुमचे हातून करवितील हें घडणार नाहीं. असो. अद्याप पाटिलबावांचे मनांत स्वच्छता नाहीं. मग बाबारायाचे हातून व चिटणिसाचे हातून केलें तें काय ?”

लेखांक ३०.

श्री.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

सकलगुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य ज्ञेहांकित अलीबहादूर राम राम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत अमिलें पाहिजे. विशेष:— आपण चंद्र २५ शवानचें पत्र पाठविलें, तें चंद्र १३ रमजानीं पावले. “राजाकडील वकिलाचें बोलणें जसें होत जाईल, तसें राजश्री पाटिल-बावांस सांगत जावें, व इस्मालबेगाकडील जाबसाल होत जाईल तो पाटिल-बावांस कळवीत जावा. नाहीं तर उगेंच एकादें निमित्त ठेवितील. याकरितां फार जपून करणें तें करीत जावें, व खर्चास मागितलें त्याचें उत्तर पाटिल-

बावानीं केलें; त्याम दरमहाच्या दरमाहा देऊं असा करार केला असतां हल्लीं असें बोलतात. तेव्हां कर्ज खाऊन तेथें राहणें ठीक नाहीं” ह्मणोन लिहिलें, तें कळलें. ऐसीयास मागें वकील बोलणें बोलत होता, तेव्हां त्याचे कानावर घालीत होतो. हल्लीं जाबसाल बंद आहे, व खर्चाचे पर्याय तर पूर्वीं आपणास चार पांच पत्रीं लिहिले आहेतच. त्याम येथें खर्चास मिळणें दूर गोष्ट आहे. कदाचित् ते त्याख रुपयें देत होते ते आह्मी टाकिले, तितके मात्र देतील. अथवा गरज आहे ह्मणून आणखी एखाद त्याख दोन चार महिन्यांत दिले तर देतील. वरकड एवज मिळावयाची गोष्ट घडणें अवघड आहे, व मुलखाची वांटणी तर मिळणेंच नाहीं. तत्राप खर्चापुरतेही माहाल लाऊन देणें हे गोष्ट देखील घडावयाची नाहीं. त्याम आपली मर्जी! कदाचित् येथेंच ठेवावयाची असल्यास तेथून खर्चाचा पुरावा आजपावेतो केला, तैमा पुढेंही करावा. येथें आमची खर्चाची हलाकी फार जाली आहे. त्याम, येथें फौज ठेवून मरकांगंत नफा किमपि पडावयाचा नाहीं, व पाटिलबावाही बंदोबस्त करून देणार नाहींत. यास्तव आपला जाब मात्र लौकर यावा. त्यासारखें करण्यांत आणूं. हेंच वारंवार लिहिलें आहे. परंतु आपण लिहिलें कीं, नुस्सांस पत्र पूर्वीं लिहिलें त्याचें उत्तर आलें नाहीं. त्याम आह्मीं तर तेव्हांच उत्तर पाठविलीं आहेत. कळावें. राजश्री गोपाळराव रघुनाथ पाटिलबावांकडून सरदार पुढें गेले आहेत. त्यांची व इस्मालबग याची लढाई सुरू आहे. हल्लीं मातबर लढाई जाली. यांजकडील शेंदोनशें माणसें जाया जालीं. अलीकडे दोन चार दिवसांत दुसरी लढाई नाहीं. परंतु गोपाळराव यांजवळून आंबोजी इंगळे मुख्य मारावयाकरितां आठ दाहा कोस उठून वेगळे जाहाले आहेत, व येथून वारत गोळा पाटिलबावा वरचेवर रवाना करीत आहेत; व फौजही नवीन ठेवून वरचेवर पाठवितात. व आह्मांकडील राजश्री बळवंतराव सदाशिव येथून पांच कोस गेले. लोक निघावयास दिकत पडली होती. हल्लीं सत्वर जाऊन पोहोंचतील, व उंट खरेदी करून पाठवणें ह्मणोन व बादशाहाजादे याजविशीं दोन पत्रे श्रीमंतांचीं आलीं. त्यास उंट येथें महाग आहेत. करितां चाळीस पन्नास कोसांवरून खरेदी करून आणऊन लवकरच पाठविण्यांत येतील. व बादशाहाजाद्याचा जाबसाल पाटिलबावांशीं आह्मीं रुबरू आजपावेतो केला नाहीं. परंतु बळवंतराव सदाशिव येथून दोन चार मजला पोहोंचले ह्मणजे रुबरू जाऊन शहाजाद्याचा व खर्चाचा जाबसाल विचारून घेतों. तूर्तच विचारिलें असतें, परंतु आपली फौज पुढें गेली नव्हती. याकरितां पाटिलबावांची मर्जी आह्मांवर विघडली होती. यास्तव विचारण्यास दिवसगत लागली. हल्लीं विचारोन लौकरच लिहून पाठवितों. रवाना चंद्र १६ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ३१.

[हॅन्डी नाना फडणविसांचें पत्र आहे.]

जून. इ. स. १७८९.

“आशीर्वाद उपरी:—तुम्हीं पत्र पाठविलें, तें पावलें. बाबाराव वकील यांस आम्हीं जावसालांत घातलें नाहीं. आमची वळख नवती, परंतु पाटिलबावांनीं बोलण्यांत घातलें. होळकर व शिवाजीपंतबापू वगैरे आणखी कितेकांकडून सफाईचे संदर्प लाविले, परंतु कोणाच्यानेंही न होय असें समजून द्यावयास केले व ऐवज दिलहा. परंतु सरकारांतूनच दिलहा असें पुर्तेंपणें दाखविलें नाहीं. गोसावी मुक्त जाला सबब त्यानें.....प्रमाणें पर्याय दाखविला. गोसावी यांसाठीं सांगितलें. त्यानेंही मान्य केलें. अवकाश पडल्यास सरकारांत खर्च पडावयाचा नाहीं. अलीकडे गोसावी याची नेहमीं मुक्ता होईल असें दिमोन येतें, व ज्या गृहस्थाकडे पत्रें पाठविलीं त्यांचीं उत्तरे आलीं. ते पाटिलबावांचे कानावर घालीत गेलों. त्यांनीं सांगितलें कीं, जावसाल होत असल्यास करावे, आळस नमावा. त्याचें बोलणें आहे कीं अजमेर सरकारांत देवितों. उदपुरची खंडणी देवितों. आमचा मात्र वेदोवस्त करून द्यावा. त्यास अलीकडे पाटिलबावांनीं सांगितलें जें, हें महकूब करावें, त्याचें पारिपत्यच करूं. त्यावरून हल्लीं मिलसिला बंद केला. कौलनामा तर पूर्वींच जाऊन चुकला. त्याचाही पेंच न ये असें करतों झणून लिहिलें. त्यास कोणाच्याच हातून सफाईचा जावमाल शेवटास न जाय, व पाटिलबावांनींही बाबाराव यांचेच हातून बोलविलें; तेव्हां यांचेच हातून बोलोन सफाई करणें प्राप्त. तेव्हां केलें तें बरेंच केलें. ऐवज दिलहा तो सरकारांतून नाहीं, गोसाव्याकडून दिलहा, असें दाखविलें, हें बरें केलें. परंतु पूर्वीं तुमच्या लिहिण्यांत बारीक अक्षरांच्या पुरवणींत खलप तुटावयाकरितां आम्हांस पंचवीस हजार रुपये देऊं केले आहेत असें लिहिलें, आणि हल्लीं आम्हीं दिलहे असें लिहिलें. यावरून पूर्वीं लिहिलें तें समजून लिहिलें नाहीं, असें दिसलें. अगो. ऐवज गोसाव्यापासोन उगवून घ्यावा झणजे सरकारांत खर्च पडणार नाहीं व इतके ऐवजाम गोसावीही महाग नाहीं. तुम्हीं गृहस्थाकडे पत्र पाठविलें व त्याचीं उत्तरे आलीं. त्यांत अजमेर देववितों व खंडणीचा पैका देवितों, असें असतां पारपत्य करणार. व तुम्हांकडूनही मिलसिला बंद करविला. त्यावरून तुम्हीं बंद केला, उत्तम केलें. कौलनाम्याचे तुम्हांवर दोष न येई अशी तोड काय योजाल, ते लिहून पाठवावी. तुम्ही स्वच्छ रीतीनें कांहींएक परियाय लावून बोलाल, तांचे दस्तावेज तुमचा धरून दोष लावतील. येविसीं संभाळून दोष न ये ऐसें करावें. रुपये माघारा

द्यावयाचा मजकूर यत्न करून पाहू. परंतु माघारा येणें कठीण. पाटिलबावांच्या कानावर घातलें तर माघारा आल्यास येईल. परंतु त्या गृहस्थाशी फारच वांकडें पडेल. हें अंतस्त बहुत सरकारकामाचे उपयोगी पडेल. तो गृहस्थ शरमिंदा राहील. पुढें आपण लिहितील त्याप्रमाणें करण्यांत येईल ह्मणून लिहिलें. त्यास रुपये माघारा द्यावयाचें करूं नये व येथूनही माघारा रुपये घ्यावे असें लिहिलें नाहीं. येथून कागद गेला त्याचा अर्थच तुमचे मनांत आला नाहीं असें दिसतें. व बारीक पुरवणीचें पत्र तुम्हीं लिहिलें, त्यांत खलप टुटावयाकरितां आह्मांस पंचवीस हजार रुपये देऊं केले आहेत, अशीं अक्षरें स्पष्ट लिहिलीं होती. याकरितां त्याचें उत्तर लिहून पाठविलें होतें. तो मजकूर तुमचे चित्तांत आला नाहीं असें दिसतें. पहिल्या पत्रावरून दरवारखर्च तुम्हीं घेतला असें समजण्यांत आलें. हल्लीं तुम्हीं दिले हें समजलें. त्यापक्षीं माघारा घेणें ठीक नाहीं. यांत तुमची अगदींच पत जात. सदरहू ऐवज गोसाव्यापासोन उगऊन घ्यावा. तुम्हांस मात्र भ्रम वाटत होता कीं, पाटिलबावा, इस्माईलबेग व जैपूर जोधपुगकडील राजकारण आमचे हातें करवितील. परंतु ही गोष्ट तुमचे हातून करवितील असें होणार नाहीं. तुम्हांस सर्व गोष्टीचे अनुभव येतील. बहुत संभाळून चालत जावें. तुम्हांसीं निम्बालम बोलून एखाद्यास कागद लिहिवितील. तुम्ही ल्याहाल तो धरून बोलूं लागतील कीं, अलीबहादूर असे फितूर करतात. तुम्ही ह्मणाल पाटिलबावांचे सांगितल्यावरून लिहिला. ते ह्मणतील आम्हीं सांगितलें नाहीं. अशावर आणतील. याकरितां कोणाचें राजकारण करा ह्मणाले, अथवा पत्र ल्याहा ह्मणाले, तर तुम्ही त्या मजकुराची याद लिहून, त्यावर त्यांचे हातचें कांहीं करून घेऊन, मग करणें तें करावें.”

लेखांक ३२.

ता. १६ जून इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

५ सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर राम राम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:— रा. सदाशिव शामराज यांचा मजकूर पेशजीं आपणास लिहिलाच आहे. त्यास त्याचे अलीकडे बहुतच लोकांत बोलण्यांत येतें कीं, अलीबहादुरास पुण्यास बोलावणार व सरदारीवर आह्मांस ठेवणार, याप्रमाणें बोलत आहेत. व राजश्री पाटिलबावांकडेही आंतून त्यांचें बोलणें याप्रमाणें होऊन आपणास पत्रें

लिहिली आहेत, असेही ऐकलें आहे. त्यास, या गोष्टीचा बंदोबस्त करण्यास उशीर न लागता; परंतु आपणास पत्रें गेली आहेत, याजमुळे मात्र आम्ही कांहींच बोलत नाहीं. त्यास ह्याविषयी कसें काय करावयाचें तें आपण लिहावें, ह्मणजे त्याप्रमाणें करावयास येईल. चंद्र २० रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ३३.

श्री.

ता. १८ जून. इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:-

सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर राम राम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:- राजश्री सदाशिवपंत यांचा मजकूर पेशजीं लिहिलाच आहे. त्यास आम्ही दोन महिने त्यांस सांगतां कीं, रोजमर्याचा गवगवा फार आहे. कर्ज पाहावें आणि लोकांस रोजमेर वांटावे. त्याजवरून त्यांनीं एका साहुकाराचें बोलणें बोलूं लागले कीं, दोन लाख रुपये देतो. त्याम आज लाख रुपये घ्यावे आणि पुण्यास वरात दोन लक्षांची द्यावी. तेथें रुपये पटले ह्मणजे बाकी लाख राहिले, तेही देईल. तेव्हां आम्ही मान्य जालों. तदनंतर दोन चार दिवस जाऊन मग बोलूं लागले कीं, लाख देतो. सदरहू पर्यायें निमे आज द्यावे, निमे तेथें पटल्यावर द्यावे. त्यासही मान्य जालों. मग कांहीं दिवस जाल्यावर ह्मणों लागले कीं, पाऊण लाख देतो, लाख मिळत नाहीत. तेही सदरहू अन्वयें निमेनिम त्यासही मान्य जालों. तेव्हां बोलूं लागले कीं, कदाचित् तेथें ऐवज न मिळे, तर येथें द्यावा लागेल. तेव्हां आम्ही उत्तर केलें कीं, येथें मिळणें गोष्ट कठीण आहे. कदाचित् देणच जालें तरी तजवीज करणार तुम्हीच आहां. अथवा राजश्री पाटिलबावांकडील ऐवज आला तरी दिल्लास चिंता नाही. असे जाबसाल जाले असतां, पाग्याजवळ बोलूं लागले कीं, आम्ही साहुकार आणिला, त्याजपासून ऐवज घ्यावयाची मजी यांची नाही, व पाटिलबावा दोन लाख रुपये देत असतां घेत नाही. असें खोटें भाषण लोकांजवळ बोलूं लागले. लोक आम्हांजवळ बोलतात. आम्ही त्यांसी उत्तर केलें कीं, पाटिलबावा लाख रुपये देत होते, ज्याजती कांहीं घ्यावे ह्मणोन टाकिले. जाबता आहे कीं कांहीं ओढ केल्यानें अधिक मिळेल. याजकरितां टाकिले. दोन लाख देत होते, असें त्यांनीं खरें करून द्यावें. व साहुकाराची जाली हकीकत सांगितली, व लोकांस सांगितलें कीं, तुम्ही

दिवाणजीजवळ जाऊन ऐवज मागावा. आमच्यानें तर्तूद जाली तोंपावेतों केली. काहीं थोडकी बहुत तजवीज त्याणींही करावी, व मागती आत्मी तजवीज करीतच आहां. असें बोलून लोक त्यांचे घरीं मागावयास जाऊं लागले. चार दिवस जाले. मग छ० २१ रमजानीं त्यांनीं सोर लोकांस ताकीद केली कीं, आत्मांस कागभारही नको, व आमचे घरीं कोणी येऊं नये. सरदाराकडे जावें. तेच तजवीज करतील. हें सान्यांनीं येऊन आत्मांस सांगितलें. तेव्हां पुसावयास पाठविलें कीं, तुमचे मुयें अशीं अक्षरें निघूं नयेत. त्यावरून त्यांनीं सांगून पाठविलें कीं राजश्री भिकाजीपंत व आपाजीपंत येथें पाठवून द्यावे. त्यावरून त्यांस पाठविलें. तेव्हां उत्तर जालें कीं, “आत्मांस कागभार पुरवत नाही. तुम्ही जाणा आणि लोक आणा.” असे जावमाल केले. आत्मीही सांगून पाठविलें कीं, “उत्तम. आपली मर्जीच आहे तरी बरें आहे.” याप्रमाणें जाह्याल हकीकत लिहिली आहे. मागाहून कोणती वर्तणूक घालतील तें लिहिण्यांत येईल. पुढें लढाईचा प्रसंग तर आहे तोच आहे. आंबोजी इंगळे जाळपोळ करावयास वेगळे जाहाले आहेत. ते आपल्या उद्योगांत आहेत. विशेष काहीं नाही. खाना छ० २२ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा, हे विनंति.”

लेखांक ३४.

श्री.

ना० २६ जून इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:-

५ सकल गुणालंकरण अखंडीतलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीवहादूर राम राम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वर्काय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेषः पूर्वी पत्रे पाठविली आहेत, त्याजवरून विदित जालेंच असेल. येथून राजश्री तुकोजीबावा होळकर यांचा निरोप घेऊन डेंगाईत जावें हा निश्चय केला, परंतु राजश्री पाटिलबावांकडील कांहीं संधान आलें. त्याजवरून तिकडील काय अर्थ तो समजावयास्तव व सुभेदार यांचेही क्षणें पडलें कीं, जैपूरचे खंडणीचे तहाचा ठराव जाला आहे, त्याजकडील ऐवज वसूल पडावयाचा. याकरितां चार दिवस दम खाऊन राहावें. वसूल येईल त्यापैकीं तुम्हीं खर्चास दरमहा पन्नास हजार रुपये द्यावे. पर्जन्यकालचे दिवस. डेंगाईत पर्जन्य बहुत. छावणी करावयास ठीक पडावयाचें नाही. आत्मांपाशीं चार दिवस राहून, पुढें पाटिलबावांकडील समेट जाली तर तिकडे जावें. अथवा नानांचें पत्र येईल त्याप्रमाणें करावें. त्यास विचार पाहतां, आत्मांस पाटिलबावांकडील समेटाचें संधान राखणें होतेंच. डेंगाईत गेल्यानें

लांब पडेल. यास्तव येथें राहून पाटिलबावांकडील काय अर्थ तो समजावयाकरितां होळकर यांजपाशीं राहिलों. तूर्त थोडीबहुत खर्चाची सोय होऊन पाटिलबावांकडील-ही पुरतेपणें काय तें समजण्यांत येईल, व पूर्वी आपणाकडे पत्रें पाठविलीं आहेत, त्यांचीं आपलीं उत्तरे येतील, त्या अन्वये करवायास येईल. यानंतर रा। हरिकर्ण रविकर्ण साहुकर याचा ऐवज बहुत देणें आहे. त्याजपैकीं पुण्यास वराता दिल्या आहेत. त्यांपैकीं दोन लक्ष तीस हजार रुपये यास पावले नाहींत. दहा महिने होत आले, याजमुळें देण्याची निकड लागून अब्रू राहणें यास संकट पडलें आहे. ह्याविषयीं दोन तीन वेळ पत्रें आपणास लिहिलीं, परंतु ऐवज द्यावयाची परवानगी जाली नाहीं. त्यास, हल्लीं परवानगी होऊन ऐवज यास पावता होय, तो अर्थ केला पाहिजे. याची अब्रू राखणें आपणाकडे आहे. चंद्र २ सवाल. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ३५.

श्री.

ता० २८ जून इ. स. १७८९.

“सेवेसीं विज्ञापनाः राजश्री अलीबहादूर व त्यांचे कारभारी यांस स्वामी-कडील आज्ञापत्रें वरचेवर येतात. खर्चाची सोय जाल्यास राहावें, नाहीं तर बावांचा निरोप घेऊन देशीं यावें. येथेही फौजेचें प्रयोजन आहे. दोन्हीकडील खर्चाची सरबरा होणार नाहीं. असं असतां हे बावांकडे जाऊन कांहीं बोलत नाहींत. कारभारी सरकारचे. यांचे विचार आज्ञेप्रमाणें जाऊन रुबरू जावसाल करावा. त्यास कांहीं घडत नाहीं. आजपावेतों कर्जदार जाले. पुढें लोका.....बसतील. हे कित्येक बारीक मोठे ल्याहावें, तर सर्वांच्या बातम्या हुजूर आहेत. यास्तव संकलित लिहिलें आहे. परंतु यांची व बावांची शुद्धता होत नाहीं. याचा परिणाम ठीक दिसत नाहीं. पागे पथकें नित्य खर्चाकरितां बोलतात. सरकारच्या जावत्यामुळें आजपावेतों लोकांनीं दम धरिला. याचा विचार काय तो करावा आणि निश्चून पत्रें पाठवावीं. द्वायुशें लिहिल्यानें हे लोभास गुंततात. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापनाः.”

लेखांक ३६.

श्री.

ता० ३० जुलई इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:-

५३ सकलगुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून, स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे.

विशेषः—आपल्यास ग. पाटिलबावांनीं हिमतबहादूरप्रकरणीं पत्रें लिहिलीं आहेत, ह्मणून वर्तमान आहे. त्यास अलीकडील हकीकतः— पांच सात दिवस जाले, त्यांनीं फेरपगडीचे जावसाल केले कीं, हिमतबहादूर आमचे ह्वालीं करावा, असा बेत आहे. त्यास सारांश अलीकडे रा. शिवाजी विठ्ठल बापू मध्यस्थीत पडोन आमची त्यांची रफे खलिश व्हावा ऐसे बेतांत आणिलें आहे. त्यास त्यांनीं पुसिलें कीं, तुमचें बोलणें त्यांसीं कैसें जालें, वर्तणूक कैसें हें सांगावें. त्यावरून बोलण्याच्या यादी करून दिल्या. त्याच्या नकला करून पाठविल्या आहेत. वर्तणूक कशी करणार, त्याचें उत्तर केलें कीं, आम्हीं कांहीं त्यास येथें आणिलें नाहीं. आला असतांही पाठीशीं घातला नाहीं. तुम्हीं शपथ घ्यावी, आणि खातरजमा करावी. हें त्यांनीं सांगितल्यावरून शपथ देऊन खातरजमा केली. ऐसें असतां फिरोज गोष्ट हल्लीं सांगतात. त्यास आम्हांस जातीनें काढोन देणें आणि हिमतबहादूर घेऊन जाणें. त्यावरून पाटिलबावांचें बोलणें आहे कीं, तुम्ही चोर पाठीशीं घालितां. आम्ही देशास जाऊं. त्यास ‘आम्हीं कांहीं पाठीशीं घातला नाहीं. तुमच्या सांगितल्यावरून केलें आहे. कदाचित् तुम्ही देशास जाऊं लागलां तरी आम्ही कोठें राहतों ? आपल्या बरोबरच चालणार.’ असें बोलणें बोलिलें आहे. त्यास आपल्या मनांत कदाचित् गोसावी यांचे ह्वालीं करावयाचा बेत असिला, तर त्यास पुण्यास नेऊन मग आपले विचारास येईल तसें करावें. राजश्री तुकोजीबावा होळकर वृंदावनास आले आहेत. उदईक भेटी होणार. आमची भेट, हिमतबहादूर लोकांसहित आमचें जवळ आहे, याजकरितां त्यास सोडून जातां नये. होईल तैसें लेहून पाठवूं. जयपुरचे मसलतीवर तुकोजीबावा यांची फौज रवाना केली, व पाटिलबावाही फौज रवाना करणार. दहा बारा पलटणें ग्वालेरीस नवीं तयार होत आहेत. त्यांचीही रवानगी शिकडेच होईल. शहाजाद्याविसीं आपण लिहिलें होतें. त्यास, याचा मजकूर पाटिलबावांनीं आपल्यास लिहिला आहे. त्याच अन्वये आम्हीं आलाहिदापत्रीं लिहिलें आहे. आम्हीं जाऊन रद्दबदली करावी, तरी त्यांचें मन स्वच्छ गोसावी याजमुखें नाहीं. बुंदेलखंडप्रकरणीं मजकूर तर पूर्वीं लिहिलाच आहे. त्यास पाटिलबावांस आम्हीं दोन चार वेळां सांगितले आहे कीं, पुण्याचीं पत्रें आम्हांस आलीं आहेत कीं, बुंदेलखंडप्रकरणीं तुम्हांस मागाहून लिहून पाठवूं. त्याअन्वये तिकडे जाऊन बंदोबस्त करावा. असें असतां आपण फौज पाठऊं नये. परंतु त्यांचें ह्मणणें आम्हांसही पत्र पुण्याचें आलें आहे कीं, वसूल करून घ्यावा. तेव्हां त्यांस सांगितलें कीं, असें जाल्यावर मग आम्हांस पत्र असें कशास येतें ? बरें,

असो. आपणास दिसत आहे व आत्मांसही आहे. त्या अर्थी आतां लिहून आपण व आत्मी पाठवावें. ज्या अन्वये जाब येतील त्या अन्वये करावें. महिनाभर दम खाह्यास चिंता काय? इतके दिवस जाले, तसा एक महिना आणखी लागेल. त्यास त्यांच्या मनांत गोष्ट भरत नाही. त्यास हिंमतवाहादराचें प्रकरण मध्ये आलें आहे. ऐशास आत्मी या दिवसांत बोलल्यास अधिकच वाईट वाटेल.आत्मांस हल्लीं कांहीं तिळमात्र मोजीत नाहीत. जे जाब साल करितात ते जबरदस्तीचे, असा रंग जाला आहे. याचा बंदोबस्त करणार आपण धनी जबरदस्त आहांत. आत्मी ल्याहावें ऐसें नाही. रवाना चंद्र ७ जिलकाद. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति."

लेखांक ३७.

ता० १४ आगस्ट इ. स. १७८९.

“राजश्री नाना गोसावी यांस:-

७ सकल गुणालंकरण अम्बंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्ने॥ अलीबहादूर राम गम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष:- हिंमतवाहादर गोसावी याचा मजकूर काल सविस्तर पत्री लिहिला आहे. त्याजवर पाटिलबावांचें बोलणें कीं, उमरावगीर गोसावी आणून द्यावा, नाही तर तो उपद्रव करील. यास्तव आणवावा हें उत्तम. तुम्हीं वचन दिलें, त्यास चिंता काय आहे? असें बोलणें पडलें. त्याजवरून उमरावगीर याजविपर्यी गोसावीमजकूर यास सांगितलें. त्याचें उत्तर त्यानं केलें कीं, आत्मी आटकेंत पडलों, तेव्हां तो आत्मांपाशीं अटकेंत पडावयासी येईल, हें समजलेंच आहे. परंतु त्याची कांहीं तुम्हीं पोटाची बेगमी करून दिलीयास, त्याजपामून फंदफितुर केला तर माझे पारपत्य करावें ऐसें बोलिला. त्यावरून पाटिलबावांस हें बोलणें सांगितलें, परंतु त्यांचे विचारस येत नाही. उमरावगीर तर येत नाही. आमचें वचन खोटें करावें, बदलौकिक जाला तर हो असें दिसोन आलें. त्यास सरकारांत पाटिलबावांनीं कित्येक मजकूर लिहिले असतील. त्यास हा नक्ष सरकारचा आहे. त्याम कदाचित् त्यांचे स्वाधीन केल्यास सरकारचा नक्ष राहत नाही. जो जाबसाल जाला तो पाटिलबावांच्या सांगितल्यावर जाला आहे. हल्लीं त्यांनीं पालटून गोष्टी सांगितल्या. त्यास कदाचित् मजीं असल्यास पुण्यास आणवून द्यावा. पुढें त्यांचेही हवालीं केल्याम चिंता नाही. परंतु येथें हवालीं करण्याची परवानगी नसावी. आत्मी हरएक प्रकार करितों तो आपल्या आधारावर करितों. परंतु हा अभिमान धरल्याखेरीज लौकिक राहणार नाही. आत्मी शफत केली ते पाटिलबावांच्या सांगितल्यावर केली. (अपूर्ण.)”

लेखांक ३८.

श्री.

“तीर्थस्वरूप राजश्री नाना वडिलांचे सेवेसीं—अपत्यंसमान नारो चिमणाजी मानू दोन्ही कर जोडून चरणावर मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. तागाईत माघ वद्य १३ पावेतो वडिलांचे आशीर्वादेंकरून मुक्काम किले अरुण येथें बालकाचें व किले मजकूरचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—सरकारचें आज्ञापत्र छ० ४ रविलावलचें मादर जाहलें. त्याची नकल व वडिलांचें आज्ञापत्र छ० ५ रविलावलचें आलें. तेथें आज्ञा की, “अनुपगीर गोसावी व त्याचे पुतणे तीन असामी यांस राजश्री अलीबहादूर तुह्मांकडे अरुणांत कैदेंत ठेवावयास पाठवितील. त्यांस जागा मध्यावर चांगली, भोंवत्या चौक्या बसोन बंदोबस्त राहिल असे, स्थळांत ठेवावा. पुतणेमुद्गां त्यास शिधा उत्तम प्रतीचा व वस्त्रपात्र लागेल तें, व बराबर चाकरीचीं माणसं अमतील त्यांस शिधा शिरस्तेप्रमाणें नेमणुकीची याद अलीबहादूर करून पाठवितील, त्याप्रमाणें देत जावें. गोसावी मातबर माणूस मनसबेबाज, गहाणा आहे. पायांत वेड्या घालावयाच्या नाहींत. मोकळाच बंदोबस्तानें ठेवावा. विश्वास धरूं नये. तुह्मांजवळ काय बोलेल व काय मागेल व बराबर माणसं कोण येतील तें व बातमी कच्ची वरचेवर तपशीलवार लिहीत जाणें.” ह्मणोन. अशाम गोमावी येथें आल्यास आज्ञेप्रमाणें बंदोबस्ताचे जाग्यांत ठेऊन चौकी, पहारा, शिधा वगैरे याचा बंदोबस्त जातीनिशीं विश्वास कोणाचा न धरितां करून, गोमावीबावा बोलतील व मागतील तें सविस्तर वरचेवर विनंति वडिलांचे सेवेसीं लिहीन. सरकारलक्षाप्रमाणें वडिलांचे आज्ञेनुरूप वर्तणूक करीन. वरकड माहालचें वर्तमान चिरंजीव बच्याजीपंत सेवेसीं विनंति करितील. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ३९.

श्री.

[नानांचें अलीबहादुरास पत्र.]

“तुम्ही पाटिलबावांचा निरोप घ्यावयास गेलां, तेथें संदेह प्राप्त जाला, ह्मणून माघारे गोटास आल्याचे मजकुराचीं पत्रें तुमचीं पूर्वीं आलीं होती. त्यावरून तो मजकूर येथें राजश्री रामजी पाटील यांशीं बोलण्यांत आणिला. भवति न भवति बहुत जाली. तेव्हां शेवटीं रामजी पाटील बोलले कीं, अलीबहादरांनीं इकडे तूर्त येऊं नये. आहेत तेथें मुक्काम करून राहावें. आम्ही पाटिलबावांस लिहितों, आणि

२८. नानांचा व पाटिलबावांचा गैरसमज.

नानांचा व पाटिलबावांचा कांहीं राजकीय गोर्धीत गैरसमज झाला होता. पाटिलबावांचे कारभारी आपाजी राम दामोळकर ह्यांनीं ह्या बाबतींत त्यांचा समक्ष खुलासा विचारून एक पत्र लिहिलें आहे, तें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. त्यावरून पाटिलबावांनीं आपलें समर्थन कसें केलें आहे, तें दिसून येतें. हें पत्र अर्थात् इ. स. १७८२ च्या सुमाराचें आहे.

[मिणवलीदस्तर.]

श्री.

ता० १३ फेब्रुवारी इ. स. १७८२.

“सेचेसी विज्ञापना ऐसीजे:-आपण आज्ञा केली, त्या आज्ञाप्रमाणें मसलतीचें व घराऊ वर्तमान राजश्री पाटिलबावांस सर्व श्रुत केलें व आपलें पत्रही दिलें. त्याजवर एक दोन बैठकेंत जाबसाल जाहाले. त्यांतील भाव दिक्क मर्जीनें उत्तरें जाहलीं, ऐसा दिसला. त्याजवर मीं विनंति केली जें, “मजला श्रीमंत नानांनीं आपले मर्जीचा भाव कसा आहे ? पाटिलबावांचे आमचे भेटीस दोन सवादोन वर्षें होत आलीं, यास्तव परस्परें भाव समजावे. पहिल्याप्रमाणें निखालस्ता असून दिवसेंदिवस अधिक निखालस्ता चालून सरकारचाकरी व्हावी. श्रीमंतांचें कल्याण त्याजमध्ये आपलें कल्याण. आमचे उभय पक्षीं इष्ट थोडेके आहेत. यास्तव उभय पक्षीं निखालस्ता असल्यावर कोणाचा दरजा चालत नाहींत. याजकारतां निखालस्तेचा खुलासा निघून कचें पक्षें वर्तमान सविस्तर लिहावें. ऐसी आज्ञा केल्या असतां, आपण उदासीन वृत्तीनें जाबसाल करितात. त्याजमध्ये काहींच समजण्यांत येत नाहीं. तरी मजला झकांझ्या देऊं नयेत. आपण खुलाशानें वर्तमान निखालस्तेचें सांगितलें पाहिजे.” त्याजवरून राजश्री पाटिलबावा बोलले जें, “निखालस्तेचा प्रकार ऐकावा. नवाब निजामअल्लीखान व हैदरखान व भोंसले व इंग्रज व गाईकवाड व श्रीमंत दादासाहेब हे सहा जण यांजकडे आमचीं सूत्रें व वकील येऊन, श्रीमंतांचें अकल्याण व राजश्री नानांचें वाईट करावें येविषयीं बारकाईनें शोध करून पहावें. ज्या तऱ्हेनें पहावयाचें असेल त्या तऱ्हेनें पहावें. हैदरखानाकडे वकील पाठविला, तो सरकारआज्ञाप्रमाणें पाठविला. आतां हैदरखानास पत्र लिहितां, तें सरकारचेंच इतल्यानें लेखन करितां. याजमध्ये कोठें निखालस्तेस कमती असेल तरी सांगावी. याजखेरीज श्रीमंतांचे पदरचे सखारामपंत व राजश्री मोरोबा दादा वगैरे मंडळी दादाकडाल, यांजकडे संधानें राखून सरकारनुकसानी व राजश्री नानांचें अकल्याण केलें न केलें, हें त्यांस अनुभवच आहे. प्रस्तुत राजश्री होळकर व हरिपंततात्या व परशरामभाऊ व दुसरे मातबर सरदार व मानकरीसुद्धां व पागे वगैरे यांजवळ संधानें राखून सरकारनुकसानी व नानांचें अकल्याण केलें असेल, तरी सांगावें. आह्मांविषयीं कोणी कसें राजश्री नानाजवळ सांगो. आमचा खंबीर श्रीमंतांचे पायाजवळ व राजश्री नानांचे भाऊपणा-

विषयी आहे. उभय पक्षांचे अकल्याण आढावाकडून होणें नाहीं. येविषयीं खातरजमा जाणावी. एखादे मसलतीचा प्रकार व सरकारचे अम्मलदार यांजविषयींचा मजकूर तरी, तितक्यापुरता तितकाच लिहावा. कमाविसदार यांची कांहीं चौकशी करू नये.” ऐसं बोलले. त्याजवर विनंति केली जे, “याचें कारण काय ? तें मजला खुलाशानें सांगितलें पाहिजे.” त्याजवर बोलले त्याचा वितपशील कलमः—

“पवार यांजकडे सरकारची कर्जपट्टी येणें. तीं यावयासी दिवसगत लागली. त्याज-मुळें हमीरपूर जम बाळाजी गोविंद यांजकडून सरकारांतून जाहलें. त्याजविषयीं सरकारची आज्ञा जाली जें, बाळाजी गोविंद यांसी ताकीद करून महाल मजकूर हिस्सेरसीद घेऊन, बाकीचा ऐवज पवार यांजकडे देणें, ऐसी आली. तेव्हां मशारनिव्हेस ताकीद केली. त्याजवर कबूल केलें जें, हिशेब कितेव पाहून ऐवज देतो. त्याजवरून सरकारांतही एक दोन वेळां लिहिलें. हल्लीं बुंदले यांनीं सरकारांत समजाविलें जें, इंग्रज, पवार यांनीं काळपीस आणिला. त्याजला पैका यावयाचा नाहीं. ऐसें समजाविलें. तें समजून हल्लीं पत्र या तऱ्हेचें वकिलास आलें. त्यास आठ महिने जाले ! हें वर्तमान नव्हतें. हल्लींच कसें निर्माण जालें, हें त्यांजला न पुसिलें. पवार चाकर आपले. यांच्यानें इंग्रज क्रमा आणयेल हेंही दुरंदेश पहावा. अथवा पवाराचा दस्ताऐ-वज आहे किंवा (फाटलें आहे).....कोणी जाऊन इंग्रज आणिला, हा मुद्दा असल्यास पवाराचा मुलाजा काय आहे ! मुद्दा असल्यास कांहीं चिंता नाहीं. मुद्दा नमतां लटकेंच अम्मलदार यांचे लिहिल्यावरून अथवा वकिलाचे सांगितल्यावरून हल्लीं या तऱ्हेचें लिहिलें आलें. तेव्हां कसें करावें ?” ऐसं बोलले. कलम. १

“अहल्याबाई होळकर यांजकडील जाबसाल भवति न भवति होऊन ठरावांत आला तो आढावास लिहिला, आणि बाईस सांगून कबूल करवणें ऐसेंही लिहिलें आलें. त्याज-वरून बाईस बहुत प्रकारें लिहून कबूल करविलें. हल्लीं दुसरा प्रकार लिहून येतो आणि हेंही बाईकडून कबूल करवणें ऐसें लिहिलें येतें. तेव्हां बोलण्यास चलबिचल होते. दुसरी तीड निघत असतां, सरकारकामास कमती होईल, तरी बोलण्यास चलबिचल नसावी. तरी होळकर यांचा मुख्य देशीं पंचवीस तांस लक्षांचा, त्याचा अम्मल बाई-कडे नाहीं. माळव्यांतील प्रकार तरी सांचरी व महतपूर व पंढावा वगैरे वगैरे महाल निम्मे माळवा सरंजामी यांजकडे आहे. सरंजामी वाघ व बुळे व वाघमारे व फणशे व लांबहात व वारगळ वगैरे सरंजामी यांजकडे आहे. बाकी निम्मेपैकी शिरोज व रामपुरा व पाटण केशवरायांचे व बुंदी वगैरे एका दुसऱ्या महालचे अम्मलदार राजश्री तुकोजीबावांकडील कमाविसदार आहेत. बाकी दोन चार महाल व किरकोळी गांव वगैरे बाईकडील अम्मलदार आहेत. तेव्हां बाईंनीं पैका कशाचा द्यावा, आणि आढावा त्यांस काय सांगून आयकावें ? येविषयीं छान नसतां दुसऱ्यांनीं सांगितल्यावरून लिहिलें येतें. तेव्हां कसें करावें ?” ऐसं बोलले. कलम. १

“मसलतीचा प्रकार तरी, आढीं त्यांस सुचलें तें सांगवें. त्यांनीं आढ्यांस वरचेवर मुचवीत असावें. परंतु कोणे वेळेस मुचविलें, त्याचा कोणे वेळेस उल्लेख असावा. आढी पुण्याचे मुक्कामीं पादशाहाचें सूत्र व बंगाले याचे मसलतीचें बोललें होतें. त्यास पादशाहाजवळ अबदुल हयातखान कारभारी होता. नजबखान यांजकडे फौजेचा कारभार मात्र होता. तेव्हां पकें सूत्र पादशाहाचें होतें. अलीकडे अबदुल हयातखान नजबखानाने कैद करून सारा कारभारमुद्धां आपण करू लागला. तेव्हां (फाटलें आहे) कमती पडली. परंतु दोहींकडे संधानें राखून इंग्रजांस न मिळत ऐसे मात्र राहिले. अबदुलखान कारभार करीत असता, तरी पहिलें सांगितल्याप्रमाणें घडतें. बंगाले याची मसलत पुण्यांत सांगितली, तेव्हां ते समयीं पलटणें माळव्यांत आलीं नव्हतीं. गुजराथेची मात्र मसलत होती. ते मात्र संभाळून आढ्यांस बंगालेयाची मसलत सांगावी ऐसें बोलणें होतें. ते समयीं फौज मजबुती व पैक्याचीही तरतूद होती. अलीकडे गुजराथचे मसलतींत खराबी जाहली. त्याजवर पलटणें यांची मसलत पडली. छावणी कर्तव्य प्राप्त जाहली. पुढें इंग्रज माघारें गेले. ते अंतरवेदीत आहेत. तेव्हां शह संभाळून राखावें लागतें. यांत बंगालेयाचे मसलतीचें पहिलें बोलणें याचें लिहिलें आतां येऊं लागलें. तेव्हां दोन्ही मसलती कशा कराव्या ! कोणते वेळेस मसलत सांगितली, त्यास कर्तव्यता कोणते वेळेस लिहून येऊं लागली ! तेव्हां मसलत लिहावयासी भ्यावें लागलें. मसलत घडेल ती लिहावी ऐसें जाहलें.”

कलम. १

“आंबोजी इंगळे यांनीं, मवासी गळ्या आहेत त्यांस फौजा पाठवून, पारिपत्य करून चार रुपये घ्यावे ऐसें समजाविलें. त्याजवरून कांहीं फौज पाठविली होती. सरकारचे अमलांतील मवासी ठाणीं आहेत, हें समजण्यांत येतांच फौजा माघाच्या बोलविल्या. राजजी देशमुख यानें समजाविलें होतें. त्याची पागा काढली; इतराजी केली. याजहूनही अधिक पारिपत्य कारणें ऐशी मर्जी असल्यास आढ्यांस लिहावयाचें होतें. त्याचे घरीं चौक्या बसवाव्या, तेव्हां आमचा लौकिक कसा राहील ! लहान सरदार असला तरी त्यास सांगून, त्याजकडून त्याचें चाकराचें पारिपत्य जाहल्यास महत्त्व राहतें. परस्परें सरकारांतून जाहल्यास लौकिकीं विलग पडतें. हें न समजे ऐसा विचार नाही. दुसरें, शिरोजचे जमिनदारांनीं शिरीस येऊन इंग्रज आणिला; आणि भेलशें घेऊन घावयासी पुढें मोहरा कबूल केला. त्याजपासून चार रुपये घेतले, व रणोदकर अम्मलदार याचे ठाण्याखालीं इंग्रज जवळ होता, त्याजवर गोळी चालविली नाही. आढी गेलों तेव्हां रवेवर गोळ्या चालविल्या, व सरकारचे अमलांत गडीबंद जमींदार वंगरे मवासी त्यांनीं छापेयांत तोफखान्याकडील बैल व बुणगे कांहीं लुटलें. त्यांचे पारिपत्याकरितां सारेच अम्मलदार यांचे बोभाट सरकारांत गेले. त्याजवर आढ्यांस लिहून त्यांची छापपछाप करावी, तें न होतां, कमाविसदाराबराबर परभारी ताकदीपत्रें येऊं लागलीं. त्याजवरून आकत्यारीचा अर्थ समजला. तेव्हां सरकारचे अमलांत आढीं चौकशी कशी करावी ?” ऐसें उत्तर जाहलें.

कलम. १

“राजश्री मोरोवादादा यांनी व होळकर यांनी मसलत उभारून पुरंधरी आले. तेव्हां विसाजीपंत व इंगळे यांचे अनुमते, राजश्री तुकोजी होळकर यांचा कल फिरवून, होळकर आपल्यांत मिळवून, राजश्री मोरोवादादा वगैरे मंडळीची विलगता पाडून, पंचांत आणिली. याची माहितगिरी सर्व राजश्री नानांस आहे. तेव्हांच विसाजीपंत यांसी सरकारांतून गांव दिला. त्याचीही माहितगिरी आहे. एक वर्ष कर्जपट्टी घेतली, ते सर्वांबरोबर घेतली. त्यास गुंता नाही. सालमजकुरीही गेवज गांवचा ध्यावयासी रोखा जाहला. लोकांचे सांगण्यावरून त्यास लोकांचे बहुतेकांचे आमचे इष्टत्व आणवावे अथवा वैमनस्य आहे ते काहीएक समजावितील. तेव्हां मर्जी कशी खंबीर असेल, ऐसे चिन्तांत येऊ लागले. नागे गणेश यांजला उभयतां इंगळे व विसाजीपंत यांचे पारिपत्य पुरंधरचे स्मरण करून करावयाचे निजध्याम लागला आहे. यास्तव दुसरे निमित्त ठेऊन पारिपत्य सरकारांतून करावे, हे त्यास ध्यान आहे. परंतु सरकारांत पुरतेपणे समजून कर्तव्यता असावी. त्याची गलबल होऊ लागली. तेव्हां आपले समतेचे त्यांस कसे भासेल व समतेने कोण कसा येऊन कामास येईल, ऐसे भासू लागले.”

कलम. १

“..... मसलतीस शरीक नवाब निजामअल्लीखान व भोंसले व हैदरखान व गाईकवाड व सरकार इतक्यांनी मिळून करार केला की, सर्वांनी तंबी पोंहचाऊन पारिपत्य करावे ऐसे होतें. त्या वेळेस मी बोललों की, इतक्यांपैकी मसलतीस निदान हैदरखान राहील व बाकीची मसलत सरकारांवर झाडून पडेल द्याणून पेशजी बोललों होतों, त्याप्रमाणे घडलें. सरकारांवर मसलत पडली आहे, तरी श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचे देवेकरून हेही ईश्वर पार पाडील ऐसे बोलले.”

कलम. १

“गोहदवाला इंजरास मिळून इतका बैदा करून ग्वालेर वगैरे सारा मुख्य घेतला. पुढे जावे त्यास मागे शत्रु, हे विलग पडतें, व लबाडी केली यास्तव पारिपत्य करावे ऐसा मजकूर ठरून, ग्वालेर प्रांती पंचमहालांत आले. पंचमहालाच्या दोन तीन गद्या घेतल्या. चिनोर व वडची सराई यांस मोर्चे लाविले आहेत. उज्जनीहून थोरल्या तोफा आणविल्या आहेत. मागाऊन होईल वृत्त तें सविस्तर तोफा येऊन पोंहचल्यावर सेवेसी लिहीन.”

कलम. १

सदरदृष्टप्रमाणे जाबसाल जाहले. तेव्हां हे वर्तमान राजश्री श्रीमंत नानांस आज्ञा होईल तरी लिहून पाठवू द्याणून बोललों. त्याजवर उत्तर जाहलें जे, “काहीं लिहावयाचे कारण नाही. तुह्मांस मात्र कळावे यास्तव सांगितलें” ऐसे बोललें. त्याजवर दिकत घेतली जे, “श्रीमंत नानांनी निखालस्तेविषयी व राजश्री पाटिलबाबांचे मर्जीचा भाव कच्चा पक्का पाहून सविस्तर लिहावे, ऐसी आज्ञा असतां आपण न लिहावे, ऐसे द्वाटल्यास कसे करावे? त्याजवर बोलले जे, “निखालस्तेचा मजकूर सर्व लिहावा. कारभारसंमधी व मसलतसंमधी फार लिहूं नये. थोडे बहुत कार्याकारण लिहावे, ऐसे बोलले. परंतु स्वामींची आज्ञा कच्चे पक्के वर्तमान मनास आणून लिहावयाची. यास्तव तपशीलवार

सेवेसीं लेखन केलें आहे. कळावें. फडणीसीचे बंदोबस्ताविषयींची याद कलमांची दाखविली. बंदोबस्त करूं, ऐसें बोलले. घडेल त्याचा मजकूर लेखन करूं. आपले कारकुनीची याद दाखविली. निदान आपण आज्ञा केली तीही सांगितली. त्याचा जाबसाल बोलून 'करून देऊं' ऐसें बोलले. त्यास मी वरचेवर पुसून बोलणें होईल तें मागाऊन लेखन करीन. त्याचीं उत्तरें निखालस्तेचीं एक पुरवणी निराळी, आपले व राजश्री पाटिलबावांचे भाऊपण्याविषयींची, निखालसपणाची लिहिल्याअन्वयें यावी, व दुसरें तपशीलवार उत्तर माझे पत्रां लिहावयास आज्ञा जाहली पाहिजे. कां कीं, जो मजकूर बावांनीं लिहावयास सांगितला, त्याचें उत्तर येईल तें त्यांस दाखवावें लागेल. आणि मीं कच्चें वर्तमान स्वामींम कळावें घणून लिहिलें आहे, त्याचें उत्तर निराळें असावें. चंद्र २ सफर फाल्गुन शु॥ १ सौम्यवामर. वरकड होईल तें वर्तमान मागाऊन सेवेसीं लिहून पाठवीन. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

✽ ✽ ✽

२९. तोतयाचें बंड.

पेशवाईंत जें तोतयाचें बंड झालें, तें इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. तोतयास कुलाब्याचे राघोजी आंगरे यांनीं इ. स. १७७६ मध्ये पकडून पुण्यास पाठविलें. त्या कामीं महादजी खतः कुलाब्यास गेले होते. त्यांनीं नानांस लिहिलेलीं एक-दोन पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांपैकीं एका पत्रामध्ये 'तोतयास पिंजऱ्यांत घालून पाठविलें' असा उल्लेख आहे, व दुसऱ्या पत्रामध्ये दादासाहेब 'पाण्यांत पळोन गेल्यास उपाय काय ?' झणोन उल्लेख आहे. ते लक्ष्यांत घेण्यासारखे आहेत.

[मिणवलीदस्तर.]

श्री.

पैवस्ती छ. २६ रजमान

ना० ८ नोवेंबर इ. स. १७७६.

सारयंकाळ शनिवास.

“राजश्री बाळाजीपंत नाना गोसावी यांसी:-

दंडवत विनंति उपरी. राजश्री राघोजी आंगरे यांजकडे तोतयास आणावयास राजश्री बाळाराव गोविंद व राणेखान पाटील ह्यांजकडून पेशजीं पत्रें आलीं, तींच बजिन्नस आपणाकडेस पाठविलीं, व राजश्री सदाशिव दिनकर पाठविले. त्यावरून सविस्तर कळलेंच असेल. वासुदेवबावा व त्रिंबक सूर्याजी व घोरपडे मुंबईस गेले. त्याणीं इंग्रजास गैरवाका समजाऊन आंगरे यांजकडे इंग्रजाकडून वकील पाठविला. आंगरे यांणीं यावयाची तयारी केली होती. परंतु इंग्रजाकडील वकील आला, त्यामुळें आदेशांत पडून, बाळाराव व राणेखान यांस नागोटण्याहून कुलाब्यास बोलावून नेलें. उभयतां गेले. त्यांच्या पांच चार भेटी जाहल्यावरी पत्र आलें. तेंच बजिन्नस आप-

णाकडे पाठविलें आहे. त्याजवरून सर्व अर्थ समजतील. आंगरे इकडे येणार. मागे त्यांचे स्थळामे इंग्रज उपद्रव करितील हा आदेश दिसतो. तरी आपण इंग्रजाकडील वर्काल तेथे आहेत त्यांस सांगोन त्यांची पत्रे व सरकारचीं मुंबैस परभारें पाठवावीं, व एक पत्र मुंबैकर इंग्रजांचे नांव इकडे लिहून पाठवावें, व आंगरे यांसीं एक पत्र खातर-जमेचें पाठवावें, ह्मणजे इकडील गुंता लांकर उरकोन येईल. पत्रें सत्वर मुंबैस व इकडे रवाना जालीं पाहिजेत. श्रीमंत राजश्री दादासाहेब कल्याणापासून जवळ आहेत. त्यांजपासीं सामान फार थोडें आहे. आपण जाऊन हस्तगत करून आणिल्यास उत्तम आहे. आपले जाण्यानें भडकतात असें असलें, तरी फौज भिवराव यांजकडे पाठवून काम होय तें कगवें ह्मणोन लिहिलें. त्यास श्रीमंत दादासाहेब तारापुरापासीं आहेत. त्याजकडील बातमी आंगरे यांजकडे आली. त्याचें वर्तमान बाळाराव यांचे पत्रावरून कळेल. दीडगें माणमानिंसीं आहेत. आर्दी येथून कूच करून त्यासुमारें चालल्यास बातमी कळतांच भडकून पळोन जातील. पाण्यांत पळोन गेल्यास उपाय काय ? तो-तयाविशीं मृचना अगोदर आंगरे यांसी होती. ह्मणून आंगरे याणीं तोतया हस्तगत केला. दादासाहेबांपासीं सामान भारी असतें, तरी आर्दीच कूच करून जातो. सामान थोडकें, तेव्हां तेथें ठरणार नाहीत. फौजगुद्दां गेल्यानें मुलकाची खराबी होईल. यास्तव राजश्री भिवराव व विगाजीपंत लेले येथे आले आहेत. त्यासमागमें फौज इकडील देऊन रवाना करावे, हे मला ठरविली आहे. उदईक यांची रवानगी करूं. श्रीमंत पुण्यवान् प्रतापी आहेत. सर्व खुळे दूर होऊन बंदोबस्त होईल. रवाना छ० २५ रम-जान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति."

श्री.

पैवस्ती छ० २७ रमजान

ता० ९ नोवेंबर इ. स. १७७६.

मबा आश्विन.

“राजश्री बाळार्जीपंत नाना गोमावी यांसीः—दंडवत विनंति उपरी आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री गणोजी आंगरे वजारतमाहा सरखेल यांणीं कुलाव्यास तोतया मंडळीमुद्दां धरून ठेविला आहे. त्यास आणावयास आपणाकडून राजश्री बाळागाव व राणखान गेले आहेत. त्यांचे हवालीं सरखेल यांणीं केलेंच असेल. ते घेऊन आपणाजवळ येतील. तदनंतर तोतयास व त्याचे मंडळीस बेड्या घालून इकडे रवाना करावें, अथवा पक्ष्या बंदोबस्तानें पाठवावें, ह्मणोन लिहिलें तें सविस्तर कळलें. ऐसीयास तोतयास आणावयास येथून उभयतां पाठविले. त्यांजकडून पत्रें आलीं, तीं पेशजीं आपणाकडे पाठविलींच आहेत. इंग्रजाकडील भला माणूस तोतयाकरितां सरखेल यांजकडे गेला, त्यामुळें आदेशांत होते. त्यास येथून लेहून कागदीपत्री व उभयतांकरवीं सरखेल यांची खातरजमा केली. त्याजवरून तोतयास

घेऊन, सरखेल आज मंदवारीं कुलाव्याहून निघतात. त्यास घेऊन लवकरच येतों, ह्मणोन राजश्री बाळाराव व राणेखान यांचें पत्र काल रात्रीं आलें. याउपरी येण्यांत गुंता दिसत नाही. लौकरीच येतील. आल्यानंतर तोतयास पिंजऱ्यांत पाठवून व मंडळीस पक्क्या बंदोबस्तानें घेऊन येऊं. पूर्वीं लिहिलेप्रमाणें इंग्रजास पत्रें तुझांस पाठवून, सरखेल यांसीं बरकसी न करीत तें करावें. आढी त्यांची खातर-जमा बहुताप्रकारें केली. त्यावरून आज कुलाव्याहून निघोन येणार आहेत. कळावें रवाना छ० २६ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति.”

३०. सातारच्या राज्याचे अस्सल कागदपत्र.

मराठेशाईची खरी गादी ह्मणजे सातारच्या छत्रपतींचें मिहामन होय. येथील अस्सल कागदपत्रांची काय व्यवस्था झाली, हें ममजण्याची कोणासही उत्कंठा वाटल्यावांचून राहणार नाही. जुन्या दमराचा शोध करीत असतां पुढील दोन पत्रें वाचण्यांत आलीं. त्यावरून सातारच्या छत्रपतींचे अस्सल कागद पेशव्यांनीं पुण्यास नेले होते, असें दिसत नाही. त्यांचें काय झालें हें पत्रांत नमूद केलें आहे. त्यावरून पुष्कळ कागद ताराबाईनें कोल्हापुरास नेले असें दिसतें. परंतु सांप्रत कोल्हापूर येथें इ. स. १८१२ च्या पूर्वींचे जुने कागद अस्तित्वांत नाहीत.

लेखांक १.

[सातारादमर.]

श्री.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीं:—पोष्य गोविंद खंडेराव कृतानेक दंडवत प्रणाम विनंति येथील कुशल तागाईत भाद्रपद शुद्ध पंचमीपर्यंत यथास्थित असे. विशेष:— स्वामींनीं पत्र पाठविलें, तें प्रविष्ट जालें, ‘नवाब निजाम अल्लीखान याचे तहाचा जाबसाल होत आहे, याजकरितां कैलासवासी महाराजांचा व निजामन-मुख याचा तह जाला, तेव्हांचें कागदपत्र पारसी, हिंदवी, चौथाई सरदेशमुखीसंबंधें व भगानगर वगैरे सुभे येथील तहाचे असतील ते पाठवावे,’ ह्मणून लिहिलें. ऐसी-यासी नवाब निजामनमुख याचे कारकीर्दीत चौथ सरदेशमुखीचा तह जालाच नाही. यापूर्वीं सैदाचे अमलांत तह जाला, तेव्हांचें कागदपत्र व पादशाही फर्मानें कैलासवासी नानांनीं दिल्लीहून करून आणिलें, तें सारें राजश्रींनीं जतन करावें ह्मणोन रत्नशाळें ठेविलें होतें. त्याअलिकडे कैलासवासी राजाराम याणींही रत्नशाळा आपणाजवळ नेली. त्याबराबर कागदपत्रही नेऊन जतन ठेविले आहेत, ह्मणोन

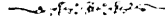
ऐकण्यांत आहे. नवाब निजामनमुल्क याचे अमलांत पहिले तहापेक्षां जाजती ज्या समई जसा प्रसंग पडला, तसें कैलासवासी राव माधीतच आले. तें कैलासवासी नाना यांचे कारकीर्दीपर्यंत साधलेंच आहे. भागानगर नवाबांनीं इजारा करून घेतला, तेव्हांच इजारा प्रतिनिधी याणीं दिव्हा. त्याप्रमाणें करार असे. एक पत्र राजश्रीचें जालें. इजारपत्र नवाबांनीं दिव्हें असेल, अथवा कराराचा फर्द केला असेल, तो प्रतिनिधीजवळ असेल. याचें काहीं स्मरण नाहीं. किरकोळ मतलब जेव्हां जसे पडले, तसे बहुतकरून राव यांजकडे पडले. त्याचा कागदपत्र आपले संग्रहींही असावा. अथवा मुमंताचे दमरीं असेल तरी नकळे. राजश्रीकडे यावया-जोगें पडलें नाहीं, असें वाटतें. येविसीं राजश्री सदाशिवपंत सातारीयास आल्यानंतर आपले आज्ञेप्रमाणें त्याणीं लेहून पाठविलें. त्यासही उत्तर रत्नशाळेंत कागदपत्र होता, असें लेहून पाठविलें आहे. आह्मांजवळही काहीं दाखला निघता, परंतु गायकवाडाचे दंग्यांत सातारीयाहून निघतेसमई रुमाल राहिले, ते मातुश्री ताराबाई-साहेब याणीं राहिली वस्तुवानी नेली, त्यांत रुमालही नेले. बहुत काय लिहिणें कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक २.

श्रीराजावरद.

“राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाळार्जापंत स्वामी गोसावी यांसीः— पोप्य निळकंठ बाबूराव आमाल्य नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करीत असिलें पाहिजे. विशेषः— तुझीं पत्र पाठविले तें पावलें. नवाब निजामअल्लीखान वहादूर याजकडील तहाचा जावसाल होत आहे; तर श्रीमंत कैलासवासी शाहू महाराजांचे वेळेस नवाब निजामनमुल्क यांचा तहा जाहला, तेव्हां चौथाई व सरदेशमुखीसंबंधें भागानगर वगैरे सुभे येथील तहाचे कागदपत्र असतील, त्यांचा दमरीं शोध करून हिंदवी फारसी जे असतील ते पाठवावे ह्मणोन लिहिलेंत, तें कळलें. त्यावरून दमरीं शोध करितां, या तहासंबंधें सरदेशमुखीचे आकाराची याद निघाली, ते पाठविली आहे. आणखीही दमरीं शोध करितां. कामाचा कागद सदरहू प्रकणीं निघाल्यास पाठवून देऊं. बहुत दिवसांचे कागदपत्र होते. त्यांतील कांहीं रुमाल घर तीर्थरूपाचे वेळेस दग्ध जाहलें, त्यांत गेले. सदैव पत्र पाठवून संतोषवीत वसिलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें, लोभ असों दीजे हे विनंति.”

READY FOR SALE.

SANSKRIT TEXT-BOOK.—Specially useful for P. E. Students.

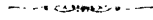
RAGHUVANSHA.

CANTOS IV-VIII.

with Mallinatha's Commentary

and an Introduction, Critical Notes, Translation,
Synopsis of the whole poem in Sanskrit,
and a chapter on Prosody by

K. M. JOGLEKAR, M. A.

Price 1½ Rupees. Postage 2 Annas.

A NEW HISTORICAL GUIDE.

SATARA.

BY

D. B. PARASNIS.

Price 8 Annas. Postage 1 Anna.

Apply to:—

TUKARAM JAVAJI,

Proprietor, Nirnaya-sagar Press,

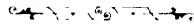
Kalbadevi Road, BOMBAY.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

मार्च १९१०.

[अंक ८ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक काव्ये.	१-१६
२ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	५७-६४
३ ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणे.	४३-५८
४ ऐतिहासिक टिपणें.	५३-६०

चित्रे— १ श्री. राघोबादादा पेशवे. २ राजा जसवंतसिंग.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

श्रीमंत राघोबादादा पेशवे.

ऐतिहासिक काव्ये.

श्री. नारायणराव पेशवे ह्यांच्या वधाचा पद्यात्मक वृत्तांत.

श्रीगणेशाय नमः॥

बंदू आधीं गजानन । चौदा विद्यांचें जें धन ॥
हरि हर ब्रह्मा चतुरानन । मानव करिती विषयाची ॥ १ ॥
पेशव्यांचे वंशीं वीर । एकापेक्षां एक रणधीर ॥
घरामार्जीं नरवीर । क्षेत्री केले असे जे ॥ २ ॥
बाजीराय मोहरा सुंदर । चिमाजी आपाचा सहोदर ॥
महा कठीण कदर । राज्य केलें चातुर्ये ॥ ३ ॥
त्याचे पुत्र धुरंधर । नाना भाऊ धनुर्धर ॥
कीं अवतरले जगदोद्धार । गोब्राह्मणसंरक्षण ॥ ४ ॥
मन्मथस्वरूप वितुलें । दान धर्म कर्णातुल्य ॥
देवालये आणि पूल । ठाई ठाई बांधिले ॥ ५ ॥
सौख्य संपत्ती घरीं उल्लास । बहुतांपरी भोगविलास ॥
रिद्धी सिद्धी बोलल्यास । उपमा दुसरी काय ते ॥ ६ ॥
बाजीरायाचे धाकटे सुत । एक दादाचें कर्तृत्व ॥
पहिल्यापासून प्रकृत । ऐसीच होती तयाची ॥ ७ ॥
विश्वासराव भाऊचा इतिहास । ते राहिले पाणिपतास ॥
त्याचे काळजीनें उदास । नाना जाहले बहुतची ॥ ८ ॥

* हें काव्य 'पांडुरंग'नामक कवीनें लिहिलें असून, तें पुणें मुक्कामी आश्विन शुद्ध ५ मंदवासरे शके १७३० विभवनाम संवत्सरे ह्यणजे ता. २४ सप्टेंबर इ. स. १८०८ मध्ये त्यानें समाप्त केलें आहे. अर्थात् पेशवाई असतांनाच हें काव्य तयार झालें असल्यामुळे ह्यांतील श्री. नारायणराव पेशव्यांच्या वधाचा वृत्तांत पुष्कळ खरा असावा असें दिसतें. नारायणराव पेशव्यांचा वध होऊन ह्या वेळीं सुमारे ३० वर्षे झालीं होती, तेव्हां त्या वेळी कवीस प्रत्यक्ष त्या प्रसंगाची माहिती मिळण्याचा विशेष संभव होता, हें निराळें सांगणें नकोच. ह्या काव्याची प्रत कै. न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे ह्यांनीं इ. स. १८९८ मध्ये आह्वांस मद्रास येथून मिळवून दिली. ह्याच काव्याची दुसरी प्रत कर्नल म्याकेंझी ह्यांचे ऐतिहासिक संग्रहांत असलेली आह्मी तपासून पाहिली. दोन्ही प्रतींमध्ये फारसें अंतर नाही. ह्या पांडुरंग कवीची अधिक माहिती कोणी लावील, तर त्याचीं आणखीही ऐतिहासिक काव्ये उपलब्ध होण्याचा संभव आहे.

सौख्यसंपत्तीचा करून त्रास । नाना गेले कैलासास ॥
 राघोबादादा माधवरायास । राज्यस्थानीं स्थापिलें ॥ ९ ॥
 माधवरायें केलें राज्य । नानांमार्गे रामराज्य ॥
 शरीरभोगें जाहले वाज । जणून देह त्यागिला ॥ १० ॥
 राज्यभार चालवावयास । स्थापूनि नारायणरायास ॥
 राघोबादादा त्या समयास । आणखी होते मुत्सद्दी ॥ ११ ॥
 राव विष्णूचा अवतार । त्यांचा पराक्रम फार ॥
 कलियुग हें साचार । महादुष्ट जाण तें ॥ १२ ॥
 कैलासा गेले माधवराय । त्यांचे मार्गे नारायणराय ॥
 त्यांचा ऐका अभिप्राय । जाहला तो सकळ ॥ १३ ॥
 आहो, शिके कठ्यार । दिल्या राजांनीं अधिकार ॥
 वस्त्रें भूषणें अलंकार । दिले पेशवाईचे ॥ १४ ॥
 राज्य करी एकनिष्ठ । जो कां पुण्यशील कर्मिष्ठ ॥
 सुभाषित पंडित शिष्ट । ब्राह्मण असती आश्रयी ॥ १५ ॥
 राज्यादि कारभार । सखाराम बापू कुलमुखत्यार ॥
 हरिपंतावर दया फार । तो कीं मित्र जिवाचा ॥ १६ ॥
 आहो, नाना फडणीस । आले रायाचे मर्जीस ॥
 कारभारी बांकनीस । ज्यांचा बंदोबस्त उत्तम ॥ १७ ॥
 जैसे हरिश्चंद्र वीर । तैसे राव सत्वधीर ॥
 जे का उदार गंभीर । कर्णाची ते साम्यता ॥ १८ ॥
 नित्य करी दानधर्म । स्नानसंध्यादि पट्कर्म ॥
 कामक्रोधादि काम । ज्याचे शरीरीं नसे हा ॥ १९ ॥
 अखंड देवाचें भजन । नित्य विष्णूचें पूजन ॥
 शास्त्रिग्राम देवतार्चन । जो का ब्राह्मणभक्त तो ॥ २० ॥
 ज्याचें स्वरूप सुंदर । कीं हा उगवे भास्कर ॥
 मी वर्णू कोठवर । जैसा दुसरा मन्मथ ॥ २१ ॥
 तेंबी शोभे सुलक्षण । ज्याची बुद्धी विचक्षण ॥
 करी ब्राह्मणसंरक्षण । आणखी प्रजापाळणीं ॥ २२ ॥
 बाजीरायाचे पुत्र । दादा, जाणते सुपुत्र ॥
 यांणीं केलें कळासूत्र । तपश्चर्येचेनि बळें ॥ २३ ॥
 मार्गे आनंदवल्लीस । लागोन लोकांचे बुद्धीस ॥

नाहीं गेलें सिद्धीस । मग हा त्यांचा मनसुबा ॥ २४ ॥
 फौजा तमाम धरून । माधवरायास बोलाऊन ॥
 युद्ध करितां दारुण । शेवटीं आलें अपयश ॥ २५ ॥
 आहो, दगा देऊन । गेले सरदार पळून ॥
 किह्यावर ते वेधून । मग हो केली बळकटी ॥ २६ ॥
 नाहीं दुसरा कोणी साह्य । तेथें न चाले उपाय ॥
 राहते करोन लवलाहें । किह्याखालें उतरले ॥ २७ ॥
 राव घेऊन दादांस । मग ते आले हो पुण्यास ॥
 ठेवून वाड्यामध्ये त्यांस । बंदोबस्त भोंवताला ॥ २८ ॥
 मनीं धरोनी तोचि राग । केला संपत्तीचा त्याग ॥
 अनुष्ठान यथासांग । आराधन सूर्याचें ॥ २९ ॥
 पुत्र नानांचा जाण । त्याचें ऐका वर्तमान ॥
 दोन्ही अवतार समान । जैसे राम कृष्ण ते ॥ ३० ॥
 ज्याचे पुण्यप्रताप । सुटे बहुतांला कांप ॥
 शरण आलिया करिती माफ । ज्याची दहशती ॥ ३१ ॥
 कुफरान कितेक । केले फितूर अनेक ॥
 तितके किह्यावर देख । नेऊनियां घातले ॥ ३२ ॥
 माधवरायांचें पुण्य । कोठें न पडे न्यून ॥
 कीर्ति आठवितां अझून । ऐसा नाहीं होणार ॥ ३३ ॥
 दुर्जन खल ते शासून । कायाकष्ट ते सोसून ॥
 नाना गेलीयापासून । ज्यांनीं राज्य राखिलें ॥ ३४ ॥
 थेऊराच्या मुकामास । बोलावुनीयां दादांस ॥
 दिलें हातीं रायास । सुखरूप राज्य करा हो ॥ ३५ ॥
 मोठा आहे बुद्धिवान् । ह्मणोनि बापू दिवाण ॥
 नारायणरायाला जाण । बापूस बहुत निरविलें ॥ ३६ ॥
 हें अज्ञान बाळ । तुह्मी करा प्रतिपाळ ॥
 नानापरी सांभाळ । तुह्मी आधीं करा हो ॥ ३७ ॥
 रमाबाई वारंवार । निरवी दादांसी फार फार ॥
 तुह्मांविना दुसरा थार । नाहीं रायासी कोठें तो ॥ ३८ ॥
 सांगून गेले कैलासास । विसरून रायाच्या दुःखास ॥
 त्याचे मार्गे नवमास । राज्य केलें चांगलें ॥ ३९ ॥

माधवराय नारायणराय । दोघे होते बंधुराय ॥
 त्यांचा पराक्रम काय । फितूर तेथे न चाले ॥ ४० ॥
 राव गेलियावर । नाहीं दुसरा पाठीवर ॥
 राहिला एक तो नृपवर । ज्याचें वय लहान ॥ ४१ ॥
 राव बोलती दादांस । सोडोनियां वादास ॥
 आतां चालवूं राज्यास । तुम्ही आम्ही यथार्थ ॥ ४२ ॥
 न करावें अनुचित । तुम्ही आम्ही एकचित्त ॥
 करूनियां आपुलें हित । दोघे असूं एकत्र ॥ ४३ ॥
 ऐसा सांगोनि अभिप्राय । गेले गंगापुरा राव ॥
 परी दादांचा भाव । राज्य मीच करीन ॥ ४४ ॥
 मग रचून कुफराण्यास । कागद पाठविला हैदरास ॥
 ती तों बातमी रायास । अवघी कळली यथास्थित ॥ ४५ ॥
 जाहला चित्ताचा विक्षोभ । पुणियास आले ताबडतोव ॥
 । बंदोवस्ती करावया ॥ ४६ ॥
 तें तों विघ्न निवारून । बंदोवस्ती करून ॥
 फितूरवाले धरून । किड्यावरते घातले ॥ ४७ ॥
 नाहीं केला विवेक । करूनि कारखाने एक ॥
 सभोंवते गाडदी देख । खडे पाहारे करविले ॥ ४८ ॥
 आक्रांतुनी जिवास । दादा करी उपवास ।
 जाणोनियां भाव चित्तास । तपश्चर्या मांडिली ॥ ४९ ॥
 तपश्चर्या अनिवार । केली दादांनीं ती फार ॥
 ह्मणती सांब अवतार । दादा तो हा क्षोभला ॥ ५० ॥
 तप केलें भोगोनि क्लेश । नाहीं पापाचा लवलेस ॥
 पुण्य जाहलें विशेष । संकट पडलें देवासी ॥ ५१ ॥
 होता दादांचा हेत । राज्य करीन हाच बेत ॥
 ह्मणोनि देवांनीं हेत । त्याचा तो कीं पुरविला ॥ ५२ ॥
 जाणूनियां तयास । कैसें केलें पापास ॥
 ब्रह्महत्यादि दोषास । तो कां मागें लाविला ॥ ५३ ॥
 देव मोठा चतुर । कैसा करविला कीं फितुर ॥
 लिहून आणिलें दस्तुर । कागद दिव्हा दादांनीं ॥ ५४ ॥

मोक्षपदप्राप्तीस । नवलक्ष रुपये त्यास ॥
 आणखी देऊनि किह्यास । केले ते कीं संतुष्ट ॥ ५५ ॥
 देखुनी रुपयांस तुष्ट । जे कां भुलले खल दुष्ट ॥
 कैसी पाडिली हे तूट । ऐसे महाघातकी ॥ ५६ ॥
 बोलाउनियां तमाम । दादा ह्मणे करा काम ॥
 त्यांनीं पाहून वेफाम । तो कां घाला घातिला ॥ ५७ ॥
 खरगसिंग जमातदार । भेदला तो करार ॥
 सुमेरसिंग हा निर्धार । महा खल दुरात्मा ॥ ५८ ॥
 गाडदीयाचा कुलअखत्यार । महमद इसुफ सरदार ॥
 आणखी तुलाजी पवार । तो कां त्यांसी मिळाला ॥ ५९ ॥
 ज्याचे खाऊनि अन्नास । फिरून पडले हो त्यास ॥
 जन्मोजन्मीं नरकवास । कदाकाळीं चुकेना ॥ ६० ॥
 ऐसे पापी महा खळ । कैसी साधोनियां वेळ ॥
 जैसे काळकावळे । तैसे ते कां धांविले ॥ ६१ ॥
 सकाळीं राधोजी आंभ्यास । गेले होते भेटावयास ॥
 दो घटका दिवसास । गेले होते स्वारीला ॥ ६२ ॥
 आंभ्यास भेटून । देवीचें दर्शन घेऊन ॥
 आले परवतीहून । लवलाहें वाड्यांत ॥ ६३ ॥
 उशीर जाहला रायास । लवकर बसले जेवावयास ॥
 मेजवानी गोसावी यांस । उद्यां करूं ह्मणाले ॥ ६४ ॥
 जेवतेवेळीं गुणगुण । कळलें रायालागून ॥
 हरिपंतास बोलाऊन । ह्मणती आणा मनास ॥ ६५ ॥
 बोले हरिपंत उत्तर । जेऊनि आलीयानंतर ॥
 नेली गोष्ट हंशावर । नाहीं केला शोध तो ॥ ६६ ॥
 जाणोन विकल्प चित्तांत । राव गेले महालांत ॥
 परी लिहिलें प्रारब्धांत । कदाकाळीं चुकेना ॥ ६७ ॥
 पुरती बातमी घेऊन । राव निजले पाहून ॥
 तुळाजीनें जाऊन । गारद्यांसी कळविलें ॥ ६८ ॥
 ऐसी सांगोनी खबर । उठा ह्मणे लवकर ॥
 तुळाजीचा फितुर सविस्तर । कळला आहे वाड्यांत ॥ ६९ ॥

लाग करा अशांत । नाही तर पडाल फाशांत ॥
 अवघ्या गोष्टी साहित्य । त्या कां जाहल्या अनुकूल ॥ ७० ॥
 घेऊन सामान ऐन खबरदार । जाहले गारदी तयार ॥
 सुमेरसिंग सरदार । तो कीं पुढें चालिला ॥ ७१ ॥
 चालले गारदी उतावेळ । होती जेवावयाची वेळ ॥
 दिल्लीदरवाज्याजवळ । येऊन ते ठेपले ॥ ७२ ॥
 चौकीदार दरवाज्यांत । नका जाऊं ह्मणती वाड्यांत ॥
 हजिरीसाठी आह्मी आंत । जातो ऐसें ह्मणाले ॥ ७३ ॥
 जाऊं दे आह्मां चौकीदार । तेथें उपसून तरवार ॥
 बुदसिंग जमादार । तो कां तेथें तोडिला ॥ ७४ ॥
 ऐसी देखोनि मारामार । पळाले ते चौकीदार ॥
 हे गारद्यांचे भार । जिकडे तिकडे पांगले ॥ ७५ ॥
 ठीक दो प्रहरांत । करूनि विश्वासघात ॥
 गारदी शिरले वाड्यांत । नाहीं खबर कोणासी ॥ ७६ ॥
 हत्ती यावया जावयास । मोठा उंच करायस ॥
 ह्मणोनियां दरवाज्यास । पाडिलें होतें रायानें ॥ ७७ ॥
 त्या दरवाजियावरून । गारदी शिरले तिकडून ॥
 सफेलीवर चढून । वाडा बळकाविला तो ॥ ७८ ॥
 गारदी मोठे अनिवार । करूं लागले मारामार ॥
 सन्मुख भेटला तो ठार । जिवें मारूं लागले ॥ ७९ ॥
 इच्छाराम पागे हुजूर । जे कां अवघ्यांमध्ये शूर ॥
 येत होते जरूर । काम रायापाशीं तें ॥ ८० ॥
 तुळाजी बोले गारदीयांसी । मार द्या हो गुलामासी ॥
 कैसी करुणा देवासी । नाहीं आली तयाची ॥ ८१ ॥
 इच्छारामपंतावर वार । हाणोनि एक ती तरवार ॥
 गाईचा तो आधार । त्याणें केला लपावया ॥ ८२ ॥
 नाहीं पाहिलें विचारून । जिवें गाईला मारून ॥
 तेथें पाडिला तोडून । इच्छारामपंत तो ॥ ८३ ॥
 मोठी गडबड देखून । गारदी आले थाडून ॥
 आबाजीपंत उठोन । गेला कवाड लावावया ॥ ८४ ॥

गारदी बोलती 'दीन दीन' । कवाड लावी तांतडीनें ॥
 आली बेळ कठीण । ठार तेथें पाडिला ॥ ८५ ॥
 नवल जाहलें विख्यात । मारामारी वाड्यांत ॥
 खबर दिवाणखान्यांत । गेली रायापासीं ते ॥ ८६ ॥
 उठा ह्मणती रायास । गारदी आले मारायास ॥
 नाहीं वाट जावयास । गारदी चहूंकडे ते ॥ ८७ ॥
 जवळ नाहीं चोपदार । नव्हती एकही तरवार ॥
 चाफाजी तो खिजमतगार । होता जवळ एक तो ॥ ८८ ॥
 नाहीं रायाला धीर । पडली मोठी ती फिकीर ॥
 नव्हते सदर बारगीर । केले होते दूर बापूनें ॥ ८९ ॥
 संकट पडिलें दुर्धर । बाहेर न पोहोंचे खबर ॥
 नव्हतें कोणी बरोबर । राव जाहले घाबरे ॥ ९० ॥
 होता डोकीस फेटा । आंगावर तो दुपेटा ॥
 गारद्यांनीं वाटा । धरल्या चहूंकडे ॥ ९१ ॥
 जिकडे तिकडे होतें स्वस्थ । कांहीं नव्हता बंदोबस्त ॥
 खरगसिंगानें समस्त । कवाडें हो लाविलीं ॥ ९२ ॥
 जाऊं ह्मणती राय । दुसरा नाहीं उपाय ॥
 आतां दादांशिवाय । नाहीं आश्रा कोणाचा ॥ ९३ ॥
 पुरतें चित्तीं विचारूनी । बराबर शिष्यासी घेऊनी ॥
 मग देवघरांतुनी । दादांकडे चालले ॥ ९४ ॥
 करती गारदी हे फंद । जिकडे तिकडे कवाड बंद ॥
 कैसें साधलें हें द्वंद्व । त्या हो खरगसिंगानें ॥ ९५ ॥
 मग एकें धान्यांतून । राव वरते चढून ॥
 तेथें कवाड मोडून । आले माडीवरुतें ॥ ९६ ॥
 लागला दादांचा निजिध्यास । चुकाऊनी गारद्यांस ॥
 लक्ष्मणभट उपाध्यास । बरोबर घेऊन चालिले ॥ ९७ ॥
 केली गारद्यांनीं दाणादाण । मारामारी हाणाहाण ॥
 राव कोठीच्या जिन्यांतून । दादांकडे गेले ते ॥ ९८ ॥
 जाऊनि दादांच्या महालांत । धरिला रायांनीं तो हात ॥
 गारद्यांनीं तो आकांत । वाड्यामध्ये केलो तो ॥ ९९ ॥

तुह्मीं केला हा फितुर । गारदी मारिती निष्ठुर ॥
 ह्मणोनियां जरूर । तुह्मांपाशीं आलों मी ॥ १०० ॥
 दादा बोलले रायास । उठले शोध करावयास ॥
 होती बातमी गारद्यांस । मागोमाग आले ते ॥ १ ॥
 मारामारी करीत । जवळ आले रगडीत ॥
 जैसा वाघ गुरगुरत । ती कां गाय देखुनी ॥ २ ॥
 गारदी आले यानंतर । दादा न बोले उत्तर ॥
 कैसैं पीडिलें अंतर । नाहीं तेव्हां बोलले ॥ ३ ॥
 नागव्या तरवारी घेऊन । गारदी आले ते चालून ॥
 मग दादांसी जाऊन । मिठी घातली रायानें ॥ ४ ॥
 राव विनविती दादांस । समजावा गारद्यांस ॥
 जें मागतील तें त्यांस । देऊनि वाटे लावा हो ॥ ५ ॥
 तुह्मी गरीब नवाज । जिवदान द्यावें आज ॥
 सुखी करा हें राज्य । मजला घालुनी कैदेंत ॥ ६ ॥
 कराया राज्याचा कळस । केला दादांनीं आळस ॥
 सुमेरसिंग त्या वेळेस । जाहला निष्ठुर मारावया ॥ ७ ॥
 देखोनि गारद्यांचा भाव । न सोडी दादांसी राव ॥
 घाली तरवारीचा घाव । सुमेरसिंग तेव्हां तो ॥ ८ ॥
 कां लपतोसी ह्मणोन । तुळाजीनें जाऊन ॥
 आणिलें रायासी ओढून । तेव्हां गेली शुद्ध ते ॥ ९ ॥
 संकट देखोनि अनिवार । बोले चाफाजी खिजमतगार ॥
 लहान लेंकरूं सकुमार । करुणा येऊं दे कांहीं रे ॥ १० ॥
 न एके सुमेरसिंग । मारूं लागला निःसंग ॥
 जवळ होता खरगसिंग । त्यानें घर हें घेतलें ॥ ११ ॥
 होऊनि सुमेरसिंग उदास । जाहला निष्ठुर मारावयास ॥
 मग धरिलें रायास । चाफाजीनें जाऊन ॥ १२ ॥
 धन्य चाफाजी खिजमतगार । जाहला जिवावर उदार ॥
 तेथें तो पडला ठार । जो कां रायापासीं तो ॥ १३ ॥
 जन्मा येऊन सार्थक । दुसरा नारोजी फाटक ॥
 एका वारानें मस्तक । हाणोनि तेथें पाडिला ॥ १४ ॥

मग न धरी कोणी धीर । पडली रायावरती मार ॥
 हाणले वारांवर वार । त्या हो सुमेरसिंगानें ॥ १५ ॥
 पृथ्वी समुद्रवल्यांकित । ज्याची असे अंकित ॥
 नाहीं मारल्याची क्षित । धर्म कलियुगाचा ॥ १६ ॥
 धरून दादांचा विश्वास । कैसा घातला हा फांस ॥
 आहा, केला हा नास । कैसा कुलक्षय तो ॥ १७ ॥
 माता कापी बालकास । कोण राखी तयास ॥
 तैसी गत रायास । केली ती हो दादांनीं ॥ १८ ॥
 युद्धाठाई अभिमन्यूस । करूनि वेगळे पांडवांस ॥
 चक्रव्यूहमध्ये त्यास । कपटेंकरूनि मारिलें ॥ १९ ॥
 तसेंच केलें यथार्थ । जेथें न कळे पुरुषार्थ ॥
 केला दादांनीं स्वार्थ । तो कां राज्यपदाचा ॥ २० ॥
 बाळ सकुमार कोमळ । नव्हती जागा निर्मळ ॥
 राव मोरीच्या जवळ । पडिलें होतें तेथें तें ॥ २१ ॥
 करून रायाचें काम । ऐसे पापी जे हराम ॥
 करून दादांसी सलाम । सदरेवरुतें आणिलें ॥ २२ ॥
 लुटालुटी गारद्यानं । केली वाड्यामध्ये जाण ॥
 नाहीं सोवळ्याचा ठिकाण । जोड्यांसकट फिरले ॥ २३ ॥
 गारद्यांनीं आकस्मात । तांबे सोवळें धोत्र पात्र ॥
 नाहीं ठेविलें तिळमात्र । नेलें त्यांनीं सर्वही ॥ २४ ॥
 केले गारद्यांनीं वेडे चार । त्याचा न वर्णवे विस्तार ॥
 नाहीं ठेविला आचार । केलें लाचार सर्वांसी ॥ २५ ॥
 सर्वही जागा विटाळून । लुटालुटी करून ॥
 नाहीं पाहिलें विचारून । हौदामध्ये थुंकले ॥ २६ ॥
 आतां वर्णू कोठवर । दादा होते सदरेवर ॥
 सुमेरसिंग बरोबर । आणखी होते गारदी ॥ २७ ॥
 नाहीं चित्तामध्ये खेद । वाजविती शाहाजानें नौबत ॥
 गारदी करती आनंद । द्वाही फिरउनी दादांची ॥ २८ ॥
 कळली बातमी तहकीक । जासूद नारोजी नाईक ॥
 येऊन दादांपाशीं ठीक । त्यानें जाबसाल केला ॥ २९ ॥
 “काय कीर्ति लोकांत । केला कुळाचा घात ॥”
 २ ऐ० काव्ये.

टाकला गारद्यांनीं हात । इशारत होती ते ॥ ३० ॥
 नाही गारद्याला धीर । उडविलें नारोजीचें शीर ॥
 नाही लागला उशीर । गेला त्याचा प्राण तो ॥ ३१ ॥
 जाहली वाड्यांत मोठी धूम । बाहेर लोक सामसूम ॥
 एकाएकीच धूम । लोक पळूं लागले ॥ ३२ ॥
 विचारिती एकमेकांस । नाहीं ठाऊक कोणास ॥
 वाड्याजवळ आसपास । माणूस तेथें ठरेना ॥ ३३ ॥
 गारदी मोठे अनिवार । करिती बंदुकीचे बार ॥
 होऊनि घोड्यावरते स्वार । हरिपंत आले इतुक्यांत ॥ ३४ ॥
 देखूनि गारदी निष्ठूर । जाहले हरिपंत चकचूर ॥
 न कळे वाड्यांतील प्रकार । तेव्हां मनीं खोंचले ॥ ३५ ॥
 केला भोंवताला बंदोबस्त । बोलाविले समस्त ॥
 नाही चित्तामध्ये स्वस्थ । उपाय न चाले ह्मणोनी ॥ ३६ ॥
 बातमी पोहोंचतां जाऊन । सरदार आले ते धाऊन ॥
 वाड्यापाशीं येऊन । पुढें सरसावती ते ॥ ३७ ॥
 मोठमोठाले उमराव । त्यांचें ऐका तुह्मी नांव ॥
 पाटणकर आपाजीराव । जे कां जाले रणशूर ॥ ३८ ॥
 बारगे खंडोजी जगताप । ज्याला देखतां सुटे कांप ॥
 पराक्रमी प्रताप । बहुत वीर मिळाले ॥ ३९ ॥
 रास्त्यांचा समुदाव । गणपतराव आनंदराव ॥
 दुसरे मामा त्रिंबकराव । ज्यांची दहशत कर्नाटकांत ॥ ४० ॥
 आपा बळवंतराव । गाईकवाड गोविंदराव ॥
 प्रतिनिधी भवानराव । ताबडतोब आले ते ॥ ४१ ॥
 मालोजी घोरपडे सत्वर । आले ऐकतां खबर ॥
 मालोजी राजे निंबाळकर । आणखी पागा हुजूर ॥ ४२ ॥
 खंडेराव दरेकर । गेले होते भोंसल्यावर ॥
 बाळोजी पलांडे अगोदर । आधीं गेले होते ते ॥ ४३ ॥
 आले बापू दिवाण । ऐकतांच वर्तमान ॥
 बज्याबा पुरंदरे जाण । आले ते कीं धाऊन ॥ ४४ ॥
 विसाजी कृष्ण सरदार । हिंदुस्थानचा विचार ॥
 जाट रोहिले बेजार । युद्धीं शरण आले ते ॥ ४५ ॥

ऐसे मिळाले अपार । तोफखान्याचा सरदार ॥
 भिवराव पानसे करार । आणखी काळे कृष्णराव ॥ ४६ ॥
 दामले बाळाजीपंत जाण । गारदी त्याचे आधीन ॥
 हें ऐकतां वर्तमान । गेली त्याची शुद्धी ते ॥ ४७ ॥
 ऐसें सांगूं कोठपर्यंत । ठोसर बाळाजीपंत ॥
 आनंदराव बळवंत । रावजिबाचे लेक ॥ ४८ ॥
 राघोजी आंगरे कुलाब्याहून । आले बोलावलें द्वाणून ॥
 तेही तयार होऊन । आले लवलाहें ते ॥ ४९ ॥
 मोरोबा नाना फडणीस । मुजूमदार चिटणीस ॥
 किती धरावे गणतीस । होईल तो विस्तार ॥ ५० ॥
 मुत्सद्दी आणि सरदार । ऐसे मिळाले अपार ॥
 मिळोन करिती विचार । एके जागां बसून ॥ ५१ ॥
 राव गुंतले वाड्यांत । करिती खेद चित्तांत ॥
 हत्ती घोड्यांची बुधवारांत । दाटी जाहली मोठी ते ॥ ५२ ॥
 जाहला वाड्यांत कहर । बाहेर न पोहोंचे खबर ॥
 बुधवाराच्या चावडीवर । बापू बसले जाऊन ॥ ५३ ॥
 मोठमोठाले सरदार । मिळोन करती ते विचार ॥
 करूं एकदाच मार । गारदी देऊं उडवोनी ॥ ५४ ॥
 गुंतले वाड्यांत राय । करितां नये तो उपाय ॥
 आझापुढें गारदी काय । ते हो करतील बापूसी ॥ ५५ ॥
 नाना फडणीस हरिपंतास । काळजी दोघांच्या चित्तास ॥
 मोरोबा दादा एकांतास । बसून करिती खलबत ॥ ५६ ॥
 बाळाजीपंत दामले हवालदार । बसून आणवितो खबर ॥
 गारदी त्यांच्या बरोबर । कांहीं होते राहिले ॥ ५७ ॥
 मिळाले सरदार आटोकाट । बुधवारांत एकची थाट ॥
 नाहीं माणसाला वाट । ती कां तेथें जावया ॥ ५८ ॥
 दाटी देखून बुधवारांत । हूल पडली शहरांत ॥
 जिकडे तिकडे लोक रस्त्यांत । गडबडले मोठे ते ॥ ५९ ॥
 दुकानें लाबिती हालोहाल । पळतां लोकांचे ते हाल ॥
 पुणीयाचे जे कोतवाल । धोंडोपंत जाणते ॥ ६० ॥
 न चले कोणाचा उपाय । अवघे द्वाणती हाय, हाय, ॥

एक ह्यणती पुसावा ठाय । त्या कां गारदीयांचा हो ॥ ६१ ॥
 एक ह्यणती करूं हह्यास । दुजे वर्जिती हो त्यांस ॥
 खबळतां गारद्यांस । वाड्यांत करिती आकांत ॥ ६२ ॥
 गारदी हे मदोन्मत्त । न चले कोणाचें मत ॥
 बापूचें जें अनुमत । हल्ला करूं नये तो ॥ ६३ ॥
 तुह्मी हल्ला करूं जाल । वाड्यांत गारदी करतील हाल ॥
 करा दुसरा निकाल । त्या हह्यावेगळा ॥ ६४ ॥
 ऐकोन बापूचे वचनास । मानलें अवघ्यांचे चित्तास ॥
 नाही केलें सह्यास । मग हो त्यांणीं हह्याचे ॥ ६५ ॥
 मनसुबे नानापरी । करिती आपुले परोपरी ॥
 मग इतकीया उपरी । चोपदार आला वाड्यांतून ॥ ६६ ॥
 मुत्सही आणि सरदार । मिळोन करिती ते विचार ॥
 तों आला चोपदार । ह्याने दादांनीं पाठविलें ॥ ६७ ॥
 पाठविलें कोणत्या कामास । अवघे पुसती हो त्यास ॥
 बज्याबा मालोजी दोघांस । बोलाऊं आलों मी ॥ ६८ ॥
 मग दोघां जणांस । चोपदार घेऊन गेला त्यांस ॥
 नाही येऊं दिलें माणसास । बाहेर ते ठेविले ॥ ६९ ॥
 बरोबर एक खिजमतगार । नाहीं ह्तीयार तरवार ॥
 मग दादांसी नमस्कार । केला बज्याबांनीं तो ॥ ७० ॥
 मालोजीनें केला राम राम । दादा बसले ते आराम ॥
 जाहालें रायाचें काम । वर्तमान सांगितलें ॥ ७१ ॥
 ऐकतांच वृत्तांत । खोंचले ते चित्तांत ॥
 तुह्मीं कीर्ति लोकांत । बरी केली चांगली ॥ ७२ ॥
 गेली गोष्ट नाही येत । ऐसें दादा बोलत ॥
 करा पुण्याचा बंदोबस्त । द्वाही आमची फिरवुनी ॥
 आज्ञा शिरीं बंदुनी । बाहेर आले ते निघुनी ॥
 अवघ्यांपाशीं येऊनी । सांगती ते खबर ॥ ७४ ॥
 जाहलें बरें नाही आतां । अवघे दचकले ऐकतां ॥
 ह्यणती दादांनीं पुरता । तो वैर साधिला ॥ ७५ ॥
 गारदी निघूर हें जाण । घेतला रायाचा तो प्राण ॥
 चाफाजी हा निधान । तो कां जाहला सोबती ॥ ७६ ॥

केली वाड्यांत धामधूम । कितेकांचें केलें काम ॥
 हुजूर पागे इच्छाराम । आणखी नारोजी जाहला ॥ ७७ ॥
 आणखी तोडिलें वाड्यांत । नाहीं जाऊन पाहिलें आंत ॥
 ऐसा सांगतां वृत्तांत । शक्ती गेल्या अवघ्यांच्या ॥ ७८ ॥
 केलें दादांनीं उचित । आतां बरी नाहीं स्थित ॥
 केलें कर्म अनुचित । त्या कां गारद्यांनीं हो ॥ ७९ ॥
 आला कठीण वस्त । गळाली अवघीयांची शक्त ॥
 सरदार मुत्सद्दी समस्त । गेले आपुले घोरोघर ॥ ८० ॥
 प्रतिनिधी भवानरायास । नेलें बोलाऊन त्यांस ॥
 त्याणीं जाऊन दादांस । उत्तर केलें चांगलें ॥ ८१ ॥
 तुझी तर साधू परमार्थी । केला राज्यपदा स्वार्थ ॥
 मोठा करून पुरुषार्थ । बरा केला लौकिक ॥ ८२ ॥
 क्षण न लागतां गारद्यांस । मी एकला पुरे यांस ॥
 याणीं केला हा नाश । कर्म अघटीत तें ॥ ८३ ॥
 बरें झालें अजून काय । गारदी ह्मणजे पदार्थ काय ॥
 ऐसें बोलतां भवानराय । गारदी भ्याले मग ते ॥ ८४ ॥
 ऐसें करितां उत्तर । दादा न करी प्रत्योत्तर ॥
 पंडिलें रायासी अंतर । चित्तीं दादांच्या जाणिलें ॥ ८५ ॥
 समस्तांसी हळ हळ । जाहाला रायाचा तो काल ॥
 तो होतांचि संध्याकाळ । बातमी शहरांत फूटली ॥ ८६ ॥
 आकांत वर्षला थोर । पुणीयामध्यें घोरोघर ॥
 कर्म केलें आघोर । बुद्धी आनंदीबाईची ॥ ८७ ॥
 जाहला संध्याकाळ वेळ । होतें अवघें निश्चळ ॥
 आनंदीबाई रायाजवळ । जाऊन तेथें बैसली ॥ ८८ ॥
 कपट हें चित्तांत । ह्मणे लोककुळाचा घात ॥
 दांभिक भक्ती जनांत । दावी राक्षसी माउली ॥ ८९ ॥
 चरित्र हें स्त्रियेचें । न वर्णवे वेदवाचें ॥
 कर्म केलें साचें । दादांसी शिकऊनी ॥ ९० ॥
 पार्वतीबाईसी दुःख फार । शोक करिती अनिवार ॥
 मारिला बाळ सकुमार । नाहीं आली करुणा ती ॥ ९१ ॥
 कर्म केलें करुनी भेद । नाहीं चित्तामध्ये खेद ॥

करा माझा शिरच्छेद । ह्मणोनि दादांसी बोलली ॥ ९२ ॥
 आपटिलें मस्तक । ह्मणे कुळाचा दीपक ॥
 पेशव्यांचे वंशी एक । होता तो कीं राहिला ॥ ९३ ॥
 त्याचा पुशिला हा ठाय । लेंकरूं अज्ञान हें राय ॥
 तुझी पुढें बांधोनि काय । मोक्षपदा जाल हो ॥ ९४ ॥
 तुमचे हातीं देऊन रायास । माधवराव गेले कैलासास ॥
 नाहीं होऊं दिले नवमास । तेंही लाविलें ठिकाणीं ॥ ९५ ॥
 जाहलें दुःख हें दुगुणें । आठऊन रायाचे ते गुण ॥
 हस्तें हृदय पिदून । शिरीचे केश तोडिले ॥ ९६ ॥
 सगुणाबाई आकांतून । कळवळ सुटली पोटांतून ॥
 गेले राव दुनयांतून । कोठें पाहूं आतां मी ॥ ९७ ॥
 सुटला आवघ्यां गहींवर । गहजव गंगाबाईवर ॥
 कैसा रुक्मिणीवर । देव तो हा क्षोभला ॥ ९८ ॥
 निष्ठुर जाहला चिंताक्रांत । कैसा करविला आकांत ॥
 पडिले राय ते एकांत । दादांच्या महालांत ॥ ९९ ॥
 रात्र जाहली एक प्रहर । तेथें मिळाले समग्र ॥
 पुणीयासारखें हें नगर । आजी रायांनीं लजिलें ॥ २०० ॥
 साहित्य रायाचें करावयास । सोंपलें त्रिंबकराव मामास ॥
 हें तुटलें आकाश । लावितां नये ठिगळ ॥ १ ॥
 जाहला गंगाबाईचा । निश्चय बरोबर जावयाचा ॥
 मोडिला कल्प तिचा । अवघ्या बायांनीं मिळून ॥ २ ॥
 परतून ह्मणे मी न राहें । आनंदीबाईनें केलें काय ॥
 लोटून खोलींत लवलाहें । बाहेर कडी घातली ॥ ३ ॥
 मग उपाय चालेना । न ये देवासी करुणा ॥
 ऋणानुबंध हा जाणा । दोघांचा हो तितका ॥ ४ ॥
 आकांत एकच कल्लोळ । पडिला मोठा तो घोळ ॥
 हृदय जकून जाहलें कोळ । सुटला गहिंवर अवघ्यांसी ॥ ५ ॥
 रात्र दो प्रहरां समयास । नेले राव नदीतीरास ॥
 अग्न देऊनियां त्यांस । केलें दहन यथाविधी ॥ ६ ॥
 विजय संवत्सराचें नांव । शके सोळाशें पंच्याणव ॥
 भाद्रपदाचें वैभव । शुक्लपक्ष होता तो ॥ ७ ॥

तो हा जगन्निवास । सोमवार दिवसास ॥
 अनंतचतुर्दशीसमयास । वास केला स्वर्गलोकीचा ॥ ८ ॥
 जाहलें हें ऐका वर्तमान । आलें रायाला विमान ॥
 रायाम्हाठी दिधले प्राण । गेले तेही बसून ॥ ९ ॥
 केला रायाचा घात । त्याचा होईल आघात ॥
 त्याला यम नरकांत । कुंभपाकी घालील ॥ १० ॥
 जे कां होते भेदांत । त्यांसी होईल अधःपात ॥
 त्यांचे पूर्वज नरकांत । पडतील ते रवरवीं ॥ ११ ॥
 विश्वास बापूवर प्रमाण । कैसा केला अभिमान ॥
 कळलें असतां वर्तमान । नाही रायाला कळविलें ॥ १२ ॥
 मोठमोठाले जे आंत । होते ह्या कां फितुरांत ॥
 त्यांचा होईल निःपात । आणखी यमजाचणा ॥ १३ ॥
 नाही पापासी अंतपार । नये नरदेह वारंवार ॥
 याजकरितां सारासार । विचार नाही पाहिला ॥ १४ ॥
 ऐसे दुष्ट जे साचार । त्यांचा न करावा उच्चार ॥
 जाहला पृथ्वीवर भार । तो का त्या पापिष्ठांचा ॥ १५ ॥
 राय गेले स्वर्गासी । काळजी लागली बहुतांसी ॥
 पाहा देवाच्या चित्तासी । कैसें आलें ह्मणती हो ॥ १६ ॥
 ज्याचे स्वरूप गुण । गहीवर ते आठवून ॥
 जाहलें वाईट ह्मणोन । कष्टी लोक होती ते ॥ १७ ॥
 कैसें सिंहाचें घर । जाऊन जंबूक भितर ॥
 ईश्वरमाया इतर । कौतुक नव्हे कोणाचें ॥ १८ ॥
 काय राज्याचा विषय । केला दादांनीं कुळक्षय ॥
 नाही धरिलें चित्तीं भय । केलें आपुलें अनहित ॥ १९ ॥
 आपुलें नासीक कापून । वंशा केला अपशकून ॥
 कामधेनू विकोन । लोकाघरीं ताक मागे ॥ २० ॥
 देखून पुरुष हा दुसरा । आवडे चित्ताला बरा ॥
 ह्मणून मारून भ्रतारा । विधवा जाहली पाहा हो ॥ २१ ॥
 चित्तलें दे चित्तामणी । तो हा घालून गोफणीं ॥
 दिल्या दूर हो झोकोनी । पाहे किती लांब गेला ॥ २२ ॥
 आपली कांता सुंदर । न येती हो चित्तावर ॥

वेश्या आवडे प्रियकर । ह्मणोनि तिसी मारिलें ॥ २३ ॥
 कल्पतरू दे कल्पिलें । तोडोनि त्याचें घर बांधिलें ॥
 परिसालागीं टाकिलें । नेऊनि महा डोहांत ॥ २४ ॥
 आतां असो हा दृष्टांत । जाहला ऐसाचि वृत्तांत ॥
 नाहीं हो पापाला अंत । कलियुगाचा महिमा ॥ २५ ॥
 देखोनि कलियुगाचा भाव । केली देवांनीं ती माय ॥
 कैलासीं नेले नारायणराव । पुण्यश्लोकी पवित्र ॥ २६ ॥
 राव योगी ते साचार । केली तपश्चर्या फार ॥
 जाहला अंतकाळीं संचार । कीं हें राज्य भोगावें ॥ २७ ॥
 मग जन्मून पेशव्यांचें कूस । राहून वर्षे एकोणीस ॥
 परंतु देवाचे करणीस । उपाय तो न चाले ॥ २८ ॥
 राज्य आणि स्त्रीसुख । नाहीं कधीं भोगिलें दुःख ॥
 परमार्थी वर्तणूक । स्नानसंध्या देवपूजा ॥ २९ ॥
 नाहीं शरिराला रोग । राज्य करावया योग्य ॥
 जैसा गंगेचा ओघ । तैसे राव सुशील ते ॥ ३० ॥
 धार्मिक बुद्धिवान् ते फार । जाणे विचार सारासार ॥
 त्यांजकरितां वारंवार । कीर्ती रायाची वर्णिली ॥ ३१ ॥
 कुलांगार हे दुष्ट जाण । काय त्यांच्या आधीन ॥
 कलियुगींचें महिमान । जाली सृष्ट उफराटी ॥ ३२ ॥
 जे कां करिती दान धर्म । त्यांचे पाठीं लागे कर्म ॥
 जे कां करिती अकर्म । स्वधर्म चाले त्यांचा ॥ ३३ ॥
 ऐसे कलियुगाचे गुण । किती वर्णावे अवगुण ॥
 होईल विस्तार ह्मणोन । थोडक्यांत आटोपिलें ॥ ३४ ॥
 नारायणराव यांचें चरित्र । तुम्ही ऐका तें पवित्र ॥
 तेणेंकरून होईल मित्र । देव तुह्यांलागीं तो ॥ ३५ ॥
 आपुलें दिसो नेदी आंग । कौतुक करितो श्रीरंग ॥
 ह्मणोनि पांडुरंग । वर्णी चरित्र रायाचें ॥ २३६ ॥

[मिती शके १७३० विभवनाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध ५ मंदवासरे
 मुक्काम पुणें येथें समाप्त जाहलें असे.]

राजा जसवतांसग.

सर्व जहागिरदार व दौलतदारांनीं आपआपले तर्फेचा एक वकील हुजूर सर-
कारांत ठेवीत जावा. त्या वकिलानें आपले यजमानाचीं विनंतिपत्रें सरकारांत
प्रविष्ट करून, जी विनंति करणें असेल ती करीत जावी. कोतवाल हजर नसल्यास
कोणत्याही मोठे कामदारांनें कोतवाली कामाचें कायद्याचें पुस्तक जवळ ठेवून, त्या
प्रमाणें त्यांचे कामाचा बंदोबस्त ठेवीत जावा, व मोठे कामदारांनीं अशी अंदेशा
कदापि मनांत आणूं नये कीं, कोतवालाचें काम मी कसा करूं? ही ईश्वराची
मुख्य सेवाच आहे असें जाणून, अति यत्न करून हें काम करीत जावे. तें असें
कीं, हरेक शहर व कसबे व गांवगन्ना येथील कोतवालांनीं कारकुनांकडून घरें
किती व इमारती किती याचा झाडा लिहीत जावा, व खानेमुमारीचाही हिशेब
दुरुस्त राखावा: आणि हरेक पेठेंतील दर घरचीं मनुष्यें किती तीं लिहून
ठेवावीं. तीं कशा प्रकारचीं मनुष्यें आहेत, असा झाडा असावा. हणजे बायका
व पुरुष व मुलें किती आहेत. हें लिहिणें तयार ठेवावें. आणि शेजाऱ्याचे घराम
भरजामीन घेऊन ठेवीत जावे, व पेठा ठरवून दरएक पेठेंत त्या पेठेचा एक
मुख्य अधिकारी कामदार करावा, आणि त्या पेठेंतील चांगलें अगर वाईट काम
तें होणें तें त्यांचे विद्यमानें होत असावें, व पेठेंत एक जामूड नेमावा. त्या जामु-
दानें, रात्री अगर दिवसा, त्या पेठेंत जो कोणी उतरण्यास येईल अगर कोठें
जाईल, त्याचा झाडा कारकुनांकडून लिहीत जावा: आणि त्यानें अशी साफ
ताकीद करीत जावी कीं, जरकरितां चोर चोरीस येतील, अथवा आग लागेल,
किंवा या प्रकारचें कोणतेंही घातांचें कलम होईल, ते समर्थी शेजारचे अडोसी
पडोसी राहणारांनीं त्यास मदत करून. तें संकट निवारण करीत जावें.
जो कोणी अशा जमिनीचे समर्थी त्या ठिकाणीं हजर न होईल, तो
सरकारचा गुन्हेगार आहे अशी ताकीद करावी: व पेठेंतील अधिकारी
कामगारांस व शेजारचे राहणारांस व कोणास देखील खबर न देतां कोणी
कोठें वाहेर गांवाम जाऊं नये: व तसेंच खबर न देतां कोणाम कोठें उतरूंही
देत जाऊं नये. ज्यास कोणी जामीन मिळत नसेल, त्याजला राहण्यास एक
निगळी धर्मशाळा करून ठेवावी: आणि ज्या पेठेंत जी धर्मशाळा असेल
तेथें त्या पेठेंतील मुख्य कामगारांनीं व रखवालदारांनीं त्याची चौकशी करीत
जावी, व पेठेंतील कामगारांनीं आपले पेठेंतील कोणाचे घरीं जमा किती, हणजे
कोणास उत्पन्न किती व त्याचा खर्च किती, खाविपयीं बारकाईनें समजून पहात जावें.
आणि ज्याचें उत्पन्न थोडें असून जो खर्च बहुत ठेवितो, तो खास दगलबाज आहे
यांत कांहीं संशय नाही, असें समजून त्या प्रकर्णीं चौकशी ठेवीत जावी. हणजे
जमा थोडी असून इतका खर्च कसा चालतो, हा कोटून काय आणितो, अशी

वागर्काईने चौकशी ठेवावी. आपली कुलीनता व कल्याण सोडून नये ह्मणजे उगाच एखाद्याचा घातही करूं नये. हें कर्तव्य यजमानाचे दौलतीचें कल्याण इच्छिण्याचें व बंदोबस्त ठेवण्याचेंच आहे असें जाणावें. हें काहीं जुलूमजबर-दस्तीपैकीं काम आहे असें समजूं नये.

हरणूक प्रकारचे दलालांकडून जामीन घेऊन, नंतर ते दलाल बाजारांत नेमावे. आणि जी काहीं खरेदी किंवा विक्री होईल, ती त्या दलालाम कळवून होत असावी. आणि असें ठरवावें कीं, दलालाम खबर न देतां जो कोणी खरेदी किंवा विक्री करील, त्यांना दंड द्यावा लागेल, व खरेदी करणार व विकणार या उभयतांचीं नांवें रोजनाम्याचे कागदांत लिहून ठेवावें जावीं, व बाजारांत जितकी काहीं खरेदी विक्री होईल, ती पेटेंतील अधिकारी कामगार व रखवालदार यांचे विद्यमानें होत असावी. शहराचे रस्त्यारस्त्यांत व गल्लीगल्लींत संरक्षणा-करितां रात्री चौकीपहान्याचा बंदोबस्त पक्का ठेवावा. तो असा पूर्ण सावध-पणानें कीं, पेटेंत अगर बाजारांत व गल्लींत कोणीही अनओळखीचा मनुष्य रात्री राहूं देऊं नये. व चोर व उचले व गंदेछोड व खिसे कापणार वगैरेची फारच वागर्काईने चौकशी ठेऊन, त्यांस पकडून त्यांचें पारिपत्य असें करित जावें, कीं पुन्हां या लोकांपैकीं कोणाचा किंचितही कोटें प्रवेश न होय. असा बंदोबस्त ठेऊन, या प्रकारचे लोकांस कोठेंही राहूं देत जाऊं नये: व जो कांही असबाब, जित्तम, हरणूक कांहीं, जो चोरीस जाईल, अगर कोणी लुटून नेईल अथवा हरवेल, त्या जिनसामुद्धां चोरास पकडून हजर करित असा, रखवालदाराकडून बंदोबस्त राखावा. रखवालदार असें न करील, तर तें रखवालदारीचें काम त्याजकडून दूर करून, त्याचें उत्पन्न दुसरे रखवालदारास देऊन त्या कामावर दुसरा नेसावा.

मयताचे माल व जिनगी याविशीं पुरी चौकशी असावी. जरकरितां त्याचा वारीसदार चौकशीअंतीं खरा ठरून, तोच त्याचा वारीसदार असें पुढें नजरेस येईल, तर ती जिनगी त्यास देण्यास काहींएक हरकत करित जाऊं नये. वारीसदार समर्थीं हजर नसेल तर ती जिनगी अमीन याचे ताब्यांत देऊन, त्या जिनगीचा तपशील हुजूरसगरांत कोतवालांनें करित जावा. कारण कीं, कोणतेही गीतीनें त्याचे वारीसदाराचा ठिकाण लागोन ती जिनगी त्या वारीसदारास मिळावी. या कामांतही बहुत भलेपणा व कुलीनता स्वीकारित जावी. ह्मणजे नीच मनुष्या-मारखें काम करून जिनगीची अफरातफर ह्मणजे घालमेल करूं नये.

मद्य कोठेंच किंचितही न राहे असा फार बंदोबस्त असावा, व मद्य खरीद करणार व विकणार व प्राशन करणार यांजला पकडून, मुख्य कामगाराकडून

त्यांस अशी शिक्षा देत जावी कीं, तें पारिपत्य पाहून दुसरे मनुष्यानें देखील लज्जा धरावी, कीं असें कर्म कदापि करूं नये. योग्य कारणास व औषधाकरितां जर कोणी मद्य घेईल, तर त्यास मनाही करीत जाऊं नये. औषधास कांहीं चिंता नाही.

वाजारचा • निरख सस्ताईनें कायम राही, असा बंदोबस्त अति यत्नेकरून ठेवावा. ज्यापार्शी फार द्रव्य आहे, त्याजला फार गल्ला खरीदी करूं देऊं नये. कारण, हंगामी खरीदी करून महर्गतेत विक्रय करून नफा मेळवावा, असा हेतु मनांत धरून तो खरीदी करितो. त्या एकासच खरीदी करूं दिल्यास गोरगरीबांस धान्य दुर्मिळ होऊन त्यांचीं मुलेंमाणसें उपोषी मरतात व त्यायोगें निरखही महाग होतो. सबब, जो गल्ला खरीदी करितो, त्याचे घरचीं मनुष्ये किती व त्यांचे निर्वाहापुरते खरीदी करीत असेल तर घेऊं द्यावा. कारण, जो घेऊन विकणार त्याविषयी प्रतिबंध असावा. ह्मणजे निरख या स्थितीवर कायम राहील.

नवरोजी वगैरे ईदीचा समारंभ बहुत यत्नेकरून करीत जावा. कारण, सर्व ईदींत-ईदे नवरोज-ही ईद मोठी धरली आहे, व या ईदीचा प्रारंभ ज्या समर्थी सूर्य मेषराशींत येतो तेव्हांपासून आहे. व माहे, फरवरी या महिन्यापासून प्रारंभ आहे. या महिन्यांतील एकोणिसावे तारखेस बहुत कल्याणाचा दिवस आहे. त्या दिवशीं ईद व आरबीबेहस्त या महिन्यांतील तिसरे तारखेस ईद आहे. अशा तीन ईदी या दोन महिन्यांत आहेत. या ईदीचा बहिवाटीप्रमाणें समारंभ करीत जावा, व पबेनवरोज व पबेपर्फ या दोन ईदीचे रात्रीस पबेवगतप्रमाणें ह्मणजे दिववाळीचे रात्रीअन्वये दपोत्साह करीत जावा. आणि पहिले रात्रीचे प्रातः-काळीच ईद आहे, त्या रात्रीस ईदीचे समर्थी चौघडा वाजवावा. ईदीचे दिवसांत दर प्रहरास चौघडा वाजत असावा.

बायकांनीं जरूरीच कारणाशिवाय घोड्यावर बसूं नये. हरएक ठिकाणच पाणवथे व पाणी भरण्याच्या जागा व स्नानांच्या जागा, पुरुष व स्त्रिया यांचे भिन्न भिन्न असावे. स्त्रियांची व पुरुषांचे स्नानाची एकच जागा असूं नये. स्त्री जिन्यांतून उतरत आहे, तर खालून पुरुषानें वर चढूं नये. स्त्रियांनीं दारांत सहसा उभे राहूं नये. कारण, तो जाण्यायेण्याचा रस्ता पडल्यामुळे स्त्रीची अमर्यादा होण्याचा संभव असतो.

११. मराठ्यांची भूगोलविषयक माहिती.

नाना फडणवीस ह्यांचे दमरांत एक भूगोलविषयक माहितीचें गुंडाळें सांपडलें आहे. तें संपूर्ण नसावें असें त्याच्या स्वरूपावरून दिसतें. ह्या गुंडाळ्यावरून मराठ्यांच्या राज्यामध्ये जगांतील अन्य राष्ट्रांविषयीचें भूगोलविषयक ज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न केला होता, त्याची चांगली कल्पना येते. ही माहिती वाचून पाहिल्या व्हाणजे मराठे मुत्सद्दी, हिंदुस्थानाखेरीज इतर राष्ट्रांच्या संबंधांत देखील, सर्व प्रकारचें ज्ञान संपादन करीत असत, असें स्पष्ट दिसून येतें. ह्या गुंडाळ्यामध्ये इंग्रज लोकांमंबंधी जी माहिती दिली आहे, त्यावरून नाना फडणवीसांस युरोपखंडाचा भूगोल व इतिहास चांगला माहित असावा, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही.

श्री.

“इंग्रजलोक यांची उत्पत्तीचा वंश मजकूर: यांची विलायत व यवनांचे समस्थान नजीक आहे. रूमाचे पश्चिमेस कहरदर्या. यांत विलायत मुख्य टापू, अवरुस व चवगुस पाऊणशें कोस आहे. त्याचें नांव ‘इंग्लिश’ लेखन. वरकड आणखा समुद्रांत गुपकी. बेटें व शहरे बहुत आहेत. कर्नाटकच्या पश्चिम समुद्रांत हजार कोस टापू आहे, तेथे फारसीस गहतात. मुख्य टोपी गारांत शिपाई व पातशाहा फारसीस, व आपले गुपकीवर मुख्य एकलत्री रूमचा बादशाहा. त्यापामून दिल्ली वंगरे शेकडो मुभे सरमुभे व्हावतात. त्यांत इकडे, हिंदुस्थान मोळा मुभे. व दक्षिण सांडसहा मुभे, मिळोन माडे बेवीस मुभ्यांचा सरमुभा दिल्ली. यास रूमाहून तुगरा शिक्का वंगरे येत असतात. दिल्लीस ‘हिंदुपतपातशाहा’ असें व्हावतात. असें रूमाखाली सरमुभे बहुत. दिल्लीखाली मुख्य गमेश्वरपामून काश्मीर, गंगोत्री, बद्रीनाथपर्यंत. याची उत्तर दक्षिण लांबी पंधराशें कोस, आणि रुंदी पूर्व समुद्र, महादधीपासून पश्चिम समुद्र रत्नाकर याचे मध्ये. त्यांत गमेश्वराकडे अरुंद आहे. आणि उत्तरेकडे जसें जसें जावें, तसें रुंद अधिक आहे. दिल्लीपासीं पूर्वेस २०० कोस. कलकत्ता पांच सहाशें कोस. पश्चिमेकडे द्वारका च्यारशें कोस. याप्रमाणें हिंदूंचा गुजारा अटक व काश्मीरपर्यंत. पुढें हिमालय शुद्ध उत्तरेस वायव्येचे कोनास. पृथ्वीचा अंत नाही. अटकपार झाडून यवन मुसलमान यांची वस्ती, व बादशाही मोठ्या मोठ्या आहेत. तितके रूमखाले याचे ताबीन आहेत. दिल्लीप्रमाणें अटके-

पामून पांच सहाशें कोस रुमाकडे जाण्यास पहाडी वंगेरें मुलूख लागतो. नंतर रुमवाल्याचा मुलूख आठशें कोस साफ मैदान आहे. पुढें रुम व शाम शहरें लागतात. मुलूख अस्तंबोल, तेथें वजीर व बादशाहा असतात; तीं शहरें मध्यें आहेत. त्यांच्या गीर्दीनवाईकडे उत्तर वायव्येस व पूर्व पश्चिम आठशें आठशें कोस, कोणीकडे गेलें तरी पहाड वंगेरें खडा नाहीं. मुलूख साफ, भरवस्ती, व मंथानें, व सरसुभ, व पातशाहाती, बहुत आहेत. त्या मुलूखांत मोठ्या नद्या तीन आहेत. त्या हिमालयांतून येऊन पश्चिमेस कहरदर्यास मिळाल्या आहेत. त्यांची रुंदी बघीस, चौवीस, अठ्ठावीस कोस याप्रमाणें आहेत. त्यास मिठादर्याय म्हणतात. त्यांतून मोठीं मोठीं जहाजें व नावा माल भरून देशादेशांत जिकडे पाहिजे तिकडे नेतात, आणतात, व जिकडे पाहिजे तिकडे जावें. समुद्रांत येऊन मग इकडे वंगेरें पश्चिम रत्नाकरांतून या गुपकीवर यावें. असें रस्ते जलमार्गे पाहिजे तिकडे जहाजांतून जावें. गुपकीवरून पायमार्गे जावें, तर लांब बहुत, बडचणी फार, व हजारों कोसांचे हेलपाटे पडतात. रुमाचा मुलूख आठशें कोस, चव्वकडे गार्द सफा मुलूख जाहल्यावर पहाडी वंगेरें मुलूख लागतो. तो पूर्वेकडे पांचशें कोस. मग हिमालय पहाड पश्चिमेस साफच मुलूख, परंतु शे पन्नास कोस खडतर लागून मग कहरदर्याय. इकडे यावयास आठशें कोस सफा जाल्यावर, पांच सहाशें कोस पहाडी वंगेरें मुलूकांतून येऊन ज्वालामुखाकडे यावें व उत्तरेस रुमापामून आठशें कोस सफा जाल्यावर मग पहाडी वंगेरें लागतो. मग पलीकडे अंत नाहीं, व दिवसही कमती होत होत साठ घटिका रात्रच असा अधकाग आहे. तिकडे मनुष्याचा संचार नाहीं. रुमास तस्तावर शिकंदर बादशाहा पराक्रमा जाहला. तो स्वारीस निघून जितकी गुपकी आणि मनुष्याचा संचार आहे, तेथपर्यंत फिरोन पुढें अधकाग आहे तिकडे गेला. लक्षावधी फौज बरोबर होती. पुढें जाण्याचा इलाज नाहीं. तेव्हां त्या ठिकाणीं भित घालून मनुष्यांचे जाण्याची हद्द करून ठेविली. नंतर समुद्रांत महोदधी व रत्नाकर हे दोन्ही समुद्र फिरोन पुढें कहरदर्यांतून, अरबस्थानांचे पश्चिमेकडून, रामेश्वर डावा घालून लंकेपलीकडून, चोर्नाचे पूर्वेकडून, हिमालयाच्या सुमारापर्यंत येऊन, आणखी कहरदर्यायांत जाऊन, पलीकडे जहाज चालण्याचा उपाय नाहीं असे पाहून, कहरसमुद्रांत हद्द करून ठेविली. ती पुतळी करून ठेविली. तिकडे जहाज जात नाहीं. याप्रमाणें पराक्रम करून मुलूखाचा बंदोबस्त केला. रुमाचे शुद्ध दक्षिणेकडे गुपकी वाढत आली आहे, ती रामेश्वरचे पश्चिमेकडे रत्नाकर समुद्राचे पलीकडे आली. रुमाचे मुलूखापामून इकडे यावें, तर हिंगजेकडे येऊन द्वारकेकडे

यावें. आणि त्याच खुषकीवर फिरणें तर, त्या मुलकापामून आठशें कोस मळबास अर्बस्थानांत यावें. मसकत, बसराई, वंगेर बातशाहाती व मुल्ख आहे. मोती त्या बंदरास रास उत्पन्न होते, व पुतळी व रयाल (?) होतात, ती खाण सोन्याची व चांदीची अर्बस्थानांत आहे. पिवळी वाळू आहे. तिची भट्टी लाऊन त्यांत उत्पन्न करितात. आणि पुतळ्या करून त्यांजवर शिक्का पाडतात, व पांढऱ्या वाळूची भट्टी लाऊन रुपें उत्पन्न करितात. त्यांत तांब्याचा खार टाकून रयाल शिक्का पडतो. चांदी निखालस ठेवणें तर शिक्का पाडीत नव्हित. तसेच गट इकडे आणितात. त्या मुलखांत खारीक, खजूर, बेदाणा, लवंगा, व पोवळी, वंगेर किराणा बहुत उत्पन्न होतो. तो इकडाल बेपारी जहाजे घेऊन जाऊन, रत्नाकर समद्रांतून पलाकडे पश्चिमेस अर्बस्थानांत जाऊन तथाल बंदरावरून घेऊन येतात. तो मुल्ख रमाच्या मुलखापामून दक्षिणेस शेवटपर्यंत चवदाशें कोस लांबी आहे, व सातशें कोस रुंदी आहे. यांत अरब व हावर्गी व मुसलमान वंगेर आहेत. यांचे शेवटी दक्षिणेकडे वंगेर टापू किरकोळ आहेत. त्यांजवर इतर टोपीगां आहेत: आणि मोठा टापू आहे त्याजवर फरासीस आहेत.

कलम १.

पूर्वेस महोदधी समुद्रापलाकंड टापू आहे, त्यास चीन क्षणतात. तो हिमालयाच्या पहाडापामून साफ मुल्ख दक्षिण उत्तर लांबी चवदाशें कोस आहे. रुंदी सातशें कोस. त्याचे पूर्वेकडे कहरदर्या व पश्चिमेकडे महोदधी समुद्र. त्या मुलखांत एक मोठें शहर आहे, त्याचे नांव चीन. तेथें मुख्य बादशाहा राहतात. त्यामुळे त्या टापूचे नांव चीन पडलें. तें शहर बहुतच उत्तम आहे. हवेल्या वंगेर भूमी व भिती चिर्नाचे पेल्याप्रमाणें व कांच बिलोरमय सारें. तें पाहिलें असतां स्वर्ग पाहण्याची इच्छा रहात नाहीं. यांचे कागण, तें पृथ्वी विश्वकर्माचें स्थान. तेथें पृथ्वी पांडवांनीं मयसभा केली होती. त्या समई कारागां त्या बादशाहापामून मागून आणिला होता. त्याचे नांव मयासुर. त्या टापूवर रगत गोरेच लोक झाडून. त्यांस चीनवाळ क्षणतात. तेथें दुसरे जातीचे मनुष्य इंग्रज वंगेर कोणासच आपले बंदरांत घेत नाहींत. त्यांचे राज्यांत कागगिरी व कसबी अतिकुशल लोक. त्यांनीं कसबावर पैसा उत्पन्न करीत असावा. त्या राज्यांत उत्पन्न जिन्नस होतो:—रेशीम, रेशमी सरंजाम, व मार्ताचा जिन्नस. त्याजवर कवड्यांचें रोगण, व बिलोरी सरंजाम, झुंबर, झाडें, हंड्या, फाणूस, वंगेर पितळी पानें, व हरजिनसी पितळी सरंजाम, व कांच व आयने मोठे, घड्याळें, व दुरभिणी, व छत्र्या, व पंखे, वंगेर कागदी, चंदनी, व कापड चिटें वंगेर. त्यास

चंदन रुई इकडून जाती, त्याची चीज करून विकतात, व तसविरा, व पुतळ्या, मातीच्या, व लोखंडी हत्यारें, व शस्त्रें, व पेट्या, व चर्मा सरंजाम, तयार करितात: व इकडून कथील जातें त्याची चांदी करून गट बांधून त्याजवर छापे करून देतात, ते इकडील बेपारी घेऊन येतात. याप्रमाणें हरतन्हेनं उत्पन्न करून इतर टापूंचा पैसा ओढतात. जिनस देऊन पैसा घ्यावा, परंतु तो जिनस जाया जाहला असतां त्याचें कांहीं उत्पन्न होऊं नये. चहूंकडील बेपारी जहाजें घेऊन जातात. त्यांनीं वीम कोसांपलीकडे राहावें. आपले बंदगम जहाज ठेऊं देत नाहींत. परस्परें दलाल यांनीं सवदा करून मचवे मरून नेऊन घावें, आणावें. इंग्रजांचा बेपारी कोणी आला, तर त्यानें पन्नास कोसांपलीकडे असावें. इंग्रज लोक कोणी त्या टापूवर जाऊं पावत नाहीं. इकडून जहाजें महोदधीतून पूर्वें चिनीच्या बंदगस तीस दिवसांत जातें. द्वारकेकडून कलकत्यास जाणें, तर इकडून रत्नाकर समुद्रांतून श्रीनगर कोचीबंदराकडून दक्षिणेंस जाऊन, लंका व रामेश्वर डावा घालून, मंदगम ह्मणजे चिनापट्टण व मललीबंदर महोदधी समुद्रांत उत्तरेकडे शिरून, जगन्नाथ व बंगालें डावें टाकून कलकत्यास जावें. तमेंच इकडे येणें तर, महोदधीतून कलकत्याहून गंगामागर, व जगन्नाथ व चिनापट्टण उजवें टाकून, कहरदर्यायांत जाऊन, लंका व रामेश्वर उजवा टाकून, रत्नाकरांत शिरून, इकडे अगर अर्बस्थानांत अथवा मक्काकडे पाहिजे तिकडे जावें: आणि रूमाच्या राज्यांत जाणें तर मक्काकडे गुपकीवर उतरून जावयास बहुत दिवस लागतात. सबब, लंकेचे पलीकडून कहरदर्यायांत शिरून, फरामीमाचा टापू व अर्बस्थान उजवें टाकून, कहरदर्यायांतून जें पन्नास कोसांवरून पाण्यांतून कडेनंच जावें. उत्तर वायव्य कोनास यावें. मग पाहिजे तर मिठेदर्यायांतून ह्मणजे गोड्या नद्या रूमच्या त्यांत शिरून, बेपारी यांनीं रूमचे राज्यांत पाहिजे तिकडे जावें. इंग्रजांनीं परभारेंच कहरदर्यायांतून विलायत इंग्लीस मुलखांत आपले टापूवर जावें. रूमाच्या राज्यांत व यवनी विलायत अर्बस्थान येथें इंग्रजांची पैरवी अद्यापि नाहीं. पुढें ईश्वरसत्ता. याप्रमाणें आहे. चीनवाले यांचे टापूंचे उत्तरेकडे शेवटास ब्रह्मराज्याचा अंमल आला आहे, तो कलकत्याचे पूर्वेंस. तेव्हां इतर राज्यांतील व इतर गुपकीतील फौज वगैरे चढून आपले टापूंत येईल, सबब चीनवाल्यांनीं आपले राज्याचा शेवट उत्तरेस हिमालयाचे लगत, ब्रह्मराज्याचे राजाकडे लागला, तेथें हद्दीवर चाळीस हात उंच व चारशें हात रुंद, आणि महोदधीपामून त्याचे पश्चिमेपामून ती पूर्वेंस कहरदर्या पर्यंत, मातशें कोस लांबी दिवाळ भिंत चिरेबंदी घालून, त्याचे आंतले बाजूनें चाळीस कोस रुंदी व मातशें कोस लांबी मुख्य आहे, त्यांतील गिराशे व सरदार

यास मुख्य दिलहा आहे, त्यांनीं तो मुख्य खाऊन त्या भिंतीचा जावता व रखवाली कर्गवी याप्रमाणें बंदोबस्त आहे.

पृथ्वीवर जितका मनुष्याचा संचार सांप्रत आहे, तितके पृथ्वीवर साडेतीन बादशाहा. मुख्य रूम प्रथम, दुसरा फर्गसीस, तिसरा चीनचा आणि आर्धा इंग्लिश विलायतचा इंग्रज सवदारीग. एकून साडेतीन बादशाहा याप्रमाणें आहेत. व अठरा टोपीवाले यांचीं नांवें:

१ फरासीस.	१	१
१ फिरंगी.	१	१
१ चिनीवाले.	१	१
१ इंग्रज.	१	१
१ रूम.	१	१
१ पुरुष.	१	१

१८

येणेंप्रमाणें अठरा टोपीवाले. यांस संस्कृत नांव “हृण” अशी मंजा आहे. त्यास प्रमाण “दंडकारण्यमहात्म्य” आहे. त्यांत देव दंडेश्वर लिंग कर्नाटकांत “मृकंडु” ऋषीचें व मृगादवीचें क्षेत्र. त्याचें नांव मूर्तजादाद ऊर्फ मिरज. त्या शहरापासून ईशान्येस तीन कोस पर्वतावर दंडोवा ह्मणोन देव, प्राचीन देवालय आहे. त्यास दंडकारण्यमहात्म्यांत प्रमाण आहे त्यांचे श्लोक:-

॥ कलौ पंचमहन्वन्ति हृणाक्रांता भविष्यन्ति ॥

॥ इति प्रमाणं भविष्यकालोक्तिं वर्तते ॥

॥ तस्मिन्न यत्र कुत्र चित् । हृणाम्नाम्नमुत्वा ॥

॥ स्मृता इति अपरपर्यायोपि दृष्टो वर्तते ॥ १ ॥

याप्रमाणें पूर्वी पुराणांतरीं भविष्यकथन आहे. कल्युग पांच हजार वर्षे व्हावयाचे सुमारे, या जातीकडून कांत ह्मणजे व्यास होईल. पूर्वी यवनाच्या राज्यांत मळ्याकडे पैगंबर उत्पन्न जाले. ते ‘इसा’ व ‘मुसा’. यास किताब अस्मानांतून उतरले. प्रथम इसा पैगंबर यास किताब आला. त्याजवर अंमल करून कांहीं दिवस धर्म चालविले. त्या किताबांत दाखला होता कीं, पुढें ‘मुसा’ उत्पन्न होणार. त्यास किताब ‘नाजल’ होईल. त्याप्रमाणें लोकांनीं धर्माचरण करावें; मागील रद्द अमेतः याप्रमाणें होतें. पुढें हजारों वर्षे गेल्यावर ‘इसा’ समाप्त होऊन ‘मुसा’ जाले. त्यास किताब आली.

अलीबहादरासीं करार केला आहे, त्याप्रमाणें मुख्य लाऊन देवितों; व पैकाही देवितों. गोसावी हवालीं करावा आणि गोडी करावी. याप्रमाणें सरकारांतून अलीबहादरास पत्रें जावीं. आह्मी पाटिलबावांस लेहून याप्रमाणें घडवितों, असें खातरजमेनें बोलले. त्यावरून तुह्मांस लिहिलें कीं, तुह्मी जेथें असाल तेथें मुकाम करून राहावें. पाटिलबावांकडून तुह्मांसीं बोलावयास कोणी येईल. तें ऐकून त्यांजकडे जाऊन गोसावी हवालीं करावा, आणि कराराप्रमाणें पैका व मुख्य लाऊन घेऊन राहावें. सफाई करावी. हें न घडे तर, देशीं गोसावी झांशीस ठेऊन यावें. याप्रमाणें येथून तुह्मांस लिहिलें. तुमचें उत्तरही आलें. रामजी पाटील यांणीं पाटिलबावांस लिहिलें. असें असतां तुह्मीं कृष्णगडवाला पाटीलबावांचे लक्षांत, त्याचे गांव लुटले, जाळले, व नजफकुली व गवराजा यांस पाटिलबावांनीं गोकुलकडास इसमालवेगाचे पारिपत्यास रवाना केलें असतां, तुह्मीं त्यांस पत्रें व कारकून पाठवून राहाविलें. येविषयीं रवळ जगदाळा ग्विजमतगार पाटिलबावांकडील, उभयतांचें कूच करावयास गेला होता, त्याचें पत्र पाटिलबावांस आलें. त्याची नकळ रामजी पाटील यांजकडे आली, तीच त्यांनीं दाखविली. यावरून पाहतां तुह्मीं अशा गोष्टी केल्या क्षणून पाटिलबावांनीं तुह्मांस बोलाविलें नाहीं. तें बरेंच जालें असें दिसतें. अशा गोष्टी येथून लिहिलें असतां तुह्मीं करूं नयेत. असो. जालें याउपर कोठें खटला न करितां, व पाटिलबावांचे लक्षांत आहेत त्यांशीं राजकारण न करतां, उगीच मुकाम करून राहावें. रामजी पाटील यांसीं बोलणें जालें आहे तें पाटिलबावांस लिहिणें. तसें लिहितील. तुह्मांस आपले जवळ येणेंविषयीं पत्र पाठविलें तर होळकरांस सोडून त्यांजकडे जाऊन गोसावी हवालीं करावा, आणि पूर्वींचे कराराप्रमाणें बंदोबस्त करून देतील तो घ्यावा, आणि राहावें. यांतून कांहींच न घडे त्या अर्थीं राहून फळ नाहीं. पूर्वींचे लिहिल्याप्रमाणें देशीं यावें. पाटिलबावांस वाईट वाटे असें करूं नये.”

लेखांक ४०.

श्री.

ता. ८ मार्च इ. स. १७८९.

“रांजश्री अलीबहादुर गोसावी यांसीः—आशीर्वाद विनंति उपरी. तुह्मी छ० ११ जमादिलाखरचें पत्र पाठविलें तें पावलें. कित्येक मजकूर येथें ऐकिले आहेत. त्यास येथील गुंता उरकल्यांत आलाच आहे. तेथें कांहीं अधिकउणी आढळल्यास पंचवीस दिवसांत येऊन आपल्याजवळ दाखल होऊं. येविसींचें विस्तारें जन्म घेतल्याचें सार्थक वगैरे फार निखालस्तेनें लिहिलें, तें कळलें. त्यास येविसीं

आमची खातरजमा आहे की, समयास तुझांपासोन अंतर व्हावयाचें नाहीं. तसा प्रसंग इकडे कांहींच नाहीं. मग तुझी कशावरून ऐकून इतकें लिहिलें असेल, हें ध्यानांत येत नाहीं; व तसाच प्रसंग दिसोन आल्यास ईश्वर अवघडही पडूं देत नाहीं, व तुझांसही सूचना होईल. दुसरें लिहिलें की, राजश्री पाटिलबावांस आम्ही विचारिलें होतें की, राज्याचें व इसमालबेगाचें संधान आल्यास करावें की नाहीं? त्यावरून पाटिलबावांनीं सांगितलें की, उत्तम आहे. त्याम अजमेरही येईल व खंडण्यांचेही जाबसाल होतील. हे यत्न सरकारचे ह्मणोन लिहिलें. त्यास पाटिलबावांनीं सांगितलें, एवढ्यावरच तुमचे मजींन घेतलें. परंतु तुमचे हातून शेवटाम जाऊं देतील, हें घडणार नाहीं. व जोधपूरवाले अजमेर एकाएकी देतील असें वाटत नाहीं. मग श्रीमंतांच्या देवानें काय घडणार तें घडो, व राजश्री बाबाराव वकील नबाबाकडील बहुत उपयोगी पडेल. व पुढें कितीक कामें सरकारउपयोगी त्यांचा तपसील लिहिला. बशर्त व हीं कामें जाल्यावर याकडे गांव मोंगलाईतून आहे, तेथें सरकार अंमल आहे, तो त्यास देविला पाहिजे, ह्मणून लिहिलें. त्यास जितकीं कामें तुम्ही बशर्त लिहिलीं, तितकीं घडून आल्यावर व याचा अनुभव आल्यावर करावयास येईल.”

लेखांक ४१.

श्री.

ता. १८ जून इ. स. १७८९.

“विशेष:-तुम्ही ल० १६ रमज्यानचें पत्र पाठविलें तें पावलें. राजे यांजकडील वकील बोलणें बोलत होते. तेव्हां राजश्री पाटिलबावा यांचे कानावर घालीत होतों. हल्लीं जाबसाल बंद आहे. खर्चास येथें पाटिलबावांकडून येणें हे गोष्ट कठीण. लाख रुपये देत होते ते टाकिले. तितके मात्र देतील. अथवा दोन चार महिन्यांत गरजेमुळें आणखी एखाद लाख देतील. मुलकाची वांटणी मिळावयाची नाहीं. तत्राप खर्चापुर्तें माहाल लाऊन देणें, ऐसेंही घडावयाचें नाहीं. खर्चाची हलाखी तर फार आहे. राजश्री गोपाळराव रघुनाथ पाटिलबावांकडून सरदार पुढें गेले आहेत. त्यांची व इसमालबेग यांची हल्लीं लढाई मातबर जाहाली. अंबोजी इंगळे मुलूख मारावयाकरितां फौजेंतून वेगळे जाले आहेत. आम्हांकडील राजश्री बळवंतराव सदाशिव येथून लोकसुद्धां निघोन गेले. लवकरच पोहोंचतील. उंट खरेदी करून पाठवणें व बादशाहाजादे याजविसीं श्रीमंतांचीं पत्रें आलीं. त्यास उंट लवकरच पाठविण्यांत येतील. शाहाजादे याजविसीं हल्लीं पाटिलबावांजवळ रुबरू जाबसाल लवकरच पुसोन

घेऊन लिहून पाठवितों, ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास, राजे यांजकडील बोलणें पाटिलबावांनीं बंद करावें ह्मणून सांगितलें. तसेंच तुह्मांस ठेवणें तर सोय करावी, नाही तर निरोप द्यावा, ऐसें लिहिलें आहे. सोय केली, बरेंच जाहालें. राहावें, नाही तर निरोप घेऊन यावें, दोहोंतून कोणतें तें सांगावें ह्मणून. कोणतें तरी दोहोंतून एक सांगतील. लढाईचा मजकूर लिहिला, तो कळला. तुह्मांकडील फौज पुढें गेली, हें उत्तमच केलें. उंट तुह्मी आणविलेच आहां. आले ह्मणजे पाठवावे. बादशाहाजादे याचा जाबसाल पुसोन घ्यावा. ते काय सांगतील तें लेहून पाठवावें.

लेखांक ४२.

श्री.

“पुरवणी राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

विनंति उपरी. हिमतबहादूर गोसावी प्रकणीं आपलीं पत्रें आलीं. ते इकडोन येथें आमचा नक्ष बहुतच राहिला कीं, सरकारची कृपा यावर बरी आहे. त्यास आमचा सर्व अभिमान आपणासच आहे. आईबापांचे पोटी जन्म मात्र घेतला. परंतु आई, बाप, धनी सर्व आपण आहे. एक आपले पायाची जोड केली आहे. आणि आसरा आपला बाळगीत आहों. आणि इच्छा ही आहे कीं, या देहापासून आपली सेवा घडावी. आपले कृपेचें अहसान तें कोठवर आम्ही फेडूं. परंतु ईश्वराजवळ इतकें मागतों कीं, कांहीं सेवा घडावी. आणि आपले छाये-म्वालीं सदोदित आनंदांत राहावें. पत्र आलें यामुळें आनंद जाहाला. तो कोठवर ल्याहावा? रवाना छ० २२ जिल्हेज बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

लेखांक ४३.

श्री.

ता. २५ नोव्हेंबर १७८९.

“सेवेसी विज्ञापना:—स्वामींनीं चंद्र १७ रबिलावलचे पत्र पाठविलें, तें चंद्र ९ मीनहूस कालचे प्रहर दिवसास पावलें. राजश्री अलीबहादूर यांनीं पुरवणीपत्र मुजरत जासुदाबराबर काठीत कागद घालून पाा तें पावलें. यांतील विचार पहातां परिणाम नाही. खर्च मात्र आंगावर सोसून पुढें पायरहा (?) देत असावें येविशीं तुमचे मते कसे? पत्र पाहून पाठविणें ह्मणून आज्ञा केली, ती कळली. पत्र वाचून पाहिलें. सविस्तर समजलें. त्यांनीं स्वार्थाची गोष्ट लिहिली आहे ती खरी; परंतु परिणाम नाही, त्या पक्षीं करूं नये. आधीं गोसाव्यामुळें

अलीबहादर बट्ट जाले आहेत. पाटिलबावा खट्टे. त्यांत हें कलम प्रसिद्धीत आलें ह्मणजे पुर्तुगेज अलीबहादराकडे शह लागतो. याजकरितां शिंद्यास सांगावें. चौकशीमुळें ठिकाण लागेल. पहिली वस्तभाव आहे त्याची गत होईल ती याची. गोसावी सुटोन वस्तभाव त्याची त्याचे हवालीं होणें, हा प्रकार समजलाच आहे. शिंद्यास मिळाली येवढी गोष्ट खरी. सरकारांत तर घेतां येत नाही. असा प्रकार आहे. पत्र पा आहें. अलीबहादर यांस उलगडून ल्याहावें. रवाना चंद्र ९ रावल सायंकाळ. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. ”

लेखांक ४४.

श्री.

ता. १७ दिसेंबर १७९०.

“पुरवणी राजश्री रामजी पाटील जाधव गोसावी यांसी:—

रामराम विनंति उपरी. नजफकुली व रावराजा याचा पुत्र बखतावरसिंग यांची रवानगी गोकुळगडास करावयाचें ठराऊन, नजफकुली व बखतावरसिंग अलवरास होते, त्याणीं जलद कूच करून जावें ह्मणोन रवळ जगदळा खिजमतगार ताकिदीस रवाना केला होता. त्यावरून एक कूच एका कोसाचें उभयतांनीं गोकुळगडचें सुमारे केलें. इतक्यांत होळकर व अलीबहादर व गोसावी अनुपगीर यांजकडून पत्रे व कारकून बखतावरसिंग यांजकडे गेले. त्याणीं नजफकुली व बखतावरसिंग यांणीं गोकुळगडास इसमाल्याचा बाप आहे, त्याजवर न जावें ह्मणोन सांगून त्यांसी जाबसाल केले. त्या मजकुराचें पत्र जगदळा मजकूर याचें आलें, तेंच बजिन्नस पाठविलें आहे. राजश्री बाळाजीपंत नाना यांसी दाखवावें, ह्मणजे त्यांचेही ध्यानांत येईल. उत्तर पाठवणें. रवाना छ० १० रविलाखर सुमा इहिदे तिसरेन मया व अलफ. हे विनंति.”

पैवस्ती चंद्र ९ रविलाखर सुमा.

लेखांक ४५.

ता. ११ दिसेंबर १७९०.

इहिदे तिसरेन मुक्काम नजीक सागर.

श्री.

“श्रीमंत महाराज साहेब साहेबांचे सेवेसीं:—आज्ञाधारक रवळ जगदळा मुक्काम आलवर, पायावर डोई ठेऊन विनंति विज्ञापना. येथील कुशल तागाईत छ० ४ माहे रविलाखर प्रथम प्रहरपावेतों सुखरूप असों विशेष:— येथील मजकूर तर राजश्री रावराजे यांचा उत्साह होऊन राजे बखतावरसिंग व नबाब या उभयतांची फौज तोफखाना वगैरे सरंजाम तयार होऊन, मार्गेश्वर शुद्ध ५ पंचमीचे दिवशीं प्रस्थानास कोसीवर राहिले. पुढें कूच दरकूच जावें असा जाबसाल ठरला. यावर

रायाच्या उत्साहाकरितां राजश्री होळकर यांकडील कारकून विठ्ठलपंत व अलीबहादर यांकडील बापू लक्ष्मण व रामजी हुज्या व गोसावी यांकडील कारकून वस्त्रे प्रावणें घेऊन आले. दिवस जाहालियावरी आह्मी निकड कुच्याकरितां केली. त्यास, हे तिन्ही एकत्र होऊन, राजांसी व नबाब यांसी जाबसाल लाविला जे, तुम्ही कूच रेवाडीस कराल तर आह्मी तुमच्या मुलखाची खराबी करोन लुटूं. यावर हा जाबसाल उभयतांनीं ऐकून उत्तर केलें जे, आह्मांस आज्ञा महाराजांची प्रमाण. जसी आज्ञा करतील तसी वर्तणूक करूं. परंतु त्या त्रिवर्गाचा आग्रह बहुतच आहे कीं, तुम्ही आमचे होऊन राहणें. ह्मणजे सर्वा गोष्टीनें बचाव तुमचा होईल. असा साफ जाबसाल लाविला आहे. त्यास गोसाव्याकडील कारकून यांनें क्षुद्र लक्ष्मण साफ बोलतो जे, महाराज जयपुराकडे गेले, आणि आमच्या फौजा या देशी आहेत. तुम्हांस तिकडे जाणेंचें आहे. तरी आमची खंडणी करोन जाणें. इतकियावर जातच असाल तर मुख्य राहाणार नाहीं. असें साफ बोलतात. यावर यांनीं संशय घेतला आहे कीं, आह्मांस दुतर्फा अडचण जाहाली. आड विहिरीचा लेखा जाहाला आहे. मी कुचाची निकड करावयास जातों, तर ते उभयतां ह्मणतात कीं, तूं आह्मांस लेहून दे कीं, फौजा आमच्या मुलखांत आल्या आणि आह्मी लुटून घेतल्या, तरी त्याचा आरोप आह्मांकडे न यावा. मग म्यां उत्तर केलें जे, मी महाराजांचा आज्ञांकित. महाराज आज्ञा करितील त्याप्रमाणें मी वर्तणूक करीन. यास्तव विनंति सेवेसी लिहिली जे, या पत्राचें आज्ञाउत्तर येईल त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल. त्यास या उभयतांसही पत्रें ल्याहावीं. त्याप्रमाणें वर्ततील. तूर्त संशयांत पडले आहेत. विनंति हेच कीं, पत्रें लिहिल्यावर चिटी आली जे, राजगडापासोन सातां कोसांवर फौजा आल्या आहेत. येऊन उभयतांचे मुलखांत पोहोचल्या. त्यास या पत्राचें उत्तर जलद रवाना करावें. त्याजसारखी वर्तणूक होईल. आह्मी आपल्याकडून वकीलही जाबसालास पाठविला आहे. नबाबसाहेबांची व राजे यांची आज्ञा कीं, जर अलीकडे दो कोसांवर आले, तरी साफ आह्मी लढाई करूं. त्यास आज्ञाउत्तर रवाना सत्वर केलें पाहिजे. याचें आज्ञाउत्तर करावें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञासि.

आंपला हुकूम आला तर मी होळकराकडे जाईन हे विज्ञासि.

भोजराज बाजी येथें आले होते. त्यास निजामकुलीस व रामसेवक यांस बोलला जे, रस्त पोहोंचावयाची आज्ञा आहे. त्यास मी अंतरवेदींत रवळोजी शिंदे याजकडे कामकाजास जातों. तेथोन रस्त दिलीस शाहाजीकडे रवाना करवीन, तेथोन पुढें लष्करांत दाखल करावी. त्यास नबाब व रामसेवक बोलिले जे.

आह्मी रेवाडीस गेलियावर रवळ हुजरे यास दिह्मीस रवाना करूं. तेथोन रस्त रेवाडीस येईल. रेवाडीपासोन आह्मी लष्करांत सारायेपावेतों पोहोचाऊं. तेथोन महाराजांनीं न्यावी. पावती करूं. याप्रमाणें करार जाहाला आहे.”

लेखांक ४६.

श्री.

ता. १५ सप्टेंबर १७९१.

“राजश्री नाना गोसावी यांसी:—

सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित अलीबहादूर रामराम विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत असिलें पाहिजे. विशेष:—राजश्री राघो अनंत व बच्चाजी नारायण कारकून नि॥ दप्तर यांस सालमजकुरीं नवीं अफत्यागिरे दिलहीं. ते वेळेस उभयतां घेत नव्हते. आपले परवानगीची दिकत केली. तेव्हां खातरजमा करून सांगितलें कीं, तुह्मीं दिक्कत करूं नये. आह्मी पुण्यास लेहून जाव आणवितों. त्यावरून उभयतांनीं अफत्यागिरे घेतलीं. त्यास येविसीं उभयतांस लेहून पाठवावें. रवाना छ० १६ मोहरम. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे विनंति.”

मसुदा जाहाला. दुसरें लिहून

लेखांक ४७.

ता० २६ फेब्रुवारी १७९४.

रवानगी केली. छ० २९ रजब आर्बा. श्री.

“राजश्री अलीबहादूर गोसावी यांसी:—

सकल गुणालंकरण अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी जनार्दन आशीर्वाद. विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष:—प्रथम डंघेस जाऊन मसलत करण्याचें कारण कोणतें? तुह्मांजवळ फौजसुद्धां येऊन, आमचा बंदोबस्त करून द्यावा, सरकारांत पैका व मुलूख अमकी बेरीज असें बोलणें कोणाकडील कोण येऊन बोलले? त्याचें दारमदार कसकसे केलें? पुढें डंघेस गेल्यावर कोणाचा पक्ष धरून कोणाचीं पारपत्ये केलीं, व कोणाचे बंदोबस्त कसकसे करून दिले? त्यांपासून सरकारांत काय घेतलें? मध्यें सरकारास रुजू कोण जाहाले? गैर रुजू कोण कोण? त्याचीं कारणें काय? दारमदार कोण करीत होते? ते फिरले कां? याचीं कारणें पर्णेकर संस्थानिक असे दुसरे संस्थानिक किती? कोणाकडे मुलूख किती? बेरजेचा याचा तपशील व तुह्मीं जसी कोणकोणाकडील मुलखाची किती केली? एकूण एकंदर मुलूख सरकारांत जतीस किती आहे याचा तपशील, ज्यांसीं ज्यांसीं लढाया तुमच्या

जाल्या त्याचीं कारणें, याप्रमाणें सविस्तर पुढें जलद लिहून पाठवावें; व सर्व माहीतगारी ज्यास असेल असा कोणी तुझांकडील लवकर आला पाहिजे. त्यास राजश्री आप्पाजी बाबाजी माहीत व कोणताही जाबसाल पडला असतां समजाऊन द्यावयाजोगे आहेत. याकरतां त्यांस लवकर पाठवून द्यावें. येथें प्रीतिसिंग बुंदेले चरखारीकर आले आहेत. त्यांचें बोलणें सरकारांत आहे. परंतु आह्मांकडून सर्व मजकूर समजून घेऊन उत्तर करणें तें करावें. याकरतां जलदीन लिहून पाठवावें. व मशारनिलहेची खानगी लवकर येऊन पोहोचत अशी करावी. विलंब लावूं नये. अर्जुनसिंग कोण, गजसिंग कोण, तसेंच धोकळसिंग याचे भाऊ शिरजेतसिंग व बुदसिंग अर्जुनसिंगाचा लेकर व जैतपूरकर केशरसिंग व राजधर व चरखारीवाले कोण? व बघेलखंडवाले कोण व बांधेवाले हे कोणाचे कोण? व इंग्रजांकडे वकील पाठवून बोलणें लाविलें कीं, निमे मुख्य तुझीं घ्यावा आणि आमची मदत करून अलीबहादरास काढून द्यावें. हें राजकारण कोण करीत होते? याचा दस्ताऐवज कांहीं आहे कीं काय? व वरकडही राजकारण-संबंधी कोणाचे दस्ताऐवज मुद्देपत्ते कोणाचे कसे? हें सविस्तर लिहून लवकर पाठवावें. लागलेंच आप्पाजीपंत यांची खानगी जलदीन करावी. खाना छ० ९ रजब बहुत काय लिहिणें लोभ असों दिले. हे विनंति.”

लेखांक ४८. [ता. ४ जानेवारी इ. स. १७९२
श्री. पासून ता. १५ दिसेंबर १७९४.]

अलीबहादर व सदाशिवपंत आस्वलकर यांजकडून डंघाईतील राज्यांचें बोलण्यासंबंधें पत्रें आली. त्यांतील मजकूर ई। छ० ९ जमादिलोवल सन इसने तिसैन तागाईत छ० १५ जमादिलावल सन आर्बा तिसैन.

राजे धोकळसिंग संस्थान पर्णे. अलीबहादर याचे पत्रांतील मजकूर. पत्रें.

१. छ० ९ जमादिलावल इसने तिसैन:—गजसिंग व अर्जुनसिंग यांचा मोठा हाडदावा होता. त्यास कालपीवाले यांणी एकत्र केलें. गजसिंगाकडील मुख्य अर्जुनसिंगाकडे होता, तो गढयासुद्धां गजसिंगास देविला. त्यास गोसावी याजकडून गजसिंगाकडे संधान करऊन अर्जुनसिंगास न मिळावें, भेटीस यावें, अशा बेतानें त्यास मिळऊन घेतों.

२. छ० २७ व चंद्र २९ जमादिलाखर:—रामचंद्र नारायण यांस येथून बहुत वेळां लिहिलें कीं, जाबसाल उरकोन टिका करावा. त्यास राजांनीं कांहीं अंतस्थ देऊन टिका करून घेतला, व पर्णेवाले यांचा जाबसाल गंगाधर गोविंद यांजकडून

लाविला. परंतु रामचंद्र नारायण यांणी दिवसगतीवर घालविलें. त्यास राजे व रामचंद्रपंत यांस सरकारचीं पत्रें आल्यानें लौकर फडशा उरकतील. अर्जुनसिंगास गुडघा राजे यांणी दिलहा आहे.

१. छ० १९ सावानः—रामचंद्र नारायण व हुजरे यांजबरोबर पर्णेवाले यांज-विर्मी पत्रें आलीं आहेत. त्याअन्वये त्यांचा बंदोबस्त मुलुखामुद्धां करून द्यावा, आणि आत्मांस मामील असावे. फंदफितूर करून नये. येविसीं गंगाधर गोविंद यांचे मार्फतीनें करार होऊन, राजे यांजकडील गजसिंग यांणी फौजसुद्धां सामील व्हावे, असें ठरलें आहे. ते येऊन एक दोन दिवसांत भेटतील. यांजकडील मुलुख अर्जुनसिंगांनं दाबला होता. तेथील गळ्या वंगरे जागा घेऊन जरफी केली. ती जागा अवधीच माघारी सरकारचे ठरावाप्रमाणें द्यावयाचा करार केला. त्यास टिक्याबद्दल एवज तर ते देतीलच. परंतु फौजेचे खर्चाबद्दल कांहींच लिहिलें आलें नाहीं. यास्तव त्यांसी बोलतां न आलें. त्यास येविसीं सरकारची आज्ञा राजास व बाळाजी गोविंद यांस यावी.

१. छ० ५ रमजानः—पर्ण्याचे वकील येऊन पुण्याहून पत्रें त्यांनीं आणिलीं, तीं दाखविलीं. त्याप्रमाणें तह रद्द करून कराराच्या यादी करून दिल्या. फौजसुद्धां लढाईस सामील असावे. तेव्हां फौजखर्च माफ करावा. येणेंप्रमाणें करार होऊन बाहेदार दिलें. त्याजवर गजसिंग घाटीखालीं उतरोन आला. त्यास आणावयास सदाशिव शामराज व गंगाधर गोविंद यांस घाटीपाशीं पाठविलें. त्यांणी अर्जुनसिंगाचे लढाईस सामील व्हावे, ते न जाले. सात आठरोज लाविले. आमची फौज देखील गुंतोन राहिली. मग त्यांची वाट न पाहतां अर्जुनसिंगासीं लढाई करून जिथें मारिला. गजसिंगास सांगोन पाठविलें कीं, तुम्ही लढाईस सामील न जालेत, याजकरितां फौजखर्च तुम्हांस द्यावा लागेल. हें त्यांणीं ऐकोन, माघारे घाटी चढोन पर्ण्याकडे गेले. त्यांचें बोलणें आम्हांस पुण्याहून टिका व पगडी श्रीमंतांनीं पाठविली. टिक्याची नजर करार केली आहे. त्याशिवाय आम्हांस कांहीं द्यावयाचें नाहीं. ऐसें त्यांचें उत्तर जाहलें.

खमस तिसैन.

१. छ० २७ जिल्काद. धोकलसिंग व गजसिंग यांस दोन वेळ सरकारचीं पत्रें आलीं, तीं येथून रामचंद्र नारायण व रामचंद्र कचेश्वर यांस बोलण्यास पाठविलें, त्यांजबराबर रवाना केलीं. त्यास वीस पंचवीस दिवस होत आले. राजे कांहीं उत्तर देत नाहीं.

१. छ० ९ सफर:—गोहोन्याकडे यशवंतराव नाईक निंबाळकर रवाना केले होते. त्यांजवर गजसिंग चालोन आला. तेव्हां नाईक पुढें गेले. लढाई घावी, तों गजसिंग रात्रीस कूच करून गेला. तेथून आह्मांस लेहून पाठविलें कीं, तुह्मांबराबर मला लढाई घावयाची नाही. नाईक चालोन आले, याकरितां मी माघारा आलों.

२. छ० १ रबिलावल:— गंगाधर गोविंद यांचे विद्यमानें तहानें बोलणें बोलतात. आणि परगणे गोहोरा येथें निंबाळकर आहेत. तेथें दंगा करावयाकरितां पर्णेवाले याणीं केशर नाईक आपलेकडील सरदार जमियेतनेसीं पाठविला. लोहरीचे गढीपासीं लढाई जाली. निंबाळकर याणीं हल्ला करून केशर नाईक यांचें शिर कापून आणिलें. धोकलसिंग व गजसिंग लोन नदीतीरीं आले. इकडून गंगाधरपंत गेले. त्यांच्या भेटी जाल्या. मामल्याची बेरीज ठरेल ती मागाहून लिहून पाठवूं.

१. छ० ११ जमादिलाखर:— चाळीस पन्नास लक्षपर्यंत खंडणीचें बोलणें घातलें होतें. परंतु त्यांचें बोलणें सत्रा लाखपर्यंत आलें. पुढें न चढत. तेव्हां कबूल केलें. त्यापैकीं नक्त सालमजकुरीं पांच लाख व बारा लाखांचा मुलूख लावून देऊं. त्यास मान्य जालों असतां अद्याप पैक्याची निशा होत नाही. हल्लीं दिवाणजीस बहुत निकडीचीं पत्रें लिहिलीं. त्याजवरून लवकर मामला उरकोन येणार आहेत.

१. छ० १ सावान:—पर्णेकरांचे बोलण्यास लोन नदीवर गंगाधर गोविंद याणीं सदाशिवपंत व आप्पाजीपंत यांस बराबर नेलें. जावसाल ठरला कीं, सत्रा लक्ष रुपये मामला घ्यावा. त्यांत पांच लक्ष नक्त द्यावे. बाकी बारा लक्ष. त्याचे वसुलास सत्रा लक्षांचा मुलूख द्यावा. बारा लक्षांचा फडशा जालियावर सोडून द्यावा. त्यास अडीच महिने पांच लक्षांची निशा पटत होती. पण ठिकाण न लागे. तीन लाखांची निशा देतो. बाकी दोन लाख राहिले. त्यास मामला ठरोन अडीच तीन महिने जाहाले. त्याचा वसूल तुह्मांकडे आला आहे. तो मजुरा द्यावा ह्मणोन बोलूं लागले. तेव्हां तीन महिन्यांचा फौजखर्च मागितला. परंतु खर्च देणार नाही, असें उत्तर केलें; व बारा लक्षांचे वसुलास मुलूख वाईट दाखवूं लागले. त्याजवर सत्रा लक्षांची निशा सालमजकूरसुद्धां तुमचे सावकाराची करून देतो ऐसें बोलिले. तेंही आह्मीं कबूल केलें. तेव्हां आमचे मुलुखांत या तीन सालांत कोणाचा उपद्रव जाल्यास निशा सावकारी नाही, असें सांगितलें. याचें उत्तर केलें कीं, मुलखासीं सावकारासीं संबंध नाही. आमचे सावकाराची तुम्ही खात्री

करून देणार. तेव्हां ज्याप्रमाणें हसेबंदी तीन सालांची करून घाल, त्याप्रमाणें सावकारापासून घेऊं. मग त्यांनीं अड घातली जे, पाटिलबावांनीं उपद्रव करूं नये. याचें उत्तर, जिमा कोणाचाच होणार नाही; सरकारचा मात्र जिमा करून घेऊं. यावरून गंगाधरपंतांचें बोलणें पिळपिळीत पडों लागल्यावर, पारपत्य करावयाविशीं डेरेदाखल जालों.

१. छ० १५ सावानः—धोकलसिंग राजे यांणीं लबाडकीचा जाबसाल मामल्या-विषयीं बदलून बोलूं लागले. याकरितां त्यांचे ज्येष्ठ बंधु सिरजेतसिंग पहिले येथें आणिले. त्यास चार लाख रुपयांचा मुखूख खर्चास लाऊन देऊन लढाईस आघाडीस रवाना केलें, व तुझांस वांटणी करून देऊं, असें सांगितलें आहे.

१. छ० २४ रमजानः—पर्णेकराचे वकील येऊन बोलूं लागले कीं, कराराबरोजीब मामला देत असतां घेत नाहीं, याचें कारण काय? तेव्हां आझीं सांगितलें कीं, कराराबरोजुकूम फडशा तुझी करून देत नाहीं. तेव्हां ते बोलिले, तुझांकडील गृहस्थ बोलण्यांत होते, त्यांणीं करार करून कागदपत्र लिहून देण्याविशींचे मसुदे आझांजवळ दिले आहेत; तें पाहावें. त्याजवरून मसुद्यांच्या नकला त्यांणीं आणून दाखविल्या. त्याप्रमाणें चालतां सरकारांत कांहींच मिळवावयाचें नाहीं. तेव्हां आझीं उत्तर केलें कीं, तुझी बोलतां हें लटकें. या अन्वये मसुदे करून देणार नाहीत. मग ते बोलिले कीं, साडेचार लाख रुपये नख्त घ्यावे, व साडेसत्रा लाखांचा मुखूख लावून घ्यावा. तें कबूल केलें. परंतु ऐवजाची निशा लवकर जाल्यास जाबसाल उरकून घेऊं, नाहीतर पारपत्य करूं.

आर्वातिसैन.

१. छ० १५ सवालः—पर्णेकर पैशाची निशा न करीत, व आंतून जमाव करून बदलून गोष्ट सांगावी, व घाट्याही बंद केल्या होत्या. परंतु घाटी चढून गेल्यावर दबावानें राजे पळोन पर्वईचे डांगेंत गेले, व राजधरही घाट उतरोन गेला. आझीं पर्ण्यास दाखल जाहालों. मुखूखाची जप्ती करून बंदोबस्त करितों.

१. छ० १ जिल्कादः—हल्लीं राजाकडून बोलणें आलें आहे कीं, आझीं पहिला मामला बोलिलों आहों, त्याप्रमाणें घ्यावा. त्यास उत्तर केलें कीं, तुमचा मुखूख पंचेचाळीस लक्षांचे कमालाचा आहे. त्यास आझीं एक साला कमालाबर-हुकूम मामला घेऊं. याप्रमाणें बोलणें घातलें आहे. परंतु पंचवीस तीस लक्षपर्यंत जाबसाल उरकल्यास ठरावांत आणूं. नाहीतर जप्ती बसवीत चालिलों आहों.

१. छ० ४ मोहरमः—यशवंतराव नाईक निंबाळकर यांजकडे गोहोरा परगणा दिल्या आहे. त्यांत बारगड व कल्याणगड बदलले. त्यांणीं दुंडी केली. नाईक

बिजावराकडे गेल्यामुळें त्यास नाईकांनीं हें वर्तमान ऐकोन तेथून कूच करून गोहोऱ्यांत गेले. त्यांनीं दोन्ही किछे सोडविले. इकडे राजधरांनीं आप्पाजी-पंताची फौज हलकी पाहून, झाडींत होता तो मैदानांत येऊन, तिकडील बुदसिंग व अर्जुनसिंगाचा लेक व जेतपूरवाले वगैरे सरदार व जमीदार सर्व एक करून, फौज पांच सहा हजार पायदळ व अडीच तीन हजार स्वार जमा केली, आणि आप्पाजीपंतावर चालोन आले. आह्मी कुमकेस जाऊं लागलों, तों लोण नदीस पाणी फार. तेव्हां यमुनेकडून नावा आणावयाकरितां माणसें पाठविलीं. आह्मी सारे एक जागां जाल्यावर इलाज चालणार नाहीं, हें जाणोन आप्पाजी-पंतावर आठ नऊ हजार स्वार प्याद्यांनसीं चालोन आला. यांची त्यांची लढाई बहुत निकडीची होऊन सरकारची फत्ते जाली.

१. छ० २१ सफरः—आजरोजीं राजधरानें जमाव करून लढाईची तयारी करून लागला. याकरतां आह्मी लोन नदी उतरोन अलीकडे आलों. तेव्हां राजधर पळोन खटोल्या परगण्याचे झाडींत गेला. आह्मी कुलपाहाडचे किल्यानजीक आलों. मोर्चे लावावे तों, राजे धोकलसिंग याजकडील तीन चार हजार पावेतों पायदळ घेऊन पर्ण्याचें शहर कांहीं लुटलें व ठाणें बसविलें. हें वर्तमान गनीबेग दाहा कोसांवर होते, त्यांस कळतांच धाऊन आले. यांची त्यांची लढाई मातबर जाली. त्या दिवशीं यांची काबू त्याजवर चालली नाहीं. यास्तव दुसरे दिवशीं फिरोन चढोन गेले. तेव्हां रांगडे पळाले. यांनीं शहरांत ठाणें बसविलें.

१. छ० १० रबिलोवलः—गणपतराव बर्वे पर्वईचें ठाणें बसविण्याकरितां पाठविले होते. तेथें राजे चार कोम पुढें चालोन आले. त्यांची व यांची लढाई जाली. त्यांस मागे हटोन घातलें. परंतु त्यांनीं माघोर पर्वईस जाऊन, चहूंकडे फौज त्यांची फुटोन राहिली होती, ती हलीं एक जागा जमा करून, लढाई घेणार आहेत, व त्यांनीं काशीम इंग्रजांकडे वकील पाठवून बोलणें लाविलें आहे कीं, निमे मुख्य तुझी घ्यावा, व आमची कुमक करावी; अलीवहादरास काढून द्यावें. त्याजवरून आह्मीही, लखनऊ व कानपुरास इंग्रजांकडून सरदार आहेत, त्यांस पत्रें लिहिलीं आहेत.

१. छ० ९ रबिलाखरः—राजे पर्वई तालुक्यांत राहून पर्ण्याचे जिल्ह्यांत दुंडी करितात. यास्तव निंबाळकर व गनीबेग फौजसुद्धां राजावर गेले. राजांनीं घाटी बांधिली होती, ती चालोन जाऊन घेतली. हें वर्तमान राजांस कळतांच राजा पळोन गेला. लखनऊचे इंग्रजांकडील पत्रांचीं उत्तरें आलीं कीं, सरकारचा आमचा पूर्वीपासून घोरोबा, त्यापक्षीं आह्मी तुमचा वैरी त्याची कुमक करूं, असें

घडणार नाही. हें वर्तमान रांगड्यांस कळतांच विरस जाहाले. सदाशिवपंत आखलकर यांचे पत्रांतील मजकूर. पत्रें

इसत्रे तिसैन.

१. छ० १० जमादिलोवलः—पर्णेकर यांजकडे अर्जुनसिंग जाऊन, पूर्वील वैर-भाव सोडून, इमानप्रमाण करून एक जाहाले. अर्जुनसिंगानें मुख्य त्यांचा घेतला होता तो सोडला. परंतु गजसिंग याणें वकील पाठवून बोलणें लाविलें कीं, आझी सरकारचीं पत्रें आणविलीं आहेत, त्याप्रमाणें बंदोबस्त करून द्यावा; ह्मणजे गजसिंग भेटीस येतील. पत्रांप्रमाणें बंदोबस्त करून देऊं. परंतु फौजखर्चाचा बंदोबस्त तुझ्यांम कगवा लागेल. असें बोलणें होऊन, त्यांजकडील वकिलांनीं सरकारचे वकिलांस घेऊन गेले. तेथून मातबर माणूस येणार. मग पक्केपणें ठरेल त्याप्रमाणें गजसिंगास भेटीस आणणार.

२. छ० २६ व छ० २७ जमादिलाखरः—गंगाधर गोविंद यांचीं व बहादुर यांचीं पत्रें पर्णेकर राजास व रामचंद्र नारायण यांस पाठविलीं कीं, येथें येऊन बोलणें होऊन, मग टिकाही द्यावयाचें होईल. त्यास येथें न येतां रामचंद्र नारायण यांणीं टिका केला. धोंडो नारायण वकिलीस पर्णेकराकडे पहिलेच गेले होते. त्यांस लिहिलें कीं, तुझीं उठोन येणें. तेव्हां राजे यांचा कारभारी गजसिंग आपणाकडे येणार. त्यास घेऊन घाटीखालीं येतो. आप्पाजीपंत दामले यांस त्यांची खातरजमा कगवयास पाठवून द्यावें.

१. छ० ५ रमजानः—पर्णे येथील वकील येऊन, पुण्याहून पत्रें त्यांणीं आणिलीं तीं दाखविलीं. त्याप्रमाणें तहरह करून कराराच्या यादी करून दिल्या. फौजसुद्धां लढाईस सामील असावें; तेव्हां फौजखर्च माफ करावा. येणेंप्रमाणें करार होऊन बाहेदार दिल्या. याजवर त्याचा कारभारी गजसिंग घाटीखालीं उतरोन आला. त्यासी आणावयास गंगाधर गोविंद व आझ्यांस बहादुर यांणीं पाठविलें. तेथें सात आठ रोज लागले. जलदीनें सामील व्हावें, तें न जालें. मग गजसिंग याची वाट न पाहतां, अर्जुनसिंगासीं लढाई करून जिवें मारिला. फत्ते जालियावर गजसिंग यास सांगोन पाठविलें कीं, तुझीं लढाईस सामील असावें ह्मणोन फौजखर्च माफ केला होता. त्यास तुझी समयास आलां नाही. याजकरितां फौजखर्च तुझ्यांस द्यावा लागेल. ऐसें त्यास समजल्यावर घाटी चढोन माघारे पर्णीयाकडे गेला. त्याचें बोलणें, राजास पुण्याहून टिका व पगडी श्रीमंतांनीं पाठवून नजर करार केली आहे, त्याशिवाय कांहीं द्यावयाचें नाही.

१. छ० ६ जिल्कादः—पर्णेकरांस फौजखर्चाचें मागणें केलें. राजास पर्ने सरकारचीं पाठविलीं, तीं रामचंद्र नारायण या समागमें पर्ण्यास पाठविलीं. त्याचा जाब अद्याप आला नाहीं.

१. छ० २२ रविलाखरः—पर्णेकरांचें बोलणें निदान वीस लक्षपर्यंत आहे. टिक्याची नजर आहे, व दरबारखर्च मिळोन अधिक पांच लक्ष होतील, ऐसा रंग दिसतो. पर्णेकर जसीमुळें वसूल सरकारांत आला आहे, तो मजुरा मागणार. आहीं वसूल मजुरा देणार नाहीं ह्मणोन साफ सांगितलें. जो करार होईल, त्यापैकीं निमें तूर्त व निमेचे महाल लाऊन द्यावे, ऐवजाचा फडशा जाल्यावर महाल मोडावे, याप्रमाणें बोलत आहे.

१. छ० २ सावानः—गंगाधर गोविंद यांणीं पर्ण्याची मामलत केली. रुपये सत्रा लक्ष, पैकीं सहा लक्ष रुपये दरसाल प्रमाणें दोन सालांत बारा लक्ष. पेस्तर सालापासून सावकारी निशा महालमजकूर शिवाय नक्तच बर्शत अमल दोन सालांत द्यावी. पांच लक्ष रुपये तूर्त सालमजकुरीं द्यावे. याची सावकारी निशा द्यावी. येणेंप्रमाणें सत्रा लक्षांचा झाडा करून द्यावा. ऐसें बोलणें जालें. तें सरदाराचे खातेरेस न येऊन मोडलें.

१. छ० १७ रमजानः—पर्ण्याचें मामलतीचें बोलणें साडेचार लक्ष रुपये सध्यां द्यावे. त्याची निशा घ्यावयास बांधेवालीयाचे कारभारी पाठविले आहेत. त्यांचे जाबसाल मळमळीत आले. याकरितां निंबाळकर वगैरे फौजा घाटी चढोन गेले.

आर्वा तिसैन.

१. छ० २ जिल्कादः—पर्ण्याचे मामलतीचे तूर्त पांच लक्षप्रथम बोलण्यांत होते. मग तीन लक्षांची निशा. बाकी दोन लक्ष, रबीचा माल त्याजवर तिजाई वसूल होईल, तेथें दोन लक्षांत मजुरा घेऊन बाकीचा ऐवज द्यावा, ऐमें ह्मणों लागले. त्यास अडवून रविकर्णाची निशा देणें ह्मणोन ह्मटल्यानें निशा होईना. रविकर्ण खचित निशा आपल्याकडे आले न ह्मणे. मग पर्ण्यास जाण्यास स्वारी बारी-गडाहून निघाली. त्याजवर गोसावी याजकडे मामल्याचें बोलणें होऊं लागलें. त्यास तूर्त साडेचार लक्ष बोलिले. परंतु निशा होईना. याजमुळें राहिले. घाट चढोन मजल दरमजल पर्ण्यास आलों. राजा व राजधर निघोन गेला. पर्ण्याची जसी केली.

राजे विजेबहादर चरखारीकरः अलीबहादर यांचे पत्रांतील चंद्र ९ जमादिलावल सन इसत्रे तिसैन.

चरखारीवाले येऊन भेटले. त्यांचे आमचे विचारें खंडणीचे ऐवजीं मुख्य घ्यावा, व कांहीं त्यांचे खर्चास मुख्य देऊन चाकरीस ठेवावे, ऐसा करार करून ठेऊन घेतलें. पत्र १.

सदाशिवपंत अस्वलकर यांचे पत्रांतील मजकूरः—

इसत्रे तिसैन.

१. छ० १० जमादिलोवलः—चरखारीवाले येऊन भेटले. त्यांचे वांटणीस मुख्य साडेदहा लक्षांचा. त्यापैकी लक्ष रुपयांचा त्यांजकडे राहिला आहे. बाकी अर्जुनसिंगानें घेतला. तो सोडवून द्यावा. त्याप्रमाणें व चालत आहे त्यासुद्धां चौ लक्षांचा राजास (अपूर्ण.)

लेखांक ४९.

[लेखांक ४९ पासून ५६ पर्यंतचीं पत्रें अलीबहादराजवळचे मुत्सद्दी भिकाजी नारायण पाळंदे यांचीं आहेत. तीं संगतवार नाहींत. आधलींमधलींच आहेत. तीं अलीबहादराच्या पत्राचे पुढक्यांत सांपडलीं, सबब ह्या प्रकरणांत सामील केलीं आहेत.]

श्री.

“सेवेसीं भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १ जिल्काद मुक्काम मौजे करमळें पेठा सादडा प्रांत मेवाड नजीक चितोड वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—उदेपूरकर राणाजी यांसी व त्यांचे कारभारी भीमसिंग चितोडकर यांसी बेबनाव जाला आहे. याजकरितां राणाजींनीं कोटेकर जालमसिंग यांसी राजकारण करून, त्यांचे हातून होळकराकडे राजेश्री अंबोजी इंगळे यांचे मार्फतीनें बोलणें लाविलें आहे कीं, आमचे कारभारी बदलले आहेत; याचा बंदोबस्त करून द्यावा. त्याजवरून होळकर यांनीं थोडासा आधार दिल्या आहे. यास्तव जालमसिंग कोट्याहून मुहूर्तेकरून बाहेर निघोन लष्करांत येत आहेत. दोहों चहूं रोजांत येऊन पोहचतील, व राणाजीचे पुरातन कारभारी भीमसिंग चितोडकर यांचें बोलणें, होळकराकडील शरीफभाई बोलतात कीं, आपण हा कारभार चित्तावर धरूं नये, याप्रमाणें आहे. परंतु कोटेकर आल्यावर ठरेल तें खरें. जोधपुरकराकडील वकील होळकराचे घरीं लग्न जालें, त्याचीं वस्त्रं घेऊन चितोडास आला आहे. दोहों तिहीं रोजांत लष्करांत यावा असें

आहे. आलियावर त्याचा काय मजकूर आहे तो समजेल. राजकारणाचें बोलणें यांतच बोलावें असें आहे. राजश्री पाटिलबावा यांचीं पत्रें अंबोजी इंगळे यांस आलीं. त्यांतील व आणखीही बातम्या आल्या. त्याचा मजकूर कीं, पाटिलबावांचा मुक्काम मथुरेवरच आहे. भागीरथ शिंदे व हिंमतबहादूर यांस वगैरे फौजसुद्धां दिल्लीस बंदोबस्ताकरितां रवाना केलें. त्यांनीं जाऊन शहराजवळ मुक्काम करून पातशाहासीं राजकारण लाविलें. हें वर्तमान गुलामकादर व इस्मालबेग यांस कळतांच यमुना उतरून शहराचे बुरुजाखालीं येऊन मुक्काम केला, आणि शहाकडे अर्जी सांगून पाठविली कीं, आह्मी मुलाजमतीस येतो. त्याजवरून हुकूम जाला जे, उभयतां सडे येणें. तेव्हां त्यांनीं फौजसुद्धां तयार होऊन शहरांत चालले. त्याजवरून शहरचे दरवाजे दिले. त्यांनीं दरवाजे यांस हत्ती लाविले, व शहरांतील मोंगल वगैरे लोक फोडिले. हें वर्तमान शाहास विदित होतांच, वकील पाठवून नाईलाज होऊन, त्यांस फौजसुद्धां आंत घेतलें. नंतर भेटी जाल्या. उपरांत सार्वभौमाचें बोलणें पडलें कीं, आह्मी तुमचे आधीन जालों आहों. जें करणें अंसल तें करावें. त्याजवरून त्यांनीं उत्तर केलें कीं, आह्मी बंदगीत हजर आहों; दुसरा विचार नाही. साहेबांचाही दुसरा विचार नसावा. शाहा लाचार होऊन त्यांच्या सर्व गोष्टी मान्य केल्या. नंतर त्यांनीं नजबकुलीखान व शीख वगैरे यांस पातशाही खिलता घेऊन पाठविल्या जे, तुम्ही फौज सुद्धां जलद येथें येऊन पोहचणें. नजबकुली या उभयतांचे मतांतच पहिल्यापासून आहे. त्या पक्षीं तो लवकरच येऊन पोहोचेल, असें आहे. त्याजबराबर सामान एक कंपू व कांहीं फौज याप्रमाणें आहे, व यांजपार्शी दहा पंधरा हजार फौज आहे. उभयतांनीं शहरचा व शाहाचा बंदोबस्त केला. हें वर्तमान भागीरथ शिंदे व हिंमतबहादूर यांस कळतांच, फौजसुद्धां बलमगडचे मार्गे चालिले. तेव्हां रोहिले वगैरे यांनीं दौड करून हिंमतबहादूर याच्या दोन तोफा व कांहीं बुणगें लुटून नेले. यांनीं बलमगडास मुक्काम करून पाटिलबावांस पत्रें लिहिलीं. त्याजवरून पाटिलबावांनीं समस्त फिरंगी यांचीं बेगमेचीं चार पलटणें व आणखी फौजा कुमकेस रवाना केल्या. याप्रमाणें वर्तमान आहे. पुढें ठरेल तें सेवेसी लिहून पाठवूं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५०.

श्री.

“सेवेसी भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २२
रमजानपावेतों स्वामींचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- राजश्री

सरदारांसीं व सदाशिवपंत दिवाणजी यांसी आंतून वितुष्ट बहुत पडलें. याचें कारण दिवाणजी लोकांजवळ बोलिले कीं, सरदारास पुण्यास नेणार, व आह्मांस सरंजामी फौज देऊन येथें ठेवणार. याप्रमाणें राजश्री पाटिलबावांनीं बेत केला आहे. असें सरदाराचे ऐकण्यांत आहे. त्याजवरून त्यांनीं ही गोष्ट आह्मांपासीं काढिली. त्यास आमचे ऐकण्यांत आहे कीं, राजश्री पाटिलबावांचें व सरदाराचें वितुष्ट पडलें, याजमुळें पाटिलबावा, सरंजामी फौज मात्र येथें ठेऊन घेऊन अलीबहादरास निरोप द्यावा याप्रमाणें बोलले. इतकें मात्र आमचे ऐकण्यांत परभारें आलें आहे. पक्का शोध लागेल तो मागाहून सेवेसीं विनंति लिहून पाठवूं. ही गोष्ट सरदाराची व दिवाणाची रुबरू जाली नाही. फौजेंत खर्चाचा बहुत गवगवा, याजमुळें सावकारापासून दिवाणजीस कर्ज मिळविण्याविषयीं सांगितलें. ती तर्तूद त्यांच्यानें न होय, याजमुळें वांकडें आलें ह्मणोन जाहिराण्याचे बोलण्यांत आलें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५१.

श्री.

ता. ५ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

“सेवेसीं भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ७ जमादिलावल स्वामींचे कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:—गोसावी यास अरुणचे किल्ल्यांत पाठवण्याविषयीं दोन चार पत्रें स्वामींचीं सरदारांस आलीं. परंतु अद्यापि त्याचा पाठविण्याचा बेत कांहीं घडला नाही. अलीकडे आह्मांपासीं दोन तीन वेळां सरदार बोलिले कीं, गोसाव्यासीं व राजश्री पाटिलबावासीं बोलणें लागलें आहे कीं, गोसावी यासी मुक्त करावा. त्यास त्यांचें बोलणें आहे कीं, गोसावी यांनें दहा वीस लोकांनिशीं आह्मांपासीं राहोंवे, याप्रमाणें आहे. परंतु या कामास पंचवीस तीस हजार रुपये दरबारखर्च द्यावे लागतात. याप्रमाणें आह्मांस सांगितलें. तेव्हां आह्मीं उत्तर केलें कीं, सरकारांतून रुपये द्यावे यांत चांगलें कीं काय ? व नफाही कोणता आहे ? गोसावी याकडून परभारें कार्य होत असल्यास बरें आहे. तेव्हां त्यांनीं उत्तर केलें कीं, “गोसावी त्यांजवळ राहण्यासी कबूल होत नाही, व पैकाही द्यावयास कबूल होत नाही. माझी मुक्तता करून स्थलांतरीं पोहचवून द्यावे अथवा आपणाजवळ ठेवावे, असें जाल्यास च्यार रुपये देईन. नाही तरी मला पैसा मिळावयाचा नाही. याप्रमाणें त्याचें बोलणें आहे, व दरमाहाचे खर्चाची बेगमी पेशजीं करार होऊन एक दरमाहा पावला आहे त्याप्रमाणें द्यावा, असें बोलणें लागलें आहे.” त्याप्रमाणें

३१. अंताजी माणकेश्वराचें पत्र.

दिहीवर आवदालीनें स्वारी केली, त्या वेळीं अंताजी माणकेश्वर हा पेशव्यांचा सरदार तेंथें होता. त्यानें त्या प्रसंगाचें तपशीलवार वर्णन ह्या पत्रांत लिहिलें आहे. त्यावरून नारो शंकर, गोविंदपंत बुंदेले वगैरे मराठ्यांच्या प्रमुख सरदारांचें वर्तन कसें होतें, तेंही दिसून येतें. पानिपतच्या लढाईमध्ये मराठ्यांना जें अपयश आलें, त्याचीं कारणें सूक्ष्म रीतीनें पहाणारांस हें पत्र अतिशय मनोरंजक व उपयुक्त वाटेल.

[किरकाळ]

श्री.

पैवली छ २१ जमादिलाखर.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

विनंति सेवक अंताजी माणकेश्वर कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः—सेवकाचें वर्तमान तागाईत माघ शुद्ध १ प्रतिपदा मुक्काम तालकटेरा सुखा असौ. आवदालीची फौज साठ सत्तर हजार आटक उतरून, लाहोरास घेऊन, दिल्लीस दाखल जाहली. दिल्लीतील फौज नजीवखान रोहिले वगैरे सरदार, त्यात वापूजी महादेव वकील मिळोन, अगोदरसाहा कोस दिल्ली राहतां जाऊन भेटिले. आझी पुढें सडेस्वारींनशीं गेलों. दोन लढाई मातवर जाहलीया घोडे दाडशे ठार जाले. साठ सत्तर असामी ठार जाले. जखमी घोडी माणस दोनशे चारशे आहेत. त्याचीं घोडी च्यारशेंपर्यंत पाडाव केलीं. दोन तीनशे आवदालीचा धारकरी मारिला. परंतु फौज त्याची भारी, आणि सडी फौज नामांकित. तास कोस नित्य घोडा धावतो. तिकडे आवदाली, इकडे दिल्लीतील वजीर, पातशाहाचे उमराव, रोहिले, बलोच, खानखाना, सलावतखान, बापू वकील, सामील जाहले. तेव्हां पातशाहा—वजिरापाशीं चार हजार स्वार राहिले नाहींत. एक आमची फौज बारा हजार मात्र. आझी झुजास गेली, तेव्हां पांच स्वार दिल्लीचे समागमीं नाहींत. तिकडे आवदाली, इकडून दिल्लीची घरची फौज फितुरी. ऐसा सारा पंच आझावरी येऊन पडला. स्वामींचा प्रताप थोर. एवढ्या आरिष्टातून दिल्लीस बुनगियात दाखल जाहलों. तो वजीर खासा स्वार एक हजार घेऊन भेटीस गेला. तेव्हां आझी गुरुवारी सकाळीं कूच करून हत्ती, कबिले, बुणगे कूच करून, पुढें घालून, पाठीवरी फौज चालोन फरिदाबादस आलों. तो बारा कोस फौजेनें आमचा पाठीलाग केला. तो परस्थावा पत्रीं लिहिता पुरवत नाहीं. ईश्वर तो दिवस धरियास न आणो ! तास ब्राव्हास घोडे वाटनें आणिक ठार जालीं; परंतु वीस हत्ती, कबिले व झाडून बुनगे सुतळीचा तोडा जाऊन न दिला.....फरिदाबादपासून दुसरे दिवशीं आजी लष्कर कसबे पळवल मुरजमलाच्या मुलुखात लाऊन देऊन, आझी माघारें बाराफुलें याजवरी गेलों. तो वजीर त्यास भेटला. त्यानीं नजरबंद केले. ऐसें खबर आली. पातशाही किथ्यांत त्याचे लोक दाखल पातशाही अटकेंत ठेऊन दिल्लीस द्वाही त्याची फिरली. फौज त्याची खासा आवदाली दिल्लीपासून सहा कोसांवरी आहे. वजीर त्याजपाशीं आहेत.

पातशाहा किड्यांत त्याचे खात्रीन आहेत. दिल्लीत अंमल दाखल आबदालीचा जाला. फौजा दिल्लीभोंवत्या त्याचे आहेत. आर्जा संध्याकाळी मागती त्याचे फौजेचे आमचे झुंज भारी जालें. लोकांनी शर्त केली. आबदालीनें तीन पातशाहा तिकडील जिकून हिंदुस्थानची पातशाही घेतली; परंतु स्वामींच्या फौजेस बहुत मानवला. परंतु हिंदूंचे पूर्ण द्वेषी. त्यांत बापूजी महादेव सारे दिल्लीवाले यासी घेऊन.....केले, व जाठाचा मुख्य सोडवितां, ऐसं कवूल केले असतां आमचे भेटणें उचीत काय ? लाख स्वार आतां त्यांजकडे दिल्लीतील फितुरीयासुद्धां जमा जाहला. आर्जा कोठवरी जीव धरावा ? बारा हजार फौजा, त्यांपैकी हिंदुस्थानची फौज चार हजार, ती दळाची शोभा मात्र. वरकड आठ हजार फौज देशची. त्याजवरी एवढें लढाई हें मारीत आली. आर्ही दिल्लीभोंवतें आठचार दिवस ठोसरें मारतां. मुरजमलाकडे वरचेवरी पत्र पाठवितां. जरी तो आला, तरी आमच्या सरकारच्या मुलखाची व जाठाच्या मुलखाची भेंडा राखोन राहूं. नाहीतरां आमची इलाज नाही. पातशाहा व वर्जिर याजपाशीं आर्ही मागेंस्वर मासीं आलों. आर्जा दांड महिना आलों. बारा हजार फौज होती. त्याची पंधरा हजार हजरी देऊन, तीस लाख रुपये फौजेस शिवंदी करार करून घेतली, व रोख त्याच्या घरांत कवडी नाही. तेव्हां त्याचे सर्फखांसचे महाल ४ चार वसुली दहा लाखाचे परवाने करून घेतले, की आमचे तीस लाख फिटल्यावरी मग ही जहागीरच आह्मांस द्यावी. परवाने तयार होऊन महालास कर्माविसदार रवाना केले. त्याचे आठवे दिवशीं आबदाली येऊन दाखल जाहले. महाल दिल्लीचे बारा पंधरा.....तेथें अंमल आबदालीचा जाहला. पातशाहा व वर्जिराची आमची क्रिया जाहली होती की, लाहोरांत वगैरे तीस लाखांची जहागीर द्यावी. आमचे आक्षेपा चालवावे. फौजदारी मागतीं दिली. सनद-पत्र सर्व करून घेतलें. पातशाहा रात्रंदिवस हेंच ह्मण की, “हें पातशाहात बाळाजी-रायाची आहे. त्याचे सरदारास सत्वर बोलावून हें काम सिद्धास नेणें. आमच्या घरांत कवडी नाही. आह्मांजवळ राहिला मुख्य आहं तोही घेणें.” त्यास आर्ही आपले प्रयत्न बहुत केले. राजेश्री समशेरबहादर यासीं हरोळ नारो शंकर जाले आहेत, ह्मणून त्याणीं आमच्या हातें हें राजकारण करूं दिलें नाही. वकिलाकडे निराळा जावसाल लाविला, आणि रा. समशेरबहादरांस ग्वालेरीसच गोऊन, आमचे सरंजाम लुटून सत्यानास करावला. इकडे येऊं दिलें नाही. आपण आला नाही. सरकारचीं पत्रें त्यांजला स्वामींनीं आह्मांजवळ पाठविलीं, तीं त्यांजकडे पाठविलीं. त्याचीं उत्तरें वेडींवाकडीं लिहिलीं. आमची इलाज नाही ! नाहीतर नारो शंकरांनीं नामदीं करून जो घात केला, तो त्याची शीरछेदच करावासा केला. आमचे हातीं काय ? स्वामीपाशीं त्याची आसामी शिपाईगिरीची भारी. आर्जातागाईत जागां जागां कामे पडलीं, तेथें पळतच फिरला. परंतु कोठें डोईवरी घेऊन काम केले नाही. आतां तरी पाताशाहातच वुडवून आह्मांस वुडविलें. ब्राह्मण आर्ही ! आमचा विलाज नाही. नाही तरी त्याचा परिणाम जो होता तो होता. गोविंद बल्लाळाचे पुत्र, त्रिंबकराव शिवंदेव, व धोंडोपंत यांस दोन दोन महिने व वर्जिराचे तर्फेन राजकारणें बहुत केलीं. त्याचे मुद्दे सर्व कवूल केले, परंतु उगीच अंतरवेदीत

आहेत. परंतु एकानें येऊन पांचा स्वारांनीं मदत केली नाही. कारण, हेच अंताजीपंत पातशाहा वजिरापाशीं पेश फार. त्याचे हातें हें न व्हावें, व बापू वकील मात्रागमनी. मन मानें तैसे त्यास बहकावून लिहितो. त्याप्रमाणें त्यांनीं केलें. दिळींतून दामोदर महादेव निघे भाऊ कविले, पैका, हत्ती, खजाना, भारी घेऊन पळोन गेले. एक बापू व त्याची कलावंतीण सडी दिळींत आहेत. तो त्यास भेटला आहे. वरें, चार दिवस काबू साधोन श्रीमंत व सरदार येत, तोंवर सरकारच्या मुलुखांत अंमल तऱ्ही चांगला राहू देता, तर उत्तम. ते आधीं अंमल उठवावयास रोहिले वीम हजार तयार करणार ! त्याचें अनुष्ठान सवळ. स्वामी त्याचें कांहींच चित्तावरी घेत नाहीत. आतां मोठी आशा आम्हांस दोन. नादरशाहाप्रमाणें मागतीं हेच पातशाहा व वजीर स्थापून माघारा गेला, तरी आमचा उपकार याजवरी राहोन, आमची जहागीर, माहाल पाया कायम होईल; पातशाहावरी जन्मवरी येहसान होईल; स्वामींच्या घरांत चार खेडीं येतील. याजकरितां मरत फिरतो. नाही तर पातशाहा वजिराचेंच वाईट जालें, तरी आमची सरकारची मुलुखाची अंमल झाडून उठेल. त्याची कांहीं तजवीज जाट व आपण मिळोन करावी हें काम. या दोहों कामांसाठीं दिळीभोंवते फिरतो. नाही तरी लाख फौज, दिळीची पातशाही त्यांनीं घेतली असतां, तमाम राजे अमीर शंभर कोस पळाले, धरणीकप जाहला, तेथें आमची कथा काय ? परंतु जिवस संकल्प घालून, हे कंबर बांधून फिरतो. वरकड तमाशा पाहतात ! आवदाली येऊन दिळीस आला तोंवरी तीन झुंजें माझीं मात्र जालीं. नाहीतरी सर्व पळोन गेले. कांहीं त्यास भेटोन हरोळ जाले. याप्रमाणें दगा करून पातशाही बुडविली. आजी दोन महिने आटक उतरला, त्या दिवसापासून आम्हांस पातशाहा वजीर फौजांसाठीं बहुत मिनत करितात. आम्ही सर्वांस लिहित गेलों. सर्वांनीं दगावाजीच चित्तीं आणून न आले. राजे माधोमंग व विजेसिंग तो परिछिन्न आवदालीस द्याणतात :—“आमचा पातशाहा कामाचा नाही. मराठीयांसीं आम्हांस बांधोन देतां. तुम्ही आमचे पातशाहा. आम्ही तुमची सेवा करून हरोळ होतां. दक्षिणीयांपासून मुख्य सोडवूं.” त्याच संमतांत बापू वकील. सारांश, त्यास दिळींतून नेहमीं उठविलें, तऱ्ही तमाम पटाण, रोहिले, राजे, आवदाली जमले, तऱ्ही सारें हिंदुस्थान जाईल; फार भारी पडेल. लाखो फौजा जमा करणें लागतील; द्याणून इतकें लिहितो. आम्ही मनसबा केला तऱ्ही आमच्या घरास कांहीं जात नव्हतें. परंतु सर्वांनीं द्वेष केला. फौजेची वाट द्यावी [तर] साल गुदस्तां कजें घेऊन काम चालविलें. साल मजकुरीं गोविंद बळाळ यांनीं इटावे शुकुराबाद फुफुंद येथील इजारीया प्रांतीं चिठ्ठा झाडून पुत्रावरी दिल्या आणि देशीं गेले. कबजें देखील रसीदेचीं घेतलीं. चिठ्ठा व्याज कापून ज्यास द्याल तो पैका देईल, ऐसें द्याणून चिठीया दिल्या. शेवटीं चिठीया आगरीयासीं सेटजी विकून ऐवज घेऊन काम चालविलें. तों एक महिनीयांनीं गोविंद बळाळ याणीं पुत्रास लिहिलें कीं, श्रीमंतांनीं अंताजीपंताची जहागीर काढिली, तुम्ही चिठीयाची कबडी न देणें. त्यानें चिठीया माघारीया टाकिल्या. मग फुकाचे भेटलेही नाहीत ! एक भेटीचा रुपया, भाजीचा देंटही दिल्या नाही ! मी कमाविसदार दुसरें करून आंमल करितों. आमची असामी नाहक बदमामलीची असामी पडेल.

याजकरितां न केलें. त्याजवरी येथें खटपट करून जागा पायाशुद्ध केला. त्या पायावरी लाला बलगोविंद सावकार यानें पुष्कळ कर्ज दिलें. तों हें अरिष्ट आवदालीचें आलें. एकूण आह्मांवरीच ईश्वरी क्षोभ. आजी वीस लक्ष कर्ज शेटजी व लाला बलगोविंद व रामाजी अनंत मिळोन जालें. पुढें एका दिवसाचें खावयामी नाही. या प्रसंगी येऊन बोलिले. याउपरी राजश्री गोविंद बल्लाळ यांजकडील अंतरवेदीचा एवज माझा झाडून देववावा व पुढें श्रीमंतांसही माझे विपर्यां लिहावें. माझ्या श्रमावर कांहीं तऱ्ही स्वामींनी दृष्टी द्यावी. पुढें तपशीलवार वज्रगचें, पातशाहाचें, तमाम लोकांचें, जे जेस तपशीलवार होईल, तें पांचा सातां दिवसांनी तपशीलवार लिहून पाठवीन. बापू वकील लबाडीच्या खबरी मनच्या भलत्याच लिहून पाठवील. तरी सर्व लबाड आहे. सेवकांनं लिहिलें त्यांत काडीमात्र तफावत नाही. हत्ती, वुणगे, कवीले, सर्व जाटाचें मुलखांत लाऊन दिले. त्याची चिंता करीतच नाही. आह्मी सडे फिरतो. परंतु एके रात्रीतून दोहों जागा फिरवावें लागतें. धोडीयांचीं जीनें रात्री दिवसां उतरत नाही. जिवावरी साटें करून फिरतो. न फिरवें तऱ्ही आतां कोणती गत करावी ? मुरजमलाचें अवमान ठिकाणीं नाही. किर्कोळ टाणीं टाकणार. परंतु आह्मी त्यास आणावयास मुंबदार पाठविला. आला तरी उत्तम; नाहीतर विलाज नाही. याउपरी धोंडोपंत, त्रिवकराव, गोविंदपंतांचे पुत्र, नागेशकर, समशेरबहादर सारे मिळोन अंतरवेद तऱ्ही राखावयासी अंतरवेदींत येतील, तऱ्ही उत्तम. नागेशकर पगम दुष्ट. त्यानें गोहदेच्या मुलखांत फांजा गोऊन त्यास पाडिलें. विलाज काय ? आमच्या जिवांत जीव आहे. तोंवरी चाकरी जिवापेक्षां करून दाखवूं. त्याचे ध्यानास आणून ऊर्जित करावयासी खावंद समर्थ आहेत. आमची परत खावंदानीं करावी. निसर्गमांड न करावी. इटाचे, शुकुराबाद, फुफुंदेचा दुसाला हिशेब खमस सीतचा सरकारांत विल्हे न लावावा. अंताजीपंतांनीं तुझांपासून घेतला आहे, तोच प्रमाण. आह्मी अंताजीपंतांपासून आपला हिशेब घेऊं, एसेंच असों द्यावें. कदाचित् स्वामींनीं विल्हेस लाऊन घेतला, तऱ्ही खावंद्याचें केलें मोडूं नये. परंतु मी विल्हेस लागला हिशेब फिरवून घेईन. सबब माझी जहागीर आहे. एक रुपया जो मजला कळला, तो राहू देणार नाही. पुढील जावसाल कांहीं नवा त्यांसी न बोलावा. तेही बहुतां दिवसी दरवारास आले: वरीसभर रहातील. आह्मीही तिसरे सालचे मुलखगिरीचें अखेर सालीं यंदा येऊन, रुबरू जे गोष्टीत आमची सरदारी सरंजाम आह्मांकडेस राहून स्वामीचा पैसा आकारेल, तेंच स्वामी करतील. त्याची चिंता नाही. उतावळीचें प्रयोजन नाही. तूर्त गोविंदपंतीं आमचे कबजे घेऊन पुत्रावरी चिठिया दिल्या, तो एवज सावकारास पंताकडून निक्षून ताकीद करून देववणार स्वामी समर्थ आहेत. सेवकाची विनंति उदास न करावी. जरी मागतीं याची स्थापना होऊन माघारें गेले, तरी सर्व उत्तम. नाही तर कांहीं बरें नाही. हे विज्ञापना.”

३२. पेशवाईतील शिमग्याचा सण.

शिमग्याच्या मणाचें सांप्रत जें अनीतिपर व अश्लील स्वरूप कित्येक ठिकाणीं प्रचलित आहे, तें पूर्वीपासून चालत आलें आहे असा कित्येकांचा समज आहे. त्यावरून पेशवाईमध्ये ब्याहीपक्षां शिमग्याच्या मणाचें स्वरूप अमंगल व अश्लील असेलें पाहिजे, अशीही कित्येकांची कल्पना होते. परंतु वास्तविक प्रकार तसा नव्हता. सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीतील शिमग्याच्या मणाचा वृत्तांत दिलेलीं एक दोन अस्मल पत्रे येथें देतां. ह्मणजे पेशवाईतील शिमग्याचा सण कशा प्रकारचा असे, तें समजून येईल.

लेखांक १.

[मेषवलीदत्तर.]

श्री.

ता. १६ मार्च इ. स. १७८६.

“सेवेसीं विज्ञापना तागार्दत फाल्गुन वद्य द्वितीया विशेषः—हुताशनीचे दिवशीं, श्रीमंत दिल्लीदग्वज्याचे बाहेर सायंकाळीं दोन घटिका रात्रीं होळीजवळ येऊन, दर्शन घेऊन, दरवाज्याचे वरते एक क्षण बसून, तमाशा पाहून मग आंत गेले. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं चार घटिका दिवसांत भोजन करून, तिरंदाजीचे दिवाणखान्यांत बसून, वरकड जवळचे बमणारे अमृतराव व वोढेकर व आवा हशबनीस व आनंदराव रास्ते, व मोरोबा फडके दोघे मुलें घरचीं घेऊन आले होते. शिंदोबा नाईक थत्ते वंगरे मंडळी होती. खेळ, तमाशे, वीन, चार पांचशेंपर्यंत होते. अगोदर वाघवकरीचा खेळ जाहला. तदनंतर श्रीमंत उठोन पाणी प्यावयास गेले होते. समागमें मल्हारपंत भडभडे होते. मागतीं येऊन बसले. जेठीची लढाई लाविली. आवाजी व श्वा यांची लढाई दोन घटिका पाचेंतों जाली. दोघेही समतुल्यच राहिले. मग मनाई जाली. दहा घटिका दिवसपर्यंत खेळ जाहला. मग श्रीमंत तेथून उठले. मंडळी घरास गेली. खेळांत पुढाईत बाळाजीपंत टोसर व बाळाजीपंत केळकर हे दोघे. रात्रीं डफगाणें चार फड आणिले होते. गोविंदा सोंग्या व राणू पाटलाचा पुतण्या पोरे पांच जण होते. त्यांत एक चांगला होता. वरकड कांहीं चांगले नवते. श्रीमंत भोजन करून तिसरे घटकेस चाफेखणांत आले. बाळांतील मंडळी समागमें होती. अमृतराव पांचवे घटकेस आले. बाळाजीपंत लेले, व मोरोबा फडके, खंडेराव त्रिंबक, खंडो अनंत, व शिंदोबा नाईक थत्ते, जनार्दन राम, बाळभट थत्ते, वरकड मंडळी होती. पांच सांत सोंगें गुदस्तप्रमाणें आलीं. एक प्रहर रात्र जाली. श्रीमंत उठोन निद्रेस गेले. वरकड मंडळी सवेंच गेली. होळीचे अगोदर कोतवालास ताकीद “गांवांत कोणी खटखट न करी, अशी पेटोंपेठी ताकीद करणें.” त्यावरून कोतवालांनीं आपले प्यादे व कारकून पाठवून ताकीद केली. कोणाशीं

कजीया जाले नाही. वाड्यांतील आंत बाहेर चांकीचा बंदोबस्त चांगला होता. सेवेमीं कळावे हे विज्ञापना. वय तृतीया भृगुवार विशेष:- काल दुसऱ्यानें वाड्यांत खेळ भवानीपंताचा जाला. श्रीमंत दोन घटिका रात्रीं येऊन चाफखणांत फडीं तेंथें घेऊक. दोन तीन पोरे नाचणार होते. मागें डफगणें. भवानीपंताचा अशकारा मात्र. मागें कांहीं चमत्कारिक नव्हतीं. तमाशा पहावयास मंडळी आली, त्यांची नांवनिशी:-अमृतराव, मोगोवा फडके, व वोढेकर, व खंडो अनंत, जनार्दन आप्पाजी, व त्यांचे चिरंजीव, रामचंद्र नारायण व महादाजीपंत गुरुजी, व जनार्दनराम, सोयरे थत्ते मंडळी, वाड्यांतील मंडळी होती. खाले तमास बीन. एक प्रहर खेळ जाला. तदनंतर श्रीमंत उठोन निद्रम गेलें. बज्याबा मामा यांम बोलार्क पाठविलें होतें. त्यांचें कपाळ दुखतें द्वाणून चोपदार मांगत होते. सेवेसीं कळावे. पाणिमेचे दिवशीं मोगोवादादाची मृण प्रमृण होऊन पुत्र जाला. दोन घटिका होता. मृत्यु पावला. आज चार गेज जाले. विमाजीपंत बरवे यांचा पुत्र वारला. भिकोवा वय यांनीं भाऊ चिटोबा वय यांचा पुत्र घेतला होता. तो पांच वर्षांचा होऊन मृत्यु पावला. कळावे. काल सकाळचे पोरांचे खेळांत दो टिकाणीं कजीया जाला. एक:-बुधवारचे हवदाजवळ दोघे तिघे ब्राह्मण द्रावीड जात होते. पोरांनीं शेण अंगावर टाकिलें. ते शिज्या देत. पोरें अनिवार. अधिक धूळ टाकिली. एक दोघांग टाळक्याम धोंडे लागले. रडत निघाले. कोतवालांनीं समजाऊन वाटें लाविलें. दुसरें:-जोगेश्वरीजवळ तेलंग ब्राह्मणास धक्काबुक्की केली. इतकें जालें. हे विज्ञापना.”

लेखांक २.

[मिणवलीदप्तर.]

श्री.

ता. २० मार्च इ. स. १७८६.

“सेवेमीं विज्ञापना:-तागाईत छ १९ जमादिलावल विशेष:-काल श्रीमंत पंचमीस बाळाजी नाईक थत्ते यांचे यथे भोजनास गेले होते. सांभाग्यवती रमाबाई अगोदर गेली. मग श्रीमंत प्रहर दिवसांनीं घोड्यावर बसून, दिल्लीदरवाज्यानें निघोन, समागमे अमृतराव, मल्हारपंत भडभडे, व बाळाजीपंत ठोसर, वाड्यांतील मंडळी कार्याकारण गेली. भोजन होऊन थत्ते यांनीं श्रीमंतांस पोशाख दिल्या. तदनंतर घोड्यावर बसून गणेश-दरवाज्यानें आंत गेले. तिमरा प्रहरां पंचमीचा रंग केला. मजलस गणपतीचे दिवाण-खान्यांत केली. कलावतिणीचे दोन तीन ताफे होते. अमृतराव तिसरा प्रहरां आले. ते चाफेखणांत फडीं बसून मग मजलसींत गेले. मंडळीस अगोदर बोलावणी केली, तेही आले. पांच सहा घटिका दिवस राहतांना श्रीमंत आले. जवळच असणारे अमृतराव, कृष्णाजी नाईक थत्ते, बाळाजी नाईक थत्ते, बज्याबा मामा व आनंदराव रास्ते, बाळाजीपंत लेले, वोढेकर, खंडो अनंत, जनार्दन राम पागेवाले, जनार्दन आप्पाजीचे चिरंजीव, रामचंद्र नारायण, व गुरुजीचे चिरंजीव, व पारसनिसांचे मूल, चिटणीस, मज-मदाराचे कारकून, हरी गोपाळाचे चिरंजीव, व मोरोबा फडके, चिटकोपंत व गोविंदराव

प्रभु व वाड्यांतील मंडळी वगैरे लोक होते. चार घटिका नाच होऊन मग रंगास आरंभ केला. श्रीमंतांनी आपले हातें चिरकांडीनें कार्याकारण यांचे अंगावर घातला. वाळाजीपंत ठोसर व केळकर यांनीं सर्वांचे अंगावर घातला. तदनंतर रंगाची व गुला-
लाची रेल जाली. आंग व पोशाख भिजून चिव जालीं. येथपर्यंत रंग खेळले. मग उठोन संघेस गेले. रात्रीं खेळ करावयास सांगितले. भोजन करून दोन घटिका रात्रीं चाफेखणांत येऊन फडी बसले. जवळचे बसणारे रास्तेखेरीज आवघे होते. गुरुजीबा-
वाही आले होते. खेळ, डफगाणें, व पोरांचा नाच, गोविंदाचीं सोंगें सहा घटिकांपर्यंत खेळ जाहला. मग श्रीमंत उठोन निद्रेस गेले. पांच दिवस खेळ जाला. पहिले दिवसीं दिवसां जेटीची झोंबी व वाघवकरीचा खेळ, सायंकाळीं डफगाणें, पोऱ्याचा नाच, गोविंदा राणू यांनीं सोंगें आणिलीं. दुसरे दिवसीं त्याप्रमाणेच भवानीपंताचा फड व तिसरे डफगाणें. महादु सुतार यांनीं लाकडाची वाहुली कळ्यासूत्री व सूर्याचा रथ केला, तो चवथे दिवशीं दिव्हीच कळ्यासूत्री मजालस पातशाही अमीरपसंत तो खेळ चांगला जाला. पांचवे दिवशीं दिवसां रंग, रात्रीं डफगाणें. पोरे नाचणारे, गो-
विंद राणू सोंगाडे, याप्रमाणें पाच दिवस खेळ जाला. यांमध्ये चांगले पोरे नाचणारे सासवडकर एक, दुसरा जंगमाचा; शाहीरही गाणारे त्यांचेच हे चांगले. वाकीचे कनिष्ठ भरती आणिले होते. सोंगांत भवानीपंतापैकीं दोन सोंगें, एक दाईचें व दुसरें मोग-
लाचे. गोविंदापैकीं गणपतीचें व दुसरें मुरळीचें. राणूपैकीं तपकरीची नकल व सुतारा-
पैकीं सूर्याचें. याप्रमाणें तमाशा जाहला. सेवेरी कळावे. काल आपले येथील सौभा-
ग्यवती उभयतां बाई आपलांलें माहेरास गेल्या होत्या. सेवेरी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

॥ ॥ ॥

३३. भाऊसाहेब पेशव्यांचें पत्र.

श्रीगजानन.

ता. १८ एप्रिल इ. स. १७६०.

[नकल]

“राजश्रियांविराजित राजमान्य राजश्री गोपाळराव गणेश स्वामी गोसावी यांसीं पोप्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेषः—तुझीं छ २५ रजवचीं पत्रें पाठविलीं, तीं छ २७ सावानीं पावलीं. आवदालीचें वर्तमान, व सरदाराकडील, व बंगाल्याकडील वगैरे कितां एक लिहिलें, तें कळलें. ऐशास प्रस्तुत सरदार कोठें आहेत ? आवदाली कोण ठिकाणीं आहे ? मनसबा काय करितात ? हें बारीक मोठें सर्व शोध करून वरिचेवरी जलद जोडीबराबर लिहीत जाणें. खासा खारीही देशीं मोंगलाचें पारिपत्य यथास्थित करून, मजल दर मजल हिंदुस्थानांत आवदालीच्या पारिपत्याकरितां येत आहे. छ २९ सावानीं हंडीयाचे घाटें नमंदा पार जाहली. मातबर फौजसुद्धां सुरोज खेचीच्या मार्गे दर कूच येत आहे. सरदारांच्या भेटीनंतर पोखत मनसबा होऊन सर्व गोष्टी यथास्थित होऊन येतील. तुझीं चट्टकडील वर्तमान यथातथ्य बारीक मोठें वरीचेवरी लिहीत जाणें. या गडबडीमुळें

आद्धीं राऊत, प्यादे, शिवंदी ठेऊन, अंमलठाणीं हा कालवरी रक्षिलीं. जरी शिवंदी नसती ठेविली, तन्ही अंमल उठला जाता. गडबड वारे तो शिवंदी दूर करितां येत नाहीं ह्मणून लिहिलें, तें कळलें. ऐसेयासीं शिवंदी ठेऊन अंमल राखिला, हें बरेंच केलें. आद्यापि बंदोबस्त ठीक होय तो कार्याकारण शिवंदी राखून सावध राहणें. मुज्यातदालाच्या मनांत गडबड करावयाचें आहे. दवावितात ह्मणोन लिहिलें; तन्ही त्याचेंही पारिपत्य लोकरच होऊन येईल. मुजादाला याणीं पाहिल्यापासून स्नेहानेंच वर्तून राखिलें. आतां हे गोष्टी मनांत न आणावी. तुझीं मागें त्याचंविषयीं फार बोलत होतां. त्यास सांप्रत तैमूर याची पातशाही गारत आबदालीनं केली, ह्मणजे अमर रंजपूत आहे याची पादशाहात ध्यावयाशी राहिल कीं काय ? जेथें लहानाचें थोर, दोन दोन पिढ्या तीन तीन पिढ्यांची पातशाही राखावयाशीं आद्धी जुंजतां भोंडतां, हे जर या गोष्टीची फिकार मनांत न आणीत, तरी यामुळें आवदाली काय मनात आणील, इतबार कसा पडेल, हें कळतच आहे. अखेर आद्धी जवरदस्त, आमचा पेंच त्यास आहे. तो जर स्नेहानें वर्तला तर त्याचा आमचा काय दावा आहे ? परंतु तो आद्धी एक होऊन, तैमूर याचें सलतनेचा नाश करावा हें आद्धांस योग्य नाहीं; व हे सारे आमचे स्नेही यासहित सर्वांचें वाईट. हिंदुधर्म, व तैमूर याचें कांहींच नाहीं असें होणें, हें आमचे पाहिल्यात कसें येईल ? व याणींही हीच गाठ मनांत आणावी. कमर बाधून आद्धांस व सरदारास येऊन सामील व्हावें. घरच पेंच असतील ते त्याचें आमचे विचारें दूर होतील. परंतु हा शत्रू नाहीसा करावा हेंच त्यास योग्य. याअन्वये त्याशीं भाषण करणें. हें तुझांस सवट असला, काहीं अनुसंधान असलें, तर ठीक करून त्याणीं वमय फौज यावें. दुसरा विचार न करावा, हेंच करवणें. मुजातदालाचें माफतांनं नजीबखान रोहिल्यानं आलीगोहर यासीं राजकारण काहीं लाविलें आहे कीं काय किंवा नाहीं ? आलीगोहर कोठे आहेत ? त्याची फत्ते कशी जाहली ? पुढें काय विचार करितात ? तें सर्व लिहणें. तुझीं तिकडील जे जमादार वगैरे असतील, ते सर्व आपले लगामीं लावून, त्याजपासून आवदालीच्या अंमल तिकडे होऊं न पावें ऐसें करणें. आपला अंमल ठासून राखिला, उत्तम केल. पुढेही याच प्रकारें करणें. जाणजे. छ १ माहे रमजान मुमा सितन मया व अलफ. नारी खंडराव व पांचशें राऊत शाहाजादी-याजळ तुमचा आहे. त्यास उत्तम आहे. त्यास येथून आलीगोहरास लिहिलें आहे कीं, सारे अमर व रजवाडे राजे यासीं पत्रे, फौजमुद्धा आद्धांस येऊन सामील व्हावें, ऐसे पाठवावयाविषयीं लिहिले आहे. तरी हीं पत्रे तुझीं लहून सत्वर येत असें करणें व परमारेही असंच लिहिले आहे. शहाजादायानें तिकडील बंदोबस्त करून सत्वर यावें. पातशाहाअत दिल्लीस कायम करून परकी शत्रू नाहीसा करावा. मग घरचा बंदोबस्त सहजात होईल. तरी हाही मजकूर लिहिणें. डौल धरावा. वारंवार बातमी बारीक लिहित जाणें. जाणजे. छ १ रमजान बहुत काय लिहिणें ? हे विनंति.”

नवीन पुस्तक.

श्रीएकनाथी भागवत.

किंमत ४॥ रुपये.] ट. ॥० आणे. [जुलैपर्यंत घेणारांस ३॥ रुपये.

श्रीनाथभागवत हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरीइतकाच सर्वमान्य झाला आहे. भागवतधर्माचें उत्कृष्ट निरूपण करणारा, भक्तिज्ञानवैराग्यांची उत्कृष्ट फोड करणारा, अत्यंत प्रेमळ व प्रासादिक वाणीतून प्रकट झालेला व श्रीएकनाथामारख्या स्वानुभवी गुरुपुत्रानें काशीसारख्या क्षेत्रांतल्या विद्वानांकडून पसंत करवून घेतलेला असा हा अलौकिक ग्रंथ आपल्या थोर पुण्याईनेच आपणां महाराष्ट्रीयांस प्राप्त झाला आहे. हा ग्रंथ क्षणजे भक्तिप्रेमाचा महोदधि आहे. ही भागवतधर्माची पताका आहे. हें सगुणप्रेमाचें आगर आहे. वारकरी लोकांत व सर्व भाविक लोकांत या ग्रंथाची मान्यता अतिशय आहे. पैठणास दोनशें वर्षांपूर्वी लिहिलेली श्रीनाथभागवताची एक प्रत श्रीनाथसंस्थानच्या मार्फत रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांनी संपादन करून आणिली, आणि तिच्या आधारानें त्यांनी मूळ शुद्ध केलें, व कठिण शब्दांवर भरपूर टीपा देऊन ग्रंथ तयार केला, तो आम्ही जाड मोहोरेदार ग्लेज कागदावर छापून महाराष्ट्रीयांस सादर करीत आहोंत. या ग्रंथाची सुपररायल अष्टपत्री सांच्याची ८४८ पृष्ठें झालीं असून शिवाय प्रस्तावना व विस्तृत विषयानुक्रमणिका हीं यांस जोडलीं आहेत. ह्या ग्रंथाला टाईप मोठा घातला असून आबालवृद्धांस सहज वाचतां येण्यासारखा सुबक व सफाईदार आहे.

ठिकाणा—कालबादेवी गेड,
मुंबई.

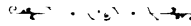
} तुकाराम जावजी,
निर्णयसागर छापखान्याचे मालक.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

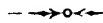
एप्रिल १९१०.

[अंक ९ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	४७-५०
२ प्राचीन मराठे सरदार.	१७-३२
३ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	६५-६८
४ ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणे.	५९-७४
५ ऐतिहासिक टिपणे.	६१-६८

चित्रे:—१ फलगुणचे निबालकर २ मुंबईचे इंग्रजी आरमार

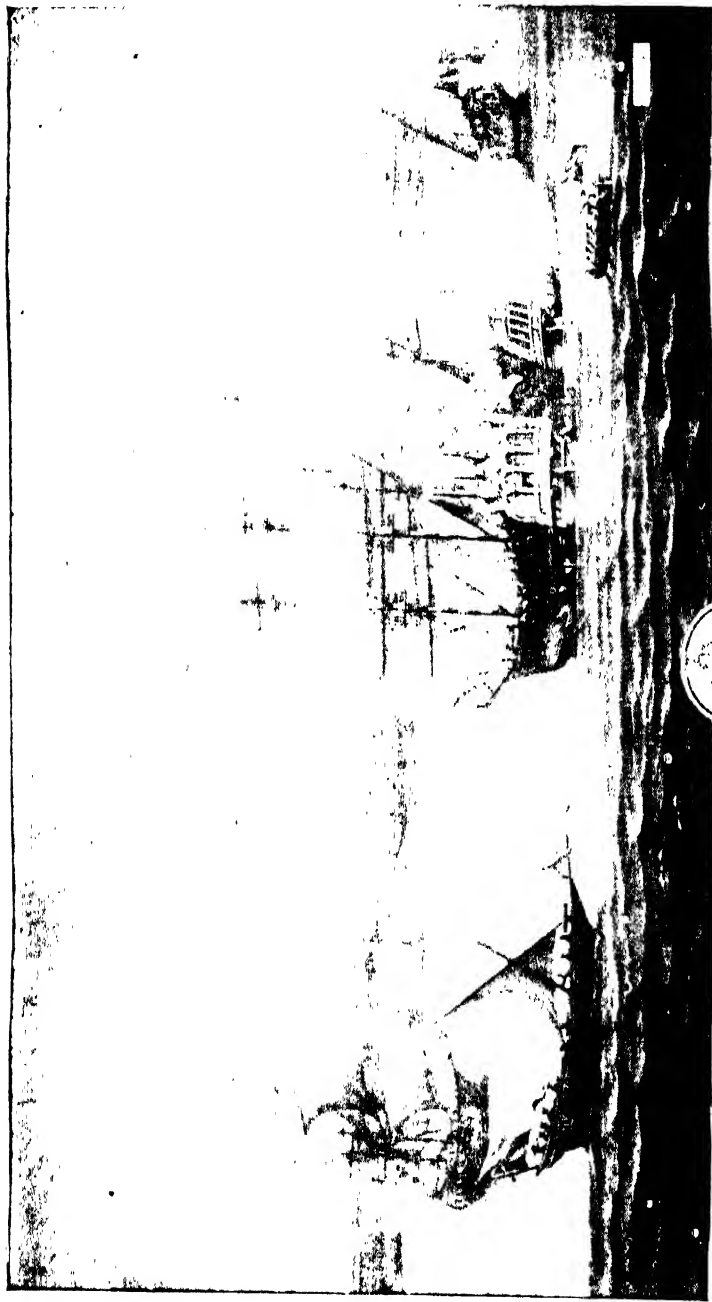
मुंबई येथे

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत

बालकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनी

मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

मुंबईचे इंग्रजी आगमार.

२७. खेळोजी भोंसले.

खेळोजी भोंसले हा, मालोजी भोंसले ह्यांचा धाकटा भाऊ विठोजी ह्यांचा थोरला मुलगा. हा आपल्या चुलत्याप्रमाणेच अहमदनगर येथील निजामशाहीमध्ये प्रसिद्धीस येऊन तेथे त्यास मनसबदारी मिळाली होती. तो मोठा पराक्रमी सरदार होता. इ. स १६२९ चे सुमारास ज्या वेळी शहाजीने निजामशाहीचा पक्ष सोडिला, त्या वेळी तो मालोजी व परसोजी ह्या दोन भावांसह मोंगलांस जाऊन मिळाला. तेथे त्यास 'पंचहजारी' ह्मणजे पांच हजार स्वारांची मनसब मिळाली. त्याप्रमाणे त्याने मोंगलांच्या बाजूने पुष्कळ शौर्याची कामे केली. परंतु इ. स. १६३३ मध्ये, ज्या वेळी मोंगलांनी दौलताबादच्या किल्ल्याला वेढा घालून तो हस्तगत करण्याचा प्रयत्न केला, त्या वेळी कांहीं कारणावरून, खेळोजी भोंसले मोंगलांचा पक्ष सोडून विजापुरास गेला, आणि विजापुरकरांच्या वर्तने त्याने मोंगलांशी वारंवार लढाया केल्या. तो महाप्रतापी व रणभुंजार वीर असल्यामुळे मोंगलांस फारच शिरजोर वाटू लागला. तेव्हां त्यांनी त्यास दुसऱ्या एका मार्गाने ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला. त्याची बायको गोदावरीच्या कांठी कांहीं पर्वणीनिमित्त गंगास्नानास गेली होती. तिला तेथील मोंगल सुभेदाराने पकडून आपल्या कैदेत ठेविली. ती महा पतिव्रता असून तिजवर खेळोजीचे विशेष प्रेम होतें. हें जाणून, त्या सुभेदाराने, खेळोजीस विनम्र करण्यासाठी, त्या बाईचे पातिव्रत्याचा भोग करण्याची त्यास भीति घातली. त्याने खेळोजीस असा निरोप पाठविला की, "मनुष्याची अन्न राखण्यासाठी त्याच्या द्रव्याची किंमत. तूं जर मला चार लाख रुपये खंडणी देशील, तर मी तुझ्या बायकोला काडीमात्र उपसर्ग न लावितां तिची सुटका करीन. रुपये न देशील तर तिची अन्न राहणार नाही." हें ऐकून खेळोजीने निरुपायास्तव चार लाख रुपये त्या मोंगल सुभेदारास देऊन आपल्या प्रिय पत्नीची सुटका करविली. ह्यानंतर लोंकरच विजापुरचा बादशाहा व मोंगल बादशाहा शहाजहान ह्यांचा तह झाला, त्यामुळे खेळोजीस आपल्या नौकरीचा राजीनामा द्यावा लागला. अर्थात् खेळोजीने आपल्या पराक्रमाची अनेक प्रसंगी शर्थ करून दाखविली असून त्याच्या पाणीदार स्वभावाप्रमाणे त्याचा यथायोग्य गौरव कोठेच होईना, व वेळोवेळी मोंगल लोकांच्या हातून त्याचा अपमान व मानखंडना होऊन अनेक प्रकारचे नुकसान झाले, तेव्हां तो त्रस्त होऊन आपल्या पूर्वजांचे वतनी गांव जे वेरूळ तेथे आला, व तेथे आपले स्वतंत्र सैन्य जमवून त्याने आसपासच्या मुलखांत लूटमार व दंगेधोपे सुरू केले. ही बातमी औरंगजेबास कळताच, त्याने मलिक हुसेन नामक सरदाराबरोबर कांहीं सैन्य देऊन, त्यास

त्याच्या बंदोबस्तास पाठविलें. त्यांनं खेळोजीवर छापा घालून त्यास इ. स. १६३९ च्या आक्टोबर महिन्यांत धागतीथीं पाठविलें. येणेंप्रमाणें शहाजीचा चुलत भाऊ जो खेळोजी त्याचा शेवट झाला.

✽ ✽ ✽

२८. इ. स. १७६८ मधील धुळपाचें आरमार.

इ. स. १७६८ मध्ये विजयदुर्ग येथें आनंदराव धुळप ह्यांचे हाताखालीं जें आरमार होतें, त्याची एक याद सांपडली आहे. ती मनोरंजक वाटल्यावरून पुढें दिली आहे. ह्या यादीमध्ये त्या वेळच्या जहाजांचीं नांवां व त्यावरील हशम ह्मणजे लढाऊ शिपाई व दर्यावर्दी लोक ह्यांची संख्याही दिलेली आहे. त्यावरून इ. स. १७६८ मध्ये विजयदुर्ग येथें धुळपाचे ताब्यांत किती आरमार होतें, त्याची कल्पना येईल.

गुराव तिरकसी.	हशम लोक	दर्यावर्दी	एकूण.
१ दत्तप्रसाद	११०	७८	१८८
१ आनंदीप्रसाद	१०१	६८	१६९
गुराव दुघोसी.			
१ शिवप्रसाद	६५	४९	११४
१ रामप्रसाद	६५	४९	११४
१ गणेशप्रसाद	४०	३९	७९
१ साहेबसदर	७५	५४	१२९
	४५६	३३७	७९३

भर्त्या गलवतें.

१ सवाई रघुनाथ	२५	२४	४९
१ नरनाथ	२८	२९	५७
१ फत्तेलष्कर	२८	२९	५७
१ शंभू	२८	३४	६२
१ खांदेरी उंदेरी	२५	२५	५०
१ अच्छा सरदारी	१५	२०	३५
१ शहातीर	२५	२०	४५
१ नवरतन	१५	२०	३५

भर्त्या गलबतें.

१ सुग्रीव	१५	२०	३५
१ यशवंती	२०	२०	४०
१ हर्षावीर	१०	१०	२०
१ गरुड	१०	१५	२५
१ हनुमंत	९	११	२०
१ सवाई समशेर	२५	२५	५०
१ लहिरी	२५	२४	४९
१ दौलती	८	१०	१८
१ वावडी	६	९	१५
१ यशवंतराव	१५	२०	३५
१ हिरकणी	१७	१८	३५
१ नारिंजा (?)	२५	२४	४९
१ सडक	४०	३४	७४
१ पवन	२०	१५	३५
१ वसई समशेर	२४	२७	५१
	९१४	८२०	१७३४

किरकोळ.

२ महागिन्या	१०	४०	५०
२ लांगबोटी			
१ वाघी			
	९२४	८६०	१७८४

तिरकसी गुराबा २, दुधोशी गुराबा ४, भर्त्या गलबतें २३, आणि किरकोळ महागिन्या वगैरे ५ मिळून ३४ गलबतें होती, व त्यांवर हशम लोक ९२४ व दर्यावर्दी ८६० मिळून १७८४ लोक होते. हे आरमार पुढे पुष्कळ वाढले होते, हे निराळे सांगाययास नकोच.

२९. गंगाधरशास्त्री पटवर्धन.

हे विद्वान् ब्राह्मण गृहस्थ श्रीमंत गायकवाड सरकारचे दिवाण होते. हे गायकवाड सरकाराकडून पुणें येथें दुसरे बाजीराव पेशवे ह्यांच्याकडे वकिलीस आले होते. बाजीरावसाहेबांचें व ह्यांचें कांहीं कारणावरून वांकडें येऊन, त्यांनीं त्रिंबकजी डेंगळे ह्यांचे मार्फत, पंढरपूर येथे त्यांचा इ. स. १८१५ मध्ये खून करविला, हें इतिहासप्रसिद्धच आहे. गंगाधरशास्त्री हे फार बुद्धिमान् व शहाणे मुत्सद्दी होते. ते ब्रिटिश सरकारच्या मध्यस्थीनें व त्यांची हमी घेऊन पुणें येथें आले होते. त्यामुळे त्यांचा व इंग्रज रेसिडेंट मि० एल्फिन्स्टन ह्यांचा चांगला परिचय झाला होता. त्यांना संस्कृत भाषेचें चांगलें ज्ञान होतें. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं इंग्रजी भाषेचीही थोडी ओळख करून घेतली होती. राजकारणनिमित्तानें त्यांचें व इंग्रज लोकांचें बरेंच दळणवळण झाल्यामुळे त्यांस इंग्रज लोकांविषयी अधिक आदरबुद्धि उत्पन्न झाली होती. ते नेहमी त्यांचें अनुकरण करण्यांत तत्पर असत. त्यांच्याबद्दल मि० एल्फिन्स्टन ह्यांनीं एक ठिकाणीं उल्लेख केला आहे, तो फार मौजेचा आहे. ते लिहितातः—

“This man, Gungadhar Shastree, is a person of great shrewdness and talent, who keeps the whole state of Baroda in the highest order, and here lavishes his money and marshals his *swaary* in such a style as to draw the attention of the whole place. Though a very learned Shastree, he affects to be quite an Englishman, walks fast, talks fast, interrupts and contradicts, and calls the Peshwa and his ministers “old fools” and “damned rascals” or rather “dam rascal”. He mixes English words with everything he says, and will say of some one (Holkar, for instance): “Bhot *tricks*-walla thā; laikin burra akulkund, kukeye (cock-eye) thā.”

ह्यावरून, गंगाधरशास्त्री ह्यांच्याबद्दल मि० एल्फिन्स्टन त्यांचें काय मत होतें, तें उघडच आहे. शास्त्रीबुवांचें हिंदुस्थानीमिश्रित इंग्रजी भाषेचें ज्ञान “यशवंतराव होळकर बहोत ट्रिक्वाला था, लेकिन बडा अकलकंद, काकआय (काकचक्षू) था,” ह्या वाक्यावरून दिसून येतें. मराठी अमदानीमध्ये एतद्देशीय लोक इंग्रजी कसें बोलत असत त्याचा थोडासा मासला ह्यावरून समजून येतो.

दुर्गोजी राजे महाडीक ह्यांच्या नांवें कोल्हापूरचे महाराज शंभु छत्रपति ह्यांनीं राजशक ५१ (इ. स. १७२५) मध्ये दिलेलीं कांहीं सनदापत्रें उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांवरून दुर्गोजी राजे ह्यांनीं कोल्हापूरकरांस मिळून त्यांच्या साह्यानें बराच प्रांत काबीज करण्याचा प्रयत्न केला असावा असें दिसतें. हीं पत्रें येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“श्रियामह चिरंजीव राजमान्य राजश्री दुर्गोजी राजे माहाडीक यांसी:—

प्रति राजश्री राजा शंभु छत्रपति आशीर्वाद उपरी:— तुझीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट होऊन, लेखनार्थ तुझांकडून त्रिवर्ग आले यांणीं सविस्तर कुशल अभिप्राय सांगितला, तो विदित होऊन परम समाधान वाटलें. यापेक्षां उत्तम तें काय? तुझीं अंगेज करून राजकार्य मनसुबा करावा हेंच अवश्यक. याकरितां येविसींची आज्ञा यांस जें करणें तें करून पाठविले आहेत. कागदपत्र सनदा यांजवळ दिल्या आहेत. सविस्तर तुझांस सांगतील त्यावरून कळेल. तरी तुझीं याउपरी अंगेज करून, जे सामील करून घ्यावयाचें ते सामील करून घेऊन, त्या प्रांते इकडील सेवकपणाचा भारीपण घंटाघोष करून, संतोषवर्तमान लेहून पाठवणें. तुमचें वरचेवरी जसें साहित्य करणें तसें करून, केल्या अंगेजाचें सार्थक होय ऐसी गोष्ट केली जाईल. तुमचे मनोदयानुरूप चालविण्यास अंतराय होणार नाही. येविसीं सर्व प्रकारें समाधान रक्षून योजिला प्रसंग सिद्धीस पावविणें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें.”

श्री.

“स्वस्ति श्रीराज्याभिषेक शके ५१ क्रोधीनामसंवत्सरे फाल्गुन शुद्ध नवमी गौम्यवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शंभु छत्रपति स्वामी यांणीं, चिरंजीव राजश्री दुर्गोजी नाईक माहाडीक यांसी आज्ञा केली ऐसीजे:—तुझांस स्वामिकार्याची आज्ञा करून तुझांकडे फौजेचे बेगमीस सरंजाम खेरीज इनाम व खासगी व किल्ले कोटाचे गांव खेरीज करून मुकासे लेहून दिले असेत:—

सरकारें बारा एकूण माहाल.

१ . परांडे माहाल १९	प्रांत भागानगर.
१ धारूर ७	१
१ नलदुर्ग १	
१ सोलापूर १	
१ अक्कलकोट १	प्रांत सगर
१ कलबुरगे ५	१

३ प्रा० म० स०

१	येतगिरी १	प्रांत कर्डे रांजणगांव
१	मल्लिखेड ६	१
१	हवेली बेदर ८	
१	कल्याण २	
१	नांदेड ३५	
१	रामगीर २२	

१२

येणेप्रमाणे बारा सगळीं वतनप्रांत मुकामा करून दिला असे. या सरंजामांतील फौज तुह्यांस सामील होईल, त्यांचा सरंजाम त्यांस चालवणे. सामील नव्हेती, त्यांचा सरंजाम नमे. फौजेस देऊन जमाव करणे, आणि फौजमवाफिक सरंजाम करून देणे. खाजगीचे माहाल व गांव आहेत, तेथील ऐवज व बाबतीचा ऐवज तहाप्रमाणे हुजूर पाठवीत जाणे. बहुत काय लिहिणें.”

श्री.

“राजश्री बजाजी नाईक निंबाळकर गोसावी यांसी:—

४१ अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री राजा शंभु छत्रपति उपरी चिरंजीव राजश्री दुर्गोजी राजे माहाडीक यांणीं स्वामींचें राज्य अभिवृद्धीतें पावावें येविसींचा अंगेज केला आहे. याकरितां यांसी त्या प्रांते रवाना केले आहेत. हे तुमचें दर्शन घेऊन सविस्तर आपले खाजगत भावार्थ सांगतील, तो चित्तास आणून सर्व प्रकारें यांची साह्यता करणे. कदाचित् समयानुरूप आपणाकडील लोकांचे कविले तुमचे स्थलास आणून ठेवतील, त्यास अंतर पडें न देतां जागा देऊन, पुढें योजिला कार्यभाग सिद्धीतें पावे तें करणे. स्वामींचें राज्य वृद्धीतें पावावें, हेंच तुह्मीं पहिलेपासून अगत्य धरीत आहां. त्यास कोणहेविसीं अंतर करितां ऐस नाही, हा तुमचा भरंवसा स्वामींस पूर्ण आहे. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें.”

श्री.

“राजश्री मालोजी नाईक निंबाळकर गोसावी यांसी:—

४२ अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री राजा शंभु छत्रपति उपरी चिरंजीव राजश्री दुर्गोजी राजे माहाडीक यांणीं स्वामींच्या राज्याची अभिवृद्धि व्हावी, येविसींचा अंगेज केला आहे. याकरितां यांसी आज्ञा देऊन त्या प्रांते रवाना केले आहेत. ऐसीयास स्वामींच्या राज्याविना तुह्मी इतर अवश्यक जाणत नाही. तरी हें तुह्यांस लिहोन व सांगोन पाठवितील, त्याप्रमाणे अंतर होऊं न देतां, साह्यता करून स्वामींचें मनोभिष्ट सिद्धीतें पावे, तें करणे. समया-

नुरूप हे आपणाकडील लोकांचे कविले आणून ठेवतील. त्यांस जागा देऊन पुढें योजिला कार्यभाग सिद्धीस पावे, तें करणें. बहुत काय लिहिणें.”

श्री.

“राजश्री साबाजी नाईक निंबाळकर गोसावी यांसी:—

५ अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य प्रति राजश्री राजा शंभु छत्रपति उपरी चिरंजीव राजश्री दुर्गोजी राजे माहाडीक यांसी कितेक स्वामिकार्याची आज्ञा करून त्या प्रांतें पाठविले आहेत. आज्ञेनुरूप स्वामिकार्याचा अंगेज करून साहित्या-विपर्यी तुह्यांस लिहितील व सांगतील. त्याप्रमाणें सर्व प्रकारें अनुकूल होऊन स्वामिकार्य सिद्धीस जाय, स्वामी तुह्यांवरी संतोषी होत, तें करणें. जाणिजे. बहुत काय लिहिणें.”

ह्या सर्व पत्रांवरून दुर्गोजी राजे हे कोल्हापुरकरांस सामील होऊन कर्नाटकांत भागानगराकडे न्यागेर राजकारणें खेळवीत होते, हें सिद्ध होतें. ह्यांनीं माहुर प्रांता-वर मुलूखगिरी केली होती, असेंही प्रत्यंतर पुराव्यावरून दिसून येतें.* हे दुर्गोजी राजे, शंकराजी राजे ह्यांचे भाऊ किंवा पुत्र, हा निर्णय करितां येत नाही. कदाचित् हे शंकराजी राजे ह्यांचे पुत्रही असण्याचा संभव आहे. कारण, शंकराजी राजे ह्यांस दुर्गोजी व आंबाजी असे दोन औरस पुत्र होते. त्यांपैकी वडील पुत्र

* माहूरच्या मुलूखगिरीवर असतांना त्यांनी त्रिपतीच्या श्रीव्यंकटेश देवास नवस केल्याचा उल्लेख पुढील पत्रांत आढळतो. हे पत्र वाचनीय आहे. तें येणेंप्रमाणें:—

“अक्षय्य सौभाग्यसंपन्न ॥ अभंग गळसरी बांधे नारायण ॥ तेणें अभंग वज्र कंकण ॥ चंद्रार्क जांवीरी नृपती ॥१॥ अवतार धरी नारायण ॥ तेथें शक्ती प्रगटे आपण ॥ लक्ष्मीचें नामाभिधान ॥ देव ठेवी कौतुकें ॥२॥ शेषाद्रि पर्वतावरी ॥ स्वयें नांदे श्रीहरी ॥ तेथें लक्ष्मी अधिकारी ॥ सांभाळ करी भक्ताचा ॥३॥ ऐशिये लक्ष्मीचे सेवेसी ॥ चित्त गुंतलें दिवानिशी ॥ उपेक्षा न धरावी मानसी ॥ हेचि विनंती सेवेतें ॥४॥ पालन करी बालकासी माता ॥ ज्ञान उपदेश करी पिता ॥ तेचि कुळीची कुळदेवता ॥ लक्ष्मी माता तूं एक ॥ ५ ॥ श्रीव्यंकटेश भूवैकुण्ठ ॥ त्रिमल त्रिपती सरकार अर्काट ॥ सहस्रायु चिरंजीव भक्त ॥ राजे दुर्गोजी माहाडीक ॥ ६ ॥ वास्तव्य तारलें यांसी:— आशीर्वाद उपरी, तुह्मी माहूरच्या मुलूखगिरीत विटरगांव मोकामी बोलले होतेंत, आह्मी क्षेम गृह्वास पावल्यानंतर श्रीस नऊ तोळे सुवर्ण व ताडपत्री पासोटी एक देऊं, ऐसा तुमचा संकल्प आहे. यासी साक्षी भानजी माहाडीक व यशवंतराव मदन आहेत. तुह्मी पत्रदर्शनी श्रीच्या नवस, देवपुत्र तुह्यांकडे पाठविले आहेत, यांचे हस्तीं प्रविष्ट करणें. आपण म्हणतील श्रीनें जागृति आपणांस करावी. ऐसें जरी चित्तीं आणतील, तरी आपली हुंडी तुह्यांवरी नाही. ऐसाच नवस लहानपणी राजसबाई बोलली होती. त्यास स्मरण धाकुटपणीचें नव्हतें. मग स्मरणपत्र पाठविल्यानंतर त्यांनी नवस प्रविष्ट केला. त्यास तेंही पत्र तुह्यांकडे पाठविलें आहे. अंतरसाक्षी मी आहे. ठेवाल जरी नवस तरी, कलौ श्रीव्यंकटेश तुह्मी पत्र वंदून पूजन करणें. तेणेंकरून यश लक्ष्मी आयुष्याभिवृद्धि होईल. बहुत काय लिहिणें? हे आशीर्वाद. आनंदनाम संवत्सर पौष वद्य नवमी. या पत्रास मिथ्या ह्याणेल तो स्वधर्मास मुकेल.”

दुर्गोजी ह्यांस शंकराजी राजे ह्यांचें सर्व वतन व जहागीर मिळणें रास्त होतें. परंतु कागदपत्रांवरून असें दिसून येतें कीं, वडील पुत्र ह्मणजे दुर्गोजी राजे ह्यांचा वारसपणाचा हक्क शंकराजी राजे ह्यांच्या पश्चात् श्रीमंत छत्रपति शाहू महाराज व महाडिकांचे गोत ह्यांनीं मंजूर न करितां, सर्व वतन धाकटे पुत्र आंबाजी राजे ह्यांच्या नांवें करून दिलें. ह्या संबंधाचें वृत्तिपत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यांत “दुर्गोजी महाडीक ज्येष्ठ पुत्र यांसी आपणापासून वारंवार द्रव्यांश विशेषात्कारें पावला असोन, अमर्यादेन वतोन विभक्त आहे” असें कारण दाखविलें आहे. परंतु शाहूमहाराजांचे प्रतिपक्षी कोल्हापूरचे शंभु छत्रपति ऊर्फ संभाजी राजे ह्यांस दुर्गोजी राजे हे सामील झाल्यामुळे, शाहूमहाराजांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं अप्रेम उत्पन्न होऊन, कदाचित् त्यांचा वारसदारीचा हक्क नाहींसा होण्याचा प्रसंग आला असेल असेंही संभवतें. परंतु ह्या संबंधाचे सर्व अस्सल कागदपत्र उपलब्ध झाल्यावांचून ह्या शंकेचा निर्णय होणार नाहीं. असो. आंबाजी राजे महाडीक ह्यांस मिळालेले वृत्तिपत्र पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

श्री.

“राजश्री आंबाजी विन शंकराजी राजे महाडीक यांसी दिल्लें वृत्तिपत्र ऐसीजे:—

सौभाग्यवती मातोश्री भवानीबाई महाडीक यांसी तर्फ तारळें येथील वतन सरदेशमुखी व नाडगोंडा व इनाम कसवे दरोवस्त वगैरे देहे तर्फ मजकूर आपण दिल्लें होतें. त्यास राजश्री शंकराजी राजे महाडीक देहावसान पावले. भवानीबाई यांणीं सहगमन केलें. ते समर्थी दुर्गोजी महाडीक ज्येष्ठ पुत्र यांसी आपणापासून वारंवार द्रव्यांश विशेषात्कारें पावला असोन, अमर्यादेन वतोन विभक्त आहे. आंबाजी महाडीक यांसी कांहीं पावलें नाहीं. तरी सदरहू वतन इनमिें कुला यांस देऊन यांचें चालविलें पाहिजे, असें बोलोन स्वामींचे हातें दिल्लें. त्यास प्रस्तुत सर्व सभेच्या मते ज्येष्ठ पुत्रास यांपकीं कांहीं न द्यावें ऐसा निश्चय जाहला. त्यावरून सदरहू वतनें व इनामाचा विभाग करून तुह्यांस विभाग करून दिला आहे. बितपशील:—वतन सरदेशमुखी व नाडगोंडकी देहाय. १ कसबा तारळें, १ मौजे बोपोशी, १ मौजे तोंडोसी, १ मौजे वजरोसी, १ मौजे मरळोसी, १ मौजे कडवे खुर्द, १ मौजे घोट, एकूण ७.

खालसा व हुजूर वसुली इनाम देहे. १ मौजे बोपोशी, १ मौजे मरळोसी, एकूण २. इनाम पट्टी देशमुख व देशपांडे तर्फ मजकूर रुपये १०८.

इनाम दुतर्फा. १ कसबा तारळें दुतर्फा देखील इनाम तिजाई कुलबाब, कुलकानू व जकात तर्फ मजकूर. ३ दुतर्फा देखील इनाम तिजाई देखील कुलबाब कुलकानू. (१ मौजे घोट, १ मौजे तोंडोसी, १ मौजे कडवे खुर्द) एकूण ४. धनगरवाडा वस्ती तर्फ मजकूर यांजकडून सरदेशमुखी व नारगोंडकीचा हक्क होईल त्यापैकी निमे ॥ कित्ता १.

येणेंप्रमाणें तुह्यांस व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें दिलें असे. तरी तुह्मी सदरहूप्रमाणें अनुभवून सुखरूप राहणें. येविशीं पत्रें पौष बहुल द्वितीया इंदुवासर मुक्काम पाली.*११

असो. शंकराजी राजे ह्यांच्या पश्चात् त्यांचे धाकटे पुत्र आंबाजी राजे हे त्यांच्या वतनाचा कारभार पाहूं लागले. ह्यांची कारकीर्द किती वर्षे झाली व ह्यांनीं पराक्रम काय केले, ह्याची माहिती समजत नाही. ह्यांची मुलगी गुणवंता बाई ही धाकटे. शाहूमहाराज ह्यांस दिली होती. इ. स. १७४९ मध्ये शाहू महाराज मृत्यु पावल्यानंतर मराठ्यांची सर्व राजसत्ता पेशव्यांच्या हातीं गेली. तेव्हांपासून महाराष्ट्रांतील अनेक जुनीं मराठी घराणीं मागे पडून तीं लुप्तप्राय झालीं, व त्यांचें पराक्रमतेज अस्तंगत झालें. त्याबरोबर हें महाडिकांचें कुलीन व पुरातन घराणेंही नामशेष झालें, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. ह्या घराण्याचा शरीरसंबंध खुद्द सातारकर छत्रपतीबरोबर अनेक वेळां झाल्यामुळें त्यांतील पुरुष कांहीं तैनाती उपभोगून आपली कालक्रमणा करीत असत.

आंबाजी राजे हे कधीं मृत्यु पावले हें समजत नाही. त्यांस हरजी व सखोजी असे दोन पुत्र होते. त्यांपैकीं हरजी हे बरेच प्रसिद्ध होते. ह्यांस श्री निवास गंगाधर प्रतिनिधी ह्यांनीं लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. त्यावरून त्यांची योग्यता त्या वेळीं किती होती तें दिसून येतें. हें पत्र येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“राजश्री हरजी राजे महाडीक गोसावी यांस:—

अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित श्रीनिवास गंगाधर प्रतिनिधी आशीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष:— राजश्री निंळोपंत बक्षी कसबा तारळें येथें मुक्कामास आले. त्यांजपार्शी तुम्ही लोक सुद्धां सामील झालां ह्मणोन मशारनिलहे यांनीं लिहिलें. ऐशाम, तुम्ही पुरातन, पदरचे कर्ते माणूस, या दौलतीचा भार सर्व तुम्हां लोकांवर आहे; आणि

* हें पत्र ता. १३ जानेवारी इ. स. १७२९ ह्या मितिचें आहे. ह्यामध्ये शंकराजी राजे ह्यांची पत्नी भवानीबाई ही आपल्या पतीबरोबर सती गेल्याचा उल्लेख आहे. ह्यावरून इ. स. १७२८ मध्ये शंकराजी राजे मृत्यु पावले हें सिद्ध होते.

संरक्षणही करणार तुझीच आहां. कळेल त्या प्रकारें करून दौलत संरक्षण करणें सर्व दौलत तुमची आहे. वरकड राजश्री निळोपंत तुह्यांस करारमदार करून देतील त्याप्रमाणें सरंजाम देऊन चालविलें जाईल. जाणिजे. चंद्र ३० माहे सफर बहुत काय लिहिणें.”

हरजी राजे कधीं मृत्यु पावले तें समजत नाहीं. त्यांस भवानजी राजे व कुमाजी राजे असे दोन पुत्र होते. त्यांपैकी कुसाजी राजे हे शूर असून स्वारी-शिकारींत फार तरबेज होते. ह्यांची मुलगी बाईसाहेब ही श्रीमंत महाराज प्रतापसिंह ह्यांचे धाकटे बंधू रामचंद्रराव ऊर्फ भाऊसाहेब ह्यांस दिली होती. ती इ. स. १८३३ मध्ये वारली. कुसाजी राजे हे पेशवाई बुडाल्यानंतर इंग्रजांस मिळाले; हणून इंग्रजसरकारांनीं त्यांची खानदानी लक्षांत घेऊन, त्यांस दरसाल १५०० रुपयांची नेमणूक करून दिली.* ह्यांच्यावर श्रीमंत छत्रपति प्रतापसिंह महाराज ह्यांची पूर्ण कृपा होती. सबब त्यांनीं त्यांस आपल्या दरबारांत लष्करचे सरदारीची जागा दिली होती व चांगली नेमणूकही करून दिली होती. कुसाजी राजे ह्यांच्यावर सातारचे रेसिडेंट कप्तान ग्रांटडफ साहेब ह्यांचीही फार मेहेरबानी होती.

कुसाजी राजे हे पुढें लवकरच मृत्यु पावले. त्यांच्या मागून त्यांचे चिरंजीव भवानजी राजे हे आपल्या वडिलांच्या सरदारीचे मालक झाले. ह्यांच्यावर श्रीमंत छत्रपति शहाजी राजे ऊर्फ आपासाहेब महाराज ह्यांची चांगली कृपा असल्यामुळें त्यांच्या शौर्यादि उत्तम गुणांचें चीज होऊन, त्यांस स्वारांच्या रिसाल्याचे मुख्य अधिकारी

“ This is to certify that a pension of Rupees one thousand and five hundred 1500 per annum for life and during good behaviour has been granted by the British Government to the bearer Kooshaba Raja Maharick native of the District of Tarley. This pension to commence with the last Pussie viz. the 6th of June 1819.

CHAPLIN.

Poona.
5th July 1820. }

सरकारदौलत मदार कंपनी इंग्रज बहादूर.

बईस कुसाजी राजे माहाडिक वस्ती तारके यांसी सालीना पेनशीन रुपये १५०० मोबलग एक हजार पांचशें रुपये ताहयात वर्तणूक चांगली आहे तोपर्यंत कंपनी सरकारांतून मोकरर करून दिलें असे. तरी याप्रमाणे अलफ अशरीन मयातैन व अलफ सुरू छ ६ जून स. इसवी १८१९ मुताबला मन १२२९ फसलीपासून पोचत जाईल. जार्जि. तारीख ५ जुलई सन १८२०. मुताबला सन १२३० फसली सु॥ इहिदे अशरीन मयातैन व आलफ मुकाम पुणें.

Compared

J. MACLIOD,

Assist. Secretary.

नेमण्यांत आले होते. त्यांच्या अंगच्या उत्तम गुणांची फार प्रशंसा होऊन त्यांस श्रीमंत महाराज शाहाजी राजे ह्यांच्याकडून अनेक पारितोषिकें मिळालीं. इ. स. १८४८ मध्ये सातारचे महाराज मृत्यु पावले व ते राज्य खालसा झालें. तथापि, इंग्रजसरकारानें भवानजी राजे महाडीक ह्यांच्या शौर्याची तारीफ करून त्यांस “सरदारबहादूर” असा किताब दिला. ह्या संबंधानें सातारचे कमिशनर मेजर ओगलव्ही ह्यांनीं भवानजी राजे ह्यांस पाठविलेलें पत्र उपलब्ध झालें आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

सन १८५१.

“मेहेरबान भवानजी राजे महाडीक रिसालदार सरदारबहादूर सलामहू

ॐ अज तर्फ थॉमस वोगलवीसाहेब इस्कौयर कमीशनर इलाखा सातारा सलाम अंकीं:—आपण सातारा संस्थानाकडे बिनदेरसी स्वारांवरील रिसालदारीची नोकरी चांगले प्रकारें केल्याबद्दल आपल्यास “सरदारबहादूर” ही किताब देण्याविशीं इकडून मुंबई सरकारास लिहिलें होतें. ते इंडियाचे गवरनरजनराल-इन-कौंसल यांणीं मेहेरबानगीनें पसंत केलें, ह्मणोन मुंबईहून मेहेरबान मालीट साहेब चीफ सकटतारी निसबत सरकार यांणीं नंबर २४३८ तारीख ९ जून सन १८५१ इसवीचे पत्रांत इकडे लिहून कळविलें, त्याजवरून आपल्यास “सरदारबहादूर” ही किताब दिल्याचें मालुम व्हावयास्तव लिहिलें आहे. तारीख १४ माहै जून सन १८५१ इसवी.”

भवानजी राजे ह्यांचे वंशज तारळें येथें आपला प्राचीन वतनाचा उपभोग घेत अद्यापि ह्यात आहेत. ह्यांच्या जवळील जुने कागदपत्र उपलब्ध झाले, तर महाडिकांच्या थोर व प्राचीन घराण्याची अधिक माहिती जगापुढें येण्याचा संभव आहे.

२ फलटणचे निंबाळकर*.

श्रीमार्तंड.

“मूर्यवंशी परमार कुळांतील राजघराणेदार यांतील एक पुरुष निंबोदा पवार याणें, शंभु महादेवाचें शिखर शिंगणापुरचे नजीकचे निरथडीचे अंगास, निंबाचे झाडींत, तप करण्यास पर्णकुटिका बांधून, निरहारव्रतानें तपास अर्बा सबा मीत मयांत करून, अकरा वर्षे उग्र तप केलें. पुढें बारा वेळ आश्विनमासीं नवचंडीचे घटाची स्थापना करून, अष्टमीचे पर्यंत दरगेज महामंत्राचा जप एकासनीं करून, मध्यरात्री होम करून, पूर्ण आहुती आपले शिरकमळाची दिली. तेव्हां देवी प्रगट होऊन मावध करून दर्शन दिलें, आणि वर देऊन मोग्गल दिलें. पुढें याची कीर्ति ऐकून पुष्कळ लोक जमले, व दिह्नीचें सैन्य येऊन एक वर्षानें त्याम मिळालें. नंतर चार वर्षांनीं अनागोंदीचे किरडी रामराजासीं युद्ध जाहलें, त्यांत त्याचा पराजय जाला. पुढें त्यानें याच्याशीं सलोग्ग्या केला. नंतर त्याजकडे जाऊन एक वर्षानें आपल्या गांवीं जयघोष करीत परत आला. पुढें एक वर्षानें त्यानें कैलासवाम केला. त्यांस पुत्र धारापत नामें होता. दिह्नीचा सरदार मलिक-उल्-तिजार याणें नर्मदेअलीकडे येऊन, मुलखाच्या बंदोबस्तास धारापत यास माहाय्य अशर सबा यांत करून घेऊन, आपण दिह्नीस गेला. धारापत पुंडावे, शोडीधाडी करीत असत. त्या वेळेस दिह्नीस अह्लाउद्दीन बादशाहा होता. नंतर तीन वर्षांनीं याचे पराक्रम पाहून सरदारी दिली. तैनातीस बारा हजार स्वार दिले. नंतर अजमासें पंधरा वर्षांनीं आपला चिरंजीव निंबराज यास बरोबर घेऊन, दिह्नीस जाऊन, तेथें पंजाबचे लोकांशीं युद्ध करून, ते त्यांत पतन पावले. तें बादशाहानें पाहून त्यांस तुह्मी पुन्हां समरास जाऊं नये असें सांगितलें. तरी तें न ऐकितां जाऊन पडले. यामुळें त्यांचे चिरंजीव निंबराज यांचा सर्व सरदारांसमक्ष बहुमान करून वस्त्रें दिलीं, व ‘नायक’ किताब देऊन वनत जहागीर माडे तीन लक्षांची दिली. ती समान अशरीन सबा मयांत देऊन डंका वगैरे राज्योपभोगाचीं सर्व चिन्हे दिलीं. नंतर ते वतनाची सनद घेऊन निंबळकास आले. पुढें फलटणची वस्ती तीन वर्षांनीं चांगली केली. वेशी व तट बांधिला. पुढें अजमासें दहा वर्षांनीं यांचे पदरचे चोथे व कुचे या लोकांनीं

* ही लहानशी कैफियत फलटणचे जहागीरदार श्रीमंत महाराज बापूसाहेब नाईक निंबाळकर ह्यांचे जुने दसरांत सांपडली. ही इ. स. १८२२ मध्ये लिहिलेली असून हीत उपयुक्त माहिती विशेष आहे, सबब ती येथें प्रसिद्ध केली आहे.

फलटणचे निवाळकर.

(श्रीमंत मुधोजीराव बापूसाहेब.)

खजिना लुटला. त्यांस धरून त्यांनीं कैद केलें. नंतर एक वर्षानें निंबराज यांस पुत्र जाहला. त्यांचें नांव वणंगभूपाळ ठेविलें. तेव्हां कैदी बंधमुक्त केले. पुढें ते आठ वर्षांनीं बाळराज्य करून परलोकास गेले. त्याचे अगोदर त्यांनीं फलटण येथें देवीचें देऊळ बांधिलें. चोथे व कुचे व मुक्तबोध यांणीं बेदरचे सुभेदारास अनुकूल करून, सैन्य जमवून, भोजनाचे वेळेस मारा करून, नायक मंडळीस मारून टाकिलें. त्या वेळेस त्यांची तिसरी बायको जयवंताबाई यांणीं आपलें मूल सहा महिन्यांचें घेऊन गुप्तपणें बाहेर पडून शिंप्याचे घरीं जाऊन राहिली. तेथून कांहीं लोकांचे साहाय्यें मोठ्या गुप्तपणानें बाहेर पडून, मोठें दुःख वाटेंत भोगून, निंबोडी येथें वणजारी कारभारी याचे घरीं नेऊन ठेविलें. त्यांणीं शत्रूंच्या भयास्तव तेथून बाईस मुलासुद्धां नेऊन जाळोली कोळोली येथें बाळोजी पाटील ढमे याचे घरीं ठेविली. पुढें तें मूल थोर होऊन त्याणें लोक जमवून, गुप्तपणानें बाजारचें मिष करून फलटणांत शिरून, चोथे, कुचे व मुक्तबोध यांचे सर्व लोक मारून आपलें राज्य परत घेतलें. ते सल्लास तिसा सबा मयांत हा प्रकार जाहला. वणंगपाल राज्य करूं लागले. सर्व लोक आनंदित जाहले. त्यांणीं नजराणे दिले. पुढें त्यांनीं आपले आईस फलटणास आणिलें. सर्व लोकांस पोशाक देऊन मार्गस्थ केलें. नंतर वणंगपाळ यांणीं दिल्लीचे बादशाहा यांस भेटून, 'आमचें राज्य पुंडांनीं घेतलें, तें आम्हीं परत हस्तगत करून घेतलें,' असें कळविलें, त्याजवरून त्यांस पोशाक व फरमाना दिल्या. पुढें गांवीं येऊन राहिले. नंतर दोन वर्षांनीं पोट-शुळाचे आजारानें खमस तिसा सबा मयांत मरण पावले. नंतर त्यांचे चिरंजीव वणंगोजी-यांच्या डोळ्यांच्या पापण्या लांब असल्यामुळें यांस 'पलख वणंगोजी' नांव पडलें होतें-यांणीं आपले मुलकाची लागण चांगल्या रीतीनें लोकांस तगाई देऊन केली. नंतर दोन वर्षांनीं दुर्गादेवीनामें दुष्काळ बारा वर्षें पडला. यामुळें मुलूख उठून गेला. दुष्काळांत लोकांचें संगोपन नायकांनीं चांगलें केलें. तीं बारा वर्षें सरतांच एक वर्षानें आजारानें नाईक मरण पावले. नंतर त्यांचे चिरंजीव मालोजीराव नाईक हे राज्य करीत असतां, पांच वर्षापावेतो मुलकांत पर्जन्य बरोबर न झाल्यामुळें लोकांची हैराणगत जाहली. मालोजी क्षयरोग होऊन अकरा वर्षांनीं पुढें-ह्मणजे इहिदे अशरीन समान व मया यांत-परलोक-वासी जाहले. त्यांचे चिरंजीव बाजी नाईक हे गादीचे अधिकारी जाहले. हे राज्य करूं लागल्यापासून सुमारे दहा वर्षें मुलकाची हैराणगतच दुष्काळामुळें होती. यांचे कारकीर्दीचीं तेरा वर्षें जाहल्यावर, पुढें वसूल भरकमाल येऊं लागला. पुढें यांणीं स्वार ठेऊन सुमारे आठ दहा वर्षें पूर्ववत्प्रमाणें राज्य यथास्थित

केलें. नंतर यांस वायू होऊन हिजरी ८६० यांत मरण पावले. नंतर त्यांचे चिरंजीव पवारराव नाईक यांणीं आपले बापाचे मागें दहा वर्षे राज्यकारभार उत्तम करून, फसली ८६५ यांत दिल्लीस जाऊन बहिलोल-खान बादशाहाची भेट घेतली. त्या वेळस एवनपूरचे (?) बादशाहाची लढाई सुरू होती. त्यांत यांणीं मोठा पराक्रम करून लौकिक मिळविला. नंतर बादशाहा खुष जाला. पुढें प्रकृति अस्वस्थ जात्यामुळें ते बादशाहाची परवानगी घेऊन फलटणास आले. ते क्षयरोगानें विक्रम शक १५२७ सालीं मरण पावले. नंतर त्यांचे चिरंजीव दुसरे बाजी नाईक आपले वडिलांमागें राज्य करूं लागले. यांणीं हिजरी ९०४ सालीं विजापुरचा युसफ आदिलशाहा याची भेट घेऊन, त्याचे सहाय्यानें राहण्याचा निश्चय करून, मन १४९० दांत आपले पूर्वजांनीं मिळविलेली सनद दाम्बवून दुमालपत्र करून घेतलें, व बादशाहानें स्वारांचा रिसाला नायकाचे ताव्यांत दिलहा. तो फसली ९२५ मध्यें दिला. त्याच सालीं तिमोजी आंग्रे याची व बादशाहाची लढाई जाली. त्यांत दुसरे बाजी नाईकांनीं मोठें शूरत्व केलें. त्याजवरून बादशाहा खुष होऊन नायकाचा मोठा सन्मान करून वस्त्रें दिलीं. पुढें नाईक फलटणास आले. नंतर सन ९१३ त दुसरे बाजी नाईक हे अतिसाराचे दुखण्यानें समाप्त जाहले. नंतर त्यांचे चिरंजीव सुधोजी नाईक हे राज्य चालवूं लागले. ते विजापुरास जाऊन युसफ आदिलशाहा बादशाहा यास आपले वडील निवर्तल्याची हकीकत सांगून, त्यांचे मजीनें तें राहून स्वाभ्या शिकाभ्या करीत. त्यामुळें त्यांचा पराक्रम पाहून त्यांस बादशाहांनीं ४० हजार होन बक्षीस दिले. ते घेऊन नाईक फलटणास आले. नंतर त्यांनीं आपले मुलकांत राहून राज्याचा बंदोबस्त चांगला केला. सन ९२८ त काजी कलबुर्गेकर यांचा कज्जा बादशाहांनीं यांजकडे दिलहा, त्याचा निकाल त्यांनीं ताथ-वडा येथें केला. तेव्हां काजीप्रमाणें निकाल जाहला नाहीं. सबब प्रतिपक्षकारांनीं नाईकास नजर चुकाऊन ठार मारिलें. त्या जखमेनें कांहीं वेळानें नाईक तेथेंच मेले. त्यामुळें फलटणचे लोकांस व नाईकाचे माणसांस दुःख जालें. नंतर त्यांचे चिरंजीव बाजी धारराव हे राज्यावर बसले. त्याच सालीं त्यांनीं विजापुरास जाऊन सुलतान इस्माल आदिलशाहाची भेट घेतली. त्यानें त्यांस सन्मानपूर्वक ठेवून घेतलें. बाजी धारराव यांचें वय, वडील मरण पावले ते समई, अजमासें ८ वर्षांचें होतें. ते विजापुरचे बादशाहाची आज्ञा घेऊन फलटण येथें हिजरी ९४९ सांत आले. ते विजापुरीं सहा सात वर्षे होते. तेथून आल्यावर त्यांणीं आपलें लग्न केलें. यामुळें त्यांस संतति उशीरानें जाहली. पुढें त्यांणीं आपले

पार्शी सैन्य बरेंच जमविलें व पुंडावे करून द्रव्य मिळविलें. त्यांनीं दहा वर्षें फसली ९६३ पर्यंत फलटणांत राहून सुखानें राज्य केलें. त्यानंतर विजापुरचा बादशाहा इस्माल आदिलशाहा हिजरी ९६९ त हक्क जाला. त्याचा पुत्र सुलतान मलू आदिलशाहा गादीचा अधिकारी जाला. त्याचे भेटीस नाईक गेले. त्यानें त्यांचा मोठा सन्मान केला, व त्यांस आपल्यापार्शी ठेऊन घेतलें. त्यानंतर मुत्सदी लोकांनीं मलू आदिलशाहास सन ९५६ त मारिलें, व त्याचे जागेवर त्याचा भाऊ सुलतान इब्राहीम यास बसविलें. त्याणेंही नाईकाचा सन्मान चांगला राखिला. पुढें सन ९५८ त तो बादशाहा हक्क जाला. नंतर त्याचे गादीवर त्याचा पुत्र सुलतान आदिलशाहा आला. त्याणेंही नाईकाचा बहुमान केला. त्यानंतर नाईक सन ९६० त फलटणास आले. त्या वेळेस त्यांस क्षयाचा आजार जाहला होता. त्या आजारानें फसली ९७० ते कैलासवासी जाहले. नंतर त्यांचे चिरंजीव दुसरे मालोजीराव गादीचे अधिकारी जाहले. त्या वेळेस त्यांचें वय सुमारे ३० वर्षांचें होतें. मालोजी नाईक यांस चिरंजीव वणंगोजी नाईक ऊर्फ जगपाळराव जाहला. ह्यासच फलटणराव नाईक ह्मणत, व मालोजीराव यास कन्या जाली तिचें नांव दिपाबाई होतें. सुलतान आदिलशाहा यांणीं नाईकास विजापुरास नेऊन तालीकोटचे लढाईवर पुढारी करून पाठविलें. त्यांत त्यांनीं जय मिळविला. त्यामुळें बादशाहा खुष जाले. पुढे ते त्यांचे आज्ञेनें फलटणास आले. पुढें फसली ९८० पोटांत रोग होऊन मरण पावले. नंतर वणंगपाळराव नाईक हे आपले वडिलांचे गादीचे अधिकारी जाले. ते पुढें विजापुरास जाऊन सुलतान आदिलशाहा ह्यास भेटोन, आपले वडील परलोकवासी जाहले यामुळें दुःख जाहलेलें सांगून, तेथें थोडे दिवस राहून, त्याचे आज्ञेनें फलटणास आले. ह्याच सुमारास मालोजी व विठोजी राजे भोंसले आपत्काळ असलेमुळें नाईकापार्शी नोकरीस राहिले. नाईकांनींही त्यांस सालिना बाराशें होन देण्याचें कबूल केलें. पुढें त्यांच्या सहित नाईकांनीं कोल्हापुरावर स्वारी केली. त्या स्वारीत भोंसले यांणीं चांगला पराक्रम करून कोल्हापूर सर करून घेतलें. ते वर्तमान विजापुरचे सुलतान आदिलशाहास समजलें. त्याणें चौकशी केली. त्यांत वणंगोजी नाईक हे आपले पदरचे असोन त्यांणीं स्वारी केली. त्यामुळें त्यांस बोलावून नेऊन स्वारीखर्चाबद्दल तीस हजार होन घेणें आणि कोल्हापूर परत देणें असें बोलणें जाहलें. त्याजवर नाईकांनीं खर्च न घेतां कोल्हापूर तसेंच परत दिलें. मालोजी व विठोजी यांचा तपास करितां, त्यांचें वतन नगरचे बादशाहानें जप्त केलें आहे, असें बादशाहास समजलें.

त्या वेळेस त्यांचा मोठा सन्मान जाहला. पुढे फलटणास आल्यावर भोंसले नाईकाची आज्ञा घेऊन पडळगांवास गेले. तेथे जाधवराव यांजकडून पत्र आले की, तुमची जहागीर खुली जाहली. नंतर हें वर्तमान नाईकास समजल्यावर नाईकांनी आपली बहीण दिपाबाई मालोजी राजे यांस लग्न करून दिली. ते सन ९७३ त फलटणांत आले. पुढे ७४ त विजापुरास सुलतान इब्राहीम यास भेटण्यास गेले. तेव्हां कर्नाटकाचे नबाब बदल जाहले होते, त्यांजवर पाठविले. तिकडे जाऊन त्यांनी चांगला बंदोबस्त करून, आपले तफें मनुष्य नेमून बादशाहाचे आज्ञेनें फलटणास आले. पुढे फसली ९९० सालीं त्याजकडून पत्र आले की, बादशाहा सुलतान इब्राहीम आदिलशाहा मरण पावला. त्याचा पांचवा पुत्र सुलतान आदिलशाहा गादीवर बसला. पुढे कांहीं दिवसांनीं मालोजीस पुत्र जाहला. सन १५९४ इसवी. हें वर्तमान नाईकास समजलें. त्यांनीं मोठा आनंद केला. कांहीं दिवसांनीं ह्मणजे हिजरी १०१९ त शाहजीस लुकजी जाधवराव यांची कन्या देण्याचें ठरलें असोन रहित केलें. ही गोष्ट फलटणास वर्णगोजी नाईकास समजली. त्यांनीं फौजेची तयारी केली. पुढे नगरचे बादशाहा अहमदशाहा याची भेट जाली. त्यांनीं युक्तीनें भोंसले यांस आणवून आपण ते लग्न करविलें. नाईकांनीं फौज वाढविली होती. पुढे विजापुरचे बादशाहांचे व नगरचे बादशाहांचे प्रधानाची लढाई जाली. त्यांत नाईकांनीं विजापुराकडून त्यांच्याशीं लढाई मोठी केली व पराक्रम केला. यामुळे बादशाहांनीं नाईकास पंचवीस लक्ष रुपये इनाम देऊन, पुढे सांगितलें की, स्वस्थता जाल्यावर आणीकही इनाम देईन. त्या वेळेस सन १०२६ असोन पुढे एक वर्षानें नगरचा प्रधान मलिकंबर मरण पावला. त्याच संधीत विजापुरचा बादशाहा इब्राहीम आदिलशाहा मरण पावला. त्याचे गादीवर महंमद आदिलशाहा बसला. नंतर दिल्लीचा शाहाजाहान बादशाहा याची नगरचे बादशाहासीं लढाई जाली. त्यांत विजापुरचे बादशाहा नगरचे पक्षानें होते. यामुळे नाईक त्यांत होते. तेव्हां नाईकास जखमा लागून नगरांतच फसली १०४० मध्ये मरण पावले. त्याच सालीं त्यांचे चिरंजीव मुघोजीराव गादीचे अधिकारी जाले. ते दिल्ली आणि विजापुरचे राज्यांत पुंडावे करीत. हें वर्तमान उभय ठिकाणचे बादशाहांस कळलें. त्यावरून त्यांनीं नाईकास धरण्यास सैन्य रवाना केलें. त्यांत विजापुरचे लष्कराची व नाईकाची गांठ सातान्यानजीक पडली. तेथे मोठी लढाई जाली. त्यांत नाईकास सेनापतीनें धरून सातारचे किह्यावर नेऊन ठेविलें. तेथे त्यांनीं सेनापतीचे द्वारे आपलें धाकटें कुटुंब व चिरंजीव

बजाजीराव नाईक यांजला आपणापाशीं आणविलें. कारण, त्यांचे जिवास कांहीं अपाय होईल झणोन या भीतीनें आणविलें, व जहागीर वतनावर गुमास्ते ठेविले. हें वर्तमान दिल्लीचे सैन्यास नर्मदेतीरीं कळतांच तेथून तें माघारें गेलें. नाईकाचे पहिले बायकोचे चिरंजीव जगदेव व साबाजीराव यांणीं आपले मातुश्री-सहित विजापुरीं जाऊन, बादशाहाची नोकरी धरून त्यास खुष करून, दहिगांव व भाळवणी जहागीर वतन वंशपरंपरेनें करून घेतली, आणि हुजूर राहण्याची आज्ञा बादशाहानें दिली. त्यावरून त्यांणीं वतनाचा बंदोबस्त करून बादशाहाचे हुजूर राहूं लागले. हा प्रकार इ. सन १६३४ इसवीत घडला. किह्यावर नाईक हे अटकेंत अजमासें दहा वर्षे होते. पुढें ते शाहाजी राजे भोंसले यांचे द्वारे महमद आदिलशाहा बादशाहाचे हुकुमानें खुले जाहले व त्यांस बादशाहानें फलटणास जाण्याविशीं आज्ञा करून, फलटणचे अंमलदारास नाईकांचे स्वाधीन जहागीर वतन, वगैरे करण्याचा हुकूम केला. त्यावरून नाईक तो हुकूम घेऊन फलटणास सन १०४० त आले. ते कुटुंब व चिरंजीव बजाजीराव यांचे सुद्धां आले. पुढें आपले मुलखाची लागण केली. नंतर नाईकांनीं आपली मुलगी सईबाई, शाहाजी राजे भोंसले यांचे चिरंजीव शिवाजी राजे यांस देऊन, लक्ष विजापुरीं केलें. त्या लग्नांत महमद आदिलशाहा बादशाहा यांणीं येऊन सन्मान केला. नंतर सन १०४१ त जगदेव व साबाजीराव व बजाजीराव या तिघांच्या वांटण्या करून, बजाजीस फलटण जहागीर वतन देण्याचा ठराव करून, विजापुरचे बादशाहाचा हुकूम आणिला. ते समई विक्रम सन सोळाशें अठ्याण्णव होता. नंतर नाईक आपलें कुटुंब व चिरंजीव बजाजी नाईक यांसुद्धां शिरवळानजीक भोळी येथें आपले जांवई शिवाजी राजे यांचे झणण्या-प्रमाणें पुंडावे करण्याचे कामीं मदतीस छावणी करून राहिले. तेथें वाठारचे चोर यांची विधवा कन्या आपलें द्रव्य घेऊन नाईकाचे आश्रयास राहिली. तिचे बापांनं नाईकास विनंति केली व नाईकांनींही तीसह जावयास सांगितलें. परंतु नाईका-पुढें तिचे बापांनं जगदेव व साबाजीराव यांस हा मजकूर कळवून, त्यांनीं नाईकाचा सूख उगविण्याचें मनांत आणोन, नाईक पुंडावे करितात हें वर्तमान बादशाहास समजलेंच होतें त्यांतच गिह्या करून, त्यांजला धरून आणण्यास आपण साख होऊन, भोळी येथें लढाईत नाईकास ठार मारिलें. ते समई फसली दहाशें त्रेपन्नचें साल होतें. तेव्हां बजाजीराव यांस धरून विजापुरीं बादशाहाकडे नेलें. त्या समई त्यांची स्त्री गरोदर होती. ती गुप्त रूपानें आपले माहेरीं गेली. तेथें प्रसूत जाली. पुत्र जाहला, त्याचें नांव महादाजी नाईक ठेविलें. बादशा-

हानें फलटण जहागीर जप्त केली, ते समई राजाळकर निंबाळकर यांणी बादशाहापामून फलटण प्रांताची देशमुखी आपले तनख्यांत मागून घेऊन सनद घेतली. नाईकास बापाचे अपराधाबद्दल जिवें मारण्याची आज्ञा जाली. पुढें बादशाहाचे सरदार माने, घाटगे, घोरपडे आदिकरून व काळोजी शिंदे ताथवडेकर यांणी विनंति करून, मारण्याचा हुकूम रहित करोन, मुसलमान धर्म स्वीकारून, बादशाहाची मुलगी बेगम इच्यार्शी बादशाहानें लग्न लाऊन, आपलेपार्शी कांहीं दिवस ठेऊन घेऊन, पुढें बेगमचे वतीन नाईकांनीं फलटणचा अमल आपलेकडे घेऊन, बादशाहाचा फरमान घेऊन, फलटणास सन सोळाशें एकावन्नांत येण्यास निघाले. पुढें महोदवीं येऊन शुद्ध जाले. नंतर फलटणीं आल्यावर बेगम हक्क जाहल्याचें समजलें. तेव्हां नाईकास दुःख जालें. पुढें फलटण प्रांताची लागण केली. नंतर महादाजी नाईक यांचें लग्न शिवाजी राजे भोंसले यांचे कन्येबरोबर पुण्यांत जालें. यावर फलटणास येऊन पुढें थोडक्याच मुदतींत महादाजी नाईक यांचें ओहर आपले कुलस्वामी श्रीखंडेराव जेजुरीचे देवास नेलें. वाटेंत वाढेगांव लागला. तो पाहून महादाजी नाईक बोलले कीं, हा गांव चांगला आहे, आपल्यास मिळेल तर बरें होईल. त्यावर पुढें दिपवाळीचे ओवाळणीबद्दल सकुबाईंनीं शिवाजी राजे भोंसले यांकडून तो मागून घेतला. त्याजबद्दल गांवास ताकीद दिली. हा प्रकार सन सोळाशें सत्तावनांत जाहला. बजाजीराव यांची स्त्री सावित्रीबाई मरण पावल्यावर त्यांनीं आपन्नी दोन लग्ने केलीं. त्यांत वडील कुटुंबास गोरखजी नाईक सन १६५८ इसवीत जाले, व धाकटे कुटुंबास दोन पुत्र जाले. त्यांत वडील वणंगोजी नाईक यांचा जन्म विक्रम शक १७१५ त जाला. धाकटे मुधोजीराव यांचा जन्म फसली १०१७ त जाला. नंतर बजाजीराव यांचे पुत्रही शिवाजी राजे यांचे वतीन वागूं लागलें. नाईक हे मौजे बावडें तर्फ इंदापूर येथें छावणी करून राहून त्यांस मदत करीत असत. पुढें गोरखजी नाईक अतिसाराचे आजारानें मरण पावले. तेव्हां सन दहाशें एकाचें साल होतें. पुत्रशोकानें नाईक कित्येक दिवस अन्न नित्याप्रमाणें सेवन करीत नसत. नंतर वणंगोजी नाईक यांचें लग्न शिंदेकरचे जाधवराव यांचे कन्येबरोबर सन सोळाशें बहात्तर इसवीत जालें. त्या बाईचें नांव लक्ष्मीबाई असें ठेविलें. पुढें एक वर्षीत ह्मणजे सन सोळाशें त्र्यहत्तर इसवीत मुधोजीराव यांचीं दोन लग्ने साधारण प्रतीच्या मराठ्यांचे कन्यांबरोबर केलीं. त्यांत वडील बाईचें नांव शिवाऊ व धाकटे बाईचें नांव जिवाऊ अशीं ठेविलीं. पुढें नाईकास बावडें येथें अपस्मार वायु अकस्मात् होऊन कैलासवासी जाले. त्या वेळेस त्यांचें वय त्रेसष्ट

वर्षाचें होतें. त्या वेळेस महादाजी नाईक भागानगर येथें शिवाजी राजे यांचे आज्ञेनें छावणी करून होते. तेथें नाईक वारल्याचें वर्तमान त्यांस समजलें. तेव्हां ते फलटणास येण्यास निघाले. परंतु महाराजांनीं सांगितलें कीं, “तुम्ही फलटणचे जहागिरीचा हक्क सोडून द्या, आम्ही तुम्हांस मोठें राज्य देऊं व तुमचे हातून मंहुत् कार्य होणार आहे. याजकरितां वणंगोजी नाईक याजला अधिकारी गादीचे करण्यास परवानगी द्यावी.” त्याप्रमाणें जाहत्यानें वणंगोजीस गादीचा अधिकार प्राप्त जाहला. पुढें बजाजी नाईक यांचा गुमट बांधिला. तिसरे वणंगोजी नाईक यांचे बंधू मुधोजी नाईक यांस स्त्रिया दोन. त्यांत जिवाऊस पुत्र बनाजी नाईक सन सोळाशें सत्याहत्तर इसवीत जाला. नंतर सहा महिन्यांनीं शिवाऊस पुत्र जाहला, त्याचें नांव बजाजी नाईक. पुढें जिवाऊस दुसरा पुत्र सन सोळाशें ऐशी इसवीत जाला. त्याचें नांव मालोजी नाईक. पुढें दोन वर्षांनीं तिसरा पुत्र जाहला. त्याचें नांव जगदेवराव नाईक असें होतें. तिसरे वणंगोजी नाईक यांणीं फलटणचा राज्यकारभार करून लोक खुषीत ठेविले. वणंगोजी नाईक यांचे वडील बंधू महादाजी नाईक हे कलबुर्गे येथें छावणी करून राहत असत. व त्यांनीं आपले कनिष्ठ बंधूचे प्रथम चिरंजीव जानोजी नाईक फसली दहाशें आठ्याणवांत दत्तक घेतले, आणि राज्याचा कारभार मुधोजीराव यांणीं पहावा असें केलें. पुढें संभाजी राजे भोंसले यांस औरंगजेब यांनें तुळ्यापूर येथें हाल करून फसली दहाशें नव्याणवांत मारिलें. त्यावरून महादाजी नाईक हे त्यांचे आस असल्यामुळे बादशाहांनें ग्वालेरीचे किल्यांत ठेविले. तेथें ते मरण पावले, व स्त्री सकुबाई ही सती गेली. महादाजी नाईक यांचे गव्हीचे पुत्र रंभाजी बाजी हैद्राबादेत राहिले होते. त्यांस पुत्र जानोजी व त्यांचे पुत्र गवरंभा हे पुढें राजाराम महाराज यांन्कडे गेले. पुढें बाळाजी विश्वनाथ यांचें व त्यांचें बनेना, सबब तेथून ते निघोन हैद्राबादेस गेले. तेथें सरदार जाले. त्यांनीं मोठा लौकिक मिळऊन पन्नास लक्षांची जहागीर मिळविली. तिसरे वणंगोजी नाईक नवज्वराच्या आजारानें सन १६९३ इसवीत कलबुर्गे येथें मरण पावले. पुढें फसली अकराशें चार यांत, राजाराम महाराज यांणीं आपली कन्या जानोजी नाईक यांचे पहिले घरचे बंधू बजाजीराव यांस सोयराबाई या नांवची देऊन लग्न केलें. नंतर त्यांचे साव्हानें नाईकांनीं फलटण प्रांत प॥ गांव इंदापूर पैकीं गांव १२, बिड पैकीं गांव २२ येणेंप्रमाणें इनाम करून घेतले. मुधोजीराव बिड येथें राहत होते. तेथून राज्यक्रांतीचे संबंधानें जेजुरीस आले. तेथून मौजे पाडगांव मुकामी पाण्यांतील शिकार करून सर्दी होऊन तेथेंच ते

कैलासवासी जाहले. पुढें सन सत्राशें सहा इसवीत औरंगजेब याचा पुत्र यानें सर्व मराठे सरदारांस बोलाविलें. त्यांत जानोजीराव नाईक व बजाजीराव नाईक हे उभयतां आले. त्या वेळीं त्यांचा पूर्वीचा संबंध पाहून उभयतांस फरमान दिले आणि आपल्यापाशीं सन १७०६ त ठेऊन घेतलें. पुढें बजाजी नाईक हे राजाराम महाराज यांचे आस असलेवरून त्यांचा फरमाना रद्द केला. नंतर बजाजी नाईक यांणीं आपलेबराबर बंधू मालोजी नाईक यांस घेऊन दियान-तखान याचे द्वारे पुन्हां दिलमाफीचा फरमान उभयतांनीं बादशाहापासून संपादन केला. पुढें औरंगजेब मरण पावला. त्या संधीत राज्यक्रांति जाली. ते समई बजाजीराव यांणीं महाराजांस हकीकत कळऊन, जानोजी नाईक यांचे अपरोक्ष, ह्मणजे यांस न समजूं देतां, आपले नांवें फलटण परगणा व वाल्हेगांव आणि रातांजन परगणा इनाम करून घेतला. त्या वेळेस फसली अकाराशे अठराचें साल होतें. त्याजप्रमाणें राजाराम महाराजांनींही सनदा करून दिल्या. पुढें जानोजी नाईकांसही महाराजांनीं सात महालचा मोकासा दिल्या. पुढें नाईक हे येऊन फलटणास राहिले. नंतर फलटण जहागीर वतनाबद्दल उभयतांचा वाद व लढाई जाली. त्यांत जानोजी नाईक हे मागें सरले आणि इंदापुवास जाऊन राहिले. इसवी सन सत्राशें बारांत त्यांणीं महाराजांसीं पत्रव्यवहार फलटण प्रांताबद्दल चालविला. परंतु त्या काळीं त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. जानोजी नाईक यांचा आपणणा मलवडीकर घाटगे यांजकडे असलेवरून ते तेथें गेले होते. तेव्हां तेथें रामनवमीचा उत्साह चालू होता. तेथें प्रसाद जाला तो सन १७१५ इसवीत. पुढें त्यांस त्या प्रसादाप्रमाणें मुलगा जाहला, तो सन १७१६ इसवीत जाला. त्याचें नांव मुधोजीराव ठेऊन पुढले सालापासून रामनवमीचा उत्साह करण्यास आरंभ केला. नंतर जानोजी नाईक यांचे पहिले घरचे बंधू बजाजी नाईक यांस पुत्र सन १७२२ इसवीत जाला. त्याचें नांव बाजी धारराव होतें. पुढें शाहू महाराजांनीं आपले बायकोचे भावाची मुलगी राजसबाई शिर्के यांची कन्या जानोजीराव नाईक यांचे चिरंजीवास देऊन लग्न उत्तम प्रकारचें केलें. या संधीत नाईकांनीं महाराजांस कळविलें कीं, फलटणचे जहागिरीचा वारसा आमचा असतां, जहागीर बजाजीराव यांणीं आपणास भलताच मजकूर कळऊन आपले नांवें करून घेतली, ती आमची आह्मांस द्यावी. त्यावरून महाराजांनीं बजाजीराव यांस आज्ञा केली. त्या (नंतर) ह्मणजे बाजी धारराव जाल्यावर दोन वर्षींनीं तिसरा पुत्र जाला. त्याचें (नांव मुधोजी ऊर्फ सोयराजी असें ठेविलें. पुढें बाजी धारराव कांहीं दिवसांनीं मरण

त्याप्रमाणें धर्म जारी लोकामध्ये केला. कोणी इसाचा पक्ष करूं लागेल, त्यांचें पारिपत्य करावें. अशीं हजारों वर्षें जालीं. पुढें मुसाही समाप्त जाले. आणि महंमद रसूल पैगंबर चवथे पैदा जाले. त्यासही “कुराण शरीफ कलामुल्ला” किताब नाजल आली. त्यांत दाखला कीं, आतां पैगंबर होणार नाहीत व किताबही येणार नाही. याजवरच जमाना अखेर आहे, असें लिहिलें आहे. त्या कुराणावर यवनांचे धर्म चालत आहेत. त्यासही हजारों वर्षें गुजरलीं, व महंमद पैगंबर आतां आहेत, हयाद अमर आहेत. परंतु “गैब” अंतरधान आहेत. किताबेप्रमाणें धर्म चालवितात. परंतु दिवसेंदिवस धर्म विछिन्न होत चालले. असेच हिंदूंचेही धर्म विछिन्न जाले. पुढें “इसा” पैगंबराचे मतवादी कीसे करीत असतां, कांहीं एक दिवशीं रूमाचे विलायतेकडे मोठा कज्जा उत्पन्न होऊन कुराणाचे धर्म टाकून गैरचाल करूं लागले. त्या मतांत कांहीं लोक शिरोन बादशाहा व सरसुभे व सुभे सामील जाले, आणि “दीना” करितां परस्परें बहुत फौजा मिळून शेंकडों वर्षें लढाया चालल्या. परंतु हल्लींच्या कुराणास बादशाहा व अमलदार वगैरे झाडून साह्य. तेव्हां इसाचे मतवाले शिकस्त जाले. तेव्हां त्यांनीं आपले मुलखांतून काढून दिले. तें लाखों मनुष्य त्या मतांत होतें. त्यांतून कांहीं रुजू होऊन मिळून राहिले, ते राहिले. कांहीं निघोन गेले, ते इंग्लिशांच्या टापूंवर जाऊन राहिले. तेथें अमलदार टोपीवाला होता. त्यानें त्यांस ठेऊन घेतले. तेव्हां यांनीं “इसा”चा पक्ष धरून चालले. तेव्हां अमलदाराचें कांहीं चालेनासें जालें. नंतर यांनीं तेथें अमल बसविला, आणि एक बादशाहा करून बसविला. ते दिवसापासून इसवी सन चालू केले. त्यापासून इंग्रज यांची प्रबलता होत चालली. कारण, हिंदू व मुसलमान यांस गर्व विशेष झाला, व दिल्लीस शके ५१२ मध्ये यवनी अंमल होऊन फकीरानें बादशाहा तख्तावर बसवून आर्बी सन चालू केले. तेव्हां बादशाही करशील ह्मणोन दुवा दिला; आणि सांगितलें कीं, पुढें धर्म उच्छिन्न होऊन तेरवी सदींत कुफराण माजेल. तेरवी सदी ह्मणजे सन सुरू जाल्यापासून बाराशें वर्षें गेल्यावर तेरावा शेंकडा लागेल, ती तेरवी सदी ह्मणावी. याप्रमाणें सांगितल्यावर यवन ईश्वरापाशीं “पना” मागूं लागले कीं, तेरवी सदीमध्ये “शुकरा”चाही जन्म देऊं नको. याचें कारण, तेरवी सदी केवळ निषिद्ध आहे. अशीं भविष्ये पेशजीं जाहलीं आहेत. हिंदूंचीही कलियुगाचीं पांच हजार वर्षें भरत आलीं आणि तेरवी सदीही आली. असे योग एकत्र होऊन दिवसेंदिवस धर्माचा उच्छेद व्हावा, यास्तव इंग्रजी लोकांत ईश्वरी शक्ति जास्त होऊन हिंदू व मुसलमान यांचा गर्वपरिहार होऊन, इंग्रजांचा व्याप पृथ्वीवर होत चालला.

इंग्रजांनीं कोसलगार (Councillor) चाळीस असामी करून त्याचें नांव “कंपीण” असें ठेविलें. त्यांजवर बादशाहाचा हुकूम; आणि “कंपिणी”चा हुकूम चड्ढं कडे. याप्रमाणें दिवसेंदिवस त्यांची बुद्धि व कल्पना अधिक वाढून, जें करतील त्यास यश येत असावें. सवदागिरी पेशानें पैरवी करून, ताबेदार ह्मणोन राहून, राज्यां घेऊन, मुखत्यारीनें अंमल करावा; परंतु आपण मुखत्यार ह्मणवूं नये. इंग्रजी विलायतच्या टापूर्वर बावन लाख मनुष्य हल्लीं आहे. जकातीचें उत्पन्न बहुत. सर्वांनीं “कंपिणी”च्या हुकुमानें चालावें. तेथील बादशाहा रयतेच्या स्वाधीन. बादशाहा गैरचाल करूं लागल्यास रयतेनें दोन चार वेळां जाहीरनामे करून बादशाहाचे दरवाज्यास लावावें. तितक्यावर ममजून नीट वागल्यास उत्तम. नाहींतर दुसरा बादशाहा तख्तावर बसवावा; आणि नव्या कल्पना सर्वांनीं काढून सर्वानुमते राज्यकारभार चालवावा अशी रीत आहे.”

१२. पेशवे दमरांतील लिहिण्याची पद्धति.

१ सालवार लिहिणें मराठी साल धरून लिहीत नसत. मुसलमानी फसली साल धरून लिहीत होते. फसली साल आरंभ, मृग नक्षत्र ज्या दिवसीं निघतें, तो प्रथम दिवस धरून, दुसरे सालीं मृग निघे तोपर्यंत आखेर साल. या मानानें मुसलमानी बारा महिने अकरा दिवस एक सालांत येतात. असे मानानें साल धरण्याची वहिवाट होती. हे दिवस बाराचे नव्हत, बाराचें ३५४-३५५.

१ हुजूर पेशवे दमरांत प्रथमपासून कागद तयार होत होते त्याचा तपसील:-

१ 'रोजकीर्द' दर एक तारखेचे मोकळे बंद लिहीत असत. यांत खाली लिहिलेले प्रकार असतात:-

१ रोख पैसा मामलेदार यांजकडून रसद व नजरभेट इतर लोकांकडून व हर एक कामासंबंधीं हरकी, गुन्हेगारी, व संस्थानिकाकडून खंडणी सालाबाद येणें ती, व सरंजामदार लोकांकडून दत्तकसंबंधें वगैरे हर एक प्रकारें पैसा आलेला, व दुसरे हर एक कारणानें जो पैसा येतो तो जमा असतो. त्यास 'पोता' असें क्षणत असत.

१ 'रवासुदगी' क्षणजे वर लिहिलेले प्रकारचे लोकांकडून रसद व नजर येणें रकम पैकीं सरकारांस दुसरे लोकांस पैसा देणें असतो, त्या लोकांस बराता देत असतात, ती या सदरांत लिहिण्याची चाल आहे.

प्रथम अव्वल पेशवाईचे वेळेस सनदापत्रें ही या 'रवासुदगी' सदरांतही एखादे वेळेस बार करीत होते. ती वहिवाट पुढें बंद होऊन रवासुदगींत फक्त बराता मात्र बार करून, सनदापत्रें 'दफाते' सदरांत बार होऊं लागली.

१ 'दफाते' क्षणोन एक सदर रवासुदगीचे खालीं असतें. त्यांत सनदापत्रें जीं हुजूराने हर एक प्रकारचीं होत होतीं, तीं बार करीत होते. सनदापत्रें दोन प्रकारचीं होत होतीं:-

१ मुख्य नांवचीं सनदापत्रें जीं होणें तीं फडणिसीकडून होत होतीं.

१ त्या मुख्य पत्रांस साहित्यपत्रें जमींदार व मोकदम व कमावीसदार वर्तमान भावी वगैरे लोकांस जीं पत्रें लिहिण्याचीं तीं चिटणीसीकडून होत होतीं.

येणेंप्रमाणें दोन दमरांतून सनदापत्रें होत होतीं. सनदापत्रांवर फडणीसांची तारीख, व 'आज्ञा प्रमाण' हें चिन्ह मुजूमदार यांचें होत होतें; व बारनिशींतही दोघांचीं चिन्हें वेगळालीं अशीं होत असत. 'कीजे' हीं अक्षरें फडणीसाकडील व मुकरर हें 'अक्षर' मुजूमदार यांचें होत होतें.

एखादे वेळेस चिटणीसी पत्रे बार न होतांही तशींच रवाना होत असत. असें पत्र खोर समजण्यास अक्षर व पद्धत वगैरे पाहून ओळखावे लागतें.

१ जामदारखाना ह्मणून सदर असतें. या सदरांत कापड, रोख खरेदी किंवा नजर वगैरे आलेले जमा असतें.

१ जवाहिरखाना या सदरांत जवाहिर दागिने सोने चांदीचे, व हिरे, पांच, मोती वगैरे हरएक प्रकारचे जिनसवार दागिने जवाहिरखान्यांत जमा जालेले या सदरांत जमा होत असत.

१ हुजुरचे मुतालिकी शिक्रे तयार होत असत. तेही या सदरांत जमा धरून लोकांस देत असत.

या प्रकारें जमेचीं सदरें साधारण मानानें जमा असत. याप्रमाणेंच पोतापैकीं किंवा जामदारखान्यापैकीं अथवा जवाहिरखान्यापैकीं लोकांस दिलेला पैसा किंवा कापड व दागिने वगैरे खर्च पडलेले, सदरील जमेप्रमाणें सदरास खालीं खर्च लिहीत होते.

१ सरंजामदारास अथवा एखादे ब्राह्मणास इनाम वगैरे दिल्याबद्दल प्रथम मखलासी याद दमरांत फडणीसीकडे होत होती. त्या मखलासी यादीवर फडणीसांची तारीख व 'करार' करावे अथवा 'देववावे,' अशीं अक्षरें खुद्द पेशवे यांची हातचीं असत. सनदापत्रावर फक्त शिक्क्याशिवाय सरकारचे हातचें दुसरें चिन्ह कांहीं होत नव्हतें.

१ यादी मखलासीची जाल्यावर सनदापत्रें होत होती. तीं कीर्दीत दफात्यास बार होत होती.

१ सरंजामदार यांस सरंजामास महाल व गांव वगैरे देण्याविशीं मखलासी यादी व सनदापत्रें जालीं, ह्मणजे त्या सरंजामदारास एक तैनात जाबता किंवा एकंदर याद करून हुजुराहून देत असत. त्यांत एकंदर जातीस व फौजेस किती आकार घावयाचा तो प्रथम आंकडा नमूद करून, त्या बेरजेस दिलेले महालाचा आकार तपशीलवार दाखल असतो. त्यांत त्या महालगांवचा आकार एकंदर किती व यापैकीं दुमाले, नक्त किंवा गांवजमीन वगैरे कोणांस किती चालवावयाची ती बेरीज वजा करून, बाकी निव्वळ बेरीज सरंजामास लावून दिल्हेली असे, व त्याखालीं कलमबंदीही सरंजामदार यांनीं चाकरी कोणते प्रकारें कसकसी करीत जावी यांसमर्थें ठरावाचीं कलमें लिहीत असत.

१ 'बेहेडा खतावणी' ह्मणोन एक प्रकारचा कागद प्रत्येक सालांत महालवार व इसमवार मोकळे बंदाचे आवर्जे लिहिण्याची वहिवाट होती. हा कागद कीर्दीवरून तयार होत असे. यांत खालीं लिहिलेले प्रकार असतात:—

सरदारांनीं सांगितलें. त्याजरून आझीं उत्तर केलें कीं, “ज्या गोष्टीत सरकार-
नफा होऊन नक्ष राहिल, तीच गोष्ट आपण करतील. राजश्री नारो गणेश यांचे
विद्यमानें बोलणें लागलें आहे, झणून सांगितलें. परंतु पुतेंपणें समजण्यांत येऊं
देत नाहींत. आंतील बातमी राजश्री आबा चिटणीस यांचे विद्यमानें लागली
आहे. एक वेळा कोणी कारभारी समागमें न नेतां, आपणच चिटणिसांचे घरीं
जाऊन चार घटका खलबत केलें. सायंकाळीं डेन्यास आल्यानंतर आझांस
सांगितलें कीं, “गोकुळास जात होतो, परंतु तेथे नावा नवत्या. याजकरितां
माघारें फिरोन येतेसमयीं चिटणीस यांचे बंधूचा हात दुखावला आहे, याजकरितां
त्यांचे समाचारास गेलों होतो. तेथे आवाची आमची गांठ पडली. तेव्हां
त्यांस एकीकडे घेऊन जाऊन बोलणें जालें कीं, पाटिलबावांसीं आझांसीं सफाई
व्हावी. त्यांनीं आझांवर ममता पूर्ववत् करीत जावी.” तेव्हां चिटणीस बोलले
कीं, “गोसावी यास एकादे स्थलीं नेऊन पोहचवावा, झणजे सफाई होईल.”
तेव्हां आझीं उत्तर केलें कीं, “तुझांसारख्यास मध्यस्तीस घालून बोलावयाचें
फल काय ? गोसावी पाठविला असतां मग तो ममता करतीलच. परंतु
गोसाव्याची मुक्तता होऊन त्यांची आमची सफाई होय, अशी गोष्ट तुझां-
सारख्यांनीं करावी.” असें कितीएक प्रकारें त्यांसीं बोलिलें. परंतु त्यांचे
बोलण्याचा भाव, विना गोसावी स्थलांतरीं गेल्याशिवाय सफाई होईल, असा पडत
नाहीं. तेव्हां फिरोन उत्तर केलें कीं, जर तुझी आझांवर ममता करीत नाहीं
तर येथें राहणेंच ठीक नव्हे. एकादे दिवशीं पाटिलबावांस पुसोन निरोप घेऊन
देशींच जाऊं. अशीं उदासीनतेचीं बोलणीं बोलिलें. याप्रमाणें सरदारांनीं
सांगितलें. परंतु आंतील बोलणें कसकसें जालें, त्याचा भाव ते जाणेत.
चिटणिसांचे घरीं गेल्यामुळें लोकांत चांगलें दिसलें नाहीं. काय समजोन गेले
असतील तें न कळे. सलाह पुसल्यास बरा दिसेल तो सांगावा. न कळतांच
होऊं लागल्यास उपाय नाहीं. अलीकडे गोसावी यासीं बोलावयास राजश्री
आप्पाजीपंत दामले व बदीपुर्दाखान जात असतात. राजश्री तुकोजीबावांसीं
व नारो गणेश यांसीं आंतून बहुतच वांकडें आलें आहे. सुभेदारांनीं फौजेचे
वगैरे रोजमुन्याकरितां ऐवज साड्ढुकारापासून जातीनेंच कर्ज घेऊन वांटणी केली.
त्यांस बोलाविलें नाहीं. या उभयतांचें सख्य व्हावयाचीं बोलणीं, आंतून राजश्री
पाराशरपंत वगैरे बोलत आहेत. परंतु अद्यापि सख्य जालें नाहीं. इस्मायलबेग
कसबे भेवानी येथील शहरास मोर्चे देऊन बसला होता. त्यास शहरांत जमाव
भारी; याजकरितां इलाज चालला नाहीं. तेव्हां तेथून कूच करून पलीकडे

पंचवीस कोसांवर हरीयाण्यांतील गांव मारून, मुक्काम करून राहिला आहे. राजश्री काशीराव होळकर पुढे दिह्रीचे सुमारे गेले.” (अपूर्ण.)

लेखांक ५२.

श्री.

ता. २४ मार्च इ. स. १७८९.

“सेवेसी भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ २५ जमादिलाखर स्वामींचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— पेशर्जी श्रीकाशीचे व मथुरा वृंदावनचे मजकुराविशींची विनंति लिहिलीच आहे. मथुरा वृंदावनचे सनदाचे मसुंद करून दिलीस राजश्री पाटिलबाबा पाठविणार आहेत. सनदा लवकरच होऊन येतील. त्यास येथील कामकाज राजश्री अलीबहादूर-बाबाकडे सांगितलें असता, ते कोणास ठेवतील हें नकळे. समागमें त्यांचे आसविषयी बहुत आहेत. त्या पक्षी ब्राह्मणमंडळीतच सांगतील, असा भरंवसा येत नाही. स्वामींनी येविशींचा मजकूर तो त्यांस लिहिलाच नसावा. परंतु येथे आह्मांस जें करणें तें त्यांचे अनुमतेच केलें पाहिजे. तें कदाचित् त्यांनीं एखादे आपले-कडील कोणाचें नांव घेतल्यास, केवळ नाहीं ह्मणतां येणार नाहीं. स्वामींनीं क्षेत्रींची जागा जाणोन धर्मस्थापना यथास्थित घडावी यास्तव सरकार खालशांत असावयाचें केलें आहे. त्यास येथील कामकाजाची सेवकास आज्ञा जाली, तरी आज्ञेप्रमाणें करण्यांत येईल. दुसरा मजकूरः— राजश्री आबाजी नाईक वानवळे बुंदेलखंडचे दहा लक्ष रुपये दरसाल याप्रमाणें पंच सालांची निशा करणार, असें बोलत आहेत. येविषयीं पूर्वी लिहिलेंच आहे. परंतु उत्तराची आज्ञा जाली नाही. नाईक वारंवार आह्मांसीं येऊन बोलत असतात. त्यास मशारनिलहेचें बोलणें आहे कीं, कदाचित् मामलतीची घालेमल करावयाची नसल्यास, आह्मांस उभें करून सरकारकफायत करून द्यावी. त्यास जसें उत्तर येईल, त्या-प्रमाणें यांसीं बोलून सेवेसीं लिहून पाठवूं. तसविरा मेळऊन ठेविल्या आहेत. यथास्थित पोहोंचावयाजोगी सोबत मिळाल्यावरी पाठवून देऊं. आणखीही तोफा तरीख जिनसांचा शोध करित आहोंत. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५३.

श्री.

इ. स. १७८९.

“पुरवणी सेवेसीं भिकाजी नारायण विज्ञापना विशेषः— येथून सरकारची फौज पुढें जयपुराचे मुलखांत घासदाणा घ्यावयाकरितां रवाना करावी असें

बोलण्यांत ठरलें आहे. त्यास फौजेंत कोणीं पाठवावा? त्यास राजश्री सदाशिवपंत दिवाणजी यांसीं व सरदाराशीं वैमनस्यता पडली आहे. अलिकडे चौघांनीं रदबदल करून उगेच बाह्यात्कारीं ऐक्यता करून दिल्ली आहे. चित्त शुद्ध नाहीं. याजकरितां त्यांस पुढें पाठविणें सरदाराचे चित्तांत येत नाहीं. दुसरे कोणाबरोबर मोठे सरदार जाणार नाहींत. पेशजी राजश्री बलवंतराव सदाशिव यांजबरोबर कोणी सरदार दरोबस्त गेले नाहींत. याजकरितां सरदार आह्मांस ह्मणत आहेत कीं, इकडे जाण्याचा निश्चय जाहल्यास तुह्मांस जावें लागेल. आह्मीं उत्तर केलें कीं, आमचें लिहिण्याचें काम. त्यांत आपण कांहीं पाहिलें नाहीं. दुसरा कोणी केलेला माणूस पाठविल्यास उत्तम. तेव्हां ते बोलिले कीं, दुसरे कोणाबरोबर लोक जाणार नाहींत, हें तुह्मांस माहीतच आहे. सदाशिवपंतांस तों पाठवावयाचें नाहीं. फौज गेल्याशिवाय पाटिलबावा देतात हेंही देणार नाहींत. अशी निमित्याची गोष्ट सांगितली. माझ्यानें जों-पर्यंत टळेल तोंपर्यंत टाळीत आहे. नाइलाजास्तव मान्य करावें लागेल असें दिसतें. ह्मणोन स्वामींस सूचना लिहिली आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५४.

श्री.

ता. ५ फेब्रुवारी इ. स. १७८९.

“सेवेसीं भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ १ जमादिलावल स्वामींचे कृपेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-स्वामींनीं छ १ रबिलाखरचें पत्र पाठविलें तें छ ६ जमादिलावलीं पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, तोफ-खान्याचे कामाविषयीं तुमचें पत्र आल्यावर शोध करितां, अलीबहादूर यांस पत्र लिहून विनंति होऊन, लाखोटा करून रवानगीसमयीं राहिला, तो गैरविल्हेस पडला होता, तो सांपडला. त्याजवर तारीख पाहिली. ते छ २१ सवालची होती. पत्र राहिलें तेव्हां सरदारांनीं व सदाशिवपंतांनीं तुह्मांस काय सांगावें? कार्याची अवधी लांबवर असत्ये. हल्लीं राजश्री अलीबहादूर यांस पत्र लिहून अलाहिदा पाठविलें आहे, व स्वारीपैकीं पांच हत्ती, दहा तोफा पाठविणार ह्मणोन लिहिलें, तें उत्तम आहे. तुम्ही तसबिरा पाठवितों ह्मणून पूर्वीं लिहिलें होतें, त्याचें कसें केलें? अलीबहादुराकडून दोनदां तसबिरा आल्या; त्या उत्तमांत नाहींत. तुह्मांकडील कशा येतील, त्या पाहिल्यावर समजेल ह्मणोन लिहिलें. त्यास तोफखान्याचे कामाविषयीं आमचे लाखोव्यांत सरदारांस छ २१ सवालचें पत्र पाठविलें, तें त्यांस दिल्लें. पत्र बहुत दिवसांचें ह्मणोन मात्र बोलले. वरकड कांहीं

उत्तर केलं नाही. पत्र बहुत दिवस राहिलें याचाही पर्याय लिहिला आल्या-
प्रमाणेंच सांगितलें. स्वामींचे आज्ञेप्रमाणेंच कार्य होण्यांत येईल. कदाचित् दिक्कत
पडल्यास पुस्तपन्ना स्वामीच करतील. फिरोन हटकल्यानंतर काय ठरेल ते विनंति
लिहून पाठवूं. हत्ती व तोफा वंगरे लौकरच रवाना होतील. तसविरा येथें मिळतात,
त्यांत चांगल्या पाहून घेतल्या आहेत. पाहिल्यानंतर पसंदीस येतील त्या खऱ्या.
सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५५.

श्री.

ता. २८ मे. इ. स. १७८९.

“सेवेसी भिकाजी नागयण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत
छ. १ रमजानपावतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष:- स्वामींनीं छ २७ व छ २९
जमादिलाखर्ची पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. सोन्याचें तबक, व पानदान, व
गुलाबदाणी, व अत्तरदान, यांजवर मिना, जमीनीवर हिरवा व वर बूट चांगले
खुलत अशा तऱ्हेचे, करवून पाठवावे; व तंबुंग चांगले दोन उंच सुराचे, व दोन
चौकीचे गाण्याचे बहुत चांगले तारीफदार पाठवावे ह्मणोन आज्ञा. त्यास
मिन्याचा कारीगर चांगला एकच येथें आहे. त्याचे हातचा तरवारेचा परज
वंगरे श्रीमंतांसाठीं येथून सरदागंनीं तोफखान्यावरवर रवाना केल्या आहे.
परंतु त्यांत सरदागचे पसंदीकरितां दगोबस्त काम एकरंगी सबज रंगाचेंच जालें
आहे. खदडी घाटाची डबी मिनेगारीची करून पाठवावी ह्मणोन पेशजीं आज्ञा
आली, त्याजवरून डबी तयार जाली आहे. लौकरच रवाना करितों. त्यांत
चहू तऱ्हांचे रंग केले आहेत. कारीगर एकच आहे. याजकरितां कामास
दिसगत लागते. अबखोरा सोन्याचा घाट तयार जाला आहे. एक दोहों रोजीं
त्याजवर काम चालीस लावितों. वरकडही दागिनेयांचें काम लौकरच चालतें
करितों. तंबुन्याकरितां भोपळे चांगले थोर, तलाश करून मेळविले आहेत.
कोरगरही चेतसिंगराजे याजपार्शी आहे, त्यास आणून काम चालविलें आहे.
पंधरा वीस दिवस तयार व्हावयास लागतील. तयार जाले ह्मणजे लौकरच
सेवेसी रवाना करितों. परभारें करविले असतां कसे होतील, याजकरितां
दिहीहून आणविले नाहीत. खरूच करविले आहेत. सेवेसी श्रुत होय हे
विज्ञापना.”

लेखांक ५६.

श्री.

ता. १ जून इ. स. १७८९.

“सेवेसीं भिकाजी नारायण कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत छ ५ रमजानपावेतो मुक्काम लष्कर नजीक मथुरा क्षेत्र वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— इकडील मजकूर बितपशीलः— प्रांत बुंदेलखंड प्रकर्णी पेशजीं दोन तीन वेळ विनंति लिहिली, त्याचें उत्तर आलें. त्याप्रमाणें राजश्री अबाजी नाईकासीं खचित बोलण्यांत आणिलें आहे, व मशारनिल्लेनीं आमचे पत्रावर हवाला देऊन विनंति लिहिली आहे. त्यास सरकारची फौज या प्रांतीं आहे, त्या पक्षीं बुंदेल्यांवर जरब पडली असतां, सरकारांत किफायत होईल नाहीं, त्या अर्थी नाईक किफायतीचा जाबसाल बोलतच आहे. या थरास बुंदेले येऊं देणार नाहींत. सरकारची निकडशी समजल्यास त्यांकडूनच अर्थ होईल. कलम १.

तालुके झांशीचे जाबसालाविषयीं कोणी एक गृहस्थ बोलत आहे, कीं दरसाल लाख रुपये देऊं. याप्रमाणें साहुकारी निशेचें बोलणें बोलत आहे. परंतु स्वामींकडील आशय समजण्यांत नाहीं. याकरितां उगेच बोलणें मात्र लाऊन ठेविलें आहे. त्यांत दुसरेंही बोलणें बोलत आहे कीं, महालची रुजवात जाली असतां सरकारकिफायत आहे. परंतु स्वामींकडील आशय समजल्याशिवाय त्यांसीं काय ह्मणोन बोलवें? परंतु सरकारकिफायतीचा जाबसाल आढळला, यामुळें लावून ठेविलें आहे. त्यास येविषयीं कांहीं बोलवें असें अमल्यास आज्ञा येईल त्याप्रमाणें तपशीलवार विनंति लिहून पाठवूं. त्याजरून ध्यानास येईल. कलम १.

तोफखान्यांत चांगला कारकून विश्वासू मर्दमाणूस असा योजून राजश्री अलीबहादूर यांसीं बोलून नांवनिशी लिहून पाठवावी ह्मणोन आज्ञा. त्यास राजश्री पाटिलबावांकडील पांच तोफा आल्या होत्या. त्याजवर दारोगा त्यांनींच ठेऊन दिल्ला आहे. तोच नव्याही तोफांचें कामकाज करीत आहे, व फडणिशीचें काम राजश्री रामचंद्रपंत गोरे यांचे पुतणे निळो बल्लाळ यांसीं अलीबहादूरबावा यांनीं ठेविले आहेत. त्यास कारखाना थोर नेमला यास्तव मातबर मनुष्याचे हवाला असावा. त्यास येथें आह्मांपाशीं राजश्री गोपाळ रामचंद्र ह्मणोन उमेदवारीनें आज वर्ष सवावर्ष समागमें आहेत. मशारनिल्ले राजश्री आप्पाजी गणेश भागवत बराणपूरकर यांचे पुतणे, चांगले मर्दमाणूस, अंगावर एक दोन जखमाही आहेत. विश्वासाविषयींही सेवकाची खातरजमा पुर्तपणें आहे. त्यास यांजकडे कारखान्याचें कामकाज असावें असें मर्जीस आल्यास अलीबहादूरबाबांस लिहवें. त्यांजपाशीं

ही मशारनिलेहेचें येणें जाणें आहे. आज्ञा आल्यास त्यांचाही अनमान व्हावयाचा नाही. कलम १.

येथें ऐवज सावकारापासून कर्ज घ्यावें लागतें. त्यास दर शेंकडा सहा रुपये मनोती व चार रुपये हुंडणावळ याप्रमाणें देऊन येथें प्रतापगडी रुपये व निमें नाणें देतों, आणि हुंडीचे पोतेचाल पुण्यांत पावतात, असें सरकारांतून नुकसान द्यावें लागतें; व लोकांचाही शेरा थोडा. त्यांचीही बुडवणूक होते. त्या पक्षीं बुंदेलखंड व झांशीवर वराता जाहल्यास किफायत पडेल. कलम १.

पुढें फौजा गेल्या होत्या त्या माघान्या फिरोन छ २९ साबानीं दाखल मुक्काम मजकुरीं जाहल्या. राजश्री यशवंतराव नाईक निंबाळकर व भवानजी लोखंडे व कृष्णराव हरी पुरंधरे, याप्रमाणें पथकें कर्नाला अंबाल्याचे सुमारे ठेविले आहेत. परंतु त्यांस पत्रें गेलीं आहेत कीं, साहारणपूरचे सुमारे गनीबेग आहेत, त्यांजकडेस जावें. गनीबेग यांजकडून बातमीचीं पत्रें येतात. त्यांत दहा पांच हजार ग्रीख व गुलामकादर याचा भाऊ दोन हजार गेहिल्यांनिशीं एक जाले आहेत. साहारणपुराकडे यावें अमा इगदा आहे. याजकरितां आपल्या दोन्ही फौजा एक व्हावी क्षणोन पत्रें गेलीं; परंतु ही गोष्ट राजश्री पाटिलबावांचे मर्जीस आली नाही. बावांचें क्षणणें होतें कीं, दोनी तोंडें राखावीं. आझीही मदतीस फौज दोही रोखांवर पाठवितों. परंतु येथें आठ (दिवस) क्षणाल्यास महिना दोन महिने सहजांत लागतात. यामुळें कबूल केलें नाही. यास्तव त्यास वाईट वाटलें आहे. परंतु एक जागा न केल्यास दोहींकडे जमाव थोडका राहतो, यामुळें करणें प्राप्त. कलम १.

याप्रमाणें विनंति लिहिली आहे, त्याजवरून ध्यानास येईल. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५७.

श्री.

दरजबाब-११ मे इ. स. १७८९.

सदाशिव शामराज यांस नानांनीं लिहिलेले पत्राचा मसुदा.

“विशेष तुम्हीं छ १४ साबानचीं पत्रें दोन पाठविलीं, तीं पावलीं. गोसावी मोकळा केला, परंतु त्याचे ठायीं राजश्री पाटिलबावांची मर्जी खुलासा जाली नाही. त्यांजकडील महाल, सुलूक, हत्ती, घोडे, वगैरे कांहीं सोडलें नाही. त्याचा दस्ताऐवज सांपडोन पारिपत्य करावें, परंतु सध्यां मोकळा करावा, येविषयीं राजश्री अलीबहादर याचें बोलणें अंतरंगीचें होऊन आलेले निमे करून घेऊन मोकळा केला. रात्रंदिवस तो आपले ठायीं जपत आहे. राजाराम वकील जयपूरचा आला

आहे. तो व गोसावी दरबारास येऊन खलबतें होतात. त्या बातम्या पाटिलबावांस कळोन वैषम्य वाटतें. कांहींएक निमित्त ठेवून त्याचें पारिपत्य करावें, हें मानस आहे. सध्यां इस्मालबेगाची मसलत प्राप्त जाली ह्मणोन दिसगतीवर पडलें आहे. पूर्वीं फौज चाकरीस पाठवावयाचें सांगोन सफरचे महिन्याचे खर्चास एकमाही दिलें आणि फौज पाठविली नाहीं. हल्लीं सर्वांच्या फौजा गेल्या. तुझींही सरकारची फौज पांच साहा हजार सदाशिवपंत याबरोबर देऊन रवानगी करावी. खर्चासही देतो ह्मणोन चार वेळां पाटिलबावांनीं सांगोन पाठविलें, फौज बाहेर काढावी. एक लक्ष रुपये खर्चास देतो ऐसे बाबा यांजकडे निरोप आले. त्याजवर पाटिलबावांस आपलें पत्र आलें, तें देऊन जाबसाल पुसिले. एक लक्ष रुपये देऊं. मुलूक आणखी सुटेल तेव्हां देऊं. मागील कांहीं ऐवज ध्यावयाचा नाहीं. पेशजीं करार केल्यापासून दरमहा सत्याहत्तर हजार रुपये साहा महिने राहिले ते देत नाहींत. खर्चास सोईसोईनें पावेल ऐसे जाबसाल जाले. निखालस्ता बाह्यात्कारें दिसते, परंतु अंतर्थांमी सरळता नाहीं, व विठ्ठलपंत ह्मणोन बेरोजगिरी गृहस्थ आहे, त्याचे हातून गोसावी मोकळा करण्याविषयीं बाबाराव व आबा चिटणीस यांसीं दरबारखर्चाचें बोलणें होऊन, पाटिलबावांसीं बोलणें होऊन, पाटिलबावांसीं बोलोन सध्यां मोकळा केला आहे. गोसावी यांसीं दरबारखर्चाचें बोलणें जाहलें, तें आह्मांस कळलें नाहीं. अलीकडे फौजेचे खर्चाचे व महाल मुलूक लाऊन ध्यावयाविषयींचे निरोप आह्मांस न समजतां, विठ्ठलपंत यांस चिटणीस यांजकडे पाठवून जाबसाल होतात. आह्मांस पाटिलबावांकडे जाऊन बोलावयास सांगत नाहीं. येथें प्रकार तर याप्रमाणें आहे. मजबरोबर फौज देऊन पाठवावें ह्मणोन पाटिलबावा रुबरू एक वेळ बाबांजवळ बोलिले. त्याप्रमाणें जालें नाहीं. याचे मर्जीप्रमाणें एकोन रवानगी केली असती, तर खर्चाचाही बंदोबस्त अधिक आगळा जाला असता. आह्मी येथें अलीबहादर यांचे मर्जीप्रमाणें वर्तणूक करून आहां ह्मणोन लिहिलें, तें कळलें. ऐशियास गोसावी याचा मजकूर अलीबहादर यांणीं केला. परंतु पाटिलबावा यांची स्वच्छता खुलासा नाहीं. जयपूरचा वकील व गोसावी दरबारास येऊन खलबतें करितात, यामुळ पाटिलबावांस चांगलें वाटत नाहीं, या गोष्टी खऱ्याच आहेत. पूर्वीं सफरचे महिन्याचे खर्चास पावलें असतां फौज गेली नाहीं, व तुझांबरोबर फौज देऊन रवाना करावी असें पाटिलबावांनीं सांगितलें असतां, तेंही जालें नाहीं. याजमुळें पाटिलबावा खर्चास देत नाहीं; व मुलूक सुटेल तेव्हां देऊं असें बोलिले. या बोलण्यावरून व तुमच्या लिहिल्यावरून असें दिसतें कीं, तुमची व बहादर यांची

स्वच्छता नाही. त्यास ही गोष्ट ठीक नव्हे. तुम्ही पोस्त, बहुत पाहिलेले, असें असोन अशा गोष्टी कशा होऊं दिल्या ? सरदारांनीं एक वेळ गोष्ट न ऐकिली, तर तुम्हीं दहा वेळ समजावून, मसलतीची गोष्ट चांगली असेल ती करवीत जावी, व त्यांची मर्जी राखावी. वांकडेपण लौकिकांत येऊं नये. एकवाक्यता तुमची व सरदाराची असती, तर अशा गोष्टी न होत्या. हल्लीं तुमचे चिरंजीवाबरोबर फौज देऊन पाठविलें, तेव्हां तुम्ही गेलां ऐसें जाहलें. आतां पाटिलबावा सरबरा करिताल. गोसावी सोडण्याचा मजकूर विठ्ठलपंत यांणीं बोलोन सोडविला. त्याचे दरबारखर्चाचा मजकूर तुम्हांस समजला नाही, व पैका मागावयाचें व महाल मुलूक वांटणीचे ध्यावयाचें, या बोलण्यास विठ्ठलपंत जाऊन बोलत असतात ह्मणोन लिहिलें. त्यास गोसावी याचे खटला तुटावा, ह्मणोन होळकर, शिवाजी विठ्ठल वेंगूर साऱ्यांकडून पाटिलबावांजवळ यत्न करावयाचा तितका केला. कोणच्यानेंच तोड पडना. तेव्हां जिकडून बनल तिकडून जाहीरदारी तरी तोड पाडणें प्राप्त. ये गोष्टीचें तुम्हीं चांगलें मानावें, असें असतां दुर्हासाखे दाखविलें हें नीट नाही. येविषयी बहादूर यांस लिहिलें आहे. तुम्हींही त्यांची मर्जी राखोन कामकाज त्यांचे आज्ञेप्रमाणें मन घालून करीत जावें. दहाजणांत अधिकउणें बोलणें तें संभाळून बोलत जावें. बाहेर फूट दिसों देऊं नये. सारांश, सरदारापासून अथवा तुम्हांपासून एकादा गोष्ट गेली, तत्रापि परस्परे संभाळीत जावी. तुम्हीं पोक्त, शहाणे, केलेले, असें समजोन तुम्हांस बरोबर पाठविलें. आतां दाहाजणांत तें धांकडेपणें दाखविणें, उदास राहाणें, या गोष्टी चांगल्या नव्हेत. पुढें बहादूर यांचे मर्जीत राहून कामकाज करीत जावें. विलग दिसों देऊं नये.”

लेखांक ५८.

श्री.

ता. १७ मे इ. स. १७८९.

“सेवेसीं सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः— येथील कुशल छ २१ रजबपर्यंत, सुकाम देवासें, प्रांत जयपूर येथें स्वाभीचे कृपेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— पूर्वीं जालें वर्तमान सेवेसीं लिहिलें आहे. अलीकडील वर्तमानः—राजश्री पाटिलबावा यांजकडे राजश्री यशवंतराव नाईक व चिरंजीव राजश्री बलवंतराव पाठविलें होते. ते छ० १६ रजबीं येथें येऊन पोहचले. उभयतां बहुतां प्रकारें खातरजमेचीं बोलणीं बोलिले. परंतु त्यांच्या मनांतील संशय दूर होऊन स्वच्छता व्हावी, हा अर्थ घडला नाही. तेव्हां राजश्री आबा चिटणीस यांसी मायेंत घेऊन त्यांजकडून अगोदर डंगईत जाण्याविषयीं बोलविलें,

व उभयतांही बोलिले कीं, “आह्मीं तर निःसंशय होऊन, आपली खातरजमा करावी, कांहींएक कल्पना मनांत राहूं नये, याच अर्थें आलों आहों. परंतु आपल्या मनांतील संशय दूर होत नाहीत. त्यास चार महिने पटालियाकडे शिखांच्या पारप्रत्यास आगर डंगाईत जाण्यासी सांगावें. आमची वर्तणूक चांगली दिसोन आल्यास पुढें आमचा बंदोबस्त करून द्या.” त्याचें उत्तर त्यांनीं केलें कीं, डंगाईत जावें, उत्तम आहे. परंतु तिकडील आमच्या लक्षांत असतील त्यांस उपद्रव करूं नये; व गोसावी यास जेथें ठेवावयासी सांगूं तेथें ठेवावा. पुढें सरळ-पणाची चाल सर्व समजण्यांत येईल. तेव्हां नाईकांनीं व चिरंजीवानें उत्तर केलें कीं, आपल्याकडील पलटणें गारदी यांचीं व तोफा समागमें द्याव्या, व पत्रेही द्यावयाचीं असतील त्यांस द्यावीं. याचें उत्तर जालें कीं, पत्रें श्रीमंतांचीं असावीं. आह्मांकडील पत्रांचें प्रयोजन नाहीं; व पलटणें मारवाड प्रांतीं चाकरीवर आहेत. त्यांचें देणेंही बहुत आहे. याजमुळें द्यावयाची सोय नाही. याप्रमाणें तेथील वर्तमान जालें. तें साद्यंत उभयतांनीं सांगितलें, तें सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. येथोन कूच करून डंगाईत जाण्याचा विचार जाला, तो स्वामींकडील पत्र राजश्री अलीबहादुरबावास आलें, व राजश्री शिवाजीपंत बापू यांस आपण पत्र लिहिलें, त्याचा नकल पाठविली. त्यावरून येथून बापूस पत्रें पाठविलीं आहेत. पाटिलबावांचें व त्यांचें बोलणें होऊन उत्तर यावयासी आठ दिवस लागतील, तोपर्यंत येथें मुकाम करून आहों. समेटीचा आशय त्यांस दिसून आल्यावर, तेथून बोलावण्याविशीं पत्रें आलीं, तरी त्यांकडे जाणें होईल. नाहींतर डंगाईत जावयाचा विचार केलाच आहे. जातेसमर्थी झांशीस गोसावी यासी आज्ञेप्रमाणें ठेवावयाचें होईल. डंगाईती संधानें बुंदेलियांचीं आलीं आहेत. चार रुपये नक्तर्हा द्यावें व मुखूखही द्यावा, ऐसें बोलण्याचे उद्गार वकिलाचे आहेत. निश्चयांत आल्यावर सेवेसीं लेंहून पाठवूं. त्या प्रांतीं माहित रा० बाळाजी गोविंद आहेत. त्यांस पत्र व राजश्री रघुनाथ हरी यांसा सामील होण्याविषयीं पत्रें सरकारचीं पाठवावयाचीं आज्ञा जालियास उभयतां सामील होतील. येणेंकरून सरकारकामें होऊन येतील. सेवकास आज्ञा कर्तव्य असेल ती केली पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५९.

ता. १८ जून इ. स. १७८९.

श्री.

“सेवेसीं सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः—येथील वर्तमान छ २२ रमजानपावेतों, स्वामींचे कृपेकरून यथास्थित असे. विशेषः—स्वामींचें पत्र छ

५ रमजानचें आलें, तें येथें ल २१ रमजानीं आह्मांस पावलें. पत्रीं आज्ञा कीं, राजश्री पाटिलबावा फौजेच्या खर्चाची बेगमी करून देतील; अथवा मुख्य लाऊन देऊन चांगली बंदोबस्ती केली तर तेथें राहावें; नाहीतर कर्ज खाऊन राहणें ठीक नाही. निरोप मागोन यावें. ये गोष्टीचा निश्चय होईल तें वर्तमान सत्वर लेहून पाठवणें, व इस्मालबेग व राजे यांजकडील वकील येऊन अनुसंधानें लागलीं आहेत. त्यांसीं बोलणें तें पाटिलबावांस पुसोन बोलवें. नाहीतर पुढें पंचाइती पडतील. जपोन करणें तें करावें ह्मणून आज्ञा. ऐसियासी राजश्री अलीबहादूरबाबा जें करणें तें त्यांस पुसोनच करीत असतील. आह्मांकडे कोणी वकीलही येत नाहीं आणि आह्मी बोलतही नाहीं. तेव्हां पंचाइती कशास पडतील? फौजेच्या बंदोबस्ताचें पुसावयासी एका दां दिवसांनीं खासेच पाटिलबावांकडे जाऊन बोलणार. निश्चय ठरल तें सेवेसीं लिहोन पाठवितील. पाटिलबावांकडे आमचें जावयाचें कारणही पडत नाही. ऐसें असतां आह्मांसीं दोप आला तर परिणामीं निर्दोषही हाईल. सर्व फौजेच्या लोकांनीं रोजमरे पांच महिन्यांचे द्यावे ह्मणून निकड बसविली आहे. राजश्री नाईक निंबाळकर व पागे येऊन रोजमरे मागतात. त्यास आह्मीं दिवाण कर्जे काढून द्यावीं ह्मणतात. निदान बाबासाहेब बोलिले कीं, आह्मीं लाख रुपये कर्ज करून देतो, व तुझीं लाख रुपये काढावे; व भिकाजीपंत लाख रुपये कर्ज करून देतील. तेव्हां भिकाजीपंत यांनीं सांगितलें कीं, आमचा कायदा कर्ज द्यावयाचा नाही, आणि श्रीमंतांची आज्ञाही आह्मांस नाही. व आह्मीं उत्तर केलें कीं, तुमच्या संमतीखेरीज आह्मांस पैसा कोण देतो? आपली आह्मांवर कृपा नाही, त्याअर्थी आह्मांस कर्ज जातीवर मिळत नाही. पुण्याहून श्रीमंतांची आज्ञा कीं, कर्ज खाऊन राहूं नये. तेव्हां पुण्यास सावकारास पैसा कोटून पावणार? चिरंजीव बळवंतराव यांजसमागमें तीन हजार फौज देऊन इस्मालबेगावर रवाना केलें आहे. त्यास खर्चास मिळना. पाटिलबावा लाख रुपये फौज गेल्यावर देऊं ह्मणतात. ते देतील तेव्हां खरें! पुढेही ऐवज दरमाहा येईल ऐसें दिसत नाही, व मुख्यही लावून देतील हा भरंवसा येत नाही. सावकारांचें येथें सात लाख रुपये कर्ज देणें आहेत. पुढें कर्ज द्यावयास अनमान करितात. पुण्यावर ऐवज देविला तो पावत नाही. तेव्हां आमची अत्रू राहणें कठीण, ऐसें सावकार ह्मणतात. याजमुळें अडचण पडली आहे. जालें वर्तमान सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. मजला आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना.”

लेखांक ६०.

श्री.

ता. १९ जून इ. स. १७८९.

“सेवेसीं सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः—येथील वर्तमान छ २३ रमजान मुकाम श्रीमथुरा, स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेषः—छ ५ रमजानचें वत्र स्वामींचें आलें, तें छ २१ रमजानीं पावलें. तेथें आज्ञा कीं, राजश्री पाटिलबावा यांसीं बोलोन फौजेच्या खर्चाची वेगमी चांगली करून दिल्ली, अथवा महाल मुलूक लाऊन दिलहा तर तेथें राहावें; नाहीतर निरोप मागोन यावें. दोहींतून निश्चय होईल त्यांचे उत्तर सत्वर पाठवणें, व इस्मालबेग व राजेरजवाडे यांजकडे यांचे वकील येऊन अनुसंधानें लागलीं आहेत. त्यांसीं जे बोलणें तें पाटिलबावा यांसीं पुसोन करीत जावें. पुढें पंचाईत पडेल ऐसें न करणें. झणून आज्ञा. त्यास पाटिलबावांकडे जाणेंही आमचें होत नाही व राजेरजवाडीयांचे वकील वेगरे अनुसंधानाचें बोलणें काय होतें, तेही आह्मांस कळत नाही. बोलतात तें पाटिलबावांस पुसोनच करीत असतील. फौजेच्या बंदोबस्ताचा मजकूर तर दरमाहाचा ऐवज पेशजीं करार केला, तेव्हां फौज चाकरीस पाठविली नाही. याजमुळें मागील ऐवज द्यावयाचा नाही झणतात. हल्लीं इस्मालबेगावर फौज पाठवावी झणोन सांगोन पाठविलें, त्यावरून राजश्री अलीबहादूरबावा यांनीं आमच्या चिरंजीवासमागमें सरंजामी पथकें व इतलाखी साहशे लोक नेमिले आहेत, परंतु सरदार कोणी जात नाहीत. त्यांजकडील कारकून राऊत घेऊन गेले आहेत. फौज गेली तर लाख रुपये देईन झणतात. देतील तेव्हां खरें. महाल मुलूक लावून द्यावयाचा अर्थ दिसत नाही. एका दोन दिवसांनीं खांसेच पाटिलबावांकडे जाणार. समक्ष जाबसाल होऊन काय ठरेल तें सेवेसीं लेहून पाठवितील. यानंतर पांच महिने लोकांस रोजमरा नाही, याजमुळें गवगवा फार होऊन, लोक येऊन आह्मांपासीं बसले. तेव्हां आह्मी व भिकाजीपंत उभयतां जाऊन, राजश्री अलीबहादूरबावा यांसीं विचारलें. लोक येऊन बसले आहेत; रोजमरा पांचां महिनीयांचे मागतात. त्याचें उत्तर त्यांनीं केलें कीं, कर्ज घेऊन द्यावे. लाख रुपये आह्मी देतो, लाख रुपये तुम्हीं द्यावे. लाख रुपये भिकाजीपंत देतील. तेव्हां भिकाजीपंत यांनीं सांगितलें कीं, आमचा कायदा नाही आणि आह्मांस श्रीमंतांची आज्ञाही नाही. याउपरी आह्मी बोलिलों कीं, जातीवर कर्ज आह्मांस मिळावयाचें नाही. बाबासाहेबांनीं खातरजमा केलीयाखेरीज आह्मांस कोणी सावकार ऐवज देणार नाही. आह्मांसच कर्ज द्यावें झणतात. तेव्हां कल्पना आमचे विषयींची

काय जाली आहे तें समजत नाही. तेव्हां बोलिले कीं, कर्ज तुझांस मिळतें किंवा नाही, हें साफ सांगावें. त्यावरून आह्मी, राजश्री भिकाजीपंत व राजश्री आपाजीपंत यांजपाशीं सांगितलें कीं, बाबासाहेबांची मर्जी आमचे ठायीं प्रसन्न नाही; त्याअर्थी आह्मांस कांहींच होत नाही. धणी ते आहेत, त्यांनीं करणें तें करावें. आह्मांस आज्ञा करतील ते करूं. ऐसें उत्तर करून स्वस्त आहों. जालें वर्तमान सेवेसीं विनंति लिहिलें आहे. सेवकांस आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक ६१.

श्री.

ता. १ जुलई इ. स. १७८९.

[सदाशिव शामराज ह्यांम नानांनीं लिहिलेल्या पत्राची नकळ.]

“विशेषः--तुम्हीं छ २० रमजानचें पत्र पाठविलें, तें पावलें. इस्मालबेगावर चिरंजीव बळवंतराव यांजबगेवर फौज देऊन रवानगी केली. चोहों कोसांवर पांचशें फौजेनिशीं राहिले आहेत. लोकांस ताकीद होत आहे. दोहों चहों दिवसांत लोक अवघे गेलियावर, तेथून कृच करून मजल दरमजल शिंदे होळकर यांच्या फौजा आहेत, तेथें जाऊन दाखल होतील. आजपर्यंत दहा रोजमरे लोकांचें देणें आहे. याजमुळें धरणीं बसतात. उपास होतात. पाटिलबावा तरी रुपये देत नाही. फौज रवाना जाहालियावर लाख रुपये देऊं क्षणतात. पुढें दरमाहा द्यावयाचा भरंवसा नाही. राजश्री अलीबहादर सावकारांचा पैसा घेऊन लोकांस द्यावा ऐसें आह्मांस क्षणतात. आमची पत सावकारीत आहे नाही, हें सर्व ध्यानांत आहे. पाटिलबावांजवळ निक्षोन बोलोन निश्चयांत आणावयाचें, अलीबहादर यांच्या विचाराम येईल तेव्हां बोलतील. एक वेळ बोलिलों कीं, आह्मांस सांगाल तर आह्मी पाटिलबावांकडे जाऊन जावसाल करून येऊं. त्याजवरून मुहूर्त पाहून सांगतों, ऐसें बोलिलें. सांगितल्यावर जाऊन निक्षून पुसोन आलियावर मेवेसीं लिहून पाठवीन, क्षणोन लिहिलें तें कळलें. एसियास फौज तिकडे गेली हें उत्तमच केलें. कर्जाचा मजकूर, तुमची व बहादर यांची निखालसता नाही, हें ठीक नाही. मन घालोन कारभार एकवाक्यतेनें केलियावर दुई दिसत नाही, पैकाही मिळतो, हें तुम्ही समजतच आहां. लिहावें ऐसें नाही. याउपरी सरदारांचे व तुमचे चित्तांत संशय परस्परें आले आहेत. ते कसेही करून काढून टाकून स्वच्छ रीतीनें कामकाजें करीत जावीं.”

लेखांक ६२.

दरजबाब.

श्री.

ता. २ जुलई इ. स. १७८९.

“विशेष. छ २२ रमजानचीं पत्रें—एक खास दस्तूर पुरवणी व एक पत्र ऐसीं दोन पाठविलीं, तीं पावलीं. सदाशिवपंत एका सावकारापामून दोन लाख रुपये कर्जाऊ घ्यावयाचे बोलत होते. त्यांचीं बोलणीं तिहीं प्रकारचीं तीन वेळ पडलीं. आह्मीं त्याप्रमाणें मान्य केलीं असतां, त्या अन्वयेही घडलें नाहीं. पागाचे लोक त्यांजकडे ऐवज मागावयाम पाठविले होते. त्यांजवळ कारभार आह्मांस नको ह्मणोन बोलले, व भिकाजीपंत व आपाजीपंत यांस पाठवावें ऐसा निरोप आला. त्याजवरून उभयतांस पाठविलें होतें. त्यांजवळ उत्तर जालें कीं, आह्मांस कारभार पुर्वत नाहीं, तुम्ही जाणा! याप्रमाणें जाबसाल उभयतांजवळ केले. येविषयीं मशारनि ल्हेनीं ऐसी तन्हा केली. ही गुडघ्याशिवाय नाहीं. पुढें येथें बंदोबस्त करून दिल्यास राहाण्याचा वेत करूं. हें न घडे तर, कूच कगवयाचा डौल घालून, बंदोबस्त जाल्यास करून घेतों. नाहींतर सहजच कूच करणें प्राप्त आहे. व उभयतां राजे यांचें मानस आहे कीं, सरकारचा जो सरदार असेल त्याचें बोलणें मात्र कबूल. असी तन्हा त्यांची आहे. ह्मणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. ऐसियाम सदाशिवपंतांनीं एका सावकाराचें बोलणें दोन लाख रुपयांचें अधिक उणें तीन वेळ तिहीं प्रकारचें समजाविलें. ही गोष्ट ठीक न केली. पागाचे लोक पैसा मागाव-याम मशारनिल्लेकडे गेले होते, व भिकाजीपंत व आपाजीपंत बोलावयाम गेले होते. त्यांजवळ त्यांनीं उत्तरें केलीं, हीं ठीक नव्हेंत. येविषयीं त्यांस चांगले तन्हेनें लिहिलें आहे. कोणाचाही गुडघा असला तरी नीट वर्तणूक याउपरी करितील. तुमचे तेथील बंदोबस्ताविषयीं, ठेवणें तर सोय करून द्यावी; नाहींतर निरोप द्यावा. येविषयीं पाटिलबाबांस पत्रें लिहिलीं आहेत. ते बंदोबस्त करून देतील तर उत्तम. न देतील तर निरोप घेऊन यावें. स्वर्च चढतो, हें नीट नाहीं. उभयतां राजांचें बोलणें सरकारचे सरदार यांचें बोलण्यावर कबूल आहे, ह्मणोन ते ह्मणतात. त्यास हे गोष्ट पाटिलबाबांस मानणार नाहीं. तेव्हां फळ काय?”

लेखांक ६३.

पैवस्ती छ २२ जिल्काद तिसेन

श्री.

ता. २५ जुलई इ. स. १७८९.

“सेवेसी सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः—येथील वर्तमान छ २ जिल्काद मुकाम श्रीमथुरा, स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेषः—हिंमतबहादर गोसावी यांचें वर्तमान, काल सविस्तर लिहिलें आहे. त्यास

अलीकडे गोसावी मजकूर याचा भाऊ उमरावगीर यास त्यांजकडून आणवावें. न आला तर याम तसदी केलियानें त्यास घेऊन येईल. अगोदर राजश्री अलीबहादर यांस मांगोन इनाम देविलें, ते समयी हें बोलणें नव्हतें. मालमवेसी त्याची लुटावयाची ऐमा कगर असतां, घोडी, हत्ती, उटें सरकारांत घ्यावीं, ऐमें दोन मजकूर नवीन राजश्री पाटिलबावांनीं राजश्री कृष्णोबा चिटणीस व रायाजी पाटिल यांस पाठवून जावमाल केले. त्यांसी उत्तर केलें कीं, मालमवेसी घ्यावयाची ना. तथापि आम्हीं घोडी, उटें, हत्ती जमींत आपल्या ठेवितों. महा महिन्यांत त्यानें फंदफितूर केल्या तर घोडी, उटें, हत्ती कोठें गेलें नाहींत. आत्मांपामीं आहेत, ते आपलियापाशींच आहेत. आपल्या महालांत ठेवितों. त्यांम खर्चाम तुम्हीं द्यावें. आपण न दिलीयाम आम्ही देऊं. महा महिने त्याची मुगळांत वर्तणूक जालियाम त्याचा बंदोबस्त करावामा करार केला आहे; त्याप्रमाणें करावा. उमरावगीर याचा जावमाल गोसावीमजकूर यांसीं पुसिला. त्यानें उत्तर केलें कीं, मी कैदेंत पडलों, मजला तसदी केली, झणून तो कांहीं कैदेंत पडावयाम कमा येतो? त्याच्या पोटाची बेगमी केली तर तो श्रीगंगातीरीं बगोन स्वस्थ राहील. त्याजपामून फंदफितूर जाला, तर माझे पारिपत्य करावें. त्यास येथें आणा झणाल, तर तो यावयाचा नाहीं. याप्रमाणें गोसावी याचें बोलणें जालें. याप्रमाणें मजकूर पाटिलबावांस त्यांनीं सांगितलीयावर त्यांची मर्जा फिरली. इमान दिलें तर काय जालें? गोसावी यासी आपल्याकडे पाठवून द्यावें हा मनोदय होऊन विरुद्ध भाषणें बोलतात. त्याच्या सांगितल्यावरून इमान दिलें. याउपरी गोसावी यास त्यांजकडे पाठविल्यानें हिंदुस्थानांत आमचा आव जाऊन, कोणी पुमणार नाहीं. याचा अभिमान सर्वांप्रकारें स्वामींस आहे. हिंमतबहादर याम पुण्यास नेऊन त्यांजकडे देणें तर द्यावा. परंतु राजश्री अलीबहादरबावांनीं येथें दिलियानें याचें स्वरूप राहणार. स्वरूपाचें संरक्षण करणार स्वामी समर्थ आहेत. त्यावर वर्तमान मशारनिल्ले यांचे पवीं लिहिलें आहे. त्याचा अन्वय ध्यानास आणून आज्ञा कर्तव्य ते केली पाहिजे. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना.”

लेखांक ६४.

पेंवस्ती छ २१ जिल्काद तिमैन.

श्री.

ता. ३० जुलई इ. स. १७८९.

“सेवेसी सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील वर्तमान छ ७ जिल्काद सुकाम श्रीमथुरा, स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेष:-हिंमतबहादर

गोसावी याचा मजकूर पेशजीं सेवेसीं लिहिला आहे. त्याअलीकडे राजश्री पाटिलबावांनीं फिरोन गोष्ट सांगितली कीं, हिमंतबहादूर गोसावी यासी आमचे ह्वालीं करावें. या प्रकरणीं पांच सात दिवस जावसाल करीत आहेत. त्यास हल्लीं शिवाजीपंतबापू मध्यस्थींत पडोन आमची सफाई करावी या बेतांत आहेत. त्यांनीं पुसिलें कीं, तुमचें त्यांचें बोलणें पहिलीयापामून कैसें जालें, व तुमचा निश्चय करण्याचा केसा आहे, याच्या यादी आम्हांपासीं द्याव्या. त्याअन्वये त्यांनीं बोलोन जावसाल करूं. त्यावरून त्यांजपासीं यादी लेहून दिल्या; त्यांच्या नकला करून पाठविल्या आहेत. येविषयींचें वर्तमान राजश्री अलीबहादूरबाबा यांनीं लिहिलें आहे. त्यावरून विदित होईल. सारांश, दोन दिवस गोसावी यासी घेऊन जाणें क्षणून निश्चय सांगोन पाठविलें असतां त्यांनीं नेलें नाहीं. तुम्हीं इमानप्रमाण देऊन कैदेत ठेवावें; त्याची अन्न ध्यावयाची नाहीं; चार साहा महिने त्याची निग्यालस वर्तणूक आढळलीयावर त्याचा बंदोबस्त होईल; ऐसें बोलणें होऊन इमानप्रमाण द्यावें क्षणून सांगितलें. त्यावरून इमान दिलें. ऐसें जालें असतां, हल्लीं आमचे हातीं द्यावा ऐसें क्षणतात. हरामखोरास इमान देऊन पारपत्य केल्यास चिंता नाहीं, ऐसें जावसाल होतात. राजश्री अलीबहादूरबाबा यांचा निश्चय कीं, आम्हांकडून तुम्हीं इमान देविलें, याउपरी तुम्हांकडे द्यावयाचा नाहीं. हे जावसाल एकोन आम्हांस इकडे राहावयाचें नाहीं; देशास जाऊं. तुम्हीं सर्व आटोपावें आणि इकडे राहावें. याचें उत्तर केलें कीं, आम्हां आपल्या समागमेंच येणार. ऐसें उभयपक्षां जावसाल जाले. पाटिलबाबा इकडून जाऊं क्षणतात, परंतु या प्रांताची आस्था सोडून जातील ऐसें दिसोन येत नाहीं. राजश्री तुकोजीबाबा होळकर वृंदावनावर येऊन राहिले आहेत. उदईक श्रावण शुद्ध ६ पष्ठीस भेटी होणार. भेटी जालियावर होईल वर्तमान तें लेहून पाठवूं. गोसावी डेरीयांत आहे. त्याजकडील लोक सभोवते आहेत. याजमुळें सध्यां आम्हांकडील भेटी होणार नाहींत, पुढें होताल. सारांश, गोसावी आम्हांपासीं कैदेत असल्यानें सरकारचा नक्ष राहोन आमचें स्वरूप राहील, येविषयींचा बंदोबस्त करणार स्वामी समर्थ आहेत. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक ६५.

श्री.

ता. १४ आगष्ट इ. स. १७८९.

“सेवेसीं सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना: येथील वर्तमान छ २२ जिल्हाद मुकाम श्रीमथुरा, स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेष:-छ १९

जिल्ह्यादी, सेवेसी विनंतिपत्र कासीदजोडीसमागमें पाठविलें आहे, तें पावोन पत्रार्थ विदित जाह्या असेल. त्याआलिकडे, राजश्री पाटिलबाबा यांनी राजश्री अलीबहादुरबाबा यांसी सांगोन पाठविलें कीं, “ भिकाजीपंत फडणीस यांजसमागमें फौज देऊन पाठवितां, त्याम त्यांनीं कांहीं देगिलें नाहीं; लढाईचे प्रसंग पाहिले नाहींत. यास्तव त्यांजला पाठवूं नये. सदाशिवपंत तेवढे माणूस आहे. तो रंग राखून स्वाभिसेवा करी ऐसा आहे. तरी तुम्हीं आपलियापासीं हजार फौज ठेऊन, वरकड अवधी फौज सरदारमुद्धां त्याजसमागमें देऊन लोकर खानगी करावी. दोन लक्ष रुपये तूर्त देवितां.” ऐसा जावसाल त्यांजकडील आलियाउपरी यांनीं सर्वांनीं बसोन, विचार करून, विठ्ठलपंत यांजसमागमें सांगोन पाठविलें कीं, तुम्हीं सांगितल्याप्रमाणें सदाशिवपंत यांजसमागमें फौज देऊन खाना करितां. त्यावरून त्यांनीं दोन लक्ष रुपयांची निशा खुशालचंद्र सावकार यांजकडून रक्कषण यासीं देवावी, ऐसा निश्चय करून राजश्री अबा चिटणीस यांस सांगितलें. याउपरी आह्मांस फौज घेऊन चाकरीस जावं ऐसें क्षणणार. त्याम बहादुर यांच्या मनांत आलें आहे कीं, आह्मी पाटिलबाबांकडे सांगोन पाठविलें असेल, क्षणून यांचे नांव घेऊन त्यांनीं निरोप पाठविला, ऐसा संदेह आला. क्षणून परस्परे वर्तमान ऐकिलें. ऐसियासीं पूर्वील पाटिलबाबांची आमची वळख्वाही नाहीं, आणि हल्लीं शपथपुरस्कर आह्मी सांगोन पाठविलें नमतां, आमची मरळ वर्तणूक दिसों न आली! गोमावी याच्याजवळ व वकील आलेत त्यांसीं हे खलबते करीत नाहींत क्षणून आमचे ठायीं पाटिलबाबांचे वांकडेपण नाहीं. तेणेकरून यांच्या मनांत मंशय आला आहे. यास्तव आह्मी आग्रह धरून स्वारीस न गेलों तरी पाटिलबाबांच्या मनांत विपर्याम येऊन, पैका न दिला तर सरकार-काम दिक्तीत पडलियांनै स्वामींच्या ध्यानांत येईल कीं, अलीबहादुर यांनीं विचार करून, शेवटीं फौज घेऊन जावयास सांगितलें असतां, सरकारचाकरीस गेले नाहींत, क्षणून दिसगतीवर पडलें. हा दोष मजवर येईल. याजकरितां मजला चाकरी सांगतील तेव्हां त्यांसीं बोलोन. अलीबहादुरबाबा निकालसपणें आह्मांस चाकरीस पाठविताल, तर फौज घेऊन जाईन. सेवाचाकरी श्रीमंतांचे प्रतापें मदार घडेल ती करीन. परंतु फौजेस दरमाहा साठ हजार रुपये रोजमरीयास स्वारीत पाहिजेत. त्याची तरतूद करून अलीबहादुरबाबा यांनीं पाठवावी. येविसीं स्वामींनीं पत्र येथें यांसीं पाठविलें पाहिजे. जाल्या वर्तमानाची विज्ञप्ति लिहिली आहे. स्वामी आज्ञा करितील त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

३४ मराठ्यांचें ह्यैसुराकडील राजकारण.

‘इतिहाससंग्रह’ पुस्तक २ अंक ४ मध्ये “मराठ्यांचें ह्यैसुराकडील राजकारण” ह्या सदराखालीं जें पत्र छापलें आहे, त्याच संबंधाचें दुसरें सविस्तर पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें अतिशय महत्त्वाचें असल्यामुळें येथें दिलें आहे. ह्या पत्रावरून मराठ्यांच्या ह्यैसुराकडील राजकारणाचा चांगला बोध होतो.

[लॅलेद्वार.]

श्री.

“श्रीमंत राजेश्री पंतप्रधान स्वामींचे सेवेसी:-विनंति सेवक मुकुंद श्रीपत साष्टांग दंडवत विज्ञापना येथील क्षेम तागाईत छ २३ रबिलाखरपर्यंत स्वामींचे कृपेकरून सेवकाचें व प्रांतमजकूरचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- स्वामींनीं पेशजीं आज्ञापत्रसादर केलें की, “नंजराज सर्वाधिकारी यास (व) हैदर नाईकास जीद वाढला आहे. या समयीं अंतरंगी संदर्भ लाऊन, नंदराजाकडून करारनामा आणवावा की, चौथाई व सरदेशमुखीचा अंमल बसवून द्यावा. येणेंप्रमाणें आपलें मोहरेनिशीं लिहून दिलिया, हैदर नाईकाचें पारिपत्य करून नंजराजाची स्थापना करावी म्हणोन.” येविपयीं पेशजीं लिहिणें तें लिहून पाठविल्यास नंजराजाकडील पत्रें मोघम आलीं होती. तीं पत्रें सेवेसीं रवाना करून सेवकाकडून सेवेसीं विज्ञप्ति-पत्रें लिहिलींच आहेत. त्यांवरून श्रुत जाहलेंच असेल. अलीकडील वर्तमान नंजराजाकडे सविस्तर लिहून पाठविलें की, मोघम लिहिल्यास कार्यभाग समर्पक होणार नाही. आपले मोहरेनिशीं श्रीमंतांचे नांवें करारनामा, चौथाई व सरदेशमुखीचे अंमल बसवून देविती, फौजेचे खर्चास तरतूद करून लिहून पाठविल्यास फौजमुद्धा कुमक करून तुमची स्थापना केली जाईल, म्हणोन लिहोन पाठविलें आहे. करारनामा व खर्चाचे मजकुरास सेवकाचें नांवें त्याचे कारभारी यांचे नांवचें पत्र पाठविलें आहे. सदरद्वे पत्रें बहुत निकडीनें ब्राह्मण माणूस घेऊन छ २१ रोजीं रात्रीं येऊन होसक्रंटेस दाखल जाहले. वजिन्नस त्यांचे मोहोरेचा करारनामा येथें ठविला आहे. त्याची नकल व कारभारी व्यंकटराव व श्रीनिवासराव बारकी यांचें पत्र आमचे नांवें आलें तें पत्र, देखील नंजराजांनीं सेवकास लिहिलें पत्र, वजिन्नस सेवेसीं पाठविलें आहे. त्यावरून सेवेसीं श्रुत होईल. ह्यैसुराकडील वर्तमान:- नंजराजाकडील जमाव अर्धकोस अलीकडे चौकीबंदी करून उतरले होते. हैदरनाईक आपले जमावामुद्धा पट्टणापर्लाकडे दोन कोस उतरले होते. त्याचा यांचा अर्धकोसाचा तफावत होता. नंजराजाकडील कित्येक फिरंगी बगैरेंनीं फितुरांत मिळाले. त्याजवरून वीस दिवसांखाली लढाई जाहाली. ते समयीं फितुरीमुळें हैदरनाईकांनीं एक पेठ घेऊन किल्ल्याचें समोर एक मोर्चा कायम केला आहे. हैदर नाईकाकडील जमावपैकी कृष्णगिरीकडे कित्येक फौज गुंतली आहे. हल्लीं ह्यैसूरजवळ दोन हजार खार व तीन हजार बार, तोफा बगैरे सामान आहं. नंजराजाचें मत जे, ये समयीं कुमक पावल्या

कार्यभाग विवेक होऊन आपली स्थापना होते. पुढें ऐसा समय मिळणार नाही. त्यावरून जरूर जाणून राजेश्री भगवंतराव त्रिवक व राजेश्री महिपतराव कवडे यांजकडे दोन अवतें पत्रें पाठविलीं. परंतु तिकडे बसालतजंगाचा शह लागला होता. हल्लीं बसालतजंग दरकूच अदवानीकडे जाणार, ऐसी अवाई घातली आहे. त्याचें जाणें तिकडे जालीया कडपेकडील जमाव येईल. ते जमाव आलीया घोरपडे-कडील जमाव आणून स्वामींचे पुण्यप्रतापेंकरून राजकार्य घडऊं ये. या जरूरास इतके प्रयत्न होणेंस गांठी कैशी पडेल! थोर राजकारण अनायासें येऊन बनलें आहे. फौज हाताखालें नाही. त्यावरून आणखी टाकोटाक कडपेकडील फौजेस लिहिणें तें लिहिलें आहे. येविपर्यां हुजुरून फौज रवाना करून आणि कडपेकडील राजेश्री भगवंत त्रिवक व महिपतराव कवडे यांचे नांवें लिहिणें तें लिहून, सांडणीस्वारास पाठऊन, कुमक पोहोचेंसे आज्ञा केल्यास काम घडून येणेंस संशय नाही. यावरी सेवकास जे आज्ञा होईल, त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल. सडी फौज पांच हजार स्वार जलद रवाना करावें. वाहीर लुणगा माघारें येईल. सडी फौजेस ताकीद स्वरू व्हावें कीं, कूच दरकूच बारा कोस चौदा कोस येणेंप्रमाणें येऊन पावावे. ऐशी आज्ञा व्हावी. येविपर्यां राजेश्री मुरारराव घोरपडे व महिपतराव कवडे यांचे नांवां ताकीदपत्रे सादर व्हावीं. नंजराज यांजकडे हैदर नाईक यांनीं राजकारण लाविलें होतें कीं, लक्ष होनांचें राज्य तुझांस देतो; खाऊन सुखी राहणें. परंतु सेवकांनीं इकडून वरचेवर धीर देऊन पत्रे लिहीत गेले, व स्वामींचें अभयपत्र त्यांस होतें, तें प्रविष्ट केल्यावरून त्यांस धैर्य येऊन, हैदर नाईकाची गोष्ट कवूल न करितां, स्वामींचे ठायीं निष्ठा धरून, म्हटल्याप्रमाणें कवूल करून, करारनामाही लिहोन पाठविला. हल्लीं त्यांचा अभिमान धरून नाईकमजकुराचें पारिपत्य होई तें करणार धनी समर्थ आहेत. सारांश, हल्लींचा समय पुढें येणें नाही. हल्लीं अल्प कष्ट करून नंजराजाची स्थापना होऊन चौथ सारदेशमुखीचा अंमल बसतो, पुढें संस्थान आपलें होतें. हे समर्थीं स्वामिखा स्वामींनीं यांजवर कृपा करून पांच हजार फौज सडी जलदांनीं पाठविली पाहिजे. सदहूर्त फौज आल्यावर सर्व काम होतें. राजेश्री नंजराज यांजवर हल्लीं तीनशें फिरंगी, दीड हजार स्वार, तीन हजार वार तोफखाना सरंजाम आहे; परंतु त्यास कुमक नाही. सरकाराकडून कुमक जाहलीयास, ते तिकडून, आदमी इकडून, त्याचें पारिपत्य यथास्थित होईल. स्वामींचा प्रताप थोर आहे. ये समर्थीं नंजराज यांजवर येहसान होऊन सरंजामाचें काम मातबर होतें. यांजवर धनी समर्थ आहेत. आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक केली जाईल. राजेश्री महिपतराव कवडे यांस पत्रें पाठविली आहेत. इतक्यांत येऊन पावले, तर घोरपडेही सामील करून घेऊन, ये सुमारास दाखल होत आहे. सारांश, अंगेजी केल्यास हैदर नाईक याची विशाद कांहींच नाही. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

३५ राणोजी शिंद्यांचें एक बाणेदार पत्र.

ग्वाल्हेर येथील श्रीमंत महाराज आलिजाबहादर शिंदे सरकार यांचे घराण्याचे पूर्वज राणोजी शिंदे ह्यांनीं पेशव्यांस लिहिलेलें एक जुनें पत्र उपलब्ध झालें आहे. हें पत्र अत्यंत महत्त्वाचें असून, त्यावरून राणोजी शिंद्यांच्या स्पष्टवक्तेपणाची व बाणेदार स्वभावाची चांगली कल्पना करितां येते. थोरल्या बाजीरावांच्या कारकीर्दीत जे नामांकित सरदार उदयास आले, त्यांत राणोजी शिंदे हे प्रमुख होत. ह्यांच्या स्वामिनिष्ठेचें मूर्तिमंत चित्र ह्या पत्रांत आहे.

[सातारादप्तर.]

श्री.

“विनंति सेवक राणोजी शिंदे कृतानेक विज्ञापना उपरी:- स्वामींनीं जामुदाहारीं आज्ञापत्र पाठविलें कीं, तुझीं मोंगल पेडीगांवास येई तोंवरी ठाणें न सोडावें म्हणून. त्यास मोंगल येवो न येवो, परंतु दहा पांच हजार फौज भीमेअलीकडे येई, तोंवरी कांहीं ठाणें सोडावें ऐमं नाहीं. फौजही आली तरी, गांव झुंजवावा: परंतु पाटस कांहीं एक दिवस झुंजवावयाजोगी जागा नाहीं. असो. त्याचें काय आहे? जें होईल तें पाहतच आहों. परंतु आमच्या पोटाची अवस्था कठीण. आद्दी तुमचा फौजदार येतो द्वाणऊन त्याची वाट पाहत एक दोन रोज राहिलों होतो. त्यास ठाणेंयांत राहण्याची आज्ञा आली. पांचशें घोडे सकाळीं जमा होईल. रोज शंभर रुपये दिल्यानें पोटा भरणार नाहीं. आद्दांपाशीं तों पैसा नाहीं. दोनेकशें तूर्त आहेत, तेच उपवासी मरतो! त्यास मिळवून खाणें! थोरात, निंबाळकरांसीं झुंजों मोंगल येईल, तोंवरी ठाणें न टाकणें. पांचशें राऊत फुकट मिळऊन खाऊन, राज्याचें शिवेंचें भांडण राज्यांत कोणी भांडेना, तें भांडणें. द्वाणोन धनी आज्ञा करितात. त्यास हें आद्दांस पूर्वीच कळोन आद्दीं झक मारिली! स्वामींनीं पूर्वी समजाविसी मांडली, तेव्हां जे कामाचे लोक होते, त्यांस एकेकास हजार दोन हजारपावेतों रोख दिले. ते अवध्या अगोदरींच तुद्दांपासून गेले! त्याउपरी पतकें समजाविलीं. तेव्हां रोख रुपये व पुणें देशांतून नगदी रुपये व नख्त रुपया खांदाडिया भरून देऊन जे समजाविलें, ते स्वामींचे जीवलगच आहेत! आद्दांपाशीं सामान नाहीं. लोक कामाचे नाहीत. आद्दी कांहीं भिडेचें तुद्दांपाशीं नव्हों (नाहीं) आणि पिटल्यानेंही जाणार नाहीं! यामुळें आद्दांस रुपया न देतां अगदीं पिटलें, बाहेरच घातलें, परंतु आद्दी निदान कबूल करून खारी शिकारी केली. कांहीं आर्इबाई न द्वाणतां मात्रागमनाचा विचार करून लोकांसींही लांडेलटिकें बोलोन चार लोक जमा केले. लाखा दो चोंचा वसुली सरंजाम खातात, दहाबारा हजार रुपये जातीस जाहले, त्यांच्यानें या प्रसंगास शंभर राऊत बाळगवत नाहीं! आद्दी शें दीडशें माणूस जमा केलें. परंतु स्वामींच्या चित्तास न ये, ऐसें पूर्ण कळलें! एका दिवसाचे पोटास जवळी नाहीं. गांव तमाम बेचिराख. कोटें रुपयांस जागा नाहीं. या समयांत मिळवून खाऊन पांचशें फौज जगवा द्वाणतां, तेव्हां एक दोन उपवास जात्याउपरी लोक उठून जातील. मग आद्दीं तोंड हिंमट करून राहावें! पुढें

पागा तों खर्चाचा सागर! खासदार, वारगीर जातीलच. शेवट टाकूनच पळवें ऐसें तुह्मीं करावें. त्याहून आद्धांसीच निरोप देऊन, वरकड लोकांप्रमाणें या पथकाची बेगमी केल्यानें, दोन तीन हजार फौजेचा जीव शें दीडशें लोक तुमचे तुह्मांस जतन होतील. हें आद्धांमुळें न गमावणें. झुंझा भांडणाची चिंता नाही. परंतु एका महिन्याचे पोटास तृण पाठवा. पुढें ठाणें यांत शेव्याजी पवार पाठविणें. परंतु दाटी आहे तो आद्धी राहून मग त्याचे हवाला करून, आद्धी या लोकांसाठीं तुमच्या निरोपास येऊं. जर चित्तास येईल तर पोटाची आमची वेगमी शेव्याजी अगर कोणी येथें ठेवावा ऐसें पाठविलें पाहिजे. आद्धी महिना पंधरा रोज सांगाल तितके रोज राहून, ठाणें त्यांचे हवाला करून येऊं हे विज्ञप्ति. हें होत नाही तरी या सरदारीस एक योजून पाठवावा. आद्धी आपले पुरातन चाकरीस यावें, ऐसें तुमच्या चित्तांत आहे तरी येऊं. ही विज्ञप्ति.”

५ ५ ५

३६ पेशवाईतील बायकांच्या धर्मभोळ्या समजुती.

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें प्रसिद्ध करतांना पूर्वीच्या समाजस्थितीची जितकी माहिती मिळेल तितकी प्रसिद्ध करणें इष्ट आहे. अशा प्रकारची ऐतिहासिक माहिती वेळोवेळीं ‘इतिहाससंग्रहां’त प्रसिद्ध करण्याचा आमचा प्रयत्न चालू आहेच. नाना फडणविसांच्या कागदीर्दीत त्या वेळच्या स्त्रियांच्या धर्मभोळ्या समजुती कशा प्रकारच्या होत्या, हें दाखविण्यासाठीं पुढील पत्र येथें दाखल केलें आहे. नाना फडणविसांची बायको वारली, त्या वेळीं त्यांच्या नातेवाईकांपैकी कोणी वडील स्त्रीनें हें पत्र लिहिलें आहे. तें मनोरंजक आहे. त्यावरून पत्र लिहिणारी बाई किती स्पष्टवक्ती होती, हें चांगलें दिसून येतें.

[मेणवलीदप्तर.]

श्री.

“चिरंजीव राजश्री नाना यांस आशीर्वाद. उपरी:— तुह्मांकडील अप्रिय वर्तमान तुमचे बायकोचें ऐकिलें. तेणेंकरून चित्तास असंतोष जाला की, तुमचे जन्मास पन्नास वर्षे जालीं, आणि पुढें बायको किंवा मुलें यांस कांहींच थांग नाही. तर हें दैवयोगेंकरून ईश्वरी सत्तेनें होणें तें होतच असतें. परंतु मनुष्यप्रयत्न आहेत ते करावे. आतां दोन लप्पें करावीं आणि पूर्वीच्या बायकोचे टांक करून गळ्यांत घालावे. कोणी जाणते असतात, त्यांचा शोध करून आंगारे करावे. हें तुह्मां पुरुषांस नीट करितां येत नाही, आणि सारें लटकेंच वाटत असतें. परंतु आद्धांस या गोष्टीचे अनुभव आहेत. संसारामध्ये हें सारें खरेंच आहे. तर, तुमच्या घरांत कोणी वडील बायको नाही. तुह्मी तालेवार. तुह्मांस करावयाचा उद्योग होणार नाही. यास्तव तीर्थस्वरूप सौ॥ चिमाबाई, तुमची मामी, त्यांस हे गोष्टीविशीं सांगितल्यानें, ती आंगारा, औषध-

उपाय, काय लागेल तें करील. तुमचे चित्तांत आल्यास लेक ध्यावयाचा उद्योग कराल तर बरें आहे. इतकें ल्याहावयाचें प्रयोजन काय ह्मणाल, तर वहिणावाई तों आमचीच होती; आणि बावा, तुमचे तीर्थरूप, त्यांणीं आमचे घरामध्ये कोणे तऱ्हेनें चाकरी मेहेनत केली, ते आइकली आहे. तें स्मरोन, त्यांचा वंश व आमचा वंश ईश्वरें समान चालवावे, या अर्थी इतकें उद्योगें लिहिलें आहे. तुम्ही सुद्धा आहां. तुम्हांस जे गोष्टींत जें चांगलें दिसेल तें कराल. पत्राचें मनन करून लिहिलेप्रमाणें करावें. रवाना छ १९ सफर. बहुत काय लिहिणें, लोभ करावा हे विनंति.”

५ ५ ५

३७ मुंबईचे गव्हर्नर जॉन हॉर्न ह्यांचें थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांस पत्र.

इ. स. १७३५ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर जॉन हॉर्न ह्यांनीं थोरले बाजीराव पेशवे ह्यांस लिहिलेले पत्राची नकल उपलब्ध झाली आहे. त्यावरून इंग्रज गव्हर्नरचीं पत्रें मराठी भाषेमध्येच पेशव्यांस इ. स. १७३५ मध्येही येत होती असें दिसतें. ह्यापुढील पत्रेही सर्व मराठी भाषेमध्येच आलेली आहेत.

[धावडशीदमर.] “अजम बाजीराऊ पंडित प्रधान दाम महव्वतद्दुः—

रफअत व अवालिपन्हाशोक्त व हशमतदस्तगाह ऐंतजाद दोस्तान् अजदिल् एखलास जान हॉर्न गोवर्नदोर जनराल वालाजा वरतानिया (ब्रिटानिया) पातशाही इंग्रजान साहेबी थोर अखतियार हशमतपन्हा दस्तगाह आनराबल कोंपनी फोर्न बम्बई वाके हेंदुस्थान या पार्सीया आरबस्तान या बअमल मै जंजीरे मुवे. सलाम सलामत अंजयाम आंकी येथील खैरियत जाणून मोहिबीं आपली खैर आफियत हमेशा मरकूम फरमाऊन शादमानी हांसिल केली पाहिजे. दिगर, मोहिवांकडील किताबती ३ तीन नेकसात येऊन पोचल्या. मोहिवांची खुप खबरी रुपदाद आयां होऊन बहुतसी खुपी हांसिल जाली. मौजे अलिवागेहून कूच करून मजलदरमजल घांटावर गेले व आजम कपितान इंचवर्ड व इज्जत आसार कृष्णाजीराम यांचे मूंजबानीवर होवे ह्मणून. तर मशारनिलेहे येऊन विलकल मूंजबानी आयां केलें. त्याजरून इजहार झालें व मोहिवांच्या फतेनसरतींच्या किलेक खबरा कलमीं केल्या, त्या मालुम होऊन खुषदक्त झालों, व डाखतर सांडी यांस रवाना करणें ह्मणून कलमीं केलें. ऐसियास बरसातकाल असे, आणि बंदरमजकुरीं अजारी बहुत, याकरितां मशारनिलेस यावयास माफगत होत नसे; व ईजानेबास मालुम होऊन आलें की, मशारनिले कृष्णा-जीराम यांस मोहिबीं येथें ठेवलें, सबब की ईजानिबाचे कर्तव्याची पाळत करून ध्यावी ह्मणून. हालीं माा निलेस मोहिवांचें नजीक पाठवून दिला असे. अम्मा यावरून तर्फेनची दोस्ती तमाम झाली असें नसे. सबब की ईजानीव हरयेक मोहिवांची कार खिदमत

चाहत असेत. ज्यादा काय लि॥. रा॥ छ २३ मोहोरम हे किताबती. ता॥ ४ जून सन १७३५ इंग्रजी हे किताबती.”

ॐ ॐ ॐ

३८ जनार्दनपंत पेशव्यांचें पत्र.

थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे ह्यांम जनार्दनपंत ह्याणून एक मुलगा होता. तो अल्पवयी होऊन वागला. त्यामुळे त्याचें नांव इतिहासांत विशेष प्रसिद्ध नाहीं. तथापि तो बुंदेलखंडच्या एका म्बारीमध्ये गेला होता असें दिसतें. त्याचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें मागल्यासाठीं येथें देतों.

श्री.

[धावडशीदमर.] “तीर्थरूप राजश्री वडिलांचे सेवेसीः—

अपत्ये जनार्दनानें साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत छ. ५ मोहरम मुकाम कोटरादुर्ग भा ना चा नजिक गंज नदी धसाण वडिलांचे आशीर्वादें यथास्थित असे. विशेषः— वडिलीं आशीर्वाद पत्र छ १ मोहरमचें कासिदासमागमें पाठविलें, तें आजी छ मजकुरी दोन प्रहरां पावले. मोंगल ठाईचे ठाई आहेत. सादतखान यमुना उतरोन गेल्याचें वर्तमान लिहिलें तें कळलें. तुम्हीं बहुत लौकर येणें ह्याणून आज्ञा. ऐसी-यास वडिलांचा मुकाम गोहदेवरी होता, तेथून पत्र आलें. त्यास आदमी गोहदेवरी यावें किंवा कोणत्या ठिकाणास यावें, हें कांहीं कळत नाहीं. अगोदर प्रथम पत्रें वडिलांचीं रवाना जाहलीं, तीं आह्मांस पावलीं नाहीं. तेथें तच्ची निश्चयें अमके जागां येणें ह्याणून लिहिलेलें असलें, तरी तीं पत्रें पावलींच नाहींत. माघारे गोहदेव्याच मुकामावरी यावयाची आज्ञा असली तरी आदमी येतां. रोहिडा, गिंद नदी, पाटोर, कोंच, कोठडे सैदाचे लहचुरावरून आलों. एकेक जागा आठरोज, कोठें दाहरोज, मुकामें जाहलीं. पांच पांच सा सा गांवावरी वरणीची काडी त्या मागे येईल ह्याणतां मिळणार नाहीं. दुसरे खळ्या खोचरें बहुतच आहेत. लष्कर हेंरान येतां जाहलें, तसेंच जातां होईल. ऐसा प्रसंग आहे. त्याहीमध्ये अमके जागां येणें हाही निश्चिन्तार्थ न कळे. याकरितां हें पत्र वडिलांस लिहिलें आहे. ज्याप्रमाणें आज्ञा होईल, तिकडून यावयाचें करूं. तोंवरी येथें एक दुसरें मुकाम करितों. येथून वरण काडी, पाणी पाहून थोडी थोडी मजल करून, खरगापुरच्या रोंखें पत्राचा मार्ग लक्षित राहतों. तरी जे आज्ञा कर्तव्य ते करून, सत्वर उत्तर पाठवावया आज्ञा केली पाहिजे. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे. हे विज्ञापना.”

ॐ ॐ ॐ

३९ दमाजी गायकवाडाचें महत्त्वाचें पत्र.

बडोद्याच्या गायकवाडांपैकीं रणशूर दमाजी गायकवाड ह्यांनीं इ. स १७५७ मध्ये अमदाबादेस वेढा घालून, तें शहर मोंगलांचा सरदार मोमीनखान ह्याजपासून

घेतलें, त्या प्रसंगाचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें फार वाचनीय आहे. दमाजी गायकवाडानें ह्यामध्ये आपली स्वामिनिष्ठा फार वर्णन केली आहे. 'जैसें मुरास संकटीं अंतरिक्षवाणी कल्याणदायक, तेंणेंप्रमाणें साहेबांचें लेखन युक्त आह्मांस.' ह्या वाक्यांत त्या वेळच्या गायकवाड सरदारांच्या स्वामिनिष्ठेचें किती बहारीचें वर्णन आहे, हें रसिक वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

[किरकोळ.] *

श्री.

ता. ११ आक्टोबर इ. स. १७५७.

“श्रीमंत राजश्री प्रधान साहेब साहेबांचे सेवेसीं:—विनंति सेवक दमाजी गायकवाड समशेरबहादर कृतानेक दंडवत विज्ञापना अधिक वय १३ त्रयोदशीपर्यंत साहेबांचे कृपावलोकनेकरून आनंदमय असों. विशेष की, साहेबीं कृपापत्र पाठविलें, तें मस्तकीं वंदून, अक्षरशः विलोकन करून समाधान पावलों. पत्रीं मजकूर कीं अमदावाद घेतलें, ऐसें परस्पर वर्तमान ऐकिलें. परंतु तुमचें कोणाचें पत्र नाहीं. मोनीनखान याचें उत्तम प्रकारें पारपत्य करून ह्मणून आज्ञा. ऐशीयासी येथें नित्यांनीं लढाई होते. तें शहर घेतल्यांतच येतें. कांकी इतकी झोटधरणी होती. त्या प्रकारें कोणीं लिहिलें असेल. आह्मांस तों साहेबांचें पत्र जयसूचक. जैसें मुरास संकटीं अंतरिक्षवाणी कल्याणदायक, तेंणेंप्रमाणें साहेबांचें लेखन युक्त आह्मांस. आतां शहर ध्यावयासी दिवसगत लागतेसं नाहीं. साहास श्रम करून जीवित्व वेचूं. चरणपरायण हाच धर्म. विशेष तें काय त्याहावें. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

✽ ✽ ✽

४० दादासाहेबांसीं शेवटचा करार.

—०००००—

श्रीमंत दादासाहेबाबरोबर नाना फडणवीस व हरिपंत फडके ह्यांनीं जो शेवटचा करार केला, त्याची नकळ उपलब्ध झाली आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

[भणवलीदत्तर]

श्री.

ता. २१ मे इ. स. १७८३.

“यादी तीर्थस्वरूप राजश्री दादासाहेब यांजकडून कलमेंची याद खास दस्तुरची आली. त्यांचे करार विद्यमान राजेश्री बाळाजी जनार्दन व हरी बळाळ मु॥ सहास समानीन मया व अलफ.

परगणें नांके ऐवज गुमार सालीना ६ इंग्रजांचे तहांत तीन लक्ष रुपये करार आहे, त्याससंबंधीं जाजती वडिलांचे मर्जाप्रमाणें गोदातीरीं राहणार, सबब एक लक्ष रुपये येथें, चार लक्ष रुपये सालीनांपैकीं एक लक्ष रुपयांचे महाल व इतलाखी तीन लक्ष रुपये प्रमाणें पावतील. येणेंप्रमाणें करार करावें.

आह्मांकडील लोक व शागीर्दपेशा कोणास तसदी नसावी. स्वस्थ आह्मांजवळ राहत असें करावें. घरास जातील त्यास प्रतिबंध नसावा. गैररहा वर्तणूक कोणीं करूं नये ह्मणजे उपद्रव लागणार नाहीं. येणेंप्रमाणें करार करावें.

मुलीचा मजकूर हे ईश्वरी तंत्र आहे. मर्जीशिवाय नाही. घडेल. येणेंप्रमाणें करार करावें.

वाटखर्च व कर्ज वारावयास ऐवजः—

पन्नास हजार रुपये सुरतेचें कर्ज वारावयास, व वाटखर्चास तीस हजार येथें, ऐशी हजार रुपये देऊं. येणेंप्रमाणें करार करावें.

गंगातीर, कृष्णातीर, भीमातीर यामध्यें यात्रेस येणें जाणें होईल त्यास दिक्कत मनांत न आणावी. सुवत्याचें दिवस असल्यास लिहून पाठवात जावें. विनंति करीत जाऊं. त्याप्रमाणें करावें येणेंप्रमाणें करार करावें.

आह्मांस कोणेंविपर्यां प्रतिबंध नसावा. स्वस्थतेनें राहणें ठेवावें.

आपण स्वस्थचित्ते, निरमळतेनें, वेडेंवाकडें फितूर राजकारण न करितां, निखालसतेनें असावें. प्रतिबंधाचें कारण नाही. येणेंप्रमाणें करार करावें.

आह्मांकडील लोकांची तर्गारी बहाली आह्मी करूं. त्यांत तुह्मांकडील उपरोध नसावा. आपले स्वारीबरोबर शागादपेशाचें माणूस व चौकीपहान्याकरितां चाळीस पन्नास खार पांगे मुद्रां, व दोनशेंपर्यंत गारदी राहताल त्यांची तर्गारी बहाली आपण करावी. त्यांत कुन्हा मात्र नसावा. येणेंप्रमाणें करार करावें.

तुह्मांस न्यावयास निदान दोघांनीं यावें.

आपली स्वारी कोंडाईवारी असली ह्मणजे राजेश्री हरि वल्लाळ व तुकोजी होळकर येऊन भेटतील. येणेंप्रमाणें करार करावें.

मर्जीची जागा ... चांगली पाहूं तिथें राहूं.

गोदातीरीं आनंदवल्लीं, कचेश्वर, कोपरगांव यांत मर्जास येईल तेथें रहावें. येणेंप्रमाणें करार करावें.

येणेंप्रमाणें नऊ कलमें करार केलीं आहेत. त्यास यापूर्वीं आणा शपता बहुत वेळ जात्या. विरुद्धें वाढलीं. दौलतास पेंच पडले. या गोष्टी ध्यानांत नाहीत असं नाही. सांप्रत कालीं कृपा करून गंगातीरीं स्नानसंध्या करून राहणार, त्या पक्षीं फिरून संशयास कारण व लौकिकास विरुद्ध ती गोष्ट सर्वथैव होऊं नये. स्वस्थ चित्ते करून गंगातीरीं स्नानसंध्या करून, आह्मांस दौलतास कल्याण ती गोष्ट घडत असावी. कोणीं कांहीं सांगितलें असतां मनांत येऊं नये. वरचेवर सांगत जावें. दिवसें दिवस परस्परें संशय न येत असं होत असावें. इकडील कलमांची याद अलाहिदा पाठविली आहे. त्याप्रमाणें करार करून पाठवावी. सदरु इकडील व आपणकडील यादीप्रमाणें श्रीसांबाचे शपथपूर्वक वडिलांकडून अमलांत यावें. ह्मणजे सदरु यादीचे कराराप्रमाणें इकडून अमलांत येईल. अंतर होणार नाही, येविपर्यां श्रीगणपतीची शपथ असे. छ १९. जमादिलाखर शके १७०५ शोभननाम संवत्सरे येणेंप्रमाणें करार करावें.”

नवीन पुस्तक.

श्रीएकनाथी भागवत.

किंमत ४॥ रुपये.] ट. ॥० आणे. [जुलैअखेर घेणारांस ३॥ रुपये.

श्रीनाथभागवत हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरीइतकाच सर्वमान्य झाला आहे. भागवतधर्माचें उत्कृष्ट निरूपण करणारा, भक्तिज्ञानवैराग्यांची उत्कृष्ट फोड करणारा, अत्यंत प्रेमळ व प्रासादिक वाणीतून प्रकट झालेला व श्रीएकनाथामारख्या स्वानुभवी गुरुपुत्राने काशीमारख्या क्षेत्रांतल्या विद्वानांकडून पसंत करवून घेतलेला असा हा अलौकिक ग्रंथ आपल्या थोर पुण्याईनेच आपणां महाराष्ट्रीयांस प्राप्त झाला आहे. हा ग्रंथ ह्मणजे भक्तिप्रेमाचा महोदधि आहे. ही भागवतधर्माची पताका आहे. हें सगुणप्रेमाचें आगर आहे. वारकरी लोकांत व सर्व भाविक लोकांत या ग्रंथाची मान्यता अतिशय आहे. पैठणास दोनशें वर्षांपूर्वी लिहिलेली श्रीनाथभागवताची एक प्रत श्रीनाथसंस्थानच्या मार्फत रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांनी संपादन करून आणिली, आणि तिच्या आधारानें त्यांनीं मूळ शुद्ध केलें, व कठिन शब्दांवर भरपूर टीपा देऊन ग्रंथ तयार केला, तो आम्ही जाड मोहोरेदार गेलज कागदावर छापून महाराष्ट्रीयांस सादर करीत आहोंत. या ग्रंथाचीं सुपरायल अष्टपत्रीं सांच्याचीं ८४८ पृष्ठें झालीं असून शिवाय प्रस्तावना व विस्तृत विषयानुक्रमणिका हीं यांस जोडलीं आहेत. ह्या ग्रंथाला टाईप मोठा घातला असून आबालवृद्धांस सहज वाचतां येण्यासारखा सुबक व मफाईदार आहे.

ठिकाणा—कालबादेवी गेड,
मुंबई.

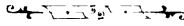
} तुकाराम जावजी,
निर्णयसागर छापखान्याचे मालक.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

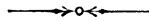
मे १९१०.

[अंक १० वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी.	५१-५८
२ प्राचीन मराठे सरदार.	३३-४८
३ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	६९-७६
४ ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणे.	७५-८२
५ ऐतिहासिक टिपणें.	६९-७६

चित्रे:— १ राजा सरफोजी. २ बगलचा नवाब अलीवर्दीखान.

मुंबई येथें

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक बर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

विक्रीस तयार.

श्रीएकनाथी भागवत.

पुस्तकरूपानें.

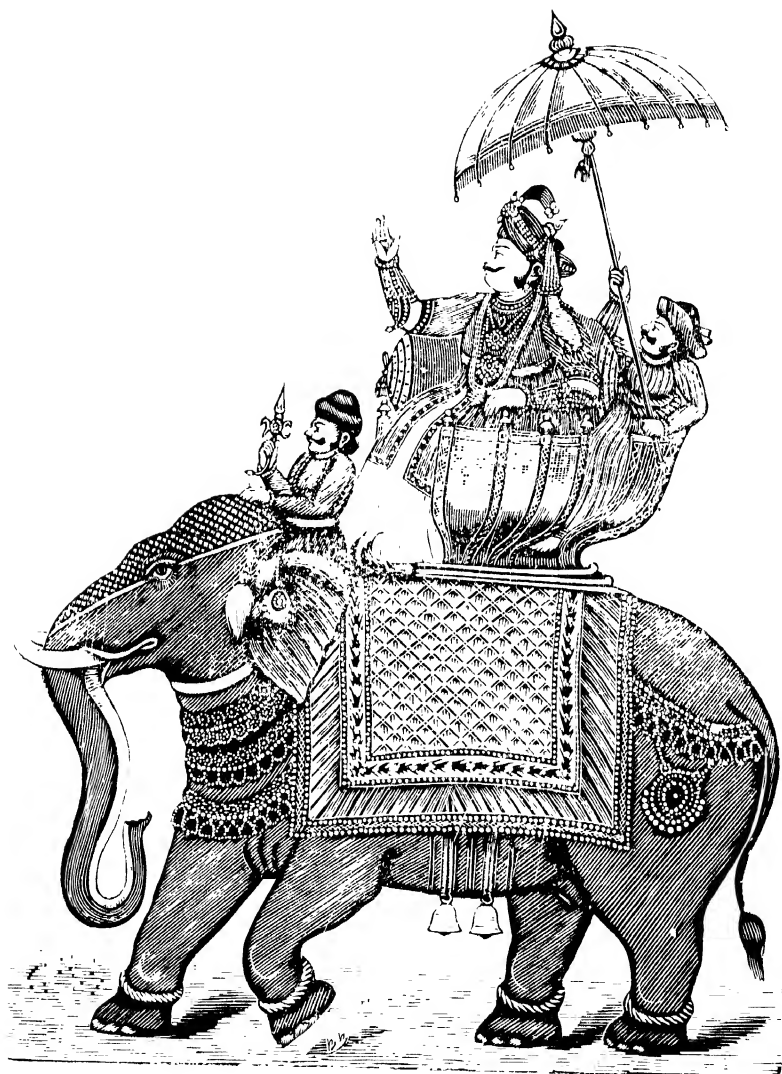
किंमत ४॥ रुपये. ट. ख. ८ आणे.

भक्तिरसाची केवळ मूर्ती असें जें श्रीमद्भागवत त्यांतील केवळ ज्ञानाचा गाभा एकादशस्कंध आहे. श्रीएकनाथ महाराजांनीं आवालवृद्धांस ज्ञान प्राप्त व्हावें ह्या हेतूनें एकादशस्कंधावर अत्यंत रसभरित सुबोध प्राकृत ओवीबद्ध टीका केली आहे. सदर पुस्तकांतील कठीण शब्दांवर रा० रा० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए. यांनीं भरपूर टीपा दिल्या आहेत.

बालबोध पांचवें पुस्तक.

पृष्ठे २९२. धडे ८०. किंमत १२ आणे.

ह्यांतील ऐतिहासिक, शास्त्रीय, वाङ्मयात्मक इत्यादि विषयांची निवड आणि रचना पूर्वीच्या चार पुस्तकांच्या धोरणावर, अगदीं नवीन पद्धतीची असून, भाषापरिज्ञान विशेष होण्याकरितां, आणि लेखनव्यवसायाची आवड उत्पन्न होण्याकरितां ह्यामध्ये भाषासरणीवर २ धडे घातले आहेत, आणि वाक्यचर्चेवर ३ धडे घातले आहेत. मराठी भाषेचा अभ्यास मार्मिक रीतीनें करण्याविषयीं ह्या धड्यांच्या योगानें विद्यार्थ्यांस इच्छा होईल, असा अजमास आहे. आस्थेवाईक मातापितरांनीं आणि शिक्षकांनीं ह्याचा अनुभव घ्यावा.

गजा सरफोजी.

कोरकाद ट. म. १७११-३. म. १७२९.)

३०. दुसरे मल्हारराव होळकर व मालकम साहेब.

इंदूरच्या होळकर घराण्यांतील प्रसिद्ध शूर पुरुष यशवंतराव होळकर हे मृत्यु पावल्यानंतर त्यांच्या मागून इ. स. १८११ मध्ये मल्हारराव होळकर हे बालराजे गादीवर आले. हे अल्पवयी असल्यामुळे सर्व राज्यकारभार तुळसाबाई ही करीत असे. ह्या बाईचें नांव इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हिच्या कारकीर्दीमध्ये अनेक कारस्थाने व बेबंदशाही होऊन, महतपूर येथें होळकरांची व इंग्रज सैन्याची लढाई झाली. नंतर ता. ६ जानेवारी इ. स. १८१८ रोजी होळकरांचा व इंग्रजांचा तह झाला. ह्या तहाचें काम सर जॉन मालकम् ह्यांच्या राजकारणचातुर्यामुळे सिद्धीस गेलें व त्यांच्याच योगानें मध्यहिंदुस्थानामध्ये चांगली शांतता उत्पन्न झाली. झणून सर जॉन मालकम् ह्यांची कीर्ति अद्यापि प्रसिद्ध आहे. हा तह झाल्या-नंतर मल्हारराव होळकर ह्यांची मालकम् साहेबांनीं भेट घेतली, व “तुम्हांस काय पाहिजे?” झणून विचारिलें. त्या वेळीं ह्या बालराजानें सांगितलें, “साहेब, माझा हरवलेला छोटा हत्ती मला आणून द्या.” साहेबांनीं लगेच लष्करांत लोक पाठवून त्यांचा लाडका हत्ती आणवून दिला. नंतर त्यांनीं त्यांस एक पेगूचा घोडा बक्षीस दिला, व त्यांचें नानाप्रकारें कोडकौतुक पुरवून त्यांचें प्रेम संपादन केलें. ज्या वेळीं मालकम् साहेब माळव्यांतून गेले, त्या वेळीं ह्या बालराजास अतिशय वाईट वाटलें, व त्यानें असे उद्गार काढिले कीं, “साहेब, तुमच्यासारखा खेळांचा व शिकारीचा शोकी आम्हांस दुसरा कोणी मिळणार नाही!”*

* ह्याबद्दलचा उल्लेख मालकम साहेबांनीं आपल्या एका पत्रांत केला आहे, तो येणप्रमाणे:—

“I have been lately with my young *ward* Mulhar Rao Holkar, and certainly the change of a few weeks is wonderful. The fellows that I was hunting like wild beasts are all now tame, and combine in declaring that I am their only friend. All the chiefs of Holkar are in good humour. The boy himself is at present delighted with a small elephant (which is lost, and I recovered and sent him) that dances like a dancing-girl; and a little Pegu pony, of which I made him a present, and which ambles at a great rate. I went out to hunt with him a few days ago, and we had great fun. The little fellow, though only eleven years of age, rides beautifully. He mounted a tall bay horse very fairly broken, and taking a blunt spear nine feet in length, tilted with two or three others in very superior style, wheeling, charging and using his spear as well as the rest of them. He expressed grief at my going away, as he discovered that I was very fond of play and hunting.”

३१. चांदजी माने पतंगराव.

चांदजी माने व गोरजी माने व सूर्याजी माने हे बेदरचे बादशाहाकडे सरदार होते. ते समर्थी पादशाहाच्या कन्या पांच जणी, वैराग्य घेऊन, कोणास न कळतां देशांतरास गेल्या. ही हकीकत पादशाहा यास कळली. मग पादशाहा यानें शोधास हारकारे वगैरे हुजूरचे लोक पाठविले. त्यांस कोठें शोध लागेना, ह्मणून ते माघारी आले. नंतर चांदजी माने व गोरजी माने व सूर्याजी माने यांस हुजूर बोलावून हुकूम केला कीं, “हारकारे वगैरे हुजूरचे लोक कन्येचे शोधास गेले होते. त्यांस कोठें शोध लागला नाही. माघारी आले. आतां तुम्हीं सरंजामासुद्धां तयार होऊन त्यांचा शोध करीत जावें.” असा हुकूम करितांच तो मस्तकीं वंदून, चांदजी माने यानें अर्ज केला कीं, ‘आज्ञा मान्य आहे.’ असें पादशाहा यानें ऐकून, तिघां माने बंधूस सरंजामास जहागीर पाऊण लक्षाची करार करून, शोधास रवाना केलें. तेथून निघून शोध करीत करीत ते गांवगन्ना थांग लावीत गेले. कोठें ठिकाण लागेमासारखा जाहला. तेव्हां चांदजी माने यांस मोठें संकट प्राप्त जाहलें. मग चांदजी माने यानें, दृढनिश्चय करून ठिकाण लावणेबद्दल तीन दिवस अन्नपाण्याविरहित उपास करून, एका ठिकाणीं बसून तीन उपवास केले. चवथे दिवशीं रात्रीस पंच बीबी मासाहेब यांनीं स्वप्नांत सांगितलें कीं, “आतां तूं श्रमी होऊं नको. मिरज प्रांतीं खानापूर आहे, तेथें आमचें वास्तव्य आहे. तरी त्वां तेथें येऊन रात्रीस पीरसाहेब यांचे दरग्यांत येऊन राहावें. तेथें जें सांगणें तें तुजला सांगूं.” असें स्वप्न चांदजी माने यांस जाहलें. मग त्यानें आपले भावांस बोलावून याप्रमाणें स्वप्न पडलें तें सांगितलें. नंतर दुसरे दिवशीं ते कुच करून खानापुराकडे मिरज प्रांतीं लष्कर घेऊन निकडीनें खानापुरास आले. तों पांढर अगदीं ओसाड असून थोडी वस्ती होती. तेथें हणगोजी काळे माने यांची बायको रांडाव होती. तिनें येऊन चांदजी माने यांजकडे आपलें वर्तमान सांगितलें कीं, “मी एकटी बायको पाहून माझें वतन भगत व जाधव खातात. त्यास तेंच वतन तुम्हीं घेऊन माझें पाळग्रहण करणें.” अशी हकीकत आपली निवेदन केली. ते वेळीं चांदजी माने यानें ती गोष्ट मान्य करून, तिजला आपले जवळ ठेऊन घेऊन, जाधव व भगत यांची पाळत राखून, उभयतांवर मारा करून, अठरा माणूस जीवें मारून टाकलें. मग पीरसाहेब यांचे दरग्यांत मासाहेब यांचें स्मरण करून रात्रीस निजले. तों साहेबीं रात्रीं दृष्टांत देऊन सांगितलें कीं, ‘आमचें वास्तव्य येथें आहे. त्याप्रमाणें खूण मुद्रा, ऊद फूल व पांचपदर साहेबांचे पाहिले. स्वप्नांत सांगितले-प्रमाणें खूण दृष्टीस पडली. हे सिद्धांत पाहून, सरंजाम खानापुरीं टाकून, सडेस्वार

होऊन, पादशाहाकडे अर्ज करून हकीकत निवेदन केली कीं, मिरज प्रांतांत खानापूर आहे, तेथें पीरसाहेब यांचे दरग्यानजीक मासाहेबांचा ठिकाण लागून तेथें त्या गुप्त जाहल्या आहेत. असा दृष्टांत आह्मांस झाला. त्याची साक्ष सुद्धा पाहून साहेबांस अर्ज करावयास आलों. त्याजवरून पादशाहा यांणीं अर्ज ऐकून संतोष जाहले. सरंजाम दिला होता तोच मुकार करून, खानापूर येथें बादशाहानें चांदजी माने यांस जहागीर करून दिली, व 'पतंगराव' अशी पदवी दिली, आणि जहागिरीची सनद करून दिली. कसबे मजकूरचे पाटीलकीचें उत्पन्न निमें करार करून मानपान सुद्धा दिलें. ह्याप्रमाणें शिक्षा, मोर्तब व मोरचल देऊन, सरंजाम व कसव्याच्या निमे पाटीलकीच्या सनदा करून देऊन, चांदजी माने यांस लावून दिलें. त्यानें येऊन खानापुरास ठाणें घातलें. ते समर्थी देशमुखी जैन भयान्ना काकान्ना करीत होते. पादशाई सनद करून दिलेहली पाहून त्यावर जैन देशमुख यानेही आपला शिक्षा करून दिला. याप्रमाणें पतंगराव यांस कसबे खानापूर येथील पाटीलकीचें वतन निमें दरोबस्त करार करून, सनदापत्रें करून देऊन, मशारनिल्ले पतंगराव माने यांची तेथें स्थापना केली. चांदजी माने हा एकनिष्ठ भक्त मासाहेब यांचा होता. त्याची स्वामिनिष्ठा पाहून मासाहेब प्रसन्न झाल्या व त्यांनीं वरदान देऊन त्याची खानापुरीं स्थापना केली. मासाहेबांची व बादशाहाची भेटी झाली. तेव्हांपासून मान्यांचें वतन चालत आहे. चांदजी माने ह्यांस एक पुत्र झाला. त्याचें नांव धावजी माने पतंगराव असं ठेविलें. त्याचा वंश अद्यापि खानापूर येथें चालत आहे.*

३२. रामाजी नारायण कोल्हटकर.

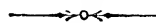
रामाजी नारायण कोल्हटकर हे नागपुरकर भोंसल्यांचे गुरु. हे कोंकणांतील नेवरे गांवचे राहणारे. हे मोठे हरिमक्तिपरायण सत्पुरुष होते. ह्यांनीं शाहू महाराजांस विनंति केली कीं, "आपण स्वामींच्या राज्यांत राहोन, स्नानसंध्या व श्रीचें भजन करून व स्वामींस व स्वामींच्या राज्यास कल्याण चिंतून आहों." तेव्हां शाहू महाराजांनीं त्यांचा योगक्षेम चालावा ह्मणून त्यांस इ. स. १७०८ मध्ये कोंकणांत नेवरे गांवाजवळ कांहीं जमीन इनाम करून दिली. हे वाईजवळ पांडवगडाखाली पांडववाडी आहे, तेथें येऊन जाऊन राहत असत. हे कोंकणांत जात येत असतां, कोयना नदीचे कांठीं भैरवगडाखाली मुक्काम करीत

* ही माहिती खानापूरचे माने पाटील यांचेकडून आमच्या एका मित्रांनीं पाठविली आहे.

असत. तेथें बापूजी, परसोजी व साबाजी असे तीन बंधू भोंसले उपनांवाचे राहात असत. ते मोठ्या भक्तीनें ह्या ब्राह्मणास आपल्या घरीं आणून त्याचें आदरातिथ्य करीत. त्यामुळें त्यांचा विशेष स्नेह जडला. एके वेळीं भैरवगडावर जंजिऱ्याच्या हबशाची स्वारी आली. त्यानें त्रिवर्ग भोंसल्यांचें घरदार लुटून त्यांस कैद केलें. ही गोष्ट रामाजी नारायण ह्यांस समजली. तेव्हां त्या परोपकारी ब्राह्मणानें हबशाकडे जाऊन भोंसल्यांच्या सुटकेबद्दल प्रयत्न केला. हबशानें त्रिवर्गीबद्दल तीन हजार रुपये खंड मागितला. तेव्हां रामाजीपंतानें कोंकणांत जाऊन, आपली सर्व जिंदगी विकून, हबशास तीन हजार रुपये दिले व त्रिवर्ग भोंसल्यांची सुटका केली. नंतर हे भोंसले बंधू रामाजीपंताबरोबर पांडववाडी येथें येऊन त्यांच्या आश्रयानें राहिले. तेथें बापूजीचे पुत्र लिंबाजी भोंसले ह्यांस रामाजीपंताच्या आशीर्वादानें पुत्र झाला. त्याचें नांव त्यांनीं रघूजी असें ठेविलें. हेच रघूजी भोंसले पुढें प्रख्यात पुरुष होऊन, ह्यांनीं 'सेनासाहेब सुभा' हें पद मिळविलें, व आपल्या पराक्रमानें नागपुर येथें मोठें राज्य संस्थापित केलें. असो. रामाजीपंतांच्या विद्यमानें परसोजी भोंसले ह्यांचा शाहू महाराजांच्या दरबारांत प्रवेश झाला व पुढें ते आपल्या कर्तृत्वगुणानें चांगले उदयास आले. ह्या रामाजीपंतांच्या आशीर्वादानें व साह्यानें आपला भाग्योदय झाला, ह्मणून भोंसल्यांनींही त्यांच्या कुटुंबाचें कल्याण केलें. त्यांनीं रामाजीपंतांच्या दोनी मुलांस आपल्या पदरीं ठेविलें व त्यांना मोठमोठ्या जागा दिल्या. रामाजीपंतांचे वडील चिरंजीव कोन्हेर राम हे नागपुरकर भोंसल्यांचे पुढें दिवाण झाले, व धाकटे भास्कर राम हे सेनापति झाले. ह्या उभयतांनीं आपल्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांनीं आपलें नांव नागपुरच्या इतिहासांत अजरामर करून ठेविलें आहे.

३३ भास्कर राम.

भास्कर राम हे रामाजी नारायण कोल्हटकर ह्यांचे द्वितीय पुत्र. ह्यांस रघूजी भोंसल्यांनीं आपली बक्षीगिरी ह्मणजे सेनापतीची जागा दिली होती. हे मोठे तरवारबहादूर व धाडशी होते. ह्यांनीं दोन वेळीं बंगाल प्रांतावर स्वारी केली व तेथील नबाब अलीवर्दीखान ह्यांस अगदीं त्राहि त्राहि करून सोडिलें. इ. स. १७४२ मध्ये ज्या वेळीं भास्कर रामांनीं मकसुदाबादेवर चढाई केली, त्या वेळीं अलीवर्दीखानास आपली सत्ता कायम राहणें कठीण वाटूं लागलें. भास्कर रामाच्या शौर्यापुढें नबाबाच्या सैन्याचा टिकाव लागेना, त्यामुळें भोंसल्यांचा अंमल

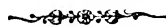
बंगालचा नवाब अलावद्दौल्लाह.

कारकीर्तः—इ. स. १७४१—इ. स. १७५६

बंगाल्यांत एकसारखा बसू लागला. अलीवर्दीखानास परम संकट प्राप्त झालें. बाळाजी बाजीराव पेशव्यांस मार्गे परतविण्याकरितां त्यानें त्यांस २० लक्ष रुपये खंडणी देऊन त्यांची कशीतरी समजूत केली. परंतु त्यांस हें भोंसल्याचें सैन्य मार्गे फिरविणें फार कठीण झालें. शेवटीं त्यानें कांहीं कपटयुक्ती योजून भास्कर रामाचें अरिष्ट टाळण्याचा बेत केला. त्यानें मुस्तफाखान व जानकीराम असे दोन वकील भास्कर रामांकडे पाठविले, व त्यांच्या द्वारे भास्कर रामांस असें कळविलें कीं, “तुम्ही मागाल ती खंडणी देण्यास मी तयार असून तुमच्याशीं तह करण्याची माझी फार इच्छा आहे. तरी तुम्ही माझ्या भेटीस यावें.” ह्याप्रमाणें वचनप्रमाण झालें, व भास्कर राम ह्यांनीं वकिलांच्या गोड बोलण्यावर भुलून जाऊन नबाबाची मुलाखत घेण्याचें मान्य केलें. त्याप्रमाणें ते मुर्शिदाबादेजवळ दहा मैलांवर मुद्दाम भेटीसाठीं तयार केलेल्या तंबूमध्ये, नबाबाच्या इच्छेप्रमाणें आपलें सैन्य दूर ठेवून, निवडक सरदारांनिशीं आले. ते तेथें येतांच नबाबानें ‘भास्कर राम कोणते?’ असा प्रश्न विचारिला, व लगेच त्यास सांकेतिक उत्तर मिळतांच त्यानें एकदम भास्कर रामावर हल्ला करण्याबद्दल आपल्या लोकांस इशारत दिली. त्या क्षणीं त्याचे सरदारांनीं तंबूच्या दोऱ्या तोडून भास्कर रामांवर हल्ला केला, आणि त्यांस व त्यांच्या निवडक २२ सरदारांस यमसदनीं पाठविलें. ह्याप्रमाणें भास्कर रामाचा दगा करून अलीवर्दीखानानें वध केला. ही गोष्ट इ. स. १७४४ मध्ये घडून आली. ही बातमी रघूजी गायकवाड ह्यानें नागपुरकर भोंसल्यास कळविली व त्यांनीं आपलें सैन्य तयार करून अलीवर्दीखानावर स्वारी केली. ह्या स्वारीमध्ये भोंसल्यांनीं कटक, ओढिया वगैरे प्रांत हस्तगत करून, अलीवर्दीखानाकडून भास्कर रामाच्या ‘मुंडकटाई’बद्दल २५ लाख रुपये घेतले. नंतर अलीवर्दीखान शरण आला व त्याशीं भोंसल्यांनीं तह केला. भास्कर राम हे मृत्यु पावले, तेव्हां त्यांची पत्नी गरोदर होती. तिला काशी येथें एक पुत्र झाला. त्याचें नांव काशीराम भास्कर असें होतें. भास्कर रामाचें नांव बंगाल्याच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे.

३४. अलीवर्दीखानाची एक आख्यायिका.

अलीवर्दीखानानें भास्कर रामांस ज्या वेळीं भेटीसाठीं डेन्यामध्ये बोलाविलें व पूर्वगंकेताप्रमाणें त्यांवर हल्ला करण्याबद्दल आपल्या लोकांस इशारत दिली, त्या वेळीं ते एकदम तुटून पडले व त्यांनीं तंबूच्या काढण्या तोडल्या. त्या वेळीं अलीवर्दी-

खानही तंबूमध्ये होता. त्यास, एकदम बाहेर येऊन, हत्तीवर बसून पळून जाण्याबद्दल त्याच्या नौकरांनी सूचना केली. त्याप्रमाणे तो त्या गडबडीमध्ये एकदम बाहेर पडला. त्या वेळी त्याच्या पायांतील एक चर्मपादुका तंबूमध्ये राहिली. त्या प्रसंगी त्याने आपल्या हुजऱ्यास सांगितले की, “माझा जोडा राहिला आहे, तो घेऊन ये. तो येईपर्यंत मी येथून हालणार नाहीं.” त्या वेळी त्याचा एक सरदार ह्मणाला:— “खावंद, जोडा पाहण्याची ही वेळ आहे काय?” ह्या वेळी अलीवंदीखानाने धिमेपणाने असे उत्तर दिले की, “छे; मी जर या वेळी जोडा टाकून गेलों, तर पुढे लोक असे ह्मणतील की, नबाब साहेब मोठ्या गर्दीने आपला जोडा टाकून पळून गेले ! याकरितां मला तसें करणें उचित नाहीं.”

३५. पेशव्यांच्या दरबारचे इंग्लिश वकील मिस्टर एल्फिन्स्टन यांच्या लवाजम्याचा एक महिन्याचा खर्च.

पेशव्यांच्या कडील गुप्त बातम्या जशा कंपनीकडे जात, तशाच कंपनीच्या व तिच्या वकिलांच्या गुप्त बातम्या पेशव्यांकडे येत. वकिलांचे पगार व त्यांच्या गुप्त हेरांचे नांवनिशीवर तनखे पेशव्यांकडे दररोज व महिनेवार येत. पैकीं इ. सन १८१५ च्या मे महिन्याचा एल्फिन्स्टनच्या लवाजम्याचा खर्च ज्यांत इंग्रजीत टिपला आहे, असा एक खर्चा सांपडला आहे. तो रा. रा. वि. का. राजवाडे ह्यांनी आमच्याकडे पाठविला आहे. तो येणेंप्रमाणें:—

“Account Particulars of Disbursements for the Public Service made by the Hon'ble Mr. Elphinstone, Resident at the Durbar of the Peshwa, for the Month of May 1815:—

1815

To SALARIES.

May 31st. My Salary for this month.

Calcutta Sa. Rs. 2859-3-3 or Chandoree Rs. 3226-3-56
Cash paid Lieut Closes'

Salary for	Rs. 750 or Chan. 846 1 80
Do. Mr. F. W. Russell's	Rs. 600 or do. 677 0 64
Do. Lieut. Pottinger's	Rs. 500 or do. 564 1 20
Do. Doctor Jefferys's	Rs. 800 or do. 902 3 52
Do. Doctor Coats's	Rs. 500 or do. 564 1 20

TO TABLE ATTENDANTS AND CAMP EQUIPAGE

Table Expenses with Europe Shop Bills	4006	1	0
Servants' Wages	1400	0	0
Cattle expenses	450	0	0
Amount Office Establishment	875	0	0
Stationary	171	3	25
1 Shroff... ..	15	0	0

1,061-3-25

TO PRESENTS

Purchased sundry articles for presents given to the Dessye of Kittoor, his son and attendants as follows:—

For Kittoor Dessye

1 Pair of gold embroidered shawls ...	500	0	0
1 Piece of kincob	275	0	0
1 Turban	30	2	0
2 Pieces of muslins	40	0	0

845—2—0

1 Pearl string... ..	2,000	0	0
1 Serpench	452	0	0
1 Jeega	350	0	0

3,620—2—0

FOR HIS SON

1 Pair of Shawls	457	0	0
2 Pieces of Muslins	32	0	0
1 Pearl String	1,200	0	0
1 Serpench	275	0	0
1 Jeega	250	0	0

2,232—0—0

10 Pair of shawls for his Diwan and

Sirdars	1750	0	0
----------------	------	---	---

7 Pieces of Kincob	295	2	0
---------------------------	-----	---	---

(येथें कांहीं भाग बिलकूल फाटून गेला आहे.)

13 Turbans	239	2	0
2 Dooputtas	120	0	0
2 Sellas and Turbans... ..	56	0	0

4,659—0—0

5 Serpenches	995	0	0
1 Jeegah	325	0	0
1 Diamond and Pearl Haur	650	0	0
1 Pair of Diamond Pouncee	475	0	0

2,445—0—0

8th Presented to Lawl Mahamed a			
Shawtir of Shah Shooja-ool-moolk	400	0	0
Enams and Charity to different People			
at Poona	355	8	0

18,047—1—57

TO SECRET INTELLIGENCE.

1 Carcoon and 4 jassooses at Merich ...	115	0	0
1 Carcoon and 4 Do. in Candeish	115	0	0
1 Carcoon and 4 Do. in the Vin- choorker's Camp	115	0	0
1 Carcoon and 4 Do. at Neepawny	115	0	0
1 Carcoon and 4 Do. at Colapore	115	0	0
1 Kishen Rawaji and 6 jassooses ...	254	0	0
1 Carcoon in the Peshwa's Camp ...	100	0	0
1 Naik and 4 jassooses for whole month and two jassooses for 22 days at Poona	54	0	0
Akbar Writer in Hindostan	30	0	0

1,013—0—0

Carried over Rupees 33,089—1—59

Brought over Rupees 33,089—1—59

TO DAWKS

31st For amount Cash paid Mr. I. Jefferys			
Post-master as pr. his account of particulars accompanying this,			
Poona Salary Rupees 3855 or			
Chandoree Rupees 4,163	1	60	

पावला. व सोयराजी नाईक यांचें लग्न घाटगे यांचे कन्येबरोबर करून त्या बाईचें नांव मैनाबाई असें ठेविलें. त्यावर पुढें पूर्वाग्रहाणें उभयतां एकविचार वागावें, (गृहीपेक्षां आढी बंदोबस्त करूं. त्याजवर बजाजी नाईकांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. हा प्रकार सन १७२८ इसवीत जाला. पुढें बजाजीराव नाईक यांणीं हा मजकूर शाहू महाराजांस कळऊन लढाई करण्यासाठीं फौज दहा हजार मागितली, आणि फौजेसहित इंदोपुराहून कूच करून त्यांणीं फलठणास येऊन लढाई केली; आणि जानोजीराव यांस सांगून पाठविलें कीं, आढी आपले मुलामाणसांसुद्धां भोगलाईत जातों, तुम्हीं आमचे बंधू महादाजी नाईक यांस कांहीं नेमणूक देऊन बंदोबस्त करावा. हें सांगून सन १७२९ इसवीत निघोन गेले. नंतर जानोजीराव नाईक फलटण जहागिरीचें काम स्वतः पाहूं लागले. त्यांनीं रामनवमीचे उत्साहासाठीं पूर्वींचा रामओटा नीट करून आपल्यास राहण्यास वाडा बांधविला. नंतर सन १७३५ इसवीचे सुमारास जंजीन्याचा शिंदी मरण पावला. त्याचे पुत्र आपसांत भांडूं लागले व अबदुलखा- नास ठार मारिलें. त्यावरून शाहू महाराज यांणीं याकुबखान याचे पक्षांन पेशव्यांस तिकडे जाण्याविशीं आज्ञा केली. त्यांत जानोजीराव जाण्यास तयार जाले. परंतु त्यांचे चिरंजीव मुधोजीराव यांणीं त्यांस जाऊं न देतां, आपण स्वतः गेले. त्या लढाईत जय प्राप्त जाहला. त्यावरून मुधोजीरावावर महाराज व पेशवे खुष जाहले. नंतर ते त्यांची आज्ञा घेऊन फलटणास आले. नंतर थोडेच दिवसांनीं महाराजास भेटण्यास राजसबाई सातान्यास गेली. त्या समई महाराजांपासून मौजे होळ व मुरुम हे दोन गांव इनाम मागून घेतले. त्याजवरून महाराजांनीं दोनी गांवचीं इनामपत्रें करून त्या गांवांस ताकिदीही दिल्या. हा प्रकार सन १७३५ इसवीत घडला. पुढें फलटणचा कारभार वडिलांचे आज्ञेवरून मुधोजीराव पाहूं लागले. तिकडे बजाजीराव यांणीं निजामसरकारास पूर्वींची आपले वडिलांची हकीकत कळऊन, अठरा लक्षांची जहागीर संपादन केली. नंतर सन १७४० इसवीत विडगांव येथें ते मूळव्याधीचे आजारानें मरण पावले. त्यांची स्त्री गिरजाबाई सती गेली. पुढें मुधोजीराव यांस कन्या जाली. तिचें नांव बचाबाई. ती मलवडीकर घाटगे यांस दिली. दुसरा पुत्र जाहला, तो दोन वर्षांनंतर मरण पावला. नंतर तिसरी कन्या जाली. तिचें नांव आंबूसाहेब. ही तारळेकर महाडीक यांस दिली होती. महाडीक मरण पावल्यावर ती फलटणीं येऊन राहिली. तिसरी कन्या भवानीबाई ही राजे शिर्के यांस दिली. नंतर सन १७४४ इसवीत राजसबाई शाहू महाराजांस भेटावयास जाऊन, पूर्वींचा वाल्हेगांव सकुबाईंनीं मागून घेतलेला

पुन्हां मागून घेऊन, इनामपत्र करून घेतलें. पुढें सन १७४६ इसवीपासून जानोजीराव नाईक हे परलोकाचे साधनास लागले. सदोदित रामन्माचा जप करून, एक पळभर काल रामनामावांचून गेला असतां तें पळ व्यर्थ गेलें, असें मानीत. नंतर सन १७४८ इसवीत नाईकाची प्रकृति अगदीं थकून गेली; व त्यांनीं सर्व आपले पदरचे लोकांस आमचे परलोकास जावयाची वेळ जवळ आली असें सांगून, मोठ्या सावधपणानें राम राम ह्मणत देह ठेविला. त्या वेळेस त्यांचे चिरंजीव मुधोजीराव साताऱ्यास होते. येथून मुधोजीराव यांची कारकीर्द सुरू झाली. येणेंप्रमाणें हकीकत असे.”

३ शिके राजे.*

१ कानोजी रामोजी राजे शिके सेनासरखेल वजारतमाव देशमुख सुभे दामोळ व सरदेशमुख मामले रायरी, जात क्षत्रिय, वय वर्षे ३०, राहाणार मौजे कुठेर तालुके म्निपळण जिल्हा रत्नागिरी:—

•२ “आह्मी सूर्यवंशी, दशरथ रामराजाच्या कुळांतील, अस्सल क्षत्रिय, रामाच्या वंशांतील. त्याजबद्दल कथानक प्राचीन रामायण आदिकरून ग्रंथांत वर्णन आहेच. पुढे तोच वंश चालत आला असोन, रामाचें गोत्र वयाग्र तेंच आमचें. प्रवर आंगिरसत्रिप्रवरान्वित व वैयाघ्र गोत्रोत्पन्नोहं असोन, आह्मांस वेदाचे आज्ञेप्रमाणें यजुर्वेदाचा पूर्ण अधिकार आहे. मूळ आमची गादी हस्तनापुरी, राम निजधामास गेले त्यांचेपुढे कितीएक वर्षांनीं स्थापित झाली असून, पुढें आमचे पूर्वज दिह्री तक्तावर असतां आमच्या पूर्वजास (कुठर) बादशाहा असें नामाभिधान होतें, व हिंदुपद बादशाहा सार्वभौम नात्यानें आह्मीं राज्य करीत असतां, पदरीं यवन जातीचे दोन सरदार अफगाणस्थानांतून आणोन चाकरीस ठेविले होते. त्यांचे मदतीस फौज देऊन सर्व हिंदुस्थान देशाचा बंदोबस्त करण्याचें काम आमचे पूर्वजांनीं त्यांस सांगितलें होतें. तेव्हां

* राजे शिके ह्यांचे घराणें महाराष्ट्रमंडळामध्ये फार प्राचीन व श्रेष्ठ मानिलें जातें. ह्या घराण्याच्या माहिती फारशी प्रसिद्ध नाहीं. परंतु सरकारानें ही माहिती मिळविण्यासाठीं कुठेरकर शिके श्रामंत कानोजी राजे ह्यांस ता. ३० मार्च इ. स. १८८३ रोजीं असें पत्र पाठविलें कीं, “मुंबई ग्याशेदीयर ह्या नांवाचा सरकारचे हुकुमावरून मुंबई इलाख्याच्या सविस्तर माहितीचा एक मोठा ग्रंथ तयार होत आहे. ह्यांत इतर उपयुक्त माहितीबरोबर प्राचीन व अर्वाचीन ऐतिहासिक माहिती दिली जाती. ह्या संबंधानें ह्या इलाख्यांतील राजे रजवाडे, व पहिल्या व दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्गाचे सरदार व मानकरी ह्यांचा इतिहास मिळविणे अवश्य आहे. हा इतिहास दुसरे ठिकाणीं मिळणें अशक्य असल्यामुळें आपल्याकडे ही यादी पाठविली आहे. तर बरील कामाचें महत्त्व लक्षांत आणून खाली लिहिलेले सुधारवें आपल्या घराण्याच्या संबंधानें सविस्तर व सप्रमाण माहिती देणेची मेहरबानी करावी. ही माहिती ग्याशेदीयरसारख्या सरकारी पुस्तकांत प्रसिद्ध जाहल्यानें सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या नजरेपुढें येणार आहे, व आपल्या वाडवडिलांचा इतिहास आपल्याला एका ठिकाणीं वाचण्यास मिळणार आहे.” त्याप्रमाणें श्री० कानोजी राजे ह्यांनीं जी माहिती पाठविली, ती ह्या कैफियतीमध्ये दाखल आहे. ही माहिती बरीच उपयुक्त असल्यामुळें येथें दिली आहे.

त्याच यवन जातीचे सरदारांनीं पुढें (कुटर) बादशाहा याजबरोबर लढाई करून सर्व कुटुंबाचा घात केला व सर्व मुलेंमाणसें मारलीं गेलीं. त्यांतून एक पुरुष आपला जीव वांचवून, वेप पालटून, इकडे दक्षण प्रांतीं आला. तो इ.स. ७०५ सालीं प्रथम रायगड ह्मणोन किल्ला आहे, त्यावर राहून, कांहीं थोडी फौज पदरीं ठेवून, त्यानें थोडा बहुत मुलूख काबीज केला, आणि निर्वाह करून होता. त्यास अकराशें वपें झालीं. पुढें तेंच कुटुंब वाढवून मोठें झालें, व खार्शी माणसें कुटुंबांचीं पुष्कळ झालीं. पुढें सर्व देशांत मुसलमानांचा अंमल जाहला. नंतर वारंवार त्याजकडोन आमचे पूर्वजांवर लापे येत व लढाया होत असत. मुसलमानांनीं रायगडावर सर्व कुटुंबांचीं माणसें ठार मारलीं व एक सुर्वे यांचे कुळांतील मुलगी केली होती, ती माहेरी गेली असोन गरोदर होती, ती मात्र वांचली. बाकी सर्व कुटुंब नाहीसें झालें. पुढें तिजला दैवयोगानें पुत्र झाला. त्याचें नांव वज्रपाळ असें ठेविलें. पुढें तो वयांत आल्यावर त्याणें, हल्लीं सचीव इलाख्यांत मुसखोरे येथें शिरकवली या गांवां, जंगलांत, शिरकाई देवीचें स्थान आहे, तेथें कांहीं दिवस श्रीदेवीची आराधना केली. त्याजवरून देवी प्रसन्न होऊन तिणें वर दिला व प्रसाद झाला. नंतर पुढें तो वज्रपाळ तळकोंकणांत जाऊन प्रथम चौऱ्याशीं गांव हस्तगत करून राहिला. त्यास हल्लीं 'शिरकण टप्पा' असें ह्मणतात. तो ठाणें जिल्ह्यांत निजामपुर तालुक्यांत आहे. तेव्हांपासोन (कुटर) हें आडनांव जाऊन शिर्के असें ह्मणों लागले. पुढें युक्तिप्रयुक्तीनें मुसलमानांशीं युद्ध करून सर्व कोंकण प्रांत काबीज केला. त्या मूळ पुरुष वज्रपाळापासून आमची हल्लीं पिढी सतरावी आहे. त्याजपुढें वणंगोजी (१) असेंही ह्मणतात. त्यापुढें यशवंतराव (२) जाहला. तानाजी (३); तुकोजी (४); वणंगोजी; (५) तानाजी (६); वाघोजी (७). येथपर्यंत पिढी येऊन त्यास दोन पुत्र. त्यांत पिलाजी राजे शिर्के मळेकर यास हल्लीं 'मळेकर शिर्के' असें ह्मणतात—तानाजी (८) कानोजी (९). यास पुत्र तीन:—रामोजी आमचे कुटेकराचा पूर्वज. दुसरा विठोजी आळंदेकराचा पूर्वज. तिसरा दौलतराव हा सिंधकराचा पूर्वज. रामोजी (१०); कानोजी (११); लक्ष्मणजी (१२); सखोजी (१३); तानाजी (१४); बहिरजी (१५). आमचे आज्यास पुत्र पांच वडील मुख्य आमचा बाप रामोजी (१६). त्यास पुत्र चार. पैकीं आझी वडील कानोजी (१७). ह्याप्रमाणें आमच्या पिढ्या चालत आल्या असोन दरम्यान वेगळालीं घराणीं आमचे भाऊवंदांचीं पुष्कळ जाहलीं. सदरीं घराणीं लिहिलीं आहेत, त्याखेरीज ज्या गांवास जें गांव व हक्क बळकावून राहिले त्यांस तींच आडनांवे पुढें पडलीं. तीं अशीं कीं, काजवेकर शिर्के, अंतरवळीकर शिर्के,

वडुस्तेकर शिकें, मुंदेकर शिकें ह्याप्रमाणें पुष्कळ घराणीं वेगळीं जाहलीं. आमचे कुटेकर पैकीं नंबर १० रामोजी हे, गुजराथ प्रांतांत दाभाडे व पेशवे यांचीं युद्धे जाहलीं, त्यांत कामास आले ह्मणजे लढाईत पडले. व आळंदेकरांपैकीं किरतसींग राजे हे करनाटकांत कामास आले. वरपासून जे हल्लीं ९ कानोजीपर्यंत आमचे पूर्वज कोंकणांत स्वतंत्र राजे होते व राज्य करीत होते, त्या वेळीं सातार जिल्ह्यांत कुंभारली घाट हल्लीं चालू आहे, त्याचे दक्षिणेस दोन कोसांवर सखाद्रीचे माथ्यावर बहिरवगड ह्मणोन किह्या आहे, तीच मुख्य राहण्याची व सर्व व्यवस्थेची जागा होती. वेळोवेळीं मुसलमान यांणीं युद्ध करून नंबर १ वणगोजीपासून नंबर ९ कानोजीपर्यंत हाच क्रम चालू होता. सर्व कोंकणप्रांत आमचे पूर्वजांचे हस्तगत होता. ते सखाद्रीचे खालीं कोणचेही वाटेनें मुसलमानांस येऊं देत नव्हते. ह्मणजे, जितक्या घाट-माथ्याच्या वाटा आहेत, त्यांवर आमचे पूर्वजांकडोन फौज मावळे लोकांची ठेविली असोन, नेहमीं युद्धप्रसंग चालू होते. असें कितीएक वर्षे चाललें असतां, दिल्लीचे सुभे पुढें दक्षिणेंत आले. त्यांत बेदरचा सुभा होऊन प्रथम राज्य स्थापित जाहलें. त्या वेळीं दुर्गादेवीकृत असा बारा वर्षांचा दुष्काळ पडला. बारा वर्षांपर्यंत या देशांत अगदीं पर्जन्य पडला नाहीं. यामुळें कोट्यावधि जीव नाहींसे जाहले. परंतु आमचे पूर्वजांनीं, त्या वेळीं आपले हातून होईल तितकी तजवीज करून, तळकोंकणांतील पुष्कळ माणसें व जनावरे जगविलीं. कारण, त्या वेळीं सर्व कोंकण प्रांताचा वसूल ऐनजिन्नस व गळा वसूल येत असलेमुळें संग्रहास बहुत गळा होता. त्यामुळें लाखों जीवांचें रक्षण त्या वेळीं जाहलें. व त्याअलिकडे व पलिकडे कितीएक लोकांस इनामें व धर्मादाय, देवस्थानें, खोल्या वगैरे आमचे पूर्वजांनीं दिल्या. त्या हल्लीं दयाळू महाराणी सरकारांनीं चालविल्या आहेत. यामुळें आह्मी फार संतुष्ट आहों. पुढें बारा वर्षांचा दुष्काळ संपून आबादी जाहली, परंतु मुख्य बहुत उजाड जाहला. पुढें बेदरचे राज्याचे चार तुकडे जाहले. विजापुर, अहमदनगर, गोवळकोंडें, वऱ्हाड, हीं वेगळीं जाहलीं. परंतु बेदरचें राज्य पुढें कांहीं दिवस चाललें होतें. सन १३४७ ह्या वर्षीं पुढें त्याची जी स्थिति जाहली, ती क्यापटन ग्राँटडफ साहेब यांणीं 'मराठ्यांचा इतिहास' ह्मणून इंग्रजींत जो ग्रंथ लिहिला आहे, त्यांत सर्व वर्णन लिहिलें आहे. त्यांत शिकें राजे यांजबदल त्यांस माहिती जेवढी मिळाली त्याजरून त्यांणीं लिहिलें आहे. कोंकणांत व देशांत मुसलमान लोकांच्या स्वान्या होत असतां 'कोंकणांत शिकें राजे ह्मणोन मोठा बलाढ्य सरदार आपलें रक्षण करून होता.' असें

त्याणें लिहिलें, तेच आमचे पूर्वज. पुढें मुसलमान लोकांचें अति प्राबल्य जाहल्यावर कोंकण प्रांत व सव्याद्रीचे माथ्यावरील सर्व किल्ले ध्यावे असा मोंगल सरकारांत ठराव होऊन, मलिक-उल-तिजार नामक सरदार यास नेमिलें. त्याणें प्रथम चाकणाजवळ फौज जमा करून, कोंकणांत आमचे किल्ले व मुलूख ध्यावयास प्रारंभ केला. तेव्हां त्याणें आमचे पूर्वजांस व सर्व रयतेस असा उपदेश केला कीं, “तुम्हीं सर्वांनीं मुसलमान व्हावें आणि मुसलमानी धर्माप्रमाणें वागावें. तरी आम्ही तुम्हांस जीवंत राहूं देऊं. नाहीपेक्षां सर्वांचा नाश करूं.” त्याजवरून आमचे पूर्वजांनीं हुकूम न मोडतां, युक्तीनें असें सांगितलें कीं, “आमचे आरद (नातेवाईक ?) ह्मणजे छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे पूर्वज, ते आमचे आरद आहेत. त्यांस प्रथम मुसलमान करावें व मुसलमानी धर्मानें वागवावें, ह्मणजे आम्ही वागूं. तसें आपण न कराल, तर आम्हीच मुसलमान जाहलों असतां आमचा सर्व मुलूख ते घेतील व आम्हांस ठार मारतील. तर प्रथम त्यांस मुसलमान करावें.” असें युक्तीनें सांगोन त्यास फौजेसहित सिंहगडाकडे मार्गस्थ केलें. आणि वाटेंत त्या मुसलमानांवर छापा घालून सर्व फौजेसुद्धां त्यांचा नाश करून अगदीं मोड केला. ही हकीकत मराठ्यांचे इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. पुढें छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा उदय होऊन मुसलमान लोकांचें प्राबल्य कांहीं कमी होत चाललें. परंतु आम्ही शिकें राजे हे स्वतंत्रपणानें कोंकण प्रांतीं व वर सव्याद्रीचे माथ्यावर अंमल चालवीत होते. सु॥ तिसा आह्मद मया व अलफ. इसवी सन १७१८ ह्या सालीं. चंदीचे मुक्कामी राजाराम महाराज असतां, चंदीस वेढा व मोर्चे तांत्राचे बसले. त्या वेळेस गणोजी राजे शिकें मळकर हे तांत्राकडे असतां, राजाराम महाराज यांस त्यांचे कटांतून बाहेर मुलें लेंकरांनिशीं घेऊन, वेलोर मुकामी आणोन सुखरूप पोहचविलें. तेव्हां राजाराम महाराज प्रसन्न होऊन, दामोळ सुभ्याचे देशमुखीचें वतन वंशपरंपरा दिलें. त्याजबद्दल सनद दिली ती आम्हांपाशीं आहे. पुढें आमचें क्षत्रियाचें अस्सल मोठें उंच जातीचें कूळ असल्यामुळें छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे व आमचे घराण्याशीं शरीरसंबंध व्हावा, असा त्यांचा बहुत काळापासून असलेला इरादा सिद्धीस जाण्यास अनायासें सवड जाहली व शरीरसंबंध घडले ते:-

१ छत्रपति शिवाजी महाराज यांची दुसरी बायको सोयराबाई आमची शिकें यांची कन्या.

१ शाहू महाराज यांची बायको सकवारबाई ही आमचे पूर्वज नंबर १० रामोजी राजे यांची कन्या. ती शाहू महाराज यांजबराबर सती गेली.

१ संभाजी महाराज यांची बायको येसूबाई पिलाजी राजे शिर्के मळेकर यांची कन्या.

१ धाकटे शाहू महाराज यांचे कुटुंब शिर्के यांची कन्या.

१ प्रतापसिंग महाराज यांचे धाकटे कुटुंब शिर्के यांची कन्या.

१ शाहजाी उर्फ आप्पासाहेब महाराज यांचे दुसरे कुटुंब सगुणाबाई उर्फ आईसाहेब महाराज हणोन आमचे पणजे नंबर १४ ची कन्या. तिसरी माई-साहेब महाराज लक्ष्मणजी राजे शिर्के कुटेकर यांची कन्या. चवथी बयासाहेब महाराज किरतसिंग राजे शिर्के आळंदेकर हणजे नंबर १० चे बंधू यांची कन्या.

१ हल्लीचे सातारचे दत्तक चिरंजीव श्रीमंत राजाराम महाराज यांचे थोरले कुटुंब, गोपाळजी राजे शिर्के कुटेकर यांची कन्या.

१ कोल्हापुरचे छत्रपति संभाजी महाराज यांस शिर्के यांची कन्या दिली, तिचे नांव दिवाणसाहेब. दुसरी बबईसाहेब महाराज ही शिर्के यांची कन्या होती. ह्या संभाजी महाराजांस मोहिते याणीं गोळी घालून ठार मारिले.

१ हल्लीचे कोल्हापुरचे छत्रपति शिवाजी महाराज हे हल्लीं नगरास आहेत. त्यांचे कुटुंब आमचे चुलत आज्ञे वाघोजी राजे शिर्के हणजे नंबर १५ चे सापळ बंधू यांची कन्या.

सदरहूपमाणें सातारचे व कोल्हापुरचे राजघराण्यांशीं व आमचे कुळाशीं शरीरसंबंध झाले. यामुळे छत्रपति शिवाजी महाराज व संभाजी व शाहू-महाराज याणीं पेशव्यांकडे राज्याधिकार सोपवीपर्यंत आमचे राज्य स्वतंत्रपणाने चालले, व आमचीं राज्ये घ्यावीं अगर आह्मांस इनामें द्यावीं असे त्यांचे मनांत आले नाहीं; आह्मीं मात्र त्यांस फौजेसुद्धां नेहमीं मदत करीत असलेमुळे मुसलमानांचा अगदीं पराभव होऊन छत्रपति शिवाजीचे स्वतंत्र राज्य संस्थापित झाले. एके वेळीं गणोजी राजे शिर्के याणीं शाहू महाराज यांजबरोबर त्यांचे बचावाकरितां समुद्रांत उडी टाकली व त्यांस समुद्रांतून बाहेर काढून त्या उभयतांनीं आपले जीव वांचविले. ही गोष्ट ग्रंथांसाहेब याणीं केलेले मराठ्यांचे इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. पुढे शाहू महाराज याणीं पेशव्यांस सर्व राज्याधिकार सुपूर्त केला. तरी आमचे कांहीं कमी झाले नव्हते. पेशव्यांकडे राज्याधिकार गेल्यावर, माळवे प्रांतांत व इतर ठिकाणीं होळकराबरोबर पेशवे यांजकडोन आमचे पूर्वजांची नेमणूक जाहली. तेव्हां राज्य कमाईचे कामीं फार उपयोग झाला. सबब, होळकरांकडोन कोराळे तालुक्यांतील मोकासा गांवचा बारा हजार रुपायांचा दिला. तो आमचे एकंदर घराण्याकडे आजवर निर्वेध

चालत आहे. खेरीज यवनांकडोन चंदरराव मोरे राजा जावली गांवीं राहून सर्व वाई प्रांतांचें राज्य करीत होता. त्यांजवर आमचे पूर्वजांनीं स्वारी करून चंदरराव मोरे याचा अगदीं मोड केला, व पांडवगडचे लढाईय आमचे पूर्वजांनीं फत्ते केली, व किल्ला सर केला. तेव्हां शिवाजी महाराज यांणीं निजामपूर पेठ्यांत निमे पांच गांव इनाम करून दिले, ते आमचेच खुद्द वहिवाटीस आहेत. त्याजबद्दल राज शके ३९ ह्मणजे इसवी सन १७१२ सन सतराशें बारा ह्या सालीं शाहू महाराज यांणीं निरंतर जातसरंजाम ह्मणोन सनद करून दिली, ती आज आमचेपाशीं आहे. तुराणी अहमदशा गिलचा याजबरोबर सदाशिवराव भाऊ व विश्वासराव पेशवे यांची पानपत येथें लढाई झाली. तेव्हां आमचे पूर्वज लढाईत होते. उपयोगास आले आहेत. खेरीज हैदराबादचे नबाब याजबरोबर खरड्याची लढाई झाली व मथ्रुल-उल्-मुल्ख यास पुण्यास धरून आणलें, तेव्हां आमचे पूर्वज यांणीं लढाईचे कामीं फार उपयोग केला आहे. व शाहू महाराज यांणीं आमचे पूर्वजांस निरंतर आमचे कुळास (गोत्राधिकारी) करून आपले सर्व मराठी कुळांचें स्वामित्व आत्मांस दिलें. तो अधिकार सद्वाद्रीचे घाट-माथ्यावरील गांवांत व तळकोंकणांत हल्लीं आत्मांकडे चालत आहे. मराठ्यांचें राज्य उदयास येण्यास शिकें राजे यांची मोठी मदत झाली, व जो आमचा हिंदु धर्म मुख्य तो जागृत राहिला. ही आमचे पूर्वजांनीं मोठी कामगिरी केली आहे.

शाहू महाराज यांणीं पेशव्यांकडे राज्याधिकार सुपूर्त केल्यावर आत्मी छत्रपतीचे आरद या संबंधनें आमचें कांहीं न्यून पडूं दिलें नाहीं, असें सदरीं लिहिलेंच आहे. पुढें असा प्रकार झाला कीं, आमचे पूर्वज नंबर १२ लक्ष्मणजी राजे हे शरीरानें फार खुजे होते. ते बहिरगड किल्ल्यावर नेहमीं राहत असत. पुढें कोंकणांत त्यांचे कारभारी यांणीं कांहीं बंड केलें, यामुळें पेशवे सरकारांतून फौज ठेवून आमचे बंधु लक्ष्मणजी यांस पुण्यास पकडून नेले, व पाहिलें तों, हे खुजे माणूस बंड करणार नव्हेत. असा विचार ठरवून, सहा ६ हजार रुपयांचा जात सरंजाम अशी सनद सुरसन समान सितैन मया व आलफ ह्मणजे इसवी सन १७६७ ह्या वर्षीं माधवराव बळाळ पेशवे यांणीं निरंतर चालेल ह्मणोन देऊन, त्याचे भरतीस गांव व खजिन्यांतून नक्त अशी एकंदर भरती करून दिली. त्यास कितीएक वर्षें लोटल्यावर जरी सर्व कोंकण प्रांताचा मुल्ख घेतला, तरी छत्रपतीचे अगदीं जवळचे सोयरेधायरे असल्यामुळें, त्यांकडोन आमचे कुळांत पुरुष जन्मला कीं, त्याचा बंदोबस्त होत असे. शाहूमहाराजांनंतर जे जे पुरुष सातारचे गादीवर झाले, ते जरी परतंत्र होते, तरी पेशव्यांकडून त्यांस कच्चा खर्च

लाखो रुपये येत असे. ते आमचा सर्व परी सांभाळ करीत होते. पुढें अखेरचे प्रधान बाजीराव रघुनाथ प्रधान यांचें व आनरेबल इष्ट इंडिया कंपनीचें युद्ध पुणें वगैरे ठिकाणीं जाहलें, त्यांत आमची मंडळी लढाईत होती ती:-

- १ अमरसिंग राजे कुटरेकर.
- १ जगजीवन राजे मळेकर हे बापू गोखले यांजबरोबर लढाईत पडले.
- १ आनंदराव राजे शिर्के आळंदेकर.
- १ तानाजी राजे शिर्के नंबर १४ आमचे पणजे.
- १ जिमणाजी रामाजी राजे शिर्के कुटरेकर.
- १ कानोजी सखोजी राजे शिर्के कुटरेकर.
- १ अमरसिंग राजे शिर्के सिंदकर.
- १ बहिरजी राजे शिर्के नंबर १५ आमचे आज्ञे.

८

येणेंप्रमाणें मंडळी लढाईत होती. कांहींस वार लागले, व कांहीं अजी पडले. अखेर बाजीरावाचा पराभव होऊन बाजीराव काशीप्रांतीं जाऊन राहिले, व सर्व राज्याचा अधिकार आनरेबल कंपनीचे हातीं आला. तेव्हां सातारचे महाराज युद्धांत कंपनीचे हातीं लागले. त्यांचें खानदान बहुत दिवस चालत आलें असें समजून, आनरेबल कंपनीनें त्यांची मंडळी ह्मणजे आह्मी, ह्यांचे शानशोकतीकरितां, घेतलेले विस्तीर्ण राज्यापैकीं कांहीं थोडा मुलूख निरंतर तह करून दिला. हां तहनामा प्रथम छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांजबरोबर केला. ते जेव्हां काशीस गेले, तेव्हां पुन्हां तहनामा करून शाहाजी ऊर्फ आप्पासाहेब महाराज यांस गादीवर बसविलें. तेव्हां कोल्हापुराजवळ पन्हाळा व पावनगड येथील गडकरी लोकांनीं सन १८४६ सालीं बंड केलें व लढाई करूं लागले. तेव्हां महाराजतर्फें आमचे आज्ञे बहिरजी राजे नंबर १५ व चिमणाजी राजे व आनरेबल कंपनीचे तर्फे ग्रॅहाम साहेब असे जाऊन, पन्हाळा किड्या सर केला, व कर्नल वोव्हान्स साहेब यांस सोडवून आणलें. त्या लढाईत हिक साहेब पडले. व कोल्हापुरच्या राज्याचा बंदोबस्त करून, शिर्के यांची कन्या दिवाणसाहेब यांस कैद करून पुण्यास नेलें. याप्रमाणें कामगिरी मोठ्या शर्तीनें बजाविली. त्याजबद्दल बंहादरीचीं पत्रें आह्मांपाशीं आहेत.

पुढें सन इसवी १८४८ सालीं सातारचे छत्रपति श्रीमंत शाहाजी महाराज हक झाले. त्याणीं दत्तक घेतला असोन आनरेबल कंपनीनें तो नामंजूर करून राज्य खालसा केलें. तेव्हां मात्र आमचा आपांचा निरुपाय झाला. आमचे विस्तीर्ण कुटुंबाचे माणसांचें जें महाराज यांजकडोन चालत होतें, तें

अगदी बंद जाहलें. तेव्हां कांहीं आरदांस कंपनी सरकारांतून पोलिटिकल पेनशन करून दिली. त्या वेळीं आनरेबल सर वाल्टर फ्रियर साहेब बहादुर रेसिडेन्ट होते, व रामसीन साहेबही कामावर होते; व महाराज यांचा मोंगलारि रिसाला होता. त्यांपैकी कांहीं सरदार व कांहीं मानकरी यांस साहेब यांणी नोकऱ्या दिल्या, व ज्या लोकांनीं नोकऱ्या कबूल केल्या, तो रिसाला “सदर्न मराठा हॉर्स” असें नांव ठेऊन, कर्नाटकांत कलादगी ह्मणजे घटप्रभा नदीचे कांठीं मोठा गांव आहे, तेथें छावणी सन १८५० सालीं केली. पुढें सन १८५७ चे सालीं कंपनी सरकारची फौज जेव्हां हिंदुस्थानांत बाजी जहाली, त्या वेळेस तेही बंड करूं लागले. तेव्हां आह्मां शिकें राजांपैकीं रामचंद्र गुणाजी राजे शिकें मळेकर हे हलगली व नरगुंद व सुरापुर बेरडाचें येथें, ह्णमंत सांवत यांच्याशीं लढाया झाल्या. त्यांत मशारनिल्ले यांस जखमा लागल्या. अखेर त्यांणीं आपली सरशी करून सुरापुरचें राज्य खालसात करण्याचें कामीं मदत केली, व सर्व बंडे दक्षण प्रांतींचीं मोडलीं. पुढें धाकटे उदेपुरावर तात्या टोपे यांजबरावर सामना झाला. त्यांत बंडवाल्यांचा अगदीं पराभव करून हाकून लाविलें. पुढें तरीच्या मार्गानें अबु शहरचे लढाईवर गेले होते. तेथेंही फत्तेच केली. सबब सन १८५७ सालीं सरकारांतून त्यांस एक बिह्ला व पदवी मिळाली. इतकेंच करून राहिले नाहींत, तर सन १८७८, ७९, ८० सालीं काबुल कंदाहारची लढाई जहाली. त्यांत महाराणी सरकाराकडोन फौज गेली. त्यांत मशारनिल्ले रामचंद्रजी राजे शिकें रिसालदार अशा हुद्यांत गेले असोन, पुना हॉर्सचे रिसाल्यांत सरदार होते. पुढें कंदाहारचे लढाईंत तरीख १ सप्टेंबर सन १८८० रोजीं कोतल मोर्चावर पन्नास स्वारांनिशीं जाऊन उंट भरलेले धरून आणले. अशीं मोठीं जिवावरचीं कामें यांणीं केलीं. त्याजबद्दल सन १८६३ सालीं मशारनिल्लेकडे चांद आला आहे. एकूण दोन बिह्ले त्यांस मिळाले आहेत.

१. हल्लीं सरकार जर आमचे घराण्यांतील इसमास मोठ्या हुद्याच्या नोकऱ्या देऊन लढाईवर पाठवितील, तर सहजीं सरकारचे ध्यानांत येईल कीं, हे मोठे शूर आहेत.

२. पुढें आनरेबल इष्ट इंडिया कंपनीनें आमचे सहा हजार रुपयांचे सरजाम आमच्याकडे चालत असतां, दरम्यान आमचे पणजे तानाजी राजे हक जहाले, तेव्हां सर्व उत्पन्नाची जप्ती केली. पुढें ती मोकळी करून ठराव केला तो असा कीं, सहा हजार रुपयांपैकीं तुझीं सन १८६७/६८ चे पुढें चार हजार रुपये

मिळविले सबब दिडपुस्त चालेल. बाकी दोन हजार रुपयांचा सरंजाम वंशपरंपरा चालेल. असा ठराव नंबर ३३९९ तारीख २१ नवेंबर सन १८६२ चा केला.

३. आमचें नांव सरदारपटांत तिसरे क्लासांत आहे. व आमचे आज बहिरजी राजे शिकें यांचें होतें. व पणजे तानाजी राजे शिकें यांचेंही होतें.

४. आमचें नांव सरदारपटांत आज तीन पिढ्या चालत आहे. व वंशपरंपरा चालत आहे.

५. आह्मांस मानपान पुण्याचे एजन्ट साहेब यांजकडोन हमेशा मिळतात. खेरीज आह्मांस 'राजे' अशी पदवी आहे. राजे असा किताब आमचा मुळचाच आहे. खेरीज 'सेनासरखेल वजारतमाब' असा किताब छत्रपति शहाजी महाराज ऊर्फ आप्पासाहेब महाराज यांणी वंशपरंपरा दिला आहे, व पूर्वींचा आमचा देशमुख सुभा दामोळ व सरदेशमुख मामले रायरी असा किताब शाहू महाराज यांणी दिलेला आहे; व दिवाणी फौजदारीही आमची आमचेकडे होती. परंतु सातारचें राज्य खालसा झाल्यावर तो अधिकार काढून घेतला. गोताचा अधिकार आमचा आमच्याकडे आहे.''

श्रीशिरकाई प्रसन्न.

यादी वंशावळ जबानी गणोजी बिन मिकाजी राजे शिकें मळेकर खोत व इनामदर मजरे कोंडमळा तर्फे सावडें तालुके अंजनवेल सलासिन मयातैन व अलफ-शके १७५४ नंदन नाम संवत्सरे माहे मार्गशीर्ष वा १३ मूळ पुरुषाची. स्मरणार्थ आजपावेतो प्रती घेणार रामचंद्र गणोजी राजे शिकें मळेकर श्रावण शु॥ २ शके १७८८.

गणोजी राजे याचा पुत्र तानाजी राजे. याचा पुत्र कृष्णाजी राजे. त्याचा पुत्र तानाजी राजे. त्याचा पुत्र बाघोजी राजे. यास पुत्र २ दोन.

वडील तानाजी राजे शिकें कुटरेकर पिराजीराजे शिकें कोंड मळेकर तर्फे तो सावडें यांस पुत्र कानोजी राजे. सावडें यांस पुत्र पांच ५

कानोजी यांस पुत्र तीन ३	१ गणोजी राजे शिकें
१ वडील रामोजी राजे	१ देवजी राजे शिकें
१ दुसरे विठोजी राजे	१ बाबाजी राजे शिकें
१ दौलतराव राजे	१ बाघोजी राजे शिकें
	१ संभाजी राजे शिकें

वडील रामोजी राजे यांस पुत्र ७

- १ कानोजी राजे कुटेरेकर
- १ बहिरजी राजे काजवेकर
- १ कुवरजी राजे काजवेकर
- १ उदत्तसिंग राजे बेहेलेकर तो चिपळण
- १ बाजी राजे अंतरोलीकर
- १ जैसिंग राजे वडुसेकर
- १ वाघोजी राजे काजवेकर. यांचे नकल होऊं लागले, सबब उदत्तसिंग राजे बेहेलेकर यांणीं आपला पुत्र गणपतराव यास देऊन वंशवृद्धि चालती केली.

७

कानोजी राजे यांस अवलाद कुटेरेकर यांस पुत्र २

- १ लक्ष्मणजी राजे
- १ रामोजी राजे. यांचे नकल जाहले

२

लक्ष्मणजी राजे यांस पुत्र ३

- १ सखोजी राजे
- १ रामोजी राजे
- १ अमरसिंग राजे

३

वडील सखोजी राजे यांस पुत्र २

- १ तानाजी राजे
- १ कानोजी राजे

२

तानाजी राजे यांस पुत्र ३

- १ बहिरजी राजे
- १ उदत्तसिंग ऊर्फ दादा

वडील देवजी राजे यांस पुत्र २

- १ भिकाजी राजे शिके
- १ पिलाजी राजे

२

भिकाजी राजे यांस पुत्र चार

- १ देवजी राजे
- १ खंडेराव राजे
- १ बहिरजी राजे
- १ गणोजी राजे

४

देवजी राजे यांस पुत्र ४

- १ माहालोजी राजे
- १ जगजीवन राजे
- १ रखमाजी राजे
- १ गुणाजी राजे

४

वडील माहालोजी यांस पुत्र २

- १ खंडेराव राजे
- १ यशवंतराव राजे ऊर्फ आनंदराव

२

जगजीवन राजे यांस पुत्र एक वाघोजी राजे तात्या

रखमाजी राजे यांस पुत्र एक भिकाजी राजे

गुणाजी राजे यांस पुत्र ३

- १ बाळकृष्ण राजे
- १ रामचंद्र राजे
- १ गुजाबा राजे यांचे नकल

३

खंडेराव यांस पुत्र एक पिलाजी राजे. पिलाजी राजे यांस पुत्र २

१ वाघोजी राजे

३

वडील बहिरजी राजे यांस पुत्र ५

१ रामोजी राजे ऊर्फ राज्याबा

१ लक्ष्मणजी ऊर्फ भाऊ राजे

१ बळवंतराव राजे

१ जिज्याजी राजे

१ मनार्जी राजे

५

कानोजी राजे यांस पुत्र ४

१ सखाजी राजे ऊर्फ दाजीबा

१ नानाजी राजे

१ जिज्याजी राजे

१ बोवा राजे

४

रामोजी राजे यांस पुत्र ३

१ विठोजी राजे

१ चिमणाजी राजे

१ हरजी राजे

३

विठोजी राजे यांस पुत्र २

१ साहेबजी राजे ऊर्फ दादासाहेब

१ कृष्णाजी ऊर्फ भाऊसाहेब

२

चिमणाजी राजे यांस पुत्र नाहीं सबब

हरजीचा पुत्र तिसरा येशवंतजी
राजे ऊर्फ नाना यांस दत्तक घेतले.

हरजी राजे यांस पुत्र ५

चिमणाजीस १ देऊन बाकी.

१ दशरथजी राजे

१ गोपाळजी राजे

१ कीरतसिंग यांस पुत्र ३

१ रामराजे यांस पुत्र १

२

तिसरे बहिरजी राजे शिकें यांस पुत्र एक
कृष्णाजी राजे ऊर्फ बाबासाहेब.

गुणाजी राजे यांस पुत्र ३

१ जैसिंग ऊर्फ चिमासाहेब. यांची नकल

१ बहिरजी राजे ऊर्फ आबा

१ मानसिंग राजे शिकें

पिलाजी राजेबद्दल देवजी राजे यांस

पुत्र एक होता. तो लहानपणींच

मृत्यु पावला. पुढें पिलाजी राजेही

मृत्यु पावले. त्यांचें क्रियाकर्मांतर

देवजी राजे यांणीं बहिरजी राजे

आपले तिसरे भाऊ यांजकडोन

करविलें. सबब, बहिरजी राजे

याणेंही माहितीनें वाद सांगोन

पिलाजी राजे शिकें यांची क्रिया बाप

असतां केली. तेव्हां पिलाजीचाच

पुत्र जाहलें क्षणोन सातार मुकामी

ही माहिती करून तूर्त त्यांच्या

हिशाला देश सरासरी खाते आहेत

परंतु निरवेद जाहलें नाहीं. ऐशी-

यास आपले वंशांत जो पराक्रमी

होईल त्याणें चौथा हिस्सा बहिरजी

राजे यांचे पुत्रास हिस्सेरसीनें

देऊन, बाकी विभागाप्रमाणें भिकाजी

राजे यांचे अवलादीनें घ्यावा.

असें दखलबाज लिहून ठेविलें

आहे. हें गणोजी राजे यांनीं

सांगितल्यावरून लिहिलें आहे.

१ बापाजी मयत

१ मनाजी राजे

४

अमरसिंग राजे यांस पुत्र ४

१ जैसिंग राजे ऊर्फ रावसाहेब

१ प्रतापजी राजे ऊर्फ आबासाहेब

१ लक्ष्मणजी राजे ऊर्फ आप्पासाहेब

१ बळवंतराव राजे

४

याची अवलाद. प्रतापजीस पुत्र नाही
ह्मणोन दत्तक नातु जयसिंग राजे
रावसाहेब यांचा पुत्र तो ग्वालेरीस
दिला. लक्ष्मणजी यांस पुत्र मनाजी
राजे हे नरसोबाचे वाडीस
मयत जाहले. त्यांस पुत्र १. भाऊ
बळवंतराव यांस पुत्र नाही.

बहिरजी राजे काजवेकर यांची अव-
लाद:-यांस पुत्र १. जगजीवन राजे.

जगजीवन राजे यांस पुत्र ५

१ बहिरजी राजे

१ कुवरजी राजे

१ नारायणजी राजे

१ मनाजी राजे

१ रतनजी राजे

५

नारायणजी राजे यांस पुत्र १ जगजी-
वन. जगजीवन राजे यांस पुत्र ३

१ बहिरजी राजे

१ जिज्याजी राजे

१ रतनजी राजे

३

तिसरे बहिरजी राजे याचे नकल
जाहले. संतान नाही. नागपुरास
आहेत. त्यांच्या वंशजाचें नांव
वाघोजी राजे. यांस बहिरजी राजे.
बहिरजीस पुत्र गणोजी राजे. यांस
पुत्र संभाजी राजे. यांस पुत्र गणोजी
राजे. यांस पुत्र चार ४

१ बहिरजी राजे

१ परवतराव राजे

१ तिसरे आनंदराव राजे

१

४

संभाजी राजे यांस पुत्रसंतान नाही
हे डेरवणकर, असोन, मळेकर यांचे
घराण्यांतील पुत्र न घेतां तळ-
सरकाराचा घेतला. सबब कोंड
मळेकर वडील. खंडेराव यांस पुत्र ४

१ बळवंतराव राजे

१ चिमणाजी राजे

१ ऊर्फ आबा

१ ऊर्फ दादा

४

वाघोजी राजे यांस पुत्र एक. नांव
माहित नाही.

भिकाजी राजे यांस पुत्र एक १ जि-
ज्याजी राजे

बाळकृष्ण राजे यांस पुत्र १ बळवंत-
सिंग राजे. पिलाजी खंडेराव राजे
यांस पुत्र २

कुवरजी राजे यास पुत्र १ त्यांचे भाऊ	१ अमरसिंग राजे
त्यांचे नकल जाहले.	१ राम राजे
चौथे मनाजी राजे यांस पुत्र १ गण-	२
पतराव राजे शिर्के यांस अवलाद	बहिरजीस पुत्र कृष्णाजी ऊर्फ बाबा-
होणें असे.	साहेब. यांस पुत्र २
.	१ विठोजी राजे
.	१ सखोजी राजे
.	२

कुवरजी रामोजी राजे यांचे नकल जहाले. हे काजवेकर ७ सातवे. वाघोजी राजे काजवेकर यांस पुत्र नाही. सबब उदत्तसिंग राजे बेहेलेकर यांनी आपला पुत्र गणपतराव दिला असे. त्यांस येशवंतराव बि॥ माहालोजी. यांस पुत्र वाघोजी राजे. यांस पुत्र नाही.

उदत्तसिंग बेहेलेकर यास पुत्र एक रतनसिंग
रतनसिंग यांस पुत्र २
१ राघोबा राजे
१ नाना राजे
२

वडील राघोबा राजे यास पुत्र ५
१
१
१
१
१
५ .

बाजी रामोजी यांस पुत्र १
आनंदराव राजे शिर्के वडुस्तेकर
यास पुत्र ५
१

१

१

१

१

५

जैसिंग रामोजी राजे नकल जाहले

संतति नाही

येणेंप्रमाणें सात असामींची अवलाद ठाऊक होती त्याप्रमाणें लिहिली असे.

विठोजी कानोजी राजे दुसरे हे अलदेकर जाहले. पूर्वी कुटरेकर होते यांस पुत्र २.

१ कीरतसिंग राजे.

१

२

कीरतसिंग राजे यांस पुत्र ३

१ बहिरजी राजे शिकें

१ तात्या शिकें

१

३

वडील बहिरजी राजे शिकें यांस पुत्र आनंदराव राजे

.... तात्या शिकें यांस पुत्र नांव ठाऊक नाही. तिसरे

कीरतसिंग राजे दौलतराव रावशिकें यांस पुत्र ३

१ अमरसिंग राजे

१ रामोजी राजे

१ अनोपसिंग राजे

३

अमरसिंग राजे यांस पुत्र ३

१ गणोजी राजे

१ चिमणाजी राजे

१ बराणजी राजे शिकें

३

१ जे महाल मामलेदार लोकांकडे कमाविसीनें असतात, त्या महालसंबंधें रोख वसूल पोत्यास आलेला, 'जमा पोता' ह्मणोन, या आवज्यांत तारीखवार कीर्दीवरून जमा धरलेला असतो. असाच वराता दिलेहल्या रकमेचाही तपशील रवासुदगी सदरांत जमा असतो. त्यास 'परभारे' ह्मणोनही सदराचें नांव ह्मणण्याची वंहीवाट असे. प्रत्येक महालसंबंधें सनदा व ताकीदपत्रें कीर्दीत बार असतात, त्याचाच उतारा या बेहेडा खतावणीस 'दफाते' सदराखालीं अनुक्रमें तारीखवार बार होत असतो. एखादे तारखेची कीर्द हरवली असतां या बारनि-
सीचाही उपयोग पडतो.

१ जे महाल सरंजामास दिलेले असतात, त्या प्रत्येक महालाचा सरंजामदार मनुष्य वेगळाला असल्यास, प्रत्येक महालचा आवर्जा निरनिराळा सरंजाम महाल अमूक, निशाणी अमूक, असें लिहून, त्यांत सरंजामदार यांजकडून एकसाली पट्टी व कर्जपट्टी वगैरे हरएक कारणानें नजर वगैरे सुडां घेणें ठरलेला पैसा रोख आलेला 'जमा पोता' ह्मणून जमा असतो; व वराता दिलेहल्या 'परभारे' ह्मणोन सदराखालीं दाखल असतात. सरंजामी महालांत इनाम वगैरे हरएक प्रकरणाबद्दल सनदापत्रें हुजूरचीं हरएक सालांत जालेलीं, तारीखवार, अनुक्रमानें, कीर्दीत बार असल्या-
प्रमाणें, या आवज्यांत बार करीत असत.

१ एखादे सरंजामदाराकडे एकाहून अधिक महाल सरंजामास असल्यास, त्या सर्व महालांबद्दल त्या सरंजामदार मनुष्याचेच नांवचा आवर्जा दरएक सालचा होत होता. त्यांत वर लिहिल्याप्रमाणें पैसा जमा आल्याबद्दल सनदापत्रें वगैरे जालेलीं कीर्दीप्रमाणें या आवज्यांत अनुक्रमानें तारीखवार बार करीत असत.

याप्रमाणें 'बेहेडा खतावणी' ह्मणोन हिशेबांत लिहिण्याचा प्रकार असतो.

१ एखादे प्रसंगी स्वारीस एखादे सरदारास किंवा दुसरे भरंवशाचे माणसास पाठविण्याचें जाल्यास, त्याबराबर प्रसंगानुरूप सनदापत्रें कौल देण्यास मुतालि-
कीचा शिक्षा त्या मनुष्यास देत असत; व त्याचे स्वारीबराबर हुजूरचे दरकदार, फडणीस व मुजूमदार देत असत. त्यांच्या विद्यमानच्या कीर्दीही वर लिहिलेल्या पद्धतीप्रमाणें होत असत. ते स्वारीचें काम आटोपल्यावर शिक्षा परत देत असत.

१ 'घडणी' ह्मणोन एक प्रकारचा कागद हुजूर तयार होत असतो, त्याची हकीकतः—

१ जे महाल मामलेदार लोकांकडे कमाविसीनें दिलेले असतात, त्या महालां-
बद्दल प्रत्येक सालाबद्दल आवर्जा मोकळे वर्षाचा लिहीत असत. त्यांत हुजूर मखलासी जालेले ताळेबंदाप्रमाणें जमाखर्चाचा तपशील असोन, त्या महाल-

संबंधी सनदापत्रें हरएक प्रकारचीं कीर्दीत तारीखवार बार जालीं असतात. त्या अनुक्रमानें एकंदर सालांत जालेलीं पत्रें बार होत असतात.

१ सरंजामदार यांजकडे एका मनुष्याकडे एक महालाहून अधिक महाल असल्यास, त्या सरंजामदाराचे नांवचा, अथवा एकच महाल असल्यास त्या महालचा आवर्जा, याप्रमाणें आवर्जे दरएक सालचे होत होते. या आवर्ज्यास सरंजामजाबत्याप्रमाणें जमा महालची धरून, दुमाले वगैरे जाबत्याप्रमाणें खर्च लिहून, बाकी राहिलेला आकार त्या सरंजामदाराचे नांवें लिहीत असत. याशिवाय त्या महालसंबंधी सनदापत्रें जालेलीं तारीखवार कीर्दीत जशीं बार असतात, त्या शेजेनें, एकंदर सालांत जालेलीं पत्रें या आवर्ज्यांत बार करण्याची वहिवाट होती. यांत सरंजामदार यांजकडून पहिले एकसाली वगैरे पट्टी आलेलीही जमा असते.

१ याशिवाय देवस्थान, वर्षासन व खैरात व रोजीनदार व धर्मादाय व इनाम व किरकोळ दफाते व जप्त मोकळीक व निवाडपत्रें व वतनपत्रें व उत्साहखर्च व श्रावणमासदक्षणा व हरदासबिदागी वगैरे प्रत्येक कलमाबद्दल एकंदर आवर्जे सालवार निरनिराळे तयार करीत असत. त्यांतही पैसा खर्च पडल्याप्रमाणें महालवार व हुजुराहून दिलेला पैसा तपशीलवार दाखल असतो. व त्या प्रत्येक कलमाबद्दल सनदापत्रें तारीखवार हुजुराचे कीर्दीत बार जालीं असतात. त्याप्रमाणें या आवर्ज्यांतही बार होत असत.

याप्रमाणें 'घडणी' हा कागद खतावणीअन्वये मोकळे वर्षाचा हुजूर तयार होत होता.

याप्रमाणें हुजूर कागद तयार होत असतात.

१ खालसा महाल मामलेदार लोकांकडे कमाविसीनें दिल्ले, त्या महालांबद्दल हिशेब कसकसे होत असतात, याचा तपसीलः—

१ प्रथम कलमांत सांगितल्या वेळेस हुजुराहून त्या महालाबद्दल 'आजमास' अथवा 'नेमणूक बेहेडा' मामलेदार यांस हुजुरचे मखलासीसुद्धां शिब्यानिशीं देत असतात. त्या कागदांत प्रथम एकंदर त्या महालचा आकार, पूर्वी ज्या सालीं जाजती आकार जालेला असतो त्या सालचे आकाराप्रमाणें करून, आकार किती, व यापैकीं दुमाले गांव व जमिनी वगैरे किती, कोणाकडे चालावयाच्या, याचा आकार वजा जातां, बाकी निवळ ऐनजेमचा आकार व याशिवाय बलुतें, मोहतर्फा, राबता व जकात वगैरे शिवाय जमासुद्धां एकंदर आकार जमा धरून, यांतून महालमजकूरबद्दल मुशाहिरा, मामलेदार व दरकदार व

कारकून व शिबंदीचा खर्च, असा एकंदरबद्दल मुकामचा आकार व बदल-मुशाहिरा, देवस्थान, धर्मादाय व रोजीनदार व खैरात वगैरे खर्च सरकारमंजुरीने चालावयाचा तो, असा एकंदर वजा करून, बाकी राहिलेले बेरजेपैकी निवळ रसद सरकारास किती यावी, व व्याज, हुंडणावळ व रसदेचा बट्टा वगैरे मामलेदार यांस मजुरा घावयाचा किती, याचा तपशील अखेरीस केलेला असतो. हा कागद हुजुराहून मखलासी करून मामलेदारास देतात.

१ नंतर मामलेदार यांणीं आजमासाचे धोरणानें साधेल तशी जमा करून, खर्च जो होईल तो तपशीलवार एकंदर कच्चे वहिवाटीचा हिशेब अखेर सालीं तयार करून, हुजूर पेशवे यांचे फडणीसीदसरांत द्यावा.

१ मामलेदार यांजकडून हिशेब हुजूर आल्यावर, हुजूरचे फडणीसीदसरांत त्या हिशेबाची तपासणी करून, नंतर हुजूर दसरीं एक ताळेबंद तयार होत होता. त्यांत जमेचा तपशील व यांतून दुमाला गांव वगैरे आजमासांत लिहिलेले वजा करून, बाकी निवळ जमा किती आली, यापैकीं खर्च किती, याचा तीन प्रकारचा तपशील असे.

१ आजमासांत न मिळे खर्चापैकीं जो खर्च होतो, त्यास 'सनदी' असें सदर घालून, त्यांत बदल मुशाहिरा वगैरे सदर घडणीअन्वये खर्च वजा करतात.

१ आजमासांत खर्चाची नेमणूक नाही, परंतु मागाहून हुकुमानें जालेला खर्च, किंवा योग्य कारणांनं खर्च जाला असें असल्यास तो खर्च, सरकारमजुरा देत होते. त्या खर्चास मुख्य सदर 'मखलासी होणें' असें लिहून, पोटीं तपशीलवार लिहीत होते.

१ योग्य कारणाशिवाय बिगर हुकुमानें मामलेदार यांणीं खर्च केला असेल, तो 'गैरसनदी' असें सदर घालून, त्या सदरांत तो खर्च लिहीत असत.

येणेंप्रमाणें तीन सदरें ज्या ताळेबंदांत असतात, तो हुजूरचा ताळेबंद असें समजावें. एकंदर खर्च वजा करून, बाकी येणें राहिली असेल त्यास दोन सदरें असतात. पैकीं एक सदर 'मुलकी बाकी' ह्मणजे गांवगन्नाकडून येण्याची व दुसरें सदर 'मुलकी बाकी निसबतवार' लोकांकडून येण्याची. अशी एकंदर बाकी येणें त्या बेरजेवर गैरसनदी मंजूर केलेला खर्च मामलेदार यांजकडून भरून घ्यावयाचा, ती बेरीज धरून, एकंदर बाकी येणें काढतात. एखादे महालांत मामलेदार यांचें फाजील देणें असें निघत असेल, तेथें त्या फाजीलांत गैरसनदी खर्च वजा करून, बाकी फाजील देणें काढतात. या ताळेबंदावर मखलासी

शेरे फडणिसीकडून होऊन, करार खुद्द पेशवे सरकारचे हातचे होत होते. याप्रमाणे प्रत्येक सालचे हिशेब येऊन हुजूरचे ताळेबंद होत असत.

१ मामलेदार यांकडून हिशेब येतात, त्याजबराबर एकंदर देवस्थान, वर्षासन वगैरे खर्चाबद्दल 'कबजे' झणजे पावत्या, व मामलेदार यांस हुजूरची सनदापत्रे प्रत्येक सालांत किती गेली, त्यांपैकीं अमलांत किती आली, व किती अमलांत येणें राहिलीं, याचा तपशीलवार दफाते झाडाही हुजूर येण्याची वहिवाट होती.

येणेप्रमाणे महालचे हिशेब तयार होत असत.

१ याशिवाय पूर्वी लिहिण्याची परिभाषा हल्लीं कांहीं समजुतीस येत नाही अशा विषयींचा खुलासा:—

१ 'तैनात' झणजे सालिना किती नेमणूक द्यावयाची त्याची बेरीज. यांस 'तैनात सालिना' असें झणतात. तैनातही सरंजामी सरदार शिलेदार यासच बहुत करून असते.

१ सदरहू तैनातीचे पोटभाग आहेत ते:—

१ 'नालबंदी' झणजे तैनातपैकीं कांहीं भाग आगाऊ खर्चास देणें त्यास झणतात. ती नालबंदी जात व फौज सरंजामासही लागू आहे.

१ 'रोजमुरा' झणजे वर्षांतून कांहीं वेळानें हसेहप्त्यानें पैसा द्यावयाचा, त्यास रोजमुरा असें झणतात. दीड महिन्यांनीं किंवा दोन महिन्यांनीं एक वेळ असा रोजमुरा तैनातपैकीं देत असत.

१ 'समजावीस' झणजे रोजमुरा व नालबंदी वजा जाऊन, बाकी देणें राहिले रकमेचा हिशेब करून, समजृत करीत असत. त्यास समजावीस असें झणत.

१ तैनातीशिवाय कारणपरत्वेन श्राद्धपक्षास किंवा लग्नकार्यास वगैरे सरकारांतून बक्षीस देत असत. त्यांस 'अर्जबात्र' असें झणत असत.

१ रोजमुरा व नालबंदी जी देत असत, त्यांत कांहीं रोख व कांहीं कापड आंख देऊन भरती करीत असत. कापड याचा हिशेब दर रुपयास २॥ आंख किंवा तीन चार अशी मोडणी करून रुपये घरीत असत.

१ 'इजाफत जमा' झणजे दुसरे महालांतून वगैरे पैसा खर्चाकरितां आणून जमा करितात, त्यास झणतात.

१ 'मुजाफतखर्च' झणजे या महालांतून दुसरे महालचे मामलेदार वगैरे यांस पैसा देणें, तो 'मुजाफतखर्च' असें झणण्याची भाषा आहे.

१ 'बालपरवर्षी' झणजे लढाईत एखादा मनुष्य पडतो, त्याचे मुलाचे संरक्षणास खर्च, कांहीं रोख अथवा जमीन वगैरे देत असत, त्यास झणत होते.

१ 'रांडरोटी' हणजे लढाईत पडलेल्या मनुष्याचे बायकोस निर्वाहाकरितां जमीन अथवा पैसा देत असत, त्यास हणत असत.

१ 'स्वार्ता' या सरकारकून' हणोन खतावणी व घडणी वगैरेंत सदर आहे. त्या सदरांत अष्टप्रधानांचे नांवें ज्या नेमणुका वगैरे खर्ची पडत, त्या या सदरा-खाली येत होत्या.

१ 'पथके लष्कर' हणजे सरंजामी सरदार व शिलेदार शिपाई वगैरे लोकांची जी नेमणूक, त्यास या सदराखाली घडणीत खर्च पडत आला आहे.

१ 'सुभे लष्कर' हणजे सेनापति दामाडे व सरलष्कर गाईकवाड वगैरे मोठे सरदार, 'पथके लष्कर' या सदरापेक्षां जास्ती हुद्याचे, या सदरांत दाखल करीत होते.

१ 'दरुणी महाल' हणजे महाराज सातारकर यांचे राण्यांस, वस्त्रे, अलंकार, अथवा गांवजमिनी, मोकासे अथवा रोख पैसा पावत होता, तो या सदराखाली खर्च लिहिण्याची चाल होती.

१ 'परदरबार' हणोन आवर्जे घडणीत आहेत. परदरबार हणजे पेशवे यांचे बरोबरीचे राजांस किंवा त्यांचे वकिलांस वगैरे, पेशवे यांजकडून ज्या ज्या नेमणुका किंवा जवाहिर कापड वगैरे पावत होतें, तें या सदराखाली लिहीत असत.

१ 'तरजुमा' हणजे एकंदर राज्याचा एक हिशेब पेशवे करीत होते, त्यास तरजुमा असें हणत होते. या हिशेबांत सर्व राज्यांतील हरएक प्रकारच्या उत्पन्नाचा व खर्चाचा दाखला असतो. तो फार करून गोळा बेरजेनें असतो. कच्चा तपशील नसतो.

१ पेशवे सरकारचे हुजुरचे कामगार यांजकडे काय काय कामें होती, याची हकीकतः—

१ शिवराम कृष्ण खाजगीवाले यांचे घराण्याकडे काम, पेशवे यांच्या सर्व खाजगी खर्चाचा हिशेब ठेवणें व खाजगी खर्चाची सर्व व्यवस्था पाहणें, हीं कामें होती.

१ आंबाजी त्रिंबक पुरंदरे व त्यांचे पुत्र महादाजी आंबाजी व निलकंठराव महादेव व महादेव निलकंठ यांजकडे दिवाणगिरी व सातान्याची मुतालिकी होती व पोतनिसी होती.

१ फडणीशीचें काम बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणीस यांचे आजें जनार्दन बह्लाळ यांजपासून होतें. सवाई माधवराव यांचे कारकीर्दीपासून सर्व राज्याचा कारभार नाना फडणीस पहात होते.

१ मुजुमदार निलकंठ नारायण यांचे घराण्याकडे अखेरपर्यंत मुजुमाचें काम होतें.

१ हशम लोकांचें काम शंकराजी केशव फडके यांजकडे होतें.

१ चिटणिसी सातारकर महाराज यांजकडून जिवाजी खंडेराव वगैरे यांचे घराण्याकडे होती.

१ तोफखान्याचें काम पानसे यांचे घराण्यांत माधवराव शिवदेव यांजपासून होतें. बाजीराव अखेरपर्यंत.

१ फडणिसीचें काम बाळाजी जनार्दन यांचे आज्यापासून होतें. त्यांचे घराण्यांत दोन भाग होते:—

१ मुकामचे फडणिसीचें काम बाळाजी जनार्दन यांचे बापापासून त्यांजकडे होतें.

१ स्वारी सरकारची मुलखांत जाऊ लागली, ह्मणजे स्वारीबराबरचें काम बाबूराव राम व त्यांचे पुत्र मोरो बाबूराव यांजकडे होतें. त्यांस तैनात पालखी वगैरे नाना फडणीस यांच्याप्रमाणें होती. नाना फडणीस यांस कैद केल्यावर अजमासे सन १७९९ इसवी सालीं ते मयत जाले. नंतर कांहीं दिवस—दोन तीन वर्षे—बाळोजी कुंजर यांणी कारभार पाहिला. यांस मुतालिकी शिक्षा बाजीरावसाहेब यांणी दिल्या होता.

१ पुणें सुभ्याचें काम नारो आपाजी व त्यांचे पुत्र रामचंद्र नारायण यांजकडे बाजीरावसाहेब यांचे अमलापर्यंत होतें.

१३. शिरक्यांचा कारभारी रामाजीराऊ ढमाले ह्याची हकीकत.*

श्री.

“कारकीर्द शिरके राजे मुकासे होते. ते वेळस देशमुखी शिरके राजे यांची, पौडखोरें गांव चाळीस संमत जुन्नर. बाजी शिरके पौडखोऱ्याची देशमुखी करीत होते. मग, त्यांजवरी मोंगलाच्या पातशाहाच्या हल्ला जाल्या कीं, शिरक्यास दूर करून टाकावें. त्यासी शिरके ह्यांचा कारभारी रामाजीराऊ ढमाला होता. चाकर होता. मग जे वस्ती पातशाहा यांची हल्ला जाली, ते वस्ती शिरके यांसीं बदलोन, बेइमानी करून, पातशाहा यांस भेटले. भेटोन देशमुखीचा डौल

* हा करिणा—ह्मणजे घराण्याचा जुना वृत्तांत—पौडखोऱ्यांतील एका गृहस्थाच्या जुन्या दस्तारांत सांपडला. तो ‘यशवंत’ ह्यांनी आमचेकडे पाठविला आहे. ह्यामध्ये भोरकसचे देशमुख ढमाले ह्यांच्या पूर्वजांची माहिती आहे. शिरके हे प्राचीन मराठे सरदार उदयास आले, त्यांच्या पदरीं ढमाले हेही प्रसिद्धीस आले. त्यांची माहिती अप्रसिद्ध असल्यामुळे येथें दिली आहे.

पातशाहापार्शी घातला. मग पातशाहा यांनीं कौल दिधला कीं, जो कोणी पुंड असेल तो कापून काहाडावा, आणि जमीदार येऊन भेटेल त्यास कौल द्यावा. ऐसे कागद करून रामाजीराऊ ढमाला घेऊन आले. त्यांस जमीदार भेटावयासी आले. बाजी शिरके देशमुख पौडखोरे गांव ४० चाळीस संमत जुन्नर भेटीस आले. त्यासी शिरपाऊ दिधला व पातशाहा यांचे कौलही दिधले. मग बाजी शिरके यांनीं कित्येक रोजीं देशमुखीचा अंमल केला. मग रामाजीराऊ ढमाले यांनीं पोटांत अवक्रिया धरून, मेजवानी करावयासी ह्मणऊन, बाजी शिरके देशमुख यांस नेऊन, वडुस्ते या गांवांत मेहमानीबद्दल (लोक) जमा करून, विश्वासघात करून, बाजी शिरके समेत माणूस १२५ सवाशें, देखील बाइका गरोदर होत्या त्या देखील मारिल्या. त्यांपैकीं बाजी शिरके यांची सून माहेरास अगोदर चंद्रराऊच्या जावलीस गेली होती. ते गरोदर होती. ते ईश्वरइच्छेनें तिजला पुत्र जाहला. त्याचें नांव बाजीराऊ शिरके. तो चंद्ररायाचे घरीं वाढला. उमेदवार जाला. वतनाची शुद्ध धरली. मग मामांनीं वतन सांगितलें कीं, तुमच्या वडिलांचें वतन पौडखोरे गांव चाळीस संमत जुन्नर येथील देशमुखी तुमची आहे, व पाटीलकीही ४० चाळीस गांवची तुमची, ऐसें वतन सबळ आहे. त्यासी तुमच्या वडिलांपासीं चाकर ढमाले होते. त्यांनीं मारून सफा केलें. तुम्ही एक जीव मात्र वांचले आहां. ऐसें सांगोन मग त्याचें नांवही बाजीराव शिरके होते. पडवळ ह्मणूं लागले. मग मामा चंद्रराव यांनीं वीस घोडे व माणूस वीस पंचवीस सांगातें देऊन, बेदरास पातशाहापार्शी पाठविलें. तेथें जाऊन बारा वर्षे दरबार पातशाहा याचा रोजबरोज पोशाख करून, झाडूं करूं लागले. तेथें मराठा उमराऊ मालोजी भोंसेले होते. त्यांचे हवेलीपार्शी डेरा देऊन राहिले. ऐशी बारा वर्षे सेवा केली. तो एक रोजीं पातशाहा यांच्या बीबी यांनीं महालावरून देखिलें कीं, रोजबरोज दरबार बहुत दिवस झाडितो, हा कांहीं आपला चाकर नव्हे. कोणी जमीदार वतनदार आहे. ऐसें आपल्या मनांत खास करून, रात्रसमई पातशाहा यांस मजकूर जाहीर केला, कीं ऐसा जमीदार कित्येक रोज दरबार झाडतो, आणि तुम्हीं कोणीही अगर कारभारी यांनीं खबर घेतली नाही. ह्मणून बहुत कांहीं पातशाहास सांगितलें. मग दुसरे रोजीं पातशाहा यांनीं हुकूम केला. तमाम चोपदार पाठविले कीं, कोण जमीदार येऊन दरबार झाडूं करितो, त्यासी अदालतेसी आणून उभें करणें. ऐसी ताकीद केली. मग सकाळीं बाजीराव पडवळ जाऊन, अदालतेसी उभें राहून, पातशाहा यांस कुरनिसी करून, हकीकत जाहीर करून, ईलतमास गुजराणिला कीं,

आपलें वतन देशमुखी व पाटीलकी परगणे पौडखोरें गांव ४० चाळीस संमत जुन्नर येथील आहे. त्यासी आपले कारभारी रामाजीराऊ ढमाले होता. बळकावून बदलोन, साहेबांकडे येऊन, जमींदारास कौल करार घेऊन गेला. गेल्यावरी आपल्या वडिलांस कौल दिधलें. पातशाई कौल जाणून आपला वडील बाजीराव पडवळ भेटले. वतन खाऊं लागले. मग रामाजी ढमाला याणें विश्वासघात करून, मारा करून, समेत बायका १२५ आदमी कापून काढिला. आपली माय माहेरास जावली येथें चंदररायाचे घरीं गेली होती. तेथें आपण वांचलों. ह्मणून कुल हकीकत जाहिर केली. मग पातशाहा मेहरबान जाले. मग रामाजीराऊ ढमाले याजवरी ह्क फर्माविला कीं, त्याचा भोत करणें ह्मणून. बहुत इतराज जाले. मग बाजीराऊ पडवळ यांनीं खर्च केला. रुपये हजार. ऐसा खर्च केला कीं वादी यांसीं न मारावें व न नागवावें. रामाजीराऊ ढमाले राखिले. दरम्यान एका चाकराचा भोत काढून पातशाहास गुजराणिला. मग पातशाहा खुशाल होऊन पौडखोरें गांव ४० संमत जुन्नर येथील देशमुखी दरोबस्त करून फरमान दिधला, व दोनी गांव सेडाणी व वडुस्ते दोन इनाम गांव लेकराचें लेकरी करून दिधलें, आणि देशमुखी करार करून दिधली; आणि निशाण, शिरपाऊ, घोडा व पांच कपडे व नगरा देऊन वाटें लाविलें. यांचा खून माफ करून वतनास वाटें लाविलें व सिसाळी, आधवड व जमींदारी जे हक्कलाजिमे दरोबस्त करून दिधले. व मार्गींचा दर बैलीं पैसा करून दिधला, व तिह्ण्ड मण कितेक लाजिमे करून दिधले. ऐसे करून वतनास आले. मग देशमुखी करूं लागले. करितां पांच सात वर्षे जालीं. तों बेदरीचे पातशाहा [वर] मोंगलाची चाली [जाली]. मग रामाजीराऊ ढमाले यांनीं कुडविद्या योजून वाडियांत आड पाहावयास आपला नेले. नेऊन बाजीराव पडवळ व देशमुख यांसी आडांत ढकलून वरी धोंडे घातले. त्यांसी मारून टाकिलें. मग कुल मुलें, माणसें, कविला परागंदा जालीं. मग देशमुखी ढमाले जोगावारीनें करूं लागले. मग मोकदमीचे गांव २ मौजे सेडाणी व वडुस्ते येथें एक भाऊ पडवळ नांवाचा राहिला. त्यासी तीन पिढीया गुदरल्यावर चौथे पिढीचा जैतजी नाईक पडवळ उरला. तों यांस संतान नाहीं. मग मोकदमीस खावंद कोणी नाहीं. मग भाऊ भिकाजी नाईक पडवळ मौजे शिरकोली प्रांत मुसेखोरें तेथें होता; तेथें जैताजी नाईक जाऊन वर्तमान सांगितलें कीं, “आपणास संतान नाहीं. वतन जातें. तुम्ही भाऊ आपले आहां. तरी आपला पुत्र वतनास खावंद देणें.” मग त्याचा पुत्र आणिला. तों त्याचें नांव बाजी नाईक ठेविलें. दोही गांवचे मोकदमीचा खावंद करून ठेविला. पांचां गांवचे मोकदम मेळवून व

लेखांक ६६.

श्री.

ता. १४ आगष्ट इ. स. १७८९.

“सेवेसी” सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना:—येथील कुशल छ २२ जिल्हाद मुंकाम देवासें प्रांत जयपूर, स्वामीचे कृपेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष:— स्वामीचें पत्र छ २५ रमजानचें व छ ५ सवालचें आलें तें पावलें. पत्री आज्ञा कीं, रामजी पाटिल यांसी येथें लिहिलें आलें कीं, राजश्री पाटिलबावांचें निखालस उत्तर आलें कीं, राजश्री अलीबहादरबाबा यांचें आमचें बनावयाचें नाहीं, त्या पक्षीं याउपरी तिकडे आंगावर खर्च खाऊन राहणें ठीक नाहीं. डंघाईकरांचीं संधानें आलीं आहेत, तरी तिकडे जावें. बुंधेले व झांशीवाले यांसीं पूर्वीं लिहिल्यावरून पेशजीं पत्रें पाठविलीं आहेत, तीं पावलींच असतील. तर गोसावी झांशीस ठेऊन डंघाईत गेलियांनं नफा दिसत असल्यास, तिकडे जाऊन कामें असतील तीं करावीं. नाहींतर देशास यावें छणून आज्ञा. ऐसियासी उष्णकाळीं तिकडे गेलियास सोय नाहीं. याजकरितां राजश्री होळकर यांजपारशीं राहोन राजश्री पाटिलबावांकडील संधान करून पाहिलें, परंतु कांहीं घडोन आलें नाहीं. होळकर यांणीं आज तागायत साहा महिने जाले, दरमाहा पन्नास हजार रुपये प्रपंचखर्चास दिले. तितकीयावर कमकसर करून खर्च चालिला. मागील देण्यामुळें थोडें बहुत कर्जही जालें. पांचा साहा महिनीयांचे लोकांचे रोजमरे देणें राहिले आहेत. याजमुळें लोक येऊन बसतात; निकडही करितात. परंतु युक्तिप्रयुक्तीनें सांगोन आजपर्यंत कालक्षेप जाला. श्रावण अखेरपावेतों होळकर यांजपारशीं राहावें, ऐसा विचार आहे. परंतु जयपूरकरांनीं रामपुरा ठाणें होळकर यांजकडे दिलें, त्याचें काम जालें. याउपरी दरमहाचा ऐवज द्यावयासी वोढ दिल्ली, तरी कूच करून डंघाईत जावयाचें होईल. आज्ञेप्रमाणें गोसावी झांशीस ठेवावयाचें करितील. त्यासुमारें गेलियावर होईल वर्तमान तें सेवेसी लेहून पाठवीन. स्वामीची आज्ञा येईल त्याप्रमाणें धर्तणूक करितील. होळकरापारशीं आलियापासून लोकांचें देणें मागणें यांचें कामकाज आमचे हातून घेतात. होळकर यांसी रहस्य राखून त्यांजपासून ऐवज घेऊन वहिवाट जाली. पुढें स्वामींच्या प्रतापेंकरून यथास्थित होईल. सारांश, स्वामींस कर्तव्यार्थ असेल तेणेंप्रमाणें आज्ञा येथें सर्वास जालियांनं तदनुसार वर्तणूक होत जाईल. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक ६७.

श्री.

ता. ३१ आगष्ट इ. स. १७८९.

“सेवेसी” सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना:— येथील वर्तमान छ ९ जिल्हेज मुकाम श्रीमथुरा, स्वामीचे कृपेंकरून यथास्थित असे विशेष:— येथील वर्त-
ऐ० प्र० ११

मानाचीं पत्रे वरचेवर सेवेसीं पाठविलीं आहेत, त्यावरून वर्तमान विदित जालें असेल. राजश्री पाटिलबाबांनीं सांगोन पाठविलें कीं, फौज स्वारीस कोणाबराबर पाठवितां? त्यावरून राजश्री अलीबहादरबाबा यांनीं उत्तर पाठविलें कीं, राजश्री भिकाजीपंत फडणीस यांसी फौजेबराबर जावयास नेमिलें आहे. हें ऐकोन बोलिले कीं, “भिकाजीपंत यांनीं गोसावी याचा कारभार लांबविला व आपाजीपंत जयपूरचे वकिलींत पडले आहेत. हे उभयतां बराबर फौज पाठविल्यानें स्वारींत तेंटे पडतील. याजकरितां सदाशिवपंत यांजबराबर फौज देऊन पाठवावी. सालगुदस्तां पटालीयाचे स्वारीस हे व राणेखानभाई आह्मांकडील होते. ते स्वारी, कजिया न होतां, वहिवाटून आले. वांकडी चाल त्यांची नाही. याजकरितां त्यास पाठवावें. ह्मणजे कराराप्रमाणें तूर्त दोन लक्ष व स्वारींत चार लक्ष व रेवाडी प्रांत साडेबारा लक्षांचे आठावीस महाल आहेत, त्याच्या सनदा देतो.” ऐसें उत्तर आलें. त्याउपरी विठ्ठलपंत, जदीद कारकून, त्याजबराबर इकडून निरोप गेला कीं, “आह्मी तैसे दिवाणजी. ते स्वारींत असल्यास नालबंदीकरितां लोक आड घालून पैका घेतील. दुसरा पाठविल्यानें त्यांस बोलावयासी उरता आहे कीं, सरदार व कारभारी मथुरेस आहेत, त्यांजपाशीं गेल्यावर ते नालबंदीचा ऐवज देतील. ऐसी तोड त्यांस बोलावयासी आहे. आपली मर्जी सदाशिवपंतांसच पाठवावें हे आहे, तेव्हां नालबंदीकरितां तेंटे पडोन नेकीबादी होईल. याचा विचार आह्मांकडे नाही.” ऐसें जाऊन सांगितल्यावर त्यांजकडील उत्तर आलें कीं, “तुम्हीं सांगान सरदारांकडून तंटा करविला तर होईल, नाहीतर कांहीं व्हावयाचें नाही. तत्रापि, आह्मी समजोन घेऊं.” ऐसें बोलिले. सदाशिवपंत यांस पाठविल्यानें त्यांचें व आह्मांकडील सरदारांचें सुरळीत चालेल, कजिये पडणार नाहीत. याजकरितां त्यांसच पाठवावें. ऐसीं परस्परे उत्तरे जालीं. आमचें बोलणें पाटिलबाबांसीं, स्वारीस आह्मांसच पाठवावें ऐसें असिलें, तरी स्वामींच्या पायाची शपत असे. आह्मांपासून कांहींएक न घडतां पाटिलबाबांच्या आग्रहावरून, अलीबहादर यांच्या मनांत आमचे विपरीत विकल्प घालणार आसमंतांत जे आहेत, ते बहुत घालितात. हें जाणून आह्मीं सर्व सोडून स्नानसंध्या करून होतो. परंतु आमच्या दैवास हें प्राप्त जालें. पाटिलबाबांचे मर्जीकरितां अलीबहादरबाबा यांनीं आह्मांस स्वारीस जावें ह्मणाले. तेव्हां आह्मी जात नाही ह्मणून साफ सांगितलें. तेव्हां बोलिले कीं, “तुम्ही न गेलां, तर दोन लक्ष रुपये तूर्त येणें ते येत नाहीत. तेव्हां फौजेचें जाणें राहिलें. चार लक्ष रुपये पुढील येणें, व महालाच्या सनदा येणें, त्याही राहिल्या. हा दोष सरकारचा तुमचेवर येईल.” त्याचें उत्तर आह्मीं केलें कीं, “दोषाचा

अथवा यशाचा अधिकार आपल्याकडे आहे. आह्मी चाकर माणूस. मजकडे काय आहे?" तेव्हा बोलिले की, "आह्मी चाकरीसच पाठवितो, मनापासून तुझांस जावयासी सांगतो. याउपरी तुम्ही न गेलां तर श्रीमंतांस लेहून पाठवूं, कीं हे गेले नाहीत, झणून सरकारनुकसानी जाली." ऐसें बोलिल्यावर विचार पाहतां यांनीं याप्रमाणें लेहून पाठविल्यानें स्वामी दोष मजवर ठेवितील. ऐसें जाणून, कबूल करून, छ ७ जिल्हेजी 'पहांटेस निघोन डेरियास दाखल जालों. लोकांची समजुती पडल्यावर दो चौ रोजांनीं येथोन कूच करून जयपूर प्रांतांत जाऊं. स्वामींच्या प्रतापें सर्व होणें तें होईल. परंतु बाह्यात्कारें आह्मांस जावयास सांगितलें, आणि अंतर्दुर्ग्याचीं भाव दुसरे आहेत कीं, आह्मी फडणीसास नेमिलें असतां पाटिलबावा यांचा आग्रह धरून पाठवा झणाले, तेव्हां यांचें सूत्र असेल. हे आदेशे मनांत आणून स्वामींस आजीं पत्रें खासे व भिकाजीपंत व आप्पाजीपंत एकत्र बसोन, आह्मांवर दोषारोप काय ठेऊन लिहिली आहेत, हें समजलें नाही. याजकरितां विनंतिपत्र सेवेसी लिहिलें आहे. पाटिलबावांनीं आमचे विषयीं आग्रह धरून आह्मांस द्वेपांत घातलें. आह्मी आजीपर्यंत सेवा केली, परंतु कोठेंही द्वेष संपादिला नाही, आणि लोभही धरिला नाही. सर्व सोडून सरळभावें असतां हें देवास आलें ! निरोपाय जाणून स्वामींस गेलों, परंतु लोक स्वारींत तंटे करतील ऐसा रंग निश्चयात्मक दिसोन आला. याजकरितां स्वामींस विज्ञप्ति लिहिली आहे. तर सर्व सरदारांस व पागेथारसी नांवनिशीवार पृथक् पृथक् पत्रें, निंबाळकर, व बारवकर व शिंदोजी पलांडे, वगैरे यांस पाठवावीं कीं, तुम्हीं नालबंदीकरितां सदाशिवपंत यांसीं तंटा न करणें. मथुरेस गेलीयावर, अलीबहादर हे एकत्र जालियावर, महालाच्या ऐवजासारखें देणें तें देतील. तुम्हीं स्वारींत सदाशिवपंत यांसीं मागणें न करणें. रोजमरे सोईनें देतील, ते घेत जाऊन सरकारचाकरी करणें झणून, व भिकाजीपंत यांस पत्र कीं, तुम्हीं तेथें असतां सदाशिवपंत यांसीं वांकडें पडों दिल्लें हें ठीक नाही. अलीबहादर यांसीं बोलोन सर्वांनीं एके विचारें असावें. मखलासी करणें ते सदाशिवपंतांच्या अनुमते करीत जावी. याच अन्वये आपाजीपंत यांसीं पत्र. येणेंप्रमाणें अवधी पत्रें चिरंजीव रामराव यांजपासीं दावयाची आज्ञा केली पाहिजे. झणजे चिरंजीव मुजरत जोडीसमागमें पत्रें आह्मांकडे सडे स्वारींत पाठवील. जालें वर्तमान साद्यंत सेवेसी लिहिलें आहे. यामध्ये सेवकापासून अंतर पडलें असल्यास स्वामींनीं आज्ञापत्र पाठवावें. त्याप्रमाणें सेवक वर्तणूक करील. स्वामींच्या पायांसीं अंतर तिळप्राय होणार नाही. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना."

लेखांक ६८.

श्री.

ता. ५ आक्टोबर इ.सि. १७८९.

“सेवेसी सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः—येथील वर्तमान छ १५ मोहरम मुकाम नजीक गोवर्धन स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे. विशेषः—स्वामींचीं पत्रें छ २६ जिल्कादचें व छ ३ जिल्हेजचें आलीं तीं पावलीं. याची विज्ञापि पूर्वीच सेवेसी लिहिली आहे. पत्रीं आज्ञा कीं, राजश्री पाटिलबावांसीं बोलोन बंदोबस्त करून घ्यावा. इकडून ऐवज पावणें कळतच आहे. ऐसीयांसी राजश्री पाटिलबावा यांजपासून दोन लक्ष रुपथे घेऊन, राजश्री अलीबहादर-बाबांनीं आह्मांस स्वारीस जावयाम सांगितलें. त्यांचे आज्ञेप्रमाणें कूच करून गोवर्धनानजीक येऊन मुकाम केला आहे. भोंसले व पुरंदरे व वोढेकर व पवार व जाधव याप्रमाणें पथकें राजश्री अलीबहादर यांनीं आह्मांकडे पाठविलीं आहेत. याउपरी राजश्री पाटिलबावा यांजकडे मुलकाच्या सनदा मागावयासी मथुरेहून पाठविलें होतें. त्याचें उत्तर त्यांनीं केलें कीं, गोसावी याविषयीं तुम्हीं करार केला आहे, त्याप्रमाणें करावें. तेथलीया उपरी महालाच्या सनदा कंगरे जें कामकाज असेल, त्याचा बंदोबस्त करून देऊं. त्यास आपल्याकडून गोसावी याचा बचाव करण्याविषयीं प्रयत्न बहुतोंप्रकारें केला, परंतु ऐकेनात. हें पुतें समजलीयावर ध्यानास आलें कीं, आपण सवा वर्ष बचाव करून हल्लीं त्यांनीं पारपत्य केलें, तर आपण येथें राहिल्यानें स्वरूप नाहीं. येविषयींचें बोलणें राजश्री गोविंदराव बारवकर यांसीं राजश्री अलीबहादरबावा बहुतों प्रकारें बोलिले, आणि सांगितलें कीं, तुम्हीं व सदाशिवपंत, राजश्री आवाचिटणीस यांजकडे जाऊन, गोसावी याचा बचाव जाला तर करून पाहावा. राजश्री पाटिलबावांचा मुकाम शांतनुकुंडावर आहे. तेथें तुम्ही जाऊन सदाशिवपंत यांसीं बोलावून, त्यांस आमचा निरोप सांगोन बोळून पाहावें. त्यावरून त्यांनीं आह्मांस बोलावून नेऊन खाशाचा निरोप सांगोन, तुम्ही व आम्ही बोलोन पाहूं ह्मणून बोलिलें. आम्हीं बारवकर यांसी उत्तर केलें कीं, खाशांनीं पाटिलबावांपाशीं आण प्रमाण केली आहे, त्यापक्षीं तुमचें आमचें कसे ऐकतात? या कामांत पडल्यानें यश यावयाचें नाहीं. तुम्हांस वाटतें कीं, अप्रलें ऐकतील. त्यास पाटिलबावा कोणाचें ऐकावयाचें नाहींत. परभारें प्रयत्न बहुत केला आहे; ते ऐकत नाहींत, हें पुतें खाशांस समजलें आहे. ऐसें असतां तुम्हांस बोलावयास सांगितलें, त्यास हें काम व्हावयाचें दिसत नाहीं, ऐसें सांगितलें. याउपरी ते दिवसीं बारवकर माघारें गेले. मागतीं दुसरें दिवसीं गोविंदराव बारवकर यांसी शांन्नुकुंडावर पाठविलें. त्यांनीं आह्मांस बोलावून नेऊन सांगितलें कीं, तुम्हांस व आह्मांस

बोलावयासी सांगितलें आहे. तुम्ही आम्ही आबा चिटणीस यांसीं बोलोन पाहूं. कार्य जालें तर उत्तम. न जालें तर आम्ही कांहीं कबूल करून आलों नाहीं. बोलोन पाहातो. व्हावयाचें असल्यास होईल. न जालियास आमचा उपाय काय? ऐसें साफ बोलोन आलों आहों. तुम्ही संशय न धरावा. त्यावरून आम्ही, बारवकर, आबा चिटणीस यांजकडे जाऊन, सर्व आपल्या मतलबाच्या गोष्टी युक्तिप्रयुक्तीनें बोलिलों. परंतु त्यांनीं एकच जाबसाल केला कीं, राजश्री बाबाराव यांचे विद्यमानें खाश्यांनीं रुबरू करारमदार करून पाटिलबाबांसीं आण प्रमाण केली आहे. त्या बोलण्यांत आम्हीच आहों. दोन महिन्यांचा वायदा केला. त्यास नव महिने होत आले. याउपरी गोसावी याचा विचार कराराप्रमाणें करावा. मग तुमचें बोलणें जें असेल त्याचा बंदोबस्त करून देतात. गोसावी यांसी कांहीं मुक्त करीत नाहींत, ऐसें साफ सांगितलें. परंतु मागतीं बोलिलों कीं, आमची आणप्रमाणही राखावी आणि गोसावी याचाही बचाव करावा, हें तुमचे हातीं आहे. गोसावी यांसीं आम्ही तुमचे हवालीं करितों. तुम्ही अन्याय बक्षीस करून, राजश्री शिवाजी विठ्ठल बापू यांजपाशीं दहाविसा स्वारांनसीं चाकर ठेऊन चालवावें, क्षणजे सर्व गोष्टी होतात. राजश्री अलीबहादरबाबांचें स्वरूप येणेंकरून राहतें. क्षणून आग्रहपूर्वक बोलिलों. तेव्हां आबा चिटणीस बोलिले कीं, पाटिलबाबा यांसीं पुसोन पाहतों. त्याउपरी दो दिवसांनीं मागतीं गोविंदराव बारवकर यांसी पाठविलें. त्यांनीं आम्हांस बोटावून नेऊन आबा चिटणीस यांजकडे जाऊन पुसिलें. त्यांनीं एकच जाबसाल केला कीं, गोसावी याचे गोष्टीशिवाय जें सांगाल तें ऐकूं. आमचा मोरेकरी गोसावी. त्याची मुक्तता कैसी होईल? आणप्रमाण खाश्यांनीं आम्हांपासीं केली आहे, त्याप्रमाणें नमुदास आणावें. वरकड बंदोबस्त त्याजकडील जो असेल तो सर्व करून देऊं. त्यांत गुंता पडावयाचा नाहीं. ऐसें पाटिलबाबा बोलिले. गोसावी याची सुटका व्हावयाची नाहीं, ऐसें साफ सांगितलें. त्याउपरी बारवकर मथुरस गेले. राजश्री अलीबहादरबाबा यांजकडे जाऊन वर्तमान सांगतील. आम्ही फौजेंत येऊन दाखल जालों. याउपरी विचार करोन आम्हांस सांगोन पाठवितील, त्याप्रमाणें करूं. पुढें जावयासी सांगितलें तर पुढें जाऊं. त्यांनीं आपल्यापाशीं बोलावलें तर त्यांजपासीं राहूं. राजश्री अलीबहादर यांचे आज्ञेशिवाय कांहीं एक करावयाचें नाहीं. पूर्वींही त्यांच्या सांगितल्याप्रमाणें वर्तणूक केली. पुढेंही तैसीच होईल. सेवकापासून अंतर व्हावयाचें नाहीं. जालें वर्तमान वरचेवर लिहित जाणें क्षणून स्वामींची आज्ञा. त्यावरून लिहिलें आहे. पुढें होईल तें लेहून पाठवीन. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक ६९.

श्री.

ता. ४ नोव्हेंबर इ. स. १७८९.

“सेवेसीं सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापनाः— येथील कुशल छ १५ सफरपर्यंत स्वामींचे कृपेकरून सेवकांचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः— पूर्वीं गनीबेग यांसी सारंगपुराकडे पाठविलें होतें. तेथोन आलियावर राजश्री अलीबहादरबाबा यांनीं, पुरसीस केलियाउपरी आठयांऐशी हजारांची यादी अंतस्थाची त्यांस लेहून दिल्ली. ते यादी त्यांनीं आपल्या रुमालांत ठेविली होती. त्यास जामदारास सोन्याचें कडे देऊन, जामदारखात्यांतून रुमाल नेऊन, यादी काढून घेऊन, कमी यादी दुसरी लेहून, रुमालांत घालून, मागतीं रुमाल जामदाराचे हवारीं केला. त्याउपरी भवानी कलवंतीण मथुरेस आली होती. तिजला जिवें मारून मथुरेस पुरून टाकिली. तेथोन कूच होऊन जयपूर प्रांतीं आलियाउपरी गनीबेग यांजबराबर फौज देऊन, जमी मुलखाची करावयासी पाठविलें होतें. तेथून आलियावर शिबंदीचा गवगवा करून, लोकांकडून सरदारास आडवावें, ऐसें केलें. तें वर्तमान राजश्री अलीबहादरबाबा यांसी समजलें. त्यांनीं आह्मांस व राजश्री आप्पाजीपंत दामेल यांसी बोलावून नेऊन सांगितलें कीं, गनीबेग यासी कैद करावें. त्याची चीजवस्त सर्व जप्त करावी. येविसीं आण शपथ आह्मांसीं करून, आह्मांकडून त्यास कैद करविलें. हें तपसीलवार पूर्वीं सेवेसीं लेहून पाठविलें आहे. गनीबेग गारदी याच्या पाहारियांत होता. त्यास एक दिवशीं राजश्री गोविंदराव बारवकर येऊन, पुढें घालून त्यास आपले राहुटीस नेलें, आणि बोलिले कीं, त्याचा जाबसाल पडेल तो आह्मी करूं. पुढें दो चों दिवसांनीं त्याच्या रांडा कैदेत होत्या, त्याही घेऊन गेले. हल्लीं त्याच्या हिंशबाचा फडशा आह्मांस करावा क्षणतात. त्यास आह्मीं उत्तर केलें कीं, गनीबेगाचें वर्तमान पुण्यास लेहून पाठविलें आहे, तेथोन श्रीमंतांची आज्ञा येईल त्याप्रमाणें करूं. तुह्मीं आह्मांस निकड केली, तऱ्ही त्याचा फडशा आमच्यानें होत नाही. ऐसीयासी गनीबेगास नेऊन पुरसीस केलीयानें उत्तम आहे. येथें फडशा केलीयानें दिक्कती फार पडतील. यास्तव सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. तरी गोविंदराव बारवकर यांस पत्र पाठवावें कीं, गनीबेगाचा मजकूर, हुजूर मनास आणावयाचा आहे; तरी तुह्मीं आपले स्वाराबराबर देऊन हुजूर पाठवणें; आणि सरकारकामांत बखेडे पडतील ते न करणें. ऐसें मजींस आलियास सदरहूप्रमाणें पत्र आलियावर बखेडे होणार नाहीत. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक ७०. ता. १५ सप्टेंबर इ. स. १७९०. श्री.

“सेवेसी सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना:— येथील वर्तमान छ ५ मोहरमपर्यंत स्वामींचे कृपेंकरून यथास्थित असे, विशेष. येथील वर्तमान तपशीलवार छ ३ मोहरमी सेवेसी लेहून पाठविलें आहे, त्यावरून विदित होईल. आजमिराहून सरकारच्या फौजा निघोन राठोडाच्या फौजेवर गेले. मेडदावर राठोडाची फौज तीस चाळीस हजार होती; ते चालून बाहेर सरकारचे फौजेवर भाद्रपद शुद्ध २ आली. तेव्हां आपल्याकडील डंघाईचा कंपू यानें तोफांचा मार बहुत दिला. तेंपेंकरून राठोड जखमी व ठार कांहीं जाले. याजमुळें मागें सरोन उभें राहिलें. त्याजवर सरकारच्या फौजेनें उठावणी केली. हातघाई होऊन राठोड शिकस्त होऊन पळून गेले. कांहीं मेडदांत शिरले आहेत. त्यांस तोफांचा मार होत आहे. श्रीमंतांच्या प्रतापेंकरून शत्रूचा परभाव जाला. मोठें यश आलें. सरकारची फौज चिरंजीव बळवंतराव याजसमागमें होती. त्याची उठावणी राठोडावर आधीं जाली. याजमुळें याजवर मार बहुत जाली. पन्नास साठ माणूस जखमी जाले, व कांहीं ठार जाले. तरवारीचे जखमी बहुत आहेत, व घोडी जखमी आहेत. त्यास गोठांत गेलियावर यादी लेहून पाठवूं झणून चिरंजीवानें लिहिलें आहे. फौजेतून संकलित वर्तमान लेहून पाठविलें आहे. मागाहून तपशीलवार वर्तमान आलियावर सेवेसी लेहून पाठवीन. भाद्रपद शुद्ध प्रतिपदेस गुरुवारी चार प्रहर तोफांचा मार परस्परें जाला. राठोडांच्या पंचवीस तीस तोफा होत्या. त्याउपरी दुसरे दिवशीं राठोड तयार होऊन प्रातःकालीं लढाईस उभे राहिले. लढाई निकडीची जाली. दोन पलटणें गारदी याचीं आपल्याकडील राठोडांनीं कापून काढिलीं. मग निकड करून फौजेवर उठोन एक प्रहर लढाई जालियावरी, सिकस्त खाऊन राठोड कांहीं पळाले, कांहीं मेडदांत शिरले आहेत. मेडद जागा मजबूद आहे. ते जागा धरून लढतील ऐसें आहे. झणून राजश्री पाटिलबावांकडे वर्तमान आलें. आपल्याकडील पत्रेही आज अगर उदैक येतील. त्यावरून सर्व सेवेसी लेहून पाठवीन. सेवेसी श्रुत जालें पाहिजे, हे विज्ञापना.”

लेखांक ७१.

पैवस्ती छ २२ रबिलाखर सन इसत्रे श्री.
तिसैन मार्गशीर्ष.

ता. ६ नोव्हेंबर इ. स. १७९१.

“सेवेसी सदाशिव शामराज साष्टांग नमस्कार विज्ञापना:— येथील कुशल छ ९ रबिलावल मुकाम वेत्रवती, स्वामींचे कृपेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे

विशेषः—पूर्वीं जालें वर्तमान सेवेसीं विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. त्याउपरीं झांशी प्रांतीं आलियावर संस्थान दतीये येथील खंडणी पाऊण लक्ष जाली, १ सिमथरची पन्नास हजार जाली. याउपरीं राजश्री गंगाधर गोविंद व राजश्री शिवराव हरी आपल्या जमावसुद्धां भेटीस आले. ओडसीयाची खंडणी होणें आहे. ती शिवराव हरी यांच्या विद्यमानें होईल. डंघाईचा मजकूर तर, अर्जुनसिंग यानें पर्णेवालीयाचा व चरखारी व जयंतपुरचा मुलूख तिसा बत्तिसां लक्षांचा दावून, दहा हजार फौजेचा जमाव करून, गुदस्तां राजश्री लक्ष्मणराव हरी दिमत राजश्री शिंदे यांसी लुटून, हत्ती व तोफा नेल्या. हल्लीं श्रीमंतांच्या प्रतपेंकरून बेणीहजुरीच्या पुत्रांसीं व त्यांसीं लढाई जाली. अर्जुनसिंगाची फौज शिकस्त जाली. त्याजकडील दहा बारा सरदार रणास आले. मागतीं जमाव करून त्यांजवर गेला आहे. आझांपासून पन्नास कोसांवर आहे. त्यांजकडील वकील हिंमतबहादर याच्या विद्यमानें आला आहे. त्याचें बोलणें गोसावीयापासीं जालें कीं, आमचा हिश्याचा मुलूख सतरा हजारांचा आहे. तो आझीं ठेवून नवा मुलूक तिसा लक्षांचा दावला आहे, तो सरकारांत देतो. तो घेऊन मजला बहादरी द्यावी. मी भेटीस येतो. ऐसें बोलणें आहे. सध्यां त्याच्या मुलुकांत जप्ती करून, कमाविश राजश्री गंगाधर गोविंद यांसी सांगावी. त्यांनीं तूर्त फौजेच्या खर्चास दीड लक्ष रुपये द्यावे, आणि दरमाहा पाऊण लक्ष रुपये रोजमरीयाकरितां देत जावे. ऐसें बोलण्यांत येऊन, त्यांनीं व चिरंजीव बळवंतराव यांनीं, पुढें फौज सुद्धां जाऊन, मुलुखाची बंदोबस्त करून अंमल बसवावा. ठाणीं असतील तीं घ्यावीं. चिरंजीवाबरोबर सरकारची फौज जदीदसुद्धां पांच हजार व गारदी चार हजार देऊन मुहूर्तेंकरून बाहेर काढलें आहे. त्याजसमागमें गंगाधर गोविंद यांचीही फौज दोन हजार आहे. अर्जुनसिंगाकडील बातमी आली. त्याजपाशीं तीन चार हजार फौज व पायदळ मिळोन आहे. आणिकही जमाव करीत आहेत. त्याच्या मोहलियावर मुलुकाची जप्ती करीत गेल्यावर त्याचे गुर्मीचाही प्रकार दिसोन येईल. पुढें फौज जाईल त्याच्यामागें राजश्री अलीबहादरबाबाही दहा पंधरा कोसांच्या अंतरियानें जातील. स्वामींच्या प्रतपेंकरून पारपत्यही त्याचें होईल. दतीयेवालीयाची फौज हजार व पायदळ दोन हजार समागमें चाकरीस आहे. पोटास देऊं नये, मुलूक सुटली-यावर दोन लक्षांची जहागीर त्यास लावून द्यावी, ऐसें करारीत आणिलें आहे. त्याजपैकीं आकोडीचा तालुका तिसां हजारांचा आहे, तो किल्लीयामुद्धां दतीये-वालीयास द्यावा. बाकीचा मुलूक जोरतलवी द्यावा ऐसें केलें आहे. राजश्री

४१. उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें.

छ २९ जिल्हाद.

श्रीराम.

“श्रीमन्महाराज राजश्री पंत प्रधान स्वामीचे सेवेसीं:—

विनंति सेवक, रामराऊ निळकंठ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील क्षेम महाराजांच्या कृपाकटाक्षेंकरून तागायत वैशाख कृष्ण १ पर्यंत मुक्काम यमुनातीर नजीक रामज्याचा घाट यथास्थित असे. विशेष:— स्वामी महाराजांचें आज्ञापत्र सादर जालें, तें शिरसा बंदिलें. पत्रां आज्ञापिलें, तदनुरूप जो पूर्वी वृत्तांत जाहला तो यजमानांनीं सेवेसीं लेखन केलेंच आहे. वियमान काळीं पुढें कर्तव्य तें आज्ञेनुरूप होईल त्याचा परियाय, महाराजांनीं आज्ञा केली येणेंप्रमाणें:—

“राजश्री दत्ताजी शिंदे व राजश्री जनकोजी शिंदे यांकडील पत्रें अलीकडे येऊन वर्तमान कळत नाहीं. मारवाड्यांचा निर्गम होणें, तेथील पैका मातबर उगवणें, त्याचा विचार कसा केला तो लिहिणें. ह्मणोन आज्ञा केली.” ऐसीयासी तेथील गुंता विशेष केला नाहीं जे, थम बहुत, फळादेश स्वल्प. डोंगर कोरून उंदीर काढावा. दुसरें अनृत भाषण करणें हें तों त्या लोकांचा स्वभावधर्म परंपरागत आहे. यास्तव पूर्वीं मुख्य निमेनिम घेतला तो करार व कांहीं ठाणीं बसवून, मुलुखाची खराबी जाली, त्यास दम दिलासा देऊन कमाविसदार ठेविले आहेत. पुढें आकार होईल तो साल तमाम जालिया कळेल. बिजेसिंगाकडील पैका येणें बहुत. त्यामध्ये त्यांजला संशय पूर्व दोषांचा बहुत. त्यामध्ये परिणाम ब्रह्म संपादिल्याखेरीज निर्वाह त्यांनीं न देखिला. मग कांहीं वाट केली. त्यामुळें त्यांचा दील खुलासा जाला. आणि पुढें आपणखी कामावरी दृष्टी देऊन, त्या प्रांताच्या आप्रहास न गुंतोन, दिल्लीकडे येणें जालें. त्याचा वृत्तांत, पूर्वीं श्रीमंत उभयतांनीं सेवेसीं विनंति लेखन केली आहे, त्यावरून विदित जालेंच असेल.

साहेबीं पत्रां आज्ञा केली कीं, लाहूर प्रांताकडील ऐवज आणून जरूर हुजूर पाठविणें ह्मणोन आज्ञा केली. त्यास त्या ऐवजाचा कांहीं बसूल आला. रबीचा ऐवज येणेंच आहे. त्याचा मजकूर श्रीमंत यजमानांनीं सेवेसीं लेखन केला आहे, त्यावरून विदित होईल. पूर्वीं कर्जाच्या उपयोगानिमित्त दहा लक्षांच्या हुंड्या सेवेसीं पाठविल्या, त्या पावल्याच असतील. हल्लीं कांहीं ऐवज जमा होईल, त्यास हुंडीचें अनकूळ पडत नाहीं. ज्या हुंड्या होतील त्या हुंड्या व रोख पैका उंटावर घालून सेवेसीं ज्येष्ठमासीं रवाना करतील. सारांश, जो पैका हातास येईल तो आपणाकडेच पाठवावयाची चिंता आहे. पूर्वीं पाठविलेच, त्याप्रमाणें ही खेप सेवेसीं प्रविष्ट होईल. पुढें या प्रांतीचा ऐवज रबीचा येणें, त्याजवरी वराता हुजुरीहून जाल्या, त्याप्रमाणें वरातदारांस ऐवज देविला. बाकी ऐवज येणें तो अखेर श्रावणपर्यंत येईल. जो येईल तो वरचेवर आपणाकडे येत जाईल. यांत संशय नाहीं. वरकड तोफा तरीक जिनस, या प्रांतीं सांप्रत पठाणांच्या दंग्यामुळें प्रांत हैराण बहुत जाहला; याजकरितां गोचर पदार्थ पाहतां, घोडे

तुर्की आहेत. त्याविषयीं आपली आज्ञा आली कीं, तुर्की घोडे पाठविणें. त्यावरून श्रीमंत उभयतांनीं कांहीं मिळविले आहेत, ते या खजानासमागमें पाठविले. १

“अंताजी माणकेश्वर यांस हुजूर बोलाविलें असतां, नाना प्रकारचे बद्दहणे करून राहिला; येत नाहीं. हवाल्याबद्दल बाकी राहिली असली, तरी सख्त तगादा करून उगवावी. वजिराकडे त्याची फौज किती ? चाकरी किती दिवस होती, मिरेट वगैरे महाल त्याकडे आहेत, त्याचा ऐवज काय वसूल जाहला ? हुजूर तैनात जाब-त्याची फौज चार पांच हजार आहे, तैसं लिहित असतात. परंतु वजिराकडील फौज व हुजूरच्या कराराची फौज दोन्ही मिळोन पांच सहा हजार असेल. हे ते मिळोन घालमील करीत असतील, यांत संशय नाहीं. तरी त्यांची भीड न धरितां चौकशी करणें.” तऱ्ही खावंदगिरीनें सख्तीनें करणें. नाहींतरी मोघमच चौकशी करूं नये. येथें आलियावरी जैसं बनेल तैसं केलें जाईल. ह्मणोन आज्ञा केली. यास वरकड चौकशी दिल्लीची फुरोई वगैरेची करावी. तेव्हां दिल्लीस कैसं ठिकाण पडतें ? वजिरानें आपणाकडील वसुलाचा कागदपत्र पावतीचा पंतमशारनिल्लेस करून द्यावा. तो सेवेसीं निवेदन करतील. दरबारांत तों पंतमशारनिल्लेचा स्वभावगुणाकरितां विश्वास पडत नाहीं. याजकरितां त्याची चौकशी येथें कोणे प्रकारें केली, तऱ्ही तेही निर्दोष नाहींत, आणि महाराजांसही इतबार पडणार नाहीं. याजकरितां पंतमशारनिल्लेस हुजूरच पाठवितात. यांत मुलाहिजा काडीइतका नाहीं. तेथें आल्यानंतर आपण सर्वज्ञ स्वामी आहेत. जें कर्तव्य तें करतील. विशेष लिहावें ऐसं नाहीं. बाकी हवाल्या राजांकडे येणें आहेत. त्यांसही तगादे लाविले आहेत. त्यांजलाही परिच्छिन्न सांगितलें आहे कीं, तुझीं गुंता उरकोन जाणें. तेही सिद्धता करितात. सांप्रत दिल्लीहून येणार आहेत. आले ह्मणजे आपणाकडे रवानगी त्यांची बेमुलाहिजा ते करतील. यांत अंतर नाहीं. १

येथील वर्तमान इतकेंच कीं, क्रोड रुपये, कर्जांत तीस लाख, मात्र सर्व फौज घरीं बसविली. वीस हजार मात्र फौज ठेविली. तीस ऐवज देणें लागेल. यास्तव तीस लाख कर्जदारांस देऊन, सत्तर लाख रुपये कर्ज देणें आहे. त्यापैकी पन्नास लाख कर्ज राजश्री दत्तबांनीं फेडावें. एक दुसरें मात-बर काम करावें. वांटणीचा अर्थ ध्यानांत न आणावा. जातेवेळेस समक्ष त्यांस सांगितलेंच आहे. त्या गोष्टीचा भरंवसा आहे. येविषयीं उभयतांस पत्रें लिहिलीं. तरी उमदा मनसबा करून, पैका मेळवून, कर्ज वारे तें करावें. येविषयीं राजश्री दत्तबा यांस स्मरण देत जाणें. येथील मर्जास तुझी जाणतच आहांत, ह्मणोन आज्ञापिलें. त्यास तेथील फौज आपण कार्याकारण ठेविली, ते पाहोनच ठेविली. असलें कामच पडलें तरी आणखी ठेवणें. तरी ठेवणार महाराज समर्थ आहेत. फौजेची चिंता काय आहे ? आपण राजश्री पाटिलबावांस जे आज्ञा केली, ते श्रीसत्तेकरून हे कांहीं आपला स्वार्थ वांटणी वगैरे काडीइतका ध्यानास आणीतच नाहींत. एकर्हेत हाच कीं, जो या स्वारीमुळें आकार होईल, तो खावंदास पाठवावा. यांत आपली अभि-

लाषबुद्धि इच्छित नाही. सारांश गोष्टी तेच की, भाषण बहुत केलें आणि अमलांत एकही न गलें. त्याजरूनच कळीं येतें की, बोलिल्याप्रमाणेंच कर्तृत्व आहे, किंवा प्रतणेंची वर्तणूक करितात. हें क्रियमानें परिणाम कळतो. त्यामुळें सेवक लोक सदैव सन्निध राहतात. तेही सदैव स्मरणीं सावध, मर्जी पाहून आहेत. ते विस्मरणांत पडूं देत नाहीत. आह्मां लोकांचें काम इतकेंच. वरकड होणें जाणें तें उभयतांच्या ठायीं आपली अंतःकरणापासून कृपादृष्टी आहे, तेंच यशास कारण आहे. यांचेही चित्त स्वामीचरणीं एकनिष्ठ, कायिक, वाचिक मानसिक सर्व प्रकारें आहे. १

प्रांत लाहोर व बंगाला व पटणें हे तिन्ही मनसबे तुझांस करणें आहेत. त्यास लाहुरीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबीं अदिनाबेगखान सुभेदार करून ठेविला, तो मृत्यु पावला. त्याचा नायब लाहुरांत ठेवून उपयोगीं.....सरदार फौज देऊन तिकडे पाठवावा. त्या प्रांतींचा बंदोबस्त करावा. बंगाला पटणें यांस स्वारी करावी. मातबर पैका मिळवून कर्जाबद्दल कोड दोन कोड मिळवून, कर्जाचा परिहार करून, फौज ताजी राखावी, असा विचार जाला पाहिजे. पटणें हस्तगत करावें. तें स्थळ ध्यावयाचेंच आहे. खांसा उभयतांनीं मातबर फौजेनिशीं तिकडे जाऊन पटणें घ्यावें. तेथें छावणी करावी. तो श्रीमंत राजश्री दादासाहेब बादज बरसात येतील. तदोत्तर बंगल्याची स्वारी करावी. मातबर पैका मिळवावा. गुदस्तां मामलीत बरी चुकविली, यथास्थित न जाली. याजकरितां सांप्रत वकील आला असला, तरी अल्पस्वल्प तेथील कारभार विल्हेस न लावणें. बंगल्याखेरीज मातबर पैका मिळवावयाची जागा नाहीं ह्मणोन आज्ञा लेखन केली. त्यास लाहोर प्रांतीं आलिया उपर, सरहंद वगैरे श्रीमंत दादासाहेबीं सादिकबेग यास आदिनाबेगाची जामिनी घेऊन स्थापिलें आहे. त्याप्रमाणेंच करार ठेऊन, सांप्रत स्वारीमुळें पांच लक्ष रुपये जास्ती नजराणा तरीख ठराऊन, त्याचें काम त्याजवरीच बहाल ठेवलें आहे. आदिनाबेगाचा तालुका लाहोर व जालंधर वगैरे आहे. तो मृत्यु पावला. त्याची स्त्री व दत्तपुत्र घेतला आहे, तो भेटीस यजमानांच्या आलियावरी मागील द्रव्याचा भ्रम लोकांनीं विशेष सांगितला. परंतु तद्दकीक करितां, कांहीं द्वेषामुळें अधिक न्यून सांगूं लागले. सद्यकाळ हतांस येणें दुर्लभ. तो विचार यथास्थित करून पाहिला. त्याचा पर्याय यजमानांनीं विस्तारपूर्वक सेवेसीं लेखन केलें आहे, त्यावरून विदित होईल. मुख्य त्याचा माथां चौदा लक्ष रुपये ठहराविले. शिवाय, पेशजीं त्याचा तालुका श्रीमंत राजश्री-दादासाहेब स्वामींनीं दिल्या, तोच करार ठरवून त्यासच स्थापिलें. परंतु लाहोर प्रांतींचा मुख्य बहुत. पलीकडे, अटक व मुलतान, कंदाहारपर्यंत मोकळा पडला. दुसरें पठाणाचा मार्ग. तोच तेथील बंदोबस्त आपल्या कडील फौज व एक मातबर सरदार मामलेरास आणि मर्द माणूस लोकांस गिरवीदगी करून कित्येकांचें पारपत्यच केलिया उन्नम आहे. त्याचें शिष्ट कृत्यच केलें पाहिजे. कितीएक जंबूचे राजे पाहाडी आहेत. त्यास अंगीं लाऊन घेऊन, त्यांच्या हातें काम काज घ्यावें. आपला सर्व बंदो-

बस्त जालियावरी मग त्यांजला तोषीस देणें ते द्यावी. तोंवरी त्यांच्या रजाबंदी-प्रमाणें द्यावें. दहावीस हजार माणूस आज्ञेत राहतील. येणेंकरून तो बंदोबस्त होईल. दुसरे शिखांचा दंगा या प्रांती बहुत. त्यांची तंबीच करितां उत्तम आहे. यास्तव त्यांची तंबी जालिया मुलुखाची उस्तवारी होऊन मुलूख लागेल. आबादी जालिया हा प्रांत कोडीचा आहे. दुरदस्त आहे. यास फौजेचें बळ पाहिजे. नेहमीं दहा बारा पंधरा हजार पर्यंत जोवर चांगला अंमल बसेल तोंवरी पाहिजे. मग पुढें गोडी लागलिया कार्यानुसार जें ठेवणें तें ठेवावी. दिल्लीचे गृहस्थ विभागी आहेत. मग त्यांस देणें तें आपल्या हातींच द्यावें. दस्त रस्त सर्व आपला आहे, तसाच असो द्यावा. आहे ऐसा विचार आहे. त्यास, सांप्रत राजश्री साबाजी पाटील त्या प्रांती आहेत. परंतु खातरजमा करून एकाजणास ठेविलें पाहिजे. तेणेंकरून या प्रांती चार दिवस सरदारांचें येणें कार्यामुळे न येणें जालें, तन्ही बंदोबस्त राहून पैका आकारांत ये, ऐसें योजून एक दोन पत्रीं आपली आज्ञा होती की, राजश्री नारोशंकर यांस ठेवणें ह्मणोन आपले आज्ञा जालीच होती, आणि उभयतां यजमानांच्या चित्तांत हाच विचार की, यांस ठेविल्यास शहाणा माणूस, कार्यकर्ता, मामलेरास लोकांस अंगीं लाऊन ज्यांस घेणें त्यांस घेतील; ज्यांचें पारिपत्य करणें त्याचें करतील. या गोष्टीची निशा.....आहे. त्यास राजश्री नारोपतांस सांगितलें. त्यास त्याचा इरादा साहेबांच्या हुकुमाचा, व खातरजमेचें पत्र आपलें द्यावें की, सरदार सांगतील त्या कामाचा बंदोबस्त त्या प्रांती राहून करणें. फौज हुजूरून पांच हजारपर्यंत पाठवावी लागेल. यास पेशजींची दोन हजार आहे. जाजली पांच हजार ठेवावयाची आज्ञा करावी. एकूण बारा हजार येथें राहिल्यास पैकाही मिळोन, वर्षादोन वर्षांनीं या मुलुखाची आबादी जाल्यावर आमदानी येईल, ते विदित होईल. याजउपरी तूर्त फौजेस छावणीस लोक राहावयास अनमान करितात, आणि यांजला आपणाकडील अभयपत्राची सादरता जालिया, आज्ञे-प्रमाणें वर्तणूक करतील. वरकड यांचे मतलब आहेत, ते येथील बंदोबस्त करून, सडे आपणाकडे आल्यावर स्वामीचरणांचे दर्शनांतीं मनोरथ पूर्ण करणार धणी समर्थ आहेत. यास्तव सायंत वृत्त येथें लेखन केलें असे. हुजूर येतांच यजमानांनीं याची विचारणा केली आहे, परंतु यांचा अनमान महाराजाकडील आज्ञेचा आहे. येविषयीं जैसी आज्ञा होईल, तैसी वर्तणूक करतील. सांप्रत तूर्त लाहोर प्रांतीचा बंदोबस्त चरितार्थ मात्र केला, आणि यथास्थित करणें तो सेवेसीं विनंति लेखन केली. हे ध्यानास आणून आज्ञा करणार स्वामी समर्थ आहेत. हल्लीं श्रीगंगापार होऊन बंगाला पटणें या प्रांती जावें हाच उद्योग धरून, मजल दर मजल गडमुक्तेश्वरास जातात. नजीबखान भेटीस येणार, तो येतो किंवा नाही? तूर्त प्रथमतः कटकट याजशीं करावी, तरी पुढील काम मातबर होणें, त्यास दिसगत लागेल. याजकरितां तूर्त यांस हातीं घेऊन गंगापार जालियानंतर तिकडील बंगाला पटणें इकडील कामें करावी. मातबर पैका आज्ञेप्रमाणें कर्जाच्या उपयोगीं पडे ऐसें कार्य योजोन जातच आहेत. सर्व प्रताप

महाराजांचा समर्थ आहे. तो योग ईश्वर अनकूळ करीलच. संशय नाही. श्रीमंत उभय-
तांच्या चित्तीं रात्रंदिवस निजध्यास हाच की, मातबर काम करून विशेष द्रव्य संपादन
ज्यांत खाबंदीचा संतोष तो करावा. हेच चित्तीं रात्रंदिवस जपमाळ आहे. तो सुदिवस
इच्छितात. *ते श्री सर्वोत्तम सिद्धीस पावील. याजकरितां वजिरासही समागमें घ्यावें
झाणजे बंगाल्यांचा फितूर तुटेल. एक्या विचारें पैकाही पुष्कळ मिळेल. पटण्याचाही अंमल
बसेल. काशी, प्रयाग, हीं क्षेत्रें हस्तगत करावीं हा विचार जाणोन, त्यांजकडे राजश्री
अंताजी माणकेश्वर गेले आहेत. वजिराचें येणें होतें कीं नाही, हा निश्चय जाला
नाहीं. आले ते तरी बरेंच जालें, नाही तरी तेच हतभाग्य होतील. सुजायतद्दौल्याची
मामलत करून पुढें बंगाल्याची व पटणाची स्वारी करणें तें त्यांच्या विद्यमानेंच करावी
लागेल, आणि हाच आला तरी मग सुजायतद्दौलासुद्धां बंगाला पटणें सर्व कामें
होतील आणि आपणाकडेही कांहीं वजिराकडील शब्द राहणार नाही. तुझांस बोला-
विलें, तुझी न आलां, येणेंकरून अनहित त्यांचेंच आहे. त्याचें उत्तर ते काय येतात
कीं नाही हें कळेल. सारांश, यास आपले आज्ञेप्रमाणें निश्चयपूर्वक मग जे येतां
येईल तो येवोत अथवा न येवोत. सर्व सिद्धीप्रद कार्य करणार महाराजांचा पुण्य-
प्रताप समर्थ आहे.

आणखी कितीएक वर्तमान श्रीमंत उभयतांनीं सेवेसीं लेखन केलें आहे, त्यावरून
विदित होईल. सारांश, मनसबा जो करणें तो विचारून, ज्यांत विशेष लाभ होणें आणि
केल्या कराराप्रमाणें द्रव्य उपयोगास ये तेंच आज्ञेप्रमाणें करतील. सेवेसीं श्रुत
होय हे विज्ञासि.”

॥ ॥ ॥

[भेणवलीदसर.]

४२. पेशव्यांचा इंग्रजांशीं तह.

श्री.

इ. स. १७८१।८२

“यादी कलमें श्रीमंत राजेश्री माधवराव नारायण पंडित प्रधान यांजकडील बमय
सरदार समेत तहनामा याची. समस्त इंग्रज देखील मुंबईकर सुद्धां यांसी. इसने
समानीन मया व अलफ.

साष्टी, उरण, व बेलापूर, व वसई, व आरनाळा व कल्याण व पारनेरा वगैरे ठाणीं
पहिलीं व हल्लीं घेतलीं आहेत, त्यांजवर सरंजाम तोफा वगैरे जकीरा आमचे कागदी-
पत्रीं निघेल, तो जराबाजरा शफतपूर्वक जंजिरे व किल्ले व ठाणींसुद्धां सरंजाम
सरकारांत द्यावा.

कलम १.

पहिले तह लपटण ज्यान इपटणी यांनीं केला, त्याप्रमाणें अमलांत न आला.
मुंबईकर यांनीं लढाई सुरू करून, बोरघाट चढोन इंदुरीं तळेगांवपर्यंत राजेश्री रघुनाथ-
राव यांजक समागमें घेऊन आले. लढाई शिकस्त जाहली. यावर मुंबईवाले यांनीं
तह केला. त्यांत तहाची निभावणी तुझांकडून जाहली नाही. रघुनाथराव यांचा पक्ष

धरूं नये, असें ठरलें. रघुनाथराव आमचे जिमे केले, ते पुनरपि तुझांकडे गेले. त्यांचा पक्ष धरून लढाई केलीत. याजमुळें आमचा व सरदारसुद्धां खूब मोबदला जाहला, व मुलखांतील पैका तुझीं वसूल घेतला आहे. सल्लख तुझांकडून निभावणीत आला नाही. सबब खर्च जाहला आहे तो व मुलखांतील वसूल घेतला आहे तो थावा.

कलम १.

राजश्री रघुनाथराव दादा यांनीं जवाहीर वगैरे मुंबईत सावकाराकडे वगैरे गहाण ठेविलें आहे. तें जवाहीर सरकारी आहे. त्याचा पैका वाजवी सरकारांतून थावा, आणि दागिने सोडून घ्यावे. येविषयीं तुमची सावकारास ताकीद असावी. तुझांकडून दिकत पडों नये.

कलम १.

परगणे भडोच किठ्यासुद्धां आह्मांस खासगत निसबत शिंदे, मोगलाई अंमल थावयाचा तळेगांवचे समयीं करार आहे. त्याजप्रमाणें थावा.

कलम १.

तुमचा आमचा तह होऊन स्नेह जाला, हा यथास्थित चालावा यास्तव समुद्रांतील टोपीवाले तुझांसीं मुखालिफ (विरुद्ध) होऊन आह्मांसीं स्नेह करावयास येतील, त्यांसीं आह्मी सल्लख करणार नाहीं; आणि खुषकीतील पगडीवाले आह्मांसीं विरोध करून तुझांकडे येतील, त्याची तुझीं पास करूं नये. आमचें आह्मी समजोन घेऊं. कलम १.

तुमचा आमचा तहनामा होऊन सल्लख जाहला, ह्मणजे आमचे जिल्हेंत तुझांकडील लोक आहेत, ते तुझीं आपल्याजवळ बोलावून घ्यावे.

कलम १.

सुरतेंत पहिला अंमल आमचा आहे, तो सुदामतप्रमाणें आमचा आह्मांकडे थावा.

कलम १.

मुंबईकर जनरल यांनीं तुमच्या तहाप्रमाणें बिलाहुजत वर्तावें. तुमच्या हुकुमा-शिवाय वर्तों नये. येविषयीं पोखत खातरजमा आमची तुझीं करावी.

कलम १.

प्रांत गुजरात येथील अंमल सुरत अठाविशी दरोबस्त नर्मदा उत्तर तीर व डभई व जंबुशर व भडोज सरकार अंमल व प्रांत अहमदाबाद वगैरे कुल अंमल गाडकवाडी सुद्धां दरोबस्त गुजराथ येथील किल्ले कोट व ठाणीं अंमल गाडकवाडी सुद्धां घेतला आहे, तो बमय सरंजाम किठ्यांतील जकीरासुद्धां माधारा थावा.

कलम १.

प्रांत अंतरवेद येथील मुल्लख सरकारचा व उभयतां सरदार वगैरे अंमल तुझीं नबाब सुजाउद्दौले यास मिळोन घेतला आहे, तो सोडून थावा.

कलम १.

राजेश्री रघुनाथराव दादा तुझांकडे गेले, त्यांस तुझीं आसरा देऊन आपल्याजवळ ठेविले आहेत, ते आमचे स्वाधीन करावे. त्यांच्या खर्चवेचाचा खंडोबस्त आह्मी करूं. त्याजपासून तुझीं किल्ले कोटचे व मुलखाचे वगैरे दस्तऐवजी कागद करून घेतले आहेत, ते माधारी थावे.

कलम १.

पेशजी कैलासवासी श्रीमंत बाजीरावसाहेब व नानासाहेब व माधवरावसाहेब यांचे कारकीर्दीत तहनामा होऊन सुरळीत चालत आलें, त्याजप्रमाणें तुझीं आह्मी चालावें. खत्रा पडों नये.

कलम १.

श्रीकाशी व प्रयाग दोनी तीर्थांच्या जागा आहेत, त्या आह्मांकडे द्याव्या. कलम १.
समुद्रांतील जहाजांची वहिवाट दुतर्फा तुमची आमची पहिली सल्लुख्याचे समर्थी
चालत आली, त्याजप्रमाणें दुतर्फा चालावें. कलम १.

तुह्मांकडून लपटणी करणेल जान इपटणी याचे विद्यमानें तह झाल्याची निभावणी
तुह्मांकडून जहाली नाही. मुंबईकर इंग्रज फौजबंदी करून आले, त्यांची लढाई
शिकस्त जाहाल्यावर मुंबईकरांनी तह केला; तोही निभावणीत न आला. तेव्हां
नबाब निजामअल्लीखान बहादुर व हैदरखान व भोंसले व सरकार मिळोन मसलत
जाहली जे, इंग्रजांशीं सर्वांनीं लढाईची मनसुबी करून लढाई सुरू करावी, व सल्लूख
करणें तो सर्वांचे मते सरकारांतून करावा, ऐसा ठराव जाहला. याजकरितां हैदर
नाईक याचा सल्लूख जाहाला पाहिजे. कलम १.

सुजातउद्दवले यांचा आमचा करार आहे. त्याजप्रमाणें नबाब वजिरानें आह्मांशीं
वर्तावें.” कलम १.

॥ ॥ ॥

४३. उदाजी चव्हाणाचें पत्र.

श्री.

“राजेश्री पंतप्रधान गोसावी यांशीं:—

५ सकल गुणालंकरणअखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य भेदांकित उदाजी चवाण
हिंमतबहादुर दंडवत विनंति येथील कुशल श्रीदयाउत्कर्ष जाणून स्वकीय निजानंदा-
दिलेखनें चित्त आनंदित करावें. विशेष:— सांप्रत पत्रद्वारें परामर्श होत नाही.
तर आपले ह्मणविल्यास निष्ठुर चित्त न करून, प्रतिपदी परामर्श अविस्मरणें करावा.
यानंतर पूर्वी राऊलाकडेस रत्नेश्री अंताजी नारायण व नारो चिमणाजी उभयतां
पाठविल्यास आपण आज्ञा केली कीं, जेव्हां ह्मणाल तेव्हां घर तुमचें; सर्वस्वें आपले
आहों; ह्मणोन कित्येक विशदे गुंता सांगोन पाठविलें. त्याजवरून परम संतोष
मानिला कीं, आपले साभिमानी राऊल, न्यून पूर्णाधिकारी आपले ह्मणविल्यास
अवलंब धरिल्यास सिद्धीतें पाववून, मनकामना तृप्ति करणार. हा दृढतर पर्याय चित्तीं
आणिला कीं, आधींच कोठें राऊल भाषणीं गुंतत नाहीत. न होणाऱ्या कर्मांचा
अवलंब चित्तीं धरिला, तो परिणामास लावीत आहेत. सारांश कीं, हा जन्म कांहीं
बहुत नाही. थोडक्यामध्ये आहे. त्यांहीमध्ये साधनें दोन, एक कीर्ति व एक
अपकीर्ति. ज्यावर परमेश्वरी कृपा आणि पूर्व सुकृत, तेच कीर्तीचें साधन साधितात.
तसेंच राऊलाठायीं श्रीदया आणि पूर्वार्जित सुगम. तथोगें या जन्मीं पूर्वार्जितां-
सारखा सुगम प्रसंग कीं, जें चित्तीं धराल तें सिद्धीतें पावतें. अशास भेद संपाद्य
तर प्रामाणिक ठायींच संपादावा. नसोन संपादिल्यासारखा साभिमान पूर्ण धरून
आपल्यासंस्खें करून दाखवावें. या आशयें आमचा हेत. आह्मांकडे अत्रेही
बहुत येतात. आह्मीही तशाकरितां अवलंब करितों. परंतु योग घडोनच येत नाही.

तस्मात् हा जन्मांतर गुण. ऋणानुबंधे हा योग घडतो. त्यास आर्द्धीही आपले चित्तीं दडतर पर्याय आणिला कीं, प्रामाणिकता स्वामिकाजीं, एकनिष्ठ, सत्यसंभाषणी हे गुण राऊलाठायीं. तरीच महद्यश संपादोन कीर्ति जगप्रख्यात जाली; आणि आमची रीति वर्तणूक कोणे विचाराची तें परस्परें कळलें आहे. पत्रीं पाल्हाळ लिहिल्या शिफारसीचा प्रसंग दिसतो. त्यास कांहीं एक विचाराविना प्रचीतीवांचून अनुभवास येत नाही. जेव्हां संग घडतो, तेव्हांच प्रचीतीस येतें. तंवपर्यंत काय कळें? आमचे चित्तींचा हेत की, नसोन पदरीं पडल्यास साभिमान धरावा. आर्द्धीं सेवेसीं अंतर करूं नये, हाच दडतर विचार व्हावा. निजामनमुल्काकडील अनुसंधान कागदपत्र हेजीब आलें. परंतु तिकडील कुविचारास चित्त अप्रशस्त. किनिमित्त ह्याणाल, तर राऊळाकडे अत्र लाविल्यास एक वेळ सेवा करून दाखवावी. साभिमानें चित्तायोग्य पर्याय जाला तर उत्तम जालें. नाही तर एक वेळ कायें करून दावावीं. नानाभिमानें अभिमान धरावा हें उचित. परंतु आपल्या थोरपणास श्लाघ्य तेंच करणार. आपण ह्याणतील कीं असें काय निमित्त लिहिलें, तर राजेश्री अंताजीपंतापाशीं द्वैत्यार्थ धरून सिद्धांताची वाट सांगितली, तेच स्मरण लिहिलें आहे. आपलें यश पराकडे जाऊं न देणें. येथें असतां तुमचे ह्याणोन राहिल्यास, स्वपक्षीही नेऊन आपले ह्याणोन ह्याणविल्याचें भूषण तें करावें. आपण तो साभिमानें योजिला अर्थ सिद्धीतें पावतील, हाच दडतर विचार चित्तीं आणून हाही राजेश्री नारो चिमणाजी सेवेसीं पाठावले आहेत. साकल्य सांगतील. तीं आमचीं वचनं जाणून लौकिक उत्तम तें कीजे. सर्वस्वें हर एक विषयीं भरोसा मानिला, त्यासारखें थोरपणास उचित तें करावें. बहुत काय लिहिणें, कृपा वर्धमान करावी हे विनंति.”

॥ ॥ ॥

४४. अर्काटप्रांतावर मराठ्यांचा अंमल.

हें पत्र दक्षिण हिंदुस्थानांतील एका सरदारानें नानासाहेब पेशव्यांस श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब वारल्यानंतर लिहिलें आहे. ह्यामध्ये अर्काट प्रांत बाजीराव पेशव्यांनीं मराठ्यांकडे करार करून घेतला होता, तो निजामउल्मुल्काकडून पुनः करार करून घ्यावा व तो मराठ्यांकडे ठेवावा, अशी सूचना केली आहे. थोरल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत अर्काट प्रांतापर्यंत मराठ्यांचा अंमल पोहोचला होता, हें ह्यावरून दिसून येतें.

श्री.

“राजेश्री नानासाहेबांचे सेवेसीं:—

७३ सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी राजमान्य स्नेहांकित लिंगोजी राजत दंडवत विनंति उपरी येथील क्षेम साहेबांचे कृपादृष्टीकरून तारीख २६ जिल्काद दरजागा अरकाट जाणून यथास्थित असे. विशेष:— श्रीमंत आपा स्वामीस शरीर स्वस्थ

विक्रीस तयार.

मारापतकृत ककावलि.

(आवृत्ति तिसरी.)

श्रीरामदासानुदास प्रो. श्रीधर विष्णु परांजपे बी. ए.

यांनीं अर्थनिर्णायक, काव्यगुणावगुण, पुराणेतिहास, व्युत्पत्ति, व्याकरण, छंदः शास्त्र, अलंकार, सरस पाठभेद, अर्थसादृश्याचे उतारे, पौराणिक रूपकें, या संबंधाच्या व इतर आवश्यक माहितीच्या विपुल टीपा व महत्त्वाच्या पुरवण्या व परिशिष्टें देऊन तयार केली आहे. किं. २ रुपये, ट. ख. १० आणे.

मोरोपंतकृत महाभारत—शांतिपर्व.

संपादक—वाळकृष्ण अनंत भिडे बी. ए. व दत्तात्रय केशव जोशी.

आवृत्ति दुसरी. पहिल्या आवृत्तींत किलेक अधिक चांगले पाठ व अर्थ, त्याचप्रमाणें मुख्य मुख्य अलंकारांचा समावेश परिशिष्टांत केला होता, ते पाठभेद, अर्थ व अलंकार वाचकांच्या सोईकरितां जेथल्या तेथें टीपांत देऊन ही दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. किंमत ११० ट. ख. ४८ आणा.

मोरोपंतकृत महाभारत—सभापर्व.

संपादक—वामन दाजी ओक व दामोदर केशव ओक.

आवृत्ति दुसरी. या आवृत्तींत मूळ ग्रंथाच्या स्पष्टीकरणार्थ कठीण पद्यांचा अर्थ दिला असून, पूर्वापेक्षां अर्थयोक्त टीपा जास्त दिल्या आहेत. मुख्य मुख्य अलंकारांचा नामनिर्देश करून त्यांचें थोडक्यांत विवेचनही केलें आहे. शिवाय पुराणेतिहासविषयक कथासंदर्भ, समानार्थक उतारे, पंतांचें संक्षिप्त चरित्र, इत्यादि विद्यार्थ्यांस आवश्यक अशी माहिती देऊन शेवटीं अलाहाबाद युनिवर्सिटीच्या मॅट्रिक्युलेन परिक्षेतील निवडक प्रश्नेही दिले आहेत. किं. ११८ ट. ख. ४८

देवनाथ महाराजकृत कवितासंग्रह—

द्वितीयावृत्ति. संपादक—वामन दाजी ओक. किं. १ रु. ट. ख. ४८

वामनपंडितकृत कवितासंग्रह—भाग पहिला.

संपादक—वामन दाजी ओक.

आवृत्ति दुसरी. पहिल्या आवृत्तींत अधिक पद्यें, पाठभेद, अधिक टीपा, शुद्धिपत्र इत्यादि शोध परिशिष्टरूपानें शेवटीं जोडले होते, ते सर्व वाचकांच्या सोईकरितां जेथल्या तेथें देऊन ही आवृत्ति तयार केली आहे. किं. ३॥ रु. ट. ख. १८ आ.

वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका—भाग पहिला.

संपादक—वामन दाजी ओक.

आवृत्ति दुसरी. किं. १॥ रु. ट. ख. ४८

अनेकमहाराष्ट्रकविकृत पदसंग्रह—भाग पहिला.

संपादक—वामन दाजी ओक.

आवृत्ति दुसरी. पाठभेद, अधिक कडवीं वर्गरे शेवटीं जोडलेले परिशिष्टांतील शोध जेथल्या तेथें घेऊन ही आवृत्ति तयार केली आहे. किं. १॥ रु. ट. ख. ४८

आनंदतनयकृत कवितासंग्रह.

संपादक—सदाशिव यादवराव काकडे, बी. ए.

द्वितीयावृत्ति. ही दुसरी आवृत्ति सतरा वर्षांनीं निघत आहे. या अवधीत आनंदतनयाचीं बरींच नवीन काव्यें उपलब्ध झालीं आहेत. तीं सर्व या आवृत्तीत छापलीं आहेत. पहिल्या आवृत्तीपेक्षां या आवृत्तीत जास्त टीपा घातल्या असून आनंदतनयाचे चरित्रासंबंधीही नवीन उपलब्ध माहिती दिली आहे. किं. १ रु. ट. ख. ४८

तुकाराम जावजी,

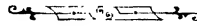
निर्णयसागर छापखान्याचे मालक.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, सातारा.

पुस्तक २ रें.]

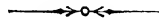
जून १९१०.

[अंक ११ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.	पृष्ठांक.
१ ऐतिहासिक चरित्रे.	३७-४८
२ जुन्मा ऐतिहासिक गोष्टी.	५९-६६
३ ऐतिहासिक स्फुट लेख.	७७-८८
४ ऐतिहासिक टिपणें.	७७-९२

चित्रेः— १ इंदूरचे पहिले तुकोजीराव होळकर. २ बंगालचा नवाब सुराज उद्दौला.

मुंबईः—काळकादेवीच्या रस्त्यावर कोलभाट गल्ली, घरनं. २३ येथे

तुकाराम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत

बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं

मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

विक्रीस। तयार.

श्रीएकनाथी भागवत.

पुस्तकरूपानें.

किंमत ४॥ रुपये. ट. ख. ८ आणे.

भक्तिरसाची केवळ मूर्ती असें जें श्रीमद्भागवत त्यांतील केवळ ज्ञानाचा गाभा एकादशस्कंध आहे. श्रीएकनाथ महाराजांनीं आबालवृद्धांस ज्ञान प्राप्त व्हावें ह्या हेतूनें एकादशस्कंधावर अत्यंत रसभरित सुबोध प्राकृत ओवीबद्ध टीका केली आहे. सदर पुस्तकांतील कठीण शब्दांवर रा० रा० लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए. यांनीं भरपूर टीपा दिल्या आहेत.

बालबोध पांचवें पुस्तक.

पृष्ठे २९२. धडे ८०. किंमत १२ आणे.

ह्यांतील ऐतिहासिक, शास्त्रीय, वाङ्मयात्मक इत्यादि विषयांची निवड आणि रचना पूर्वीच्या चार पुस्तकांच्या धोरणावर, अगदीं नवीन पद्धतीची असून, भाषापरिज्ञान विशेष होण्याकरितां, आणि लेखनव्यवसायाची आवड उत्पन्न होण्याकरितां ह्यामध्ये भाषासरणीवर २ धडे घातले आहेत, आणि वाक्यचर्चेवर ३ धडे घातले आहेत. मराठी भाषेचा अभ्यास मार्मिक रीतीनें करण्याविषयीं ह्या धड्यांच्या योगानें विद्यार्थ्यांस इच्छा होईल, असा अजमास आहे. आस्थेवाईक मातापितरांनीं आणि शिक्षकांनीं ह्याचा अनुभव घ्यावा.

इंदुरचे पहिले तुकोजीराव होळकर.

५. नारायण दीक्षित पाटणकर.

गोदावरी व प्रवरा ह्या दोन नद्यांचे संगमावर कायगांव टोकें झणून एक लहानसें क्षेत्र आहे. तेथील जहागीरदार “कायगांवकर दीक्षित” हे होत. यांचें जुनें घराणें महाराष्ट्रामध्ये फार प्रसिद्ध आहे. ह्या घराण्याचे मूळ पुरुष नारायण दीक्षित बिन गोविंद दीक्षित पाटणकर हे होत. हे मूळचे कोंकणांतील खेड रहाटागर येथील राहणारे शांडिल्य गोत्री कोंकणस्थ ब्राह्मण असून, हे सतराव्या शतकामध्ये कोंकणांतून देशांत आले. ह्यांनीं प्रथमतः गंगातीरीं पैठणास येऊन तेथें तपश्चर्या केली. त्यांची सत्कर्मपरायणता व तीव्र तपोनिष्ठा पाहून त्यांजवर गुरुप्रसाद झाला, व त्यांस सगुण साक्षात्कार होऊन ब्रह्मज्ञान झालें. नंतर ते भिक्षावृत्ति स्वीकारून, औरंगाबादेजवळ सातारें झणून लहानसें गांव आहे, तें एकांत-वासास योग्य स्थान आहे असें पाहून तेथें गेले; आणि तेथें त्यांनीं अभिसेवा चालविली. तेथें असतांना त्यांनीं भूतमात्रावर साखें प्रेम ठेवून कोणत्याही जातीचा क्षुधितार्त अतीथि आला असतां, त्यास आपल्या भिक्षान्नांनं संतुष्ट करण्याचा क्रम चालविला. त्यामुळे त्यांची कीर्ति दूरवर पसरून त्या प्रांतीं त्यांची विशेष प्रसिद्धी झाली.

नारायण दीक्षित ह्यांनीं कांहीं काल तीर्थयात्रा करून हिंदुस्थानांतील सर्व पुण्य-क्षेत्रें व सुप्रसिद्ध देवस्थानें पाहण्यांत घालविला. प्रत्येक ठिकाणीं त्यांनीं अन्न-संतपण करून ब्राह्मणांस व दीन जनांस संतुष्ट केलें. त्यामुळे त्यांच्या औदार्याची ख्याति विशेष होऊन, त्यांचे ठिकाणीं आबालवृद्ध, रावरंक, स्त्रीपुरुष ह्या सर्वांची भक्ति फार जडली. नारायण दीक्षित ह्यांचें अशा रीतीनें फार माहात्म्य वाढत जाऊन, त्यांची कीर्ति श्रीमंत पंत प्रधान बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व दुसरे प्रमुख मराठे सरदार ह्यांचे कानावर गेली. त्यांनीं भक्तिपुरस्सर ह्या थोर सत्पुरुषांचें दर्शन घेतलें, व महाराष्ट्राज्यवृद्धीच्या कामीं त्यांचा आशीर्वाद घेतला. नारायण दीक्षित व बाळाजी विश्वनाथ ह्यांची भेट केव्हां झाली, ह्याचा काल निश्चित ठरवितां येत नाहीं. परंतु, नारायण दीक्षितांच्या कारकीर्दीचा शक १६१६ खणजे इ. स. १६१४ हा प्रसिद्ध आहे. त्या अर्थी बाळाजी विश्वनाथ ह्यांचा व नारायण दीक्षित ह्यांचा परिचय पुष्कळ दिवसांचा असावा, असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. नारायण दीक्षित ह्यांचा सर्वांत जुना हस्तलेख त्र्यंबकेश्वर येथील उपाध्यायाचे खतावर्णीत शके १५७३ सालचा सांपडतो. त्या अर्थी नारायण

१. सातारें प्रांत औरंगाबाद येथें, नारायण दीक्षित तपश्चर्येसाठीं जेथें बसत असत, ती जागा अद्यापि लोक दाखवितात. २. ह्या लेखाची मिति कार्तिक वद्य ८ शके १५७३ अशी आहे.

दीक्षित ह्यांचा संचार महाराष्ट्रामध्ये इ. स. १६५० पासून होता, असें मानावें लागतें. परंतु, त्यांच्या नांवाचा उल्लेख श्रीमंत छत्रपति शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, किंवा राजाराम महाराज ह्यांच्या वेळच्या कागदपत्रांत किंवा बखरींत कोठें आढळून येत नाही. तथापि, बाळाजी बाजीराव पेशव्यांच्या एका पत्रामध्ये “थोरले दीक्षित महाराजांचा पूर्ण आशीर्वाद औरंगजेब बादशाहावर झाला होता” असा उल्लेख एक ठिकाणी आला आहे. त्यावरून ‘औरंगजेब बादशाहाची व नारायण दीक्षित ह्यांची भेट झाली होती, हें स्पष्ट होतें. औरंगजेब बादशाहा दक्षिणेंत व विशेषतः औरंगाबाद प्रांती बरेच दिवस राहिल्यामुळे ह्या सत्पुरुषाचा व त्याचा परिचय होण्याचा योग आला असावा हें संभवनीय आहे’. असो.

श्रीमंत छत्रपति शाहू महाराज व बाळाजी विश्वनाथ पेशवे ह्यांची नारायण दीक्षितांच्या ठिकाणी निस्सीम भक्ति जडली व त्यांनी त्यांस गुरुस्थानी मानून महाराष्ट्राज्याभ्युदयाचे कामी त्यांच्या आशीर्वादप्रसादाचा वेळोवेळी लाभ घेतला, हें निश्चित आहे. शिवाजी महाराजांच्या वेळेपासून कोणत्याही राजकारणांत

१. ह्या संबंधानें पुढील आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. “औरंगजेब बादशाहा औरंगाबाद प्रांती असतांना एके वेळी शिकारीस गेला. तेथें जंगलामध्ये फिरून फिरून तो फार श्रांत झाला, व त्यास फार क्षुधा लागली. तो आकस्मिक त्याचें लक्ष नारायण दीक्षित ह्यांच्या तपश्चर्यांसाठीं केल्या जागेकडे गेलें, व त्या ठिकाणी तो आला. तो फार भुकेलेला असल्यामुळे त्यानें दीक्षित महाराजांजवळ अन्न मागितलें. दीक्षितांनी आपली सोळी आणून त्यांतून औरंगजेब बादशाहास व त्याच्या बरोबरच्या लोकांस लांगल तितकें अन्न दिलें. हा चमत्कार पाहून औरंगजेब बादशाहा फार थक् झाला व त्याची ह्या सत्पुरुषाच्या ठिकाणी भक्ति जडली.”

२. नारायण दीक्षित व बाळाजी विश्वनाथ ह्यांच्या भेटीसंबंधानें पुढील आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. “नारायण दीक्षित हे औरंगाबादेजवळ सातारें येथें राहात होते. त्या सुमारास बाळाजी विश्वनाथ ह्यांच्या बंधूस जंजिऱ्याच्या हबशानें ठार मारल्यानंतर ते हबशाच्या भीतीनें श्रीवर्धनाहून देशांत आले. त्या वेळीं नारायण दीक्षित ह्यांचा लौकिक त्यांच्या कानावर गेला. तेव्हां ते त्यांच्या दर्शनासाठीं सातारें येथें गेले. तेथें ते सहा महिने राहिले. तेथें असतांना एके दिवशीं नारायण दीक्षितांनीं त्यांस असा आशीर्वाद दिला कीं, “तूं महाराष्ट्रप्रांतीं सातार्यास जा. तेथें तुझा भाग्योदय होऊन तूं महत्पद पावशील.” त्याप्रमाणें दीक्षितांचा आज्ञा घेऊन ते महाराष्ट्रप्रांती आले. त्या समयीं नारायण दीक्षितांचे ज्येष्ठ चिरंजीव वासुदेव दीक्षित ह्यांनीं बाळाजीपंतांस ह्मटलें कीं “तुमचें ईश्वरें तिकडे कल्याण केल्यास आमची आठवण ठेवावी.” त्यावर बाळाजी विश्वनाथांनीं असें एक पत्र लिहून दिलें कीं, माझे ऊर्जित झाल्यास तुमच्या धर्मकार्यासाठीं मी तुझांस लागेल तें साध्य करीन. हें पत्र वासुदेव दीक्षित ह्यांनीं जतन करून ठेविलें होतें. पुढे बरीच वर्षे लोटल्यानंतर बाळाजी विश्वनाथांचे चिरंजीव बाजीरावसाहेब

सत्पुरुषांचा वाक्प्रसाद घेण्याची पद्धति होती. अर्थात् बाळाजी विश्वनाथ, त्यांचे पुत्र बाजीराव बहाळ, आणि नातू बाळाजी बाजीराव ह्यांनीही ती कायम ठेविली होती, हे निराळें सांगणें नकोच.

नारायण दीक्षित हे मोठे स्नानसंध्याशील, सत्कर्मानुष्ठानवेत्ते, भगवद्भक्त व वरदी पुरुष असल्यामुळे त्यांच्या विषयीं अनेक प्रकारच्या दंतकथा व आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. हे एके वेळीं द्वारकेस गेले असतां तेथें त्यांच्या चिरंजीवाची मुंज-झाली. त्या वेळीं साक्षात् श्रीकृष्ण भगवानांनीं त्यांच्या मुलास भिक्षा ह्मणून एक सोन्याची झारी दिली असें सांगतात. ह्यामुळे द्वारकेस त्यांचा महिमा विशेष वाढला. तेथें असतांना त्यांनीं दोन लक्ष ब्राह्मणांस अन्नदान दिलें.

नारायण दीक्षित यांचा अन्नदानाबद्दल फार लौकिक आहे. त्यांचीं, काशी, कायगांव, व सातारें ह्या ठिकाणीं अन्नछत्रे व सदावर्ते होती. तेथें जाणाऱ्या पांथस्थ व अतीथिजनांस कधीं अन्न मिळालें नाहीं असें होत नसे. अन्नदानाचे कामीं त्यांचें विलक्षण औदार्य पाहून, प्रत्यक्ष श्रीअन्नपूर्णा त्यांस प्रसन्न झाली होती, अशी आख्यायिका आहे. एकदां काशी येथें असा चमत्कार झाला कीं, “कोणे एके वेळीं तिसऱ्या प्रहरच्या सुमारास, बरेच क्षुधार्त ब्राह्मण दीक्षितांकडे येऊन भोजन मागूं लागले. तेव्हां दीक्षित यांनीं त्यांस ‘बरे’ ह्मणून, साहित्य-सिद्धता केली. परंतु, स्वयंपाकास कोणी मिळेंना. तेव्हां आतां काय करावें

पेशवे हे भिजामाकडील राजकारणानिमित्त औरंगाबादेस आले. तेव्हां ते मुद्दाम सातारें येथें नारायण दीक्षित ह्यांस भेटण्यासाठीं गेले. त्या वेळीं त्यांनीं आपल्या बडिलांच्या पत्राची आठवण देऊन तें परत मागितलें. नारायण दीक्षितांस त्याची कांहींच माहिती नव्हती. त्यांनीं आपल्या चिरंजीवास पत्राची हकीकत विचारून तें पत्र बाजीरावसाहेबांस परत दिलें. नंतर बाजीरावसाहेबांनीं दीक्षितांस योग्य सरंजाम करून दिला. तो पुढें त्यांच्या वंशजांनीं तसाच चालविला. पेशवाईअखेरपर्यंत दीक्षित व पेशवे ह्या दोन्ही घराण्यांचा ऋणानुबंध कायम होता.”

१. द्वारका येथील देवावर नारायण दीक्षितांची विशेष भक्ति होती, सबब तेथें नित्य शंभर ब्राह्मणभोजन घालावें, असा त्यांच्या चिरंजीवांचा हेतु होता. ह्याकरितां त्यांनीं रघुनाथराव पेशव्यांकडून खर्चासाठीं पांच गांव मागून घेतले होते. ह्याचा उल्लेख रघुनाथ बाजीराव ह्यांच्या ता. २० मार्च इ. स. १७५४ च्या पत्रांत आढळतो. तो येणेंप्रमाणें:—

“प्रांत गुजराथ आपल्याकडे जाली आहे. थोरले दीक्षितांचें दैवत श्रीकृष्ण द्वारकाक्षेत्र आपणाकडे आलें आहे. तेथें शंभर ब्राह्मणभोजन नित्य घालावें ऐसें चित्तांत आहे. त्याचे खर्चास त्या प्रांतीं गांव नेमून घावे ह्मणोन तुम्हीं विदित केलें. ऐशास आम्हीं पुणेंयास आलियावर पांच हजारोंचे गांव बसुली सरकारांतून नेमून देऊं.”

ह्या उल्लेखावरून गुजराथ व द्वारकाक्षेत्र इ. स. १७५४ च्या सुमारास पेशव्यांकडे आल्याचें दिसून येतें.

हणून ते चिंताग्रस्त झाले. तों एक भव्य व वृद्ध स्त्री तेथे येऊन हणाली: 'मी स्वयंपाक करणेस तयार आहे; आपण स्वस्थ असावे.' त्याप्रमाणे तिने येऊन पाकसिद्धि करून सर्व ब्राह्मणांस संतुष्ट केले. नंतर ती परत गेली. परंतु तिने स्वयंपाक करितांना, नाकांतील नथ काढून एका कोनाड्यांत ठेविली होती, ती तेथे तशीच राहिली. इकडे दुसरे दिवशी, अन्नपूर्णेच्या देवळांतील पुजारी देवीची पूजा करावयास लागले; तों देवीच्या नाकांत नथ नाही. त्यावरून त्यांनी पुष्कळ शोध केला. परंतु नथीचा ठिकाण लागेना. शेवटी त्यांस देवीचा असा दृष्टांत झाला की, 'काल मी दीक्षितांचे घरी स्वयंपाकास गेलें होतें; तेथें एका कोनाड्यांत नथ काढून ठेविली आहे. ती तेथें पहा हणजे सांपडेल.' त्याप्रमाणे पुजारी सकाळीं दीक्षितांचे घरी गेले व त्यांनीं दृष्टांत-प्रमाणे कोनाड्यांत नथ पाहिली. तों ती तेथें जशीच्या तशीच ठेविलेली होती. तेव्हां दीक्षितांस कळलें की, काल स्वयंपाकास आलेली स्त्री साक्षात् श्रीअन्नपूर्णा होती.''' अशा प्रकारच्या अनेक चमत्कारिक आख्यायिका काशी येथें प्रसिद्ध आहेत. भगवद्भक्तांच्या चरित्रांतील हे चमत्कार सर्व देशांत सारखेच आढळून येतात.

नारायण दीक्षित यांनीं मराठ्यांच्या राजकारणांत किती भाग घेतला होता, हें स्पष्ट समजण्यास मार्ग नाही. तथापि, त्यांचा व पेशव्यांचा जो पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला आहे, त्यावरून त्यांच्यावर पेशव्यांची परम निष्ठा असून, त्यांच्या आशीर्वचनांच्या बळानें किंवा त्यांच्या सल्लामसलतीनें पेशव्यांचीं राजकारणें चालत असत, असें मानिलें असतां चुकीचें होणार नाही. नारायण दीक्षित यांची गंभीर, तेजस्वी, पुण्यशील आणि स्वधर्मनिष्ठ मूर्ति मराठ्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणांत पुष्कळ वेळां दिसून येते. प्रथमतः ते कायगांव टोके ज्ञेय राहत होते. तेथून ते काशीस गेले. पुढें त्यांचें वास्तव्य बहुतकरून ह्याच पुण्यक्षेत्रा-मध्ये अखेरपर्यंत होतें. तथापि, त्यांना, दिल्ली, राजपुताना, लखनौ, मुर्शिदाबाद वगैरे ठिकाणच्या सर्व राजकारणांची अंतस्थ बातमी असून, पेशव्यांचें अभीष्ट चिंतन करण्यांत, त्यांना वेळोवेळीं सल्लामसलत देण्यांत व यशाची गुरुकिल्ली सांगण्यांत ते सदैव तत्पर असत, असें दिसून येतें. एके वेळीं थोरले बाजीराव पेशवे, सवाई जयसिंगाच्या अनुमतानें दिल्लीच्या राजकारणांत गुंतले असतांना,

१. काशी येथें नारायण दीक्षितांचा वाडा अद्यापि आहे. ज्या वाड्यांत अन्नपूर्णेनें स्वयंपाक केला व नथ ठेविली, ती जागा अद्यापि प्रसिद्ध आहे. ह्या जागेची भाविक लोक मोठ्या आस्थेनें अद्यापि पूजा करितात.

रजपुतांच्या स्नेहसंबंधावर विशेष लक्ष ठेवून, ते स्वसैन्यापासून दूर राहू लागले. ही गोष्ट नारायण दीक्षित यांस समजतांच, त्यांनीं बाजीरावास उपदेशपर पत्र पाठवून शेवटीं असें लिहिलें कीं, “आपलें स्वसैन्य टाकून एक घटिका कोठें न राहणें. रहाल तर तुझांस माझी शफथ आहे.” ह्या महापुरुषाच्या वाणीमध्ये जें निस्सीम प्रेम व जी कळकळ वसत असे, तिचा प्रभाव केवळ अवर्णनीय होय. तो जाणण्याइतकें सहृदयत्व व तादात्म्य पेशव्यांच्या ठिकाणीं होतें, ह्मणून त्यांस सत्पुरुषाचा कृपालाभ झाला, व त्यांनीं त्याचें आपल्या गुरूस योग्य चीज करून दाखविलें. नारायण दीक्षित ह्यांचा व बाळाजी विश्वनाथ व बाजीराव ह्यांचा जुना पत्रव्यवहार अद्यापि फारसा उपलब्ध झालेला नाही. तथापि, बाळाजी बाजीराव व चिमाजी आप्पा ह्यांनीं लिहिलेलीं जीं पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत, त्यांवरून त्यांचा व पेशव्यांचा संबंध किती जिव्हाळ्याचा होता, व त्यांचीही दीक्षितांचे ठिकाणीं किती श्रद्धा होती, हें चांगलें दिसून येतें. ह्या पत्रांपैकीं दोन उतारे-येथें मासल्यासाठीं देतो.

श्री.

२९ सप्टेंबर इ. स. १७४०.

“तीर्थरूप वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री दीक्षित स्वामी वडिलांचे सेवेसी:—

अपत्ये चिमणाजी बळाळ व बाळाजी बाजीराव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथीलक्ष्म आश्विन वा। ५ मुक्काम कसबे पुणें स्वामींच्या कृपेंकरून यथास्थित असे विशेष:— स्वामींनीं ज्येष्ठ शुद्ध १० चें पत्र पाठविलें, तें पावलें. सविस्तर अर्थ कळला. सारांश, स्वामींचे आशीर्वादाचा सर्व आमचा विचार आहे. स्वामींच्या आशीर्वादापेक्षां दुसरे दैवत जाणत नाही.

‘संसर्गदोषाचा परिहार करावा’ याविशीं आज्ञा लिहिली, तर अवश्यक स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करूं.

१. थोरले बाजीराव ह्यांची भक्ति नारायण दीक्षित ह्यांच्या ठिकाणीं व त्यांच्या चिरंजीवाच्या ठिकाणीं विशेष होती. नारायण दीक्षित हे बाजीरावांस फार उत्तेजन देत व शिवाजीरामदा-
सेप्रमाणें त्यांचा परस्पर प्रेमसंबंध होता असें दिसतें. रामदास स्वामींनीं शिवाजीस ज्याप्रमाणें भोगळाच्या ताब्यातील गांव जहामीर मागितले होते, त्याप्रमाणें नारायण दीक्षितांनीं बाजीरावांस मथुरेजवळ धर्मकृत्यासाठीं दहा गांव मागितले होते. ता २४ जुलै इ. स. १७३५ च्या पत्रामध्ये बाजीराव लिहितात:—“स्वामीनें मथुरेसन्निध धर्मकृत्यास दहा गांव मागितले. त्यास तेंथें आपला अंमल बैसला ह्मणजे दहा गांव तुझी मागाल ते इनाम करून देऊं.” पेशव्यांचा अंमल दूर प्रांतावर बसावा आणि महाराष्ट्र राज्याचा विस्तार व्हावा, असा ह्या सत्पुरुषाचा हेतु दिसतो.

‘कोणी मंत्रशास्त्री भेटतील आणि कांहीं अनुष्ठान करा ह्मणतील, तर ते गोष्ट न करणें. कोणाचा मंत्र न घेणें. शिवपूजन व विष्णुपूजन व गायत्रीचा जप व वेदोक्त अनुष्ठानें करीत जाणें’ ह्मणून लिहिलें, तर आज्ञेप्रमाणेंच करीत जाऊं. ‘स्वधर्मेंकरून आचरण करणें; कोणी दुराचरण असतील त्यांस शासन करावें’ ह्मणून लिहिलें. त्यास अवश्यमेव लिहिल्याप्रमाणेंच वर्तणूक करूं.

‘रायाचे वैभवाची वृद्धि व्हावी, यास्तव आपण बहुत श्रम आजपावेतो केले. पुढें जोपर्यंत आपण आहें, तोपर्यंत तुमच्या कल्याणास्तव श्रम करावयास अनुमान न करूं’ ह्मणून लिहिलें; तर राज, स्वामीस मातापित्रांचे ठायीं मानीत होते. त्यांच्या कल्याणास्तव स्वामींनीं श्रम केले. तर ते गोष्टीचें अपूर्व काय आहे? बालकांचें कल्याण इच्छावें हें मातापितरांस सांगावें लागतेंसें नाहीं. पुढें हीं लेकरें स्वामीचीं आहों. आमचें कल्याण व आमची बुद्धि उत्तम कर्माच्या ठायीं दिवसेंदिवस [लागून] यशाची अभिवृद्धि होय, ऐसा आशीर्वाद स्वामी देतीलच, व देवाची प्रार्थना करतीलच, यांत संशय नाहीं. राजश्री लक्ष्मण शंकर, बुंदेलखंडांतील, त्यांचे हातून स्वामींकडे खर्चास रवाना करवितों. तो ऐवज स्वामीपार्शी पावता होईल. तो घेऊन उत्तर त्यांजपार्शी घावें. ऐवजाचा अंगीकार करावा. माघारां सर्वथा पाठवूं नये.

‘अकरा कावडी रामेश्वरास पाठवाव्या’ ह्मणून आज्ञा लिहिली, ऐशियास स्वामींनीं तेथें ब्राह्मण योजून तेथूनच कावडी अकरा रामेश्वरास रवाना कराव्या. ‘त्यास पैका पडेल तो लिहून पाठवावा. पाठवून देऊं.

‘राज्यप्राप्तीकरितां पूर्वीं सत्तावीस लक्ष दूर्वा वाहिल्या आहेत; बाकी त्र्याहात्तर लक्ष राहिल्या आहेत; त्याचा विध राजश्री वासुदेव दीक्षितांस ठावका आहे. तेविशीं त्यांस सांगितलें असे. ते दूर्वा देवास वाहतील. चिरंजीव नानास आमची आज्ञा मान्य असें असेल तर, त्यांचें पत्र आजपावेतो आह्मांस आलें नाहीं. त्यांचें पत्र आल्यावर त्यांस पत्र पाठवीत जाऊं.’ ह्मणून लिहिलें; तर आजपावेतो रायांनीं स्वामींचे आज्ञेत उलंघन न केलें, व आह्मांस स्वामींचे आज्ञेहून दुसरें दैवत नाहीं. तोच विचार चिरंजीव नानांचा आहे. स्वामींची आज्ञा ह्मणजे केवळ दैवत, असेंच मानून वर्तणूक करतील. सांप्रत त्यांच्या आमच्या नांवाचें एकच विनंतिपत्र लिहिलें आहे. स्वामींनीं त्यांस आह्मांस एकच आशीर्वादपत्र पाठविलें, तरी कार्यास येईल. चिरंजीव नानांचा आमचा काडीइतका दुसरा विचार आहे असें नाहीं.

‘आजपावेतों जालें तें जालें, पत्र दिलें होतें तें फिरोन घेतलें, पुढें नवें जें प्राप्त होत जाईल त्याचा दुहोत्रा घेत जावा’ ह्मणोन लिहिलें. तर दुहोत्राचा करार करावा असें काय आहे? सारांश, मीळजोड स्वामींच्या आशीर्वादे होईल. वरकड स्वामींची सेवा जे प्रकारें करणें ते प्रकारें करण्यास अंतर सर्वथा होणार नाही. सारांश, स्वामींचे आज्ञेचें उलंघन केल्यास कोण उत्तम फल पावेल? आह्मांस तों स्वामीवेगळें दुसरें दैवतच नाही. हेच बुद्धि वडिलांचे आशीर्वादे-करून स्थिर राहील हा सिद्धांत आहे. तेणेंकरून सर्व उत्तमच होईल. यांत संशय नाही. कृपा पाहिजे हे विज्ञापना.”

श्री.

“सहस्रायु चिरंजीव विजयीभव राजमान्य राजश्री बाळाजी बाजीराव प्रधान यांप्रति श्रीवाराणशीहून नारायण दीक्षित अनेक आशीर्वाद उपरी येथील क्षेम मार्गशीर्ष वद्य १३ जाणोन समस्त सुखरूप असों विशेष:- तुमचें पत्र आलें, पावोन बहुत समाधान जालें. विशेष:- तुमची व चिरंजीव वासुदेव दीक्षितांची भेट जाली. हें वर्तमान दीक्षितांहीं लिहिलें जें, ‘बहुत सन्मान केला. घाटावरून पुढें मनुष्य पाठवून, बलावून सर्व सविस्तर वर्तमान सांगितलें. बहुत सत्कार केला.’ तरी [यांत] अपूर्व काय आहे? हें तुह्मांस योग्यच आहे. न कराल तर अपूर्व !

यानंतर ऐकितों कीं, जे सर्वांसीं क्रोधें आहांत. तर, ते सर्व तुमच्या वडिलांपासून सोमतीस आहेत. त्यांचा अन्याय जाला, [तर] तुह्मी क्षमा करावी, हें तुह्मांस योग्यच आहे. बहुतसा अतिशय न करावा.

यानंतर तुमच्याविषयीं आपण जे ईश्वराची प्रार्थना करावयाची, ते करीतच आहों. तुह्मी ह्मणाल जें, लोभामुळें करितेत. तर ईश्वर जाणे. कैलासवासी ‘बाळाजीपंतांपासून आमचें त्यांचें चालत आलें. आणखी आमच्या वचनाचा विश्वास असे. त्यापेक्षां तुमचे तीर्थरूपांची निष्ठा उभयतांच्या आमच्या स्थळीं असे जें, तीर्थरूपांसारखे मानीत असत. आह्मी क्रोधेंकरून नाना प्रकारें रागीजोन पत्रें लिहीत असों. परंतु त्यांस क्रोध तिळमात्र येत नसे. आणखी आपणही त्याजकरितां श्रम केले, ते ईश्वर जाणे. त्यापेक्षां तुमचें उत्कृष्ट नांव व्हावें, ऐसा ईश्वर आह्मांस दृष्टांत जाला आहे. परंतु तुह्मी कारभाराविषयीं अत्यंत सावध राहणें. कोणे गोष्टीची चिंता न करणें. तुमच्या पित्याच्या स्थळीं ममता होती, त्यापेक्षां तुह्मांवर अधिक आहे. बरें, हेच ईश्वराजवळ प्रार्थना करितों जें, यांचें उत्कृष्ट चालो. आणखी काय लिहावें ?”

ह्या पत्रावरून लोकहिततत्पर थोर महापुरुष सत्कर्माचरणामध्ये निमग्न असून महाराष्ट्राज्यवृद्धीचे कामी पेशव्यांस कसे साहाय्यभूत झाले होते, हें चांगलें स्पष्ट होतें.

नारायण दीक्षित हे मोठे स्वधर्माभिमानी, कर्मिष्ठ व तपस्वी ब्राह्मण असून मोठे दूरदर्शी व मुत्सदी पुरुष होते. ते काशी येथें असतांना एक चमत्कारिक गोष्ट घडून आली. श्रीक्षेत्र काशी हें हिंदुधर्माचें आगर. हें क्षेत्र यवनांचे ताब्यांत असल्यामुळे तें हस्तगत करून घेण्याची मराठ्यांची विशेष इच्छा होती. ती पूर्ण करण्यासाठीं पेशव्यांनीं व शिंदे होळकरादि सरदारांनीं बहुत प्रयत्न केले. त्याबद्दलचे उल्लेख ऐतिहासिक कागदपत्रांत पुष्कळ सांपडतात. एके वेळीं (इ. स. १७४२ मध्ये) श्रीमंत बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे बंगालचे स्वारीस निघाले असता, काशी घेण्याचे निमित्तानें काशीकडे वळले. काशीचे अर्लाकडे मिर्झापूर येथें श्रीमंतांचा तळ पडला. ही गोष्ट अयोध्येचा नबाब सुजाउद्दौला ह्यास समजून तो फार घाबरला. त्यानें सर्व क्षेत्रांचे ब्राह्मण जमा करून, त्यांस असें सांगितलें कीं, “तुमचे ब्राह्मण राजे काशी ध्यावयास येतात; त्यांस माघारे फिरवावें. नाहींतर तुहांवां सर्वांस मुसलमान करीन.” असें जरबीचें भाषण ऐकतांच, नारायण दीक्षितप्रभृति मंडळी उघडी बोडकी पेशव्यांकडे गेली, व त्यांनीं पेशव्यांस सर्व वृत्तांत कळवून अशी विनंति केली कीं, “आमचें ब्राह्मणपण राखावयाचें असल्यास आपण माघारे फिरावें हें चांगलें.” श्रीमंतांनीं हा ब्राह्मणांचा उपदेश ऐकून स्वारीचा रोंख बदलला. नारायण दीक्षित यांनीं या प्रसंगीं बाळाजी बाजीराव पेशव्यांस जी राजकारणाची सहाय्य दिली, ती फारच महत्वाची व मुत्सदीपणाची असली पाहिजे, यांत शंका नाहीं.^१

१ ही हकीकत इ. स. १७४२ मध्ये घडून आली. पेशव्यांच्या रोजनिशीमध्ये छ ८ रविलाखर सहास आर्वेन झणजे ता. १ जून १७४२ रोजी मिर्झापूर येथें पेशव्यांचा मुकाम नमूद केलेला आहे व त्यापुढील मुकाम नाहींत. त्यावरून स्वारी मिर्झापूरपर्यंतच गेली होती एवढें सिद्ध आहे. ह्याच प्रसंगाचें एक पत्र कायगांवकर दीक्षिताचे तत्पुत्रास उपलब्ध झालें आहे. ह्या पत्राची तारीख २७ जून सन १७४२ ही आहे. ती बरील मुकामास मिळती आहे. ह्या पत्रामध्ये पेशव्यांचे सरदार महारजी होळकर ह्यांचा विचार, काशी घेऊन श्रीविश्वेश्वराजवडील मशीद पाडून, पुन्हां देऊळ करावें असा होता. परंतु तसें करणें काशीतील ब्रह्मवृंदास संकटावह होईल, अशा अर्थाचा उल्लेख आहे. तो वाचण्यासारखा आहे:—

नारायण दीक्षित पाटणकर ह्यांच्या संबंधाचे संपूर्ण अस्सल कागदपत्र उपलब्ध झाले ह्मणजे त्यांचें चरित्र सांगोपांग सिद्ध होईल, व त्यावरून त्यांची खरी योग्यता व त्यांची राष्ट्रीय कामगिरी ह्यांची बरोबर अटकळ करितां येईल. तथापि, त्याच्या अभावीं, सांप्रत उपलब्ध झालेल्या त्यांच्या तुटपुंज्या माहितीवरून एवढें सिद्ध आहे कीं, ते एक भगवद्भक्त, स्वधर्मनिष्ठ, आणि परोपकारपटु असे थोर सत्पुरुष होते, व पेशव्यांची त्यांच्या विषयीं पूज्यबुद्धि असून त्यांनीं त्यांना आपल्या गुरुस्थानीं मानिलें होतें. त्यांच्या सारख्या थोर व पवित्र सत्पुरुषांचीं चरित्रें अनेक दृष्टींनीं मनोरंजक व बोधपर आहेत ह्यांत शंका नाही.

नारायण दीक्षित पाटणकर ह्यांचा, काशी येथें, कार्तिक शुद्ध १४ शके १६७० ह्मणजे ता. १४ आक्टोबर इ. स. १७४८ रोजी, अंत झाला. त्या वेळीं त्यांचें वय १२० वर्षांचें होतें असें ह्मणतात. नारायण दीक्षित ह्यांस लक्ष्मीबाई ह्या नांवाची पत्नी होती. तीही मोठी पतिव्रता व साध्वी असून, ती दीक्षितांच्या मनाप्रमाणें क्षुधितांस अन्नदान देण्याचे कामीं अतिशय तत्पर असे. तिच्या पोटीं नारायण दीक्षित ह्यांस वासुदेव दीक्षित व बाळकृष्ण दीक्षित असे दोन पुत्र झाले. तेही बापाप्रमाणें मोठे स्वधर्मनिष्ठ, सदाचारसंपन्न व शहणे निघाले. ह्या उभयतांच्या ठिकाणीं बाळाजी बाजीराव, रघुनाथ बाजीराव, व रघूजी भोंसले वगैरे सरदारांची अत्यंत निष्ठा असून, ते त्यांस गुरुस्थानीं मानीत असत. वासुदेव दीक्षित व बाळकृष्ण दीक्षित ह्यांनीं बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांस अनेक राजकारणांत उत्कृष्ट साहाय्य केलें. हैदराबादेकडील राजकारस्थानांत बाळाजी बाजीराव पेशवे ह्यांची सर्व मदत वासुदेव दीक्षित यांजवर होती, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. ह्यांचा पत्रव्यवहार फार महत्त्वाचा असून, तो मराठ्यांच्या

“गल्हाराजीचे चित्तांत कीं, मशीद, विश्वेश्वराची ज्ञानवापीजवळील ते पाहून देवालय करावें. परंतु पंचद्राविडी ब्राह्मण चिंता करितात कीं, हे मशीद प्रसिद्ध आहे. पातशाहाचा हुकूम नसतां पाटील देऊळ करील. एकादा पातशाहा दुष्ट जाला ह्मणजे ब्राह्मणांस मरण येईल. जीवच घेईल. यवन प्रवल्या प्रांती विशेष आहेत. सर्वांचे चित्तास येत नाही. दुसरे जागा बांधिलें तरी बरें आहे. ब्राह्मण चिंता करितात. * * * ब्राह्मणांची तरी दुर्दशा होईल. गंगा समर्थ! काशींत ब्राह्मण चिंता करितात. मना करीसा कोणी नाही. मना करावें तरी कीं, देवाची स्थापना मना करावी हा दोष! परंतु ब्राह्मणां संकट न पडे तें करावें, हें पुण्य विशेष. याजवर विश्वेश्वराचे चित्तांत येईल तें करील. चिंता करून काय होणें? याजवर मशीद पाहूं लागतील तेव्हां सर्व ब्राह्मण मिळतील आणि श्रीगंतांस विनंतिपत्र पाठवतील, ऐसा विचार जाला आहे. वर्तमान श्रवण केलें तें सेवेमीं लिहिलें. इ. इ. इ. मिनी आपाड शुद्ध हे विज्ञापना.”

इतिहासांतील कित्येक गोष्टींचा चांगला खुलासा करण्यास फार उपयोगी पडण्यासारखा आहे.

वासुदेव दीक्षित ह्यांची कारकीर्द इ. स. १७४८-१७६० पर्यंत झाली. ह्यांचे बंधु बाळकृष्ण दीक्षित ह्यांची कारकीर्द इ. स. १७६०-१७७० पर्यंत झाली. बाळकृष्ण दीक्षित हे वासुदेव दीक्षितांप्रमाणेच मोठे चतुर व राजकारणकुशल पुरुष होते. हे, वासुदेव दीक्षितांप्रमाणेच नारायण दीक्षितांच्या शिक्षणांमध्ये तयार झाल्यामुळे, त्यांच्या अंगी लोकसंग्राहक शक्ति चांगली येऊन व त्यांचे वजन लोकसमाजावर चांगले पडून, ते सर्वांस बंधू झाले होते. ह्या उभयतांनी बंधूंचे परस्परांवर अत्यंत प्रेम असून, उभयतांनी पेशव्यांस अनेक प्रकारे साहाय्य केले होते. बाळकृष्ण दीक्षित ह्यांची प्रतिष्ठा पेशव्यांच्याच दरबारी होती असे नाही; परंतु निजाम व दिल्लीचे बादशाह ह्यांच्याही दरबारी त्यांची फार मान्यता असून, त्यांच्या घराण्याबद्दल त्या दरबारांत पराक्रोधाची आदरबुद्धि असल्याचे दिसून येते. इ. स. १७५४ साली श्रीमंत रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे व होळकर वगैरे सरदार दिल्ली येथे गेले होते. त्या वेळी बाळकृष्ण दीक्षित हे काशी, गया, प्रयाग वगैरे विस्थळी यात्रा करून, दिल्लीपतीच्या भेटीसाठी दिल्लीस गेले. त्या वेळी त्यांचा बादशाही दरबारांत मोठा सत्कार होऊन, त्यांस बादशाहाने १५००० चे गांव, व पालखी, मोर्चल, चवरी वगैरे सन्मान अर्पण केले. ह्या प्रसंगी निजाम उत्सुक असून ह्यांनी बादशाहाजवळ दीक्षितांचे घराण्याबद्दल बहुत तारीफ केली. ह्या संबंधाने बाळाजी बाजीराव यांनी वासुदेव दीक्षित ह्यांस लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध झाले आहे. ते अत्यंत वाचनीय असून, त्यावरून दीक्षितांच्या घराण्याची योग्यता व थोरवी त्या काळी केवढी होती, हे चांगले दिसून येते. ते पत्र येणेप्रमाणे:—

श्री.

“वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री वासुदेव दीक्षित स्वामींचे सेवेसी:—

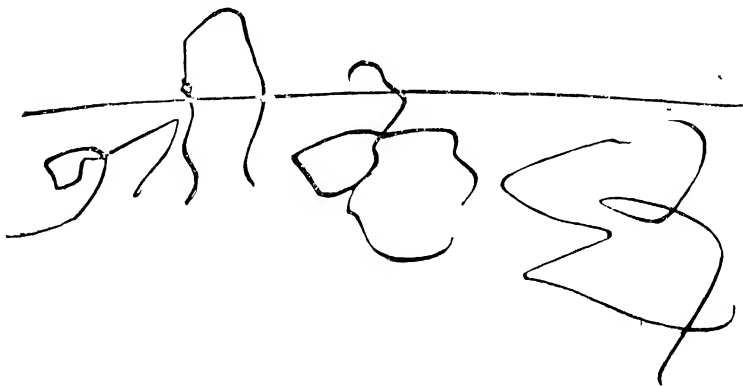
विद्यार्थी बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीय लिहीत गेले पाहिजे. विशेष:— दिल्लीकडील वर्तमान, चिरंजीव राजश्री रघुनाथराव व होळकर वगैरे सरदार फौजेसह दिल्लीत सुखरूप पोहोचले. वेदशास्त्रसंपन्न महाराज राजश्री बाळकृष्ण दीक्षितबावा यांची सवारी दिल्लीस आली आहे. त्यांचा बादशाहाचे दरबारांत मानमरातब पूर्वापार आपले घराण्याचे योग्यतेनुरूप राहण्याची तजवीज राहावी ह्यानून निजामनमुख असफजहा

यांस तेथून लिहिलें होतें. चिरंजीव यांनींही, दोन मुकाम अगोदर, दीक्षितांची स्वारी आली आहे ह्मणून बादशाहास सूचना केली होती. त्यावरून योग्य तरतूद जाली, व याबद्दल नवाब निजामनमुख असफजहांचें पत्र मजकडेस आलें. त्यांत ते लिहितात कीं, “दीक्षितमहाराजांस दिल्ली शहरांत आणण्याकरितां लवाजम्यासह पेशवाईस जाऊन आणणेबद्दल बादशाहाचा मला हुकूम जाला होता. त्याप्रमाणें आदरपूर्वक सन्मानानें शहरांत आणिलें. बादशाहाचे भेटीचे दिवशीं, वर लिहिलेप्रमाणें मोठे सन्मानानें दरबारांत आणिलें. खुद्द बादशाहा दरवाज्यापर्यंत सामोरे येऊन, हात धरून नेऊन बसविलें. फार सत्कार ठेविला. बादशाहा दीक्षितांसी बोलले कीं, ‘राजा शाहूचे जे गुरु, व थोरले दीक्षित महाराजांचा पूर्ण आशीर्वाद औरंगजेब बाहशाहावर जाला अमून, आपलेच आशीर्वादानें ह्या बादशाहीची दिवसेंदिवस ऊर्जित दशा आहे. आपले वडील पैगंबराप्रमाणें होऊन गेले. तीच योग्यता आपली आहे. तेव्हां आपण येथें येऊन दर्शन दिल्यामुळें आम्ही आज कृतार्थ जालों.’ वगैरे भक्तिपूर्वक भाषणेंफरून फारच गौरव केला. थोरले नारायण दीक्षितमहाराजांप्रमाणें सन्मान ठेविला. नंतर पंधरा हजारांचा गांव जहागीर देऊन फरमान करून दिलें; व पोषाख, पालखी, मोरचेल, चवरी, जवाहीर वगैरे खिलत दिली. नवाबांनीं लिहिलें:—‘दीक्षितांस जहागीरच काय ! त्यांचें पुण्य बलवत्तर. त्यांस ईश्वराची कृपा व आपण त्यांचे शिष्य, तेव्हां त्यांस काय कमी आहे ? परंतु रयासतीचें कल्याण व आर्क्षी कृतार्थ व्हावें, ह्याकरितां ही यत्किंचित् सेवा केली.” याप्रमाणें पत्र आलें. दीक्षित लवकरच काशीस जातील. शरीरेंकरून क्षेम आहेत. काळजी नसावी. वरचेवर पत्र येत असावें.”

असो. यवनधर्मी दिल्लीचा बादशाहा व असफजहा निजाम-उल्-मुल्क ह्यांनी ज्या महापुरुषांचा एवढा गौरव व बहुमान केला, त्यांची योग्यता जाणण्यास कोण समर्थ आहे ? अशा थोर व परमबंध सत्पुरुषांच्या घराण्यांचा इतिहास प्रसिद्ध नसल्यामुळें, त्यांची विस्मृति महाराष्ट्रास झाली आहे, ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट होय.

नारायण दीक्षित हे संस्कृतज्ञ व विद्वान् होते. ह्यांचीं सर्व पत्रें बालबोध लिपीमध्ये आहेत. ह्यांच्या चिरंजिवांचीं पत्रेंही बालबोध लिपींतच आहेत. नारायण दीक्षित हे पुढें वार्धक्यानें अगदीं जर्जर झाले असून त्यांचा लिहितांना हात कांपत असे असें दिसतें. त्यांनीं बाळाजी बाजीरावांस लिहिलेलें पत्र वर दिलें

आहे. त्या पत्रावर त्यांच्या हातची 'श्रीकृष्ण' अशी अक्षरे आहेत. ते नेहमी आपली मही न करितां 'श्रीकृष्ण' असें लिहीत आहेत. ह्या अक्षरां या अस्मल वरहुकूम मामला येणेंप्रमाणें आहे:-

वासुदेव दीक्षित व बाळकृष्ण दीक्षित ह्यांचे वंशज अद्यापि विद्यमान असून त्यांच्याकडे खानदेशांतील शेंदुर्णी व निजामाचे राज्यांतील कायगांव हीं गांवें जहागीर आहेत. हे महाराष्ट्रामध्ये शेंदुर्णीचे जहागीरदार ह्या नांवानेंही चांगले प्रसिद्ध आहेत.*

* नारायण दीक्षितांनी वर दिलेली माहिती, त्यांचे वंशज व शेंदुर्णीचे जहागीरदार श्री० केशवराव जनार्दन दीक्षित व त्यांचे वंधु श्री० महादेव जनार्दन दीक्षित एम्. ए., बी. एस्. सी., टेप्पुटी कलेक्टर सातारा, ह्यांनी आह्मांस दिली, ह्याबद्दल त्यांचे आह्मी फार आभारी आहोत. रा. राजवाडे ह्यांनी नारायण दीक्षित व त्यांचे चिरंजीव ह्यांचा काही पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला आहे, परंतु त्याखेरीज जुना पत्रव्यवहार अद्यापि पुष्कळ अप्रसिद्ध आहे. तो लाकरच उघेडत येईल अशी आशा आहे.

~~~~~
TO MILITARY CHARGES

For amount cash paid to Captain W. D
Cleiland, Commanding the Escort.
Amount of his receipt, dated the
1st April 1815, Poona Sicca
Rupees 1605 or Chandoree Rupees 1733 1 60
To PENSION

For amount cash paid to a Pensioner 5 3 76

Chandoree Rupees 38,693—0-63
E. E.

Nasseek 1st June 1885.

M. E. ELPHINSTONE,

Rt. at Poona.

३६. नागपूरकर भोंसल्यांचे चिटणीस.

श्रीमंत बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे ह्यांनी नागपूरकर रघूजी भोंसले ह्यांच्या तैनातीस, बाबाजी गोविंद नामक एका गृहस्थाची योजना केली. हे बाबाजी गोविंद नागपूरचे पहिले चिटणीस. हे थोरले रघूजी भोंसले ह्यांच्या कारकीर्दीपासून जानोजी भोंसले ह्यांच्या कारकीर्दीपर्यंत चिटणीसीचें कामकाज पहात असत. ह्यांचे जवळ कृष्णराव माधव ह्मणून एक हुशार पुरुष होते. ते बाबाजी गोविंद ह्यांच्या फार मर्जीतले होते. बाबाजी गोविंद मेल्यानंतर त्यांसच चिटणीशीचा दरक मिळाला, व ते त्यांचे जागी बहाल झाले. त्यास तीन हजार रुपये दरमहा व पालखीची नेमणूक होती. यांचे बंधू गंगाधरराव. ह्यांस नेमणूक अडीच हजार रुपयांची होती. कृष्णरावांची नेमणूक पुढें पांच हजारांची झाली. कृष्णराव ह्यांचे हाताखाली आपाजी ह्मणून मदतनीस होता. ह्या आपाजीचा पुत्र नारो आपाजी. मुधोजी भोंसले मेल्यानंतर कृष्णराव हे कांहीं दिवस राज्यकारभार पहात होते. इंग्रज बहादराचे लढाईचे समयी (इ.स. १८१७) कृष्णराव मृत्यु पावले. त्यांचे जागी गंगाधर माधव बहाल झाले. नारो आपाजी ह्याजकडे कागदपत्र लिहिण्याचें काम होतें, तेंच कायम
१० ऐ० गो० भा० २

राहिलें. परंतु त्यांची पेशकदमी अधिक अधिक होत गेली. ह्यास पुढें ९००० हजार रुपये व पालखीची नेमणूक झाली. ह्यांचेच वंशज नागपूरचे सुप्रसिद्ध नामदार गंगाधरराव चिटणीस हे होत.*

३७. हयग्रीवबास मानभाव.

गद्यकार सुप्रसिद्ध मानभाव हयग्रीवबास ह्यांचें नांव हिरण्यगर्भभट्ट असें होतें. हे गोदावरीचे कांठी पंचाळेश्वराजवळ राक्षसभवन नांवाचें गांव आहे तेथील देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. यांचा जन्मकाळ शके ११९७ माघमासी झाला. ह्यांचे पिते माधवभट्ट. हे मोठे शास्त्रज्ञ असून विद्वान् होते. ह्यांची पत्नी कावेरी. तिच्या पोटी हिरण्यगर्भभट्टांचें जन्म झालें. ह्यांचें प्रथमपासून श्रीमद्भावगताकडे फार लक्ष. त्यांतील दशमस्कंदाचा नित्य पाठ केल्यावांचून ते अन्नोदक घेत नसत. एके वेळीं ते काशीयात्रेस निघाले, ते मार्ग क्रमीत पारसनाथाचे शिरपुरास गेले. तेथें गोपाळ पंडित नामें महात्मधर्मातील प्रख्यात पुरुष होते. यास 'आनेराज' अशीही संज्ञा होती. तेथें दोघांचा शास्त्रोक्त संवाद झाला. त्यांत देवताधर्मापेक्षां परमेश्वरधर्म श्रेष्ठ ऐसें त्यांचे अनुभवास येऊन ते गोपाळ पंडितांचे शिष्य झाले, व त्यांनीं महात्मधर्मातील दीक्षेचा शके १२३१ सालीं स्वीकार केला. मग कांहीं दिवसांनीं ते पैठणास येऊन राहिले. ते भागवताचा नित्य पाठ करीत असत. त्या पाठासाठीं त्यांनीं दशमस्कंदावर प्राकृत श्लोकबद्ध टीका लिहिली आहे. ते २८० श्लोक आहेत. त्यांचेंच नांव 'गद्य' असें आहे. हे पुरुष शके १२४६ सालीं वैशाख शुद्ध द्वादशीस पैठण येथें वारले.

* ही माहिती एका वृद्ध गृहस्थाच्या स्मरणवर्हींतून दिली आहे. नागपूरचे नामदार चिटनवीससाहेब आपल्या घराण्याची विस्तृत माहिती पाठवून देतील, तर ती आक्षी मोठ्या आनंदानें प्रसिद्ध करूं.

३८. रामाजी कामत.

१८ व्या शतकाच्या प्रारंभी मुंबई येथे, जे घनाढ्य, लोकमान्य व राजमान्य असे रहिवासी होऊन गेले, त्यांमध्ये रामाजी कामत ह्या नांवाचा एक शेणवी गृहस्थ फार प्रसिद्ध होता. ह्याचें नांव 'रामा कामत' असेंही लिहिलेलें आढळतें. इंग्रजी ग्रंथांतरी 'रामा कामती' (Rāmā Kāmātī) असें लिहिलें आहे. त्यावरून मराठीमध्ये 'रामा कामाटी' असाही उच्चार होऊन, तो कामाटी जातीचा होता, असा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. परंतु साधार माहिती-वरून त्याचें नांव 'रामा कामत' हेंच असून तो सारस्वत ब्राह्मण होता, हें आतां निश्चित झालें आहे. हा गृहस्थ फार धर्मनिष्ठ व उदार होता. ह्यानें मुंबई येथे पुष्कळ देवालये बांधिलीं असून, त्यांपैकीं वाळकेश्वराचें देवालय अद्यापि प्रसिद्ध आहे. हा हिंदुधर्माचा अभिमानी होता, तथापि इतर धर्माविषयी त्याच्या मनांत द्वेषबुद्धि वागत नसे. ह्यानें तंबाखूची लागवड व व्यापार करून ४० वर्षांमध्ये पुष्कळ द्रव्य संपादन केलें होतें. त्याच्या संबंधानें मुंबईच्या कौन्सिलनें सुरतेच्या इंग्रजी अंमलदारास ता. ५ फेब्रुवारी इ. स. १६८६ रोजी जें पत्र लिहिलें आहे, त्यावरून तो तंबाखूचा व्यापार प्रामाणिकपणानें करून सरकाराचे पैसे वेळोवेळीं देत असे, असें दिसतें. त्याच्या संबंधानें मुंबईच्या इंग्रजी अधिकाऱ्यांचें त्या वेळीं अनुकूल मत होतें. रामा कामताची दिवसेंदिवस अधिक भरभराट होत गेली व त्याचें लोकांमध्ये व इंग्रजांच्या दरबारीं चांगलें वजन वाढलें. तें इतकें कीं, इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं त्यास एके वेळीं मुंबईच्या एतद्देशीय सैन्याचें आधिपत्यही दिलें होतें. परंतु 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' ह्या न्यायानें त्यास लवकरच अवनतस्थिति प्राप्त झाली. इ. स. १७२० मध्ये कुलाब्याचा कान्होजी आंग्रे फार प्रबल होऊन, त्यानें मुंबईच्या समुद्रकिनाऱ्यावर एकसारखी चांचेगिरी सुरू केली होती; व त्यानें इंग्रज, पोर्तुगीज वगैरे परराष्ट्रीय व्यापारी लोकांस अगदीं त्रासवून सोडिलें होतें. त्या समर्थी मुंबईस चार्लस बून ह्या नांवाचा गव्हर्नर होता. त्यास कान्होजी आंग्र्याची फार दहशत बसली. ही संधि रामा कामताच्या मत्सर करणाऱ्या शत्रुवर्गास, त्याचा नाश करण्यास फार अनुकूल आहे असें वाटून, त्यांनीं मुंबईचा गव्हर्नर बून ह्यास असें कळविलें कीं, रामा कामत हा इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध असून, त्यानें कान्होजी आंग्र्याशीं राजद्रोही पत्रव्यवहार चालविला आहे व इंग्रजांची राजसत्ता उलथून पाडण्याचा

त्याचा प्रयत्न चालू आहे. ही गोष्ट रामा कामताच्या शत्रूंनी खोल्या पुराव्यानिशी सिद्ध करून दाखविली. त्यामुळे गव्हर्नर वून ह्याचें मस्तक खवळून गेलें. त्यानें त्याजवर राजद्रोहाचा आरोप ठेवून, त्याची चौकशी करण्याकरितां ब्रौन, कोर्टने, फिलिप्स व हॉर्न ह्यांची एक कमिटी नेमिली. त्यांनीं त्याजवर एकंदर सात आरोप ठेविले. ह्या आरोपांमध्ये रामानें कान्होजी आंग्र्यास लिहिलेलीं दोन पत्रें सामील केलीं होती. ह्या संबंधानें गव्हर्नर वून व त्याचें कौन्सिल ह्यांच्या पुढें चौकशी झाली. अखेर रामावरील आरोप शाबीत ठरून त्यास ता. २१ एप्रिल इ. स. १७२० रोजीं जन्मठेपेची शिक्षा झाली; आणि त्याची सर्व मालमत्ता व जमीनजुमला जप्त करण्यांत आला. त्याची मुंबईच्या कोटांतील स्थावर मिळकत २०००० हजार रुपयांस विकली गेली, व त्याच्या नारळीच्या बागा वगैरे ३७९८९ रुपयांस विकल्या गेल्या !! ह्याप्रमाणें मुंबईच्या एका धनाढ्य व प्रतिष्ठित रहिवाशाचा निकाल लागला. रामा कामत हा शेवटीं तुरुंगामध्ये ८ वर्षांनीं झणजे इ. स. १७२८ मध्ये मृत्यु पावला !!

रामा कामत ह्याच्या मागून त्याचा साथीदार दुलबा भंडारी ह्याची चौकशी झाली व त्यासही ६००० रुपये दंड झाला.

रामा कामत व दुलबा भंडारी ह्यांच्या खटल्यांची हकीकत फार मनोरंजक असून तिच्यावरून त्या वेळच्या—झणजे १८ व्या शतकाच्या प्रारंभी—मुंबईत जी न्यायपद्धति होती, तिचा मासला दिसून येतो. ह्या खटल्यांत जो न्याय झाला, तो बरोबर नव्हता असें पुढें उघडकीस आलें, व रामा कामताचीं पत्रें बनावट केलेलीं असून त्याच्या वरील सर्व पुरावा जुलमानें तयार केला होता, असेंही जगजाहीर झालें ! *रामा कामताच्या खटल्याची खरी हकीकत-मि० अंडरसन, मि० क्यांबेल व मि० एडवर्डस् ह्या इंग्रज लेखकांनीं सविस्तर दिली आहे, त्यावरून त्यांची सत्यप्रीति व्यक्त होते.

* मि० एस. एम्. एडवर्डस् ह्यांनी ह्या संबंधानें असे स्पष्ट लिहिलें आहे कीं:—

“ The memory of what he (Mr. Boone) effected towards ameliorating the helpless condition of our island is completely over-shadowed by regret for this act of inhumanity; and regret which is heightened by the knowledge, now vouchsafed to us, that Ramā Kāmāti was guiltless, that the incriminating letters were the merest forgeries ! ”

—The Rise of Bombay P. 155.

बंगालचा नबाब मुगज उद्दौला.

(कारकाट्ट ड म १७५६ इ. म १७५७)

३९. सुराजउद्दौला.

हा बंगालचा नबाब इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. हा अलीवर्दीखानाचा नातू व जांवई असून ह्यांचे पहिले नांव झैनुद्दीन अहमद असे होते. अलीवर्दीखान इ. स. १७५६ मध्ये मृत्यु पावल्यानंतर हा बंगालचा नबाब झाला. ह्यांचे व इंग्रज लोकांचे वैमनस्य येऊन त्याने कलकत्त्यावर हल्ला केला. ह्याच्या पदरच्या लोकांनी १४६ इंग्रज लोकांस एका अंधारकोठडीमध्ये कोंडून ठेविले. त्यापैकी १२३ प्राणास मुकले. ह्या अंधारकोठडीचे नांव 'ब्ल्याक होल' म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. अंधारकोठडीतून प्राण बचावून निघालेला कलकत्त्याचा गव्हर्नर डेक्क हा पुढे मद्रास येथे गेला व तेथून लॉर्ड क्लार्क व्ह ह्यांची मदत घेऊन कलकत्त्यास आला. क्लार्क व्ह व वॉटसन हे ९०० युरोपियन व १५०० नेटिव्ह सैन्य घेऊन कलकत्त्यावर चालून आले व त्यांनी ता. २ जानेवारी इ. स. १७५६ रोजी कलकत्ता घेतला, व सुराजउद्दौल्याबरोबर ता. ९ फेब्रुवारी रोजी तह केला. परंतु लॉर्ड क्लार्क व्हने मिरजाफराशी गुप्त तह करून सुराजउद्दौल्यास पदच्युत करण्याचा निश्चय केला व त्याप्रमाणे त्याने ता. २३ जून इ. स. १७५७ रोजी प्लासी येथे सुराजउद्दौल्याच्या सैन्याशी निकराची लढाई केली. ह्या लढाईतून सुराजउद्दौला पराभूत होऊन पळून गेला, परंतु मिरजाफराचा मुलगा मिरन ह्याने त्यास लौकरच पकडून, ता. ४ जुलै इ. स. १७५७ रोजी यमसदनी पाठविले. ह्याचे थडगे मुरशिदाबाद येथे सुषबागेजवळ आहे. हा सर्व लोकांना अप्रिय झाला होता. तथापि, ह्याची बायको लुतफुन्निसा बेगम हिची त्याजवर विशेष प्रीति होती, म्हणून तिने पुष्कळ मुला लोक ठेवून त्यांच्याकडून आपल्या पतीच्या थडग्याजवळ ईश्वरप्रार्थना करण्याचा क्रम पुष्कळ वर्षे चालविला होता, व ती स्वतः वारंवार त्याचे दर्शन घेत असे. सुराजउद्दौल्याच्या कारकीर्दीचे मनोरंजक व महत्त्वाचे कागदपत्र लंडन येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या विद्यमाने छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. ह्या ग्रंथाचे नांव 'Indian Record Series' असे असून, त्यामध्ये 'Bengal in 1756-57' हा जो भाग प्रसिद्ध झाला आहे, त्यांत सुराजउद्दौल्याच्या कारकीर्दीची सर्व माहिती एकत्र ग्रथित केली गेली आहे.

४०. सवाई माधवराव ह्यांचा मरणशक.

सवाई माधवरावाच्या मृत्यूचा शक कोणी गृहस्थानें पुढील श्लोकांत वर्णन केल्या आहे:—

श्लोक.

नगकुनगकुशाके प्राग्दले राक्षसाब्देऽ
श्विनिभयुतकुजाहे पौर्णिमा चाश्विनस्य ।
अखिलनरवरश्रीमाधवाख्यः प्रधानो
दिनमणिरिव चास्तं देवलोकं जगाम ॥ १ ॥

४१. द्रामोशायन.

हा शब्द 'इतिहाससंग्रह' मासिकपुस्तकांतील महेश्वरदरबारचीं बातमीपत्रें लेखांक ४९, पंक्ति १४, येथें आला आहे. ह्याचा अर्थ द्विधाभाव. द्रामोशायन हा द्रामुष्यायण ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. कोणी पुरुषानें स्वार्थाकरितां व परार्थाकरितां गुरूच्या आज्ञेनें दुसऱ्याच्या बायकोच्या ठायीं जो पुत्र उत्पन्न केला, त्याचें नांव द्रामुष्यायण. द्रामुष्यायण पुत्र द्विगोत्री असतो. बीज देणाऱ्या पित्याचें एक गोत्र व परस्त्रीच्या नवऱ्याचें दुसरें गोत्र. त्यामुळे ह्या द्रामुष्यायणाला दोन श्राद्धें करावीं लागतात. अर्थात् कोणत्याही एका श्राद्धांत तो एकन्धि असूं शकत नाहीं. एकाचें श्राद्ध करावयाला जावें, तों दुसऱ्याची स्मृति होते; व दुसऱ्याचें श्राद्ध आरंभावें, तों पहिल्याची आठवण होते. असें द्विधा मन द्रामुष्यायणाचें होतें. हा दृष्टान्त अहिल्याबाईला विठ्ठल शामराजानें दिला आहे. तुकोजी होळकराला अहिल्याबाईनें नाना फडणिसाच्या कृपेनें मल्हारराव होळकराचा वारस केलें. ह्मणजे राजकीयदृष्ट्या तुकोजी हा द्रामुष्यायण पुत्र झाला. त्याची निष्ठा धड अहिल्याबाईच्याकडे राहीना व धड पेशव्याकडेही राहीना. पुणेंदरबारचें तुकोजीनें ऐकिलें ह्मणजे अहिल्याबाईस वाईट वाटे, व अहिल्याबाईच्या तंत्रानें तुकोजी वागला, तर तें पुणेंदरबाराला खपत नसे. अशा कठिण प्रसंगी, तुकोजीनें वरिष्ठ व बलिष्ठ जो पुणेंदरबार त्याचा पक्ष धरला. तो अहिल्याबाईला खपला नाहीं.

ह्या न खपण्याच्या अवस्थेला विठ्ठल शामराजांनै द्वामुष्यायणत्व ऊर्फ द्वामोशायन शब्द लाविला आहे. द्वामुष्यायणाची स्थिति ह्मणजे भाव जो, तें द्वामोशायन. भाववाचकनाम बनविलें आहे.

४२. दिलावरजंग फिरंगी.

पेशव्यांच्या सैन्यामध्ये फिरंगी लोक नेमून त्यांच्या कडून मराठी सैन्यास लष्करी शिक्षण देण्याची सुरुवात नाना फडणविसांच्या कारकीर्दीमध्येच झाली. इ. स. १७८२।८३ मध्ये दिलावरजंग फिरंगी ह्मणून एक नवीन अंमलदार ठेविला. त्यांच्या पगाराची याद सांपडली आहे. ती वाचण्यासारखी आहे. ती येणेंप्रमाणें:—

श्री.

“यादी नेमणूक दिलावरजंग फिरंगी वगैरे उमेदवार. सु॥ सल्लास समानीन मया व अलफ. बोली दरमाहा. रु.

२०४७५ नि॥ दिलावरजंग

. ५०० खांसा यांस. जाबीतजंग ह्याचे येथें दरमहा होता रुपये ७५०. सांप्रत करार निखर्ची.

१२५० असामी ५. त्यांस जाबीतजंग याचे येथें दरमहा होता, दर असामीस रुपये ३२५, सांप्रत ठराव दर असामीस रुपये २५० प्रमाणें. रुपये.

३३२५ फिरंगी असामी ९५. त्यांस जाबीतजंग याचे येथें दर असामीस रुपये ७० होता. सांप्रत ठराव दर असामीस रुपये ३५ प्रमाणें. रुपये.

१५४०० पायदळ असामी ११०० त्यास दर असामीस रुपये १४ प्रमाणें रुपये.

२०४७५

१९५०४ मुसा दरजा कुली तोफा बंदुका वगैरे बोटणार व पलटणें
तयार करणार, त्यांस.

४०० खांसा असामी. त्यास जाबीतजंग याचे येथें दरमहा रुपये
६०० होता. सांप्रत ठराव रुपये.

७०० हाताखाली असामी ५ त्यांस: —

३०० कित्ता असामी ३. त्यांचा दरमहा दर असामी रुपये
१०० प्रमाणें.

४०० कित्ता असामी २. त्यांचा दरमहा दर असामीस रुपये
२०० प्रमाणें.

७००

१८४०४ रोहिल्याचें पलटण १ एकूण असामी ११००

४०० खांसा

५०० इमतीयाजी असामी ५. दर असामीस रुपये
१०० प्रमाणें.

१७५०४ असामी १०९४. दर असामीस रुपये १६
प्रमाणें आहे.

१८४०४

१९५०४

३९९७९.

जमीदार, देशमुख, देशपांड्ये मेळवून, दोही गांवींचे मोकदमीस खावंद करून ठेविला. त्यासी आर्जोजीराऊ ढमाले देशमुखी करीत होते. ते वेळेस शिवशेटी थिटे कासार लोहोगांवकर यांचें कर्ज आर्जोजीनें घेतलें होतें. होन बाराशें घेतले होते. त्यासी आर्जोजीराऊ ढमाले यांजपासीं शिवशेटी कर्ज मागावयासी आला. तों आर्जोजी ढमाले ह्मणों लागले कीं, तुझांस कर्जीत दोही गांवची मोकदमी मौजे सेडाणी व वडुस्ते ऐसी दतो. कांहीं महजरास शिरपाऊ व कांहीं सामान घेऊन येणें. ह्मणवून शिवशेटी गेला. तों आर्जोजी राऊ ढमाले मयत जाले. मग शिवशेटी कासार आला. तों त्याची बाईल पुतळ्याई आवा होती. तिनें कासारास सांगितलें कीं, आतां माझा दादला मयत जाला आहे. लेकरं लहान मजपासीं आहेत. कांहीं (मोठीं) जाल्यावरी तुमचें कर्जही वारूं. मग पुतळी ढमालीचा लेक येशवंतराऊ ढमाले देशमुखीचा कारभार करूं लागला. त्याजपासीं शिवशेटी कासार कर्ज मागावयासी आला. येशवंत राऊ ढमाले यांनीं कासारास मारून इजती घेऊन बोहर घातलें. मग शिवशेटी गेला. ह्मणों लगला कीं, कोणी खावंद जबरदस्त होईल ते क्षणीं येऊन कर्ज घेईन. ह्मणोन बोलोन गेला. येणेंप्रमाणें करिना जाला असे.”

१४. जुने शिलालेख.

मौजे अगासन तहलुका कल्याण येथील सकु १२२२ तील एक मराठी शिलालेख.

हा शिलालेख सध्यां अगासन गांवांत किंवा गांवाच्या शिवेवर नाही. तेथून कोणी गाडीत घालून वर्ष दोन वर्षांपूर्वीं कल्याणास नेला, असें तेथील पाटील सांगतो. बहुशः मुंबईस होणाऱ्या म्यूझियमकरतां तो मुंबईस गेला असावा. प्रस्तुत छापिली जाणारी नकल दोन वर्षांपूर्वीं अगासन येथील एका कुणव्यानें केली. जुनी भाषा न समजल्यामुळे, व अस्सल बरहुकूम नकल करण्याचें कसब माहीत नसल्यामुळे, नकल अगदीं चुकलेली आहे, व भाषादृष्टीनें सर्वथेव निरुपयोगी आहे. तथापि, इतिहासदृष्ट्या तिला किंमत आहे. सकुसंवत् हें रूप महत्त्वाचें आहे. ज्याला प्रायः शकसंवत् ह्मणतात, त्याला येथें सकुसंवत् ह्मटलें आहे. शातवाहनवंशांतील पराक्रमी अशा सकु राजपुत्राच्या नांवानें जो संवत् सुरू झाला, तो सकुसंवत्. ह्यालाच शकसंवत्, शालिवाहनसंवत्, वगैरे इतर संस्कृत नांवें आहेत. दुसरी बाब ह्या शिलालेखांत इतिहासोपयोगी अशी ह्मटली ह्मणजे

क्षांत शक १२२२ त, झालुदेव हा रामदेव यादव याचा कोंकणाधिपति व महा-मंडलेश्वर होता. चुकला माकला असा उतरलेला हा शिलालेख येणेंप्रमाणें:—

मौजे अगासन ते॥ कल्याण येथील शिलालेख.

“स्वस्ति श्री सकु संवत १२२२ सार्वती संवक सोमवारी दि१ प्रोभो अद्यह् श्रीमत्प्रौढप्रताप चक्रवर्ति श्रीरामचंद्र देव विलयोदयी तत्पाद-पदमो पडीती महा मडलेमू ×^१ सकल सेनाधिपती पश्चिम समुद्राधि-पति श्री × × रामदेवें निरोपित कोंकण अधिपती झालुदेव करोनि श्रीरामदेवा × × × × मानवुनि कोंकण संबंध ठाणा कोंकण × × साबहि वाहने आ कृपा मनुनि प्रसादंतनि मुलुकें संबंधा आलण बाहे ग्रामू सपलीतिस्य आ घाट मान् पुर्वेधारवली ग्राम् । पश्चिमे नदी । उत्तरे नदी । दक्षिणे नदी । × एवं चक्रवि आ घाट मान् ससीमा पर्यंत वृण काष्टों × को × वंसं वृक्ष मालानि दिनी दोष सहित महादोष विचलिन करुनि बंध × सुर्क्षुतपेंत × × सबहिवाहान पुत्रपौत्री भोगावी हामाठा पालिता पुनित लोको × × हा यी माढठ अ वों मंगल + झंत्री सुत संमत.”

(येथें घोड्याच्या आकृतीचें चित्र आहे.)

घारे यांचा बनावट ताम्रपट शक १२९३ हणून बनविलेला.

१. ह्या ताम्रपटाचे एकंदर पत्रे तीन होते, पैकीं दुसरा पत्रा हरवला. पहिला व तिसरा पत्रा आहेत. पहिल्या पत्र्याचे बाराव्या ओळीवर मधोमध फुटून दोन तुकडे झाले आहेत.

२. पत्रे तांब्याचे असून, पहिल्या पत्र्याची रुंदी ७ इंच व लांबी १३ इंच आहे. तिसऱ्या पत्र्याची रुंदी ६ इंच व लांबी १२ $\frac{३}{४}$ इंच आहे. अक्षर मोडी असून अक्षराचें वळण शिवकालीन आहे. शक १२९३ तील नाहीं. पत्रा बनावट केव्हां केला, तें समजण्यास मार्ग नाहीं.

३. शक १२९३ ला विकारी संवत्सर नाहीं. ताम्रपटाची मराठी भाषाहि शक १२९३ तील नाहीं. अक्षराचें वळणहि शक १२९३ तील नाहीं. सबब, ताम्रपत्र बनावट आहे.

१ ज्या ठिकाणीं × अशी फुली आहे त्या ठिकाणचीं अक्षरें खपल्या निघाल्या आहेत, सबब दिसत नाहींत.

४. ताम्रपत्र दोन्ही बाजूंनी लिहिलेलें आहे. प्रथम तिन्ही पत्र्यांच्या एका बाजूवर लिहून, नंतर तिसऱ्या पत्र्याच्या पाठीवर प्रारंभ करून, पहिल्या पत्र्याच्या पाठीवर शेवट केला आहे. ह्मणजे कागदावर जसा महजर पाठपोठ मराठीत पूर्वी लिहीत असत व निरनिराळे बंद लिहून व एकापुढें एक चिकटवून रास करीत असत, त्याप्रमाणें हा ताम्रपट लिहिला आहे. सर्व अक्षरें स्वच्छ आहेत.

५. लेहुन वगैरे ऊनप्रत्ययान्त धातुसाधितांचीं रूपें शिवकालीं लेहुनु अशीं दहापांचांतून तीनचार तरी येत. तशीं उकारान्त रूपें ह्या ताम्रपटांत बिलकुल नाहींत. सबब हा ताम्रपट शक १६०२ नंतर, कदाचित् शक १६२२ नंतर, बनविलेला आहे; व त्याच्यावर शक १२९३ घातला आहे. बनावट लेख तयार करणाऱ्यांना शक १२९३ ला कोणता संवत्सर होता, हेंहि माहीत नव्हतें. शक १२९३ चा खरा संवत्सर बनावट लेख तयार करणारांनीं घातला असता, तत्रापि, भाषेवरून व अक्षरवळणावरून लेखाचा बनावटपणा सिद्ध करतां आला असता.

पत्रा १ बाजू पोट.

- १ नागनाथ पातशाहा ताना
- २ . ० शाहा
- ३ महजरनामा सके १२९३ विकारी
- ४ नाम सवतछरे आखिन वदि १३
- ५ ते दिवसी नामाजी वलद अडघोजी ई॥
- ६ रामजी घारे मोकदम मौजे घरगाउ
- ७ प्र॥ कडें त॥ राजनगाउ यासि कान्होजी
- ८ वा॥ रामजी ई॥ एकोजी गौळी पा॥ मोक
- ९ दम मौजे मजकूर महजरनामा लेहून
- १० दिधले ऐसें जे आपण मौजे मा॥रची
- ११ मोकदमी दरोबस्त काळी व पांढरी तु
- १२ ह्यास दिधली असे अज सबब की बेद
- १३ री पाताशाही याची होती त्यांचा
- १४ उमराव हसनअलीखान होता त्यास

- १५ मौजे मजकूर जाहागीर होती त्यास जागीर
 १६ दारानी आपनास कैद करून वेदरा
 १७ म नेले गावीचे लावणीचे व बाकीचे तम्ह
 १८ लाविले मग आपण तुमच्या गंला पड
 १९ लो तुह्मास वाजीद जालो की गावला
 २० वनी करणे बाकीचे तम्ह वारने ऐमे (मोक)

पत्रा ३ पोट.

२१ दमीचे हकलाजिमा दरोवस्त		
२२ १ तिन्हाडास घुग	१ दिवाळीची	२२
२३ रीस गव्हाने ८१	वाजवने आ	२३
२४ पाटलाची पाणो	धी	२४
२५ १ डी व पाटलिनी	तेलाच्या	२५
२६ ची चोळी विघे १०	१ घानियां	२६
२७ १ खालता मुज्या	स तेल दर	२७
२८ चा मला	रोज ४४४९	२८
२९ पाल भारा	१ तावोळिया	२९
३० सेल पाटी	चेथे पाने	३०
३१ दर जिनस	दररोज ५०	३१
३२ १ हकिमा पा	१ चाभारा पा	३२
३३ सील सिरपाव	सी जुते	३३
३४ एक आधी	१ धनगरा पा	३४
३५	सील चवळे	३५
३६ सदरहू मोकदमीचे जे धार		३६
३७ असतील तितके तुह्मांस दिध		३७
३८ ले असेत तुह्मी पाढरीची क		३८

पत्रा ३ पाठ.

३९ मावीस करून खाने यासि आन सा	३९
४० रिखे करून तर आपल्या कुलखा	४०

४१	मीची आण असे हा महजरनामा स	४१
४२	ह्री	निशाणी नागर
४३	गोही	
४४	त्रिबकजी वा।	
४५	खंडोजी विथा	
४६	पे मोकदम	बि।। मैराळ गनेश वि ४६
४७	मौजे अखेली	प्रदास कुलकणी ४७
४८		मौजे मार ४८
४९	दीपाजी वा। त्रि	महिपतजी वा। दि ४९
५०	बकजी मे।। स	डोजी कातोरे मोक ५०
५१	वले, मौजे राजापुर	दमं मौजे उलाव ५१
५२		गाड नागर ५२
५३		५३
५४	मानकोजी वा।	बहिरजी वा। हम ५४
५५	शाहाजी सवले	उजी मे।। दैवख ५५
५६	मोकंदम मौजे	ले मौजे दोलप ५६
५७	कोडेगव्हाण	नि।। नागर
५८		

पत्रा १ पाठ.

५९	एकोजी वा। लखमाजी	सुभानजी वा। ५९
६०	चाभार मौजे मार	जनकोजी न्हावी ६०
६१	अलीखान वा। बुन्हान	मौजे मार ६१
६२	खान मुलना मौजे मार	सोमाजी वा। माहा ६२
६३	गन वरवा परीट वा।	दजी धरने गुर ६३
६४	तुकोजी मौजे मार	व मौजे मार ६४
६५	घसनाक वा। एकनाक	तिमाजी वा। ब ६५
६६	माहार मौजे मार	याजी कोळी मौजे ६६

६७ दादनाकं वा। केदार

मा।र

६७

६८ नाक माहार मौजे मा।र

६८

६. प्रस्तुत ताम्रपट पवनमावळांतील बेबडवहाळ या गांवचे शंकराजी राजे घारे यांनी दिला. दुसरा पत्रा हरवून पन्नास पाऊणशें वर्षे झाली, असें त्यांच्या सांगण्यांत आलें.

७. वतनासंबंधी कज्जा चालला असतां पुराव्याकरितां हा ताम्रपट बनविलेला दिसतो. घारगाऊ येथील मोकदमी घोर यांजकडे कदीमपासून असेल; परंतु त्यांच्याजवळ आधार कज्याच्या वेळीं नव्हता असें दिसतें. तेव्हां, हा नूतन बनावट आधार तयार केला. खोटे ताम्रपट करतात, असा उल्लेख धर्मशास्त्रांतून आहे. लेखाचा बनावटपणा तत्कालीन मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या लक्ष्यांत बहुशः आला नसावा. कारण, मुसलमानी अमलाच्या पहिल्या पाहारांत पूर्वीचे सर्व कायदेशीर निर्बंध गळाले होते.

तळेगांव-दाभाडे येथील दोन मराठी शिलालेख.

दाभाड्यांच्या तळेगांवाच्या पूर्वेस एका मैलावर इंद्रायणीच्या तीरावर कोटेश्वराचें देवालय आहे. येथें नदी दक्षिणवाहिनी असून, देवालय पूर्वाभिमुख असल्यामुळे स्थानाला तीर्थत्व प्राप्त झालें आहे. खंडाळ्याजवळ इंद्रपर्वत आहे. तेथून ह्या नदीचा उगम झाला. सबब इला इंद्रायणी ह्मणतात. इंद्रपर्वताच्या जवळ व इंद्रायणीच्या कांठी इंद्रुरी ह्मणून एक पुरातन गांव आहे. ह्या इंद्रुरीचें मूळ नांव इंद्रपुरी. इंद्रपुरी=इंदउरी=इंदुरी अशा परंपरेनें सध्याचें इंद्रुरी हें नांव आलेलें आहे. इंद्रायणीच्या डाव्या तीरावर इंद्रुरी आहे व उजव्या तीरावर रानांत कोटेश्वराचें पुरातन देवालय आहे. हें देवालय मूळ कोणी बांधिलें तें कळत नाहीं. देवळाचा घाट हेमाडपंती नाहीं. अर्थात् देऊळ यादवांच्या काळानंतरचें ह्मणजे शक १३०० नंतरचें आहे. देऊळ मराठेशाईच्या प्रारंभाच्या वेळचें असावें. देवळाला शिखर नाहीं; गच्ची आहे. तेव्हां मुसलमानी घाटाचा विकार कारागिराला व मालकाला झाला होता, हें उघड आहे. कोटेश्वर हें नांव मूळचें कोटीश्वर असें असावें. इंद्रायणी दक्षिणाभिमुख होण्यापूर्वी तिला सुमारे तीन मैलांचें वांकण आहे. ह्या वांकणाच्या कोटीवर देवाचें लिंग असल्याकारणानें देवालयाला कोटीश्वर असें मूळ नांव दिलें गेलें. त्या नांवाचा अपभ्रंश कोटेश्वर. वाईजवळ कृष्णा-

नदीच्या वाकाच्या कोटीवर असेच एक कोटीश्वर ऊर्फ कोटेश्वराचें देऊळ आहे. तळेगांवाजवळील कोटीश्वराच्या देवळाला लागून सहा वृंदावनें आहेत. पैकीं पहिलें वृंदावन मोडून गेलें आहे. दुसरें खालील दगड वाहून गेल्यामुळे कलंडण्याच्या बेतांत आहे, व तिसरें अगदीं नदीजवळचें सबंद शाबूत असून त्याच्या पूर्वेच्या तोंडावर खालील मराठी शिलालेख आहे:—

पंक्ति

१.—०

॥ श्रीमारतंडप्रसन्न ॥

२.— सके १६५४ परिधा

३.— विनाम संवत्छरे भाद्र

४.— पदसुध प्रतिपदा गु

५.— रवार तदिनि दामाजी

६.— खंडेरावसुत वाडरा

७.— व लिंगरस कुळकर्णि मौजे

८.— चरोली प्रांत पुणे याचा धर्मस्वे

९.— तु वृंदावन बांधिलें असे

शक १६५४ त वाडराव लिंगरस हा चन्होलीचा कुळकर्णी होता व त्याच्या पुण्यपुष्टिस्तव हा धर्मसेतु त्याच्या वंशजानें बांधिला. धर्मसेतुबद्दल धर्मस्वेतु अक्षरें लिहिली आहेत. गांभीर्यास्तव स्वे बद्दल स्वे असा संस्कृत जोडाक्षरी उच्चार केला आहे. अडाणी लोक असे उच्चार गांभीर्यार्थ करतात. उदाहरणार्थ, मंगलोर येथें छापिलेल्या ख्रिश्चनपुराणांत अवसर ह्या शब्दाबद्दल अवस्वर असा गांभीर्यार्थी अडाणी उच्चार अनेकवार केलेला आढळतो. संवत्सर या शब्दांतील त्स या जोडाक्षराचा त्छ असा उच्चार केला आहे. सुध, तदिनि, ह्या दोन शब्दांतील द्र बद्दल ध व दि बद्दल दि कोरली आहे. शक व शुद्ध या शब्दांतील श चा स उच्चार केला आहे. अक्षरांचें वळण शक १६०० च्या सुमाराचें आहे.

दुसरा शिलालेख.

तळेगांवाच्या उत्तरेस रेल्वेच्या पलीकडे रेल्वेला लागून एक घुमट व वापी आहे. विहीर उत्कृष्ट बांधिली असून मजलेदार आहे. विहिरीवर खालील शिलालेख आहे:—

पंक्ति

१:—स्वस्तिश्रीनृपशालिवाहानः शके १६४५ पूर्णः शोभनसंवत्सर व

२.—द्यफाल्गुणः भृगुवासर सप्तमि १ श्रीडोळस कुळस्वामीदेवः

बजपाटिल

३.—दाभाडे तळेगावः तयाचे पुत्र सदैवः येस पाटिल सोमाक्षी २

जेष्टि जन्म

४.—ला खंडेरावः रूढ सेनापति नावः शांभव पुर्ण वैभवः असे जया

कारणे ॥ ३ ॥

५.—कनिष्टि जन्म दोघां जणाः कृष्णाजि बाबुराव जाणाः बाबुरायाची

पत्नि सगुणाः

६.—तस्ये कर्तव्य गुमट वापि ॥ ४ ॥ वौंशि आहे सवाइ बाळः

यासि रक्षु

७.—श्रीगोपाळः हा करिल प्रतिपाळः गुमट आणि वापिचा ॥ ५ ॥

शिलालेखाच्या एकंदर सात ओळी असून अक्षरें नामी बाळबोध कोरिलीं आहेत. शिलालेख ओवीवृत्तांत रचिला आहे. ओव्या पांच आहेत. सहाव्या ओवीत तस्यै बद्दल तस्ये असें रूप योजिलें आहे.

वाहन	बद्दल	वाहान
पूर्ण	,,	पुर्ण
फाल्गुन	,,	फाल्गुण
वंशी	,,	वौंशि

अशी अक्षरवटिका घातली आहे. पांचव्या ओवीतल्या शेवटल्या चरणांत गुमट आणि वापि या दोन शब्दांना च प्रत्यय एकदा शेवटीं लावलेला आहे. आणि, व, इत्यादि अव्ययानीं जोडलेल्या शब्दांतील शेवटल्या एकाच शब्दाला च प्रत्यय लावण्याची लकब महाराष्ट्रांत फार जुनी आहे, व ती वर्तमान लेखकांच्या व वक्त्यांच्या बोलण्यांत देखील सध्यां आढळते.

वि. का. राजवाडे.

१५. नहपान व त्याचे आप्त.

नहपान हा शक असून क्षहरात वंशांत उत्पन्न झाला होता, हें त्याचा जांवई व दीनीकपुत्र उषवदात याच्या व त्याची मुलगी दक्षमित्रा हिच्या लेखांवरून सिद्ध होतें. हे लेख नासिकाजवळील व त्या वेळच्या गोवर्धन प्रांतांतील त्रिरश्मि नांवाच्या टेंकडीत जीं लेणीं खोदिलेलीं आहेत, त्यांत अद्याप सुस्थितीत दृष्टीस पडतात. “सिद्धं राज्ञः क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य जामात्रा दीनीकपुत्रेण उपवदातेन.....सिधं राज्ञो क्षहरातस क्षत्रपस नहपानस दीहितु दीनीकपुत्रस उपवदातस कुटुंबिनियदखमित्राय देयधम्मं ओवरको- सिद्धं राज्ञः क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य दुहितुर्दीनीकपुत्रस्य ऋषभदत्तस्य कुटुंबिन्या दक्षमित्राया देयदर्मोपवरकः” यावरून नहपानाची व त्याच्या अगदीं जवळच्या आसांची त्रोटक माहिती उपलब्ध होते. उषवदात आपणास एके ठिकाणीं शक झणवून घेतो. त्याचा श्वशुर शक होता, हें निराळें सांगावयास नकोच. पार्थियन भाषेत क्षत्रप याचा अर्थ सुभेदार असा होतो. क्षत्रपांचीं नाणीं पार्थियन लोकांचे नाण्यांप्रमाणेंच असून, त्यांस हिंदुस्थानांत ‘पारूय’ असें झणत. नहपानाची टोपी व पार्थियनांचें शिरोभूषण यांत बरेच साम्य आहे. यास्तव नहपान व काठेवाडांतील क्षत्रप हे पार्थियन असावेत, असा तर्क पंडित भगवानलाल इंद्रजी यांनीं केला आहे व तो सयुक्तिक दिसतो. असो. आतां आपण नहपानाच्या नाण्याकडे वळूं आणि त्यावरून कांहीं माहिती मिळाल्यास पाहूं.

सात आठ वर्षांपूर्वीं जोगलंटंभी येथें सांपडलेलीं नहपानाचीं सर्वच नाणीं समकालीन नाहींत, हें मागे एका लेखांत आलेंच आहे. ह्यांचे पुढील बाजूवर PANNIW IAHAPATAC NAHATTANAC असें ग्रीकभाषेत लिहिलेलें असून, मागील बाजूवर तीर व धनुष्यबाण आहे. सभोवतीं खरोष्टी व ब्रह्मी भाषेत “राज्ञो क्षहरा- तस नहपानस, राणो छहरातसनहपानस” झणजे ‘क्षहरात वंशांतील नहपानाचें’ असें लिहिलें आहे. ग्रीकभाषेतील अक्षरांत मधून मधून रोमन अक्षरें घुसडलीं आहेत. रोमन लोकांच्या डिनॅरीच्या पद्धतीवर आपलीं नाणीं पाडण्याचा क्षत्रपांचा उद्देश होता. त्यांचाच हा परिणाम असावा असें, रे० स्कॉट ह्यांनीं ह्या नाण्यासंबंधानें मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये जो लेख प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत लिहिलें आहे. येथें एवढें सांगणें अवश्य आहे कीं, नहपानाचे नाण्यावरील ग्रीक पहिला व दुसरा हे शब्द काय असावेत, हें निश्चित करण्यासाठीं पन्नास वर्षे, न्यूटन रेपस- नसारख्या विद्वानांची खटपट चालली होती. परंतु त्यांचे प्रयत्न सफल झाले

नाहीत. नाण्यावरील प्रतिमा इतक्या भिन्नभिन्न दिसतात की, त्या एकाच व्यक्तीच्या आहेत किंवा नाहीत, याबद्दल विद्वान् लोकांस संशय येऊं लागला आहे. रे० स्कॉटसाहेबांचा मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये जो लेख प्रसिद्ध झाला आहे, त्यांतही अशा प्रकारची शंका ध्वनित केली आहे. कांहीं दिवस माझेही असेच मत झालें होतें. परंतु साशंकवृत्ति धारण करण्याची आवश्यकता रहात नाही. याचीं कारणे माझ्या अल्पमतीप्रमाणें अशीं आहेत:—पंडित भगवानलाल इंद्रजी यांनीं काठवाडांतील क्षत्रप व महाराष्ट्रांतील क्षत्रप हे, मूळचे एका देशांतील असले, तरी भिन्न कुळांत निर्माण झाले होते, हें नासिक गॅझिटियरमध्ये साधार सिद्ध केलें आहे. रे० स्कॉटसाहेबांनींही त्यांचा परस्पर संबंध जोडण्यास बिलकूल आधार मिळत नाही, असें नमूद केलें आहे.

जुनागडजवळ जीं १२०० नाणीं मिळालीं तीं १३ निरनिराळ्या क्षत्रपांचीं होतीं. पण, ह्या नाण्यांवर फक्त नहपानाचेंच नांव आहे. दक्षिणेंतील व उत्तरेंतील क्षत्रप एकाच कुळांतील असते तर त्यांवरही नहपान हेंच नांव हवें होतें. कारण, नहपानाची कारकीर्द सर्वांच्या अगोदर सुरू झाली. दोन्ही ठिकाणच्या क्षत्रपांचा सार्वभौम-मग तो नामधारी असो वा सर्वसत्ताधीश असो, आणि तो व्हेर्नॉन ठरो अथवा दुमरा कोणी निघो,—पण या एकछत्राचा परिणाम कांहीं तरी झाला असलाच पाहिजे. सर्व क्षत्रपांचें बऱ्याच गोष्टींत साम्य होतें व दळणवळणही होतें. तर मग, एका भागाचे सुभेदार आपआपलीं नांवें वेगळीं वेगळीं घालतील व दुसरीकडेच एकाचेंच नाणें चालू ठेवतील, हें फारसें संभवनीय दिसत नाही. निदान आपल्या पूर्वजांचे बरोबरच महाराष्ट्रांतील क्षत्रपांनीं आपलींही नांवें छापिलीं असतीं. पण नहपानाचेंच नांव कायम ठेवण्याचें कारण काय? एकच नांव चालू ठेवावयाचें होतें, तर पादशाहा व्हेर्नॉनचें किंवा इतर कोणाचें नांव त्यांनीं घ्यावयास नको होतें काय? नासिक जिल्ह्यांत सांपडलेल्या ताम्रपटांवर, नाण्यांवर व लेण्यांतील भितींवर नहपानाखेरीज इतर कोणच्याच क्षहराताचें नांव आढळत नाही, याचें कारण काय? गौतमीपुत्र शातकर्णी ह्मणतो कीं, मी क्षहरातवंश निरवशेष केला. “खहरातवंसनिरवसेस-करस्य” “क्षहरातवंशनिरवशेषकरस्य.” येथें वंश याचा अर्थ पुत्र, पुतणे वगैरे. ध्यावयाचा नसून, नहपानाच्या मुलीचा वंश, जांवयाचीं मुलें, किंवा जांवई असां करावयाचा आहे. गौतमीनें आपल्या पुत्राची तुलना रामार्जुनांबरोबर करून त्यास एकांकुश, एकधनुर्धर असें ह्मटलें आहे. किंबहुना त्याच्या प्रत्येक लहान सहान कृत्यांची थोरवी गायिली आहे. गौतमीपुत्रानेही ताम्रपटांतून आपलें बरेंच वर्णन केलें आहे. असें असून त्याच्या राजधानीपासून दहापांच कोसांवर राज्य

करणाऱ्या व आपली प्रतिमा घालून नाणीं पाडणाऱ्या क्षहरातवंशीय क्षत्रपांचा त्यानें एखादे ठिकाणीं उल्लेख केला नसता काय? नहपानाच्या वंशाचा मीं उच्छेद केला, असें गौतमीपुत्र शिलालेखांत कोरवितो, व उपवदाताचे लेख यापुढें सांभडत नाहीत. यावरूनही काय ध्वनितार्थ निघतो? गौतमीपुत्राचे व पुळुमार्ईचे लेख महाराष्ट्राबाहेरही पुष्कळ सांपडले आहेत. त्यांवरून त्यानें बहुतेक गोष्टी खऱ्याच लिहिल्या आहेत असा निष्कर्ष निघतो. नहपानाचे वंशज काठिवाडांत गेले असें गृहीत धरितां येत नाहीं. कारण, गौतमीपुत्रानें त्याचे वंशाचा उच्छेद केला, असें ताम्रपत्रांतून व शिलालेखांतून स्पष्ट झटलें आहे.

अलीकडे विन्सेट स्मिथ या विद्वानानें एक अप्रतिम ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत नहपानाबद्दल साधार व अत्यंत उपयुक्त अशी हकीकत दिली आहे. तो गौतमीपुत्राशीं फार निकरानें लढला, असा उल्लेख एका ताम्रपटांत आहे, व त्यांतच त्याचा अंत झाला असावा असा तर्क आहे.

आतां एकाच प्रश्नाचा उलगडा करावयाचा राहिला. नहपानाच्या नाण्यांवरील अक्षरें व चेहेरे भिन्न भिन्न कां? ह्याचें उत्तर इतकेंच कीं, नहपानाचा अंमल बऱ्याच मोठ्या भागावर असल्यामुळें त्यास आपलीं नाणीं एकाच ठिकाणीं पाडणें अशक्य अथवा दुर्घट होतें. निरनिराळ्या टांकसाळींत पाडिलेल्या नाण्यांवरच्या प्रतिमा सारख्या नसणें अगदीं साहजिक आहे. फार कशाला, अगदीं अलीकडे काढिलेल्या महादजी शिंदे, राघोबादादा पेशवे, आदिकरून पुरुषांच्या तसविरींत तरी मेळ आहे काय? नहपानाच्या प्रतिमा जमत नाहीत हें खरें, परंतु त्याच्या पोपाखांत मात्र फारसा फरक नाही—अगदींच नाही झटलें तरी चालेल—ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. तथापि, पुनः कांहीं नाण्यांवरील ग्रीक अक्षरें अशुद्ध व इतरांवरील शुद्ध असा प्रकार कां व्हावा, असा प्रश्न उद्भवतो. नहपानाचे वेळीं ग्रीक जाणणारे लोक बोटांवर मोजितां येण्याएवढे होते. तेव्हां हल्लीं ज्याप्रमाणें पर्शियन भाषेंतील सख्यांच्या नकला कांहीं कारकून शुद्ध व इतर अशुद्ध रीतीनें करितात, तसेंच त्या वेळींही झालें असावें. असल्या प्रकारास इतिहासांतरी पुरावा आहे. मोंगलांच्या व गुजराथच्या सुलतानांच्या कांहीं नाण्यांवर शुद्ध नांवें, तर इतरांवर अशुद्ध अशीं आहेत. शिवाय, नहपानाची प्रतिमा ज्यांवर तंतोतंत जमते, त्यांवरीलही अक्षरें बरोबर मिळत नाहीत. खरोष्टी व ब्रह्मी भाषेंतील अक्षरांत मुद्रां मेळ सांभडत नाहीं.

नहपान व गौतमीपुत्र यांचे लेण्यांतून जे लेख कोरलेले आहेत, त्यांचीं अक्षरें खोदण्याचे पद्धतींत फारसा फरक दिसत नाही. यावरून यांचे जीवनकालांतही फारसे अंतर असणें शक्य नाही. तेव्हां पूर्वे पुरुषाचे मागे त्यांचे नांवाचीं नाणीं पाडणारे पांच पन्नास क्षत्रप निघतील असें संभवत नाही. नहपानाचे नंतर त्याचा

जांवई व दुसरा सुभेदार यांनीं आपले धन्याचें नांव घालून आपआपली प्रतिमा छापविली असें गृहीत धरिलें, तरी नाण्यांवर दिसणाऱ्या पन्नास साठ निरनिराळ्या चेंहऱ्यांची वाट काय?

रे० स्कॉट सोहबांनीं जोगलटेंभीस सांपडलेलीं १३२५० नाणीं आपला वेळ खर्च करून तपासून पाहिलीं, तसेंच मीं त्यांचेकडे पाठविलेलीं २१४ नाणींही काळजापूर्वक पाहिलीं, याबद्दल त्या विद्वान् व निरभिमानी गृहस्थाचे अत्यंत नम्रपणानि आभार मानिल्यावांचून रहावत नाहीं.

नहपानानें आंध्र राजांचा पराभव करून आपला अंमल चालू केला. त्यानें तिसांहून अधिक वर्षें राज्य केलें, संस्कृत भाषेस उत्तेजन दिलें, व तिचें अध्ययन करणारांचा सन्मान केला. क्षत्रपांपैकीं तोच पहिला सुभेदार अथवा राजा होय. तो मोठा शूरपुरुष होता व एका निकराच्या युद्धांतच त्याचा अंत झाला असावा. त्यानें कोट्टून कोटपर्यंत राज्य केलें, याबद्दल यावा तसा पुरावा अद्याप पुढें आलेला नाही.

आतां नहपानाचा जांवई उपवदात याची जी माहिती मिळते ती देतो. पंडित भगवानलाल इंद्रजी यांचे मते गुजराथचा दक्षिण भाग व कोंकणचा उत्तरभाग यावर हा सुभेदार नेमिला असावा. यास नहपानाची मुलगी दक्षमित्रा दिली होती. हा आपणास “त्रिगोशतसहस्रद, सुवर्णदानतीर्थकर, अनुवर्ष ब्राह्मणशतसाहस्री भोजापयितृ, ब्राह्मणेभ्यः अष्टभार्याप्रद, भरुकळे दशपुरे गोवर्धने शोर्पारगे च चतुशालावसधप्रतिश्रयप्रद, इवा-पारादा-दमण-तापी-करवेणा-दाह-नुका-नावापुण्यतरकर, ग्रामेनानंगोले द्वत्रीशतनालीगेरमूलसहस्रप्रद” इत्यादि उपपदे लावितो. यावरून हा मोठा उदार असून लोकांपयोगी कृत्ये करण्यांत आपणास धन्य मानीत होता असें दिसतें. तसाच तो महापराक्रमी दिसतो. “भटारकाअत्रतिया च गतोस्मि वर्षारत्रं मालयेहि रुधं उत्तमभाद्रंमोचयितुं तेच मालया प्रनादेनेव अपयाता-भट्टार-काज्ञध्या च गतोस्मि वर्षारत्रं मालवैःरुद्धमुत्तमभाद्रं मोचयितुं तेच मालवाः प्रणादेनैवापयाताः।” यांत, आपल्या धन्याच्या (नहपानाच्या) आज्ञेवरून पावसाळ्यांत आपण उत्तमभद्राची सुटका केली. याचा माळव्यांतील लोकांनीं कोंडमारा केला होता, पण हे लोक आपल्या येण्याच्या आवाजानेंच (भिऊन) पळाले, असा उल्लेख आहे. ह्या लेखांत माळव्यांतील लोक जरी उत्तमभद्राचे अंकित झाले असें झटलें आहे, तरी त्याच वेळीं उत्तर लोकांनीं नहपानास आपला रक्षणकर्ता कबूल करून, त्यास खंडणी देण्याचें कबूल केलें होतें, असें दिसतें. नहपानाच्या दुसऱ्या एका सुभेदाराचें अथवा त्याच्या अमात्याचें नांव अयमा असें होतें. यानेंही आपल्या धन्यास बरीच मदत केली. याचा एक लेख जुन्नर येथील लेण्यांत आहे.

“यशवंत.”

नाहीं ह्मणून ऐकिलें. याकरितां चित्तास समाधान वाटत नाहीं. ईश्वरदयेंकरून स्वस्थ जाहल्याचें वर्तमान लिहून पाठविणें. ह्मणजे तेणेंकरून चित्तास समाधान वाटे. श्रीमंत राव स्वामीस कैलासवास जाहला. ईश्वरें आह्मां लोकांवरी थोर कहर केली ! ईश्वरकरणीस कोणाचा इलाज नाहीं. आह्मां लोकांस फार आसरा होता. त्यांचे ठायीं श्रीमंत आपास्वामी आहेत. आह्मांस कोणे गोष्टीची फिकीर काय आहे ? हरएक विषयीं आह्मां लोकांचें उणें पुरें त्यांहींहून अधिक चालवितील. श्रीमंत रावसाहेबांचे ठायीं आपण आहां. लोकांस साहेबांचाच आधार आहे. साहेबांचा निरोप घेऊन आलों ते संताजी जाधव या समागमें पांच सहा महिने कालक्रमणा केली. लौकरच चाकरीस येऊन पावत असों. आह्मी कांहीं कार्यानिमित्त अरकाडास आलों होतो. तेथें राजश्री व्यंकाजी शिवदेव यांची भेटी जाहली. येथील किलेक अर्थ मशारनिल्हेनीं सांगितला. आह्मी मनास आणिला. छ १ सवालपावेतों सुदामत आरकाड प्रांतीचा करार श्रीमंत रावसाहेबीं केला होता. त्यास अलीकडे राजेश्री फत्तेसिंग व रघोजी भोंसले यांची घालमेल होऊन मुख्ख वैराण जाहला. तरी सफदरअल्लीखान ह्मणत होते जे, रावसाहेबांशीं करार केलीयाप्रमाणें त्यास अंतर करीत नाहीं. राजेश्री व्यंकाजी-पंतीही एक दोनदां निरोप मागितला. त्यास उभयतांचा शह वारिला ह्मणजे थोडें बहुत अनुकूल करून देऊन रवाना करूं, ह्मणत होते. त्यास अलीकडे छ १० सवालीचें वर्तमान येथें आलें आहे जे, श्रीमंत आपासाहेबांस बहुत वेवधान आहे. हें वर्तमान ऐकून पैके देयाचें मानसिक दिसतें. तरी साहेबांहीं निजामउल्लुमुलकाची भेटी घेतली, बहुत आदरसन्मान केला, ह्मणून ऐकोन संतोष पावले. तरी ऐसे समयीं निजाउल्लुमुलकाकडून अरकाडचे सुभ्याचे नांवें एक पत्र ताकिदीचें, सुदामत प्रकारें जैसें चालत आलें त्याच प्रकारें आतांही साहेबांचे विद्यमानें होय, ऐसा अर्थ केला पाहिजे. रावसाहेबीं पहिला जागा सोडूं नये. हरइलाजेंकरून आपल्याकडे करून घेणें. येथील विचार पाहून आह्मी साहेबांस लिहिलें असे. याउपरी साहेब धनी आहेत. बहुत काय लिहिणें, हे विनंति.”

॥ ॥ ॥

४५ गोविंदपंत बुंदेल्यांची फौजेबद्दल मागणी.

[किरकोळ]

श्री.

“श्रीमंत राजेश्री भाऊ स्वामींचे सेवेसीं:—

• विनंति सेवक गोविंद बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति तागाईत फाल्गुन शुद्ध १३ त्रयोदशीपावेतों स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:— इकडील वर्तमान सविस्तर पेशजींचे पत्रीं सेवेसीं लिहिलें आहे, त्यावरून विदित जाहलेंच असेल. इकडे हिंदुस्थानप्रांतीं हमेशा मातबर फौज पाहिजे. तेव्हां इकडील बंदोबस्त राहिल. फौज न राहिली तर बंदोबस्त राहणार नाहीं. बुंदेलखंडापासून अंतरवेदीपावेतों रखवाली जाली पाहिजे. मातबर जागा, रांगडे लोक हरामजादे.

फौज नसली तर दूर देशीं विचारीत नाहीत. तेव्हांच फिसाद करावयासी तयार होतात. दिल्लीमध्येही बंदोबस्त नाही. दिल्लीमध्ये गडबड जाली ह्मणजे तेव्हांच सर्व रजवाडे यांची नजर फिरते. जागजागां गुळी करितात. श्रीमंत राजश्री दादा स्वामी या प्रांतीं होते, तेही देशास जाणार. तेव्हां सरदारही समागमें जातील. "आह्मांकडे तैनातीस राजेश्री गंगाधर बाजीराव, राजेश्री मानाजी धायगुडे आहेत, हेही देशास जाणार; रहात नाहीत. फौज तों आह्मांजवळ नाही. हमेशा वीस हजार इकडे हिंदुस्थान प्रांतीं छावणी असावी. तेव्हांच इकडील लोक दबतील. फौज मातबर पाहिजे. आह्मांसही देशास येणें जरूर. जेव्हां स्वामीकडील मातबर फौज येईल, तेव्हां या प्रांतीं येऊन बंदोबस्त करून आह्मी देशास येऊं. ऐसीयासी स्वामींनीं मातबर फौज या प्रांतीं अविलंबें सत्वर रवाना करावी. फौज यावयास दिवसगत न लावावी. आमचे तैनातीस फौज पाठविणें ती जरूर पाठवावी. फौज ठेऊन सत्वर स्वामींजवळ येऊं. कित्येक आपलें वर्तमान विदित करणें. मागले गुंते उरकणें. याजकरितां फौज सत्वर पाठवावयासी आज्ञा केली पाहिजे. फौज पाठविणें ते, कैदेनं राबत, सरकारचे कामावर चित्त देत, जागजागा गांव न लुटीत, असें पाठवावें. नाही तर नित्य लूट करितां हैराण करितात, ऐसें न पाठविणें. वरकड वर्तमान चिरंजीव बाबूराव यांस लिहिलें आहे. ते विदित करतील. मीही आपाढमासीं येतों. सेवेसीं साद्यंत विदित करीन. हिंदुस्थान प्रांतीं फौज नसलिया एक तर बंदोबस्त राहणार नाही; पैसा वसूल होणार नाही. हैगई जालियास फजिती आहे. वरचेवर सेवेसीं वर्तमान लिहीत जाऊं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना."

॥ ॥ ॥

४६ नागपूरकर भोंसले व नाना फडणवीस

ह्यांच्या मधील शपथप्रमाण.

नाना फडणवीस ह्यांनीं, पुणें येथें दुफळी झाली त्या वेळीं नागपुरच्या मुधोजी भोंसल्यास अनुकूल करून घेण्याचा प्रयत्न केला. नागपुरकर भोंसल्यांचे दिवाण दिवाकर पुरुषोत्तम हे पुण्यास आले होते. ह्या प्रसंगीं जें अंतस्थ कारस्थान व शपथप्रमाण झालें व परस्परांनीं देवावरच्या गंधतुळशी पाठविल्या, त्याची हकीकत पुढील पत्रांत आहे. ती फार महत्वाची आहे.

लेखांक १.

इ. स. १७७८.

[मेणवलीदस्तर]

श्री.

“राजप्रियाविराजित राजमान्य राजश्री दिवाकरपंत स्वामींचे सेवेसीं:—

पौष्य बाळाजी जनार्दन साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जावें. विशेष:— आपण दोन तीन पत्रें पाठविलीं, तीं पावून संतोष

जाला. होळकर व मोरोबांनीं बखेडा केला, कारभार करूं लागले. सर्वांकडे पत्रें गेलीं व आलीं; परंतु येथून पत्रच न लिहिलें, व कांहीं उद्योग करावा तर आपणांस पेंच कसा पडेऊं नकळे; व पत्र व सूचनाही नाही. वगैरे विस्तारें ममतायुक्त लिहिलें. त्यास आपण पुरंधरास आले, तेव्हांच खातरजमा पक्की जाली. तेव्हां पत्र लिहिणें कसें घडेल? तत्रापही आपण लिहिलें, तरी कांहीं दिक्कत यावयाचीच नाही. त्या लिहिण्यांतही आपण कांहीं कामच करते. परंतु तें अनुसंधानच आपण त्यांकडील येथें तोडून टाकिलें. तेव्हां पत्र त्यांस लिहिणें कसें घडेल? आणि आपण उद्योग करतें तर येथें पेंच बसता, हेंही खरेंच. असें समजूनच सूचना न केली. आपण येऊन शरीरें मात्र भिन्न, इतकें करून गेलेंत. तेव्हां सूचना कां न होती? व सूचनेखेरीज आपणही उद्योग करितें. परंतु मनसबा आपणास फार समजतो. येथें पेंच पडले हें ध्यानांत येऊन, पुढें मातबर उद्योगाचें पाऊल चित्तांत आणिलें, तेंही आह्मांस समजलें. जर सूचना करितों, तर तुह्यांस उद्योग करणें जरूर. आह्मांस पेंच पडेल याचकरितां न केली. हा मोहरा आपण ह्यापून समजलें. आपणांस व आह्मांस पेंच न पडतां, जसें बनलें तसें करून, श्रीमंतांचे प्रतापें कर्मानरूप सर्वांस जें होणें तें जालें. यांतही आपले बऱ्याकरितां दुसऱ्याचा उपमर्द करूं नये. परंतु श्रीमंतांचें अकल्याण होतें, तेव्हां उपेक्षा केल्यास मोठा दोष! तेव्हां करणें प्राप्त. या गोष्टीचा संतोष आपणांस पूर्वीपासून कीं, फितूर मोडावाच. त्याप्रमाणेंच घडले, व याविषयीं संतोष जाल्याचीं पत्रें आपलीं आलीं. त्यावरून संतोष जाला; व पूर्वीच फितुरीयांचा बंदोबस्त करावा हें आपलें सांगणें वारंवार होतें. परंतु एकसमयावच्छेदें व इतक्यांचे आंगीं भुद्दे कसें लागतें? व असेंही करितां कांहीं लागते. त्याचा बंदोबस्त करतों तरी लौकिकांत होतें, कीं नाहक पारपत्य केलें! हा शब्द ईश्वरें रक्षिणें. याकरितां त्यांस बुद्धि होऊन पुरंधरावर चालून आले. हें पृथ्वीस जाहिराणा जालें. तेव्हां थोरलाच मुद्दा सर्वांचा जाला. येणेंकरून निर्दोषता जाहली. ही गोष्ट आपण श्रीहरिभजन-भावेकरून करितात, त्यांत आमचें कल्याण असावें असें स्मरण होतच असेल. त्याचेंच फल श्रीहरीनें करून दाखविलें. अशी परस्परें अंतःकरणाची ममता व स्वच्छता व प्रेम असतां, अलीकडे वर्तमान उगेंच ऐकण्यांत आले आहे कीं, आपणाकडील संदेह आमचे चित्तांत आला, असें आपलें मनांत आलें. तेव्हां शास्त्र तर असें आहे कीं, कारणावांचून कार्याची उत्पत्ति नाही. आणि कारण तर नाहीच. यास साक्ष अंतःकरण. व शास्त्र तर ईश्वरी आज्ञा. तेथें दोष कोठील? तेव्हां याचें कारण एकत्वभाव या कांलीं कोणासही सोसत नाही. तेव्हां राजकारणी मनुष्यांनीं येतद्विषयीं उद्योग करून कोणी देवता सिद्ध अनुष्ठानेंकरूनही सिद्ध केली असली ह्याणावी, तर आपली भक्ति श्रीहरिचरणीं निःसीम. तेव्हां भुद्दे देवतांचें काय चालणार? तेव्हां बुध्य (बुद्धी) चालत नाही. याची परीक्षा हेंच कीं श्रीहरीच अंतःकरणांत आपले प्रेरक होऊन खातरजमा होईल, हा माझा निश्चय आहे. राजश्री बाबूराव यांची रवानगी आप-

णाकडे करतो. लौकरच येऊन पोहोचतील. पुढें कित्येक मातबर मनसुबे व कामे करणें तीं आपणासच मन घालून करावीं लागतील. या समयीं श्रीमंतांचे पायांशीं एकनिष्ठ आणि आमचे मनसब्यास अनुकूल होऊन पुढाकारी जाहाले, याचा संतोष आपणास विशेषात्कारें असेलच. असावा, उचित आहे. श्रीमंत लहान आहेत तो जेथें उणें पडेल तेथें संभाळणें, हा हक्क भोंसल्यांचे घरापासून आपण घडवितील, यांत संदेह नाही. रवाना छ २१ साबान. बहुत काय लिहिणें, लोभ असों दीजे हे विनंति.

ताः— गुदस्ता इकडील वर्तमान मनस्वी गेलें, त्यावरून आपण शफथ वाहिली व आमचे लक्षांचे थोरवट करण्यांत आणावयाचे उद्योगाचें भाषण केलें, तें सर्व आह्मांस कळलें, व पत्रेही आलीं होती. अशीं वारंवार स्मरणें तुमचे ममतेचीं व करण्याचीं घटकेघटकेस आठवतात. त्यांचा विस्तार काय लिहावा ! वरचेवर पत्र पाठवून संतोषवीत जावें हें विनंति.”

लेखांक २.

श्री.

“राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री दिवाकरपंत स्वामींचे सेवेसीः—

पोष्य बाळाजी जनार्दन साष्टांग नमस्कार विनंति उपरी येथीठ कुशल जाणून स्वकीय लिहित जावें. विशेषः— आपण पत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री सेनाधुरंधर यांनीं खासदस्तुर पत्रांत श्रीची शपथ लिहून, पत्र व श्रीवरील तुळशी व गंध, सोन्याचे डबींत घालून पाठविलें, हें ध्यावें; आणि आपले खास दस्तुरपत्र व श्रीस्वामींवरील तुळशीगंध याच रीतीनें यावें. आणि दक्षिणची दौलत स्वामी व श्रीमंत यजमान एकजीव प्राण जाले, तेव्हां देव राखील. या घराण्यांत अशा शपथा व कागद हें यामागें जालें न जालें, हें ध्यानांतच असेलच. उभयपक्षीं [स्नेहभाव] पुढें फार दिवस चालेल ह्मणोन विस्तारें लिहिलें तें कळलें. त्यास आपण येथून जातेसमयीं बोलण्यांत आलें की, श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचे दौलतीचें कल्याण व आमचे बरेवाईटाचे सोबती ये-विषयीं राजश्री सेनाधुरंधर यांसीं बोलून खातरजमा यावी. यावरून पत्रांत खास दस्तुरें शपथ लिहून व गंधतुळशीची डबी पाठविली. ती पावोन बहुत संतोष जाला. एक विशेष केलें की, पुत्रपौत्रपर्यंत एकरंग केलें. यामागें असें जालें नाही हें खरेंच; परंतु हा ईश्वरी इच्छेचा ऋणानुबंध, आणि आपणासारखे दूरदेश. असा योग येथेंच घडला. तेव्हां विहितमार्ग व उभयपक्षींही बहुत उपयोगी, तेंच आपण घडविलें. येणें-करून दक्षिणची दौलतदारी घरची होय. परंतु ईश्वरी कृपेनें आणि या ऋणानुब-धानें बहुत गोष्टी घडतील. येथून राजश्री सेनाधुरंधर यांसीं पत्र खास दस्तुर शपथ लिहून व श्रीवरील तुळशी व गंध सोन्याचे मिनेगार डबींत घालून पाठविल्या आहेत. ईश्वर ह्याच गोष्टी निभावील. रवाना छ ११ जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दिजे हे विनंति.”

लेखांक ३.

श्री.

इ. स. १७७८.

“राजेश्री मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर गोसावी यांस:—

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी जनार्दन आशीर्वाद विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जावें. विशेष:— राजश्री दिवाकरपंत येथून आपणांपाशीं गेले; त्यांचें बोलणें बोलून, आपण आपले पुत्र व नातू यांसुद्धां आह्मांपाशीं व आमचे वंशपरंपरेशीं अंतर होणार नाहीं ह्मणून श्रीची शपथ लिहून, खास दस्तुरचें पत्र व श्रीवरील तुळशी व गंध पाठविलें, तें पावून बहुत संतोष व खातरजमेची निशा जाली. त्यास आमचाही निश्चय ईश्वराचे साक्षेनं हाच आहे कीं आपणाशीं व आपले पुत्र राजश्री रघोजी भोसले सेनासाहेबसुभा व राजश्री खंडोजी भोसले व राजश्री व्यंकोजी भोसले व नातू राजश्री परसोजी भोसले यांसी आह्मांपासून व आमचे वंशपरंपरेपासून जो आपला व आमचा परस्परें ऋणानुबंध जाला, यांत तिळमात्र अंतर होणार नाहीं. याविशीं श्रीच्या तुळशी व गंध पाठविलें आहे, तें घ्यावें. व हें पत्र आपण आपल्यापाशीं ठेवावें. रवाना छ ११ जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दिजे हे विनंति.”

लेखांक ४.

श्री.

“राजश्री मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर गोसावी यांस:—

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाळाजी जनार्दन आशीर्वाद विनंति उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जावें. विशेष:— आपले व आमचे स्नेहांकित आज चार वर्षें होत आलीं. त्यास उभयपक्षींही ईश्वरानें व्यत्यास व संशय रतिमात्र दिसों दिली नाहीं, व सर्वप्रकारें श्रीमंतांचे दौलतचें कल्याण असावें व एक विचारें चालावें याविषयींची काळजी आपणांस आहे. वरचेवर सावध करणें हें आपणांपासून घडत आलें. ऐसें असतां सांप्रत ऐकण्यांत येतें कीं, आह्मांविषयींचा संशय आपणांस नकोणीं भासविला आहे. त्यावरून परम आश्चर्य वाटलें ! उभयपक्षीं स्नेहाचीच इच्छा व, परस्परें कल्याणाविषयीं मानस, तेथें हे संशय व्हावयास कारण काय ? उभय पक्षींही विचार व दूरदेशी असतां हा प्रकार घडेल ? घडणारच नाहीं. हें खातरजमा पक्की. परंतु लबाडांनीं मध्येच आपल्यामध्ये व आह्मांमध्ये संशय वाढवावा हा उद्योग आरंभिला असेल. याचें कारण जें, आपले व आमचे स्नेहाची व प्रेमममतेची गंठण आहे, ही सर्वांस वाईट. यासुळें हें करणें त्यांस जरूर असे. वरकड कांहींच नाहीं. आज चार वर्षें जे जे पंच दौलतीवर आले, ते सर्व श्रीमंतांचे प्रतापेंकडून पार पडले. व पुढेंही आपणासारखे साथी. तेव्हां कोणतीही गोष्ट अवघड नाहीं. याविषयीं खातरजमा आहे. परंतु लबाडांची सीमा जाली ! असो. उभय पक्षीं अंतःकरण एक, तेव्हां परस्परें संशय यावयाचा नाहीं. सारांश, राजश्री सेनासाहेब सुभा व दिवाकरपंत

गुदस्ता येथें आले, तेव्हां कोणताही द्वैतार्थ राहिला नाही. यास श्रीहरी साक्ष. तेच रीत हा कालपावेतों आह्मांकडून आहे, व पुढेही दिवसेंदिवस अधिकोत्तर श्रीहरीनें चालवावी हेच इच्छा अंतःकरणांतून आहे. त्याप्रमाणेंच ईश्वर घडवील. औपण थोर, बहुत केलें, देखिलें, पाहिलें, व दुरंदेशी फार आहे. आपले अंतःकरणांत छान करून संशय दूर करावे. याविषयीं सविस्तर राजश्री बाबूरावजी आपणाकडे पाठविले आहेत. सांगतील. त्यावरून कळेल. रवाना छ २ रमजान. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दिजे हे विनंति.”

ॐ ॐ ॐ

४७. जुन्या मराठे सरदारांचें एकीकरण.

पहिले बाजीराव पेशवे ह्यांनीं जुने मराठे सरदार एकत्र करून, त्यांच्या हातून लष्करी नौकरी घेण्याचा चांगली प्रयत्न केला होता, असें अनेक जुन्या कागदांवरून दिसून येतें. पूर्वीच्या जुन्या मराठे सरदारांस अनुकूल करून त्यांस उत्तेजन देण्याची रीत ज्या वेळीं सुटली गेली, त्या वेळीं महाराष्ट्राजसत्ता कमकुवत होण्यास सुरवात झाली. असो. पुढील पत्र वाचण्यासारखें आहे.

श्री

“राजश्री नरसोजी नाईक वणजारे गोसावी यांसी:—

७ अखंडित लक्ष्मीआलंकृत राजमान्य स्नेहांकित बाजीराव बळाळ प्रधान आशीर्वाद समान अशरीन मयां अलफ. तुमचें वर्तमान राजेश्री त्रिंबक गोपाळ यांनीं निवेदन केलें, त्यावरून कळों आलें. ऐशास तुम्ही पुरातन राज्यांतील, तुमचे हातून सेवा घेऊन सर्व प्रकारें ऊर्जित करावें, हें अवश्यक आहे. कित्येक अर्थ मशारनिल्हेस सांगितला आहे. हे तुम्हांस सांगतील. तें चित्तास आणून स्वामिकार्य करून नक्ष करणें, व मशारनिल्हेस सामील होऊन स्वामिसेवा केलिया तुमचें बरें आहे. सर्व प्रकारें पूर्ववत्प्रमाणें चालेल, व ऊर्जित होईल. यास संदेह नाही. जाणजे छ ६ जिल्हेज. सदरूप्रमाणें वरकडांस पत्रें:—

१ यशवंतराव शिकें.

१ जयसिंगजी शिकें.

१ मानाजी रसाळ.

१ जिवाजी व उदाजी देवकांते.

१ साबाजी वाघमारे व आपाजी पंत.

१ नरसोजी वणजारे विवळेकर.

१ शिवाजी वणजारे.

१ उदाजी वणजारे रिपूरकर. (?)

१ अंताजी खडांगळे.

- १ महिपतराव शिंदे.
 १ जिवाई आवा शिंदे.
 १ मालजी वणजारे.
 १ खासा आमची सनद.
 १ गवरोजी शिंदे.
 महिपतराव यांस सनदा.
 १ भगवंतराव काशी मुजुमदार.
 १ कृष्णाजी नारायण चौथाई बाबती.
 १ बापूजी बल्लाळ सरदेशमुख.
 १ काशी नारायण सबनीस.
 १ रायाजी काकाजी फडणवीस.
 १ साबाजी तुकोजी चिटणीस.

५ ५ ५

४८. एका दरिद्री ज्योतिष्याचें नाना फडणिसास

गद्यपद्यात्मक पत्र.

पत्र पाठविणारा बाबू जोशी अजरेकर नांवाचा कोणी तत्कालीन ज्योतिषी आहे. गद्यवाक्ये व पद्ये यथातथाच आहेत. परंतु त्यांतील भाव बघावयाचा आहे. बाळाजी जनार्दन यांस त्यांच्या हयातींत नाना फडणीस हें नांव सर्वत्र झालें होतें, व त्यांची कीर्तिही सर्वतोमुखी झालेली होती; वेगरे मुद्दे पत्रांतून निघतात. पुणें येथील गंगाधरशास्त्री दातार यांच्या पोथ्यांत हें पत्र सांपडलें. ज्योतिषाला कांहीं तरी दक्षिणालाभ झालाच असेल !

[राजवाडेसंग्रह.].

श्री.

स्वस्तिश्री महाराज फडिस तुम्ही श्रीमंतगर्भोद्भवां ।
 सत्पुत्रें कुळभूषणें विलसुनी नाना लिळें गौरवां ॥
 सद्विघ्नं तव पूर्वजन्मसुकृतं दीर्घायुषे सोत्सवां ।
 तुम्हातें जगदीश राजपदवी इच्छीतसे वाग्भवां ॥ १ ॥

श्रीर्जयति.

सद्योगें रघुवीरराजसमताश्रीमत्कुलीं जन्मलां ।
 सत्कर्तृत्वमहा + + + कृतीं मंत्रीं पदीं अर्हलां ॥
 शत्रूराज्यपदें समस्त हरुनी धर्मोपमं वर्त्तलां ।
 स्वाचणें नृपतुल्य होउनि तुम्ही भूमंडळीं पूजिलां ॥ १ ॥
 नाना हो ! तुम्ही धर्मराज्य करुनी नाना यशें साधिलीं ।
 नानाघें स्वकुलोद्धरोनि सुद्विपें नानाद्भुतें जिकिलीं ॥

नाना शास्त्र विलोकनी श्रवणुनी नानार्थं जं गृह्णीली ।
 नाना पंडित वेदशास्त्रनिपुणीं नाना कुलं भूषिणीं ॥ २ ॥
 चित्तीं संतत एकनिष्ठ धरुनि श्रीमत्सवाई कृपाक् ।
 साक्षात् माधवरावपुण्य स्वरुनी त्यांतें प्रणीतां त्रिकाक् ॥ १
 राज्यें राजकुलें असंख्य वदनी यांचा असो सत्सुकाक् ।
 श्रीरामें अवतार मुख्य धरिला हे दोघ पृथ्वीभुपाक् ॥ ३ ॥
 आतां पुत्रसुपौत्रवंश धरिता वाढोन शत्रु नसो ।
 लक्ष्मी पूर्ण चिरायुदेहदृढता कीर्ती यशस्वी वसो ॥
 दृग्ज्योतिर्विद बाबु नित्य जपतो कल्याण तुम्हां असो ।
 पण्मासोत्तर शोभनें तव गृहीं प्रत्यब्द दृष्टी दिसो ॥ ४ ॥

स्वस्तिश्रीमद्रमोमारमणचरणयुगुलस—
 रोरुहांतःकरणसकलगांभीर्यसमस्तौ—
 दार्यसंपूर्ण सुधारस माधुर्य अखिलन—
 रनिधानवैदूर्य स्वस्तिश्री जयाभ्युदय—
 श्रीमद्राजमान्यराजश्री श्रीमंत माहा—
 राज नाना फडनीस महत्प्रभुवर्य धुरं—
 धरवर्येषु

+++++ ताश्रयापेक्षीत आजिरेकर बाबूज्योतिर्विदाधारादि—

+++++ षड्वक्त्रविलसत्परमानंदमनसा सद्देवशास्त्रस्मृतिश्रुति—

पुराणोक्तानंतपरिपूर्णाशिर्वादुपरि श्रीलक्ष्मीवंत महाराज नाना ।
 आपुल्या सद्दर्शनानन्तरें यथाज्ञानें, कांहीं संस्कृतार्थी, कांहीं भूतभविष्यवर्तमानार्थी, कांहीं
 कांहीं वेदशास्त्रोक्तमंत्रमांत्रिकजपजाप्यार्थी, कांहीं परस्परशुभफलेच्छार्थी, परमसच्चिदानंदें
 आपण गर्भश्रीमंत भाग्यवंत सर्वज्ञ चतुरां प्रति परिपूर्ण आशिर्वाद लेहून यावा, ऐसें
 परम उत्कंठित मानस. त्यास आपण साक्षांत श्रीलक्ष्मीनारायण भगवंतअंशअवतार. या
 अर्थी आपुल्या पूर्ण कृपे श्रीभगवत्सत्तें सद्भिप्रपूर्णआशिर्वादे आणि आमुचे पूर्वजपुण्यसुकृतें
 समयानुरूप घडोन येईल तें खरें, किंवा आपण सद्यत्वे घडवितील तेव्हां खरे.
 विद्यमानी कांहीं पद्यपद्यार्थी कांहीं शब्दशब्दार्थी यथाज्ञानें परमोल्हासें आशिर्वाद लिहिला
 असे. त्यास परमक्षमत्वे आशिर्वाद पावला ऐसें लेखककवे उत्तर पाठविणार श्रीपांडवो-
 पम आपण महासमर्थ आहेत. विशेषः— विरळा जानंति गुणान् विरळा कुर्वंति निर्धने
 स्नेहं विरळा रणेषु धीराः परदुःखेन दुःखिता विरळा । १ या अर्थान्वयान्वित आपण
 श्रीविक्रमराजोपम परदुःखभंजक आहेत. तेथें विशेष लिहितां स्फूर्ति न होय ! परस्प-
 रदर्शनलाभ होय तो महत् सुदिन. सर्वदेववरदो वरदो वः शारदास्तु वदना वदनाब्जे
 इंदिरास्तु खलु मंदिरसंस्था प्रस्थिता जलनिधि तव कीर्तिः १ इहैव परिपूर्ण आशीर्वाद.

इहैव पुनरुक्तिकल्पनोद्भव जो आपणासन्निध नानाशास्त्रेप्रमेय करून नानार्थ जें शुभकल्याण आशीर्वाद सत्प्रतिज्ञें निश्चयात्मक लिहून देणार नागरीक नाना सद्विप्र आहेत. ऐसै असतां हें लिहिणें आश्चर्य ऐसी कल्पना होऊ सके. त्यास चंद्रप्रकाशादि अनेक प्रकाश असतां खयोतादिक स्वस्वप्रकाश दद्या + + + + + त नाहीत जाणोन हे लिहिलें असे. परस्पर स्तुतिवादसा भासेल, तर पंचमुखी यथार्थ जें तेंच लिहिणें आहे. क्षमा असावी.

वक्त्राग्रे भाग्यलक्ष्मी करतलकमले सर्वदा दानलक्ष्मी ।

दोर्दंडे वीरलक्ष्मी हृदयसरसिजे भूतकारुण्यलक्ष्मी ॥

सर्वांगे सौम्यलक्ष्मी निखिलगुणगणाडंबरे कीर्तिलक्ष्मी ।

खड्गाग्रे कीर्तिलक्ष्मी जयतु विजयते सर्वसाम्राज्यलक्ष्मी ॥ १ ॥

इहैव पुनराशीर्वादः ४१ ४२ ४३ ४४

५५ ५६ ५७

४९. महादजी शिंदे ह्यांचे कडील राजकारणाचें पत्र.

[मेणवलीदस्तर.]

श्री.

“सेवेसी आज्ञाधारक राघो वल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील कुशल तागाईत छ २० रजवपर्यंत मुकाम लष्कर नजीक लालसोट प्रांत जयपूर येथें स्वामींचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—आपली आज्ञा घेऊन निघालों, ते लष्करास मुखरूप पावलों. आपण पत्र श्रीमंत पाटीलबावांस दिलें होतें तें, व तपसीलवार वर्तमान प्रथक प्रथक प्रकरणीं सांगावयास सांगितलें होतें, तें आज्ञेप्रमाणें पत्र व वर्तमान निवेदन केलें, व हल्लींही आपण आज्ञापत्र पाठविलें त्यांत आज्ञा जे, “तुझ्यांस जातेसमयीं पाटीलबावांस तपसीलवार वर्तमान सांगावयास सांगितलें, त्यांचीं उत्तरें होतील ती लिहून पाठविणें, ह्मणोन तुझ्यांस सांगितलें होतें. त्यास तुमचें पत्र उत्तर जाल्याचें आलें नाहीं. यास्तव हाल्लीं मुजरद कासीदजोडी पत्रें देऊन पाठविली आहे. तरी पाटीलबावांनीं उत्तरें सांगितलीं असतील तीं, तपसीलवार लिहून पाठवावीं” ऐसें आज्ञापत्र आलें. त्यावरून यजमानसाहेबास प्रथक प्रथक प्रकरणीं पहिलें तपसीलवार वर्तमान सांगितलें होतें. त्यांचीं प्रतिउत्तरें सांगितलीं; त्याची कलमवार वीतपसीलः—

इंग्रज प्रकरणीं मजकूर, एक कुमकेस यावें; व दुसरें फरासीस यांजकडील कुमक आणिल्यास इंग्रजास विषाद नसावा; व तिसरें मार्गील इंग्रजाचें टिपूच्या मसलतीच्या प्रकरणीं ऐसें तिन्हीं प्रकरणांचें वर्तमान सांगितलें. त्यांचीं उत्तरें जालीं जे, इंग्रजाचे कुमकेविषयीं इंग्रजाचे वकिलाजवळ बोलून कलकत्त्याहून पत्रें मुंबई-वाल्यास व श्रीमंताजवळ वकील इंग्रजाचा आला आहे, त्यांस पत्रें गेलीं आहेत.

सरकारांत कुमक लागल्यास वकिलास सांगोन मुंबईहून कुमक आणावी; करार होईल त्याप्रमाणे खर्चास द्यावे; व फरासीसाचे कुमकेविशीं इंग्रजांचे वकिलासीं बोलोन कलकत्त्यास लिहविलें. परंतु कलकत्त्याहून फरासीस कुमकेस आणावा हे सकत आलें नाहीं, व टिपूचे मसलतीचे प्रकरणीं गुां चा मजकूर याचीं पत्रे पेशजीं येऊन उत्तरे गेलींच आहेत. ऐसीं उत्तरे जालीं.

कलम. १

हबशी यांजमध्ये दुई जाली आहे, यास्तव जंजिरे याजविशीं प्रयत्नेकरून जंजिरा हस्तगत जाल्यास पाहावे, ऐसें आहे. याजकरितां इंग्रजांनीं कुमक करावी. हें न जाल्यास हबशींनीं लढाई मुरू जाल्यावर इंग्रजांनीं हबशीची कुमक व सरंजाम पोचवूं नये, ऐसें इंग्रजांनीं बोलोन पत्रें करावे. ऐसें सांगितल्याप्रमाणे श्रुत केलें. त्याचें उत्तर सांगितलें जे, इंग्रजाचे वकिलासीं जंजिरेकर हबशी याजविशीं दोन तीन वेळां बोलोन इंग्रजाचे वकिलाकडून कलकत्त्यास पत्रें पाठविलीं. तेथील इंद्रसेन वकील यांस लिहिलें आलें जे, अठरा टोपीवाले यांतील हबशी आहे. पेशवेसाहेब यांचा व आमचा तह जाला आहे, त्यास विरुद्ध पडतें. यास्तव हबशी यांचा व पेशवेसाहेब यांचा पहिला तह जाला आहे, त्याप्रमाणे आह्मी दरम्यान बोलून तह करून देऊं. त्यांत हबशानें खेळ केल्यास पेशवेसाहेब यांची कुमक करावयासी येईल. ऐसें पत्र इंद्रसेनास कलकत्त्याहून आलें. त्यांतील मजकूर इंद्रसेन वकील याणें सांगितलेला झणून सांगितलें.

कलम. १

भोंसले यांसीं गढेमंडळ द्यावयास केलें आहे. याचें कारण, टिपूचे मसलतीस मुधोजीबाया यांणीं जातीनसीं द्यावे व गढेमंडळ द्यावयासीं केलें त्यामध्ये पुत्रानें पांच हजार फौजनसीं चाकरी करावी ऐसा करार केला आहे. भोंसल्याकडे सरंजाम दिल्या नाहीं. आपले दुसरे सरंजामी आहेत, त्याप्रमाणे पांढ्रहजार खारांनसीं चाकरी करावी ऐसा करार करून गढेमंडळ दिलें. ऐसें सांगितल्याप्रमाणे श्रुत केलें. त्याचें उत्तर सांगितलें की, प्रसंग पडल्यास करणें प्राप्त जालें. भोंसले काबूयार प्रसंग पाहून आपलें काम करून घ्यावयाचें मागें सरकारकामास निखालस कोणत्या उपयोगीं आलें, व पुढेही निखालस कोणत्या उपयोगीं पडतील हा भरंवसा नाहीं. तत्राप समय पाहून सवड राखून कारभार केला. बरें आहे. ऐसें उत्तर सांगितलें.

कलम. १

हिंदुस्थानचे मसलतीचा प्रकार एक रोखें मसलत करावी. चोहोंकडे मसलतीवर लांब फौजा फांकल्या झणजे समयास सारी फौज जवळ असत नाहीं, व हिंदुस्थानचे फौजेवर केवळ विश्वास ठेवूं नये. चौकीपहान्याचा बंदोबस्त असावा, ऐसें सांगितल्याप्रमाणें बोललों. त्याचें उत्तर सांगितलें जे, प्रसंग पडल्यास मागें पुढें पहातां येत नाहीं. खेचीनं लबाडी केली, तेव्हां त्याचें पारपत्य करणें प्राप्त जालें. न करावें तर नक्ष जातो, व दुसरेही लबाडी करूं लागतील. यास्तव त्याचें पारपत्य करणें प्राप्त जाहलें. व वुंदेले यांचे घरांत कलह प्राप्त जाहला, तेव्हां त्याचा बंदोबस्त करावयासी फौज

पाठवणें पडली, व सिकाच्या तोंडावर फौज पाठवणें आली. जें करणें तें प्रसंग पाहूनच करणें लागतें. हिंदुस्थानी फौज हजरताकडील चाकर न ठेविल्यास दुसरेकडे जीऊन, चाकरीस राहून, फितूर फायदा करून बखेडा करूं लागतील; व हजर-तीसही बरें वाटणार नाही. यास्तव फौज व पलटणें सुद्धां ठेवणें प्राप्त जाली. चौक्रीचा बंदोबस्त आपण लिहून सूचना केली, त्यावरून केला आहे. राधोगडची मसलत ते सिद्धीस गेली. फौज व पलटणें व तोफखाना येऊन दाखल जाला. खंडेराव हरी यांसही पत्रें गेलीं आहेत. तेही लौकरच येतील. सिकाचे तोंडावर नेहमीं फौज ठेविली पाहिजे. त्यास धारराव शिंदे वगैरे दाहा बाराहजार फौज व पलटणें दाहा पंधरा व कांहीं तोफखाना ऐसें पाणिपताचे पलीकडे नेहमीं ठेविलीं आहेत. ऐमें सांगितलें.

कलम. १

त्रिंबकराव नारायण यांच्यानें सरदारीचा बंदोबस्त न होय. रोज उठोन बोभाट ! पागे व मोतदार वगैरे लोक येऊन सरकारच्या डेन्यापुढें बसावें. तेव्हां रामजी पाटील यांसीं दोन चार वेळां सांगितलें. त्यावरून रामजी पाटलांनीं पाटीलबावांस पत्र लिहिलें. त्याचें उत्तर रामजी पाटील यांस आलें जे, त्रिंबकराव नारायण यांच्यानें बंदोबस्त न होय, तर सरकारांतून बंदोबस्त करतील तर करून ऐसें पत्र रामजी पाटलास आलें, व रामजी पाटील यांनीं खातरजमा केली. तेव्हां त्रिंबकराव नारायण यांची सरदारी काढून रघुपतराव नारायण यांस सांगितली. पाटीलबावांचे इतक्याखेरीज केलें ऐसा अर्थ नाही. ऐमें आपण सांगितल्याप्रमाणें श्रुत केलें. त्याचें उत्तर सांगितलें जे, रामजी पाटील यांनीं, चांगोजी कदम यांसीं, त्रिंबकराव नारायण यांचा कारभार सांगितल्यास सरदारीचा बंदोबस्त होईल, ह्मणून लिहिलें. त्यावरून त्यांचें उत्तर, ज्यांत त्यांचे सरदारीचा बंदोबस्त होय तें करावें, ह्मणोन लिहिलें. त्रिंबकराव नारायण यांची सरदारी काढून रघुपतराव यांजकडे सांगावयाविशीं लिहिलें नाही. दादासाहेब यांच्या व मोरोवादादा यांच्या वगैरे यांचे फितुरांत रघुपतराव मिळाले व केसो कृष्ण याणें गणेशपंत बेहरे यांसीं दोन तीन वर्षें मसलतीखालीं आणिलें. पंचवीस तीस लाखपर्यंत स्वारीसमर्थे खर्च जाहला. एवढी नुकसानी केली. ऐसें फितुरी उभें करावें ऐसें लिहिलें नाही, व लिहिण्यांत हल्लींही येणार नाही. त्रिंबकराव नारायण यांजकडे अपराध नाही. त्याअर्थां त्यांची सरदारी त्यांजकडे सांगोन बंदोबस्त करून द्यावा. ऐसें उत्तर सांगितलें.

कलम. १

टिपूचे मसलतीचा मजकूर व बादशाहाकडे टिपूचा वकील गेला आहे, त्यास काढून द्यावयाचें सांगितल्याप्रमाणें श्रुत केलें. त्याचें उत्तर सांगितलें. टिपूची मसलत, ज्याअर्थी नरगुंद घेतलें व शाहापूर बेळगांवपर्यंत फौज आली, त्याअर्थी मसलत करून पारिपत्य करणें प्राप्त जाहलें, व वकील बादशाहाकडे आला होता, त्यास हजरतास सांगोन काढून दिल्या, ऐसें उत्तर सांगितलें.

कलम. १

टिपूचे मसलतीस फौजेचे बंदोबस्ताचा मजकूर व तरतूद केल्याचें वर्तमान सांगितलें, त्याचें उत्तर केलें की, मसलत प्राप्त होव्हे तेव्हां अदेशा पाहतां येत नाही. ज्या तऱ्हेनं फौजेचा वगैरे बंदोबस्त करून, योजिली मसलत सिद्धीस जाय तेंच केलें पाहिजे. आपणही पोक्त विचार केलाच असेल. प्रसंगानुरूप करणें तें केलें पाहिजे, ह्मणोन उत्तर सांगितलें.

कलम. १

दिल्लीहून मोर्चलें वगैरे बहुमान परभारें येतात, त्याचा सरकारांत इतळा होऊन ज्यास देणें तें सरकारांतून द्यावीं, परभारी न जावीं, ऐसें असावें ह्मणोन सांगितलें. त्याचें उत्तर सांगितलें जे, सांवतवाडीकर व सरखेल राघोजी आंगरे यांस खिलत वगैरे बहुमान हजरनाकडून घेऊन पाठविला. त्याबरोबर सरकारांत पत्रें लिहिलीं व त्यांसही लिहिलें जे, सरकारांत घेऊन जाऊन तेथील आज्ञेनं घ्यावी, ह्मणून सांगितलें असतां त्याणीं परभारें नेलीं. जें होणें तें सरकाराज्ज्ञेनंच होईल, ह्मणून उत्तर सांगितलें. कलम. १

बुंदेले यांजवर निग्रह करूं नये. पहिले श्रीमंत कैलासवासी थोरले रावसाहेब यांचे वेळेस तिमरा हिस्सा राज्य घेऊन करार केला की, परस्पर भाऊपण्याप्रमाणें चालावें. याप्रमाणें तहनामा शपथपूर्वक जाला आहे. यास्तव फौज बोलावून मसलतीचा समारोप करावा ऐसें सांगितल्याप्रमाणें श्रुत केलें. त्याचें उत्तर सांगितलें जे, आझीं फौज कारणाखेरीज पाठविली नाही. आपमामध्ये कलह होऊन आझांकडे वकील समजुती करून घ्यावी याअर्थी आले. तेव्हां नानास आणून बंदोबस्त करणें आला. आपण न केला तर दुसऱ्याकडे परराज्यांत संधान लागेल, तेव्हां विलग पडेल; याजकरितां बंदोबस्त करून देणें आला. त्यास फौज पाठवणें पडली. फौजेस खर्च लागेल तो द्यावा. ऐसें बोलण्यांत आणून खंडेराव हरी यांस फौजमुद्धां रवाना केलें. उभयतांचा ठराव होऊन फौजेचे खर्चाचा करारमदार जाला आहे. त्याप्रमाणें निर्गमांत आणून लौकर जेणें, ह्मणोन खंडेराव हरी यांस पत्रें पाठविली आहेत. लौकरच येतील, ऐसें उत्तर सांगितलें.

कलम. १

नबाबाकडील मजकूर, गुदस्ता भेट जाली तेव्हां टिपूचे मसलतीचें पक्कें बोलोन करारांत आणिलें, व गलिमाई आमलाची जेथपर्यंत वनेल तेथपर्यंत बंदोबस्त करून घेतला. टिपूचे मसलतीस नबाब सिद्ध आहेत. ऐसे सांगितल्याप्रमाणें बोलण्यावर त्याचें उत्तर केलें की, प्रसंग पाहून करणें प्राप्त आलें. टिपूचे मसलतीस अनकूल पक्षेपणें असल्यास कांहीं चिंता नाही. नबाब मध्येच मसलतीस न सोडीत ऐसें न व्हावें, ऐसें उत्तर सांगितलें.

कलम. १

फडणीसीचें कारभाराचें कामकाज बादशाहाकडील सरकारच्या फडणीसाच्या हातून कामकाज घ्यावें. पहिले श्रीमंत कैलासवासी भाऊसाहेब यांणीं दिल्ली हस्तगत केली; तेथें नारो शंकर कारभारी ठेविले. ते समर्थी फडणीसीचे कामकाजावर आझांकडील कारकून होता, ऐसें सांगितल्याप्रमाणें बोललों. त्याचें उत्तर केलें जे, भाऊसाहेब गेले तेव्हां बादशाहा दिल्लीस नव्हते. पूर्वेस मुजादवल्याकडे होते. दिल्ली घेऊन ठाणें आपले किल्यांत बसविलें. चाकरीचा भाव नवता. हल्लीं खासा बादशाहा आहे. त्याचे मुत्सदी दरकदार आहेत. मुकलारी होईल त्याणें

मुकत्यारीचा कारभार करावा. वरकड लिहिण्याचीं वगैरे कामें ज्याचीं त्याणें करावीं. ऐसे चालत आहे, ह्मणोन उत्तर सांगितलें. कलम. १

श्रीमंतान्ने दौलतीविसीचें राजश्री नानाचें आमचें बोलणें जाहलें आहे. त्या-प्रमाणें आह्मांकडून पक्कें आहे. याप्रमाणें राजश्री नानाकडून असावें ह्मणोन सांगितलें. कलम. १

घराऊ बोलणें फडणीसी आमची व सरदारी आपली, ऐसे राजश्री नानाचें आमचें बोलणें जालें आहे. त्याप्रमाणेंच आमचे तर्फें आहे, ह्मणून सांगितलें. कलम. १

• सार्वभौम यांजकडील पंद करून घेतलीं, तीं सारीं श्रीमंतांचे नांवें असावीं, गुमस्त-गिरी पाटीलवावांचे नांवें असावी, याअन्वयें मजला आपण सांगितलें, त्याप्रमाणें अक्षरशा यजमानसाहेबांस निवेदन केलें. त्याचें उत्तर सांगितलें जे, तें आह्मीं केलें आहे. त्यांत अर्थ याचप्रमाणें आहे. परंतु इतकें करून ध्यावयास हिसके किती लागले ते आमचे आह्मी जाणों. आह्मीं जिवादारभय श्रम करून कामें करावीं, त्यांत उगेंच कुन्हे काढीत जावें हे भाव जाहाले; तेथें लिहून समजावीत जावें हेही प्रशस्त वाटत नाही. असो. तुम्ही निगोप घेऊन आलां, या अर्थी सांगावें जाणोन बोलतां. वकील—मुलकी श्रीमंतांचे नांवें श्रीमंतांकडून व आह्मांकडून गुमस्तगिरी तुमची ह्मणून दसकत बरदशाहानीं केलें. यांत अर्थ ज्याप्रमाणें तुम्हांसीं बोलणें जालें त्याअन्वयें आहे. नायब—मुनायबीची फर्द आमचे नांवें दसकत केलें. त्यांसी नायब—मुनायबी ह्मणजे वकील—मुलकीची गुमस्तगिरी. तेव्हां यांतही गुमस्तगिरी सहजच आली. वक्षीगिरीची फर्द श्रीमंतांचे नांवें, त्यांतही आमची गुमस्तगिरी ऐसीच अक्षरें लिहिलीं आहेत. यांत अन्य भाव काय समजत आले असतील तर नकळें. मजला सांगितलें जे, तुम्हीही समजून घेणें व शिकवाही पाहाणें, आणि खातरजमा करून घेणें, ऐसे सांगितलें. पुढें बोललें जे, आजपर्यंत पत्रें येत गेलीं, त्यांचे भाव स्पष्ट समजण्यांत आले नाहीत. परंतु याचा भाव हाच दिसतो की, हिंदुस्थानीया सर्वांस समजावें की यांचें त्यांचें नीट नाही. ऐमें सर्वांस समजलें ह्मणजे जितकें केलें आहे तितकें विलग पडेल. त्यांस आह्मीं जें केलें तें श्रीमंतांचे आहे. त्यास आमची निष्ठा श्रीमंतांचे पायापाशीं आहे. त्यापक्षीं श्रीमंतांचे प्रतापें जालें आहे तें व पुढें होईल तेंही त्यांचेच प्रतापें होईल. दुसरा कोणी असता तरी त्यांस पेंचपडोन, केले तितके व्यर्थ होऊन, खुट्या खांदाडीस घेऊन गेले असते. आह्मीं मेहनत केली व करीतच आहों, हें ईश्वर जाणें, व ईश्वराचे जागां श्रीमंत आहेत, ते जाणतील. सर्व आहे तें. श्रीमंतांचें आहे. श्रीमंतांपाशीं येऊं तेव्हां समक्ष विनंति करून सर्व निवेदन करूं. याप्रमाणें उत्तर सांगितलें. कलम. १

एकूण चौदा कलमें तपसीलवार सांगितलीं. त्यांचीं उत्तरें जालीं तीं सेवेसी लिहिली आहेत. त्यांजवरून सर्व समजण्यांत येईल. सदरहूची उत्तरें यावीं ऐसा यजमानसाहेबांचा भाव आहे. तरी उत्तरें ल्याहावयासी आज्ञा जाली पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

५०. पोर्तुगीज गव्हर्नराचें पेशव्यांस पत्र.

(नालिक खत फिरंगी)

हुं

सिनोर पंतप्रधान.

थोर देंवेंकरून दोन वेळां आशाहामतपन्हा हुजूर पावोन नाजुक मनसबेची बोली केली खरी, परंतु इज्यानेबाचे मेहेनतीचा परिणाम लागोन सर्वांच्या दिलबरहुकूम घडोन न आलें, याजवरून बहुत दिलगीर जाहालों.

तारीख १० माहार्च सन मजकूर आह्मी आपले आरमारासहवर्तमान दंडाराजपुरीस पोहोंचलों. याअगोदर साहा रोज तेथें इंग्रज प्रविष्ट जाहाले होते. सिद्दीनं फिरंगी-यांचे मर्दानगीपुढें आपलें न चालें, हें पुतें समजोन इंग्रजा ताबीन आपले किल्ले वोपून दिले. ते मागापासून त्यासीं बोली चाली करीतच होते. आशाहामतपन्हाचे किरफायतीस व आपण कबूल केलेस तफावत करून जंजिन्यास व किल्ल्यास आपल्या निशाणा लावून आशाहामतपन्हाचे सरदारांस फौज उपेक्षणा करावयास लाविली. सिद्दीस आपण कुमक न करी ऐसे आशाहामतपन्हास निश्चयी सांगोन तथा न आचरला. तेव्हां तो विचार मुलाईजा करावयास सामान न्हवे. इंग्रज यांणी आपला शब्द देऊन तफावत केली, काय कार्य ह्मणोन विचार मनास आणिलिया सहजच कळोन येईल. पठाणास जैस (यश ?) आलें ह्मणोन चोहीकडेस वर्तमान त्यांहीं उठविलें, आण आह्मासही करार दिसोन यावयासी मोठे तरतुदीनं गोमांतकी तैसेंच वर्तमान घातलें. कां तर, आह्मी आपले आरमारानसीं सिद्दीचे किल्ले काबीज करावयास न जावें. यासाठीं आशाहामतपन्हाचे वकील आज मोकामां आहेत, त्यांसही प्रविष्ट असणार. फिरंगी आरमार तें मोहिमेस न जावें, ऐसें इंग्रजांचे दिलीं होतें. निमित्त ह्मणावें न गेलें. या आशाहामतपन्हासीं विगाड करून घ्यावयाचें अगत्य नव्हतें. तें गेलेमुळें जगविरुयात शत्रुत्व प्रगट केलें, त्याचा विचार ह्मणावा तर सर्वास टकाटकी करावयाचा.

इंग्रज बोलतात कीं, फिरंगी किल्ले मजकूर काबीज करून आशाहामतपन्हास वोपून देणार नाहींत, हें आपण जाणोन याजवास्ते आपण आपले ताबीन करून घेतले असत. आह्मी आमचे निष्ठेस अंतर करणार असतो तर आशाहामतपन्हासीं आमचे किल्ले आहेत त्यांत स्वल्प जबरदस्ती हल्लीं प्रसंगीं आहे, त्याजवरून त्यांपैकी कांहीं काबीज करून घेतों. जे बळकटीनं जंजिरा व कांसा (?) काबीज करायस गेलों, तेच बळकटीनं आपणासारखे वर्तोन आह्मी आमचे ठिकाणें घेणार होतो. ह्मणोन ते विवेक करीत नाहींत. यानंतर सिद्दीच्या किल्ल्याच्या काबजातीची मुबारखी आशाहामतपन्हास दिली जाली. कां ह्मणाल तर, किल्ले मजकूर इंग्रजास्वाधीन

जाहाले ते आपणास ऐसेंच असवें. किल्ले वोपून देतील, यास अंतर होगार नाही जरीही सिद्धीस साध्य होत असतें तरीही आशाहामतपन्हास ऐसें असलिया आवडी-युक्त तेंच करून, आपुलें हित होई तो मार्ग पाहोन घेणार, हा त्यांचा स्वयंभु गुण लक्षण आहे.

आशाहामतपन्हास इजानेबी आपली मर्दानगी दाखविणें घडोन आलें नाही याजवरून बहुत दिलगीर जाहालों. आशाहामतपन्हाचे सेकून (शकून, वचन, शपथ) करार मानोन, एकबलवइजाल पन्हा कोंद विजुरै (?) साहेवासी इजानेबी सर्वत्र आपले शिरीं घेऊन निशा केला जो, आशाहामतपन्हा कुल खर्च देणार यावरून एक दिलानें हल्लीं मसलतीस इस्तादानें खर्च केला तो व आह्मांकडील जमाव जंजिन्यास होता त्याचा साहा महिने अधिकच मुशाहिरा देखील दिला नाही. यावरून इजानेबावर मोठा शब्द आहे.

आशाहामतपन्हा, आह्मांकडील जमावापासून कांहींच किफायत नसतां, त्यांसी मुशाहिरा आपले उमदेपणें चालवूस लाविला असतां, तिकडील सरदार सतादेस याणें पदरीं घातला नाही. सरदार मजकूर याणीं धणीआज्ञा उल्लंघन केली. तेव्हां तो गुनाहागार जाहला.....त्याणें आपण आशाहामतपन्हाचे उपकारिक जाहलें ह्मणून जगत्रीं बोलिलें भले. परंतु, बिशाद पावोन बोलावें ऐसें सहसा नसावें. चांचां येऊन प्रविष्ट जाहाले वक्तीं सरदार मजकूर याणें करणें न केलें. याजवरून ते नसीयत खामखा पावतील ऐसें इजानेबी करार मानिलेच असे. एकबल व इजाल पन्हा कोंद विजुरे साहेबीं सर्व खलबती यांच्या ध्यानास न आला असतां, आपलेच मतें आपणावर घेतला. आशाहामतपन्हास मालूम जाहालें पाहिजे. हे मनसबेची कुल जबाबसाल साहेब मजकूर यांसी इजानेबी यावा लागतो. आणि त्याही ज्याहां पन्हायांसी हा सर्व विचार इजानेबी पुन्हां आपले नजीक येऊन जाहीर करावा ऐसें असलेवर जें जें ठाऊक असेल तें सर्व आयां केलें जाईल.

इंग्रज याणीं आपले सरदार आमच्या जाहाजांवर पाठवून आपले पादशाही तर्फेंन सांगोन घेतलें जें, आपणासी बिगाड न करावें. ह्मणोन सिद्दीनें आपणास किल्ले सोडून दिलेचा दाखलेही पाठविले. त्याच्या नकला देसाई विष्णु नाईक यांजकडे रवाना केल्या असत. प्रविष्ट होतील.

इलायतामध्ये उभयतां ज्यांहांपन्हामध्ये खुलासा चालतो, तेव्हां त्यांसी बिगाड करितां नये, व त्याच्यानेंही आह्मांसवें करितां होत नसे. कां ह्मणाल तर, ज्यापासोन अंतर येईल, त्याणें आपलाले डोईनें खावंदासी जबाबसाल करावा लागतो. ह्मणोन आशाहामतपन्हास गौस गुजार केलें जातें.

आह्मांस दिरंग लागोन एवढें घडोन आलें ह्मणोन भलतें अशुभचिंतक बोलतील तर खुदाई आज्ञेवर मनुष्य विचार करील ऐसे ह्मणतां नये. माहे नोवेंबर थोर तुफान येऊन आह्मांकडील अनेक तरांडीं नाश जाहालीं. गोमांतक मोहोरावर दोन गलिया

व ७४ चौऱ्यास्तर तोफांचे दर तोफा बारा व चोवीस लीब्र वजनी गोळचे ऐसे नासोन गेले. इंग्रजांचीही मोठी जाहाजें आठ बुडलीं. तुफान सर्वेत्रीं समान लागलें. ते समयी आशाहामतपन्हा आपले फौजेनभी लोणीवर मोकाम होत.

इंग्रज याणें जे बोली केल्या ते पाहिजे ते वक्तीं करणार होते. कां जे, मुंबई होऊन जंजिरा दहा कोस असे. गोमांतकी होऊन शंभर अधिकच आहे. आह्वांकडील एवढा मोठा सामान तयार जाहाला होता, त्याचें वर्तमान गुप्त असणार नव्हतें. याजवरून त्यास जवळ होऊन पाहिजे तेव्हां कावू साध्य करून घेऊस (घेण्यास) वक्त मिळतोच.

सदरहू कलमें केल्या मजकुरावरून जंजिऱ्यास आह्वांकडील बाकी उरला जमाव काढून आणिला, तदपूर्वी आशाहामतपन्हाचें सरदारांस इजानेचीं सांगोन पाठविलें जें, सरकारच्या कामास जमाव मजकुराचे जरूर असेल तर ठेवून ध्यावें. त्याणें तें सेवून अंगिकारिलें नाहीं. आह्मी याखेरीज काहींच सांगोन न पाठवितां त्यांनीच होऊन अगोदर निश्चय, जमाव रवाना करोन द्यावा ऐसा, केला होता. आह्मी इंग्रज याणें सांगोन घेतलेचा जवाब कलमीं केला जो, जंजिरा बंदर सिद्दी याचें, त्यांनीं तुह्मांस वोपून दिलें. तुह्मी आपली निशाण लावली. तेथें आमचा जमाव आहे. याजकरितां तो न्यावयासी आंत आलों. इतुकें त्यांसी कलमीं करून, सरकारचें कृपायती युक्त जें कामकाज असेल तें आशाहामतपन्हा यांचे सरदारांसी निघांत मनासी आणावें, फैसले करावेंसें होतें. त्यांसी विणु नाईक याणें रामाजी बारचे व रामाजी महादेव यांचे नांवें आह्वास इशारत केली जे, जेथें आरमार नांगराऊस होतें, तेथेंच जाऊन असावें. योग्य असे, ह्मणून आह्मी तेंच बरहुकूम केलें.

सर्व इंग्रज यांचाच उपदेश ऐसा आह्वास अखेर निदर्शनासी आलें. आपणाकडील मोजणा (?) आह्वांस समजोन यावयाचा प्रसंग नसावा. यासी साक्ष कोण ह्मणावें तर आशाहामतपन्हाचें सरदारांस सांगोन पाठविलें जे, इजानेच जहाजावरून खालीं जातील, तर आपण खामखा आशाहामतपन्हाच्या गुरावा वगैरे तरांठीं आंत आहेत, त्यांवर मारामार करूं ह्मणून.

आशाहामतपन्हाकडील चौदा गुरावा व साठ मोयलग गलबतें तिकडेस तयार असून कोणीच धैर्य धरून मर्दानगीन पुढें निघोन गेला नाहीं. एकादा नौकर धर्णीकामावर रत होऊन चालतो, आणि एकादा आपले लुब्धतेवर चाड धरून धर्णीकाम विस्मरण होतें. ह्मणून आशाहामतपन्हास न सांगतां नये.

बयाणवार मजकूर कलमीं केला ह्मणून आशाहामतपन्हांनीं विशादन मानावा अखेरीं हुजूर जाऊन भेट घेतलेचा मोठासा बहुमान पावलों हें यथार्थ आहे. रवाना ता. ४ माहे अप्रील इ. स. १७६१.

ज्याक फिलिफ देक्रेज.

विक्रीचीं पुस्तकें.

मोरोपंतकृत केकावलि.

(आवृत्ति तिसरी.)

श्रीरामदासानुदास प्रो. श्रीधर विष्णु परांजपे बी. ए.

यांनीं अर्थनिर्णायक, काव्यगुणावगुण, पुराणेतिहास, व्युत्पत्ति, व्याकरण, छंदःशास्त्र, अलंकार, सरस पाठभेद, अर्थसादृश्याचे उतारे, पौराणिक रूपकें, या संबंधाच्या व इतर आवश्यक माहितीच्या विपुल टीपा व महत्त्वाच्या पुरवण्या व परिशिष्टें देऊन तयार केली आहे. किं. २ रुपये, ट. ख. १० आणे.

मोरोपंतकृत महाभारत—शांतिपर्व.

संपादक—वाळकृष्ण अनंत भिडे बी. ए. व दत्तात्रय केशव जोशी.

आवृत्ति दुसरी. पहिल्या आवृत्तींत कित्येक अधिक चांगले पाठ व अर्थ, त्याचप्रमाणें मुख्य मुख्य अलंकारांचा समावेश परिशिष्टांत केला होता, ते पाठभेद, अर्थ व अलंकार वाचकांच्या सोईकरितां जेथल्या तेथें टीपांत देऊन ही दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. किंमत ११० ट. ख. ४८ आणा.

मोरोपंतकृत महाभारत—सभापर्व.

संपादक—वामन दाजी ओक व दामोदर केशव ओक.

आवृत्ति दुसरी. या आवृत्तींत मूळ ग्रंथाच्या स्पष्टीकरणार्थ कठीण पद्यांचा अर्थ दिला असून, पूर्वापेक्षां अर्थद्योतक टीपा जास्त दिल्या आहेत. मुख्य मुख्य अलंकारांचा नाभनिर्देश करून त्यांचें थोडक्यांत विवेचनही केलें आहे. शिवाय पुराणेतिहासविषयक कथासंदर्भ, समानार्थक उतारे, पंतांचें संक्षिप्त चरित्र, इत्यादि विद्यार्थ्यांस आवश्यक अशी माहिती देऊन शेवटीं अलाहाबाद युनिवर्सिटीच्या मॅट्रिक्युलेन परिक्षेतील निवडक प्रश्नही दिले आहेत. किं. ११० ट. ख. ४८

देवनाथ महाराजकृत कवितासंग्रह—

द्वितीयावृत्ति. संपादक—वामन दाजी ओक. किं. १ रु. ट. ख. ४८

वामनपंडितकृत कवितासंग्रह—भाग पहिला.

संपादक—वामन दाजी ओक.

आवृत्ति दुसरी. पहिल्या आवृत्तीत अधिक पद्ये, पाठभेद, अधिक टीपा, शुद्धिपत्र इत्यादि शोध परिशिष्टरूपानें शेवटीं जोडले होते, ते सर्व वाचकांच्या सोईकरितां जेथल्या तेथें देऊन ही आवृत्ति तयार केली आहे. किं. ३॥ रु. ट. ख. ५८

वामनपंडितकृत यथार्थदीपिका—भाग पहिला.

संपादक—वामन दाजी ओक.

आवृत्ति दुसरी. किं. १॥ रु. ट. ख. ४८

अनेकमहाराष्ट्रकविकृत पदसंग्रह—भाग पहिला.

संपादक—वामन दाजी ओक.

आवृत्ति दुसरी. पाठभेद, अधिक कडवीं वगैरे शेवटीं जोडलेले परिशिष्टांतील शोध जेथल्या तेथें घेऊन ही आवृत्ति तयार केली आहे. किं. १॥ रु. ट. ख. ४८

आनंदतनयकृत कवितासंग्रह.

संपादक—सदाशिव यादवराव काकडे, ती. ए.

द्वितीयावृत्ति. ही दुसरी आवृत्ति सतरा वर्षांनीं निघत आहे. या अवधीत आनंद-तनयाचीं बरींच नवीन काव्ये उपलब्ध झालीं. तीं सर्व या आवृत्तीत छापलीं आहेत. पहिल्या आवृत्तीपेक्षां या आवृत्तीत जास्त टीपा घातल्या असून आनंदतनयाचे चरित्रासंबंधीही नवीन उपलब्ध माहिती दिली आहे. किं. १॥ रु. ट. ख. ४८

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर छापखान्याचे मालक.

इतिहाससंग्रह.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं ।

पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ १ ॥

संपादकः—दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, मातारा.

पुस्तक २ रें.]

जुलै १९१०.

[अंक १२ वा.

विषयानुक्रम.

विषय.

पृष्ठांक.

१ ऐतिहासिक किरकोळ प्रकरणे....	८३-९८
२ हौळकरदरवारांतली हिंमण्यांची वकिली.	१-२४
३ ऐतिहासिक टिपणे.	९३-१००

चित्रे:-- १ रायसमा निवाचकर. २ टिपु मल्लनान

मुंबई:—काळकाटेवीच्या रस्त्यावर कोलभाट गल्ली, घरनं. २३ येथें
तुकागम जावजी यांच्या निर्णयसागर छापखान्यांत
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकर यांनीं
मालकांकरितां छापिला.

वार्षिक वर्गणी ट. ह. सह ४ रु. अंकाची कि. ट. ह. सह ६ आणे.

रावरंभा निवाळकर.

गंगाधर गोविंद यांच्या विचारें आकोडी किल्ला पर्णेवालीयाचा आहे, तो दतीयेकरास दिल्यानें ठीक नाहीं. आकोडीसभोंवता मुलूक सरकारचा, जालवण व उरई वगैरे महाल आहेत. हल्लीं माजी (?) होती, तेव्हां आमचीं कुटुंबे आकोडीच्या किल्लीयांत राहतात. पर्णेवालीयाची बदनजर नाहीं. दतीयेवाला बदमामली आहे. याजकरितां त्यांजकडे देऊं नये. सरकारांत ठेवल्यास गुंता नाहीं. ऐसे जाबसाल पडले आहेत. दतीयेवालीयाने मोर्चेही लाविले, तर साहा महिने लागतील. खंदकांत पाणी आहे. टेकडीवर किल्ला आहे. याजकरितां राजश्री अलीबहादूरबाबा यांसी पत्र पाठवावें कीं, आकोडीचा तालुका किल्लीयासुद्धां सरकारांत ठेवावा; दतीयेकर राजा छत्रजीत यांजकडे न द्यावा. आणिकही ठाणीं वेत्रवती-अलिकडे असतील तीं न द्यावी, झणून पत्र पाठविलें पाहिजे. दतीयाचें राज्य तेरा चौदा लक्षांचें आहे. त्यांजपाशीं हमेशा फौजा येतात. ते दोन अडीच तीन लक्ष रुपये घेत आले. तुझी पाऊण लक्ष रुपये घेऊन त्यास दोन लक्षांची जहागीर देऊं केली, हें चांगलें कीं काय? झणून गंगाधर गोविंद व शिवराव हरी झणतात. सरकारचाकरी तऱ्ही दतीयेकरांनीं करून दाखविलीं असती, मग जहागीर द्यावयाची होती. तूर्त आकोडी त्यांजकडे दिल्यानें पर्णेकर वगैरे बुंधेले यांस विषम वाटेल. सर्व बंदोबस्त जालीयावर मग करणें तें करावें. हल्लीं हिंमतबहादूर गोसावी यांजपाशीं हजार बाराशें, स्वार व तीन चार हजार पायदळ जमा जालें आहे. त्यांजपैकीं दोन हजार नंगे गोसावी आहेत, ते दूर करावे झणून आझीं सांगितलें आहे. ते दूर करणार. बाकी दोन हजार राहिले. त्यास पोटास पंधरा हजार रुपये दरमाहा तूर्त द्यावे लागतील. नाहींतर दोन तीन लक्षांचा मुलूक त्यांजकडे लावून द्यावा, ऐसें सरदार झणतात. आझी पूर्वींपासून सांगत आलों कीं, गोसावी याची जमात वाढवूं नये; परंतु जमाव जाला. लखनौ प्रांतीं हत्ती व तोफा होत्या, त्यांजपैकीं दोन तोफा दहा बारा शेरी गोळीच्या लष्करांत दाखल जाल्या, व मागाहून साहा तोफा जिलबीच्या येणार. हत्ती तीन चार आले आहेत. पूर्वीं स्वामींचें पत्र आलें, तेथें आज्ञा कीं, गोसावी यांसी झांशीस ठेवावें. येविषयीं आझीं दोन तीन वेळां बोलिलों, परंतु तूर्त ठेवावयाचा नाहीं. सध्यां कामकारभार सर्व त्याच्या हातून घेत आहेत. मुलुकाचें काम राजश्री गंगाधर गोविंद यांच्या हातून घ्यावयाचें केलें, याजमुळें दिक आहे. तपसीलवार वर्तमान सेवेसीं विदित व्हावें झणून विनंतिपत्रीं लिहिलें आहे. येथील सरदाराची मर्जी राखोन, कल सांभाळून, सरकारउपयोगी ते सहा सांगत आहों. गोसावी हिंमतबहादूर यांसी

दरमाहा खर्चास घावयाची सोय होणार नाही, ह्मणून तीन लक्षांचा मुलूक लावून घावा ऐसा विचार केला आहे. हिंमतबहादूर गोसावी याचा बंदोबस्त कोणे रीतीने करावा, त्याची आज्ञा निक्षून सरदारास पत्र पाठविण्याची मर्जी असेल, त्याप्रमाणें पाठवावयाची आज्ञा केली पाहिजे; व राजश्री गंगाधर गोविंद व राजश्री शिवराव हरी यांस पत्रें कीं, तुझीं फौज सुद्धां राजश्री अलीबहादूर यांजपासीं राहोन डेंघाईचा वंगरे बंदोबस्त यथास्थित करणें ह्मणून पाठविलीं पाहिजेत. नेक सल्ला तीच आम्ही सांगत आहों. परंतु त्यास दिकती पडतात. यास्तव स्वामींचींही आज्ञा-पत्रें आलियांनं येथें वोढ पडणार नाही. सेवेसीं श्रुत जालें पाहिजे हे विज्ञापना.”

२ इंग्रज, पेशवे व निजाम ह्या त्रिवर्गांची टिपूवरील स्वारी.

[इ.स. १७९१-९२ मध्ये गव्हरनर जनरल लॉर्ड कार्नवालीस ह्यांनी पेशवे व निजाम ह्यांच्या बरोबर टिपूवर मोहीम करण्यासाठी ऐक्यभावाचा तह करून त्याच्या राज्यावर स्वारी केली. ह्या स्वारीमध्ये लॉर्ड कार्नवालीस हे जातीनसी हजर असून, मराठ्यांचे वतीने त्यांच्या बरोबर हरिपंत फडके, व निजामाच्या वतीने त्याचा मुलगा शिकंदरजहा व दिवाण भैरुद्दौला, हे आपआपल्या सैन्यानिशी हजर होते. ह्या त्रिवर्ग फौजेने टिपूच्या प्रांतावर स्वारी करून त्याचा बराच मुलख काबिज केला, व इ. स. १७९२ च्या प्रारंभी टिपूची राजधानी जे श्रीरंगपट्टण शहर त्यावर चाल केली. श्रीरंगपट्टणच्या किड्यास ह्या त्रिवर्ग फौजांनी वेढा घातला व इंग्रजी फौजेने त्यावर जोराचा हल्ला केला. ह्या योगाने टिपू विनम्र होऊन तह करण्यास राजी झाला. त्याने आपले दोन मुलगे ओलीस पाठविले व ह्या त्रिवर्ग सरकारांस तीन कोट रुपये रोख व दीड कोटीचा मुलख, व दरवारखर्च ३० लाख रुपये देण्याचे कबूल केले. ह्या हकीकतीची सविस्तर पत्रे श्रीरंगपट्टण येथील रणभूमीवरून हरिपंत फडक्यांनी पेशव्यांचे कारभारी नानाफडणवीस ह्यांस लिहिली आहेत. ही पत्रे अतिशय महत्त्वाची व मनोरंजक असून अतिशय निःपक्षपातपणाने लिहिलेली आहेत. इंग्रजांच्या शौर्या-वद्दल त्यांत यथायोग्य उल्लेख असून, सर्व वृत्तांत विशेष पाल्हाळ न लावितां, थोडक्यांत सुद्देसूद्दीतीने लिहिला आहे. ह्या प्रकरणाची ही पत्रे संगतवार एके ठिकाणी सांपडलीं, तीं येथे प्रसिद्ध केली आहेत. ह्याच मोहिमेचा इंग्रज इतिहासकारांनी दिलेला वृत्तांत व ह्या पत्रांतील वृत्तांत, ह्यांची तुलना करून पाहणारास, हरिपंत फडक्यांच्या पत्रांत सत्यवक्तेपणा व इंग्रज बोध्याविषयी आदर बुद्धि चांगली दिसून येईल.]

पंक्ती चंद्र १ साबान

इसने सितैन हसतें डांक.

लेखांक १.

श्री

“सेवेसी विज्ञापना तागाईत चंद्र १२ जमादिलाखर वर्तमान यथास्थित असे विशेष:- याकलीदुर्गाहून कूच करून, एक मुक्काम मधीं करून, दुसरे मजलीस श्रीरंगपट्टणाजकळ तीन कोसांचे फासल्याने मुक्काम जाला. पुढें इंग्रज, पाठीमागे आमची व नवाबाची फौज, याप्रमाणें मुक्काम चंद्र ११ जमादिलाखरी जाहला, पट्टणचे उत्तरेचे आंगें राहिलों आहों. टिपू पट्टणांत आहे. या मुक्कामास आलों ते दिवशीं रात्री, इंग्रज राहिले आहेत त्यांचेपुढें विकट पाहारे असतात, त्यांजवर मध्यरात्रीस बाण टाकिळे. पाहारेकऱ्यांनीं सिलका केल्या. चार घटिकापर्यंत

पातळ पातळ बाण सुटत होत. दाहा बाण लष्कराजवळ टंकड्या आहेत, त्यांजवर उभे राहून लष्करावर बाण टाकिले. लष्करांत पडले नाहीत. याप्रमाणें प्रथम दिवशीं जालें. अद्यापि मोर्चे कोठें लावावे याचा निश्चय जाला नाही. इंग्रेज त्याच उद्योगांत आहेत. लष्करांत महर्गता मोठी. आठ चार दिवस भवत थोडें बहुत मिळेल. पुढें संकट आहे. दीड शेराची धारण आहे. विदित जालें पाहिजे. गजश्री परशुरामपंतभाऊ विदनुराकडे गेले आहेत. प्रस्तुत त्यांजकडील काहीं पत्र आलें नाही. पुढें घडेल तें लिहून पाठवूं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.??

लेखांक २.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना. पट्टणापामून तीन कोसांवर मुकाम जाला. इंग्रजांचें बोलणें जालें कीं, येथें काम पायदळाचें, तें आह्मी करितों. फौजेचें काम, तिही लष्करची रखवाली बेदड रक्षिणें, फौज घोड्यांशीं लढणें, हें तुमचें. आह्मीं छटलें कीं, मोर्चे आह्मांस लावितां येतात. त्याजवर ह्मणाले कीं, ऐकक काम आटपावें. तें दिवशीं मुकामच जाला. दुसरे रोजीं, चंद्र १३ जमादिलाखरी, दीड प्रहर रात्रीस, आह्मांस चिठी पाठविली कीं, पट्टणास महसरा आज करावा, असें आमचे सर्वांचे विचारें जालें. त्यास आह्मीं आज रात्रीस जातो. वरकड कारखाना, थोर तोफा येथें ठेवितों. याचा इतला केला. दौलास याप्रमाणें चिठी पाठविली. तेव्हां दोन्ही फौजा मुकाम इंग्रजांनीं सडे पुढें जावें, असें ठरलें होतें. त्याजवर रात्रीस इंग्रज, पलटणें पंधरा पर्यंत समागमें घेऊन निघाले. तोफा घेतल्या नाही. नीट पट्टणास जाऊन पट्टणचे उत्तरेस टिपूचा मुकाम होता, त्या सुमारे जाऊन, गोटावर एक सिलक केली. तेव्हां तेही सावध जाले. टिपूची गाडद भारी. तोफा, बाण, सरंजाम पुष्कळ, यांची मार चालली. इंग्रजांनीं तोफा समागमें नेल्या नव्हत्या. बंदुखांची सिलक. याप्रमाणें चौदा घटका रात्रीस अवसिचे, लढाई सुरू जाली. ती सारी रात्र एक सारखी. दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत मचली. टिपूचा सरंजाम भारी. इंग्रजांची जुवामर्दी भारी. त्याप्रमाणें लढाई कधीं पाहिली नाही. इंग्रेज बंदुखांच्या सिलका मारीत करीगड्याचें टेकडी पर्यंत गेले. टेकडी घेतली. तेथून पुढें शहर गंजम, लालबाग, कावेरीच्या चिमड्यांत आहे, ती जागा कायम केली. टिपूची लढाई तेथें भारी जाली. एक दोन वेळ इंग्रज मागे सरले. यांनीं निकड करून जागा कायम केली. माणूस परस्परें फार जायां जालें. इंग्रजांकडील पांच सातसें गोरा व हजारपर्यंत दुसरे पलटणांतील माणूस जाया

जालें. टिपूकडील दोन हजार माणूस पडलें. या लढाईतील शर्त टिपूकडे गोळी, तोफा, बाण इंग्रजांकडे. इंग्रजांकडे एक गोळी मात्र. याप्रमाणें मोठें युद्ध जालें. प्रातःकाल जाल्यावर इंग्रज तर फौज पाठविण्याविशीं लिहीत नाहीं. तीन कोसांचें अंतर. लढाई भारी होते. याजकरितां पांच हजार फौज आर्खीं इंग्रजांकडे पाठविली. लढतां लढतां दोघेही थकले. दोन प्रहर जाल्यानंतर इंग्रजांनीं आपला मुकाम करीघट्याजवळ ठराविला. तों तेथें टिपूकडील बेदड्यांचा उपद्रव भारी जाला. इतक्यांत आमची फौज जाऊन पोहोंचली, तेणेंकरून संतोष मानिला. फौज पाहतांच टिपूकडील राऊत निघोन गेले. इंग्रजांचा मुकाम तेथें निमे पलटणाचा जाला. निमे सरंजाम, पहिला मुकाम आह्मांजवळ होता, तेथें आला. उदयीक आह्मी व नवाब कूच करून, इंग्रज करीघट्याजवळ राहिले आहेत, तेथें मुका-मास जातों. रवाना चंद्र १३ जमादिलाखर. हे विज्ञापना.”

पैवस्ती चंद्र ८ रजव इसधे
तिसरे हस्ते डांक अस्तमान.

लेखांक ३. श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना तागाईत चंद्र १५ जमादिलाखर वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:- आर्खीं, नवाब, इंग्रज चंद्र ११ जमादिलाखरीं कूच करून पट्टणापासून तीन कोसांवर मुकाम केला. दुसरे दिवशीं तेथें मुकाम जाला. इंग्रजांचें बोलणें पडलें कीं, येथें पाव प्यायांचें काम, त्यास आर्खीं महसरा करितों. तुम्ही फौजेचे सरदार. तिही फौजेचें रक्षण व बेदड फौज आली तर त्यांसीं जुंजणें, ही गोष्ट करावी. आर्खीं बोलिलां कीं, आह्मांस मोर्चे लावितां येत नाहीं कीं काय? त्याजवर बोलिलें, मोर्चाचें आर्खीं करितों. दुसरे तुम्ही कर. त्याजवर तिसरे दिवशीं आवशीस चिठी पाठविली कीं, आर्खीं पंधरा पलटणे सडीं घेऊन पुढें जातों. तोफा वगैरे सरंजाम येथें ठेविला आणि सडे पुढें गेले. ते नीट टिपू किह्याचे उत्तरेचे आंगें उतरला होता, त्या गोटाजवळ गेले. तेथें इंग्रजांनीं सिलक केली. तेही सावध जाले. त्याचा जमाव पलटणाचा भारीच होता. तिकडून तोफा बाण वगैरे ह्वांची सिलक या प्रमाणें होऊं लागली. आवशीचे बारा घटिका रात्रीपासून लढाई सुरू जाली. तें दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत एक सारखी लढाई चालली होती. टिपूचा सरंजाम भारी व इंग्रज जवामर्द. यांनीं, तोफा जवळ नसतां, एक बंदुखीच्या मारानें, टिपू गोटांतून उधळला. त्याजकडून चतुरस्र मार होत होता. पाहाटेस इंग्रजांनीं करीघाटची टेकडी घेऊन, किह्याचे पूर्वेस लालबाग आहे ती घेतली, व शहर गंजमांत शिरले. टिपूनें लढाई फार चांगली दिल्ली. इंग्रजांचे शिपायगिरीची शर्त जाली. अशी लढाई

कर्धी पाहिली नाही. मोठी शर्त केली. इंग्रजांकडील गोरे पांच सातसें व हजार पर्यंत दुसरे माणूस पडेल. टिपूकडील दोन तीन हजार पडले. इंग्रजांनी घेतली जागा कायम करून राहिले. टिपू उत्तरेकडून कूच करून, फौज कावेरीचे पलीकडे घालून पश्चिमेकडे राहिला. खासा किह्यांत येऊन राहातो. बाहेर असतो. अद्यापि किह्या बाहेरील जागा इंग्रजांचे कबज्यांत आली नाही. पहिले दिवशी जागा घेतली, त्याचीच काईमी होते. लढाई जाली ते दिवशी रात्रीचे आझीं मुकामीच होतो. प्रातःकाल जाल्यावर आझी फौज तयार करून, लाड साहेबांकडे पांच हजार पाठविली. नवाबाकडील फौज गेली. त्यांस वर्तमान कळल्यावर खुसी मानली. मांगोन पाठविले की, “आझीं मुकाम करितों. बेदड उपद्रव करितात. तुझी फौज मुद्रां उभें राहावें. मुकाम जाला ह्मणजे गोटास जाणें. सकाळीं कूच करून यावें.” त्याजवरून फौज उभी राहिली. इंग्रजांचा सडे स्वारीचा मुकाम जाला. मग फौज गोटास आली. दुसरे दिवशी आझीं कूच केले. इंग्रज पटणापासून कोसावर राहिले आहेत. आझी व नवाब त्यांस लगतेंच राहिले आहेत. पहिले दिवशी लढाई जाली. दुसरे दिवशी उभयतांनीं विमावा घेतला. आतांही इंग्रज जागा काईम करीत पुढें जातात. टिपूकडील मारगिरी तितक्या पुरती होत. लढाई जाली ते दिवशी, टिपूकडील माणूस पांच सात हजार फरारी जाले. जखमी आमचे लष्करांत येतात. लढाईचा दम आहे. याप्रमाणें इकडेही आहे. दाणा दोन शेर कमपेश मिळतो. वैरणही मिळते. परंतु आठां दिवसानंतर मिळणार नाही. कसें होईल पाहावें. टिपूचा सरंजाम मजबुदी भारी आहे. लवकर स्थल येईल असें दिसत नाही. इकडील उद्योग चाललाच आहे. काम आहे, चार दिवस अधिक आगळे लागल्यास चिंता नाही. वैरण नाही! दाणा महाग! आझां जवळ पैका नाही !! सर्व गोष्टी श्रीमंतांचे प्रतापेंकरून पार पडतील. राजश्री भाऊ बिदनुगकडे गेले. इकडे येत तर फौजेचें काम याहून चांगलें दिसतें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पेंवरती चंद्र ९ रविवर इमंत्र
निसैन हस्ते भाऊकाडील उकि-
बरावर आलेले.

लेखांक ४.

श्री.

“सेवेसी विज्ञापना. तागाईत चंद्र १७ जमादिलाखर वर्तमान यथास्थित असे विशेषः—पटणापासून तीन कोसांवर मुक्काम होता. तेथून चंद्र १३ जमादिलाखरी इंग्रजांनी पंधरा पलटणें सडी घेऊन आवसीस निघाले. पट्टणचे उत्तरेस टिपूचा मुकाम होता, तेथें जाऊन सिलक केली. टिपू सावध होऊन तिकडील मारगिरी

तोफा बाण बंदुकांची जाली. इंग्रजांकडील फक्त सिलक होत होती. टिपूचा गोटा उधळला. ते निघोन कावेरीपलीकडे दक्षण तीरास फौज गेली. इंग्रजांनीं करीघाटची टेकडी घेऊन, लालबाग व शहर गंजम यांत गेले. ती जागा कायम केली. चौदा घटिका रात्र आवसीची तेव्हांपासून लढाई सुरू जाली, ती दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत धूम जाली. इंग्रजांकडील पांचशें गोरा व पलटणी माणसें हजार पर्यंत जायां जालीं. टिपूकडील तीन हजार माणूस पडलें. इंग्रज जाग्याची काइमी करितात. टिपूचा किल्याचा बंदोबस्त चांगला आहे. लढाईचे दिवशीं लढाईची शर्त इंग्रजांची जाली. जवामर्दी अधिक. दुसरे दिवशीं कूच करून पट्टणांपासून कोसांवर इंग्रज उतरले. आह्मी व नवाबाची फौज लगती आहे. राजश्री परशुरामपंत भाऊ बिदनुराकडे आहेत. यासमयीं फौजसुद्धां इकडे येते, तर फार चांगलें होतें. परंतु येणें न जालें.

आह्मीं लिहिण्यास कसर केली नाही. परंतु मर्जी ! इलाज नाही !! अद्यापि आमचीं पत्रें जातच आहेत. दुसरा मजकूर, टिपूचें पत्र इंग्रजांस व आह्मांस आलें कीं, मातबर पाठविण्याविशीं पत्रें पाठवार्वीं क्षणजे पाठवितों. त्याजवरून इंग्रजांचे मते मातबर आणवा, त्यासीं बोलवें. अकलेस आलें तर बरें, नाहीतर निरोप द्यावा. याप्रमाणें ठरोन पत्रें पाठविलीं आहेत. वकील येईल. परंतु ठरलसें दिसत नाही. दोहीकडील हिंमत भारीच आहे. जालें वर्तमान लिहिलें आहे. पुढें घडेल तें लिहून पाठवूं. स्वामीकडून तीन महिने अधिक जाले, पत्र येत नाही. यावरून कांहीं चैन पडत नाही. आह्मी इकडून वरचेवर पत्रें पाठवितों. पावतात कीं नाही, कळत नाही. कसेंही करून तिकडील वर्तमान आह्मांस कळे असें केलें पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ५.

पैवस्ती चंद्र १६ रजव इसने निमैन श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना तागाईत २० जमादिलाखर सुकाम नजीक श्रीरंगपट्टण एक कोस वर्तमान यथास्थित असे. विशेषः—चंद्र १३ जमादिलाखरी पटणापामून तीन कोसांवर सुकाम होता. तेथून रात्रीस पंधरा पलटणीं सडीं घेऊन इंग्रज निघाले. ते टिपूचा गोटा पट्टणचे उत्तरभागीं होता तेथें जाऊन सिलक केली. तो सावध जाला. गोटा उधळला. आवसीचे चौदा घटिका रात्रीपासून लढाई सुरू जाली, ती दुसरे दिवसीं सकाळचे प्रहर दिवसास राहिली. परस्परें माणूस फार जायां जालें. तेच रात्रीस इंग्रजांनीं करीघाटची टेकडी घेऊन, लालबाग व शहर-गंजम घेऊन, जागा कायम केली. पुढें रान सोडवीतच आहेत. टिपू पहिले दिवशीं

उत्तरेकडून कूच करून कावेरी दक्षण तिरास गेला. किह्याबाहेर चौथाई अंमल टिपूचा, तीन वाटे इंग्रजांचा, याप्रमाणें आहे. इंग्रजांनीं किह्यास महसरा करावयाचा जागा अद्यापि कायम केला नाही. मोर्चाचा सरंजाम भारीं केला आहे. नित्य लढाई किह्याजवळील होते. त्यावरून तोफा टिपू मारितो. बाहेरील बतेन्या इंग्रजांनीं घेतल्या आहेत. त्याजवरून हे मारगिरी करतात. पहिले दिवशीं लढाई भारी जाली. समागमें इंग्रजांचे, तोफा नसतां फक्त सिलका मात्र करीत गेले. जवामर्दीची शर्त जाली. या मजकुराचीं पत्रें तपशीलवार दोन चार रवानग्यांनीं स्वामीकडे पाठविलीं आहेत. दोनतीन पत्रें राजश्री परशुराम भाऊकडे पाठविलीं, त्याजबरोबर स्वामीचे नांवें पाठविलीं आहेत. तीं ते आपले डांकेवर रवाना रक-तील. भाऊ बिदनुराकडे रामचंद्र कणवी (?) पर्यंत गेले. बिदनूरचा उद्योग करावा तर झाडी व वाटा अडचणीच्या. याजकरितां तिकडे गुंतावयाचे ठेवून पटनाकडे यावयाकरितां चंद्र ५ जमादिलाखरी कूच केलें, हणून आह्मांस पत्र आलें. तें. चंद्र १७ भिनहूम पावलें. त्यांत लिहिलें जे दरमजल येतों. त्यास आमचीं पत्रें नित्य जातच आहेत. हें पत्र पावल्यावर लवकर येऊन पोहोंचायें हणून पत्रें पाठ-विलीं आहेत. किती जवळ आले हें पत्र आलें नाही. परंतु निघाले त्यापक्षीं लांकर येतीलसें दिसतें. भाऊ आल्यावर फौजेचा जथ चांगला पडेल. श्रीमंतांचे फौजेचे कामही चांगलें दृष्टीस पडेल. टिपूनें आपल्याकडील वकील पाठविण्याविशीं लिहिलें होतें. त्याचें उत्तर गेलें कीं पाठविणें. त्याचें उत्तर आलें कीं, पाठवितों. वकील येईल. त्याजवरतीही सरकारचे मातबर जाऊन त्यासीं बोलतील. त्याचा भाव कळेल. त्याजवर यांची उत्तर होतील. निश्चयांत कैसें येतें पाह्यांव. प्रायशा सलूख होईलसें दिसत नाही. घडेल तें लिहूं. दोन शेराची धारण आहे. वैरणीचें संकट आहे. श्रीमंतांचे प्रतापें करून पार लागेल तो खरा. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

पेवस्ती चंद्र २० रजब इमने
तिसीन हस्तें डांक.

लेखांक ६.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना तागार्हत चंद्र २९ जमादिलाखर वर्तमान यथास्थित असो. विशेष:- इकडील वर्तमान इंग्रजांची व टिपूची लढाई पटनास प्रथम दिवशीं जाली, त्याचा मजकूर पूर्वीं सेवेसीं लिहिलाच आहे. त्याजवर टिपूनें सलुग्याचा पैगाम केला. वकील पाठविले. त्यांसीं बोलणें भवती न भवती फार जाली. शेवटीं गोष्ट ठरली कीं, तीन सरकार मिळोन ही मसलत केली आहे. त्यास सलूख करितां, त्यापक्षीं आह्मी सांगतों तें एका. निमे मुलूख व तीन करोड रुपये द्यावे. हा फैसला होय तों दोघे पुत्र ओलीस ठेवावे. याप्रमाणें बोलणें जालें.

वकील टिपूकडे जाऊन याद दाखविली. त्याणीं कबूल केली. त्याप्रमाणें मान्य ह्मणोन याद करून मोहोर करून पाठविली. दोघे पुत्र इंग्रजांचे गोटाजवळ येऊन उतरले. दोन चारसैं माणूस समागमें आहे. मुलुकाचे वांटणीचे जाबसाल पडतील. त्यास, आह्मांजवळ यादी नाहीत. राजश्री परशुरामपंतभाऊ बारा कोसांवर आहेत. त्यांस माहीतगारी आहे. जसैं घडेल तसैं लिहून पाठवीन. करोडीचा तपसील दीड करोड तूर्त द्यावे. त्यांत कांहीं जिन्नस ध्यावा ह्मणत होते. ती गोष्ट कबूल केली नाही. पुत्र लष्करांत पाठविले, तेव्हां दीड करोड तूर्त येईल. राहिले दीड. त्यास, चार चार महिने प्रमाणें तीन हप्ते ह्मणजे वर्षांत झाडा करावा. याप्रमाणें ठरलें. जालें वर्तमान स्वामींस कळावें ह्मणोन लिहिलें असे. पुढें घडेल तें लिहून पाठवूं. सर्व गोष्टी श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापेंकरून जाल्या. विदित जालें पाहिजे. प्रथम दिवशीं इंग्रजांची लढाई जाली त्याची जरब भारी बसली. कळलें पाहिजे. टिपूस पुतें समजलें कीं, तिन्ही सरकार एक, त्यापक्षीं परिणाम नाही. असैं समजोन सलुखाची जोष्ट ठरली. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ७.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना:— इंग्रजांचें बोलणें पहिल्यापासून होतें कीं, टिपूची मगसूरी गेल्याखेरीज तह करूं नये. तेंच चाललें. पट्टणावर प्रथम दिवसीं लढाई जाली. ते दिवसीं उभयतांची लढाई चांगली जाली. परस्परें माणूस फार पडले. त्यांजवर टिपूनें कोईमतुरास सांपडले इंग्रज दोन पाठवून दिले. सलुकाचा पैगाम केला. त्यांजपासून मनाजोगी गोष्ट जाली तर सलूक करावा, ह्मणून बोलले. पुढें जाला तो मजकूर आलाहिदा लिहिला आहे. कोणी कोणी ह्मणतात कीं, इंग्रजांनीं अंतस्त कांहीं घेतलें. परंतु पाहातां खरें वाटत नाही. दुसरा मजकूर, टिपूचे निरोप आह्मांकडे येत असतात. आह्मीं सांगतो कीं, त्रिवर्ग एक. सख्य करणें असेल तर करावें. आह्मीं कोसीस करणार नाहीं. सेवटची गोष्ट ठरली. ही मोठ्या प्रेक्षेंकरून ठराविली. असैं सांगोन पाठविलें. त्यांत आंतून इंग्रजांचे सोईरिकेचा दाखला कोठें पुरला नाही. वास्तविक इंग्रज निखालसतेनेंच करितात. परंतु लोकवार्ता ऐकिली, ती लिहिली आहे. इंग्रज लढाईत दमले. टिपू समजला कीं, तिनी सरकारें एक, तेव्हां, परिणाम नाही. याजकरितां सलूक जाला. रवाना छ २ रजब हे विज्ञापना.”

लेखांक ८.

श्री.

“सेवेसी विज्ञापना:-टिपूकडील वकील मुसलमान दोघे पालखीनसीन आले. त्यास लष्करापासून अर्धकोसावर उतरले. चौकी इंग्रजांकडील राहिली. प्रथम वकील येण्यापूर्वी लाडसाहेबांचे किनवीचे बोलणे जाले कीं, वकिलासीं बोलवें, कीं, तुम्हीं आलां, तुमचे धण्यानें काय सांगितलें आहे ? त्याणीं सांगितलें तर उत्तम; नाही [तर] तुमची काय मर्जी आहे, ती सांगावी. असें ह्मटल्यास सांगावें कीं, तीन कोडीचा मुलूख व आठ करोड रुपये द्यावे. याप्रमाणें बोलणें जालें. त्यानंतर आह्मांस व मेनुदौला यांस सांगावें. त्यांचें मत कसें तें मनास आणावें, ह्मणून किनवी व मिरकासम आमचे येथें आले. दौलाही आले. वकिलासीं काय बोलवें ह्मणून किनवीनें प्रश्न केला. त्यांजवर दौला ह्मणाले, तुम्ही आम्ही एकीकडे बसून बोलूं. एकीकडे बसलों, बोलणें जालें. दौला बोलिले कीं, एक करोड रुपयांची दौलत टिपूकडे ठेवावी. पंधरा करोड रुपये मागावे. आम्हीं बोलिलो कीं, चांगलें आहे. परंतु असें बोलवें कीं ज्यांत काम होय. तेव्हां बोलले कीं, किनवी-जवळ याप्रमाणें बोलवें, ह्मणजे त्याचा खुलासा कळेल. त्याजवर किनवी, मिरकासम, दौले, आम्ही, गोविंदराव, बच्चाजीपंत व राजश्री आपा याप्रमाणें बसोन किनवीस सांगितलें. तो बोलिला कीं, बोलणें भारी. लाडसाहेबांनीं पराकाष्ठा तीन कोडीचा मुलूक, सा करोड रुपये बोलवे ह्मणून सांगितलें आहे. त्याजवर दौलाचे बोलणें चढाचें फार जालें. किनवी ह्मणाला कीं, हीं बोलणीं चढाचीं आहेत. असें तिरस्कारानें बोलिला. आह्मांस पुढें लागला. आम्हीं बोलिलों कीं, दोन्ही बोलणीं ऐकिलीं आहेत. याजवर लाडसाहेब मुनासिब जाणतील, तसें बोलवें. त्याजवर बोलिला कीं, तीन कोडीचा मुलूक व आठ करोड रुपये बोलतो. उत्तम ह्मणोन सांगितलें. तें वर्तमान लाडसाहेबांस किनवीनें सांगितलें. दौलाचे भाषणाचा प्रकार सांगितला. त्याचें उत्तर केलें कीं, त्यांस बोलावयास काय होतें ? शब्द लावून बोलिले. त्यांजवर वकिलासीं बोलावयास इंग्रजांकडील किनवी, नवाबाकडील मिरकासम, व सरकारचे बचाजीपंत याप्रमाणें निश्चय जाला. दुसरे दिवसीं वकील आले. तिघे जाऊन त्यांस भेटले. आगतस्वागत होऊन, किनवीनें डेरा दिला होता, तेथें बसले. वकीलास पुसलें कीं, तुम्हीं कां आला ? त्याणीं सांगितलें, तह करावयास आलों. काय सांगितलें आहे तें बोलिलें. तिन्ही सरकारचा तह करावा. त्यांची मर्जी कसी ती ऐकावी. त्याजवर किनवी बोलला कीं, सलूक करणें तर तीन कोडीचा मुलूक व आठ करोड रुपये द्यावे. त्याजवर बोलिले कीं, इतका

मुख्य पैका कोणाजवळ आहे? तथापि तुम्ही ह्मणतां, मी जाऊन त्यांस सांगितों. तें सांगतील तें येऊन विदित करूं. त्याजवर वकील गेले. एकदिवस राहून आले. तेव्हां बोलिलें कीं, तुम्ही तीन कोडीचा मुलूक घेणार, तेव्हां आम्हांकडे किती आहे? पैका कोठें आहे? त्याजवर किनवीजवळ दौलानीं, कांहीं कम सात लक्षांचे मुलूकाची याद दिली होती, ती बेरीज सांगितली. त्याजवर वकील बोलिले कीं, इतका मुलूख नाही. त्याजवर किनवी बोलिला कीं, आम्ही, सिद्धांताचें बोलणें, लाडसाहेब व उभयतां शरीक यांचें जालें आहे, तें बोलतों. तें सर्व सांगितलें कीं, जी दौलत तुम्हांकडे होती, त्यापैकीं निमे व साहा करोड रुपये द्यावे. याचा कैसला होय तों, दोन पुत्र बोलीस ठेवावे. हें बोलणें वकिलांनीं एकोन टिपूकीं बोलतों ह्मणोन सांगितलें. फिरोन गेले. दुसरे सांगितलें कीं, फडशा सांगितल्याप्रमाणें कर्तव्य असेल तर करा, नाहीतर मोर्चे लागल्यावर आम्ही ऐकणार नाहीं. त्याजवरून उभयतां वकील टिपूकडे गेले आहेत. काय येऊन सांगतात पाहावें. दुसरे दिवसीं टिपूकडे जाऊन बोलोन आले. फिरोन त्रिवर्ग बोलणें ऐकावयास गेले. त्यांनीं सांगितलें कीं, आम्हांमधीं इतका मुलूक द्यावयाची ताकद नाही. चौथाई मुलूक व करोड रुपये देऊं. सल्ला करावा. ती गोष्ट ऐकावयाची नाही, असें साफ सांगितलें. त्याजवर बोलतां बोलतां शेवट निदानची गोष्ट सांगितली कीं, निमे मुलूक व तीन करोड रुपये मान्य करितों. या उपरी वोढूं नये. त्याजवर किनवीनें जावसाल केला कीं, सा करोडींत उणें द्यावयाचें नाही. त्याजवर लाचार जाले. एकवेळ वर्तमान त्रिवर्गीस सांगावें. नाहीच ह्मटलें तर जाऊं. त्याजवर त्रिवर्ग आले. जिकडील तिकडे वर्तमान सांगितलें. दुसरे दिवसीं किनवीस आम्हांकडे पाठविलें, व दौलानीं मिरकासम यांस पाठविलें कीं, कसें करावें? आम्हीं सांगितलें कीं, सर्वांचे मतें ठरेल ती गोष्ट खरी. त्याजवर किनवी बोलिला कीं, आपले खातरेस कसें येतें? आम्हीं सांगितलें, लाडसाहेबांचें मर्जीस कसें येतें? त्यांनीं सांगितलें. पैक्याची गोष्ट आहे. आतां वोढूं नये. निमे मुलूक व तीन करोड रुपये द्यावे. सल्ला करावा. आम्ही उत्तम ह्मणोन सांगितलें. त्याजवर त्रिवर्ग वकिलांसीं बोलावयास गेले. त्यांनीं मान्य केलेंच होतें. त्याजवर दरबारखर्च तीस लक्ष रुपये सांगितले. त्यांनीं कबूल केले. त्याजवर टिपूची चिठी मोहरेनसीं याप्रमाणें कबूल ह्मणोन लिहून आणावी, याप्रमाणें सांगितलें. त्यांनीं मान्य करून टिपूकडे गेले. चिठी घेऊन येतील असें दिसतें. आतां 'नाहीं' ह्मणोन परिणाम नाही. मोर्चीतून गोळागोळी झीट पीट चाललीच आहे. इंग्रजांचे मनांत सल्ला करावा असा नवता. परंतु लढाई जाली ते दिवसीं खराबी फार जाली. त्यावरून सलुकाकडे मन लागलें. निमे मुलूक, तीन करोड रुपये, यांहून अधिक मागूं नये, असा निश्चय इंग्रजांचा कळला. मग

आह्मीं कशास ओढावें? याप्रमाणें मजकूर छ २५ जमादिलाखरपर्यंत जाला. रवाना छ २ रजब पंचविसावी:- पुढें दोन चार दिवस बोलण्याची घालमेल होऊन मुलूक, तीन करोड रुपये, तीस लक्ष दरबारखर्च, याप्रमाणें ठरलें. आज टिपूचे दोघे लेक लष्करांत येणार. मोर्च्यातील गोळी परस्परें बंद जाली. राजश्री भाऊ आज दोनकोसांवर येऊन उतरले. मुलकाचे वांटणीचे प्रकार कसकसे ठरतात, तें मागाहून लिहून पाठऊं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना. टिपूकडील गुलाम अल्लीखान, अलीरजाखान, प्रथम दिवसापामून बोलण्यांत आहेत. हे विज्ञापना”

लेखांक ९.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना:—टिपूचे लेक दोघे बोलीस यावयाचे, त्यास येण्याचा सिद्धांत जाला. तेव्हां वकिलांचें बोलणें पडलें कीं, सन्मानेंकरून घेऊन यावें. मिरकासम, किनवी व बचाजीपंत यांणीं वर्तमान लाडास सांगितलें. त्यांणीं मान्य-केलें. त्याजवर लाड बोलले कीं, त्रिवर्गीनीं इस्तकबल जावें. भेटून त्यांस घेऊन आमचे डेऱ्यास यावें. भेटून घटकाभर बसतील. मग त्यांचे खेमे उभे राहिले आहेत, तेथें जातील. दुसरे दिवसीं त्यांचे डेऱ्यास जाऊन येऊं. एकेच दिवसीं तिही सरदारांच्या भेटी होणार नाहीत. तो मजकूर बच्याजीपंतांनीं आह्मांस सांगितला. मिरकासम दौलाकडे गेले. त्यांणीं आह्मांकडे सांगून पाठविलें. त्याजवर त्यांचे आमचे विचारे ठरलें कीं, आमच्या डेऱ्यास प्रथम दिवसीं येत नाही. त्यापक्षीं आपण इस्तकबल पाठऊं नये. ज्या दिवसीं ज्यांकडे येतील त्यांणीं इस्तकबल पाठवावें. घेऊन यावें. याप्रमाणें लाडकडे सांगून पाठविलें. त्यांणीं सांगितलें, उत्तम आहे. टिपूचे वकिलांचें बोलणें त्रिवर्गाजवळ जालें कीं, दोन पुत्र पाठवितो; व लाडसाहेबांचे हातीं द्यावे. त्यांचे पुत्र असे समजोन ठेवावें. याप्रमाणें जालें. छ ३ रजबी दोघे पुत्र आले. लाडाची भेट होऊन, घटकाभर बसून, आपल्या डेऱ्यास गेले. आंतून इंग्रजांचें टिपूचें मिळालें ह्मणून तह जाला, असें सर्वत्र ह्मणतात. त्याचा शोध कशानें लागावा? जाला मजकूर लिहिला असे. पुढें घडेल तें लिहून पाठवूं. रवाना छ ४ रजब हे विज्ञापना”

लेखांक १०.

पेवस्ती छ २४ रजब इसने तिसैन. श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना तागाईत छ ४ रजब मुक्काम श्रीरंगपट्टण स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-इकडील वर्तमान, श्रीरंगपट्ट-

टिपू सुलतान.

यास आलीयावर एक लढाई टिपूची जाली. त्यांत ताकत राहिली नाही. याजकरितां सलखाचा संदर्भ लाविला. शेवटीं तीन सरकार मिळोन, निमे मुलूक तीन करोड रुपये द्यावे, दोन पुत्र फडशा होई तोंपर्यंत बोलीस द्यावे, याप्रमाणें ठरलें. दोन पुत्र काल छ ३ रोजीं लष्करांत येऊन उतरले. याउपरी हारप्रमाणें फडशा जाला ह्मणजे माघारें कूच होईल. श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापेंकडून असलतं शेवटास गेली. येविसींचीं वर्तमानें डाकेवर पत्रें पाठविलीं आहेत. तीं गावोन वर्तमान विदित जालें असेल. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक ११.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापनाः—टिपूचे लेंक लार्ड साहेबांस भेटले. दुसरे दिवसीं लाड त्यांचे घरास गेले. दोन घोड्याळें, एक बंदूख, व दोन पिस्तुलें मुलांस दिल्लीं. दोन घटका बसले. आगतस्वागत, घोड्यावर कसे बसतां, लिहितां पढतां काय, इकडील तिकडील गोष्टी जाल्या. डेन्यास लाड गेले. यांची ज्याफत करावयाची गोष्ट काढली. लाडांनीं सांगितलें कीं, आमची रीत नाही. त्यांजवर गुलामअल्ली-खान बोलिले कीं, मुलें तुमचीं आहेत. ते ह्मणतील तें ऐकावें लागेल. तेव्हां पोशाक व सिरपेंच जेगा व एक तरवार खाशांस दिली. त्याणीं पोशाक घेतला नाही. दागिने तरवार घेतली. याप्रमाणें किनवीस दिल्लें. व चेरीस पोशाक व जेगा सिरपेंच दिला. आपल्याकडील बच्याजीपंत व नवाबाकडील मीरअलम समागमें होते, यांपुढें पोशाक ठेविले. याणीं सांगितलें कीं, खावंदाची भेट जालीयावर [घेऊं]. त्यांजवर लाडांनीं सांगितलें कीं, ठीक आहे. याप्रमाणें होऊन इंग्रज आपले डेन्यास आले. अनंतर बच्याजीपंतांस सांगितलें कीं, उदईक नवाबाची व हरीपंताची भेट. यास सांगितलें होतें कीं, एके दिवसीं दोहीकडील भेट ठीक नाही. त्याजवरून आज छ ५ रजबी नवाबाचे येथें जाणार. इस्तकबल दौलाचे पुत्र इस्तकबल जाऊन, दोघा मुलांस घेऊन आले. दौला देवडीजवळ जाऊन डेन्यांत घेऊन आले. तिकडून साहेबजादे येऊन गादीवर उभे राहिले. मुलांनीं जवळ येऊन कुरनीस केली. एकसष्ट एकसष्ट मोहरा नजर केल्या. जवळ आल्यावर बसावयास सांगितलें. घटकाभर आगतस्वागत जालें. तेथें पानदान घेऊन दौलाचे डेन्यास गेले. तेथें घटकाभर बसून आपले डेन्यास गेले. याप्रमाणें नवाबाचे येथील समारंभ जाला. छ ६ रजबी, आमचे डेन्यास येणार. याजकरितां राजश्री आपा यांस इस्तकबल पाठविले. डेन्यास घेऊन आले. आह्मी देवडीचे बाहेर जाऊन त्यांस भेटून डेन्यांत घेऊन

आलों. दोघा पुत्रांस दोन पोशाक व जेगा सिरपेंच याप्रमाणें व गुलाम अल्ली-खान व रजाअल्लीखान यांस वस्त्रें व एकेक सिरपेंच दिला. दोन प्रहर दिवस डेन्यास यावयास लागले. दोनघटका बसलों. इकडील तिकडील गोष्टी [जाल्या]. मग ल्हाणाले, आह्मांस भूक लागली. त्याजवर दोनमुलें व रजाअल्लीखान राहुटींत गेले. पढेबर्फी, मुरंबा, बदाम, पिस्ते यांचा फराळ केला. पाणी प्याले. राजश्री आपांनीं परामर्ष केला. मग फिरोन आह्मी डेन्यांत बसलों. तेथें आले. अत्तर पानदान देऊन निरोप दिला. आपा इस्तकबल गेले. त्यांस त्याणीं वस्त्रें, सिरपेंच जिगा, एक हत्ती दिला. आह्मी मुलांस दोन घोडीं दिलहीं. ही प्रथम ज्याफत. कळलें पाहिजे हे विज्ञापना. रवाना छ ६ रजब हे विज्ञापना.”

लेखांक १२.

पैवस्ती छ. २५ रजब इसत्रे.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना:—टिपूकडील वकिलासीं मुलुकाचे व पैक्याचे जाबस्वाल जाले पाहिजेत. त्यास, सरकारांतून बचाजीपंत, व नवाबाकडील मीरआलम, व इंग्रजांकडील किनवी आहेत. त्यानंतर महालचे जाबसाल पडतील. याजकरितां नवाबाकडून राय राया मुकरार जाले. आह्मी आपल्याकडून राजश्री गोविंदराव कृष्ण, व गोविंदराव भगवंत मुकरार केले. याणीं जाऊन बोलत जावें. जो प्रकार बोलण्यांत येईल, तो सांगावा. आह्मी व राजश्री भाऊ, आपा याणीं माहितगारीनें करणें तसें करावें, याप्रमाणें केलें. टिपूकडून पूर्णया येणार. पुढें घडेल तें लिहून पाठऊं. रवाना छ ६ रजब. हे विज्ञापना.”

लेखांक १३.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना:—लाडसाहेबांचे व मेडूस यांचें भाषण जालें. काय बोलले असतील तें ते जाणत. त्यानंतर मेडूस डेन्यास गेला. नंतर एकांतीं डेन्यांत बसला. दोन पिस्तुलें गोळ्या घालून भरलीं; आपल्या पोटांत मारून घेतलीं. एक लागू जालें. बाहेर लोक होते, त्याणीं आवाज ऐकिला. आंत गेले तों असा प्रकार! तेव्हां डाक्टर आणून गोळी काढली. येविसींचें कारण चेरीनें बच्याजी-पंताजवळ सांगितलें कीं, याची प्रकृत खास्ती. पहिल्यानें पट्टणास आलों ते दिसीं तीन तुकड्या केल्या. दोन तुकड्या लालबागांत गेल्या. मेडूस वाट चुकले. ही

खिदत! याजकरितां असें केलें. जखमेनें जेर आहे! वांचणें कठीण! दुसरे कोणी कोणी बोलतात कीं, सल्ला जाला ही गोष्ट मेड्डसाचे खातरेस आली नाहीं, याजकरितां असें केलें. सारांश, मर्दमाणूस मेड्डसासारखा इंग्रजांचे मंडळांत थोडा !
रा॥ छ. ७, रजब. हे विज्ञापना.”

लेखांक १४.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापनाः—इकडील मसलतीचा प्रकार, सलुखाचा प्रकार जाला, तेव्हां आटोपल्यांतच (जमा आहे.) फडशासाठीं काय दिवस लागतील ते लागतील. पुढें कसें कर्तव्य? भाऊ आह्मी मिळोन, फौज, गारद खर्च भारी, याचें कसें करावें? त्रिवर्गाचे विद्यमानें तह जाला, तेव्हां छावणीस फौज ठेवावी नलगे. तालुका सुटला तो भाऊकडेच आहे. येथील गुंता उरकल्यावर इतका खर्च ठेवणें कशास? देशास येणें, तेव्हां फौज समागमें किती आणावी, किंवा सर्वीस निरोप द्यावा, याची आज्ञा आली पाहिजे. येथील फडशा जाल्यावर इंग्रज ठरणार नाहीं. चिनापट्टणास जातील. रवाना छ. ७ हे विज्ञापना. इंग्रज जाऊं लागले तर यांसीं कसें बोलावें, तेही आज्ञा असावी हे विज्ञापना.”

लेखांक १५.

पंवस्ती छ २५ रजब इसनै तिसैन

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना तागाईत छ. ७ रजब मुकाम नजीक श्रीरंगपट्टण वर्तमान यथास्थित असेः—इकडील वर्तमान, सलुखाची गोष्ट तीन सरकार मिळोन निमे मुलूक, व तीन करोड रुपये, व तीस लक्ष दरबार खर्च याप्रमाणें टिपूपासून ध्यावयाचें ठरलें, हा मजकूर दोन पत्रीं सेवेसीं लिहिला आहे. या उपरी तहनामे ठरणें, कलमें लिहिणें, यांचें कसकसें ठरतें, मुलुकाची वांटणी, पैका येणें याचें कसें होतें, तें लिहून पाठऊं. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक १६.

पौ॥ छ. २ साबान

इसनै तिसैन

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना तागाईत छ १३ रजब मुकाम नजीक श्रीरंगपट्टण वर्तमान यथास्थित असे विशेषः—इकडील वर्तमान टिपूचा सलूख जाल्याचा मजकूर दोन चार पत्रीं लिहिला आहे, त्याजवरून विदित जाला असेल. निमे ऐबज तूर्त येणें, त्याचा

भरणा फार करून जाहाला. एक दोन रोजांत फडशा होईल. मुलुकाच्या वांटणीच्या यादी त्याजकडून आल्या आहेत. तिही सरकारांत मुलूख देणें त्याच्या बेरजा जाजती लिहिल्या आहेत. आपल्याकडे महाल ठेवणें त्याच्या कमी लिहिल्या आहेत. दोन करोडीची जमा मुलुकाची लिहिली आहे. परंतु माहितगारांचे मते व कांहीं आह्मांकडील माहितगारी, त्यास तीन करोडीचा मुलूक, मग कांहीं कमी होईल असें दिसतें. त्याची कची देणारे टिपणें आणविलीं आहेत. या घसघसेस कांहीं दिवस लागतील. हा फडशा जाला ह्मणजे येथून कूच होईल. वैरण लांब गेली! तडू नार्हीत! बेलही थकले! डोईभाण्यावर काम चालतें. धारण तीन शेरांची आहे. विदित जालें पाहिजे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना”.

लेखांक १७.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापना:—“टिपूकडील तह ठरावांत आला ह्मणोन राजश्री परश-
रामपंत भाऊंनी व गोविंदराव यांनीं लिहिलें, तेव्हां तह जाला असेल. लिहिल्याप्र-
माणें तह जाला असल्यास चांगलें. तुम्ही मोकळे जाला. पैक्याची अडचण. महागाई
पुरवली. श्रीमंतांचे प्रतापेंकडून गोष्ट घडली. याउपर तुमचें येणें लौकर व्हावें.
पुढें मुलुकाची वांटणी होणें ही एक गोष्ट मोठीच आहे. जनराल कांहीं दिवस कोठें
राहणार, किंवा कलकत्त्यास जाणार? नवाबाची लाडाची भेट दौला करणार ह्मणोन
ऐकतों, याचें कारण दिसत नाहीं. परंतु दौला भेटीस बळकटी मानितात. याप्रकणीं
तुमचें राहणें जरूर असें जाल्यास, उपाय नाहीं. अवल. दरजा, कसें करून तुमचें
येणें व्हावें. कांहीं दिवस मसलतीमुळें राहणें जाल्यास राजश्री परशरामपंत भाऊ यांचें
तरी येणें लौकर जाल्यास बरें. सुचनार्थ लिहिलें असे. तसा डौल तुम्ही भराल.” ह्मणोन
आज्ञा केली, ती कळली. त्यास लढाईपासून तह जाला; पैका निमे आला; मुल-
काची वांटणी जाली; हे दिनचर्येचे प्रकार लिहून स्वामीकडे पाठवीत गेलों. परंतु
पत्रें पावलीं नाहींत, यास इलाज नाहीं. लिहिण्याचे श्रम केले, ते व्यर्थ गेले.
असो. आगें मागें पत्रें पाठवून सविस्तर अर्थ ध्यानांत आले असतील. या मसल-
तींत लाम मोठा, व खराबी मोठी. असा समेट व्हावा असें नवतें. परंतु श्रीमं-
तांचे प्रतापेंकडून गोष्ट घडली. आह्मी मोकळे जालों. देसीं लौकर जाणें घडावें,
हाच इरादा. परंतु इंग्रजाचें बोलण्यांत पडलें कीं, तुम्ही आह्मी सर्वांनीं शिवगंगे-
पर्यंत चलावें; तेथें परस्परें निरोप धेऊन जावें. आह्मीं ह्मटलें कीं, आतां तिकडे
फिरोन यावयाचें काम नाहीं. येथेंच दोन चार मुकाम करून निरोप व्हावा, परंतु
आग्रह पाहिला. याकरितां गोष्ट कबूल केली. इतके दिवस त्यांची मर्जी रक्षिली,

होळकरदरबारांतली हिंगण्यांची वकिली.

लेखांक १.

श्रीराम.

ता. २ नोव्हेंबर, १७९४.

“चिरंजीव राजश्री राजारामपंत भाऊ यांसी:—

प्रती देवराव महादेव आशीर्वाद. उपरी येथील कुशल तागाईत चंद्र २७ रविलावल मुकाम इंदूर, लष्कर राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार, जाणून स्वक्षेम लेखन करित गेलें पाहिजे. यानंतर बहुत दिवस जाले, तुम्हांकडील पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तर असें नसावें. यानंतर आमची रवानगी इकडे सरकारांतून राजश्री पाटिल-बाबांचे विचारें जाली. त्यांत होळकरांनीं कलह न करावा, पटाल्यापलीकडे मसलत करावी, किंवा गुजराथची मसलत कच्छ भूजपर्यंत करावी, अगर देशीं हुजूर यावें, आज्ञा होईल त्या अन्वयेन वर्तणूक करावी. म्हणून सरकार आज्ञा. व याच भावें बाबाकडे गेलों. ते दिवशीं बाबाचींहि बोलणीं, मागील पुढील अर्थ मजला माहित केले. तुम्ही ते दिवशीं नव्हतां. राजश्री आबा होते. त्यांत मुख्यत्व मसलत करावी. घराऊ रीतीचा खेह असावा. तर दहा वेळ बोलणीं पडलीं. शफथा जाल्या. परंतु निर्वाहांत एकहि गोष्ट आली नाही. बहुवशता सरदारांची व कारभारी यांची. तेव्हां पुन्हाहि वारंवार तीच गोष्ट. यास्तव दुरून संमंथ असून नाहींसें असावें हेच गोष्ट करावयाची, दुसरें नाही. येविषयीं बहुत बोलणें जालें. त्यानंतर माम पक्ष आमचें राहाणें पुण्यास होऊन निरीप घेतला. ते दिवशींहि आज्ञा पूर्व्वत होऊन येथें आलों. प्रथम महेश्वरीं आलों. गंगाजळनिर्मळ वाईची भेट जाल्यास मासपक्ष तेथें राहून, साकत्य आज्ञेप्रमाणें बोलिलों. सरकारचीं पत्रें दिधलीं. बोलणीं बहुतच जालीं. त्यांत दुराग्रह वाढता. “उभयपक्षीं नुकसानी जाली व होत जाते. येणेंकरून सरकारची नुकसानी. रात्रं दिवस खलप हा ठीक नाही. मोटालीं कामें बाहेरचीं होऊन उभयपक्षीं व सरकारांत नफे व्हावे, ह्या चाली चालाव्या, त्या काळमहान्म्यानें ऐशा घडतात ! व लोक तमाशा पाहतात ! शत्रु दिवस मोजितात. तहवाच्या मनस्वी होतात. ह्या गोष्टी विवेकास व पूर्व्व चालींस उचित कीं काय ? तुम्ही वडील व विवेकी. तेथें या अपेक्षा अधिकारी होऊन समेट न व्हावी, ही दुर्नाम कोणाची ? याचा विचार पुरतेपणें करावा.” तेव्हां उत्तर केलें कीं, “मजला प्रयोजन काय, कीं उभयपक्षीं दोष निर्दोष निवडावे. विवेक उभयतांस सांगावे व उभयतांनीं विवेक करावा. व धन्यांनीं आज्ञा करावी. त्याअन्वयेन वर्तावें. आम्हीं वडिलांवडिलीं चाली पाडिल्या. त्यांत उभयपक्षीं सांप्रत चाली पडतात, त्या हिंदुस्थान प्रांतीं पातशाई

आपसांत होऊन, दक्षिणच्या फौजा जाऊन, एकमेकांनं आपलीं घरें दाखवून, एकमेकांस जख्म द्यावी. पैका, प्रांत आझांस मिळावा, व कांहीं दिवसांत राहिला त्याचा हलकेपणा पाहून आमचे फौजांनीं त्याचा निर्वाह करावा. असं होत होत, आझांस मांटेपणं मिळालीं. पराक्रम जाले. पादशाई घरांत येऊन श्रीमंताचे राज्याची व आमचे सरदारियांची वृद्धिच आजपर्यंत जाली. आणि मराठे ज्याचा पक्ष करितील तोच सवळ पडेल, असेंहि कांहीं दिवस होऊन, दक्षिणी फौजांस आव चढला. हेहि पाहिलें. सरकारांत कोट्यावधीचा प्रांत व द्रव्य व सरकार वांटणीचे कमाविसदार गोविंद बडाल आदिकरून वगून, कोडों रुपये रसदा सरकारांत वैलावर गोण्या भरून रुपये जात होते. सांप्रत तोच काळ ऐसाहि जाला, कीं जसें पादशाईत लोकांनीं आमच्या फौजांचें सामान बाळगूनहि हिंदुस्थान हलकें व पराक्रमरहित आपसांत केलें, तसें इंग्रजी सामान बराबर बाळगून, आपल्या फौजा निरवीर्यवजें आहेत. ते इंग्रज ऐसे मनांत येऊन त्यांचें विलायतीस वळ पाहून, त्यांचा आव वाढवून, आपणांनींल पारिपत्यास त्यांजला भागीदार करून, किळे, कोट त्यांचे स्वाधीन केले. वंगाव्यापामून अयोध्या भागिरथी पारवार दिक्षीपर्यंत भागिरथी परतीर्ण होते. ते अंतरवेद उर्वरित राहिली होती. तेहि त्यांच्या कवज्यांत गेली. व तह सर्वांची फाजल सरकारांत व आपल्या आपल्यांत उच्छेद उभयपक्षांच्या फौजा नाकारल्या, क्षणून इंग्रजी सामान पुस्तपन्दास-ऐसाहि काळ व तोच पराक्रम. वृद्धि होते; व उभयपक्षां अहंभाव हेच होऊन वाहु स्फुरण होतें. त्याचा पल्ला काय ? व बदनक्षी व अविचार काय ? वडिलावडलीं चाली ह्या होत्या कीं काय ? तेव्हां चाली टाकून अर्थ उभयपक्षां पडतात, याचे विचार श्रीमंतांनीं करावे. वडिलांवडिलीं चालीनं कल्याण, उर्जित व नांवलौकिक मिळाले, किंवा ह्या चाली उर्जित भाग्याच्या व चांगल्या ? यद्यपि उर्जितसे दोन दिवस वाटले तरी श्रेमदायक उभयतांस, हे विवेक ज्यांनीं सरदाच्या कराव्या त्यांस असावे. व खांवदांनीं करून वागवावें. व आझांस काय म्हणतां ! ” तेव्हां बोलिलों कीं, “ इतके आदेश आपले ध्यानांत, तेव्हां आपले स्वाधीन नसले तरी आपण तुकोजीबावांस वडील, धनी आहांत. इतःपर सरकार आज्ञेची अवज्ञा नसावी. पुढें पाटिलबावाहि या प्रांतीं येतील. भेटी आपल्या त्यांच्या होतील. त्यांनीं समेट विवेकेंकरूनच केली, व फौजा माघाच्या नेल्या. आपणहि तुकोजीबावांस सांगून विवेक करून, सरकार आज्ञेप्रमाणें मोहिमेस जावें.” याप्रमाणें बोलणीं विस्तारें होऊन, इंदुरास आलों. यांच्या भेटी जाल्या. त्याच-भावे कमकसर हेहि बोलले. बाईचें यांचे विचारें सरकार आज्ञेप्रमाणें मोहिमेस गुजराथ प्रांतीं फौजांचा शह टाकून जावें. सरकारांतून उपराळा हिंदुस्थान अन्वयें करावा, अथवा आझांस मारवावे हेंच असल्यास न करावा. तेव्हां थोडा बहुत होईलसें होऊन, मसलत मान्य करून, राजश्री काशीराव होळकर यांसी डेरदाखल केले. खांसा बाईचे दर्शनास महेश्वरास जाऊन सत्वर फौजांत जाणार, सदरहुअन्वयें

सरकारांत लिहिलें. साकल्य तुझांस कळतच असेल. पाटिलवावांनीं मनःपूर्वक निर्मळ व्हावें. पूर्व चालीप्रमाणें निर्वाहांत यावें, हेहि भाव आहेत. बाईचे हातें जें होईल, तें पक्केंच घडेल. महेश्वरीं जाऊन उभयतां एक जाल्यावर होईल तें लिहूं. चांगला योग असल्यास आह्मीच येऊं. उत्तर पाठवावें. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंति.”

लेखांक २.

श्रीराम.

ता. १ दिसेंबर इ. सं. १७९३.

“पुरवणी स्वामींचे सेवेसी विनंति ऐसी जे, महेश्वरीं येऊन गंगाजळनिर्मळ अहल्या-बाई यांची भेट घेऊन राजश्री तुकोजीबावा सुभेदार यांचें करण्याचे भाव ध्यानास आणितां बोलणें करणें, तो पक्कविचार व शाश्वत बुद्धि व दुरआदेशा बाईपाशींच. बावापाशीं शेरपीठपर्यंत येथून जाईल तो कालक्षेप ! कायम मिजाज किंवा मसलतीस पक्कता यासी ठिकाण नाही ! सर्व काळानुरूप जालें आहे ! पुढेंहि सिद्धीस जाणें तें बाईखेरीज कांहींएक जाणें नाही. असें ध्यानास येऊन, त्यांसीच बोलणीं खचित करून, राजश्री तुकोजीबावांचा दस्तऐवज आणविला, कीं जें बोलणें तें मानुश्री साहेबाशीं बोलवें. कारभारी राजश्री शिवाजी गोपाळ व पाराशर दादाजी तेश्च आहेत. निश्चयांत आणावेसं करून बाईशींच आधीं अवसानार्थ, बोलून पक्काई विचाराची खचित. कारभारीयासहित बाईचें ध्यानांत येऊन, सरकार आज्ञा व आपला विचार त्याखेरीज दुसरा अर्थ किंवा लगमसलती खेरीज धरूं नये, ऐसी पक्कता दड होऊन, बाईंनीं राजश्री बाबाजी निंबाजी विद्यमानें पाराशर दादाजी, यांस इंदुरास पाठवून, तुकोजीबावाशीं बोलणें होऊन, मसलत सरकार आज्ञा होईल उभयतांचे विचारें तें मान्य म्हणून, बाईंचीं पत्रें तीन, एक सरकार व दोन उभयतांचें नांवें व त्याच-प्रमाणें बाईंचीं पत्रें एक सरकार व दोन उभयतांचे नांवें एकूण सहा पत्रें, व चार पुरवण्या दोन मसलत संबंधीं उपराज्यास फौजा देऊन, पुस्तपुन्हा मसलतीचा करावा. ज्याप्रमाणें तिकडे आहे तदन्वयें इतिहासयुक्त व मसलती सरकारच्या कराव्या. त्या पूर्वीपासून मोठालीं कामें, सरकारचाकरी या उभयतां सरदाराकडील वडिलांवडिलीं होत आल्या, सरलारांत पैका देतच आलों; सरकारांत फाजिलें काढून सरकार आपले देणेंदार पूर्वी केलें नाही. पुढेंहि कोणें करूं नये. येविषयीं दस्ताऐवज गोळून घेऊन, पुरवणी पत्रें दोन, एकूण चार पुरवण्या बाईचें नांवें स्वामींस एकूण दहा होळकराकडील; व दोन पत्रें माझे नांवें, एक तुकोजी होळकर यांचें माझे नांवें, व एक बाईचें मजला आलें होतें. तें एकूण दोन पत्रें सदरद्वारा पत्रें व कच्चें वर्तमान वर्तलें त्याच्या पुरवण्या चंद्र २२ रविलावलीं डांकेंत वि॥ राजश्री केंसो भिकार्जा रवाना जलद साता दिवसांत पावून, साता दिवसभर उत्तरें यावीं कीं, त्या अन्वयें येथें घडे व पुन्हां जलद उत्तरें येत जात, त्या पत्रास एक महिना चार दिवस जाले, अद्याप उत्तर न आलें. बाईकडील पृच्छा

व सुभेदाराकडील पृच्छा वारंवार प्रतिउत्तराविषयीं होतच आहे. सेवकाची मार्ग-प्रतीक्षा पत्राकडे ! उत्तरें न येतां सेवकाची मातबरी, विश्वास वाढणें सर्व स्वामींचे कृपेचे उपराळ्यावर आहे. तेथील कामें काजें अनेक, त्याजमुळें किंवा श्रीमंत राजश्री तात्याची प्रकृति कांहींशी ठीक नव्हती ह्मणून कळलें. याजमुळें, किंवा पत्रेंच पावलीं नाहींत, मध्यें घायाळ जालीं त्याजमुळें, असे अनेक तर्क चित्तास होऊन चिंताग्रस्तता जाली. उत्तरीं कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. त्यानंतर राजश्री तुकोजीवावा यांसी राजश्री नारो कृष्ण शेणवाई निसवत शिंदे यांनीं बोलणें लाविलें कीं, तुमचे स्नेहाची मजवुती पाटिलबावांशीं करून देतों. तुम्ही एक पाटिलबावास पत्र लिहून द्यावें. येविषयीं तुकोजीवावांस विचार असावा कीं, नारो कृष्ण पात्र केव्हाच्याचें, याचे स्वाधीन पाटिलबावा तरी किती, व एवढा कलह वाढलेला, दरबारीं वाद पडलेला, सरदारांचीं पत्रें परस्परें येणें जाणें बंद. पुण्यांत राजश्री दादाजी गंगाधर यांची भानगड, अंतस्त सहा महिने कमकसर चाललीच आहे, त्याचा थांक लागून काय जालें ? सरकार संमंधीं बोलणें होतच आहे. असं असतां नारो कृष्णाचें बोलणें परिणाम काय लावील, हा आदेशा न करितां, महेश्वरीं बार्डस न विचारितां, आपलें पत्र राजश्री पाटिलबावांचे नांवें मशारानिह्ने यांसी लिहून दिधलें कीं, त्याजकडून तपशिलें लिहिलीं कीं, समेट करावी. आज्ञा कराल तर तुकोजीवावाकडील मातबर घेऊन येतों. याप्रमाणें येथें खंडो महादेव फडणीस दि॥ पारनेरकर यांजकडील कारकून आहेत, त्यांचे विद्यमानें राजकारण करून, पत्रें रवाना करून, बार्डस पत्रें तेथील जाव येऊन भाव पुरता न समजून घेतां पाठविलीं कीं नारो कृष्ण वकील निसवत शिंदे यांजसमागमें राजश्री पांडुरंग शंकर यांजला द्यावयास्तव येथें पाठवावें. याप्रमाणें पत्रें पाठविलीं. तेव्हां बार्डस विचार पडला कीं, पत्रें रवाना पुण्यास जालींच आहेत. सरकार दाखल्याखेरीज कारभारी यांच्या विचाराखेरीज कांहींच आम्हांस करणें नाहीं. तथापि, तुकबाचें पत्र आलें आहे. ज्ञान तेथील समजलें आहे. तुम्ही तेथपर्यंत जावें. त्याची भेट घेऊन राजकारण भानगडी ध्यानास आणून, मुख्य श्रीमंतांची आज्ञा मसलतीची त्यांचीं पत्रें रवाना केलींच आहेत. इतःपर स्वारीस निघावें. या तगाद्याचीं बोलणीं रगडून बोलून बाहेर काढण्याची तजवीज सत्वर करावी. तों राजश्री पाराशर दादाजी याशी येथून महालचे रसदाचा भरणा पुरवून, सावकार एक दोन बराबर देऊन, फौजेची समजावीस करून, तोफखान्यामुद्धां सिद्धतेस रवाना करितें. म्हणून बोलून महेश्वरीं-हून रवाना बहुत ममतेनें खातरजमा करून केलें. येथें आलों. सुभेदारांनीं राजश्री रामराव आपाजी पळशीकर लष्कराबाहेर अर्ध कोस सामोरा पाठविले, त्यांची भेट होऊन त्याजसहित डेच्याशीं आलों. तेथें डेच्याचे बाडापाशीं ज्येष्ठ चिरंजीव राजश्री काशीराव होळकर यांजला पुढें पाठविलें. त्यांच्या भेटी होऊन मुख्याची भेट जाहली. पूर्वापासून चाल सरदारांस वळें द्यावयाची आमची आहे, त्याअन्वयेचें चार

वखें दिधलीं. दोन घटका वसून राहुटीस मुक्काम त्यांनीं करविला. तेथें आलों. राजश्री नारो कृष्ण निसवत पाटिलबावा व राजश्री बाळाजीपंत कात्रे भेटीस आले. त्यांच्या भेटी जाल्या. बोलणेंहि कार्याकारण जालें. राजश्री बाळाजीपंत कात्रे यांजकडील मजकूर बोलण्याचा समजून घेतला, व स्वामींनीं पत्र त्याजवळ मजला दिधलें होतें, तेंहि मशारनिल्हेनीं दिधलें. आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक होईल म्हणून मशारनिल्हेस सांगितलें. उपरांत दुसरे दिवशीं तुकोजीबावांनीं बोलावूं पाठविलें. गेलों. बोलणें जालें. त्यांत प्रथम आज्ञा काय पुसली ? उत्तर केलें कीं, तीन आज्ञा आहेत. त्याचें बोलणें बोललों. तेव्हां उत्तर करूं लागले. त्यांत परम श्रमी ! मजला देशीं मसलतीस ठेऊन कारभारी यांनीं खराब केले. शिंद्याशीं झुंजूं नका, ऐसी थांबाथांब करून, चार चार बंद पत्रें व दादाजी गंगाधर यांजकडून लिहविलें. त्याजवरून झुंज केलें नाहीं. यास्तव तहवारी खर्चाची होऊन ही दशा जाली ! हीं भाषणें बहुतच श्रमयुक्त जालीं. ते दिवशीं शांतवन समाधान करून विशेष न लांबवितां घरास आलों. दुसरे दिवशीं बोलावूं पाठविलें. बोलणें समजुतीचे अर्थ मसलत संमंधीं वगैरे जितकें बोलावयाचें होतें तें बोललों. तथापि बहुवशता फार, व करण्याचा प्रकार एक मुद्दा नाहीं ! कैलासवासी महारजी होळकर सुभेदार यांची तऱ्हा बोलण्याची आणून बोलूं लागले. उपरांत एकांतीं खंडोपंत व आपण रात्रां वसून बोलूं लागले. ममतेंत घेऊन पुढें कर्तव्यता कल्याणाची कोणती विचारित आहेत, तीं घरोब्याचे रीतीनें व खंडोपंतास ममतेंत घेऊन विचारिलें. तेव्हां मुख्यत्व नारो कृष्णाचे विद्यमानें भानगड आहे ह्याणून बोलले. ती तऱ्हा पक्के आहे कीं काय ? तर 'आहे' म्हणून सांगितलें. तेव्हां नारो कृष्ण सेणवाई यांचे हातें बोलणें लावितां, तेथें दादाजी गंगाधर यांजपेक्षां, तुझी कारकून पाठवाल त्याची मातबरी व नारो कृष्णाची वाढेल कीं काय ? असें ह्याणून त्या दिवशीं बोलून आलों. दुसरे दिवशीं नारो कृष्णाची भेट जाली. त्याचा माझा पूर्वींचा दंडक आहे. त्यास पुसलें. त्यानें सांगितलें कीं, मजला बोलावून खंडोपंतांनीं सुभेदारापाशीं नेऊन भानगड लाविली. म्यां सांगितलें कीं, आपलें पत्र लिहून द्यावें. पाटिलबावांकडे पाठवून तपशिलें लिहितों. त्याचें उत्तर येईल तदन्वयें धन्यांनीं बोलाविल्यास तुम्हांकडील जो कोणी घाल, त्यास घेऊन जाईन. त्याचीं उत्तरें मजला आलीं व यांचेंहि पत्र आलें. तेंच बजिन्नस दाखविलें. त्यांत नारो कृष्णाचे पत्रीं स्पष्ट लिहिलें कीं, दादाजी गंगाधर अंतस्तुचें बोलणें बोलतात; त्यांत जीव काय पडेल व सिद्धीस काय गेलें, तें पुरतें पाहून तुम्हांस लिहूं. तूर्त तुम्हीं कांहींएक न बोलणें. बाईचें बोलणें आल्याखेरीज सार्थक नाहीं. याच अन्वयें राजश्री आवा चिटणीस यांनीं व लष्करांतून गोपाळराव रघुनाथ यांनीं लिहिलें, व सुभेदाराचे नांवें पत्रोत्तरें पाटिलबावांचें. त्यांत आपलेकडील दुसरा अर्थ नाहीं; तर आज्ञांकडीलहि नाहीं. राजश्री दादाजी गंगाधर येथें आपलेकडून बोलणीं बोलतच आहेत म्हणून उत्तरें आलीं, तीं सर्व पाहिलीं.

नारो कृष्णास पुसलें कीं, तुम्ही जानां कीं काय? त्यांनीं सांगितलें, मजला धन्याची आज्ञा नाही. सुभेदार व खंडोपंतास स्पष्ट सांगितलें कीं, अगोधर बाईचें संमत पत्रेपणें माझे प्रत्ययास आल्यावर, उपरांत धन्यास व आबास लिहीन. तेथून आज्ञा जी येईल तदन्वये बोलणें झणून स्पष्ट सांगितलें. तेव्हां फजीत जाते. बाईशीं बोलण्यास ठिकाण नाही. आझांस सांगितलें, त्यास ठिकाण नाही! बाईंनीं पूर्वीं भविष्य केलेंच होतें व बाईचा निश्चय, जें करणें तें सरकारांत दाखला देऊन तेथील विचारें करणें. कालानुरूप तें तुम्हांस घराऊ विचार पुसून होईल. तूर्त फौज तयार करून, बाह्य विरुद्ध मोडून, मसलत गुजराथची करणें व फौज ताजी करणें, व सरकार आज्ञेप्रमाणें कलह न करणें. हाच विचार सर्वांपरी उत्तम तोच मिद्ध करावा. आझांस सरकार आज्ञा आहेच व बाईंचेंहि संमत जाहलेंच आहे, तेव्हां सुभेदागस सक्ती स्वारीस निघण्याविषयीं सांगितली. तेव्हां उत्तर प्रत्युत्तर पूर्वे बोलिल्याप्रमाणें करूं लागले. थोडे सक्त व त्यांचीं कर्तुंवे त्यांचे आंगीं लाविल्यावेरीज सोईस येत नाहीत, असं पाहून, तसेंहि बोलून सरकारानें अगर कारभारी यांनीं आपलें कल्याणच केलें आहे. आपण द्रुतकथिल सरदारी चाली चुकत गेलां व सरकारांतून संरक्षण व चालढकलच होत गेली. तीं कलमें आंगीं एक एक पुसपुसून लाविलीं. त्याचा तपशील आलादा कलमवार विनंती लिहिली आहे, त्याजवरून ध्यानास येईल. त्यांनीं पाटिलबावांकडे शब्द आणावयाचा मजकूर थोडा थोडा बोलिले. तेहि संदर्प शुद्ध कलम लिहिलें आहे. सर्व उपयोगानुरूप तेथें करणें, तें स्वामी करितील. हीं बोलणीं होत गेलीं. त्यांत बाईकडील उपराळा पत्रें सरकार लक्षानुरूप आज्ञा करितील तें करावें, हींच येत गेलीं. तेव्हां मसलत मान्य करून, आझांकडील बोलणीं जालीं तीं विस्तारें बाईस धृत करून जसें सांगतील तसें करावेंसें होऊन, राजश्री आनंदराव भाधव कारकून महेश्वरास तुकोजीबावांनीं पाठविले. ते बाईशीं बोलून बाईचें संमत पुरतेपणें होतेंच. राजश्री पाराशर दादाजीस ऐवजाची तरतूज करून रवाना केलें. व खासा तुकवांनीं निघावें शरीरास स्वस्त, वायूचे उपद्रव नाही, तथापि तसेंच निघावेंसा सिद्धांत करून पत्रें लिहिलीं व पाराजीपंतास सांगितलें. त्या अन्वये सिद्धतेंस लागले. मसलत 'कवूल केली' झणून दोन तीन वेळां आम्ही व बाळाजी काशी कात्रे व आनंदराव वकील व त्यांचे घरची मंडळी व चिरंजीवासहित बसून सांगितलेंच होतें, व पुन्हां सांगून मुहूर्त पहावयासी जोशी यांस कार्तिक वद्य १३ रविवारीं सांगितलें. सरकारांत पत्रें द्यावीं कीं डेरे दाखल जालों म्हणून. त्यास बाईंनीं मजला पत्र लिहिलें आहे. त्यांत पूर्वीं पत्रें लिहिलीं आहेत, त्याचीं उत्तरें यावयाची मार्गप्रतीक्षा आहे. तोंपर्यंत कांहीं मसलतीचे सिद्धतेची पैरवी व डेरेदाखल होणें वगैरे निदर्शनास कांहीं आणून पत्रें लिहिल्यास गोडीस पडेल. तेंच पत्र वजिन्नस स्वामीकडे रवाना केलें आहे. मुख्यत्वे बाईस अभिमान पूर्ण पडला आहे कीं, महारजी होळकराचे निशाणाचा

आब गेला, तो सरकारचाकरी मसलतीनें आणावा. आपण आहों तो, आब आहे त्याप्रमाणें संरक्षण करावा. सरकारचाकरीस बेउजूर असून कारभारी याचे विचारें सांगतील तें चालावें. सुभेदाराचें शरीर अथें वायूनें गेलें आहे. तशीच तजवीज व कायममिजाजी व मसलतीचा अर्थ जाला आहे ! व जेष्ठ चिरंजीव काशीराव त्यांचा एक हात पांय वायूनें कमी जन्मतांच आहे, व तद्वतच बुध्य, मसलत, कायम-मिजाजी. आहे !! कनिष्ठ चिरंजीव मल्हारराव त्यांची अवस्था सर्वे स्वार्थाय विदित. जघन्यच आहे, तेंच आहे. बापूजी होळकर पुतण्या आहे, तो मात्र स्वारीशिकारी चाकरीच्या उपयोगी. त्याचे ठिकाणीं यांसी द्रोहबुद्धि विशेष याजला जाली आहे कीं, माझे पुत्र मागें पडतील. यास्तव पुत्रांस रुढीस घालावें. पुत्र जेष्ठ रुढीस घालावे, तर कनिष्ठ मल्हारराव झणतात कीं त्यास जिवें मारीन. जेष्ठ पुत्र म्हणतात कीं, मी जेष्ठ, टिक्याचा धनी. मजला रुढीस न घातल्यास गोसावी होऊन छत्रीपाशीं बसेन. हें जेष्ठचें भाषण ! मुख्यास पुत्रमोह विशेष जाला ! व्यसनासक्ति सर्वास. मादक वस्तूचा संग्रह ! तेव्हां सर्वांस जमा करून आझी सांगितलें कीं, यांनं बहु-तांचे नाश जाले. आपण संग्रह करितां, हें ठीक नव्हे. समय काय गुजरला आहे, व अभिमानरहित होऊन तोच उद्योग चालणें उचित नाहीं. आपलें स्वरूप कोणी बोलत नाहीं, परंतु जग विरुद्ध जालें आहे. सुभेदार कैलासवासीचे पुण्याचे पुंज बहुत होते, त्याचा खर्च होत होत आपणहि तेंच पुण्य खर्चितां ! पापेत्कर्ष विशेष जाहला. पुण्यसंग्रह सरत आला. तुझी सरदार थोर, केवढे तुमचे मान, थोरपणा, त्यास ह्या बटा आहे. झणून पुत्रसहित जमा करून बोलणें झालें. त्याजवरून पुत्रांक-डून आपण श्रीमंतांचे पांयांची व वाईचे पांयांची व श्रीमार्तंडजीचे पायांची शपथ करून, दरोबस्त लष्करचीं दुकानें उठवून, प्रांतांत दरोबस्त मनाई राज्यांतील शिर-स्तेप्रमाणें चित्रीवेगळी विक्री होऊं नये याप्रमाणें ताकीद निश्चून जाली. याप्रमाणें पंधरा दिवस चालतें. जमा प्रांताची दहा हजारांची कमी झाली. वाईसहि संतोष जाला. मुख्य आ दौलतीस अहल्यावाईचें पुण्य, धर्म व बुद्धि, कायममिजाज, एक-वचन व श्रीमंतांचे चरणीं निष्ठा व लौकिकावर दृष्टि कर्तृत्व व पुरुषार्थ आहे; व स्वामीचा पुस्तपुन्हा ममतायुक्त असल्यासच निर्वाह आहे. दौलत खराबींत फार आली व ज्यांनीं मसलत कराव्या त्यांचा अर्थ असा. वाईनीं आब भरला आहे. पुढें निदर्शनास येईल तें विनंति लिहूं. सेवेसी श्रुत होय कृपा केली पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक ३.

श्रीराम. ता. २५ दिसेंबर इ. स. १७९३.

“पुरवणी श्रीमंतराजश्री नानास्वामीचे सेवेसीं विनंति कीं, स्वामींनीं कृपा करून पत्रें पाठविल्लीं. ते छ १८ जमादिलावलीं पावलीं. त्यांत मजकूर कीं, “सरदारी मोठी, उगेच रिकामें बसणें, यांत लौकिक नाहीं; व खराबी होते. विना मसलतीशिवाय

उत्तवारी होत नाही. व परस्परे सरदारांत वैमनस्य जालें. त्याचेंही निराकरण होत नाही. हें जाणोन तुझांस रवाना केलें. तीन प्रकार सांगितले, त्याप्रमाणें तुम्हीं बोललां. त्यांचे विचारास वरें वाटलें, असें तुमचे लिहिण्यांत आलें. त्यास, पटाल्या-कडील मसलत चांगली. पूर्व चाल सुटत नाही. भाऊपणास चांगले. परंतु ती मसलत निर्वेध शेषटास जाणार नाही. उगाच खलश वाढतो. याजकरितां गुजरा-थची मसलत करावयास गुण बहुत येतात. सरदाराची उठवण मोडेल, लौकिक मोठाच होईल, सरकारकामही होईल. स्वतंत्र कोणाचा वेध नाही. इतके गुण आहेत. याविषयीचें तुम्हांसीं बोलणें जालेंच आहे. सरकारांतून पुस्तपुन्हा व्हावा असें झणणें, त्यास पुस्तपुन्हा होईल. सरकारचा सरंजाम थोडाबहुत ध्यावयास येईल. याविषयीचें पूर्वी बोलण्यांत तुम्हांसीं आलें आहे. व राजश्री वाळाजी काशी यांस लिहिलें आहे. वांटाणीचा मजकूर, तर गुजराथेंत वांटाणी पूर्वीपामून सरदारास नाही. जें सुटलें तें सरकारचें. त्यांत हिस्सा नाही. तेव्हां वांटाणी मागूं नये. सरकारकाम करावें. याप्रमाणें व्हावें. यांत बहुत गोष्टी आहेत. सरदारीची उत्तवारी व्हावी, लौकिक व्हावा, यास्तव हा मनसबा मनन करून ठरविला. चांगला आहे. करावा हें उचित आहे. तुम्हीं लिहिल्याअन्वये स्फोटून बोलावें आणि गुजराथचे मसल-तीचें ठरवावें. होईल तें लिहून पाठवावें. मसलतीचे विचारें चांगलें वाटलें तें लिहिलें असे. याशिवाय भाग सुटत नाही. वरकड पूर्वचाली बाईनीं लिहिल्या व पराक्रम केले, सरकार नफे जाले, ह्या गोष्टी खऱ्या आहेत. लोपल्या नाहीत. परंतु तेव्हां दुई नव्हती. त्यानें नीट दिसत होतें. आतां तसें असतें, तर कोणेही गोष्टीचें संकट न पडतें. परंतु तसा प्रकार राहिला. नाही तेव्हां कसें करावे ? महेश्वरींच राहिलें असतां, लौकिक राहील की काय ? याचा विचार मनांत यावा. जसी सरदारी, तसें काम करावें. यांतच सरदारीचें स्वरूप व वोज असें जाणून, हा पक्ष योजनेंत आला आहे. याप्रमाणें घडल्यास चांगलें. तुम्ही बोलावयाचे रीतीनें उलगडून बोलून याप्रमाणें घडवावें. यांत सर्व गोष्टी आहेत. होईल तें वरचेवर लिहित जावें. राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार व गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाई यांच्या पत्रांचीं उत्तरें पाठविलीं आहेत. प्रविष्ट करावीं झणून आज्ञा.” त्यास आज्ञे-प्रमाणें यांचे डेरे मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस बाहेर गुजराथच्या रोखें देविले, व वद्य ६ सोमवारी राजश्री सुभेदाराचे चिरंजीव ज्येष्ठ काशीराव होळकर डेरेदाखल केले. एक कोसावर मुक्काम जाला. फौजा दरोबस्त सामानानिशीं होऊन तेथें जातात. तेथून पुढें कूच. फौजा व राजश्री काशीराव, बापुजी होळकर यांचें कूच होईल. सांप्रत लग्न राजश्री मल्हारराव होळकर यांचें व बापुजी होळकराचे बंधूचे कन्येचें, तेही काल छ २० व छ २१ मीनहस जालीं. इतःपर सत्वर कूच सुभेदारांचें होऊन महेश्वरास गंगाजळनिर्मळ अहिल्याबाईचे दर्शनास चालतील. राजश्री सुभेदार यांणीं मसलतीस जाण्याचा निश्चय बाईचे विचारें करून, श्रीमंतस्वामीचे नांवें व स्वामीचे नांवें

व राजश्री तात्यांचे नांवें पत्रें लिहून पाठविलीं आहेत. पावतील. त्याजवरून कळेल. पुस्त-
पुन्हा व...कुमकी फौजा व तोफखाना वगैरे उपराळ्याची तजवीज सत्वर व्हावी. दिवस
मसलतीस राहिले थोडे. बाईच्या यांच्या भेटी होऊन सकलार्थ सेवेसीं लिहूं, व पत्राची
उत्तरें तपशीलें पाठवितों. हल्लीं मसलतीचे मान्यतेचीं पत्रें पाठविलीं आहेत. इतःपर
गुंता राहिला नाही. राजश्री पाटीलवावांकडील चाल पूर्व चालीनरूप घडून, खलश
न राहे. अलीकडील वेध पडले ते निबंध होण्याचे अर्थ स्वामी करतील, व तिक-
डूनही सरकार आज्ञेस उजूर होणार नाहीत. विशेष होईल ते आज्ञेप्रमाणें लिहित
जाऊं. विशेष काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विनंति."

लेखांक ४.

श्रीराम. ता. २४ जानेवारी इ. स. १७९४.

"पुरवणी श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:--विनंति येथील अर्थ साकल्या
पय दरपय लिहिल्यावरून ध्यानास आलेच अगतील. तात्पर्य, कारभारी कोणी वज-
नदार व विचागचा माणूस, नारो गणेश गेल्यापामून नाही. मुख्य सरदारांनीं यावत
जन्म परस्वार्थान होन्नाता, नारो गणेश यांचा निर्वाह केला. तेव्हां त्या रकमेचा कोणी
उभा करावा, तें न करितां मनुष्य गेला, याचे बुद्धीचा करण्याचा भ्रम राखून
एंपपोपी जाली होती. त्या अलीकडे पाराजीपंतास गळबंधन नांव मात्र, ते द्विपाद
दावे तोडितात. सांप्रतचे प्रसंगीस अमून उपयोग नाही. यास्तव सरदाराची
(अनभव बाईस) बाईंनीं फौजेचा बंदोबस्त करतील द्वाणून.....ऊन हक्कार
करून गहेश्वरीहून संतोष करून पाठविले. त्यांनीं येथें येऊन फौजेंत उलटी मलई
करून शिलेदार वगैरे बहकाविले. यास्तव बाईचीहि त्यांचे ठिकाणीं अनास्ता जाली.
मुख्य सरदारांचे बुद्धीचा मृतव ! शाश्वत बुद्धि आजची उद्यां नाही ! महद गुणांतील
गोष्ट एक ! दुसरें, स्वतः बुद्धि नमतां मनसच्याचे कल्प बोलतात. तें कणेंकडून
श्रवण करितां आश्चर्यरूपा. परंतु खागा बहुत आपल्यावर आपण संतोष मानून
रिझनात. व मसलती चुकल्या त्या कपाळावर घालून, विवेक करून, इर्पा मर्चे टाकली,
हा दुसरा गुण. तिसरें द्रव्यलोभ अतिशय. येवढें भ्रमांत येऊन सर्वस्व गतश्री व्हावेंसें
जालें असतां, जवळ दहा वारांचे वित्त आहे तें प्राणापलीकडे व अब्रूहून पलीकडे ठेविलें.
तें न काढतां, बाईकडील मार्गप्रतीक्षा सहस्र फजिल्या सोमून, दौलत बुडते हें ध्यानास
न आणून, जात जात जाऊन राहिल तितकें पहिलें अव्वलास फार मानून, विवेक
करितात ! चवथें, पुत्रमोह अतिशय होऊन चांगलें माणूस नाहीच. आहेत त्यांचा द्रोह
अत्यंत ! उन्पन्न व हलकें मनुष्य इ॥ राक्षारक्षा मुख्य सद्गागार, ता॥ खिजमतगार यांचीं
सांगणीं सर्वोत्कर्ष ! ! असे चार गुण. दवलत तारावयाचे व वाचवायाचे गुण क्रिया एक
बाईचे पांयाशी ! कार्याकारण वरकड स्मरणच नाही. शरीर केवळ गेलें. दोघां मनु-
ष्यांनीं उठवावें, बसवावें, ही दशा आहे. येथें आश्रय पुढें चांगले चालीचा व धर्माचा
व पतीचा व कायममिजाजीचा सर्वांचे लक्ष रक्षावयाचा गुण जो कांहीं आहे, तो बाईत.

बुद्धि व कल्याण अकल्याण समजणे व मनहारजावांचे लौकिकास जपणे तेथे आहे. सरदारांची त्यांची गांठ पडल्यावर वाईचे दावाने हे मार्गावर येतील. व माणसाची नेमणूक नवी करणे अथवा जुन्यांतच योजना होणे, ते तेथे होऊन कारवाईचे ठरेल, ते विनंति लिहू. मुख्यत्व सरकारचा उपराळा पेशजी विनंतीपत्री लिहिला, तद-अन्वये होऊन.....मनःपूर्वक अगावे. श्रीमंत स्वामींचा प्रताप व वाईची निष्ठा श्रीमंतांचे चरणां, व धर्म व मनसबा व वाई पुस्तपन्त्यावर. तेव्हां कोडे खर्चून मसलत मिर्दास नेईल, हा भ्रम व दहशत.....येत जाईल. तेणेकडूनहि बहुत काय घडतील. येथे एवजांचा भरती समजाविशीम पाहिजे. कित्येक पोंहचले नाहीत तो वाईशीं बोलून त्याचे धरवंद जाले पाहिजेत. याम्ब यांनीं बहुत आग्रह जाण्या-विपर्यां केला. त्याजरून वाईस पत्रे लिहिलीं, त्याचीं उत्तरें आलीं. तींच बजिन्नस सेवेसीं पाठविलीं आहेत. त्याजरून गर्व अर्थ श्रुत होईल. मुख्यत्वे वाईचे लक्ष सरकारमसलतीवर चांगले आहे. परंतु सरदार, सरदारांचे निभावणी व कारभारी यांची दशा सेवेसीं माकल्य लिहिली आहे. महेश्वरी याजला सक्ती करून वाईपाशीं नेतां. तेथे गेल्यावर तन्हा ठरेल ते माकल्य सेवेसीं लिहू. चंद्र ११ जमादिलाखरी राजश्री तुकोजाबावा सुभेदार यांचे कूच महेश्वरचे रोखें, इंदुराहून तीन कोस विजलपुराहून पुढें, एक कोसावर मुक्काम जाला: व राजश्री कार्शीराव यांचा मुक्काम दोन कोसांवर गुजराथचे रोखें होता. तेथून निघून कोस पुढें इंदुराहून पुढें गुजराथचे रोखें चार कोसांवर, उदयक आमची रवानगी गंगाजलनिर्मळ बाईकडे. घराऊ कित्येक बोलणे याम्ब करितात. तेथे पावल्यावर हेहि सत्वरच येतील. सेवेसीं श्रुत होय कृपा केला पाहिजे हे विनंति.”

लेखांक ५.

श्रीराम. ता. २१ फेब्रुवारी इ. स. १७९४.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:— पै॥ देवराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत चंद्र २० रजव पावेतो मुक्काम महेश्वर स्वामी कृपेकरून यथास्थित असो विशेष. स्वामींनीं कृपा करून पत्र चंद्र १२ रजवचे पाठविलें, ते येथे चंद्र १९ मिनहूग प्रातःकाळींच पावले. पत्रीं आज्ञा कीं, पाटीलबावांस नऊ दहा दिवस फार ज्वर आला. माघ शुद्ध १२ त्रयोदशी बुधवारी प्रातःकाळीं वायूची भावना जाहली. सरकारांतून वैद्य पाठविले, उपाय बहुत जाले, परंतु होणारास इलाज नाही. त्याच दिवशीं आवसीचे प्रहर रात्रीस काल जागा ! मोठी वाईट गोष्ट जाली !! इश्वरी इच्छेस इलाज नाही !! हीं वर्तमानें हिंदुस्थानांत गेल्यावर तिकडे गलबल होईल, याजकरितां राजश्री तुकोजाबावा सुभेदार यांस पत्रे सरकारची व आमची व राजश्री हरीपंत तात्याचीं याप्रमाणें लिहून पाठविलीं आहेत. तुझी पाहून सुभेदारास देऊन, गंगाजलनिर्मळ अहल्यावाई यांस व सुभेदाराशीं बोलून फौजेची तयारी करावी, आणि तिकडे पाटीलबावांकडील सरदार आहेत त्यांस

पत्रें पाठवावयाचे सुभेदाराचे पत्रांनीं लिहिलें आहे, त्याप्रमाणें पत्रें जावीं. सुभेदाराच्या पत्रांचीं उत्तरें घेऊन पाठवावीं ह्मणोन पत्रांनीं आज्ञा.” ऐसीयासी, हें वर्तमान राजश्री दादाजी गंगाधर यांनीं खेतसी सावकार याचे दुकानीं पत्रें रवाना केलीं, तीं चंद्र १८ मिनहूस सायंकाळीं पावलीं. ते समयां वर्तमान श्रवण जालें. सरकारचीं पत्रें जांवचे घाअपर्यंत जाऊन परतून येथें आलीं, तीं चंद्र मजकुरीं प्रातःकाळीं पावलीं. आकस्मात ईश्वरें परम अनुचित केलें. या प्रसंगीं हा प्रकार घडणें सहसा टीक नव्हतें. मारवाडी, जयनगरवाले वगैरे जमींदार आपलाले जागां वदवाहा होऊन लबाड्या कराव्या ऐसें इच्छितात. स्वारी त्या प्रांतीं राहिली, यामुळें त्यांत हा प्रकार फारच वाईट जाहला. सर्वे एक पेटी, दुसरीकडील अर्थ करण्याचा सर्वत्र सिद्धान्त, अशीं मनुष्यें परम दुर्लभ ! श्रीइच्छा प्रमाण. आज्ञेप्रमाणें पत्रें प्रविष्ट केलीं. त्यांनींही वर्तमान ऐकतांच, नोंवतखाना बंद करून खान केलें: श्रम मानिले. आज्ञेप्रमाणें पत्रें रवाना जागा जागा. जोड्या मुजरद रवाना, पाटीलबावाकडील चवघे सरदार जिवाजी बल्लाळ, गोपाळराव रघुनाथ, सोंडेराम हरी, अंबोजी इंगळे यांस पत्रें खातरजमेचीं व फौजा येऊन पोहोंचतील, तुम्ही खातरजमा राखावी व राजेरजवाडे यांशीं दावाचीं व पादशहास आर्जा व शहाजीस पत्रें व दुभाई साहेब इंग्रज यास पत्र येणेंप्रमाणें पत्रें लिहविलीं, तयार जालीं. राजश्री पाटीलबावांकडील नारो कृष्ण यांचीं पत्रें व आमचीं पत्रें चौघां सरदारांस व सरकारचे पत्रांच्या नकला देऊन रवानगी केली. आज पत्रें रवाना होतील. दो चौ घटकांत उपरांत सरकारचीं पत्रें यांचे जावसाल आमचे हवालीं करणार व एक पत्रें राजश्री दादाजी गंगाधर याजकडे रवाना केलीं. त्यांत विशेष सरकारचे पूर्वींचे भाऊपणाचे श्रमानें पत्रें रवाना केलीं म्हणून लिहिण्यांत कारकुनाची कारेगिरी जाणविली आहे. पत्रें सदरहू लिहविलीं. फौजेची रवानगी गुजराथचे मसलतील तेच त्या प्रांतीं होईल. सरकारचीं उत्तरें खचित दम्तण्वर्जा घेऊन, आज रवाना दोनप्रहर सायंकाळ पर्यंत करतो. हुंडी त्या प्रांतीं होईल परंतु श्रीमंतांचा प्रताप व पाटीलबावांकडील बंदोवस्त, सरदार चांगले आहेत, व यांचाही दुसरा अर्थ होणार नाही. प्रसंगीं फौजा रवाना व्हाव्या हे नेट बहुत लाविलें आहे. गंगाजलनिर्मळ वाईची ताकीद भारी आहे. प्रसंगीं कमी होणार नाही. तेथें राजश्री दवलनराव शिंदे व फौजा सरंजामी आदीकरून जलद कुचाची आवई पडून, चार मजली अलीकडे यावें. साकल्य विनंति आलाहिदा लिहून पाठवितों. धुन होय हे विनंति.”

लेखांक ६.

श्रीराम. ता. २३ फेब्रुवारी इ. स. १७९४.

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसीं:-प्रति देवराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुजल तागाईत चंद्र २२ माहे रजव पावेतो मुकाम महे-श्वर येथें स्वामीकुपेकरून यथास्थित अगो विशेष. महादजी शिंदे यांचा काल

जाहला, याकरिता बंदोबस्ताची पत्रे श्रीमंतांची व आपली व राजश्री तात्यांची राजश्री तुकोजी होळकर सुभेदार यांचे नावे पाठविली, तीं सुभेदारास व गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाईस दिली, आणि त्यांजकडील उत्तरे घेऊन सेवेसी पाठविली आहेत, पावतील. सरकारआज्ञेप्रमाणे यांजकडील फौजेची सिद्धता आहे व होते. शिंयांकडील सरदारांस पत्रे यांजकडील घेऊन पाठविली आहेत. तिकडील इशारा आला म्हणजे यांजकडील गुंता नाही, फौज तयार कांहीं आहे व कांहीं होते. बहुतेक इतकी दुंडी त्या त्या प्रांतां होणार नाही. राजश्री नारो कृष्ण वर्काल, राजश्री पाटीलबाबांकडील, यांची रवानगी करणार होते, ती मांघत राहिली. सरकारचीं उत्तरे या पत्रांचीं आल्यावर करणे तैसें करावे. त्यास स्मरणपूर्वक उत्तरीं आज्ञा करावी. येथील राहण्याचा सेवकाचा अर्थ तूर्त काय ? एकवेळ सेवेसी येऊन आज्ञा जाहल्यास साकल्य इकडील व हिंदुस्थान प्रांतीचे निवेदन करीन. पुन्हां आज्ञा जाहल्यास येऊं. साकल्य वर्तमान होईल तें सत्वरच लिहून पाठविनो. सेवेसी श्रुत होय, कृपा केली पाहिजे हे विनंति. पूर्वी पत्रे दोन स्वामींचे नावे व तात्यांचे नावे चंद्र ११ जमादियाखरी पाठविली, त्यांचीं उत्तरे सत्वर यावीं, किंवा सुलासा कर्तव्य न कर्तव्य यावा. सेवकास उत्तरे येऊन सत्वर पोहोचल्यानें आज्ञेचे भाव ध्यानास येतात व येथेही आब राहतो. पुढें आज्ञा सत्वर व्हावी. श्रुत होय हे विनंति."

लेखांक ७.

श्रीराम.

“ पुरवणी श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:—

विनंति ऐसी जे:— चंद्र १२ रजबचीं पत्रे आलीं तीं चंद्र १९ मिनहूस प्रविष्ट जाहलीं. महादर्जा शिंदे यांस नऊ दहा दिवस ज्वर आला. अकरावे दिवशीं माघ शु॥ १३ बुधवारी वायूची भावना होऊन अवसीचे प्रहर रात्रीस काल जाहला, ही गोष्ट ठीक न जाली ! हीं वर्तमानें तिकडे जातील. त्यांचे मुलखांत वगैरे गलबल होईल. त्यास पूर्वद्वेष मनांत न आणितां, त्यांचे महालांस अगर वेड्यांस तुझांकडून उपद्रव न लागे, अशा बंदोबस्त करणे. दुसरे, त्यांजकडील सरदार हिंदुस्थानांत आहेत त्यांस पत्रे पाठवावीं कीं, शिंदे यांचा काल जाहला, ईश्वरी इच्छेस इलाज नाही; तुझीं फौजेचा बंदोबस्त राखून दिहीचा बंदोबस्त चांगला करणे. आदमी फौज सुद्धा तयार आहो. तुमचा इशारा येतांच येऊन पोहोचतो, अशीं पत्रे राजश्री सुभेदार यांसी श्रीमंतांचे नावे व आपले नावे व राजश्री तात्यांचे नावे आलीं, तीं गंगाजलनिर्मळ अहल्याबाईस दाखऊन सुभेदाराम प्रविष्ट केलीं. हिंदुस्थानांत पत्रे रवाना करण्यास व सरकारचे जाव जलद रवाना करण्याचे उभयतांसी बोलण्यांत आणिले. पाटिलबाबांचा काल जाला, त्यांचे श्रम या उभयतांस होऊन, नौबद बंद केली. वाई व सुभेदार श्रमी बहुत जाले. पत्रेही लिहिण्याविषयीं जलद सरकारांत वर्तमान कळावे, यास्तव चंद्र २० मिनहूस डाकेंत पत्रे सेवेसी रवाना केलीं. वरकड मागा-

हून पत्रें रवाना जाल्यावर सरकारचे व स्वामीचे व तात्यांचे पत्रांचे जाव घेऊन सेवेसीं रवाना करितों ह्मणोन विनंति लिहून पत्रें पाठविलीं, तीं पावलींच असतील. त्या अलीकडे पत्रें सरकारांत व हिंदुस्थानांत सरदारस रवाना होण्याची भवती न भवती होऊं लागली. त्यास एक दिवस अधिक लागला, त्याचें कारण आमचे दस्तऐवज गांव खेळ्यापर्यंत लिहिण्यांत आणावेसं घडते. त्यांचा मृत्यु जाला, समय रक्षावा: प्रांताचा वंदोवस्त राखावा: दुंडी होऊं न द्यावी: हा मुख्यार्थ खराच: व दस्तांणवजीही गुंतो नये. याचें कारण की, तुमची त्याची वैमनस्कता वांटणीमुळें दिल्ली आगरें, पादशाहा मुद्दा हिंदुस्थानचा वांटा घेणें हा मुख्य पक्ष. अलीकडे महादजी शिंदे यांनीं खुरजे वगैरे महाल अंतरवेदींत आपले हांते, त्यांनीं प्रांत दिधला त्यांत अंमल आमचे कमाविसदार वसले. तेव्हां फाजला मुद्दा चर्चाही नाही. तूर्त हे महाल घ्यावे, पुढें मसलतीहून आल्यानंतर यथाविभागें वांटणीचा फडशा होईल, याप्रमाणें ठरलें. अलीकडे दुराग्रह वाहन कलहाची वृद्धा जाली व भरकाऱांत सात आठ कोड फाजील काढले, त्याचीही कमजान मखलासी सरकारांतून करून घेतली म्हणून ऐकतों. आमची समजूत यथाविभागें व्हावी, तोही अर्थ न होता, तूर्त खुरजे वगैरे महाल दिधले, तेही जम करून आमचे कमाविसदार उठवून दिधले व महाल, दुभाई इंग्रज यांसी लावून दिले. तेथें लखनौकर इंग्रजाच्या कोठ्या दुभाईनें कर्गविल्या. तेव्हां मृष्टणें दुरापान्त ! सरकारचे वांटणीचा प्रांत फाजलांत लावून घेतला म्हणून ऐकतों. त्यांचे दुराग्रहामुळें तूर्त कलह तुटावा व दाखला असावा यास्तव पटाले, गुजराथची मोहीम करावी हे आज्ञा. तेव्हां सरकारांत व उभयतां कारभारी यांस पत्रें तुमचे विद्यमानें पाठविलीं की, हिंदुस्थानचा वारसा पूर्वे चालीप्रमाणें राबवून आज्ञा होईल त्या मगलनीस मिद्ध आहो. त्याची उत्तरें समर्पक उभयतांचीं आलीं की, हिंदुस्थानचा दाखला आहे. तूर्त गमजुतीमुळें गुजराथची मसलत कबूल करावी. यांत नफा बहुत आहेत. त्याजवरून स्पष्ट दस्तांणवज मसलत गुजराथची कबूल करण्याची पत्रें श्रामंतांचे नांवें पाठविलीं. ते दस्तांणवज गेले. असा प्रसंग येऊन गुदगला. तेव्हां त्यांचे कारभारी वगैरे यांग पत्रें लिहून सरकार आज्ञाप्रमाणें पाठवावीं कीं दिल्ली, आगरें, वगैरे वंदोवस्त राखावा. आंझाकडील दुसरा अर्थ नाही. व जमीदारांस, राजेरजवाडे सर्वांग पत्रें की, त्यांजकडील सरदारासीं रुजू राहणें, दुसरा अर्थ केल्यास ठीक नाही. तेव्हां आमचे दस्तांणवजांनीं त्यांचे स्वाधीन हिंदुस्थान केलें. सरकारांत पत्रें लिहावीं त्यांतही ह्याच अन्वयें लिहून, फौज मात्र तयार करून, त्याजकडील सरदारांचे उपराळ्यास फौज मात्र तयार राखावी. हा भाव होऊन, पुढें बीज राहोन सरकारांत त्याही फाजील काढून त्यांनीं आपला दस्त केला, तर सरकार धणी आहेत. व त्यांची दबलत वारगिरीची, तेव्हां जें आहे तें सरकारचें. त्याचे अर्थ सरकारांनीं बोलून, तोडी राखणें त्या राखल्याच असतील. या वहिवाटींत आमचा दस्तांणवज गुंतून लिहिण्यांत आणावेसं घडतें.

त्यांचा मृत्यु जाला, समय रक्षावा, प्रांताचा बंदोबस्त राखावा व दुंडी होऊं न यावी हा मुख्यार्थ खराच, हेही दोष या कर्मास पडतात. धन्यानीं कारभारी यांनीं लिहिले, प्रसंग नाहीं द्वाणतां वाढ्य विरुद्ध व दमैवज देतां. महादजी शिंदे खासा असतां दुराग्रह पडले, त्यांत सरकार गुंतलें म्हणोन ऐकतां. त्याची तोड सरकारांनीं राखल्याच असेल. सांप्रत आद्वीं गुंतावें हें होतें. त्यांत महादजी बाबा असते तर विवेक अविवेक जाले, त्याचें निराकरण होऊन पूर्वे चालीप्रमाणें घाटास यावें हें सरकार व उभयतांचे अन्वयें होतें. सांप्रत त्यांचे सेवक सरदार वंगरे व सरदारी त्यांचे वंशीचे सरदारीची बहिवाट करतील. त्यांस वाटेल कीं वडिलांचे व्रत ग्रहण आपण कसें मोडवें ? त्यांचे सेवकांग वाटेल कीं, खाबंदाचें केलें आपण कसें मोडवें ? सांप्रत बळकटी जाहल्यच आहे, त्या अन्वयें वर्तावें. असे प्रकार पुढें पेंचाचें दिसतात. आजपर्यंत सरकारांतून त्यांचे मर्जाप्रमाणें लिहिणें करणें, ममलती घालणें, प्रसंगानुरूप करणें प्राप्त जालें व केलें. सांप्रत त्यांचा काल जाला हें परम अनुचित जालें ! ते अगते तर विचाराचे माणूस व दूर अंदेश. एक वेळ दुराग्रहांनं गोष्टी जाल्या, त्या अविवेकानें जाल्या, हें ध्यानास येऊन सरकारासीं व भाऊपण्यासीं पूर्वे चालीनें चालून मार्गावर येते. तो प्रकार घडावयाचा होता. सांप्रत ऐसा प्रकार घडला. श्री इच्छा ! पुढें कारभारी व धर्णी दवलतीस होतील, त्यांचे कुलधर्मांत हे गोष्ट न यावी. जाला तो अविवेक, पुढें उभयतां सरदाऱ्या, दौलती, सरकारच्या भाऊपण्याप्रमाणें निभावणी व मोठेपणीं दिवली, वारंवार राज्यांत दुई पडावी व धन्याचो अवज्ञा दिमून काढ्य विरुद्ध पडावें हें राज्यास ठीक नाहीं. हिंदुस्थानची दुंडी व्हावी तर इंग्रजाचा व सरकारचा तह वनला आहे. राजेरजवाडे द्वाणतां, जयनगर, मारवाडवाले, उदेंपुरवाले मातवर. ते चोळणीखालीं राज्यां खगव जालीं. त्यांत हाल राहिले नाहीत. कदाचित गंवार गर्दास उभे राहावें, तर फौजा शियांकडील, व आद्वी फौजेमुळां ऐसा समर्थी करी न करितां सिद्ध. व इंग्रजाचा आश्रय तहामुळें राजेरजवाडे यांस सांपडत नाहीं, तोंवर कोणाची जुरत वखेड्यास वाटते असें नाहीं. बंदोबस्त कायम आहे. जाल्या अविवेकाचें निराकरण करून, उभयतां सरदाऱ्यांची बहिवाट पूर्वे चालीप्रमाणें राखून, उभयतांनीं सरकारचाकरी व मर्यादा वडिलोपाजित कुलधर्मानुरूप चालवून, उभयतांनीं सरकार उपयोगी, आज्ञा होईल तेव्हां हजर असावें. उभयतां सरदारांचा आव व सरकारच्या उपर उभयतावर. व सरकार वांटणीवर सरकारचे कमाविसदार, व आमचे वांटणीवर आमचे, व त्यांचे वांटणीवर त्यांचे, व पादशहासुद्धां बंदोबस्तांत सरकारचा आणि श्रीमंत रावसाहेब कैलासवासी यांचे समर्थी मर्यादेंत राहून केले चाकरीचा मद मारून, सेवाधर्मास सादर व सरकार कफायती होत होत्या त्या अन्वयें वर्तणूक व कलह निःपेश तोडण्याचा समय हाच. यांत सरकारचे नफे व आमच्या उभयतांच्या समर्थीद भाऊपण्यास व सरकारांत चालण्याच्या बंदोबस्ताचा समय हाच आहे. पुढें चाकरनाकरी कारभार. त्यांची रवा-

नगी तेथून होईल तेथें निश्चयांत येऊन आमची खातरजमा व्हावी, आणि त्यांची खानगी व्हावी, हा पक्ष सरकारांस व उभयतांस आतांच घडेल. येविषयी सरकार व उभयतांनी आमची खातरजमा करून आम्हांस पेंच न पडें हें करावें. हेंही सरकार उपायोगी, व दौलत सरकारची. आजपर्यंत सरकारचे व उभयतांचे आज्ञेवर मंसलतीवर सादर आहों. राज्यांत अनेक प्रकारचे बहदे जाले, त्यांची निराकरणे होऊन श्रीमंतांचे प्रतापे उभयतांस यशें आलीं. आमच्या उभयता सरदा-
 • गंनी चाकऱ्या केल्या, तहबारी जाली, तर पूर्वापर चाकरी करितच आलों; व तहवाऱ्याही श्रीमंतांचे प्रतापे सांभाळून सरकारचाकऱ्या केल्या. फाजले काढली नाहींत. सरकारांत यावत् शक्ति देतच आलों, तेंच चालवतां. भाऊपण्या व तेच निष्ठा श्रीमंतांचे पायापासीं असावी. चाकऱ्या घडाव्या, अशी मर्यादा करून दिल्यानें उभयतांस अधटित यश ! राज्याचें सर्वे रक्षण. त्यांत निमं राज्य उभयतां सरदार हे संरक्षण व मर्यादेनें चालेल त्याचा गौरव, व चाल टाकील त्यावर दाव असोन पुढें सरकार व भाऊपण्याच्या वाटण्या नीट चालून महत् यश संपादावें व राज्यां-
 तील दुर्हा निःशेष नाहींसा करावी. पुढें बळ विशेष पडेलमें न व्हावें. ये विषयीं आम्हांस खातरजमा उभयतांचे व सरकारचे पत्रांत असावी. चाकरीस हजर आहों. या प्रसंगी चालीवर सहसा न टाकावें, ह्मणजे कोणासही नड पडणार नाहीं. महत् यश आहे. या प्रसंगी प्रसंगही संरक्षण करावा. बाह्य विरुद्ध मोडावें, व दस्तावेजी गुंतू नये, असं भाव बोलण्यांत येऊन संशय मानिला. यास्तव आम्ही सांगितलें की, संशयात्मक ठीक नाहीं. तुमचा अभिमान सर्वेख उभयतांस. दौलत श्रीमंताची व रोपे लावलेलीं त्यांचींच. त्यापक्षीं यास वाद कसा पडेल ? दोहो बाजू सारख्या. दोहोंची संरक्षणें सरकारांतून. व उभयतांस एकरूप करणें हें सर्वे अदेशे त्यांचे ध्यानांत असतील. गुजराथचे दस्तबज गेले, तेही त्याजपासीं. चौघा सरदारांस मात्र शिंद्याकडील पत्रें तुमचीं, व रजवाड्यास रुजू राहण्याविषयीं पत्रें द्यावीं. त्यांस जसे धनी शिंदे त्यांजला, तसेंच त्यांचे सरदारांस तुम्ही धनी. तेव्हां चिंता नाहीं. याची तोड सरकार व उभयतां राखतील. तुम्ही या प्रसंगी दिकत घेतल्या व लौकिकविरुद्ध भाऊपण्यास व सरकारचे आज्ञेचा भंग व उभयतांस काय वाटलें हें नकळे. यास्तव सर्वे अर्थ मर्जीवर व विश्वासावर ठेऊन सरकार आज्ञेची जलदी करावी. त्याप्रमाणें पत्रें खाना. दिल्ली, आगरें, बंगरे बंदोबस्त शिंद्याकडील सरदार तेथें आहेत त्यांनीं करावा. आम्ही उपराज्यास आहों, फौज तयार आहे, अशी पादशहास अर्जी व शहाजी कारभारी यास पत्र. व राजेरजवाडे यांस पत्रें कीं त्यांचे अमलासी कोणी बोल-
 त्यास आम्हांस पारपत्यास यावें लागेल. यास्तव शिंद्यांचे सरदार यांसी रुजू व्हावें. याप्रमाणें पत्रें लिहून चौधे सरदार राजश्री गोपाळराव रघुनाथ व जिवाजी बळाळ व खेडराव हरी व अंबाजी इंगळे यांस पत्रें खातरजमेचीं कीं, महादजी शिंदे यांचा काल जाला, त्यावरून तुम्ही उदास व्हाल, तर ऐसें नसावें. तुम्हीं

खानर जमेनें दिश्या, आगरे, अजमेर वगैरे पादशहामुद्धां बंदोवस्त राखावा. आमची फौज तयार आहे. अविलंबे रवाना करितों. सर्वीस पत्रे पाठविलीं आहेत, तीं पावतील. त्यांग देऊन बंदोवस्त राखावा. याप्रमाणे पत्रे रवाना केलीं. व आझीं आपलीं पत्रे चौघा सरदारांस लिहून त्यांचे वकील नारो कृष्ण येथे आहेत, त्यांचे स्वार्थान व सरकारच्या पत्रांच्या नकला होळकरांचे नांवें पत्रे होतीं, त्यांचा वकील मजकूर याच्या स्वार्थान केल्या. सरकार आज्ञेप्रमाणे होळकर यांजकडील चर्तणूक आहे. पत्रे रवाना सरकार आज्ञेप्रमाणे केलीं. होळकरांकडील फौज तयार आहे. तुझ्या लिहिल त्या अन्वयेनें यांची रवानगी फौजेची त्या रोखे होईल. याप्रमाणे पत्रे कामद छटे पदमगीं सावकार मातवर होळकरांकडील त्यांचे छडे कासदाबरावर पांच जोड्या, एक शिद्यांचे वकीलाचे पत्र व एक आमचे पत्र, व होळकरांचीं पत्रे चवघा सरदारांस रवाना केलीं. व होळकरांचीं पत्रे संस्थानिक रजवाडे व पादशहास कागदायमागमे वकीलाजवळ चंद्र २० भिनहूम रवाना केलीं. तैशीच या पूर्वी शिद्यांग समाधानाची व राजश्री दादार्जी गंगाधर यांचे विद्यमाने सरकारांत रवाना केली आहेत. पत्रांतरे या पत्रांची फार जलद पाठवावी. आजपर्यंत या वर्तमानासगट दोन उत्तरे मात्र सेवेसी पाठविलीं. याचे उत्तर आल्यास गंगा-जल निर्मळ अहल्यावाईस तोप होईल. येथील अर्थ साकत्य समक्षतेनेच निवेदन होतिल. सेवेसी श्रुत होय, विशेष काय लिहिणे, कृपा केली पाहिजे हे विनंति.

लेखांक ८.

श्रीराम.

ता. २१ मार्च इ. स. १७९८.

“सेवेसी विनंति ऐसी जे:- येथे आल्यातागाईत जाले वर्तमान कचे आलाहिदा व यांजकडील पडदा राखून लिहिणे तें लिहिलें, व मसलतीस सिद्ध करण्याचे प्रकार ऐशा रवानग्या सेवेसी मुचल्या अर्थाच्या व यांचीं बोलणीं अस्ताव्यस्त पडलीं त्याचा संदर्भ लावून साकत्य लिहिले. त्या अलांकडे इंदुराहून राजश्री तुकोजी-वावा मुभेदार यांचे कूच, गंगाजळनिर्मळ अहल्यावाई यांचे नेट व सरकार आज्ञेप्रमाणे मसलतीस जाण्याचे पत्रे व सरकार तर्फेची सक्ती गरम नरम बोलणे बोलून, वाईचा आसरा धरून, सरकार रीतीचे पत्त्यावर आणिले. सात आठ लक्ष रुपये वाईनी इंदुरास रवानगी केली की, समजावीस लोकांची करून स्वारीस निघावे. कारभारी पाराशर दादार्जी व पारनेरकर फडणीस व सरदार तुकोजी वावा. सर्वांचे कारण, जो पैका आला तो वाईपासून घ्यावा, व पुढे मागतच जावा. मुकामा खाले व पोटा खाले व आपलीं आपलीं रद्दकजे सरदारामुद्धां घेत जावी, असें करून पागामुद्धां ठीक बंदोवस्त नाही. इंदुराहून गवगवा न आणितों, पाठविला पैका त्यांत समजूत करून, जलदाने फौज तयार करून, गुजराथेंत उतरावेसे बोलणे होऊन, राजश्री पाराशर दादार्जी यांची रवानगी महेश्वरीहून बाईनी केली. मशारनिव्हे तेथे गेले. सरदारांचे मत एक, कारभारी यांचे मत एक !

व आवण्यांची वर्तणूक चोरासारखी ! धनी कोणीही नाही. बाई बायको माणूस. दाब तिळप्राय कोणी मानीत नाही. तथापि, सरकारलक्ष्यास जपावें येविषयीं वारंवार ताकीद, व सरकारलक्ष्याखेरीज व आपले उभयतांचे मर्जीखेरीज कांहींएक करूं नये, हें लक्ष बाईचें, पक्कें. व गुदस्तापासून पैका माहालचा वगैरे जमा करून व फौजेची रवानगी, करणें तितकी केली. एक आपण मसलतींत जावें तर स्त्रियांचा व्यवहार नाही ! पुढें सरदार खांसा, त्यांची दशा ! आपण खांसा व पुत्र व रक्षा, पुतण्यासुद्धां उदकाप्रमाणें अनाचाराची पराकाष्ठा !! नारो गणेश यांनीं कारभार केला, तोहि लैकिक मिळवावा, अघटित कामें होऊन चांगलें दिसावेंसें कांहीं केलें नाही. परंतु सरदारीचा भ्रम रक्षून ज्ञान बाहेर पडूं दिधलें नाही. सांप्रत तसेंहि माणूस कोणी नाही, व असल्यास सरदार कर्तृत्वेकरून यश मिळवून कृतार्थ जन्मादारभ्य कांहींएक केलें नसतां, एवढी खिदत खादली, फौज बुडाली, उठवण्यास आलें, तें अद्याप उठवत नाही ! पागा उपासाखालीं बुडाल्या ! फौजा उठून गेल्या ! हजार पंधराशें पागा, त्यास बारगीर पोरग्याची भ्रांति ! शिलेदार आठ दहा हजार फौज होती, ती खांसा व कारकून मात्र मागील बाकी मागावयासी येथे; वरकड शिलेदार उठून गेले ! सरंजामी पर्थकें हजार बाराशें, तीं रामपुण्यास बंदोबस्तास पाठविली आहेत. गारद, फरासीस हजार, बाराशें व पांचशें माणूस कमकसर, त्यांजला मागील समजाविसीस चार चार रोजमुरे दिधले. ते खाऊन पुन्हां त्यांजला दरमहाचा दरमहा पाहिजे. न दिल्यास इतक्यासहि तेवढे भारी आहेत. सर्वां लोकांचे गवगव्याचे बचावास डेऱ्याभोंवते दोन चारशें माणूस गारद मात्र व पांच तोफा इतकी रखवाली असतां, तेथेंहि गारद लोकांचा गवगवा होऊन, त्या गवगव्यांत तुकोजीबावांनीं मारलें जावेंसें जालें होतें, परंतु तो दिवस टळला. या अवस्था गुजरतात ! जवळ वीस पंचवीस लक्षांचें वित्त, नगदी वगैरे, रखमाबाई मेली तिच्या वित्तासुद्धां पोरेंबाळें दहा लक्षपर्यंत, इतकें जवळ व याखेरीज महालची दायेती सरदारीची त्याच्यासुद्धां जमा करितात; परंतु सरदारी बुडते ! सरंजामाचा आजमास काय व फौज काय ? आपले सरदारीचे खर्च मनस्वी, ते खर्च असावे; पैका आपण, खाणें तो खावा; लोकांनीं व चवघा चोरापोरांनीं खाणें तो खावा; व दिवाण व्हावा त्यास महालचा पैका वगैरे भरणाखर्च उणा पडून महालकऱ्याचीं फाजलें निघालीं त्यांपैकीं रहकजीं पडून, राहिला पैका तो दिवाणांनीं घेऊन, फौज तोफखाना व यांचे सरदारीचे व मनस्वी कर्मांचे खर्च बाळगून, मल्हारजी होळकर व याखेरीज रक्षा राधी बटीक, तिजकडे पांच हत्ती, आठशें घोडे पागेचे, व चिरंजीव मंडळीकडे पागा, त्यांस पैका द्यावा; चाकरी सांगूं नये; सरदारांनीं आज्ञा करावी त्या अन्वये पैका द्यावा, व दिवाणगिरी करावी. तोहि परका नसावा, पुण्याचा हुजूरहून असल्यास आपली विलक्षणता चाळूं देणार नाही, हें सरदाराचें मत ! व कारकून यांचें मत, जो दिवाण व्हावा त्यानें आमच्या लक्षांत चालावें.

हो० द० ३

पैका पडेल तो सरदारीस लावणें, तो त्यानें लावावा. आपले दरखास व प्राप्तीस अनकूळ असून कारभार आपले विचारें व्हावा, म्हणजे चार रुपये मिळतील. नवा असल्यास ठीक नाही. तेव्हां लक्ष वाटें दादाजी गंगाधर यांजला भरउभर देऊन आणून होमावें. दादाजी न येत, तर नारो गणेश यांचे पुत्र गणपतराव नारायण व भाचे बाळाजी लक्ष्मण यांजला पुढें करून, पैका असेल तो खाली करावयाची विवंचना नित्यशः चालली आहे. उमरेपट्टी वगैरे करण्यास प्रारंभ होणार. अशी अवक्रीयेची पराकाष्ठा!! सरदार व कारभारी सदरहू आहेत त्यांचीं करणीं चाललीं आहेत. इतकें करून मसलत पुढें कोणती करणार? तर गुजराथची मसलत नाहीशी जाली! हे सरकारचाकरीपासून कृतार्थ व पाटिलबाबोळील हा अर्थ गुजराथ्यानें भय मनांतील जाऊन, हिंदुस्थानचे अधिकारी जालों याजवर कृतार्थता मानून, मद्यादिक महापानाचा योग! शपथा केल्या ते दिवशीं श्रीमंतांचे पाय व कैलासवासी सुभेदार यांचे पाय व बाईचे पायाच्या शपथा वाहिल्या काय? प्रांतांतील व लष्करांतील दुकानें मोडविलीं, सरकारचे जासूद हुजरे व त्यांनीं आपले जासूद समागमें देऊन मोडविलीं, व ताकीद आजपर्यंत चालली असतां, पुन्हां प्रसिद्ध वर्तणूक व दुकानें यांसी परवानगी राजरोष चालली! आम्ही, स्वामीचें पत्र भाषें नांवें आलें, त्यांत अनाचाराचा बंदोबस्त केला हें फार चांगलें जालें म्हणून लिहिलें होतें, त्याजवरून सांगितलें की, “आपण बंदोबस्त केला, तेणेंकडून श्रीमंतांस व श्रीमंत राजश्री नाना, तात्यांस संतोष जाला; व पुढें या पापापासून निवृत्त जाल्यानें कल्याणाची उमेद जाली कीं सरदारांची क्रिया चांगली जाली, कल्याण होईल, व दिल्लीआगरे जेथपर्यंत तुमचा लौकिक आहे, तेथपर्यंत तुमचा सद्लौकिक जाला. तेथपर्यंत बातम्या आपल्या अखबारींत गेल्या. असें असून पुन्हां लष्करांत दुकानें प्रसिद्ध बसलीं, तेव्हां ताकीद असावी.” याचें उत्तर केलें की, “महापानावेगळें माणूस वांचणार नाही. यास्तव नर्मदा उत्तरतीरीं सुटत नाही.” तेव्हां उत्तर केलें की, “सुभेदार, तुम्ही शफथा पुत्रांसहित कोणकोणाच्या वाहिल्या, आणि त्याचें उत्तर हें खासें! सरदार व हे निघाले तेव्हां न कूच (?) गोष्टीवर क्रिया तुमची ठीक न राहिली! तेव्हां तुमची शफथ किंवा क्रिया मोठे कामांत राजकारणांत कशी पथ्य पडेल? व खातरजमेवर कसें राहतील? बाह्य इतका लौकिक तरी कशास्तव केला? तर फजीती करून घेऊं नका. राज्यांत मनाई त्या चालीनें तुम्ही चाला. नाही तर दाखल्यास तुम्हांसी लोक बोलतील, हें करणें उचित नाही.” परंतु मदांधता अविवेकासुळें शपथा केल्या, त्यावर लक्ष राहिलें नाही! कारकून कारभारी बाईसुद्धां फजीत करीतच आहेत. चालीस अंतर तिळप्राय नाही! सरदारीची अबू नाही! जवळचा पैसा खर्चिणें नाही! दामाण्याचे घरचा कारभार ऐकत होतो, ती दशा सांप्रत सर्व प्रकारें येथें प्राप्त जाली आहे. त्यांत दामा-

ज्याचे घरीं मद्य नव्हतें; बरकड विषय होते. येथें मद्य व अविचार, रयत छुटणें, मल्हारजी वगैरे केवळ लुच्य तऱ्हा ! जेथें मुक्काम जाला, तेथें अविचार लिहितां विस्तार ! इंदुरास होते तों बाईचा दाब व सरकारचें भय मनांत होतें. सांप्रत हें वर्तमान श्रवण जाल्यापासून गुजराथची मसलत नाही, व हिंदुस्थान आपले कबजेंत आलें, सरकारचें भय तिळप्राय नाही; पुढें तरतूद तरी कोणे गोष्टीची हें कांहीं एक नाही. दादाजी गंगाधर यांसी पत्रें पयदरपय व लक्ष्मणपंत पारने-
रकर शिंद्याचे लष्करांत रवाना केले. त्यांनीं दुखावड्याचा शेला देऊन, त्यांकडे भानगड लावून, त्यांचे लष्करांत राहून, ते आपण एक व्हावें, त्याचे आश्रयानें सरकारास दाबून आपली निभावणी करावी, ही चाल आरंभिली आहे. व गुज-
राथचे मसलतीचे दस्ताऐवज करण्याचे गेले आहेत, त्याजला उत्तर श्रीमंतांचे नांवें व आपले नांवें पत्रें आणून घ्यावीं कीं, गुजराथची मसलत न करावीसं जालें, पुढें हिंदुस्थानांत जावें, याप्रमाणें आणवावें. यास्तव पत्रावर पत्रें रवाना केलीं आहेत. व येथें दादाजी गंगाधर यांचें पत्र आलें. त्यांतील लिहिणें कीं, श्रीमंत राजश्री नाना, तात्यांनीं सांगितलें कीं, गुजराथची मसलत न करावी, हिंदुस्थानांत जावें, म्हणून दादाजींनीं लिहिलें. याप्रमाणें बाहेर लोकांस कळावयासी बोलतात. त्यास स्वामींचीं पत्रें आलीं, त्यांत फौज तयार राखणें, पुढें लिहूं तसें करणें, असें आहे. आम्हीं सांगितलें कीं, “तुम्ही फौज तयार करा, मग तुम्हांस सरकारांतून आज्ञा येईल तसें सांगूं. फौजेस व माणसास ठिकाण नाही. मनसबे कसचे करितां ? व गुजराथ तुम्हांस सुटली हें कशावरून ? व शिंद्यांकडील सरकारचें विद्यमान तहास आल्याखेरीज चमेलकडे तुम्हांस येऊं कोण देतो ? जें करणें तें सरकारलक्षानें, तेथे ठराव होऊन येईल तदन्वये, वर्तावें लागेल. शिंद्याचे सरदार तुम्हांस तिकडे पाहूं देणार नाहीत. त्यांकडे सूत्र लावून करा. किंवा, पुढें जाऊन पहावें तर फौज सामान किती व सरकारची आज्ञा कोणती याचें अनुसंधान पाहून चाल चालावी. वारंवार पेंचांत यावें व चुकतच जावें, हे चाल चांगली नाही. सरदारी नौकरपणानें व हलक्या माणसांच्या चालीनें व दैवप्रतिकूलतेनें बसून चुकली ! पुढें उस्तवारी, चांगला माणूस घालून, तुमची क्षणिकता व दुर्व्यसनं व पुत्रमोहामुळें रयतीसुद्धां बुडविणें, अन्याय वर्तणूक कारणें आहेत. सावकार, रयत, त्यांस लुटावयाची क्रिया यानें सर्व भयभीत जाली. त्यांचें समाधान व ह्या मर्जा तुमच्या अनिष्टाच्या, त्या मोडणें. व ज्यानें धर्म, न्याय, नीति राखणें व रयत सावकार आबाद करणें, त्या गोष्टी घडाव्या. तेव्हां सरदारीस आळा बसेल. हें सरकारांतून व्हावें, किंवा तुम्हीं शुद्धीवर येऊन करावें. तो अर्थ न जाल्यास दौलत व सरदारी सरकारची खराब होतेसं जालें. तेव्हां आटोपून बंदोबस्त करणें प्राप्त. करितील. तुमचा आब सर्व प्रकारें गेला ! राहिला हाहि जातो. कितीहि बोलले तरी यांची चाल आहे ती आहे. सर्व अनकूल

असून बुडते. यास्तव सरकारांतून यांजला दाबून, तूर्त गुजराथची मसलत सुटली हें नसतां, ताकीदीवर ताकीदी येत जाव्या, व माळवा प्रांत व देश वगैरे सर-देशमुखी वगैरे हिशेब करून, दहा पांच लक्ष बाकी काढून, वरात, एक कारकून, दोनशें राऊत, तगाद्यास व फौज तयार करून, गुजराथेस जाण्यादिषयीं दाब असावाच. ज्येष्ठ मास जवळच आला. कार्तिकपर्यंत हे येथेंच पागासुद्धां व शिलेदार राहिले ते गारत होतात, ते होणार नाहींत. सरकारचा तगादा मसलतीचा व पैक्यावा लावून यांजला धाडवून कामास लावावें. किंवा कारभारी करून त्यांचे आज्ञेत चालवावें. याजशिवाय सरदारी बुडते ! स्वामींनीं दोन वर्षे यांचा आब रक्षिण्याची कमी केली नाहीं. परंतु येथील चिन्ह तुकोजी होळकर यांचे दैवाची दौलत उतरली ! पुढें सरकारांतून कैलासवासी मल्हारजी होळकर यांचें नांव चाल-विणें, तर दुसरा सरदार सरदारीजोगा व कारभारी कारभाराजोगा करून निशाण चालवावें, किंवा सरदार दुसरा करावा, ही दशा येथील आहे. ती साकत्य श्रुत व्हावी यास्तव विनंति केली. या प्रसंगीं दोन्ही सरदारांच्या बंदोबस्त करून हिंदु-स्थानचा कबजा, सरकार व अल्लोबहादर व सरंजामी पथकें पाटिलबावांसमागमें होती तीं, व आठ दहा हजार फौज आणखी ठेऊन, त्यांस नालबंद्या व हिंदु-स्थानांत पोंहचण्याजोगे रोजमुरे देऊन, उभयतां सरदारांनीं, सरकारांनीं मुखत्यार करून द्यावा; त्यांचे अनुसंधानें वर्तावें; व फौजेचा खर्च तिकडे निघून सरकारांत चाळीस पन्नास लक्षाचा प्रांत सुटावा. व श्रीमंत रावसाहेब कैलासवासीचे वेळेस यश होऊन हिंदुस्थानांत सरकारचा कबजा व सरदार आज्ञांकित हे प्रकार घडले, तोच समय. परंतु त्या प्रांतीं त्या वेळेस पाळेगार मातबर होते. सांप्रत कोणी नाहीं. इंग्रजांचा तह बनलाच आहे. त्याचीच मजबुती करून, इंग्रजांपाशीं वकील कोणा सरदाराचा असूं नये, एक सरकारचा मात्र असावा. व इंग्रजांनीं कोणास आसरा देऊं नये. व पादशाहा दिल्लीचा बंदोबस्त सरकारचा व सरकारची फौज व उभयतां सरदारांची फौज असावी. व सरकारतर्फें जातील त्यांचे आज्ञेत उभयतांनीं चालावें. व इंग्रजांचा वकील पुण्यासी आहेच. व हिंदुस्थानांत असणें तर सरकार-फौजेंत असावा. समय हाच आहे. पाटिलबावा विचाराचें माणूस असतां काल-गतीनें मनांत कल्प काय काय उठले व करणी जड पाडावी हेंहि जालें. थोर सरदार, भावी पदार्थ होणार तें जालें ! पुढें चाकराचुकीं कारभार तितकी-ही क्रिया राखावी, बाह्य विरुद्ध न दिसावें, सरकारनक्ष व उपयोग होत जावे, हें होणें दुरापास्त ! शिंदे या प्रांतांत आल्यावर बहुवशता होईल. यास्तव उभयतां सरदारांचे चालीचा बंदोबस्त, त्यांत सरकारचा बंदोबस्त करून, पुढें सरकारांत एखत्यार व फौजा उभयतां सरदार भय मानून पन्नास हजार फौज, सरदार व सरकारची मिळून तयार राहून, बोलाविलें तेव्हां हजर व्हावें. सरकारची फौज आहेच. आणखी जथ बसून राखली ह्मणजे अल्प आयासें कार्य, व उभयतां

सरदारांस चढ न होतां सरकारमर्यादेंत चालतील. उपयोग फौजेचा व पैक्याचा, पूर्व चालीनुरूप बंदोबस्त होईल. स्वामीस सर्व यशें आलीं, कर्नाटकाचें अधटित कार्य जालें, हिंदुस्थानचा बंदोबस्त होऊन, पूर्वस्थितीनुरूप बंदोबस्त होऊन फौज तयार राहणें व रसदा प्रांताच्या पुण्यास येणें, याचा समय हाच आहे. श्रीमंतांचा प्रताप व स्वामीस यश अधटित. व पादशाहाची आबळ, फांके गुजरतात. शहाजी कारभारी यानें केवळ तंग केलें आहे ! इंग्रजांचे हातीं फिरून पादशाहा प्रयागेहून आलेला जातो. पुढें चमेलपर्यंत व अलीकडे बखेडा पादशाहा गेल्यानें पडेल. सुचली विनंति लिहावी व येथील अर्थाचा प्रकार ऐसा ! सेवकास येथें ज्या कार्यास पाठविलें त्याचा अर्थ तूर्त मागें पडला ! पुढें कर्तव्यता असेल त्यास विना जोर जरब यांसी समजल्याखेरीज येथील प्रकार मदांध व बुद्धिमंद ! नुसत्या गोष्टीनें काय करणें व काय होणें ? मजसमागमें खर्च पथकसुद्धां किती ? इतका खर्च बाळगून येथें रहावें, तर सरकारउपयोगी कामें होत जावीं, व यांचा आब वाढत जावा, तीं चिन्हें येथें कांहीं नाहींत ! सुचतें बहुत, परंतु येथें कांहीं होत नाहीं. जाला खर्च खाणें व सरकारनुकसानी मात्र ! यास्तव समक्ष येथें कोणी कारकून ठेऊन यावें. साकल्य अर्थ इकडील तिकडील हिंदुस्थानसंबंधी माहितगिरीचा व उभयता सरदारीसमंधें माहितगिरीचें निवेदन करावें. करणें करावें. नसल्यास न करावें. येथें राहण्यांत उपयोग विना बंदोबस्त कांहीं नाहीं. कालहरण खर्चा-खालीं येथें, व उपयोग बातनीचा मात्र ! त्यास सरकारचे कारकून आहेतच. सांप्रत मीहि आपला कारकून ठेवितों. यांचेंहि म्हणणें एक दोन दिवसांपासून जावें, वांटणीचा ठराव असावा, होणें तें तेथें व्हावें, हें म्हणणें. त्यास येण्याचे आज्ञे-विषयीं पूर्वी चंद्र २२ रजबीं विनंति लिहिली. सांप्रत यांनींहि बोलणें लावलें आहे. निकड जाल्यास सडा येतो. सर्वार्थ विनंति करीन. पुढें आज्ञा होईल तदन्वयें येथें यावेंसं जाल्यास येईन. सेवेसीं हजर रहावेंसं जाल्या, तेथें राहीन. त्यांत परम संतोष ! शरीर अशक्त, ताकद नाहीं. यास्तव स्नानसंध्येस आज्ञा जाल्यास स्वामिचरणप्रतापें इहलोक नीट, व परलोक नीट, दोन्ही घडतील. मजला श्री-रामचंद्रस्थानीं स्वामी. तेव्हां स्वामिचरणसेवा व आज्ञा तेंच शरीराचें सार्थक ! आज्ञा होईल. उत्तरीं सत्वर आज्ञा यावी. पत्रास बहुत दिवस लागतात. यास्तव विनंति की उत्तर सत्वर यावें. येथील अर्थ वर्तत आहे, तो साकल्य श्रुत व्हावा, यास्तव विनंति लिहिली. येथें मनुष्य कोणी नाहीं व आहेत ते कालप्रस्त ! विना मीतबर माणूस सरकारलक्ष्णें असून, यांजला दाखवून कारभार करून, यांचा भ्रम राखी व सरदारीचा आब जाऊं न देत, तरच परिणाम ! पातकाची वृद्धी, व बुद्धीस क्रिया, सरदारांचे व आहेत माणसें त्यांच्या नाहींत. तेथून बंदोबस्त केल्यास अगाध नाहीं. सांप्रत येथील कोणेका गोष्टीचें संकट चित्तांत न यावें. तथापि ऐशा प्रसंगीं यांजला हुजूर आणावें. तेथें पावल्यावर सर्व अर्थ यांचे ध्यानास

येतील. सरदारसुद्धां बुद्धीचे प्रसीर व आचरणाचे व शरीराचे व पुरुषार्थाचे व मनसब्याचे चालीचे व मनुष्ये संग्रहीं त्यांचे व फौजेचे ध्यानास येतील. पुत्र-सहीत पुढल्या पिढीस चालावयाचे अर्थ, व पुरुषोत्कर्ष, पापोत्कर्ष पुढें चिरायु चालण्याचे अर्थ ध्यानास येतील. पुढें भ्रम राखून कांहीं दिवस चालणें तर, उपयोग गैरउपयोग मनुष्याची छांट होऊन, कित्येक नसावेत, व कित्येक आसावे त्यांनीं सरकारलक्ष धरून चालावे; व सरकारच्या फौजा त्यांनीं व मुखरार करून द्यावा. त्यांनीं, कारभारी लक्षांत ठेऊन, उपराळा त्यांचा राखावा. बदमामलीची चाल किंवा अविवेकपूर्वक कोणासहि करूं न द्यावी. फौज तयार सरकारलक्षांत राखावी. याप्रमाणें घडण्यास समय हाच. व असेंहि घडून यथास्थित दोन वर्षे चालल्यास सरदारीस आब येत येत येईल. गेलें कांहीं नाहीं ! प्रांत चांगला. सर्वे अर्थ आहेत. उभयतां सरदारांचा बंदोबस्त व मदांधता कोणासहि न होतां, चाल टाकून गोष्टी न घडेत. श्रीमंत नारायणरावसाहेबांस कैलासवास जाला, घरचे बाहेरचे बखेडे अनेक प्रकारचे उभे राहिले, त्यामुळें कित्येक गोष्टी चालीवर टाकणें प्राप्त जाल्या-मुळें सरकारनुकसानी व बाह्य विशद पडलें. तितकी श्रीमंत राजश्री रावसाहेबांचें देव व स्वामींचे कारणीं, दम खाऊन मसलतीनं, तेणेंकडून कर्नाटकाचा बंदोबस्त अधटित होऊन यश आलें. तद्वत् हिंदुस्थानचा बंदोबस्त श्रीमंत नानासाहेब कैलासवासीचे समयाप्रमाणें होऊन पूर्ववत् चालावयाचा समय हाच. तेंहि यश स्वामींस येऊन श्री त्रिस्थळीयात्रेचा योग कांहीं दिवसांत घडावा. ह्या गोष्टी घडल्या, तर स्वामींचा पुण्योत्कर्ष व सत्यप्रतिज्ञ, न्यायनिष्ठुर व श्रीमंताचे चरणीं दृढ भाव व तात्यासारखे साधक, श्रीसर्वोत्तम मनेप्सित करील. हिंदुस्थानचा बंदोबस्त इंग्रजांचे ^१ तहावर वकील पृथकाकारें व सूत्रें अन्य सरदारांनीं राखूं नयेत, हें करणें जरूर आहे. येथील वृत्त ध्यानास यावें. सुवली विनंति लिहवी. पुढें मजला आज्ञा यावी. तदन्वयें वर्तावें. यास्तव विनंति. यांचीं करणीं बारा मार्गांचीं बारांचीं ! तेंथें जो बोलेल त्यासी स्वामी बोलतील, तर येथें अविचार आहेच त्यास बळ पडेल. यास्तव दाब व एकहाती जाबसाल व सरकारतर्फें राहील त्याचा आब राहील. व मुख्य पक्ष यांसी देशीं आणवावें. दोन्ही बंदोबस्त तेंथें करावे. मजला आज्ञा यावी. समक्षतेनं विनंति करीन. उभयतां सरदारीचा बंदोबस्ताचा समय, दोन पिढ्या सरदारांच्या व दोन पिढ्या आमच्या सरकारतर्फें याजवर नक्ष सरकार उपराळ्यानं राखून, सरकारनफे श्रीमंतांचे प्रतापें जाले. मध्यें सखारामपंताचे द्वेषामुळें आमचा उच्छेद व्हावा त्या संकटांत बत्तीस तेहतीस वर्षे स्वामिप्रतापें जीवन होऊन जन्म पार जाला. याचें उत्तीर्ण शरीर स्वामिकार्यावर खर्चलें तरी होणार नाहीं. पुढें मुलांलेंकरांचें चालणें हिंदुस्थानांत व उभयता सरदारांवर उपर राखून त्यांत महत्त्व वाढविणें याचा समय हाच. येविषयीं कित्येक वेळ अभयोत्तरीं आज्ञा जाली आहे. सूचनार्थ विनंति लिहिली. पत्र वाचून फाडून टाकावें. मर्जीस

येईल तसें करावें. पूर्ववताचा समय जाणून विनंति लिहिली. येथें कारकून व एक चिरंजिवास आज्ञा जाल्यास ठेऊन येईन. पुन्हां जलद यावेंसं जाल्यास येईन. उत्तरी आज्ञा होणें तैशी सत्वर व्हावी. पूर्वी यांजकडील बोलण्याचे अर्थ लिहिले, त्यांत सूचना लिहित गेलों. त्याचें उत्तर तसेंच सत्वर यावें. विशेष काय लिहिणें. स्वामि-चरणीं प्रतरणा नाहीं, यास्तव लडिवाळपणें लिहिलें. न्यूनाधिक्यतेची क्षमा आज-पर्यंत पुत्रवत् जालीच आहे व पुढेंहि निर्वाह करणार स्वामी समर्थ. धुत होय, कृपा केली पाहिजे, हे विनंति.”

लेखांक ९.

श्री.

ता. २८ मार्च इ. स. १७९४.

“सेवेसी विनंति ऐसीजे:-येथील अर्थ राजश्री तुकोजी होळकर व येथील कार-कूनमंडळ यांचें मानस की, तुकोजी होळकर यांचें शरीर अशक्त, व शरीर व बुद्धीस ठिकाण नाहीं, तेव्हां भरंवसा कोणेका गोष्टीचा नाहीं. यास्तव राजश्री काशीराव होळकर, ज्येष्ठ पुत्र, यांजला गंगाजळनिर्मळ अहल्याबाई यांजकडून वखें देऊन, सरदारीचे कामकाजाची वहिवाट यांजकडून करवावी. त्याजवरून बाईचे मनास येऊन, राजश्री काशीराव होळकर इंदुरास होते त्यांस बोलावून आणलें आहे. ते चंद्र २२ साबानीं येथें दाखल जाले. चैत्र शुद्धांत वखें होणार. आम्हांस गंगाजळनिर्मळ बाईंनीं पुसलें की, हा विचार तुकोजीबावांचे मनांत पार. यास्तव त्यांचा हेत पूर्ण करावयासी केलें आहे. विचार कैसा? तेव्हां आम्हीं सांगितलें की, “ते खासा असतां यांजला वखें देतां, ते मुतालकीची किंवा शिकेच मोडून यांचे नांवें करितां, ही चाल कोठें स्वराज्यांत आढळली नाहीं. तुकोजीबावांमार्गे सरदारी, सरकारआज्ञेन, त्यांचे चिरंजीव असतील तेच करतील. मुतालकी म्हणतां, कोणते मसलतीस रवाना करणें की, त्या निमित्तानें तच्ची करावें. त्यास सरकारचें अनुमत पाहिजे. येविषयीं काय आणिलें?” त्याचें उत्तर बाईंनीं केलें की, “कैलासवासी महादजी शिंदे पाटिलबावा होते, ते समयीं राजश्री नाना व ताल्या यांचें अनुमतपत्र व त्याच अन्वये पाटिलबावांचें पत्र आणून ठेविलें.....कारभार सांप्रत करितों. शिके तूर्त.....याप्रमाणें बोलणें जालें. पत्रें कांहीं आझीं पाहिलीं नाहींत. दाखवूं ह्मणाले. व राजश्री नारो गणेश यांचे पुत्र गणपतराव नारायण व भाचे राजश्री बाळाजी लक्ष्मण, यांसी दिवाणगिरीचीं वखें द्यावीं. त्यांनीं पैका लावून सरदारी उभी करावी, यास्तव वखें द्यावीं न द्यावीं? तेव्हां आझीं सांगितलें की, येविषयीं सरकारचें अनुमत घेणें जरूर. त्याजवरून बाईंनीं उत्तर केलें की, “येविषयीं सरकारांत उभयतां कारभारी यांसी लिहिलें आहे. त्यांचीं उत्तरें आल्यावर करूं. तुझी लिहून पाठवूं उत्तरें आणावीं.” तेव्हां आम्हीं उत्तर केलें की, “पूर्वी उभयतांस पत्रें राजश्री गणपतराव नारायण व बाळाजी लक्ष्मण यांचे नांवें गेलीं. त्यांचीं उत्तरें

कांहींएक आलीं नाहीत, असें गणपतराव व बाळाजी लक्ष्मण यांचें म्हणणें. तेव्हां पत्रोत्तरें देखील दिधलीं नाहीत. याजवरून सरकारमजी कशी हें ध्यानास आणावें.” तेव्हां उत्तर केलें की, “सांप्रत पत्रें आम्हीं लिहिलीं आहेत. विना कारभारी परिणाम लागत नाही. यास्तव करणें प्राप्त. सरकारांत आम्हीं लिहिलें आहे. तुम्हीं लिहून अनुमत आणावें.” म्हणून सांगितलें. मुख्यत्व, सर्वास एक अनुवादक दिवाण नांव ठेवून असावा. त्याचें दारीं धरणें शिलेदारांसी बसावयासी व तूर्त सावकार वगैरे त्याचे आधारावर उभा करून बुडवावा. यासी तूर्त आश्रित कार्तिकपर्यंत, कालहरण मात्र दिसतें. त्या कारभार्याचा कारभार महालसुद्धां वहिवाट सर्वांनुमतें व्हावी. सावकार या चालीनें उभा राहत नाही. महालचा पैका दुसाला घेऊन चुकले. पुढें बाईंनीं पैका कोटून द्यावा ? मनस्वी खर्च ! मोठी शिकस्त खाऊन इंदुरास येऊन भुईस भार व अन्नास काळ कमकसर एक वर्ष बसल्या मुक्कामींच जाले. मनस्वी खर्च ! त्यांत दुसाला सरंजामाचा पैका सालमजकुरीं व पेस्तर सालाचा खादला ! इकडे सावकार कोणी उभा राहत नाही. तिकडील सावकार.....

.....धान करून मागतात.....साव-
कारास द्यावा. महालकऱ्याचे मागील फाजिलाचे हप्ते बांधून फडशा करावा. फौज-
पागा दिवाणाचे अकत्यारीची असावी, व सरकारचें अभय असून, पेंच पडूं
देऊं नये असें असावें तेव्हां हे कारभारी केल्यानें बंदोबस्त बसतो. परंतु येथें
शागिर्दा व पारनेरकर व पाराशर दादाजी व सरदारसुद्धां सर्वांनुमतें कारभार
व्हावा. सर्वांनुमतें मनस्वी खर्च व मनस्वी दरबारखर्च खाणें ह्या चाली न टाकतां
कारभाराची वहिवाट व्हावी. यास्तव कुळें दोन यांनीं आपले सरदारींत -नेमलीं.
एक दादाजी गंगाधर, व दुसरे नारो गणेश यांचे पुत्र गणपतराव नारायण. त्यांत
पारनेरकर शिवाजी गोपाळ वगैरेंचें मानस, अनुवादक दिवाणगिरीस दादाजीस
करावें. त्यांत दोन मतलब त्यांचे होतात. नारो गणेश त्यांचे येथें कैदेत पडून
शेवटास लागले, यास्तव त्यांचे पुत्र व भाचे आपले विचारांत राहणार नाहीत;
अथवा द्वेषास प्रवृत्त होतील. यास्तव भगीरथ प्रयत्नें दादाजीस आणावें. पैक्या-
विषयीं व श्रम भोगण्याविषयीं त्यास पुढें करावें. दरबारांत आपला कोणी नाही.
दादाजी दिवाणगिरीचे कामांत आल्यावर उलगडूं पावतच नाहीत. कारण कीं,
या चालींत जो उभा राहील, तो उलगडणेंच नाही. तेव्हां दरबारसुद्धां बंदो-
बस्त आपला होईल. व आंच कवडीची नसतां सर्व आपले स्वाधीन राहील.
बाईचे विचारें, यांनीं आपल्यास पैका द्या, असें झटल्यास कोटून द्यावा ? तेव्हां
ज्यांस चवथे मिळून सरदार संमत होईल, त्यास रुकार आपणहि देऊन, आपलें
महत्त्व रक्षावें. ही तऱ्हा होऊन शत्रुमित्रास फळें व परिणाम एकरूप व शिकस्त-
फत्तेचा संतोष एकरूप ! पुढें कर्तव्यता मसलतीची अखेरसाल येथेंच जाली व
होईल. पुढें छावणीच आहे. कार्तिक मासानंतर पाहतील तसें करतील. छावणीस

५१. मराठ्यांच्या लष्करांत मरीचा उपद्रव.

महामारीचा उपद्रव हिंदुस्थानांत पुष्कळ वर्षांपासून चालू आहे. मुसलमानी अमदानीमध्येही महामारीचे उपद्रव झाल्याचे दाखले सांपडतात. त्याप्रमाणें मराठ्यांच्या कारकीर्दीमध्येही महामारीचे उपद्रव उद्भवल्याचे उल्लेख जुन्या कागदपत्रांतून आढळून येतात. इ. स. १७८६ सालीं हरिपंत फडके ह्यांचें सैन्य कर्नाटकामध्ये टिपूवरील स्वारीमध्ये गेलें असतां, मराठ्यांच्या लष्करांत मरीचा उपद्रव फारच जोरानें झाला. त्याबद्दलची हकीकत रा. हरिपंत फडके ह्यांनीं नाना फडणविसांस कळविली आहे, ती फार हृदयद्रावक आहे. हरिपंताच्या एका पत्रामध्ये, मराठी सैन्यांतील लष्करी वैद्य, रा. धोंडभट वैद्य, हे उपद्रवास बळी पडले; तेव्हां दुसरे वैद्य, अण्णाभटाचे पुत्र मोरेश्वरभट, ह्यांस पाठविण्याबद्दल विनंति केली आहे. ह्यावरून मराठ्यांच्या सैन्यामध्ये सांप्रतच्या मिलिटरी सर्जनप्रमाणें 'लष्करी वैद्य' असत, हें सिद्ध होतें.

लेखांक १.

पैवस्ती छ. ८ रविलाखर

श्री.

ता. ३ फेब्रुवारी इ. स. १७८६.

सबा समानीन. प्रातःकाळ

“सेवेसीं विज्ञापना तागाईत छ ३ रविलाखर वर्तमान यथास्थित असे विशेष:- इकडील वर्तमान टिपूचा मुक्काम कोपजवळ होता, तेथून कूच करून चार कोस आने-गोंदीचे रोखें चालला. आह्मीं कनकगिरीचे सुमारें कूच केलें. पुढें.....लिहून पाठवूं. लष्करांत मरीचा उपद्रव जाला आहे, तो शमत नाही. शेंकडों माणूस मरतें. इलाज नाही ! ईश्वर कृपा करील तेव्हां खरें. सेव्याकडील सखारामपंत नवज्वर होऊन मृत्यु पावले. सेटेपणाची येथील भिस्त सारी त्यांजवर होती. यास्तव बापूजी वामन यांस सांगोन दुसरा शहाणा माणूस पाठविला पाहिजे. बिनीवाल्याकडील आपा-जीपंत.....वाखा जाला; मृत्यु पावले. सांप्रतकाळीं माहितगारीस आपाजीपंताचा उपयोग फार होता. असे किती रोज जातात, त्याचा तपसील काय लिहावा ? ईश्वर ज्याचें रक्षण करील ते करोत. मागें मऱ्यांचे उपद्रव पाहिले, परंतु सांप्रत हे तऱ्हा आहे. पुण्याहून ओढेकर वगैरे रवाना जाले, ते कोठें आले याचें वर्तमान लागत नाही. लवकर आल्यास बरें. नवाबाकडील यादीचा गुंता होता, त्याचें काय जालें, ते आज्ञा करावी. सिरहट्टी, लक्ष्मेश्वरांत सरकारचीं ठाणीं आहेत. त्यांनीं हजार माणूस मेळवून सावनूर घेतलें. टिपूकडील पांच सातशें माणूस होतें, तें पकून गेलें.

।वनूर घेतलें परंतु रक्षणाचें कठीण ! सावनूरकराकडील येथें कारभारी आहेत, त्यांस गंगांत. चार दिवस खटपट करतील. टिपूचा जोर जाल्यास टिकणें कठीण ! जालें तेंमान लिहिलें असे. लष्करांत खर्चाची अडचण येऊन पडली आहे. पौष मासचे वजीं वराता केल्या; त्यास पैसा पावत नाही. याजकरितां दुसरे कोणी देत नाही. हिंले नेमणुकेपेक्षां अधिक खर्च पडला आहे. तो मजकूर पेशजीं लिहिला आहे. पौष, माघ, रोख ऐवज रवाना होईल कीं चिठ्ठा कराव्या, ती आज्ञा केली पाहिजे. येवसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

लेखांक २.

वेव्सी छ. १० रविलाकर

श्री.

ता. ५ फेब्रुवारी इ. स. १७८६.

उन सबा समानीन माघ माम.

“सेवेसीं विज्ञापना तागार्त छ ५ रविलाकर वर्तमान यथास्थित असे विशेषः— टिपूकडील वकील काल लष्करांत आले. आज होळकर, रास्ते, यांसीं बोलणार. काय खुलासा कळेल, तो उदक लिहून पाठवूं. मरीचा उपद्रव फार जाला, लिहितां येत नाही. राणोजी नाईक निवाळकर आकलूजकर एका दिवसांत वाखा होऊन छ ४ रोजीं वारले. जानराव पाटणकर गोळा लागून पडले, त्यांचे पुतणे धोंडजीराव पाटणाहून लष्करांत आणिले होते. त्यांचा वाखा होऊन काळ जाला. बाबूराव हरी यांचे पुत्र दौलतराव आजच प्रातःकाळीं वारले. प्रतिनिधीकडील राणोजी वागमारे वारले. रोज शें, दोनशें, चारशें, याप्रमाणें वर्तमान ! लोक त्रास पावले आहेत. ईश्वर कृपा करील ती खरी. उपाय करावयास कोणी चुकत नाही. परंतु मर्यादेस कोणाचा इलाज नाही ! सेवेसीं श्रुत होय. पैक्याची अडचण लष्करांत भारी. येवसीं वारंवार काय लिहूं ? स्वामी सर्वज्ञ आहेत. हे विज्ञापना.”

[मेणवली दप्तर]

लेखांक ३.

श्री.

“सेवेसीं विज्ञापनाः—लष्करांत मरीचा प्रलय जाला आहे, तो लिहितां येत नाही. माणूस फार मरतें. इलाजही होतात, परंतु चालत नाही. चार माणसें ज्याचीं त्याजवळ, एक राहिलें नाही. अशी कितेकांची अवस्था ! नवें माणूस देशीहून येतें, तें लष्करांत रहात नाही. पळतात. जुन्यांतील पळतात; निरोप मागतात. मरीच्या उपद्रवांमुळे लष्करांत गलबल आहे. शांत केली, आणखी टाणे टोणे केले, परंतु अद्यापि शमन होत नाही. वे॥ धोंडभट वैद्य आह्मांजवळ होते; एक दिवसांत वाखा होऊन देवाज्ञा जाली. चांगला माणूस गेला ! अशी कितेकांची अवस्था. ब्राह्मण, शूद्र, यवन, हीं काहीं निवड नाही. चार चार घटिकांत माणूस नाहीसें होतें. पौष मास असतां

ऊन लागतें, तें विजातीय! टिपूचे लष्करांत मरीचा उपद्रव नाही. आमचे लष्करांत फार आहे. मुलुकांत गांवगन्ना ह्याणावा तर उपद्रव नाही. लष्करांत वैद्य नाही. त्यास यावयाजोगें आण्णाभटाचे पुत्र मोरेश्वरभट आहेत, त्यांस पाठऊन दिले पाहिजेत. येवढें लष्कर, कोणी आला तर सरकारांत पुसावयास येतो. याजकरितां लिहिलें असे. मारेश्वरभटांस रवाना करावें. हे विज्ञापना.”

५५ ५५ ५५

५२. दिल्लीच्या कारागिरीची इ. स. १७८७ मधील स्थिति.

नाना फडणविसांस दिल्ली, जयपूर वगैरे ठिकाणांहून नाना प्रकारच्या नमुनेदार मिन्याच्या जिनसा, तसबिरी वगैरे कारागिरीच्या व कलाकौशल्याच्या वस्तू आणण्याचा फार नाद होता, हें प्रसिद्धच आहे. ह्याचा उल्लेख अनेक वेळां तिकडील पत्रांतून आढळतो. दिल्ली येथील कारागिरांची निकृष्ट स्थिति झाली होती, हें इ. स. १७८७ च्या दिल्ली येथील वकिलाच्या पत्रांत लिहिलें आहे. ह्याच पत्रावरून, दिल्ली येथून नासपाती, द्राक्षें वगैरे मेवाही पुण्यास आणविण्याचा प्रघात होता असें दिसतें. हें पत्र येणें प्रमाणें:—

[मेणवली दप्तर]

श्री.

पैवस्ती चंद्र ६ सावान

“श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी:— विनंति सेवक शंकराजी सखदेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंति येथील कुशल तागाईत चंद्र ९ माहे रजव मुक्काम लष्कर नजीक जयपूर सात कोस, जाणून खानंद लेखन करीत असावें. विशेष:—आपण चंद्र ९ रबिलावल व चंद्र १२ रबिलाखरचीं पत्रें पाठविलीं, तें पावलीं. पत्रां आज्ञा कीं, तिकडील कच्चें पक्कें वर्तमान होत जाईल, तें वरचेवर लिहित जावें; व पूर्वीं मिनेगार दागिने करावयाचे, नक्षे कमलाचे, वगैरे पाठविले, ते कोठें आहेत हें लिहून पाठवावें. यंदा मेवा नासपाती, व द्राक्षें वगैरे चांगला पाठवून द्यावा ह्याणून पत्रां आज्ञा. त्यास इकडील वर्तमान सविस्तर पेशजीं चंद्र १६ जमादिलावलीं विनंतिपत्रें पाठविलीं आहेत, तें पावून वृत्त श्रुत जालेंच असेल. हल्लीं इकडील सविस्तर आमचे यजमानास ही विनंति लिहिली आहे, त्याजवरून ध्यानारूढ होईल. विलायती मेवा यंदा उशीरा आला, व कांहीं पांच सात उंट मार्गांत लुटले गेले, व गरमीचे दिवस समीप आले. एवढ्या महिन्याचे मुदतीनें मेवा न पोहचें, व मार्गांतच सडून जाईल, ह्याणून विलायतचे मेवे फरोशाही सांगितलें, त्याजवरून नासपाती व द्राक्षें न पाठविलीं. मार्गेश्वर, पौष

मासीं मेवा दिल्लीस येतो, तो माघ पावेतो पुण्यास वेंजोखम, न सडतां, पोहोचतो; आणि माघमासीं मेवा आला ह्मणजे तो तूर्तच आठा चौ रोजांत खर्च करावा, इतक्याच कामाचा राहतो. याजकरितां वेदाणा, डाळिव, व विहीचा व सेवचा मुरंबा मदांतील घेऊन पाठविला होता, तो पावलाच असेल. व मिनेगार दागिने करावयाचे नक्षे कमलाचे वगैरे पाठविले, ते कोठें आहेत ह्मणून पत्रीं आज्ञा. त्यास ते नक्षे आह्मांस टाऊक नाहीत, व आह्मांपासीं पावले नाहीत. व कारागीर मिनेगार वगैरे हरयेक माणूस पेशजीं दिल्लीस होते, ते तीन वर्षे काळ पडला, याजकरितां कांहीं उपासानें माणसें मेलीं, कांहीं उठोन लखनऊकडे गेलीं. दिल्ली आतां आपण पाहिली होती, तैसी राहिली नाही. नजाफत, व कारागिरी, व चांगली वस्त, पूर्वीं आपण पाहिली आहे, त्याप्रमाणें आतां कांहीं दृष्टीस पडत नाही. उगेंच दिल्लीचें नांव मात्र राहिलें आहे. याप्रमाणें दिल्लीची अवस्था आहे. व आह्मी स्वामीस दोन चार वेळां विनंति लिहिली होती कीं, चिरंजीव मैराळपंत व रामचंद्रपंत हे दोघेजण, राजश्री देवराव तात्या समागमें आहेत. कांहीं संसाराची सोय नाही. व आह्मी इकडे राहून बारा वर्षे जालीं, स्वामीसेवा केली; परंतु तलब न मिळाली, व पुढें तलब मिळेल हें ठिकाण नाही. याचें कारण हेंच कीं, आमचे यजमान कर्जदार. यांचें कर्ज फिटून सुखी होतील तेव्हां आह्मांस वेतन मिळेल, हे अवस्था आहे. याजकरितां पारंवार आपणास उपद्रव देऊन विनंति लिहितो. आमचा त्राता आपले खेरीज दुसरा नाही. याजकरितां हरयेक जागा, हरयेक असामी, चिरंजीवास देऊन, सोय करून देविणार स्वामी समर्थ आहेत. बहुत काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विज्ञप्ति.”

ॐ ॐ ॐ

५३. प्रेमसुख जोहरी.

पेशवाईमध्ये अराजनिष्ठ व कारस्थानी लोकांवर चांगली नजर असून, त्यांना प्रसंगविशेषी दूरदूरच्या ठिकाणीही अटक करित असत. प्रेमसुख जोहरी नांवाचा एक जयनगरचा इसम निजामाच्या पदरीं होता. तो कांहीं राजकारणानिमित्त जयनगरास ह्मणजे जयपुरास परत जात होता. त्याची बातमी पेशव्यांचे हैदराबादचे वकील गोविंदराव कृष्ण काळे ह्यांनीं नानांस दिली. त्याबरोबर नानांनीं त्यास बऱ्हाणपूरच्या टापूमध्ये कैद करविलें. बऱ्हाणपूर येथून ता. ९ फेब्रुवारी इ. स. १७९५ रोजीं, रघुनाथ आनंदराव, कारकून दिमंत राजश्री दौलतराव शिंदे, ह्यांचें पत्र नानांस आलें आहे, त्यापत्रामध्ये ह्याबद्दलची सविस्तर हकीकत दिली आहे. ती येणें प्रमाणें:—

[मेणवली दत्तर]

श्री.

“श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामी, स्वामीचे सेवेसी:-

विनंति सेवेक रघुनाथ आनंदराव कारकून दिमत राजश्री दौलतराव शिंदे. साष्टांग नमं-
स्कार विज्ञापना तागाईत छ १७ रजब मुकाम शहर बराणपुर सेवकाचें वर्तमान यथास्थित
असे. विशेष:- स्वामींनीं आज्ञापत्र छ ७ मीनहूचें सेवकास सादर केलें, तें छ १२ मीनहू
पावलें. शिरसा बंदिलें. पत्रीं आज्ञा कीं, “प्रेमसुख जोहरी जयनगरकर नवाब निजाम
अल्लीखानबहादूर यांजपाशीं होता. हल्लीं राजकारण घेऊन जयनगरास जात आहे. त्याचें
बातमीचें पत्र राजश्री गोविंदराव कृष्ण यांचें आलें. त्या पत्राची नकल पाठविनी,
त्यावरून कचें समजलें. त्याबरोबर गोविंदराव कृष्ण यांचे कासीद जोडी आहे. बराण-
पूर नजीक पोहोचतांच तुझांकडे येऊन मशारनिल्लेचें पत्र तुझांस आहे तें देतील.
तेच समर्थी, खार, प्यादे व शहाणा चौकस कारकून पाठवून, जंथें असतील तेंथें
अटकावून, एक माणूस त्यापैकीं जाऊं न देतां, चीजवस्त मुझां जाहेरीमजकूर हस्तगत
करून, पक्या बंदोबस्तांनं अटकेंत ठेऊन, धरत्याची बातमी जलद सरकारांत लिहिणें.
बरोबर पंचवीस तास माणूस आहेत, त्यापेक्षां अधिक परवाटेस पाठवून बंदोबस्त
राखणें.” त्यास याची विज्ञापना ऐसीजे, यापूर्वीं यजमानसाहेबांचें आज्ञापत्र छ ४
जमादिलाखरचें एक सेवकास आलें, तें छ ८ मीनहूस पोहोचलें, व दुसरें पत्र छ २४
जमादिलाखरचें आलें, तें छ २९ मीनहूस पावोन, दोन्हीं पत्रें शिरसा बंदिलीं. त्यांत
पहिले पत्रीं, हेंच प्रेमसुख जोहरी यासीं धरून अटकेंत ठेऊन, लखोटे कागदाचे न
फोडितां, जें काय कागद सांपडतील तें हुजूर पाठविणें. येविषयीं श्रीमंतांकडील
वकील राजश्री गोविंदराव कृष्ण नवाबापाशीं आहेत, त्यांनीं तुमचें नांवें पत्र लेहून
जासूद जोडी रवाना केली आहे. तें पत्र पावतांच, त्या गृहस्थास हस्तगत करून,
अटकेंत ठेऊन, त्याची चीजवस्त मोजदाद करून ठेवणें. व दुसरे पत्रीं आज्ञा कीं,
जैपुराकडून एक ठाकूर सांडणीस्वाराच्या वेशानें निघोन नवाबाकडे गेला आहे ह्मणून
बातमींत समजलें. तो इकडून जाणार अथवा तिकडून येणार. त्या सांडणीस्वाराची
चौकशी नाक्यावर ठेऊन, नवाबाकडे गेला आहे तो थोडक्यांत दिवसांत माघारा
येणार, त्याची बातमी राखोन, त्यास धरून अटकेंत ठेऊन, त्याजवळ लखोटे जयपुरचे
सांपडतील तें हुजूर पाठविणें. त्याजवरून अगोदर किल्ले आसेर व परगणे जैनाबाद व
शहर बन्हाणपुर व खांडवे वगैरे महालचे थोर रस्ते व चोरवाटा व आडमार्ग, पाय-
वाटांची नाकेबंदीचा बंदोबस्त करून, राजश्री गोविंदराव कृष्ण यांचें पत्र ज्या कासीद
जोडीपाशीं होतें, त्या कासिदाची येण्याची मार्गप्रतीक्षा बातमीची करीत होतों.
तो छ ६ रोजी.....

...एक गोसावी याचे मठीत उजेड पाहिला. तेथें जाऊन त्या मठीसभोवतां घेरा घालून, प्रेममुख जोहरी यास धरून, त्याची पालखी व एक डोली व उंट नफर दोन व तट्टे सात हे एकत्र करून, त्याजला शहरांत आणून, अटकेंत ठेऊन, पक्का बंदोबस्त मजबुतीचा करून, त्याजबरोबर नवाब निजाम अलीखानबहादर यांचा खलिता जयपुरकर राजाच्या नांवें एक व दुसरा खलिता मुशीरलमुलुकाचा राजाच्या नांवें राजारा आहे, हे दोन्ही खलिते व राजानें जयपुराहून पत्र प्रेममुख जोहरी मजकूर याच्या नांवें पाश्शी खत पाठविलें, त्याजवर राजाची मोहोर आहे, तीं पत्रें पाहून येथेंच ठेऊन, छ ८ रजव मजकुरी त्याच रात्रीस यजमानसाहेबांचे सेवेसीं विनंतिपत्र लेहून पाठविलें कीं, जोहरी मजकूर जयपूरकर, नवाब निजामअलीखानबहादर यांजकडून घेदराहून जयपूरकर राजाकडे राजकारणास, हिंदुस्थानांत सरकारतालुक्यांत हंगामा करण्यास जात होता. तो साहेबांचे आज्ञेवरून आगवावमुद्रा व पस्तीस माणसांमुद्रां धरून अटकेंत ठेविला आहे. याची चीजवस्तीची मोजदाद उद्देक जमीनदार व दरकदार कारकून यांच्या विद्यमानें करीन. त्याजपाशीं खालंत सांपडलें, तेही डाक्यांबरोबर पाठऊं, किंवा मुजरद कासीद जोडी कासारवारीच्या वाटेंन पाठावण्याची, जैशी आज्ञा होइल त्याअन्वये, येथून खालंत सरकारांत पाठवून देईन. याप्रमाणें जोहरी मजकूर धरून अटकेंत ठेऊन यजमानसाहेवास विनंतिपत्र पाठविलें आहे. तो त्यावर छ ७ रजवचें साहेबांचें आज्ञापत्र संवकास आलें, तें छ १२ मीनहू पोहोचून शिरसा बंद केलें. त्या सरकारच्या आज्ञापत्रासमागमें गोविंदराव कृष्ण सरकारचे वकील यांचे बातभांचे पत्राची नकल पाठावली, ती पोहोचली. ती वाचून पाहून कचें वर्तमान मनन केलें. त्यांत लिहिलें आहे कीं, जोहरीमजकूर याजपाशीं जोहार आमके किमतीर्षयत आहे, त्यांत एक कंठी थोर आमके किमतीची आहे, त्याजवरून त्या प्रेममुख मजकुरासच जवळ बसवून पाहिली. त्याची वस्तभाव मोजदाद केली आहे. त्या वस्तभावेची किमतीची चौकशी करून, ते जमीनदार, कानगो, दरकदार कारकून यांस जवळ बसवून, प्रेममुख जोहरीमजकूर याच्या तोंडचे, त्याच्या वस्तभावेची किंमत यादीस लिहिविली आहे. त्याची वस्तभाव मोजदाद तर जाली आहे, परंतु त्या वस्तांची किंमत त्या जोहरी याजकडून त्याच्याच तोंडचे बोलवून पाहिली. याद जाली आहे. त्याचा आजमास यजमानसाहेबांस विनंतिपत्रीं दहा पंधरा हजार रुपयापर्यंत त्याच्या वस्तांचे किमतीचा अजमास लिहिला आहे.....ते पाहणें. तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, माझी वस्तभाव झाडून जमा आहे. त्यांत कांहीं घायाळ जाली नाही. तेव्हां त्याच्या वस्ताचा अजमास, त्या मोजदाद करतेसमयीं जे जवळ बसविले होते, त्यांनीं अदमास दहा पंधरा हजार रुपयांचा केला. त्यावरून तिसरें विनंतिपत्र तिसरे रोजीं यजमानसाहेबांचे सेवेसीं लिहिलें होतें कीं, पंधरा हजार रुपयांच्या नगनगोत्र्याचा अजमास आहे. याजवर याजला आणीक पुसतपास करितात. काय ठरेल तें मागाहून विनंति लिहीन. त्यास, त्याचा सारांश कीं, गोविंदराव कृष्ण यांनीं

ज्या किमतीचा दागिना लिहिला, तो दागिनाच याजपासीं नाही. आणि तितक्या किमतीचा, ऐवजही याजपाशीं नाही. याजपाशीं जो ऐवज आहे, त्याचा अजमास यजमानगाहेबाऱ्या विनंतिपत्री व स्वामीचे सेवेसीं लिहिला आहे. त्याजवर वकिलाच्या पत्राची नकळ सेवकापाशीं आली. त्या नकलेच्या अजमासावरून प्रेमसुखाच्या वस्ताभावेचो किंमत प्रेमसुखाच्याच तोंडें ठरविली आहे, व दुसरा एक शहरचा चौकशीदार जवळ बसविला होता. काय त्याचा अजमास किमतीचा एकंदर होईल, तो मागाहून यजमानगाहेबासीं याद पाठवून देतो. यानंतर त्याच्या समागमेच्या माणसांपैकी त्याचा आचारी एक वाजारांत कोठें आटाडाळीस किंवा पांघुरण्यास गेला होता, तो तिकडून पळाला, आणि एक हलकारा होता, तो कोठें बातमीस गेला होता. तो विन्हाडाम नव्हता. तो हरकारा परभारेंच कोणीकडे गेला, तो नकळे. या दोघांमाणसांचा तलास नाक्यावर फार केला, परंतु ठिकाण लागलें नाही. त्याचे विन्हाटी पसंतीस माणसे आहेत, तेही अटकेंत ठेविलीं आहे. तेंस एकंदर माणूस आगामी एकोनचाळीस व स्त्री एक, एकूण चाळीस माणसे, तीशिवाय प्रेमसुख एक, एकूण एकोनचाळीस माणूस अटकेंत आहे. त्यांत खुद्द प्रेमसुख एकला किल्ले आमेर येथें बालेकिल्ल्यावर कैदेत ठेविला आहे. बाकी चाळीस माणसे, शहरांत किल्ले आर्क येथें एक जागा कैदेत ठेविली आहेत. मुख्यार्थ की, प्रेमसुख जोहरी मजकूर पक्या बंदोबस्तानें किल्ले आसेरीम बालेकिल्ल्यावर कैदेत ठेविला आहे. याजवर यजमानगाहेव यांणीं स्वामीची आज्ञा होऊन, तेथून सेवकास आज्ञा येईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करीन. आज्ञा करणारा धनी स्वामी समर्थ आहेत. स्वामीचे सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

॥ ॥ ॥

५४. मुक्ताबाई फणसे.

अहल्याबाई होळकर हिजला मुक्ताबाई ह्या नांवाची एक कन्या होती. ही यशवंतराव फणसे ह्यांस दिली होती. यशवंतराव ता. ३ नोव्हेंबर इ.स. १७९१ रोजीं मृत्यु पावले. त्यांच्या बरोबर मुक्ताबाई सती गेली. त्यामुळें अहल्याबाईस परम दुःख जालें. ह्या प्रसंगाचें एक अस्सल पत्र उपलब्ध झालें आहे, तें वाचनीय आहे. त्यावरून अहल्याबाईच्या शोकग्रस्ततेची कल्पना करितां येते. ह्या पत्रामध्यें मुक्ताबाईबरोबर आणखी दोन स्त्रिया सती गेल्या, असाही उल्लेख आहे. त्यावरून मुक्ताबाईस आणखी कांहीं सवती होत्या असें दिसतें.

श्री.

“सेवेसीं विनंति सेवक केसो भिकाजी कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागा-ईत चंद्र १२ माहे रविलाखर पावेतो सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष:-

येथील वर्तमान चंद्र ७ रबिलाखरीं विनंतिपत्रें लिहून सेवेसीं रवाना केलीं आहेत. मार्गेश्वर शुद्ध अष्टमी सह नवमी शनिवारीं यशवंतराव फणसे यांचा काल जाला. त्याजसमागमें सौभाग्यवती सुक्ताबाई सुद्धां तिघीं स्त्रियांनीं सहगमन केले. हें वर्तमान पूर्वीं लिहिलें. दुसरे दिवशीं त्यांचे घरची वस्तभाव त्याजकडून कारकून बोलाऊन शोध केला. कापड द्रव्य वगैरे त्याच्या यादी सांभाळून घेतल्या. ऐवज मुबलग. त्यास, घाट व छत्री बांधावी, कांहीं द्रव्य क्रियेस लावावें, क्षेत्राक्षेत्रीं पाठवावें, ही विवंचना केली आहे. आपण उदास होऊन श्री महायात्रेस जावयाचा उद्योग आपले ठिकाणीं व समा-गमीं कारभारी यांस सल्ला विचारून, राजश्री सुभेदार यांजकडे पत्रें चंद्र १० व चंद्र ११ रबिलाखरीं दोन पत्रें लागोलाग पाठविलीं कीं, तुझीं पत्र देखतांच स्वार होऊन येणें; आझी महायात्रेस जातो. अशी बिकडीचीं त्यांजकडे पत्रें पाठविलीं. नंतर एक पत्र राजश्री दादाजी गंगाधर यांस लिहून चंद्र ११ रबिलाखरीं पाठविलें. त्यांत मजकूर की, हें वर्तमान श्रीमंतांस निवेदन करून उत्तर चांगलें घेऊन पाठवून द्यावें. स्वामींच्या नांवें पत्र लिहिलें. त्यांत दादाजी विनंति करितील तें ध्यानास आणोन उत्तर पाठवावें, असें वर्तमान ऐकिलें. आझांस वर्तमान अगोदर कळलें होतें. सरकारांत विनंतिपत्रें लिहितात किंवा नाहीं यास्तव अगोदर लिहिलें नवतें. कालचे तारखेस त्यांचीं पत्रें गेलीं हें कळल्यावर सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. यांचा निग्रह श्रीस जावे, याउपर दुःखाचे पर्वत पहाणें काय राहिले आहेत. राजश्री सुभेदाराचें वृद्धपण अखंड. त्यांच्या शरीरास समाधान नसतें. ते आहेत तोंवर त्यांच्या गळ्यां दौलत घालून आपण वेगळें व्हावें. आमचें देव तर दुःखेंच पाहावी. त्यामुळें मागें पुढें कांही विश्रांत राहिली नाही. यास बरें वाईट जालें, तर मग तोंड दाखवावयास जागा नाही. जहर खाऊन प्राण द्यावा. अशी भावी कल्पना मनांत आणून, राजश्री सुभेदारास बोलाऊं पाठविलें. दररोज एक पत्र डाकेस लिहून द्यावें अशी ताकीद कारभारी यांस केली. सात रोज सात पत्रें वेगळीं तारीखवार जाऊं द्यावी. त्यावरून चंद्र १० व चंद्र ११ दोन रोज पत्रें गेलीं, आजही जातील. याप्रमाणें येथील वर्तमान विनंति सरकारांत राजश्री दादाजी गंगाधर करतील. त्यांजपाशीं आज्ञा कर्तव्य ती होईल. येविसींची आज्ञा सेवकास असली पाहिजे. राजश्री सुभेदाराचें येणें कसें घडतें, यांचें जाणेंही तसेंच दिसतें. फौज त्यांजपाशीं नाही. यावें तर जयपूरचा निर्गम जाला नाही. भावी काय हें कळत नाही. यांचा आग्रह तो निकडीचा दिसतो. मजपाशीं जासूद जोड्या २ आहेत, त्या बातमी घेऊन बऱ्हाणपुरास कागद पोंहचावितात; तेथें जोड्या नसल्यास पुढें जातात. त्यामुळें कासद जवळ राहत नाहीत. पल्ला लांब पडला. येतांनीं जातांनीं एक महिना लागतो. येथें वर्तमान कोणे वेळेस काय होईल हें कळत नाही. त्यावरून विनंति लिहिली आहे. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.”

सालअखेरीचे दोन शब्द.

श्रीमच्चिदानंद जगत्प्रभूच्या कृपेकरून 'इतिहाससंग्रहा'चे द्वितीय वर्ष पुढाले, ब्याबद्दल त्याचे अत्यंत उपकार आहेत. त्याच्याच कृपेने, 'इतिहाससंग्रहा'चे पुढील वर्ष उत्तम रीतीने पार पडेल, अशी आत्मांस पूर्ण आशा आहे.

दुसऱ्या वर्षामध्ये 'इतिहाससंग्रहा'त जे जुने ऐतिहासिक लेख व विविध माहिती आणि दुर्मिळ चित्रे प्रसिद्ध झाली आहेत, त्यावरून त्याच्या दुसऱ्या वर्षाच्या कामगिरीची योग्यता जाणण्यास मुजब रसिक वाचक समर्थ आहेत. त्याबद्दल आत्मांस येथे कांही लिहिण्याचे प्रयोजन नाही. 'इतिहाससंग्रहा'च्या सर्व आश्रयदात्यांनी व वाचकांनी ब्या वर्षाही त्याची सेवा गोड मानून घेतली आणि त्यास वेळोवेळी चांगले प्रोत्साहन दिले, ब्याबद्दल मात्र त्यांचे कृतज्ञ अंतःकरणाने आभार मानणे आमचे कर्तव्य आहे. त्यांचे कृपाप्रेम 'इतिहाससंग्रहा'वर अग्रेसर सदैव राहील, अशी आत्मांस उमेद आहे.

'इतिहाससंग्रहा'स चालू वर्षी नामदार सुबई सरकार व बडोदे, मुंबोळ, अंथोथील संस्थानिक ह्यांनी जो उदार आश्रय दिला, त्याबद्दल त्यांचे आत्मीय मविन आभार मानितो.

'इतिहाससंग्रहा'चा कार्यक्रम चालू आहे त्याप्रमाणेच तो पुढेही चालू राहील. चालू वर्षीत 'महेश्वरदरबाराच्या वातमीपत्रा'चा पहिला भाग पुरा झाला आहे. पुढील वर्षामध्ये दुसरा भाग पुरा करण्याची आत्मांस उमेद आहे. अपूर्ण विषयांपैकी तंजावरचे राजघराणे, व पंरगाष्ट्राच्या दरबारांतल मराठ्यांचे वकील, हे दोन विषय तिसऱ्या वर्षामध्ये पुढे करण्यांत येतील. इतर किरकोळ प्रकरणे नवीन माहिती स्थलावकाशाप्रमाणे प्रसिद्ध होईल.

दुसऱ्या वर्षाचे अंक प्रसिद्ध होण्यास थोडी दिनावधि लागली. ब्याबद्दल आत्मांस दिलगिरी वाटते. त्याबद्दल उदार वाचकांनी व आश्रयदात्यांनी कामा करावी, एवढीच विनंती आहे. मागमलेले सर्व अंक लवकर प्रसिद्ध करून, महिन्याचे महिन्यास अंक प्रसिद्ध होईल अशी तजवीज करण्याचा प्रयत्न चालू आहे, व तो मिळोस जाईल अशी पूर्ण आशा आहे. इतिहाससंग्रहाच्या कामी अंतःकरणपूर्वक साहाय्य करणारांची फार उणीव आहे; त्यामुळे एका हातातून मने कामे होण्यास विलंब लागतो. तथापि, ब्या सर्व अडचणी लक्षांत घेऊन, आश्रयदात्यांनी कृपादर्शने आमच्या अल्प सेवेचा स्वीकार करावा, व 'इतिहाससंग्रहा'चे कर्तव्य तडीस न्यावे अशी मविनय प्रार्थना आहे.

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नांकित तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

[illegible]

MOW

954.005
इतिहास

अवधि सं० 3470

ACC. No .....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No.....

Book No .....

लेखक

Author.....

शीर्षक

Title.....

इतिहास

954.005

3470

इतिहास

LIBRARY

LAL BHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

Accession No. .....

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving